

Vesna Lopičić / Biljana Mišić Ilić
Ivana Mitić / Sanja Ignjatović

JEZIK, KNJIŽEVNOST, MOĆ

DOI: <https://doi.org/10.46630/jkm.2023>

Biblioteka
NAUČNI SKUPOVI

Urednice:

Prof. dr Biljana Mišić Ilić
Prof. dr Vesna Lopičić
Doc. dr Ivana Mitić
Doc dr Sanja Ignjatović

Operativna urednica

Dr Maja D. Stojković

Akademski odbor:

Prof. dr Vesna Lopičić
Prof. dr Biljana Mišić Ilić
Prof. dr Milena Kaličanin
Prof. dr Dušan Stamenković
Prof. dr Mihailo Antović
Prof. dr Vladimir Jovanović
Prof. dr Snežana Milosavljević Milić
Prof. dr Miloš Kovačević
Prof. dr Sofija Miloradović
Prof. dr Željka Babić
Prof. dr Kristel Verdun
Prof. dr Jan Hovanec
Prof. dr Janina Vildfojer
Prof. dr Janoš Kenjereš
Prof. dr Marija Krivokapić
Prof. dr Elžbjeta Manjčak
Prof. dr Roberta Pjaca
Prof. dr Slavka Tomašćikova

Sekretari:

Marko Mitić
Miloš Milosavljević

Recenzenti:

Prof. dr Marija Krivokapić
Prof. dr Milanka Babić
Prof. dr Vladan Pavlović

Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet

JEZIK, KNJIŽEVNOST, MOĆ
LANGUAGE, LITERATURE, POWER
Тематски зборник радова

Niš, 2023.

*Recenzenti pojedinačnih radova
sa konferencije Jezik, književnost, moć:*

Slađana Aleksić	Biljana Mišić Ilić
Ana Andrejević	Lejla Mulalić
Maja Anđelković	Časlav Nikolić
Mihailo Antović	Ivana Palibrk
Jelena Arsenijević Mitrić	Olga Panić Kavgić
Savka Blagojević	Danijela D. Kostadinović
Maja Ćuk	Anđelka Krstanović
Biljana Dojčinović	Sanja Paripović Krčmar
Dragana Đorđević	Jovana Pavićević
Bojan Đorđević	Vladan Pavlović
Mina Đurić	Tomislav Pavlović
Nina Govedar	Danijela Petković
Vladimir Figar	Predrag Petrović
Jelena Filipović	Valentina Pitulić
Mladen Jakovljević	Aleksandra Popin
Aleksandra Janić	Danijela Popović Nikolić
Miloš Jocić	Tanja Rakić
Ivan Jovanović	Igor Simanović
Bojan Đorđević	Anka Simić
Miloš Jovanović	Diana Stankić Prodanović
Vladimir Jovanović	Natalija Stevanović
Božica Jović	Strahinja Stepanov
Smiljana Komar	Tanja Tanasković
Kornelije Kvas	Dijana Tica
Gordana Lalin Krstić	Zorica Tomić
Nebojša Lazić	Divna Tričković
Marija Lojanica	Sonja Vitanova-Strezova
Vesna Lopičić	Nataša Vučenović
Amela Ljevo-Ovčina	Vesna Vukićević Janković
Sanja Macura	Ana Živković
Adrijana Marčetić	
Maja Milićević	
Sofiija Miloradović	
Ivana Mitić	

SADRŽAJ

JEZIK, KNJIŽEVNOST, MOĆ

Biljana Mišić Ilić i Vesna Lopičić: Moć reči	9
---	---

PLENARNO IZLAGANJE

Nadežda Silaški MOĆ I FUNKCIJE METAFORA U PANDEMIJSKOM DISKURSU	23
--	----

I MOĆ REČI

Mirjana Gočanin O LEKSEMAMA <i>MOĆ</i> , <i>NEMOĆ</i> I NEKIM NJIHOVIM DERIVATIMA U REČNIKU SANU	41
--	----

Slobodan Novokmet METAFORIČNA ZNAČENJA ŽIVOTINJSKIH NAZIVA U FUNKCIJI IZRAŽAVANJA MOĆI U SRPSKOM JAVNOM DISKURSU	57
--	----

Vesna Anđelić Nikolendžić, Ivana Vilić JEZIK U SRPSKIM, ENGLISKIM I FRANCUSKIM POSLOVICAMA I IZREKAMA	71
---	----

Katarina Ivanović KONCEPTUALIZACIJA MOĆI POMOĆU ENGLESKOG PREDLOGA <i>OVER</i> ..	85
--	----

Boryana Bratanova THE LINGUISTIC POWER OF CONNOTATIONS: THE CASE OF <i>SILENCE</i> IN ENGLISH AND ITS BULGARIAN COUNTERPARTS	95
--	----

Tiana Tošić Lojanica THE POWER OF ATTRACTION: <i>SO ADJ AS TO V</i> CONSTRUCTION AND COLLEXEMES	119
---	-----

II MOĆ JEZIKA U UPOTREBI

Tatjana Trajković ISKAZIVANJE ZAPOVESTI, PODSTICAJA, MOLBE U GOVORIMA KOSOVSKEG POMORAVLJA	137
--	-----

Suzana Marković	
RELATIVNOST MOĆI U REALIZACIJI DIREKTIVNIH GOVORNIH ČINOVA	151
Jovana Jovanović	
MOĆ LEKSIKE MEDIJSKOG DISKURSA U KREIRANJU I UČVRŠĆIVANJU IDEOLOŠKIH STAVOVA PREMA MANJINSKIM GRUPAMA	167
Esther Monzó-Nebot, Jasmina Đorđević	
THE POWER OF INADEQUATE LANGUAGE REPRESENTATION IN LEGAL PROCEDURES: MONOLINGUALISM AGAINST HUMAN RIGHTS ..	185
Svetlana Slijepčević Bjelivuk	
MANIPULATIVNA MOĆ DISKURSA POLITIČKOG SPOTA U PREDIZBORNIM KAMPANJAMA	205
Ana Krstić	
GOVORNI ČINOVI KAO PRIMER MANIPULATORNE MOĆI U GOVORU ALEKSANDRA VUČIĆA	219
Milica Bacić	
THE INTERPLAY OF IMPOLITENESS AND POWER IN SERBIAN POLITICAL DEBATES – A CASE STUDY	233
Milan D. Todorović, Nataša A. Spasić	
JEZIK I MOĆ KROZ PRIZMU HUMORA I SARKAZMA U KVIZU „NAJSLABIJA KARIKA”	247
Marija Koprivica Lelićanin	
MOĆ REČI I FILM: SORENTINOVA „BOŽJA RUKA”	263
Floriana Carlotta Sciumbata	
TITLES ASSOCIATED WITH POWER IN A CORPUS OF FICTIONAL WORKS IN ITALIAN (XIX-XX CENTURY)	279
Ana Vučićević, Aleksandra Rakić	
BUILDING (ACADEMIC) VOICES OF POWER: A CASE STUDY OF ACADEMIC BOOK REVIEWS	299
Danica Jerotijević Tišma	
THE CONTRIBUTION OF PHONETICS TO THE POWER OF PERSUASION IN ADVERTISING	313
Dalibor Kličković	
MOĆ I JEZIK U JAPANU: OD MITA DO <i>SOFTPOWER</i> -A	329

III
THE POWER OF THE WRITTEN WORD

Petra Mitić	
IDENTIFYING FEMINISM: THE NARRATIVES OF POWER AND RESISTANCE	347
Ljubica Matek, Jelena Pataki Šumiga	
THE (AB)USE OF LANGUAGE IN TWENTIETH CENTURY BRITISH DYSTOPIAS	359
Jelena R. Penezić	
WEAPONIZED NARRATIVE AS A SOCIALLY SYMBOLIC ACT IN FRANK HERBERT'S NOVEL "DUNE"	371
Mirosława Bucholtz	
POWER AND POWERLESSNESS IN HENRY JAMES' "THE TURN OF THE SCREW" (1898)	385
Anja Petrović, Nataša Tučev	
"THE POWER OF THE WRITTEN WORD": LITERARY IMPRESSIONISM IN CONRAD'S "YOUTH"	397

IV
MOĆ PISANE REČI

Mirjana Bojanić Ćirković	
MOĆ VELIKE PRIČE	411
Vladislava Gordić Petković	
MOĆ PAMĆENJA I ZABORAVA KAO NARATIVNI I KULTUROLOŠKI IMPERATIV SAVREMENE PROZE	423
Jelena Veljković Mekić	
(NE)MOĆ JEZIKA KAO ODBRANE OD ZLA U ROMANU "KUĆA SEĆANJA I ZABORAVA"	437
Milana Gajović	
ODNOS IZMEĐU DJEČJE TRAUME I LIČNOG IDENTITETA: (NE) MOGUĆNOST DOSTIZANJA SOPSTVA ("MLIJEČNI ZUBI", LANA BASTAŠIĆ)	449
Velibor Petković	
VERBALIZACIJA PRAŠTANJA U KNJIZI PRIČA "ANĐELI NEĆE SIĆI SA NEBESA" ĐORĐA LEBOVIĆA	467
....	

Sofija Todorović (NE)MOĆ REČI I BEKETOVSKI JUNAK U ROMANU “CRVENI PETAO LETI PREMA NEBU” MIODRAGA BULATOVIĆA	479
Sofija Skuban REČ, TIŠINA, SLOM: JEZIK KAO SREDSTVO USPOSTAVLJANJA MOĆI U KOMEDIJAMA PRETNJE I POLITIČKIM DRAMAMA HAROLDA PINTERA	493
Ana Janjić VIDOVI MOĆI U DELIMA ENESA HALILOVIĆA	509
Biljana Soleša TIRANIJA „PISANOG” – DESTRUKTIVNA MOĆ PATRIJARHALNE ZAJEDNICE U PROZI BORE STANKOVIĆA	521
Miodrag M. Vukčević (DE)IDEOLOGIZACIJA ANTIČKOG MITA O POVRATKU ZAVIČAJU: “PHILOKTET” HAJNERA MILERA	537
Snežana J. Milojević TEOPOETIKA U “SVETILNIKU” SVETLANE VELMAR JANKOVIĆ	553
Aleksandra Čebašek DA LI „REČI RAZBIŠE MAGIJU”? SIMBOLIČKA I SEMANTIČKA MOĆ REČI FRULA, VRETENO I CRN(ILO) U “NOVOM JERUSALIMU” BORISLAVA PEKIĆA	567
Hristina Lj. Aksentijević LICE I NALIČJE MOĆI: “VERA NOBILITAS” I DUBROVAČKA VLASTELA U UMETNIČKOJ VIZIJI MARIJA KABOGE	583
Sonja Milovanović PRIRODA I FUNKCIJA REČI U POEZIJI NOVICE TADIĆA	599
Jelena S. Mladenović MOĆ REČI U IRONIČNOM DISKURSU POEZIJE NOVICE TADIĆA	611

MOĆ REČI

Tematski zbornik radova koji je pred vama, *Jezik, književnost, moć*, obeležava jubilej koji u životu jedne naučne konferencije i nije tako mali: petnaest godina održavanja multidisciplinarnog skupa sa međunarodnim učešćem na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu. Svake godine u približno isto vreme okupljali smo se na fakultetu u prostorijama Departmana za anglistiku ili zaposedali čitav sprat, zavisno od broja učesnika, i razgovarali o temama koje su nam se činile važnim za dati trenutak, a sve u kontekstu jezika i književnosti. Započeli smo 2007. godine sa temom politika, 2008. je to bila globalizacija, 2009. identitet, 2010. promene, 2011. komunikacija, 2012. vrednosti, 2013. marginalizacija, 2014. diskurs, 2015. značenje, 2016. vreme, 2017. prostor, 2018. teorija, 2019. kontekst, 2021. alterantive, a 2022. moć. Poslednja dva skupa su, u uslovima pandemije, održana u onlajn formatu. Iza ovih petnaest skupova ostaju 24 publikacije, jer su zbornici radova ponekad objavljeni u dva odvojena toma, jezička i književna istraživanja.

Cilj nam je od samog početka bio, pre svega, da oživimo naučnu delatnost među mlađim i nadarenim istraživačima i univerzitetskim nastavnicima, što je jedan od ciljeva Strategije za naučni i tehnološki razvoj, uvodeći ih u akademski diskurs i izdavačku delatnost. Takođe, želeli smo da okupimo kolege sa što više različitih departmana iz što šireg okruženja i omogućimo interdisciplinarnost, kao i da podupremo razvoj naučnoistraživačkog kadra i ojačamo ljudske resurse uspostavljanjem trajne i plodne međuuniverzitetske saradnje. Praksa pokazuje da se naši ciljevi veoma uspešno realizuju, što nam daje volju da nastavimo, podmlađeni i ojačani kolegama nove generacije.

Moć kao koncept može se posmatrati u svim sferama života i u mnogim istraživačkim disciplinama, ali to bi ipak otvorilo preširoko istraživačko polje. Stoga je ideja bila da se za našu redovnu međunarodnu konferenciju *Jezik, književnost, moć* kao stručnjaci iz polja društveno-humanističkih i njima graničnih nauka usredsredimo upravo na pojam 'moć reči', kao i na odnos između reči i moći koji se manifestuje u različitim sferama društva i u književnosti. Tako smo ostali u domenu istraživačkih oblasti koje obuhvataju najširi spektar lingvističkih i književnih disciplina kao i interdisciplinarna istraživanja koja se oslanjaju na ove oblasti, a ipak omogućili slobodu da učesnici skupa ovaj rasprostranjen fenomen prepoznaju u specifičnom kontekstu i pristupe mu iz svog originalnog ugla.

Učesnici konferencije su upravo tako postupili i pripremili zanimljiva naučna izlaganja, pa je na skupu, 6. i 7. maja 2022. godine predstavljeno preko 90 radova koje su izložili istraživači ne samo iz naučnoistraživačkih institucija iz naše zemlje već i iz inostranstva (Bosna i Hercegovina, Bugarska, Crna Gora, Češka, Hrvatska, Italija, Poljska, Rumunija, Rusija, SAD, Španija). Nakon rigoroznog procesa recenziranja, pred nama je zbornik *Jezik, književnost, moć* koji sadrži četrdeset članaka,

20 iz oblasti jezičkih i 20 iz oblasti književnih istraživanja u kojima autori razmatraju i istražuju povezanost između jezika, književnosti i moći u okviru ovih oblasti. Posle plenarnog izlaganja, slede radovi koji su grupisani u četiri segmenta – dva sa radovima koji pokrivaju jezička istraživanja, „Moć reči“, „Moć jezika u upotrebi“, i dva sa radovima iz oblasti književnih istraživanja, „The power of the written word“ i „Moć pisane reči“.

Zbornik *Jezik, književnost, moć* otvara jedno od dva plenarna izlaganja, rad Nadežde Silaški *Moć i funkcije metafora u pandemijskom diskursu*. Pandemijska kovida-19, kao dominantni događaj u prethodne dve godine, obeležila je i javni diskurs, a za lingviste i komunikologe je bio poseban izazov da analiziraju različite aspekte tog diskursa. Nadežda Silaški se fokusira na metafore, koje su u lingvističkoj literaturi odmah prepoznate kao moćan kognitivni i strateški komunikacioni instrument u rukama dominantnih učesnika u pandemijskom diskursu. U teorijskom okviru kritičke analize metafora i posebno diskursnog pristupa metaforama, autorka se bavi metaforama u pandemijskom diskursu u Srbiji. Autorka ga definiše kao diskurs političke elite i medicinskih stručnjaka realizovan tokom 2020. i 2021. godine, najčešće kroz obraćanja preko sredstava javnog informisanja (primarni pandemijski diskurs), a i kao diskurs informativnih medija na temu pandemije (sekundarni pandemijski diskurs). Kroz analizu odabranog korpusa autorka je pokazala da različite metafore (rata, sporta, prirodne sile, te mnoštvo nekonvencionalnih, kreativnih metafora) u pandemijskom diskursu u srpskom jeziku obavljaju nekoliko strateški značajnih i međusobno isprepletanih funkcija. Takva njihova multifunkcionalnost još jednom dokazuje da su metafore moćno sredstvo kreiranja željenih stvarnosti u skladu sa potrebama i agendama političkih elita.

Prvi segment Zbornika *Jezik, književnost, moć*, naslovljen jednostavno „Moć reči“, sadrži šest radova koji se bave primarno leksičkim elementima jezičkog sistema iz perspektive leksikologije, semantike, frazeologije, kognitivne i konstrukcije lingvistike. Na samom početku ovog segmenta, Mirjana Gočanin predstavlja semantičko-tvorbenu analizu leksema *moć*, *nemoć* i njihovih odabranih derivata. Na temelju leksikografske obrade ovih dveju odrednica u Rečniku SANU, autorka analizira antonimijski paradigmatski odnos koji se uspostavlja među njima, a zatim utvrđuje njihov tvorbeni potencijal da, kao tvorbeni elementi učestvuju u građenju drugih leksemskih jedinica. Autorka je uočila sledeće tvorbene procese: (1) tvorba sufiksacijom, (2) prefiksarno-sufiksarna tvorba i (3) tvorba konverzijom, i izdvojila nekoliko tvorbenih modela zastupljenih među odabranim derivatima (*moća*, *moćan*, *moćina*, *moćnik*, *moćnica*, *moćništvo*, *moćno* (pridev i prilog), *moćnost*, *nemoćan*, *nemoćati*, *nemoćije*, *nemoćnik*, *nemoćnikovica*, *nemoćnikov*, *nemoćnica*, *nemoćnički*

(pridev i prilog), *nemoćništvo*, *nemoćno* (pridev i prilog), *nemoćnost*), koji neposredno ili posredno, kao motivnu reč, imaju neku od dve analizirane lekseme.

U radu „Metaforična značenja životinjskih naziva u funkciji izražavanja moći u srpskom leksičkom sistemu i javnom diskursu” Slobodan Novokmet daje leksikološku i lingvokulturološku analizu životinjskih naziva koji u sekundarnim semantičkim realizacijama projektuju ideju moći, bilo da je u pitanju politička, ekonomska, vojna ili neka druga moć (na primer, predstavljanje Srbije kao „ekonomskog tigra” u medijima i sl.). Autor utvrđuje relevantne leksičke mehanizme koji dovode do prenosa nominacije sa životinje na određeni pojam koji oblikuje funkciju moći kao određene snage, uticaja, siline i sl. Dodatno, autor uključuje i lingvokulturološke aspekte koji treba da reflektuju aksiološke stavove srpske zajednice prema predstavnicima određenih životinja koji nose simboliku moći i kulturološke okolnosti koje u srpskom javnom diskursu i leksičkom sistemu tvore mrežu simboličkih odnosa između čoveka (ili kakvog drugog pojma) i životinje na relaciji moć–slabost/podaništvo.

Vesna Anđelić Nikolendžić i Ivana Vilić se bave konceptom jezika u srpskim, engleskim i francuskim poslovicama sa ciljem da utvrde u kojoj meri su ideje o jeziku sadržane u tim poslovicama u saglasju sa stavovima o jeziku savremenih pragmatičkih i psiholoških teorija, i to Ostinove teorije govornih činova (Ostin, 1994) teorije komunikacije škole Palo Alto (Watzlawick i sar., 1972) i teorije relevantnosti (Sperber & Wilson, 1995). Koncept jezika u poslovicama iz tri kulture upoređen je sa osnovnim postulatima svake od navedenih naučnih teorija. Analiza korpusa od 65 poslovice iz tri kulture otkriva da sve poslovice izražavaju veoma slične stavove i ideje o jeziku kao i naučne teorije, što potvrđuje početnu hipotezu u istraživanju o sličnosti naučnih stavova i uvida narodne mudrosti o funkciji jezika u komunikaciji. Najveći broj poslovice u sve tri kulture odnosi se na pragmatičku, delatnu funkciju jezika, a naročito povređujuću moć koju jezik ima i savetuju njegovu opreznu upotrebu. Manji broj poslovice iz sve tri kulture naglašavaju razliku između verbalne i neverbalne komunikacije i prednost daju delima, tj. analognom nivou komunikacije, čime izražavaju iste ideje kao postulati teorije komunikacije škole Palo-Alto. Za uspešnu komunikaciju i razumevanje sagovornika izvestan broj narodnih poslovice u sve tri kulture savetuju promišljenu upotrebu jezika i pažljivo slušanje sagovornika, što je u skladu sa teorijom relevantnosti i objašnjenjem mentalnih procesa procene važnosti informacija.

Predmet rada Katarine M. Ivanović je konceptualizacija moći pomoću engleskog predloga *over*. Višeznačnost ovog predloga se očituje u sferi fizičkih, ali i metaforičnih, značenja. U okviru metaforičnih značenja, obliku *over* pripisuje se značenje “moći” ili “kontrole”. U ovom značenju, *over* povezuje dva entiteta, pri čemu istaknuti entitet ima moć ili kontrolu nad neistaknutim entitetom. Autorka poredi *over* sa približno sinonimnim predlogom *above*. Značenje “moći”, koje je van domena fizičkih relacija, u okviru kognitivne semantike se izvodi pomoću odgovarajućih pojmovnih metafora, orijentacione prirode. U okviru teorije principijelne polisemije se do istog značenja dolazi upotrebom principa iskustvene korelacije. Oblici *over* i *above* smatraju se približno sinonimnim zato što se odnose na relaciju dva entiteta na vertikalnoj osi, međutim, njihova značenja, posebno van fizičkog

domena, znatno se razlikuju. Razlike se mogu objasniti različitim stepenom razvijenosti funkcionalnog značenja predloga, što je aspekt značenja koji se često pripisuje polisemičnim predlozima, uz neizostavan geometrijski aspekt. *Over* i *above* imaju zajednički geometrijski aspekt značenja, to jest, na isti način povezuju dva entiteta u prostoru, ali im se funkcionalni aspekt značenja znatno razlikuje. Izuzetno razvijeno funkcionalno značenje oblika *over* dovodi do mogućnosti izvođenja metaforičnog značenja “moći” koje se ne može pripisati funkcionalno nerazvijenom obliku *above*.

Borjana Bratanova u radu „The linguistic power of connotations: the case of *silence* in English and its Bulgarian counterparts” poredi englesku leksemu *silence* i njene bugarske ekvivalente – lekseme *тишина* i *мълчание*. Za razliku od moći reči, kojima se bavi većina radova u zborniku, ovaj rad osvetljava moć ćutanja i njenih konotacija u verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji. U teorijskom modelu prirodnog semantičkog metajezika Vježbice i Godarda, autorka proučava jezičke i vanjezičke dimenzije tišine, koje se mogu objasniti pomoću univerzalnih semantičkih primitiva i proučava procese kojim analizirane lekseme, koje nemaju eksplicitno leksičko značenje, zapravo prenose širok spektar značenja. Pošto se jezički konotacije uglavnom aktiviraju unutar kolokacija, u radu su detaljno istraženi glavni strukturni obrasci engleske lekseme *silence* i njenih bugarskih ekvivalenata. U oba jezika proučavane lekseme dele istu eksplikaciju kroz prirodni semantički metajezik, što ukazuje na zajedničku, opštu percepciju tišine u ljudskom umu. Rezultati analize su dodatno potkrepljeni analizom podataka iz ankete sprovedene među bilingvalnim govornicima engleskog i bugarskog jezika.

Poslednji rad u ovom segmentu je rad Tiane Tošić Lojanice „The power of attraction: *so ADJ as to V* construction and its collexemes” u kome autorka u teorijskom modelu konstrukcije gramatike ispituje konkretnu konstrukciju, odnosno lekseme koje se mogu naći na dve otvorene pozicije. Polazeći od teorije premise da i sintaksičke konstrukcije mogu biti nosioci značenja, autorka je sprovedla korpusnu kvantitativnu analizu kojom je dobila spisak parova leksema koje se međusobno „privlače“ или „odbijaju“ у даатој граматичкој конструкцији. Ustanovljeno je da konstrukcija *so ADJ as to V* ima široko shvaćeno značenje uzroka i posledice. Među analiziranim parovima koleksema najveći stepen privlačnosti uočen je između prideva negativnog značenja koji su najčešći uzročnici kognitivnih, emotivnih i verbalnih glagolskih radnji, dok je manji broj prideva pozitivnog značenja u kombinaciji sa glagolima kretanja ili mirovanja.

U drugom segmentu Zbornika, naslovljenom „Moć jezika u upotrebi”, nalazi se trinaest radova koji se bave različitim aspektima jezičke upotrebe, od svakodnevnog govora, političkog i medijskog diskursa, do značaja jezika u konkretnoj kulturi i različitim načinima kako se jezikom mogu iskazati različiti odnosi i značenja moći.

Prva dva rada u ovom segmentu bave se realizacijom govornih činova. Tatjana Trajković analizira različita jezička sredstva (imperativi, konstrukcije sa nekim

modalnim glagolima ili rečcama) kojima se iskazuju zapovesti, podsticaja, uputstva u govorima kosovskog pomoravlja, sa ciljem da se protumače načini kojima je moguće iskazati izvesnu nadmoć prema sagovorniku. Ti načini su iznijasirani od intenzivnijih prema slabijim uticajima na prisutne i svrstani u nekoliko semantičkih grupa: zapovesti, zabrane, pretnje, kletve, zakletve, obaveze, uputstva, podsticaji, dopuštenja, molbe, želje i blagoslovi. Suzana Marković ispituje relativnost moći u realizaciji direktivnih govornih činova, na korpusu filmskih dijaloga dramskog žanra. Direktivni govorni činovi (zahtevi, saveti, predlozi, molbe, naredbe i sl.) predstavljaju one činove kojima govornik želi da navede sagovornika da realizuje neki akcioni ili verbalni čin koji on najverovatnije ne bi realizovao da mu nije eksplicitno ili implicitno sugerisano. Stoga, direktivne formulacije same po sebi imaju moć da sagovornika podstaknu na delovanje. Autorka direktive sagledava iz ugla varijable moći govornika i ispituje da li manja govornikova moć nužno uslovljava upotrebu ublaženijih indirektnih startegija i obrnuto, pri čemu interpretira šest tipova upotrebe (in)direktnih direktivnih strategija u odnosu na stepen moći koju govornik ima u odnosu na sagovornika.

Sledeća dva rada ukazuju na moć konkretne upotrebe jezika u odnosu na specifične manjinske društvene grupe u određenom društvu. Jovana Jovanović u radu „Moć leksike medijskog diskursa u kreiranju i učvršćivanju stavova prema manjinskim grupama (na primeru verbalne diskriminacije LGBT osoba)” sa leksičko-semantičkog i lingvokulturološkog aspekta analizira pogrdne nazive za LGBT osobe, s posebnim osvrtom na pejorative kojima se referiše na muške osobe homoseksualne orijentacije u srpskom jeziku. Kroz analizu javnog diskursa o ovoj manjinskoj grupi (novinski tekstovi, zvanična saopštenja društvenih aktera u medijima, komunikacija na društvenim mrežama o ovoj temi), autorka identifikuje različite nivoe verbalne diskriminacije kojoj su LGBT osobe u Srbiji izložene. Na primeru ekspresivne leksike koja je zastupljena u javnom diskursu i referiše na pripadnike ove manjinske skupine, autorka dokazuje moć medija u kreiranju i učvršćivanju ideoloških i diskriminatornih stavova u društvu. Esther Monzó-Nebot i Jasmina Đorđević u radu „The power of inadequate language representation in legal procedures: monolingualism against human rights” ukazuju na diskrepancu koja postoji između međunarodnih pravnih normi koje se tiču ljudskih prava u oblasti korišćenja jezika manjine u sudskim postupcima i stvarnih situacija u društvu. Monolingvalne ideologije u nekim društvima imaju za posledicu brojne nepravilnosti koje govornicima jezika kategorizovanih u društvu kao manjinskim onemogućavaju pristup neophodnim resursima na osnovu kojih bi mogli da uživaju svoja prava, i na taj način iskazuju i perpertuiraju moć većine nad manjinom. Autorke analiziraju dva različita konteksta, Kosovo i Valensiju. Uprkos pravnoj obavezi da izbegnu diskriminaciju govornika manjinskih jezika, pravni postupci obeshrabruju i ugrožavaju održavanje i razvoj regionalnih i manjinskih jezika u oba okruženja. Autorke ističu nedostatak zrelosti pravno-prevodilačkih odredbi, pri čemu se pre svega bave tačnošću, kvalitetom i dostupnošću prevoda ili njegovog izostanka. Na osnovu rezultata analize, autorke zaključuju da je potrebna mnogo veća pripremljenost društva da sagleda sve raznovrsnije aspekte u vezi sa pravom na zastupanje na manjinskom jeziku, počev od obuke prevodilaca do standarda kvaliteta.

Grupa od naredna tri rada bavi se oblicima manipulatorne moći u političkom diskursu. Svetlana Slijepčević Bjelivuk ispituje manipulativnu moć diskursa političkog spota u predizbornim kampanjama u teorijskom okviru kritičke analize diskursa i kognitivnolingvističke teorije pojmovnih metafora. Analizirajući korpus spotova od 1990. godine, autorka uočava da se od 2016. spot obilato koristi kao deo predizborne kampanje, više se ulaže u produkciju, a postaje i tematsko-sadržinski razgranatiji. Promene su podređene političkim ciljevima, a oblikovane su prema manipulativnim i ubeđivačkim strategijama, koje su integralni deo reklamno-propagandnog žanra u celini. Autorka identifikuje jezičko-stilska sredstva manipulativnog karaktera, kao što su različite pojmovne metafore, vulgarizacijom (npr. spot kojim se tematizuje seksualna orijentacija izbornog kandidata), estradizacija (javne ličnosti pojavljuju se kao promoteri političkih kandidata) i agresivna samopromocija, kojima je jezik podređen. Ana Krstić analizira govorne činove kao primer manipulatorne moći reči u govoru Aleksandra Vučića, sa fokusom na komisive i ekspresive. Autorka analizira moć jezika da manipuliše slušaocem, strateškom upotrebom navedenih govornih činova, koja bi ilustrovala jedno ideološko kontrastiranje: prikriivanje negativnih strana govornika, kao i njegove lične odgovornosti, a isticanje pozitivnih aspekata svega za šta se govornik zalaže. Autorka je klasifikovala govorne činove prema eksplicitnim i implicitnim formama i pokazala da se češće upotrebljavaju implicitne forme, a one ujedno ilustruju postupak distanciranja govornika od direktnog preuzimanja odgovornosti za akcije na koje se obavezuje. Eksplicitne forme se pak mogu tumačiti tek u širem kontekstu izričaja, u kome se govornik obavezuje na nedovoljno konkretno delovanje. Milica Bacić u radu „The interplay of impoliteness and power in Serbian political debates – a case study” istražuje višedimenzionalnu povezanost lingvističke neučtivosti i moći u političkim debatama na srpskom jeziku. Autorka identifikuje specifične strategije za nanošenje štete licu koje politički protivnici upotrebljavaju u konverzacionim koracima da bi stekli nadmoć jedan nad drugim i objašnjava zbog čega i kako nastaju, razvijaju se i razrešuju ove neučtivre razmene. Autorka je sprovedla studiju slučaja na jednočasovnoj televizijskoj debati o energetske stabilnosti Srbije u kojoj učestvuju četiri sagovornika. Analiza pokazuje da sagovornici započinju verbalne borbe za nadmoć tako što ciljano koriste i kombinuju ograničeni broj prevashodno ofanzivnih strategija, sa takvom učestalošću da ovo konfliktno ponašanje onemogućava konstruktivnu debatu. Ponavljanje služi intenzifikaciji neučtivosti. Osim toga, ovi koraci i kontrakoraci u komunikaciji obrazuju svojevrstne cikluse negativnosti koji se sastoje iz uzajamnih činova ugrožavanja lica, što ilustruje dinamiku napada i odbrane političkih debata u kojima se 'igra' na sve ili ništa. Uopšteno posmatrano, istraživanje potvrđuje da je moć relaciona, dinamična i osporiva, te i da neučtivost, kao namerna primena moći, proizvodi samu sebe u društvenoj interakciji.

Naredna tri rada se bave različitim manifestacijama moći upotrebe jezika u scenaristički planiranom i umetničkom diskursu. Tema rada Milana Todorovića i Nataše Spasić je humor kao način iskazivanja nadmoći voditelja u američkoj verziji kviza „Najslabija karika”. Autori su identifikovali sledeće sheme humora koje se koriste u tu svrhu: (1) voditeljka koristi igru reči kako bi se (suptilno) podsmevala

opštoj inteligenciji takmičara; (2) voditeljka koristi zanimanja ili interesovanja takmičara kao osnovu za ironične i sarkastične komentare; (3) voditeljka se putem metažezika šali na račun samog kviza, TV formata ili opšte pop kulture, i (4) voditeljka na humorističan način komentariše interakciju među takmičarima. Marija Koprivica Lelićanin u radu „Moć reči i film: Sorentinova „Božja ruka” ukazuje na reč kao često zanemeren semiotički resurs u čitanju filma. Na primeru Sorentinovog filma „E’ sta ta la mano di Dio” (2021), autorka se fokusira na rečenicu „Non ti disunire, Fabio!”, koja je brzo našla svoje mesto i van filmske „stvarnosti” i postala ikonična. Autorka tumači najvažnija značenja ovog filmskog dijaloga, kroz suprotstavljen odnos učenika i učitelja i zaključuje da dijalog ima gotovo sve elemente usmene priče, kao i da se asimetrična raspodela moći realizuje pre svega pomoću pitanja, insistiranja na eksplicitnosti i reformulacijom. Ovim zapažanjima rasvetljava se priroda filmskog dijaloga, ističu se sličnosti i razlike između scenarija, dijaloga na filmu i svakodnevnih konverzacije. Takođe se potvrđuje da se puna značenja filma otkrivaju tek u multimodalnom čitanju intersemiotičkog odnosa svih filmskih modalnosti, među kojima reč ima neizostavnu ulogu. Floriana Carlotta Sciumbata u radu „Titles associated with power in a corpus of fictional prose in Italian (XIX–XXI century)” ispituje da li su se i kako tokom poslednja dva veka u književnim delima na italijanskom jeziku promenile i distribuirale titule koje se odnose na vojne i crkvene činove i plemićke titule. Ove reči su tradicionalno povezane sa moći i privilegijama. Na velikom korpusu italijanskih prozih dela i prevoda na druge jezike između 1800. i 2005. autorka je potvrdila hipotezu da se, sa društvenim promenama, ideja moći takođe razvijala, pa su stoga i „tradicionalne” titule moći izgubile snagu tokom vremena, kao i da su istorijski događaji prouzrokovali razlike u predstavama moći u italijanskoj i stranoj književnosti.

U naredna dva rada se ukazuje na moć jezičkih sredstava u upotrebi u specifičnim vrstama evaluativnog i persuazivnog diskursa. Ana Vučićević i Aleksandra Rakić u radu „Building (academic) voices of power: a case study of academic book reviews” posmatraju diskurs akademskih prikaza knjiga kao potencijalni izvor moći u okviru zasebnih naučnih disciplina, pri čemu prikazani sadržaj može biti pohvaljen ili diskreditovan, promovisan ili degradiran iz različitih razloga od strane jednog ili više autora prikaza. Autorke su na korpusu akademskih prikaza knjiga objavljenih na srpskom jeziku u *Južnoslovenskom filologu*, u periodu 2000–2020. godine, ispitivale više organizacionih i metadiskursnih aspekata (pozicioniranje, isticanje, (re)cikliranje, izostavljanje informacija u prikazima), kao i manje ili više eksplicitno iznošenje stava i (in)direktnost u tvrdnjama. Ovi elementi mogu efikasno usmeriti interpretaciju čitalaca i uspostaviti status autora prikaza kao validnog ocenjivača i „figuru moći” u određenoj disciplini. Danica Jerotijević Tišma u radu „The contribution of phonetics to the power of persuasion in advertising” istražuje fonetske elemente koji doprinose efektu ubedljivosti naziva brendova i popularnih reklamnih slogana u marketinškim kampanjama. Segmentni nivo je obuhvatio analizu fonološke strukture i moguće zvučno-simboličke vrednosti naziva brendova, dok je istraživanje na suprasegmentalnom nivou podrazumevalo rangiranje i analizu reklamnih slogana manipuliranih u pogledu visine tona, tempa i intenziteta govora. Rezultati istaži-

vanja su pokazali da ispitanici preferiraju vokale prednjeg nasuprot vokala zadnjeg reda, ili sonante naspram opstruenata u zavisnosti od veličine i oblika proizvoda na koji se naziv brenda odnosi, što je potvrdilo ideju zvučne simbolike prisutne pri brendiranju proizvoda. Sve tri analizirane suprasegmentalne varijable pokazale su se relevantnim u određivanju efekta ubedljivosti kod izabranih reklamnih slogana, što potvrđuje autorkin stav o značaju istraživanja fonetike u cilju boljeg razumevanja jezika reklamiranja.

Poslednji rad u jezičkom segmentu zbornika je rad Dalibora Kličkovića „Moć i jezik u Japanu: od mita do *soft power-a*”, koji u širokoj kulturološkoj perspektivi sagledava glavne vidove moderne etnolingvističke ideologije u Japanu kroz tri faze, tokom kojih japanski jezik ispoljava svoju moć u oblikovanju nacionalnog identiteta kako u njegovome samorazumevanju tako i u odnosu prema Drugom. U prvoj etapi, od XVII dominira diskurs lingvističke superiornosti Japana, dok je u drugoj fazi, moderznizacije u XIX veku, stvorena je moderna individualnost, ali i održana romantičarska vizija japanskog jezika kao neposrednog izraza duha nacije u njenoj posebnosti i uzvišenosti. U trećoj fazi, koju autor naziva globalističkom i postmodernom, ekspanzija nacionalnog jezika van etničkih granica podstiče se u sklopu strategije snaženja globalnog uticaja Japana posredstvom njegove kulture. Autor ističe da je u svim ovim etapama na delu bila hermeneutička strategija vodećih intelektualaca Japana koji, u odgovoru na društveni refleks ka samotumačenju i modernom samorazumevanju, pomeraju ontološki i komunikološki centar jezika, povećavajući svesno amplitudu njegovog uticaja i menjajući pravac moći koju on ostvaruje.

U književnom delu prvi segment nosi naziv „The Power of the Written Word“ i sadrži pet priloga kojima je zajednički engleski kao jezik izlaganja, fokus na moć pisane reči i korpus u vidu književnih dela iz modernog perioda svetske književnosti. Ovu grupu radova otvara članak Petre Mitić, feminističke kritičarke koja je dosledno i ovaj put ponudila osvrt na najnovija kretanja u feminizmu i ukazala na uporne manjkavosti ovog pokreta za oslobađanje i osnaživanje žena. Već i sam naslov njenog rada, „Identifying Feminism: The Narratives of Power and Resistance“ u pravi plan stavlja problem definicije feminizma i nesklada između teorije i prakse. Nasuprot dokazima o veoma prisutnom ugnjetavanju i nasilju nad ženama, Mitićeva navodi primere herojskog otpora kroz likove Sofoklove Antigone, Adolfine Frojd Goceta Smilevskog i, zanimljivo, Kucijevog Majkla K. i u kratkom zaključku naglašava etičku dimenziju književnosti koja može da osvesti produktivne narative moći i otpora kroz empatiju, solidarnost i zajedništvo nasuprot destruktivnoj oficijelnoj paradigmi.

Drugi tekst u ovoj grupi radova se takođe bavi pojavom koja je našla svoje trajno mesto u kanonu engleske književnosti, žanrom distopije, ovaj put sagledanog pre svega kroz (zlo)upotrebu jezika, kao što naslov teksta sugeriše: „The Abuse of

Language in Twentieth Century British Dystopias.“ Autorke Ljubica Matek i Jelena Pataki Šumiga oslanjanju se pre svega na studiju *How to Do Things with Words* Džona Longšoa Ostina i na korpusu dva najpoznatija distopijska romana britanske književnosti, Orvelove *Hiljadu devesto osamdeset četvrte* i Burdžisove *Paklene pomorandže*, ilustruju moć reči, odnosno gubitak moći i identiteta kada se čoveku uskrati moć govora. Oba antologijska romana pokazuju, na svoj način, da je kontrola nad jezikom isto što i moć, a da se kroz manipulaciju jezika sprovodi manipulacija realnosti, te da su ovi fenomeni veoma prisutni i u savremenom trenutku.

U sličnom maniru Jelena R. Vilotijević sagledava način na koji Sestrinstvo Bene Džeserit iz romana *Dina* upotrebljava naraciju u svrhu kontrole. Ovaj roman Frenka Herberta je već provučen kroz mnoga kritičarska rešeta, ali rad „Weaponized Narrative as a Socially Symbolic Act in Frank Herbert’s Novel *Dune*“ nudi jedan svež pristup, iako zasnovan na dobro poznatoj definiciji narativa Frederika Džejmisona i na Fuko-ovoj teoriji moći. Ono što je njihovim teorijama zajedniko jeste ideja da se narativ ne može posmatrati odvojeno od svog kulturnog konteksta, već kao deo složene mreže društvenih, kulturnih i istorijskih paradigmi. U tom smislu, sestrinstvo veštica zloupotrebljava znanje, naraciju i moć i stvara narativ koji služi kao oružje za podiranje raznih društvenih sistema i stvaranje individualnih, društvenih i političkih realnosti, na žalost ne samo u fiktivnom svetu romana već i u našoj svakodnevnici. Autorka ukazuje na moguću značajnu ulogu književnosti u razobličavanju ovih pojava.

Četvrti tekst u ovom delu Zbornika nosi naziv „Power and Powerlessness in Henry James’ *The Turn of the Screw* (1898)“ i ukazuje kako ovaj čuveni pisac kritikuje mehanizme moći viktorskog društva čija žrtva je najčeće žena. Zanimljivom radnjom i pripovednim postupkom, po mišljenju autorke Miroslave Bakolc, Džejms uspostavlja moć nad svojom publikom kao pripovedač nad nečijom tuđom pričom, i od priče o duhovima stvara složeno književno delo o odnosu snaga u patrijarhalnom društvu.

Poslednji rad u ovom segmentu se po ideji nastavlja na prethodne i apostrofira moć književnosti da čovečanstvu otvori oči. U kontekstu rada “The Power of the Written Word: Literary Impressionism in Conrad’s ‘Youth’” autorke Anja Petrović i Nataša Tučev koriste studiju *What Was Literary Impressionism?* Majkla Frajda da bi u prvi plan stavile upravo sam čin pisanja. U njihovom članku se obrađuju oba pristupa književnom impresionizmu, tradicionalni i inovativni koji zagovara Frajd, na primeru pripovetke „Mladost“ i zaključuje se da ova pripovetka otkriva materijalnost samog čina pisanja, ali takođe razotkriva i načine delovanja ideologije imperijalizma.

Moć pisane reči na srpskom jeziku podjednako je veličanstvena kao i moć pisane reči na engleskom. Pesnik Branislav Brana Petrović u pesmi „Moć govora“ tvrdi: „Moć govora posebna je i najveća moć.“ A manje poetski, mada podjednako

moćno, engleska spisateljica Andžela Karter u eseju „Notes from the Front Line” kaže: „Language is power, life and the instrument of culture, the instrument of domination and liberation”. Čak i ako se ne možemo identifikovati sa poetskim vapajem velikog srpskog pesnika Branka Miljkovića „Ubi me prejaka reč!”, možemo se složiti da je moć reči neosporna. Ovakav stav očito dele i autori petnaest članaka koji čine drugu grupu književnih radova našeg zbornika *Jezik, književnost, moć*. Redosled prikaza ovih priloga svakako može biti i drugačiji, ali pre svega svojim fokusom članak „Moć velike priče“ daje valjan kontekst za sve ostale tekstove. Mirjana Bojanić Ćirković zasniva svoje istraživanje na savremenom kognitivnonarotološkom i kognitivnopsihološkom metodu taumačenja memoara i autobiografije kao dva žanra velike priče čiji narativ daje uvid u smisao života. Distanca čina pisanja od čina dešavanja prikazanih događaja redukuje mogućnost njihovog pogrešnog tumačenja tako da se velike priče mogu nazvati rezultatom istraživanja života. To istraživanje obihvata niz kognitivnih operacija, narativizaciju i najmanje dvostruko tumačenje, zavisno od nekadašnjih i novih spoznaja o događajima.

U ovom ključu, ali na drugačijem i bogatom korpusu, Vladislava Gordić Petković u istoimenom članku proučava moć pamćenja i zaborava kao narativnog i kulturološkog imperativa savremene proze. Autorka se poziva na Levitovu studiju *Značenja i osećanja u antropologiji emocija* da bi pokazala kako emocije bivaju nedvosmisleno povezane sa različitim društvenim kontekstima moći. Romani Ane Vučković, Toni Morison, Tanje Stupar Trifunović, Otese Mošfeg i Amber Tamblin narativizuju različite strategije pamćenja i zaboravljanja, koje zavise od širokog spektra emocija, ali najviše od strukturisanja moći u odnosu na tok lične istorije. Gordić Petković zaključuje da moć pamćenja pomaže svakoj socijalnoj grupi da sebe prepozna i definiše u okvirima društvenih promena, da viđenje prošlosti jedne zajednice prenese na naredne generacije, a umetnička proza intenzivira sećanje, vodeći neprekinuti dijalog sa opštom i ličnom istorijom.

I dalje u sferi sećanja i zaborava, tekst Jelene Veljković Mekić „(Ne)moć jezika kao odbrane od zla u romanu *Kuća sećanja i zaborava*“ polazi od ovog romana Filipa Davida u kome on postavlja pitanja porekla i prirode zla i mogućnosti života u svetu posle Holokausta da bi postavila još značajnije pitanje: ako je trauma neizreciva, ako se u diskursima o snovima, vizijama i dubokim emotivnim potresima nužno javljaju leksičke i semantičke pukotine, da li je to možda posledica nesavršenosti jezika i ljudskog govora? Da li treba naći neki novi jezik za kazivanje neizrecivog? Veljković Mekić smatra da je jezik traume uvek duboko ličan, individualan, autohton i da podseća na krik koji je teško protumačiti. Stoga mu najviše pogoduje književna forma ispovesti, memoara, dnevnika kao i pripovedanje koje počiva na magijskom realizmu, upravo ono po čemu je književno stvaralaštvo Filipa Davida prepoznatljivo.

U ovaj kontekst traume i nemogućnosti njene artikulacije uklapa se i rad Milane Gajović „Odnos između dječje traume i ličnog identiteta: (ne)mogućnost dostizanja sopstva (*Mliječni zubi*, Lana Bastašić)“ u kome autorka naglašava moć književnosti, odnosno fikcije kao prostora u kome zlostavljano dete dobija jezičku moć da traumatske sadržaje svoje svesti uobliči u koherentan narativ. To ne znači da je

iskazivanje traume samo po sebi dovoljno, ali predstavlja važnu etapu u izlečenju i isceljenju, tvrdi Gajovićevea.

Velibor Petković pak, u prilogu „Verbalizacija praštanja u knjizi priča *Andeli neće sići sa nebesa* Đorđa Lebovića“, nudi praštanje kao način prevazilaženja traume koju jedna osoba nanosi drugoj. On smatra da moć praštanja ima samo žrtva, a toga su lišeni svi koji su činili zlo. Iz pozicije traumatizovane žrtve, počiniozi zločina su lišeni sposobnosti da se bude dobar, te je praštanje i neka vrsta osvete kojom je žrtva psihološki obeštećena, a dehumanizovane zločince lišene govora stiže kazna i pre smrti. Petković je svoja razmatranja usredsredio na pripovetku „Zli umiru vertikalno“ o suđenju koje preduzima grupa logoraša prema kapou i pozivajući se na Kanta zaključio da nije samo dubina ljudskog zla beskrajna, već su to i visine ljudskog dobra „zvezdanog neba iznad nas“ i „moralnog zakona u nama.“

Još jedan članak koji razmatra nemoć reči nosi naziv „(Ne)moć reči i beketovski junak u romanu *Crveni petao leti prema nebu* Miodraga Bulatovića“, a vidno je inspirisan dijalogizma Petra i Jovana kao apsurdnih glavnih junaka ovog čuvenog romana. Autorka Sofija Todorović postavlja tezu da se njihov nemotivisani govor radi govora mora razumeti kao pokušaj simulacije pravog dijaloga jer je nužna pretpostavka za uspostavljanje autentičnog dijaloga postojanje suštinskog konflikta. Tako se njihovim pseudodijalogom dostiže samo pseudoživot, a Petar i Jovan, po mišljenju Todorovićeve, postaju apostoli apsurdna.

U sledeća dva teksta, moć reči manifestovana je pored ostalog i njenim odsustvom, odnosno tišinom. Naslov rada Sofije Skuban „Reč, tišina, slom: jezik kao sredstvo uspostavljanja moći u komedijama pretnje i političkim dramama Harolda Pintera“ ukazuje na činjenicu da upotreba jezika u svrhu ugnjetavanja i manipulacije predstavlja jedan od ključnih elemenata Pinterove poetike, bilo da se kao tlačitelj u drami javlja pojedinac, grupa ljudi, politička organizacija ili čitava država. Na primeru četiri Pinterove drame, autorka dokazuje da česta upotreba pauza i tišina predstavlja karakteristične elemente njegovog stila, pored eksplicitnog i prikriivenog verbalnog nasilja, jezičke strategije poput ponavljanja i apsurdnih iskaza lišenih semantičkog značenja. Ona zaključuje da Pinter pokazuje težnju ka univerzalizaciji problema zloupotrebe jezika u svrhu potčinjavanja nemoćnog pojedinca. Slično tome, Ana Janjić izdvaja rečito ćutanje potlačenih, odnosno diskurs tišine, kao poseban izraz jačine tekstova Enesa Halilovića. Njen korpus čine tri knjige ovog savremenog pisca u kojima istražuje vidove moći u istoimenom prilogu. Poziva se na Fukoov koncept Panoptikona i oblike moći tumači posredstvom istorijskih, socijalnih, rodnihi i drugih karakteristika, a moć priče vidi u moći da (re)konstituiše identitetske pozicije glavnog junaka, pripovedača ili cele zajednice.

Članak Biljane Soleše „Tiranija 'pisanog' – destruktivna moć patrijarhalne zajednice u prozi Bore Stankovića“ bavi se konceptom 'pisanog' kao nekog vida predestinacije koji se u vreme vladavine orijentalno-islamske kulture u Vranju koristio za destruktivnu dominaciju nad podređenim stanovništvom i pojedincem. Na primeru više pripovedaka i romanu *Gazda Mladen* autorka istražuje kako zajednica manipulacijom ovog koncepta navodi pojedinca na pomirenje sa porazom i slepo pokoravanje patrijarhalnim normama.

Sledeća četiri teksta se mogu grupisati zajedno samo po njihovoj različitosti i naravno usredsređenosti na moć reči, bilo da se ona manifestuje kroz mit, kroz mimezu, kroz verbalne simbole ili satiru. Miodrag M. Vukčević u radu „(De)ideologizacija antičkog mita o povratku zavičajju: *Filoktet* Hajnera Milera“ podseća da funkcijom stvaranja smisla mitovi mobilisu društvo, ali i da se ideološko usmeravanje kroz društvenu organizaciju takođe ostvaruje kroz jezik. On zaključuje da se Miler bavi stanjem u društvu koje je posledica vršenja vlasti ili pak moći. Vlast/moć se pravda argumentom ostvarivanja sebe bez obzira na to da li se posmatra pobjeda Grka nad Trojancima ili pobjeda komunizma, što ova jednočinka ilustruje. Prilog Snežane J. Milojević „Teopoetika u *Svetilniku* Svetlane Velmar Janković“ dodatno rasvetljava već dobro poznat pisani izraz naše čuvene savremene književnice. Autorka objašnjava da je teopoetičko usmerenje Svetlane Velmar Janković prevashodno zasnovano na ličnoj usmerenosti ka Bogu, ali i na izvrsnom hrišćanskom obrazovanju. *Svetilnik* je nastao kao posledica priziva da se napišu reči molitve upućene Tvorcu, a insistiranjem na kontinuitetu, Jankovićeva je bliža srednjevekovnom autoru koji ističe svoju ništavnost pred stvaralačkim podvigom u slavu Božiju. Složićemo se da moć reči proističe iz principa mimeze kada se prisećanjem na davno prošlo rečju priziva Dobro i Istinito u aktuelnom trenutku. Zatim, članak „Da li 'reči razbiše magiju'? Simbolička i semantička moć reči frula, vreteno i crn(ilo) u Novom Jerusalimu Borislava Pekića“ već u naslovu ima jasno definisan cilj. Analizom pet pripovedaka, Aleksandra Čebašek pokazuje kako variranjem navedenih reči od jedne do druge pripovetke, te menjanjem vremenskog i narativnog konteksta, Pekić njima manipuliše i dodeljuje im simbolična značenja, a tako menja i njihovu semantiku. Autorka je stava da moć kojom navedene reči prožimaju i deluju na poetski diskurs Novog Jerusalima omogućava čitanje ka simboličnom, folklornom i magijskom tumačenju ovih gotskih priča. Najzad, Hristina Lj. Aksentijević istražuje moć satire analizom speva „Protiv dubrovačkog plemstva“ u tekstu „Lice i naličje moći: Vera Nobilitas i dubrovačka vlastela u umetničkoj viziji Marija Kaboge.“ Ona se oslanja na postulate novog istorizma i ispituje korelaciju teksta i stvarnosti izvan njega u periodu s kraja 16. veka kada je Kaboga, kao jedna od najkontroverznijih ličnosti toga doba stvarao. Autorka obrađuje koncept Vera Nobilitas i pokazuje kako se Kabogina satira iz pomenutog metodološkog ugla može čitati i kao društveno-simbolički čin koji deluje subverzivno i otkriva manipulativnu moć dominantnog diskursa u tadašnjem dubrovačkom društvu.

Poslednja dva rada ovog zbornika združuje korpus koji čini stavralaštvo našeg pesnika Novice Tadića. Sonja Milovanović daje nešto opštiji pristup prirodi i funkciji reči u poeziji Novice Tadića u prilogu pod tim nazivom, dok Jelena S. Mladenović pre svega proučava moć reči u ironičnom diskursu poezije Novice Tadića u istoimenom članku. Obe autorke su stava da je bavljenje rečima i jezikom jedna od glavnih tema ovog pesnika. Međutim, dok je namera Milovanovićeve da predstavi različite vrste motivacija prilikom tematizacije (ne)moći reči, Mladenovićeve ima za cilj da pokaže kako Tadiću ironija služi u afektivnoj dimenziji čitalačkog čina kao mogućnost zaštite od zla, dok opastaje i kao vid razračunavanja sa cenzurom represivnog sistema. Autorke se oslanjaju na kanadske kritičare Fraja i Hačionovu, ali i na

domaće, kao što je Dragan Stojanović. Oba priloga stvaraju utisak da Novica Tadić uspeva da snagu reči predstavi i kroz ironiju, ali i da fenomen reči i jezika koristi ambivalentno.

Četrdeset prikazanih radova veoma uspešno prikazuje moć reči, čak i u slučajevima njene nemoći. Raznovrsnost pristupa nije iscrpljena kao što se ni bogatstvo samog jezika ne može iscrpeti, a sloboda koju dajemo učesnicima da odabrani ključni koncept obrade idiosinkratski uvek nas nagradi neočekivanim idejama i veoma zanimljivim tekstovima. Bilo da je reč o književnim ili jezičkim radovima, autori pronalaze svoj ugao, svoj korpus i svoju interpretaciju odnosa između jezika ili književnosti i zadatog problema. Tako je bilo prethodnih petnaest godina, pa nema sumnje da će i u narednom periodu konferencija biti inovativna i originalna. Promene koje nam nameće okruženje su neizbežne, te se svakako može dogoditi da se menja format skupa, njegovo rangiranje i vrednovanje radova od strane nadležnih tela. Ono što će se takođe menjati jeste i kvalitet konferencije, ali samo na bolje. Osvežen organizacioni odbor uz nove mlade organizatorke skupa obećava i nov kvalitet i nove prodore. Ono što ostaje nepromenjeno jeste stručna, tehnička i logistička podrška uprave Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu na čemu smo neizmerno zahvalni kao i finansijska podrška dosadašnjeg Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, a od sada Ministarstva prosvete. Još jedan dokaz da živimo u svetu promena, o čemu je već bilo reči na skupu 2010. godine! Ili u svetu nezaustavljivih procesa, o čemu će se govoriti na skupu 2023. g.

Srdačno se zahvaljujemo svim učesnicima naših skupova bez kojih ne bi bilo ni ovog zbornika, kao i našim dragim recenzentima na nesebičnoj pomoći da održimo što bolji kvalitet.

Urednice *JKM*

Nadežda Silaški

Univerzitet u Beogradu
Ekonomski fakultet

MOĆ I FUNKCIJE METAFORA U PANDEMIJSKOM DISKURSU¹

Sažetak: Metafore predstavljaju moćan kognitivni i strateški komunikacioni instrument u rukama dominantnih učesnika u pandemijskom diskursu, o čemu svedoče i mnoga dosadašnja istraživanja (npr. Musolff, Breeze, Kondo, & Vilar-Lluch, 2022; Nerlich, 2020; Olza et al., 2021; Semino, 2021; Silaški & Đurović, 2022a, 2022b; Wicke & Bolognesi, 2020). U radu se bavimo metaforama u pandemijskom diskursu u Srbiji, koji ovde definišemo kao diskurs političke elite i medicinskih stručnjaka realizovan tokom 2020. i 2021. godine i to najčešće kroz obraćanja političara preko sredstava javnog informisanja, odnosno lekara na redovnim sednicama Kriznog štaba (*primarni* pandemijski diskurs), kao i diskurs informativnih medija na temu pandemije, *sekundarni* pandemijski diskurs. Rad je smešten u okvir *kritičke analize metafora* (Charteris-Black, 2004, 2019, 2021; Musolff, 2006, 2016; Musolff, Breeze, Kondo, & Vilar-Lluch, 2022), i to onaj njen deo koji afirmiše *diskursni pristup* metaforama (Cameron & Deignan, 2006; Semino, 2008, 2020, 2021). Analiza odabranog korpusa pokazala je da različite metafore (RATA, SPORTA, PRIRODNE SILE, te mnoštvo nekonvencionalnih, kreativnih metafora) u pandemijskom diskursu u srpskom jeziku obavljaju nekoliko strateški značajnih i međusobno isprepletanih funkcija. Takva njihova multifunkcionalnost još jednom dokazuje da su metafore moćno sredstvo kreiranja željenih stvarnosti u skladu sa potrebama i agendama političkih elita.

Ključne reči: metafora, pandemijski diskurs, srpski, metafore SPORTA i RATA, metafora PRIRODNE SILE, kreativne metafore, funkcije metafora.

1. Uvod

Poznato je da u kriznim društveno-političkim događajima političke elite pažljivo biraju raznovrsna jezička sredstva koja im stoje na raspolaganju kako bi iskoristile njihovu ubeđivačku moć i na najbolji način uverili publiku u ispravnost svojih postupaka. S druge strane, u želji da zvuče što bombastičnije i obezbede što veću gledanost i čitanost, i mediji posežu za jednako korisnim i efektnim sredstvima. I tek površan uvid u javni diskurs zemalja zahvaćenih pandemijom koronavirusa navodi na zaključak da su metafore predstavljale i još uvek predstavljaju moćan kognitivni, jezički i strateški komunikacioni instrument u rukama dominantnih učesnika u kriznom diskursu, u stanju da obuhvati različite aspekte ove nezapamćene global-

¹ Sredstva za realizaciju ovog istraživanja obezbeđena su od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

ne zdravstvene krize i usmeri percepcije takvog jednog događaja na željeni način. Razlog tome je između ostalog i to što je u kognitivnolingvističkim istraživanjima odavno potvrđeno da metafora nije samo jezička figura sa dekorativnom ulogom u diskursu, već i snažan kognitivni instrument ubeđivanja, kao i da „način na koji se društveni problemi metaforički konstruišu u medijima (i od strane političkih elita) mogu uticati na to kako javnost doživljava te probleme” (Charteris-Black, 2004).

S obzirom na kompleksnost i izrazitu apstraktnost *krize* kao fenomena, njena metaforička konceptualizacija ima za cilj, između ostalog, da prenese važne poruke različitim publikama na jasan, jednostavan i svima razumljiv način, kao i da istakne moguće negativne posledice takvih kriznih situacija. To je već dokazano u ranijim istraživanjima različitih vrsta diskursa koji se mogu podvesti pod kategoriju tzv. *kriznog diskursa*, diskursa krizne komunikacije, pod kojim ovde podrazumevamo diskurs o nekom složenom fenomenu koji se po svojoj sveprisutnosti, neizbežnosti i remetilačkom karakteru, disruptivnosti, društveno produkuje i konstituše kroz simbiozu teksta i konteksta, sa ciljem da se manipulacija jezikom iskoristi za promenu percepcija o krizi (De Rycker & Mohd Dona, 2013). Spomenućemo samo one studije koje su se bavile diskursom različitih vrsta prethodnih zdravstvenih kriza, odnosno epidemija, kao što su AIDS, Ebola, SARS ili ptičji grip (Balteiro, 2017; Joffe & Haerhoff, 2002; Nerlich & Halliday, 2007; Nerlich, Hamilton, & Rowe, 2022; Ribeiro et al., 2018; Sontag, 1989; Wallis & Nerlich, 2005). Metaforama u pandemijskom diskursu u srpskom jeziku bavile su se do sada Silaški i Đurović (2022a), Silaški i Đurović (2022b), Đurović i Silaški (u štampi), kao i Slijepčević Bjelivuk i Nikolić (2021) i Slijepčević Bjelivuk (2021), poslednje dve studije iz drugačijeg ugla u odnosu na ovaj rad, naime metaforama kao prvenstveno jezičkim fenomenom i izmenama u rečniku srpskog jezika kao posledici pandemije (Slijepčević Bjelivuk & Nikolić, 2021), odnosno najčešćim metaforama kao pojmovnim mehanizmima u novinskim naslovima tekstova koji se tiču pandemije (Slijepčević Bjelivuk (2021).

Metafore pomažu da se složene, apstraktne i osetljive pojave, što su u terminologiji osnivača teorije pojmovne metafore Lejkofa i Džonsona (Lakoff & Johnson, 1980) *ciljni domeni*, lakše razumeju pomoću konkretnijih, opipljivijih pojava (tj. *izvornih domena*), na primer kada se migrantska kriza doživljava kao poplava, ili kada se ekonomije u periodu svetske finansijske krize poimaju kao bolesni ljudski organizmi. Nije onda ni čudo da je najava pandemije Kovida 19 i krize nezapamćenih razmera koja će potom uslediti započela upravo metaforama u govorima velikog broja evropskih i svetskih političara na vlasti. Sledi nekoliko primera, koji se odnose na tadašnjeg premijera Velike Britanije Borisa Džonsona, tadašnjeg predsednika SAD Donalda Trampa, te predsednika Srbije Aleksandra Vučića, koji su u razmaku od samo nekoliko dana sredinom marta 2020. godine u svojim obraćanjima javnosti povodom pojave novog virusa dali sledeće metaforične izjave:

(1) Yes this enemy can be deadly, but it is also beatable – and we know how to beat it. [...] And however tough the months ahead we have the resolve and the resources to win the fight. [...] We must act like any wartime government. (Boris Džonson, 17. mart 2020, konferencija za štampu)

(2) The world is at war with a hidden enemy. WE WILL WIN! We have to get rid of this, we have to win this war and ideally quickly. (Donald Tramp, 17. mart. 2020)

(3) Srbija je od danas u ratu protiv nevidljivog protivnika, opasnog i opakog protivnika, kog naša zemlja mora da pobedi. Borba koja je pred nama je borba za one koji su stvarali ovu zemlju, gradili ovu zemlju [...] ali i za budućnost naše Srbije, rekao je Vučić. (Aleksandar Vučić, *RTSI*, 15. mart 2020, proglašenje vanrednog stanja)

Pandemija je, dakle, i kod nas i u drugim zemljama u retorici političkih elita dočekana metaforama, i to jednom od vrlo konvencionalnih metafora, metaforom RATA, a terminologija koja pripada semantičkom polju rata na samom početku epidemije, dakle od marta 2020, sudeći prema dosadašnjim istraživanjima (Hanne, 2022; Musolff et al., 2022; Nerlich, 2020; Olza et al., 2021; Semino, 2021; Wicke & Bolognesi, 2020), predstavljala je gotovo univerzalno sredstvo za predstavljanje zaraze širokoj javnosti od strane političkih elita u kriznoj komunikaciji diljem sveta.

U ovom radu se bavimo metaforama u pandemijskom kao kriznom diskursu u Srbiji u pokušaju da odgovorimo na sledeća pitanja: (1) u čemu se sastoji moć metafora u pandemijskom diskursu i kako se ona ispoljava? i (2) koje su najvažnije funkcije koje metafore obavljaju u toj vrsti kriznog diskursa?

2. Teorijski okvir

Rad je smešten u teorijski okvir koji kombinuje *kritičku analizu diskursa* (Cap, 2017; Flowerdew & Richardson, 2018; Hart, 2015; Hart & Cap, 2014; Semino, 2008, 2021) sa kognitivnim pristupom metaforama, a takvo prožimanje dva teorijska modela najuspešnije je i sa najboljim sinergetskim efektom izraženo kroz *kritičku analizu metafora*, čiji su glavni predstavnici Čarteris-Blek (Charteris-Black, 2004, 2019, 2021) i Muzolf (Musolff, 2006, 2016; Musolff & Zinken, 2009; Musolff et al., 2022). Konkretnije, reč je o *diskursnom pristupu metaforama*, u kome se metafore ne posmatraju izolovano od konteksta u kojem su nastale, već su njime uslovljene, i to pre svega vanjezičkim društvenim faktorima i institucionalnim okvirima konkretnog situacionog konteksta, kao i širim društveno-političkim kontekstom unutar kojih nastaje diskurs, a koji oblikuje značenje metafora. Diskurs se ovde shvata kao „društveno konstitutivan u istoj meri koliko i društveno uslovljen” (Fairclough & Wodak, 1997: 258). Glavni cilj kritičke analize metafora je otkrivanje političkih i ideoloških motivacija u procesu produkcije diskursa, onih motivacija koje su zamaskirane ili tek implicitno prisutne. Ovakva vrsta analize nam može ukazati na motive na kojima počiva izbor jedne, a ne neke druge metafore od strane učesnika u diskursu, jer su prema postulatima kritičke analize metafora one pouzdano i efikasno sredstvo ubeđivanja, te mogu uticati, putem izbora i doslednog korišćenja određene metafore u javnom diskursu, na formiranje određenog načina mišljenja i shvatanja stvarnosti koja nas okružuje. Drugim rečima, promenom dominantne metafore u diskursu moguće je promeniti način na koji doživljavamo određeni aspekt društvenog ili političkog života, određenu društvenu pojavu. Dakle, metafore ovde smatramo instrumentima koji pomažu u razumevanju određenih

društvenih procesa, pa ih zato nazivamo *diskursnim metaforama*, tj. onima koje su „konceptualno utemeljene, ali čije značenje oblikuje i njihova upotreba u određenom trenutku ili u konkretnom kontekstu” (Koteyko & Ryazanova-Clarke, 2009: 114), u našem slučaju pandemiji koronavirusa. Prema ovakvom shvatanju metafora se tretira kao kombinacija jezičkih, pojmovnih i društveno-kulturoloških aspekata, a posebno i kao jezički i kao kognitivni fenomen (Cameron & Deignan, 2006: 674). Jedan od najvažnijih aspekata metafore jeste njena afektivna moć koja se ogleda kroz „verovanja, stavove, vrednosti i emocije učesnika” u diskursu (Cameron & Deignan, 2006: 674), pa se akcenat u definisanju metafore stavlja ne samo na njenu kognitivnu ulogu u razumevanju na osnovu analogije između dva različita pojma, već i onu pragmatsku, koja proističe iz „osnovne svrhe metafora da utiču na mišljenja i stavove putem ubeđivanja” (Charteris-Black, 2004: 21). Glavni cilj kritičke analize metafora zasniva se na činjenici da metafore mogu da otkriju mnogo više od onoga što govornici površinski iskazuju putem jezika, pa se i skrivene strane kriznog diskursa i učesnika u njemu mogu lakše dekonstruisati i kritički rasvetliti.

Ovde ću zagovarati i stav da se metafore u pandemijskom diskursu, kao i u drugim vrstama kriznog diskursa, često koriste namerno i svesno, te se u tom smislu oslanjam i na Stenovo shvatanje namernih, hotimičnih (*deliberate*) metafora (Steen, 2011, 2017) po kome se takve metafore smatraju trodimenzionalnim spojem jezičkih, konceptualnih i komunikativnih namera kreatora diskursa (v. Musolff, 2016; Steen, 2011, 2017), gde se poseban naglasak stavlja na treću dimenziju, komunikativni kontekst u kojem se metafore koriste. Prema ovom shvatanju, namerne ili hotimične metafore se konstruišu na takav način da pošiljalac, korišćenjem neke metafore, instruiira primaoca poruke da koristi određeni izvorni domen (npr. domen RATA) da bi mislio o ciljnom domenu te metafore (PANDEMIJI). U ovom smislu, namerne metafore u pandemijskom diskursu služe za ostvarenje konkretnih društveno-komunikativnih namera (Musolff, 2016: 92) prenosioca poruke (u našem slučaju, predstavnika političke elite i medicinskih stručnjaka), odnosno kao sredstvo perspektivizacije – sredstvo za promenu perspektive („perspective changers” (Steen, 2011: 84)), te predstavljaju svesne izbore na osnovu kojih učesnici u diskursu u njemu funkcionišu (Musolff, 2016: 92), saobražene su sa kontekstom u kome se proizvode, kao i u njemu dominantnim ideologijama i evaluacijama.

3. Korpus istraživanja i metod

Kada je reč o korpusu istraživanja, najpre bi trebalo definisati pandemijski diskurs i šta pod njim podrazumevam u ovom radu. Kao i u dosadašnjim svojim istraživanjima kriznih diskursa, pandemijski diskurs ovde definišem kao deo javnog diskursa koji se sastoji iz (1) primarnog i (2) sekundarnog pandemijskog diskursa (v. Silaški, Đurović, & Radić-Bojanić, 2009), i datira iz 2020. i 2021. godine, tačnije iz perioda između 12. marta 2020. i 31. decembra 2021. godine.

Primarni pandemijski diskurs odnosi se na javna obraćanja političke elite, uglavnom obraćanja predsednika Srbije Aleksandra Vučića, naročito ona od 12. i od

15. marta, kada je uvedeno vanredno stanje, te nekoliko njegovih kasnijih govora i javnih nastupa na nacionalnim televizijama, kao i izjave za javnost drugih političara na vlasti povodom pandemije. U primarni pandemijski diskurs svrstavam i redovne konferencije za novinare Kriznog štaba zaduženog za uvođenje i sprovođenje epidemioloških mera, dakle i medicinskih stručnjaka i političara, najčešće predstavnika Ministarstva zdravlja i čelnika ili predstavnika relevantnih zdravstvenih institucija. *Sekundarni pandemijski diskurs* odnosi se na diskurs informativnih medija (između ostalih, *Danas*, *NI*, *RTS*, *Blic*, *Politika*, *Direktno*, *Telegraf*, *Mondo*, *NovaS*, *BBC News na srpskom*, itd.), odnosno novinara, reportera i kolumnista, koji su prenosili, modifikovali ili tumačili izjave političara i medicinskih stručnjaka u tom periodu, kao i izjave onih lekara koji nisu bili članovi Kriznog štaba, te njihovih izjava i intervju datih izvan sednica Kriznog štaba.

Smatram da diskursno opredeljena kritička analiza metafora ne zahteva kručno, pedantno i pomno pridržavanje postojećim metodama identifikacije lingvističkih metafora (Pragglejaz Group, 2007; Steen et al., 2010), koje insistiraju na analizi reč-po-reč pri utvrđivanju šta je metaforično i na konsultovanju rečnika u tom procesu razlikovanja između doslovnog i metaforičnog. Ovde sam se, delimično, oslonila na obe metode, kao i na metodu identifikacije lingvističkih metafora u srpskom jeziku (Bogetić, Bročić, & Rasulić, 2019), ali i na intuiciju izvornog govornika, dok izvorima metaforičnosti nisam smatrala isključivo reči, već i fraze, pa i čitave rečenice i duže delove teksta. Iz tog razloga, u navedenim primerima koji će poslužiti kao ilustracija metafora i njima pripadajućih jezičkih izraza neće biti posebno istaknutih reči ili delova rečenice, već će se ceo primer tretirati kao metaforičan. Ovakav pristup je liberalniji, ali pogodniji za diskursna istraživanja. Napomenuću još da je isti korpus istraživanja već korišćen u Silaški i Đurović (2022a) i Silaški i Đurović (2022b), tako da je obezbeđena dvostruka procena metaforičnosti.

Transkripti govora i konferencija za novinare, izjave i novinski članci koji su sadržali jezičke metafore, ukupne dužine od oko 60.000 reči, pažljivo su iščitani, nakon čega su identifikovane jezičke metafore svrstane u nekoliko pojmovnih domena koji, pokazalo se, obavljaju jednu ili više različitih funkcija u pandemijskom diskursu. Otud rad počiva na kvalitativno opredeljenoj analizi odabranog korpusa.

Na kraju treba naglasiti da ovde nisu odvojeno analizirani niti komparativno upoređivani primarni i sekundarni pandemijski diskurs u pogledu metaforičnosti i funkcija metafora. Takođe, u fokusu istraživanja nije bila frekvencijska analiza upotrebe metafora niti metaforička gustina odabranih tekstova.

4. Funkcije metafora u pandemijskom diskursu

4.1. Metafore RATA i SPORTA

Vratimo se sada uvodu i ratnim metaforama koje su odlikovale sami početak pandemije i prve reakcije na pojavu virusa. Koju je konkretnu funkciju ili funkcije obavljala ta metafora u pandemijskom diskursu?

Kako tvrdi Semino (Semino, 2008: 100), „izvorni domen RATA ima veoma širok opseg, jer se može metaforički primeniti na bilo koji iskustveni domen koji podrazumeva teškoće, opasnost, ulaganje truda i neizvesne ishode”, drugim rečima koristi se „u vezi sa posebno ozbiljnim i teško rešivim problemima, kao i inicijativama i strategijama koje bi trebalo da doprinesu njihovom rešavanju.” Ne iznenađuje, dakle, što je metaforički scenario rata, u terminologiji Muzolfa (Musolff, 2006), i čitav taj semantički okvir sa izrazima poput *neprijatelj, bitka, boriti se, pobediti, oružje, vojska, pobeda, poraz*, itd. veoma pogodan za metaforičku eksploataciju u slučaju pandemijskog diskursa, pogotovo imajući u vidu čitav niz strukturnih preslikavanja između pojmovnih domena, RATA kao izvornog, odnosno PANDEMIJE kao ciljnog, kao što su ona između virusa i neprijatelja, zdravstvenih radnika i vojske, zaraženih ili preminulih i ratnih žrtava, eliminacije virusa i pobede u ratu, itd. Premda je teško zamisliti borbu protiv personifikovanog „nevidljivog neprijatelja”, kako je Kovid 19 najčešće metaforički konstruisan u to vreme, slika naoružanih vojnika pojačava percepciju koronavirusa kao agresora, što, s druge strane, treba da podstakne patriotska osećanja prema ugroženoj otadžbini, jedinstvo i solidarnost, i time otkloni svaku sumnju u pogledu ishoda rata i krajnjeg pobednika u borbi protiv virusa. To je potpuno u skladu sa opštim i uobičajenim implikacijama metaforičkog okvira RATA da, prema rečima Čarterisa-Bleka (Charteris-Black, 2019: 104), „kreira klimu moralne prinude jer nam intuicija govori kako je sve dozvoljeno ukoliko se prikaže kao doprinos konačnoj ‚pobedi’“. Navešću nekoliko primera:

(4) U skladu sa tim, mi ćemo imati dve vrste bitaka koje moramo da pobedimo. Jedna je bitka za očuvanje zdravlja naših ljudi, za očuvanje zdravlja pre svega naših najstarijih koji su najugroženiji, onih [...] koje korona virus ili COVID-19 pogađa najbrže i [...] nažalost najefikasnije. (RTSI, 12. mart 2020)

(5) „Nemojte da otpuštate ljude”, rekao je predsednik Vučić i ponovio da „predaja nikad neće biti opcija”. (RTSI, 21. mart 2020)

(6) Borićemo se na najjači i najžešći način da sačuvamo svakog čoveka, svaku glavu u Srbiji. (RTSI, 12. mart 2020)

U takvim okolnostima, metafora RATA imala je još jednu važnu funkciju na početku pandemije, osim one koja se odnosi na zbijanja redova i jačanje patriotizma, solidarnosti i jedinstva među građanima. Naime, metaforički okvir RATA veoma je pogodan i za prebacivanje odgovornosti vlasti (ne samo političke elite, već i tzv. struke koja se okupila u Kriznom štabu) na same građane, na „neprijatelje” u sopstvenim redovima, što je omogućeno metaforičkim prenosom prema potrebama političkih elita u javnom diskursu koji sasvim lako, pogotovo ako je prisutna i eksplicitna namera, sklizne pod ideološki kišobran.

Upravo se to desilo u Srbiji nakon uvođenja nekih od najrestriktivnijih, pa i najrepresivnijih epidemioloških mera u Evropi i kada su metafore poslužile kao izuzetno pogodno i efikasno sredstvo ubeđivanja da se nalazimo u ratnom stanju, a kad je na snazi ratno stanje onda i građani moraju da se ponašaju kao poslušni i lojalni vojnici koji bezpogovorno izvršavaju naredbe svog ratnog komandanta. Kada

se jednom ustanovi i formira „ratni” metaforički okvir mišljenja, onda je lako, pored samog virusa kao objektivne pretnje, dodavati i druge „neprijatelje” protiv kojih se treba „boriti” i koje treba „eliminirati”. Ovakav metaforički okvir nailazi na naročito plodno tle u autoritarnim režimima jer pruža izvrsno opravdanje za mere bilo kog stepena represivnosti koje se uvode, kako glasi metaforičko obrazloženje, isključivo sa jednim ciljem: da se „protivnik savlada” svim postojećim sredstvima. Stoga metafora RATA, uz sistematsko i dosledno predstavljanje koronavirusa kao neprijatelja protiv koga je neophodno boriti se, ima funkciju legitimizacije političkih odluka i praksi.

Tri su glavna izvora ubeđivačke moći metafore RATA (Flusberg, Matlock, & Thibodeau, 2018: 4), a sva tri se manje ili više svode na opšta svojstva pojmovnih metafora, naime (1) da metafora RATA poseduje jasno definisanu strukturu znanja koja se lako preslikava sa izvornog na ciljni domen, (2) da jedna jezička zajednica poseduje zajedničko, prethodno iskustvo sa ratom, ili putem direktnog učešća ili posredno, putem izloženosti kroz medije, što rat čini kulturološki bitnim aspektom te zajednice, kao i (3) da je znanje o ratu duboko usađeno u društvo, jer i mnoge druge pojave dele sličnu metaforičku strukturu (spomenimo samo rat ili borbu protiv korupcije, rat protiv organizovanog kriminala, rat protiv bora/celulita itd.).

Interesantan je i iznenadni konceptualni prelazak na metafore SPORTA u pandemijskom diskursu u Srbiji u trenutku kad je to odgovaralo političkim elitama. Naime, premda su od samog početka pandemije rado pribegavale metafori RATA i bogatom instrumentariju pojmovnih preslikavanja između rata i pandemije, što je njeno najizrazitije svojstvo, došlo je do iznenadnog i neočekivanog zaokreta ka drugoj, premda bliskoj, metafori – agresivni aspekti metafore RATA zamenjeni su mekšim, suptilnijim i manje konfrontacionim aspektima metafore SPORTA (Silaški & Đurović, 2022a). Ovakav neočekivan i vrlo verovatno svesno izabran konceptualni zaokret posledica je izmenjenog društveno-političkog konteksta, te hitne potrebe da se ublaži ozbiljnost epidemiološke situacije i stanovništvo ubedi kako je potpuno bezbedno izaći na izbore koji je najpre trebalo da se održe 20. aprila 2020, ali koji su zbog pandemije odloženi i konačno održani dva meseca kasnije, 21. juna 2020, i to uprkos očigledno prisutnim rizicima po javno zdravlje i jasnih upozorenja pojedinih medicinskih stručnjaka o opasnostima kojima se glasači izlažu. Navešću nekoliko primera gde je uočljiv taj konceptualni zaokret:

(7) Upitan kako vidi izjavu epidemiologa Predraga Kona da u ovoj utakmici Srbija uspešno vodi, ali da je završeno tek prvo poluvreme, Vučić je rekao da i on insistira na rezultatu na semaforu i da to bude pošten rezultat, a ne da se građani varaju. (*Ekspres*, 12. apr. 2020)

(8) Gotovo je prvo poluvreme, mi vodimo. Ali utakmica se igra do kraja. Ono što je pred nama je drugo poluvreme. Završili smo prvo – kazao je epidemiolog Predrag Kon. (*Blic*, 11. apr. 2020)

(9) Kada je reč o završetku epidemije, dr Todorović nije mišljenja da smo stigli do kraja. Pre bih rekao da smo do kraja maja-početka juna u prvom poluvremenu. To znači da ćemo imati jednu pauzu, kao u sportu, ali od septembra se moramo pripremiti za mogućnost novog talasa – ističe doktor. (*Srpski telegraf*, 5. maj 2020)

(10) Janković: Još igramo utakmicu sa virusom, rezultat zavisi od nas (naslov) (RTV, 12. jun 2020)

Ovo bi bio i izvrstan primer ubeđivačke moći tzv. *metafora indukovanih neposrednim kontekstom* (Kövecses, 2005; Semino, 2008) – naime, otprilike u isto vreme, nakon dugog perioda bez sportskih događaja, trebalo je u Beogradu, i to u prisustvu gledalaca na stadionu, da se odigra derbi između *Crvene zvezde* i *Partizana*, što je po svemu sudeći doprinelo prelasku sa metafora RATA na metafore SPORTA, kao pogodnije i korisnije u datom trenutku. Manipulacija metaforama u javnom diskursu se i ovde pokazala korisnom za ostvarenje političke agende, a putem preokvirenja načina rezonovanja javnosti o pandemiji, u ovom slučaju o stepenu opasnosti kojom se izlažu glasači. Još jedanput se potvrdilo da su metafore u stanju da kreiraju stvarnosti u skladu sa unapred isplaniranim političkim ciljevima.

4.2. Metafore PRIRODNE SILE

I metafore PRIRODNE SILE pomoću kojih se prizivaju apokaliptična scenarija i stanovništvo zastrašuje katastrofičnim slikama još su jedno sredstvo ulivanja i širenja straha i bespomoćnosti u pandemijskom diskursu, pogotovo u onom sekundarnom, novinskom, gde dolazi do izražaja sasvim drugačiji razlog za pribegavanje metaforama – potreba za bombastičnim i senzacionalističkim izveštavanjem, čemu su građani bili podvrgnuti tokom najvećeg dela trajanja pandemije, što se pokazuje u sledećim primerima:

(11) *Apokalipsa* u Srbiji. Ne treba se čuditi što je došlo do nagle ekspanzije kovida 19. (*Danas*, 2. sep. 2021)

(12) *KATAKLIZMA*: Novi soj korone sa sobom donosi *KATASTROFU!* (*Espresso*, 22. dec. 2020)

Izgleda, međutim, da je ipak metafora PRIRODNE SILE predstavljala najsnažniji instrument afektivne manipulacije jer je u stanju da, zahvaljujući sposobnosti selektivnog isticanja i prikrivanja određenih aspekata pojava, akcentuje opasnost, strah i neizvesnost koji potiču od virusa i zaraze. Istovremeno je ova metafora, ako se koristi svesno, isplanirano i namerno, efikasno sredstvo usmeravanja percepcija, mišljenja i ponašanja pripadnika javnosti u željenom smeru, i to, kako su istraživanja pokazala (Olza et al., 2021; Pérez-Sobrino et al., 2022; Silaški & Đurović, 2011), nezavisno od jezika ili kulture u kojoj se produkuje krizni diskurs. Ona je, između ostalog, omogućila političkim elitama stvaranje kolektivne iluzije da je pandemija proizvod sile koju je nemoguće kontrolisati i zauzdati, van moći onih koji su zaduženi za donošenje najcelishodnijih odluka.

Jedna od metafora PRIRODNE SILE koja se pokazala izuzetno pogodnom u metaforičkom predstavljanju pandemije jeste metafora VATRE. Po rečima Semino (Semino, 2020, 2021), nekoliko je razloga koji ovu metaforu čine veoma efektivnim izvornim domenom. To su, pre svega, živopisnost i slikovitost, zatim iskustvena bliskost, mada ne nužno kroz neposredno iskustvo, bogatstvo elemenata te metafore i veliki broj raznovrsnih učesnika, i konačno, što se pokazalo važnim u slučaju pan-

demijskog diskursa, jasna evolucija požara kao događaja – odvijanje kroz jasno izdiferencirane faze, što ovu metaforu u ovoj vrsti diskursa čini pogodnom za obavljanje nekoliko funkcija: signalizira opasnost i neophodnost hitnog delovanja imajući u vidu destruktivnost i nemogućnost kontrolisanja požara, pomaže da se napravi jasna razlika između pojedinih faza pandemije, olakšava opisivanje nastanka pandemije i načine njenog širenja, i možda njena najvažnija funkcija – opravdava mere za obuzdavanje širenja zaraze (v. Semino, 2021: 54). Pogledajmo nekoliko primera:

(13) „Videli smo da čim mu se dozvoli, virus se širi kao požar u šumi, to je karakteristika ovog virusa”, dodaje ona [dr Darija Kisić Tepavčević] naglašavajući da disciplinom može da se spreči to širenje. (*B92*, 10. okt. 2020)

(14) Korona virus: „Ovo nije epidemija nego požar i mnogo je gore nego 4. decembra 2020. godine kada je bolnica otvorena”, rekla je Tatjana Adžić Vukićević, direktorka kovid bolnice u Batajnici. (*BBC na srpskom*, 8. sep. 2021)

(15) Koronavirus se razbuktao u celoj zemlji, zdravstveni sistem je na udaru (*Alo*, 25. mar. 2021)

I metafore VODE nezamenjivo su sredstvo za konstruisanje kriznog pandemijskog diskursa zahvaljujući negativnim konotacijama vode kao nečeg opasnog i pretećeg. Jezičke metafore u korpusu koje su najupečatljivije za metaforičko konstruisanje koronavirusa kao mase vode jesu *plima korona virusa*, *talas*, *potop*, *korona cunami*, *preplaviti*, *potopiti* itd., što se može uočiti u sledećim primerima:

(16) Nova plima korona virusa u Vojvodini. Novi, letnji talas korona virusa zapljusnuo je Vojvodinu skoro kao prethodni prolećni. (*Danas*, 5. jul 2020)

(17) Korona potopila Srbiju (*Blic*, 20. nov. 2020)

Posebno živopisne u ovom pogledu su metafora *cunami*, kojom se ističu nemogućnost kontrole pandemije i žestina kojom se obušila na veliki deo sveta, kao i metafora *snega*, odnosno *lavine*, pogodna za strukturisanje nekog neočekivanog i iznenadnog događaja čiji značaj i silina rastu i uvećavaju se, kao što se širila pandemija i uvećavale njena ozbiljnost i razmere. Dejstvo obe ove metafore ogleđa se u tome što se njihovi primaoci osećaju kao bespomoćne i pasivne žrtve okolnosti, odnosno prirodne sile van ljudske kontrole:

(18) Ako se „korona cunami” pod hitno ne zaustavi, epidemiološka situacija u Srbiji mogla bi potpuno da izmakne kontroli. (*Mondo*, 26. okt. 2020)

(19) „Korona lavina” se približava (*Mondo*, 22. okt. 2020)

Spomenimo, unutar metafore PRIRODNE SILE, i metafore VETRA, posebno onih razorne snage, kao što su *uragan*, *tajfun* i *tornado*, koji su se pokazali vrlo pogodnim za izražavanje intenziteta i ozbiljnosti pandemijske krize.

(20) Korona uragan: U Nemačkoj prvi put preko 10.000 novozaraženih, u Meksiku milion! (*24 sedam*, 22. okt. 2020)

(21) Korona k'o tornado: Evropljani idu pod ključ (*NovaS*, 26. okt. 2020)

(22) OMIKRON JESTE POČETAK KRAJA PANDEMIJE! Došao je kao tajfun, verovatno će tako i da ode! (*Mondo*, 7. dec. 2021)

Funkcija metafore PRIRODNE SILE koja se odnosi na zastrašivanje i ulivanje osećaja bespomoćnosti, te njena izrazita emocionalna obojenost, blisko je povezana sa još jednom funkcijom te metafore, a to je da omogućava donosiocima odluka izbegavanje odgovornosti i njeno prenošenje na prirodu i njen nepredvidljiv i neobuzdan karakter. Naime, metaforičko konstruisanje pandemije kao nepredvidive prirodne sile prirode odvlači pažnju sa njenih tragičnih posledica i omogućava medicinskim ekspertima i drugim donosiocima odluka prebacivanje odgovornosti isključivo na silu koja je van njihovog uticaja. U procesu metaforizacije ovakve vrste, nosioci vlasti predstavljaju se kao pasivni posmatrači, nevine žrtve okolnosti. Ovde dolazi do izražaja viktimizacija kao jedna od često korišćenih diskurzivnih strategija pozitivnog samopredstavljanja (van Dijk, 2004) putem metafora u kriznom diskursu. Konceptualizacija apstraktnog pojma kao što je epidemija koronavirusa kao procesa koji se odvija bez uticaja i učešća ljudskog faktora služi da kamuflira nastanak i nepovoljni razvoj ovog događaja, te prikrije vršioce radnji i olakša legitimizaciju onih aktivnosti koje su nametnule političke i stručne elite u upravljanju pandemijskom krizom.

4.3. Kreativne metafore

Svoju persuazivnu moć, a naročito moć simplifikovanja, metafore su po svemu sudeći najviše ispoljile u periodu od januara 2021. nadalje, odnosno od trenutka kada je u Srbiji započela vakcinacija stanovništva. Sasvim očekivano, metafora RATA, unutar koje se vakcina doživljava kao oružje u borbi protiv virusa i tako nastavlja sa eksploatacijom bogate strukture ove metafore, poslužila je kao izvanredno sredstvo ubeđivanja, što se vidi iz sledećih nekoliko primera:

(23) „Počinjemo kontraofanzivu, počinjemo borbu sa oružjem u ruci, a to je u ovom slučaju vakcina”, rekao je epidemiolog Predrag Kon 24. decembra prošle godine pošto je među prvima primio jednu od vakcina koje su u upotrebi u Srbiji. (*BBC News na srpskom*, 13. jan. 2021)

(24) „Koliko god da zaglaviš i da se razboliš posle vakcine, znaj sigurno da ti je nešto pomogla i da je moglo da bude gore”, poručuje virusolog i mikrobiolog Veterinarskog instituta u Kraljevu Milanko Šekler za Nova.rs. Naš sagovornik vakcinu slikovito poredi sa vojskom, a antitela sa „oružjem” kojim se puca na neprijatelja.

„To vam je kao da je vakcina dala uzburu vojsci u državi. Uzburna znači da je izvršena mobilizacija i da umesto, na primer, 5.000 vojnika Srbija sada ima 50.000 vojnika. Oni znaju odakle neprijatelj napada i koji su mu planovi i svi su spremni – to znači vakcina. Organizam tada poznaje protivnika, zna kako izgleda, zna koje su mu slabe tačke, zna kako će da ga napada i sprema oružje za to. To oružje, to su antitela”, objašnjava tako kao da se rat protiv virusa odvija pred našim očima. (*NovaS*, 26. mar. 2021)

(25) Vakcina vam je kao pancir u vojsci. Kad ste na frontu, pancir će vas sigurno zaštititi i od metka i od gelera. I ako idete na metak, bolje da idete s pancirom. A ako idete na virus, bolje da idete sa antitelima koja će vakcina stvoriti. Jer nikad ne znate kako

možete proći i s koronom i u postkovidu – poručio je nedavno doc. dr Udovičić koji antivakcinaše smatra zmijsama koje bljuju otrov na sve strane i ugrožavaju nacionalno zdravlje. (*Telegraf*, 6. okt. 2021)

Suočeni sa izraženom antivakcinaškom, antinaučnom i paranaučnom retorikom, prisutnom nažalost i na mejnstrim medijima u nas, a pogotovo na društvenim mrežama, naučnici i lekari dovijali su se na razne načine u nameri da što živopisnije, što upečatljivije i što ubedljivije ukažu na neophodnost brze i efikasne imunizacije stanovništva. U tom procesu posebno je bilo značajno pojednostaviti objašnjenje o značaju vakcinacije, tj. naučni diskurs prilagoditi širokoj publici i izvršiti njegovu popularizaciju. Popularizacija je (Calsamiglia & van Djik, 2004; Gotti, 2014; Maci, 2013) proces koji se sastoji iz raznovrsnih diskurzivno-semiotičkih postupaka koji imaju za cilj prenošenje laičkih verzija naučnog znanja širokoj publici. Od tih postupaka ističu se pre svega *preformulacija*, ali i *rekontekstualizacija* naučnog znanja i naučnog diskursa, prethodno proizvedenih u specijalizovanim kontekstima kojima široka publika ima tek ograničen pristup. U tom smislu metafore u procesu popularizacije predstavljaju jedan od najpogodnijih eksplikativnih instrumenata zasnovanih na analogiji, s obzirom da uspostavljaju vezu između dva domena iskustva, značenja ili znanja (Calsamiglia & van Djik, 2004: 376) i u tom smislu obavljaju “funkciju premošćavanja” (Pramling & Säljö, 2007: 277) za koju, zahvaljujući svojim moćima simplifikacije i ulozi posrednika između kompleksnog i jednostavnog, imaju ogroman kapacitet. Pogledajmo sledeće primere:

(26) Međutim, kako kaže profesor, ljudi sada, kao u kladionici, razbijaju glavu nepotrebnom dilemom za koju vakcinu da se opredele. „Time se odvlači pažnja od suštine – treba se zaštititi vakcinom koja je na raspolaganju. Svi mi smo kao neplivači u dubokoj vodi koji se prenemažu da li hoće da im se baci tirkizni ili rezedo pojas za spasavanje. Najvažnije je sačuvati se od zaraze, a ostalo su finese.” (*Nova S*, 12. jan. 2021)

(27) „Ovoga puta malo o prvoj vakcini koja je izašla za bolest kovid 19. Prva je mRNA vakcina. Da krenemo prvo uopšte o tome šta je to RNA ili RNK i DNA ili DNK i gde se one nalaze. Radi lakšeg objašnjenja, zamislimo ćeliju kao srednjovekovni grad. Oko grada je veliki, neprobojni zid, a unutar tog zida se nalazi zamak. Između zamka i zida ima svega i svačega. Ima puno toga što nešto radi i proizvodi. U našem zamišljenom zamku se nalazi DNA (DNK).” (*Nova S*, 12. jan. 2021)

(28) On [načelnik Infektivne klinike u Nišu Steva Stanišić] je vakcinaciju kao zaštitu protiv koronavirusa uporedio sa sigurnosim pojasom u automobilu. „Iako vas pojas neće zaštititi 100 odsto, neuporedivo je korisnije da ga vežete”, rekao je on za list *Danas*. (*NI*, 29. sep. 2021)

(29) Šansa da vi dođete u veoma kritično stanje, da završite na respiratoru, ukoliko ste vakcinisani, jeste mala. Možda plastično da predstavimo, to vam je razlika kao da vakcinisani prelazi ulicu na pešačkom, na zeleno svetlo, a nevakcinisani pretrčava na crveno u punom saobraćaju. Tolika vam je razlika u šansi da završite sa teškom kliničkom slikom – poručio je prof. Lađević. (*Politika*, 4. okt. 2021)

Čini se da ove funkcije metafora u pandemijskom diskursu, naime *eksplanatornu funkciju* s ciljem popularizacije vakcinacije, te *persuazivnu funkciju* – ubeđivanja građana u efikasnost vakcine i moć masovne imunizacije, pored onih kon-

vencionalnih koje smo već spomenuli, npr. metafore RATA, najčešće reprezentuju inovativne, nekonvencionalne, kreativne metafore (v. Đurović & Silaški, u štampi). Metaforička kreativnost zasniva se na poigravanju sadržajima i strukturama ciljnog ili izvornog domena, pogotovo onim njihovim aspektima koji se ne koriste konvencionalno u metaforičkoj konceptualizaciji, pa su takve metafore mahom idiosinkratične – utisak je da svaki stručnjak ponaosob raspoláže sopstvenim instrumentarijem metaforičkih okvira koje smatra najpogodnijim za pojednostavljenje i popularizaciju naučnog znanja, te tako te metafore istovremeno predstavljaju i moćne instrumente persuzivnog diskursa.

5. Zaključak

U čemu, dakle, leži moć metafora i koja ih njihova svojstva čine tako zahvalnim i pouzdanim retoričkim oruđem i tako rasprostranjenom retoričkom strategijom u kriznim društvenim događajima? Moć metafora u pandemijskom diskursu najpre proističe iz njihove sposobnosti pojednostavljenja apstraktnih pojmova putem konkretnih i opipljivih okvira, kao i iz njihove izrazite emocionalne obojenosti – sposobnosti da podstaknu željene emocije, te zato poseduju i ogromni ubeđivački potencijal. Pored toga, iako naizgled samo slikovite i bezopasne, metafore nikad nisu neutralno i objektivno sredstvo percipiranja i predstavljanja stvarnosti, već su, zahvaljujući svom svojstvu i sposobnosti prikrivanja određenih, najčešće neželjenih i nepoželjnih aspekata pojava i istovremenom isticanju nekih drugih, željenih ili za konkretnu svrhu podesnih, aspekata pojava, veoma moćno sredstvo perspektivizacije i manipulacije. Zahvaljujući takvim svojim svojstvima, metafore u pandemijskom diskursu u srpskom jeziku, i one konvencionalne i one inovativne, obavljaju niz strateški značajnih i međusobno isprepletanih funkcija: (1) one su nezamenjivo sredstvo afektivne manipulacije primaocima poruka tako što ističu aspekte opasnosti, straha i neizvesnosti povezane sa pojavom i širenjem koronavirusa; otud naglašena emocionalno-evaluativna funkcija metafora; (2) instrument kanalsanja percepcije i ponašanja javnosti u željenom smeru; (3) efektan i snažan mehanizam legitimizacije kontroverznih postupaka vlasti u doba pandemije, a posredno i ostvarenje političkih ciljeva; (4) sredstvo odricanja od odgovornosti i njenog prebacivanja sa donosioca odluka, političke i medicinske elite, na same građane; (5) korisno sredstvo za popularizaciju nauke i prenošenje laičkih verzija naučnog znanja širokoj publici, što akcentuje heurističku funkciju metafora i njenu ulogu u kreiranju novih načina razumevanja naučnih fenomena. Takva multifunkcionalnost metafora još jednom dokazuje da su moćno sredstvo kreiranja željenih stvarnosti u skladu sa potrebama i agendama političkih elita i njihovim unapred definisanim političkim ciljevima i ideologijama, te da ni pandemijski diskurs kao tipični predstavnik kriznog diskursa u tom pogledu nipošto nije izuzetak.

Funkcije metafora o kojima je u ovom radu bilo reči su uz pomoć kritičke analize metafora prepoznate u pandemijskom diskursu na srpskom jeziku. S obzirom na značaj društveno-političkog, kulturološkog i ostalih vrsta konteksta koji oblikuju

metafore, sigurno je da bi se u drugim kulturama i drugim jezicima mogle uočiti i dodatne funkcije karakteristične za drugačije jezičke i vanjezičke kontekste. To bi, kroz kontrastivne međujezičke i međukulturne analize, mogao da bude jedan od pravaca budućih istraživanja ove teme.

Literatura

- Balteiro, I. (2017). Metaphor in Ebola's popularized scientific discourse. *Ibérica*, 34, 209–230.
- Bogetić, K., Bročić, A., & Rasulić, K. (2019). Linguistic metaphor identification in Serbian. In S. Nacey, A. G. Dorst, T. Krennmayr, & W. G. Reijnders (Eds.), *Metaphor Identification in Multiple Languages: MIPVU around the World* (pp. 203–226). John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/celcr.22.10bog>
- Calsamiglia, H., & T. A. van Dijk (2004). Popularization discourse and knowledge about the genome. *Discourse & Society*, 15(4), 369–389.
- Cameron, L., & Deignan, A. (2006). The emergence of metaphor in discourse. *Applied Linguistics*, 27(4), 671–690.
- Cap, P. (2017). *The Language of Fear: Communicating Threat in Public Discourse*. Palgrave Macmillan.
- Charteris-Black, J. (2004). *Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis*. Palgrave Macmillan.
- Charteris-Black, J. (2019). *Metaphors of Brexit: No Cherries on the Cake?* Palgrave Macmillan.
- Charteris-Black, J. (2021). *Metaphors of Coronavirus: Invisible Enemy or Zombie Apocalypse?* Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-85106-4>
- De Rycker, A., & Mohd Don, Z. (Eds.) (2013). *Discourse and Crisis: Critical Perspectives*. John Benjamins.
- Durović, T., & Silaški, N. (u štampi). *Imagine a cell as a medieval fortress: Metaphor as a tool of popularization and persuasion in the Serbian pro-vaccination discourse*. In M. Romano Mozo (Ed.), *Metaphor in Social-Political Contexts: Critical, Socio-Cognitive Approaches*. De Gruyter.
- Fairclough, N., & Wodak, R. (1997). Critical discourse analysis. In T. A. van Dijk (Ed.), *Introduction to Discourse Studies* (pp. 258–284). Sage.
- Flowerdew, J., & Richardson, J. E. (Eds.) (2018). *The Routledge Handbook of Critical Discourse Studies*. Routledge.
- Flusberg, J. S., Matlock, T., & Thibodeau, P. H. (2018). War metaphors in public discourse. *Metaphor and Symbol*, 33(1), 1–18. <https://doi.org/10.1080/10926488.2018.1407992>
- Gotti, M. (2014). Reformulation and recontextualization in popularization discourse. *Ibérica*, 27, 15–34.
- Hanne, M. (2022). How we escape capture by the “war” metaphor for Covid-19. *Metaphor & Symbol*, 37(2), 88–100.

- Hart, C. (2015). Discourse: Cognitive linguistics and critical discourse analysis. In E. Dąbrowska, & D. Divjak (Eds.), *Handbook of Cognitive Linguistics* (pp. 322-346). De Gruyter Mouton.
- Hart, C., & Cap, P. (Eds.) (2014). *Contemporary Critical Discourse Studies*. Bloomsbury.
- Joffe, H., & Haarhoff, G. (2002). Representations of far-flung illnesses: The case of Ebola in Britain. *Social Science & Medicine*, 54(6), 955–969. [https://doi.org/10.1016/s0277-9536\(01\)00068-5](https://doi.org/10.1016/s0277-9536(01)00068-5)
- Koteyko, N., & Ryazanova-Clarke, L. (2009). The path and building metaphors in the speeches of Vladimir Putin: Back to the future? *Slavonica*, 15(2), 112–127. <https://doi.org/10.1179/136174209X12507596634810>
- Kövecses, Z. (2005). *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge University Press.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live by*. The University of Chicago Press.
- Maci, S. (2013). Popularising scientific discourse for an academic audience: The case of Nobel lectures. *Token: A Journal of English Linguistics*, 2, 45–74.
- Musolff, A. (2006). Metaphor scenarios in public discourse. *Metaphor and Symbol*, 21(1), 23–38. https://doi.org/10.1207/s15327868ms2101_2
- Musolff, A. (2016). *Political Metaphor Analysis: Discourse and Scenarios*. Bloomsbury Publishing Plc.
- Musolff, A., & Zinken, J. (Eds.) (2009). *Metaphor and Discourse*. Palgrave Macmillan.
- Musolff, A., Breeze, R., Kondo, K., & Vilar-Lluch, S. (Eds.) (2022). *Pandemic and Crisis Discourse: Communicating COVID-19 and Public Health Strategy*. Bloomsbury Academic.
- Nerlich, B. (2020, September 18) *Metaphors and realities: Coronavirus and climate change*. <https://blogs.nottingham.ac.uk/makingsciencepublic/2020/09/18/metaphors-and-realities-coronavirus-and-climate-change/>
- Nerlich, B., & Halliday, C. (2007). Avian flu: The creation of expectations in the interplay between science and the media. *Sociology of Health & Illness*, 29(1), 46–65. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9566.2007.00517.x>
- Nerlich, B., Hamilton, A. C., & Rowe, V. (2002). Conceptualising foot and mouth disease: The socio-cultural role of metaphors, frames and narratives. *metaphorik.de*, 2, 90–108.
- Olza, I., Koller, V., Ibarretxe-Antuñano, I., Pérez-Sobrino, P., & Semino, E. (2021). The #ReframeCovid initiative: From Twitter to society via metaphor. *Metaphor and the Social World*, 11(1), 98–120. <https://doi.org/10.1075/msw.00013.olz>
- Pérez-Sobrino, P., Semino, E., Ibarretxe-Antuñano, I., Koller, V., & Olza, I. (2022). Acting like a hedgehog in times of pandemic: Metaphorical creativity in the #reframecovid collection. *Metaphor & Symbol*, 37(2), 127–139. <https://doi.org/10.1080/10926488.2021.1949599>
- Pragglejaz Group (2007). MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse. *Metaphor & Symbol*, 22, 1–39. <https://doi.org/10.1080/10926480709336752>
- Pramling, N., & Säljö, R. (2007). Scientific knowledge, popularisation, and the use of metaphors: Modern genetics in popular science magazines. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 51(3), 275–295. <https://doi.org/10.1080/00313830701356133>

- Ribeiro, B., Hartley, S., Nerlich, B., & Jaspal, R. (2018). Media coverage of the Zika crisis in Brazil: The construction of a “war” frame that masked social and gender inequalities. *Social Science & Medicine*, 200(March 2018), 137–144. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2018.01.023>
- Semino, E. (2008). *Metaphor in Discourse*. Cambridge University Press.
- Semino, E. (2020). COVID-19: A forest fire rather than a wave? Retrieved from https://eprints.lancs.ac.uk/id/eprint/151450/1/Semino_METODE_piece_Rev_final.pdf
- Semino, E. (2021). Not soldiers but fire-fighters: Metaphors and Covid-19. *Health Communication*, 36(1), 50–58. <https://doi.org/10.1080/10410236.2020.1844989>
- Silaški, N., & Đurović, T. (2011). The NATURAL FORCE metaphor in the conceptualisation of the global financial crisis in English and Serbian. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 54(1), 227–245.
- Silaški, N., & Đurović, T. (2022a). From an invisible enemy to a football match with the virus: Adjusting the Covid-19 pandemic metaphors to political agendas in Serbian public discourse. In A. Musolff, R. Breeze, K. Kondo, & S. Vilar-Lluch (eds.), *Pandemic and Crisis Discourse: Communicating Covid-19 and Public Health Strategy* (pp. 271–284). Bloomsbury Academic. <http://dx.doi.org/10.5040/9781350232730.ch-015>
- Silaški, N., & Đurović, T. (2022b). *It's like being hit by a tsunami*: The use of the NATURAL FORCE metaphor for conceptualising the COVID-19 pandemic in English and Serbian. *Komunikacija i kultura online*, 13, 161–179. <https://doi.org/10.18485/kkonline.2022.13.13.10>
- Silaški, N., Đurović, T., & Radić-Bojanić, B. (2009). *Javni diskurs Srbije: kognitivističko-kritička studija*. Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta.
- Slijepčević Bjelivuk, S. (2021). Šta se krije u medijskim naslovima u periodu pandemije? *Jezik danas*, XVIII(18), 25–32.
- Slijepčević Bjelivuk, S. M., & Nikolić, M. M. (2021). Javni diskurs u periodu epidemije kovida. *Srpski jezik*, XXVI, 253–267.
- Sontag, S. (1989). *Illness as Metaphor and AIDS and Its Metaphors*. Penguin Modern Classics.
- Steen, G. (2011). From three dimensions to five steps: The value of deliberate metaphor. *metaphorik.de*, 21, 83–110.
- Steen, G. (2017). Deliberate metaphor theory: Basic assumptions, main tenets, urgent issues. *Intercultural Pragmatics*, 14(1), 1–24.
- Steen, G. J., Dorst, A. G., Herrmann, B. J., Kaal, A. A., Krennmayr, T., & Pasma, T. (2010). *A Method for Linguistic Metaphor Identification: From MIP to MIPVU*. John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/celcr.14>
- Van Dijk, T. (2004). *Communicating Ideologies*. Academic Press.
- Wallis, P., & Nerlich, B. (2005). Disease metaphors in new epidemics: The UK media framing of the 2003 SARS epidemic. *Social Science & Medicine*, 60(11), 2629–2639. Retrieved from <https://psycnet.apa.org/doi/10.1016/j.socscimed.2004.11.031>
- Wicke, P., & Bolognesi, M. M. (2020). Framing COVID-19: How we conceptualize and discuss the pandemic on Twitter. *PLoS ONE*, 15(9), 1–24. e0240010. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0240010>

Nadežda Silaški

THE POWER AND FUNCTIONS OF METAPHORS IN THE PANDEMIC DISCOURSE

Metaphor has been a powerful cognitive and strategic communication instrument of dominant participants in the pandemic discourse, which has already been attested by multiple studies conducted so far (e.g. Musolff et al., 2022; Nerlich, 2020; Olza et al., 2021; Semino, 2021; Silaški & Đurović, 2022a, 2022b; Wicke & Bolognesi, 2020). This paper deals with metaphors in the pandemic discourse in Serbia, which I define here as a public discourse of political elites and health experts used during 2020 and 2021 including both the *primary pandemic discourse* (public addresses of politicians and those of medical experts during the regular sessions of the national Crisis response team) as well as the *secondary pandemic discourse* (that of the media reporting on the Covid-19 pandemic). The paper is couched in the theoretical framework of Critical Metaphor Analysis (Charteris-Black, 2004, 2019, 2021; Musolff, 2006, 2016, 2019; Musolff et al., 2022), especially its strand that promotes a discourse approach to metaphors (Cameron & Deignan, 2006; Semino, 2008, 2020, 2021). The qualitative analysis of the data collected from various media outlets in Serbian (e.g. *Danas*, *NI*, *RTS*, *Blic*, *Politika*, *Direktno*, *Mondo*, *NovaS*, etc.) during 2020 and 2021 has shown that a number of different metaphors, those of WAR, SPORT, NATURAL FORCE / NATURAL DISASTER, as well as a multitude of unconventional, creative and idiosyncratic metaphors, perform several strategic and intertwined functions in the pandemic discourse. These range from serving as an instrument of affective manipulation by communicating a sense of danger, uncertainty and threat coming from the virus, to legitimising the wanted course of action and concealing the responsibility of government officials and health experts, to being one of the useful tools for popularizing medical scientific discourse and making it understandable by the general public for the purpose of combatting a dangerous anti-vaccine rhetoric and boosting Covid-19 vaccine acceptance. Such multifunctionality of metaphors once again attests to their being a potent and persuasive tool of creating the desired realities in line with the needs and agendas of political elites.

nadezda.silaski@ekof.bg.ac.rs

I
MOĆ REČI

vim sferama života i u mnogim istraživačkim
istraživačko polje. Stoga je ideja da se za našu
književnost, moć kao stručnjaci iz polja
uka usredsredimo upravo na pojam 'moć reči'
manifestuje u različitim sferama društva i u
živačkih oblasti koje obuhvataju najširi spektar
disciplinarna istraživanja koja se oslanjaju na
učesnici skupa ovaj rasprostranjen fenomen
mu iz svog originalnog ugla.

LANGUAGE, LITERATURE, POWER

СЕМАНТИЧКО-ТВОРБЕНА АНАЛИЗА ЛЕКСЕМА МОЋ, НЕМОЋ И ЊИХОВИХ ОДАБРАНИХ ДЕРИВАТА НА ПРИМЕРУ РЕЧНИКА САНУ¹

Сажетак: Предмет овога рада представља сагледавање семантике лексема *моћ* и *немоћ* на темељу лексикографске обраде ових двеју одредница у Речнику САНУ, анализирање антонимијског парадигматског односа који се успоставља међу њима, а онда и само делимично утврђивање њиховог творбеног потенцијала, то јест могућности да, као творбени елементи (односно творбене основе), учествују у грађењу других лексемских јединица. На основу спроведеног истраживања издвојиће се неколики творбени модели заступљени међу одабраним дериватима (*моћа*, *моћан*, *моћина*, *моћник*, *моћница*, *моћништво*, *моћно* (придев и прилог), *моћност*, *немоћан*, *немоћати*, *немоћује*, *немоћник*, *немоћниковица*, *немоћников*, *немоћница*, *немоћнички* (придев и прилог), *немоћништво*, *немоћно* (придев и прилог), *немоћност*), који непосредно или посредно, као мотивну реч, имају неку од горепомнутих лексема. Као творбени процеси уочавају се: (1) творба суфиксацијом, (2) префиксално-суфиксална творба и (3) творба конверзијом.

Кључне речи: семантика лексема *моћ* и *немоћ*, антонимија, дериват, Речник САНУ, творбена анализа

0. Увод

Лексеми сматрамо самосталном јединицом лексичког система која се на основу значењског критеријума одређује као семантичка или функционална, а с обзиром на физички критеријум као једночлана или вишечлана. Лексичко значење условљено је трима функцијама: десигнативном, конотативном и денотативном, што се рефлектује на компоненте: (1) садржај којим је одређена лексема означена; (2) додатни (обично вредносни) садржај дате лексеме и (3) област њене примене (према Šipka, 1998: 22–27). Број семантичких реализација неке лексеме зависи од тога да ли је она основна или деривирана. Узевши у обзир денотативни и сигнификативни аспект, најпре се констатује да ли је она директно или посредно (преко неког од сопствених лексичко-морфолошких конституената) везана за одговарајућу реалију, а онда се обично показује да основне лексеме имају већи потенцијал за семантичка варирања од деривата.

¹ Овај рад је настао у оквиру Одсека *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-68/2022-14 склопљеним са Институтом за српски језик САНУ.

Поред семантичких и деривационих варирања и антонимија се показује као један од основних механизма у устројству лексичког система (према Гортан-Премк, 1997: 15–18, 43–49, 126–136, 149). Она припада групи садржинских парадигматских лексичких односа (о томе в. Драгићевић, 2007: 244–330).

1. Лексикографска обрада лексеме *моћ* у Речнику САНУ

1. 1. Граматичке информације

Одредница *моћ* бележи се у Речнику САНУ у оквиру 13. књиге на 101. и 102. страни. Ова апстрактна именица² наводи се у облику номинатива једнине са дугосилазним акцентом. Иза запете региструје се пуни облик генитива будући да се жели указати на њену припадност четвртој именичкој врсти коју карактерише наставачка морфема *-и* и на прозодијско одступање у односу на основни облик односно појаву краткосилазног акцента на првом слогу. Скраћеница *ж* представља ознаку рода и њоме се упућује на то да је наша именица женског рода. Иза датих граматичких информација (о томе в. Гортан-Премк, 1980: 108; Марковић, 2014: 72–73, 75), регистрованих у заглављу, забележено је шест семантичких реализација.

1. 2. Семантичка структура лексеме *моћ* у Речнику САНУ

Примарно значење именице *моћ* је „делотворна снага, утицај, дејство (нечега); јачина, ефикасност” (1. а.). У овој дефиницији посебно се истичу две компоненте³ (в. Драгићевић, 2007: 67): снага (и(ли) јачина) и делотворна (која уопштено одређује, квалификује снагу (односно јачину) као ону која има повољан, благотворан ефекат на нешто и(ли) која има некакав учинак односно која је ефективна па чак и она која може омогућити било какво позитивно деловање односно која би се могла окарактерисати као плодотворна. Оправдање за овакво семантичко тумачење могу пружити лексемски спојеви *моћ речи*, *моћ исцељења* и *чудотворства*, *моћ протекције* у примерима:

Лаза је веровао у моћ речи (Јовановић Љ., Лаз. Л. 1, СХХIV)⁴. То су биле сигурно оне најважније [иконе], са највећом моћи исцељења и чудотворства (Станк. Б. 3, 153). Бејах готов да помислим како је моћ протекције далеко дотерала! (Доман. 5, 134).

У оквиру прве семантичке реализације под тачком б. (в. 1. б.) указује се на посебан тип снаге (што подразумева опозицију материјално / нематеријално

² О полисемантичкој структури именица са апстрактним значењем у Речнику САНУ пише у својој монографији Наташа Миланов (о томе в. Миланов, 2021: 316–320).

³ Компоненте се издвајају применом компоненцијалне анализе онако како предлаже Даринка Гортан-Премк. То значи да се семантички садржај разложи на компоненте, те да свака наведена сема потврђује постојање или израженост једне компоненте. У овом раду нису разматране све, већ само преобладајуће компоненте.

⁴ Разрешење скраћеница извора налази се у оквиру нултог табака 19. књиге Речника САНУ.

и то: јачину човековог организма и(ли) његове психе, менталну стабилност, чврстину карактера, енергичност, племенитост душе), што је очигледно у примерима на основу којих је формирана дефиниција „телесна, физичка одн. животна, духовна снага“:

Боже, дај да умрем у јесење ноћи, | Насмејан и ведар, у младачкој моћи (Рак. Мил. 1, 23). Те игре у онолико више одговарају цели, у колико се ... помоћу њих ... стичу телесне и душевне моћи (Матић Д. 4, 111). Нигде младе жене у зрелости моћи и прохтева (Грол 3, 51)⁵.

Дата лексема у Речнику САНУ бива оквалификована као застарела (скраћено заст.⁶) када се њоме идентификује „моћна, јака држава, сила” (обично се јавља у синтагми са „прва”, „највећа”) (уп. 1. в.):

Све до 1204 била је права моћ на Балк. Полуострву Византијско Царство (Радон. Ј. 1, 175).

Секундарним семантичким реализацијама лексеме *моћ* упућује се на:

(1) (опште)прихваћен, констатован, установљен квалитет (нечега: и односи се, пре свега, на домен законодавства) што може обезбедити позитиван ефекат и(ли) евентуалну ефикасност ако се примени у одређеној области, што се уочава у наведеном примеру који осликава дефиниција „призната, утврђена делотворна вредност, ваљаност, важност, квалификација (закона, прописа и сл.)” (в. 2. а.):

Те изјаве, које нису никада добиле моћ међународних обавеза, све владе ... газиле су са највећим цинизмом (ХК 1928, 180).

(2) нечију особину или својство нечега да може и(ли) уме нешто да уради и(ли) да одговори на неки изазов, постављени задатак и сл. показујући снагу односно јачину, што је очигледно у примерима које прати дефиниција „радна, производна и сл. способност, капацитет” (в. 2. б.):

Видело би се опет да су четири петине тих поручбина ван моћи економског одељења (Пол. 1915, 4086/2).

(3) неку стечену повластицу која подразумева држање нечега под својом власти или контролом, што је видљиво у примерима на које се односи дефиниција „право спровођења нечега, располагања нечим, одлучивање о нечему и сл.; овлашћење, пуномоћ, пуномоћје” (обично у вези са глаголом *имати*) (в. 3. а.):

Люди одъ власти ... имаду моћ и ... бранителя, кои кривца брани, уватити и суду предати (Зак. 1, 10). Судба народа и држава изложени су пропасти због гнева и љутине поглавара неограничене моћи (Прод., СКГл НС 32, 618). Његова моћ кажњавања простира се и на прекршаје, који се догоде и за вријеме кад је игра привремено прекинута (Кнеж. Бр. 1, 127).

⁵ На основу наведених примера можемо установити да се именица *моћ*, уколико обједињује физичку и духовну јачину, користи у облику множине.

⁶ Овај квалификатор користи се да укаже на време употребе неке лексеме.

(4) углед који неко ужива, а проистекао је из личне вредности или је стечен на неки други начин, што се констатује у примерима и изражава у дефиницији „снага (господарења, владања и сл.), сила, власт, ауторитет” (в. 3. б.):

Шта ће бити од славе царева и моћи високих достојанственика? (Поп. Гавр. 8, 32). Свака ствар у кући ... носила је отисак очеве моћи (Петр. П. 2, 28).

(5) таленат, нарочиту склоност (за нешто: нпр. за уметност), умење, умешност (у нечему: нпр. у вршењу неке радње или у доношењу судова (о некоме или нечему), у процени, процењивању (некога или нечега)), што се детектује у забележеним примерима које прати дефиниција „обдареност одн. способност обављања какве интелектуалне или сл. радње, дар (говора, расуђивања и др.)” (в. 4.):

Ни мало нас не вређа, драги господине, приметих му, осетивши повратак моћи говора (Шапч. 11, 393). Ако књижевници ... изгубе моћ хладнога просуђивања ... онда њихов језик не може показивати довољно ... уравнотежености (Белић 14, 232). Критичар ... има моћи и ока да збиља уочи најлепша места ... каквога дела (Доман. 5, 337).

(6) талисман односно предмет који може имати запис или бити без њега и у народном веровању сматра се заштитом од несреће, болести, урока, што се види у примерима на основу којих је формирана дефиниција „предмет који даје натприродну снагу, штити од несреће, урока и сл., хамајлија” у коју стоје скраћенице мн. и празн.⁷ Тиме се предочава да се лексема *моћ* у овом значењу везује за празноверје односно сујеверје и употребљава у облику множине (в. 5.); исто значи и синтагма *моћи од помоћи* (в. изр.):

„Не мучи се, не ударај ћордом | По плећима одметник Илије, | Већ му удри вранца од мејдана, | Оде’јечи му гриму од вранина, | У гриви су моћи Илцијине” (НП Херм. 1, 544). Моћи или „моћи од помоћи” често се помињу у нашим народним песмама као средство које штити јунака у борби (Ђорђ. Т. 15, 227).

(7) употребу одредничке речи у шалливом контексту (која је маркирана скраћеницом *шал.*⁸) и означава „реп” (у животиње) (в. 6.):

Јами мртве прђије, већ држи за моћ (у Сријему приповиједа се у шали да је казао Хрват своме другу, који је вукао за уздице кад им се поплашио коњ у таљигама, на којима су сједили) т.ј. за реп (Вук, Рј.).

Требало би напоменути и то да Речник САНУ под ставком *изрази* (скраћено изр.) наводи устаљене лексичке јединице које су обележене обавезним присуством лексеме *моћ*. Тако глаголско-именичка конструкција *бити у моћи* (у безличној (тј. неличној) употреби или скраћено безл.) може значити:

(1) „бити у могућности, у стању (извести, постићи нешто)”:

⁷ Овим квалификатором обележава се лексика која се везује за веровање у натприродне силе, празноверицу, предања и сл.

⁸ Стилским квалификатором *шал.* маркира се лексика која носи позитивну експресивност.

Сва чула да ми је у моћи обуставити (Наст. 1, 58). Одбијам од себе и саму поми-
сао да ти то нису у моћи (Кулен. 2, 154).

(2) „имати власт над неким, нечим”:

Да никад више не буде у моћи једног човека или једне групе људи да баце цео
свет у све ове беде (Лив. 1, 44).

Реченичном конструкцијом *бити у нечијој моћи* представља се значење
„бити под нечијим утицајем”:

Особито је био у њезиној моћи ујак Лујо (Лив. 1, 44).

Синтагмом *моћ навике* семантички се указује на „последницу дужег нави-
кавања, устаљену навику”:

Све се то понављало, док моћ навике није почела да чини своје (Андрић 5, 118).

Терминолошки лексемски спој *куповна моћ* из области економије означа-
ва „способност куповања засновану на новчаној или на некој другој материјал-
ној основи”:

Како подићи унутарње тржиште повећањем куповне моћи маса (Ћос. Б. 3, 422).
Ниска куповна моћ сеоскога становништва није омогућавала ширење унутра-
шњег тржишта (Кић. 1, 81).

2. Лексикографска обрада лексеме *немоћ* у Речнику САНУ

2. 1. Граматичке информације

Лексема *немоћ* наводи се у 15. књизи Речника САНУ на 171. и 172. стра-
ни. Бележи се у облику номинатива једнине са краткосилазним акцентом на
првом и дужином на другом слогу. Региструје се да је именица женског рода
(скраћено *ж*) и дају се облици: (1) генитива једнине са наставачком морфе-
мом *-и*, чиме се сигнализира њена припадност четвртој именичкој врсти; (2)
инструментала једнине *немоћу* – са наставком *-у* иза основе која се заврша-
ва меким предњонепчаним сугласником *ћ* и *немоћи* – са наставком *-и* који је
алтернативни; (3) локатива једнине *немоћи* који може имати два прозодијска
лика: (а) краткоузлазни акценат на другом слогу и (б) краткосилазни акценат
на првом слогу. После ових граматичких информација, представљених у загла-
вљу речничког чланка, следи шест семантичких реализација.

2. 2. Семантичка структура лексеме *немоћ* у Речнику САНУ

Прво значење је „телесна слабост организма, недостатак физичке снаге,
исцрпеност, изнемоглост, онемоћалост” (1. а.):

Рањеник осећа општу немоћ (Матић Г. 3, 80). Момци по селима ... хоће некад да се
нашале и са старошћу или с немоћу (Мил. М. Ђ. 18, 115). Осетио је најпре немоћ у.

рукама и ногама, па онда у целом телу. (Весел. 3, 57). Глава јој клонула, руке јој дрх-таше ... Он, кад је њењу немоћ опазио, диже је полако (Јакш. Ђ. 18, 89). Та нећу, зар, још умријети ... говорила је док јој је из очију немоћ провиривала (Радул. Ј. 3, 25).

У горенаведеној дефиницији истичу се две компоненте: (телесна односно физичка) снага и недостатак (ова компонента, кроз обележје негирање (негација) моћи, јачине у сфери материјалног (односно човековог тела, његовог организма), може указивати на опште или конкретизовано одсуство, помањкање, изостајање, непостојање, непоседовање, немање телесне то јест физичке снаге).

У оквиру примарне семантичке реализације под тачком б. упућује се на изостанак моћи у домену нематеријалног чиме се имплицира одсуство снаге човекове психе, ментална нестабилност изражена на разним пољима (немање воље, анксиозност, лоше стање духа, препуштање „дрним” мислима, преосетљивост, рањивост душе и др.), што је уочљиво у примерима на које се односи дефиниција „душевна слабост, клонулост, безвољност, утученост”:

Но ја поглед пут неба исправих ... | И слатка ме немоћ обузела (Њег. 1, 15). Од страха и бриге ухвати га [хоцу] истинска немоћ (Ћоп. 12, 98).

Дата лексема може означавати и уопштено присуство моћи, снаге у незнатној мери у области нематеријалног што се види из примера а формализовано је у дефиницији „мала снага, слабашност, нејакост” (в. 1. в.):

Све у природи ступа од немоћи к јачини (Бошк. Ст. 3, 3).

Њоме се може исказивати и недостатак сопствене сигурности, немање вере у самога себе, па помањкање храбрости и истрајности у нечему те по-сустајање пред неким препрекама или тешкоћама, што потврђују примери и дефиниција која их прати „одсуство самопоуздања, малодушност” (в. 1. г.):

Да ли да скрстимо руке, па да ћутимо и гледамо, и да кажемо: не може се? ... Не, јунаштво није у томе. То би била малаксалост и немоћ (Миодр. 3, 54).

Секундарне семантичке реализације лексеме *немоћ* указују на:

(1) немање снаге да се помогне себи или другоме, што се, на основу наведених примера као потврда, у Речнику САНУ дефинише на следећи начин: „недостатак моћи, снаге, воље да се нешто учини, предузме, немогућност, беспомоћност у некој ситуацији” (в. 2.):

Потреса ме осећање моје немоћи да помогнем човеку (Лаз. Л. 2, 105). Ненад ... се расплака од немоћи (Ћос. Б. 28).

(2) одсуство духовне зрелости или њено присуство у незнатној мери, незрелост духа, што се показује у регистрованим примерима и дефиницији „немање довољно способности, знања, идеја, духа и сл. за неки посао, неку активност, недораслост (нечему), неспособност (за нешто)” (в. 3. а.):

Српска се основица са свим измени успесима ... немоћу турском да ново стање ствари уведу у живот (Нов. 14, 30). Све то није фонетичко цепидлачење, него је ... преводиљачка моћ или немоћ (Сек. 9, 61).

(3) непотпуност, недовољност, оскудност, слабост (нечега), пропуст или грешку, негативну одлику, лошу страну неке ствари или појаве с обзиром на њену корисност, употребљивост или примену, што се уочава у наведеним примерима и дефиницији „слаба страна, мањкавост (неке теорије, учења и сл.); недостатак, мана” (в. 3. б.):

Остављајући на страну баналност теме ... немоћ напрегнутих израза ... ја се заустављам само на речнику (Поп. Б., СКГл 10, 156). Доброта, која занемаравала своју дужност, није доброта, већ слабост, немоћ (Мил. М. Ђ. 10, 5). Није [свештеник] сувише строг према људским немоћима (ППБ, 101).

(4) неприлику, тешкоћу, неповољне, тешке, мучне околности и(ли) прилике у којима се неко налази; неповољно стање, тешку, непријатну ситуацију, што се види у примерима и дефиницији „тешко стање, криза; невоља, несрећа” (в. 3. в.):

После смрти Војислава Илића, српска лирика изашла [је] из једне деценије немоћи и неплодности (Панд. 8, 39). Станко ... нашао би раскалашно друштво, – тај извор зала и немоћи (Шант. 8, 101).

(5) поремећај животних функција у организму (код људи, животиња и биљака), што се уочава у примерима а у дефиницији третира као „болесно стање, болест опште” (в. 4.):

Наш народ ... ракију ... у свакојаким немоћима пије (Панч. 5, 236). Покварена крв доноси раније или доцније разне немоћи (Пел. 1, 34). Смлатила га као граном нека немоћ, као да се у њему пожар запалио (Радић Д. 3, 82).

(6) „полну (мушку) неспособност, импотенцију” (в. 5.):

Лек од мушке немоћи ... Да убије птицу плиску ... па да је испече и поједе (Блашковић Ј., СА 1875, 231). Стид због мужанске немоћи стао [га је] подгризати (Радић Д. 3, 25). (Батут 1, 84).

Лексемом *немоћ* могу се идентификовати беспомоћна, изнемогла лица (обично се мисли на децу и(ли) старије особе), а ово њено значење обележава се у Речнику САНУ као нераспрострањено (скраћено нераспр.) и дефинише се као „оно што је нејако, немоћно, нејач” (в. 6.):

— Жене, деца, |старци и сва немоћ друга | с вриском и уз псовке крепке | душманима нек се руга (Сур. 1, 73).

Међу забележеним изразима, у оквиру њеног речничког чланка, налазе се синтагме:

(1) *велика немоћ*, која је присутна у народној медицинској терминологији (скраћено нар. мед.) и значењски се поистовећује са „падавицом, епилепсијом”:

Ал’ теби канда је нечастиви ... обујмио главу, те ће ваљда жртвовати шкуду у манастир, да ти Богородица скине велику немоћ (Шен. А. 8, 144).

(2) *водена немоћ*, која означава „водену болест (под болест изр.)” и маркирана је квалификатором употребне вредности покр. (тј. припада покрајинизмима):

Козлац ... Личи плућа, водену немоћ, бедра (Шул. 5, под козлац).

(3) *сува (суха) немоћ* јесте заправо „сува болест (под болест изр.)” и обележена је квалификатором покр. (Поп. Ђ. 4, под немоћ; Гундрум Ф., ЗНЖ 14, 64).

(4) *немоћ летења*, која упућује на „болест пчела”; исп. беснило (16):

Најзад има још једна врста исте болести [у пчела], а та је: немоћ летења – беснило. Ова болест ... долази отуда што се пчеле саме трују цветним нектаром, нарочито из јабука и оскоруша, кад почну да цветају (Ружић Д. 1, 42).

Предлошко-падежном конструкцијом *до немоћи* у функцији прилога указује се на значење дефинисано као „до изнемоглости, до крајњих граница, прекомерно”:

Жандари ... су их [коморције], онако јадне и мршаве, до немоћи испребијали (Влај. 4, 183).

3. Антонимија као парадигматски лексички однос међу лексемама *моћ* и *немоћ*

Будући да се антонимска садржинска релација базира на супротном значењу двеју лексема, ваљало би истражити да ли се у неким од наведених семантичких реализација лексичких јединица *моћ* и *немоћ* може успоставити антонимијски однос. Ако пођемо од творбено-структурног критеријума, уочавамо најпре присуство префикса *не-* на потенцијално немаркираном члану, те бисмо овај могућни антонимски пар могли означити као једнокоренски (тј. истокоренски). О међусобној вези негације (која је уведена префиксом *не-*) и антонимије⁹ пишу бројни аутори (Варић *i* sar., 1979: 285; Бошков, 1981; Стевановић, 1986: 426–427 и 431–433; Клајн, 2002: 185–234; Драгићевић, 2007: 284; Ристић, 2012), а о антонимији у Речнику САНУ писала је Милена Јакић (в. Јакић, 2015а и 2015б).

Лексемом *моћ* примарно под тачком б. означава се „телесна, физичка одн. животна, духовна снага”, док лексема *немоћ* такође примарно реализује значења: (1) под тачком а. „телесна слабост организма, недостатак физичке снаге, исцрпеност, изнемоглост, онемоћалост”; (2) под тачком б. „душевна слабост, клонулост, безвољност, утученост”; (3) под тачком в. „мала снага, слабашност, нејакост” и (4) под тачком г. „одсуство самопоуздања, малодушност”.

⁹ Истраживања посвећена антонимији представљена су бројним радовима наших лингвиста (в. Грицкат, 1961–1962; Драгићевић, 1996; Мршевић-Радовић, 1977; Оташевић, 2006; Прџић 2016: 130–137; Ressel *i* Ressel, 1984 и др.). О контрастивној антонимији писано је у *Енглеско-српској контрастивној лексикологији* (Јанић и Стаменковић, 2022: 51–61).

Да анализирамо. Уочавамо најпре да се, у семантици лексеме *моћ*, обједињују сфере материјалног (коју представља оно што је телесно и(л)и физичко) и нематеријалног (која се односи на оно што је духовно), док су, ове области код лексеме *немоћ*, раздвојене у оквиру засебних подзначања. Опозиција се може уочити на нивоу присуства, постојања физичке снаге (в. *моћ* под 1. б.) односно њеног одсуства, тј. недостатка (в. *немоћ* под 1. а.), а лексички опоненти били би снага (схваћена као јачина) с једне и слабост с друге стране. Духовној снази која чини један део семантичког садржаја лексеме *моћ* (в. 1. б.) супротставља се душевна слабост као сегмент значења лексеме *немоћ* (в. 1. б.). Наш материјал даје могућност да се успостави парадигматски однос између (опште, уопштене) заступљености односно присуства, постојања снаге (тј. јакости, јачине; лексема *моћ* в. 1. б.) и мање заступљености односно присуства, постојања снаге у малој, незнатној мери (што се идентификује као мала снага, слабашност, нејакост; лексема *немоћ* под 1. в.). Лексема *немоћ* (в. 1. г.) означава и одсуство самопоуздања, а његово присуство¹⁰ не исказује се лексемом *моћ* у Речнику САНУ. Међу секундарним семантичким реализацијама ових двају лексема може се регистровати опонентска релација поседовање / непоседовање (тј. немање) способности (за нешто) када лексема *моћ* значи „радну, производну и сл. способност, капацитет” (в. 2. б.), а лексемом *немоћ* означава се „немање довољно способности, знања, идеја, духа и сл. за неки посао, неку активност, недораслост (нечему), неспособност (за нешто)” (в. 3. а.).

Да закључимо. Антонимија се у пару *моћ* – *немоћ* показује као семантичко саодношење, које се експлицира преко тзв. „негативне дефиниције” у Речнику САНУ (в. Дешић, М. 1980: 122, 124) и заснива на опозицијама: присуство / одсуство у примарним значењима и поседовање / непоседовање или немање у секундарним реализацијама. И док се, ови антоними, сматрају нестепенованим (неградибилним), они, код којих се (већа, знатна) заступљеност супротставља (мањој, незнатној) заступљености, означавају се као градибилни (степеновани). Ако судимо на основу речи које се користе за дефинисање наших двеју лексема, онда уочавамо да се *моћ* често доживљава као снага, а *немоћ* као слабост.

4. Семантичко-деривационо гнездо лексеме *моћ*¹¹ у *ужем смислу* (оглед на примеру одабраних деривираних лексема)

Ово истраживање спроведено је с циљем да се представи двадесетак лексемских јединица, одабраних методом случајног узорка, код којих се лексема *моћ* непосредно или посредно појављује као мотивна реч. Изабране су

¹⁰ Сема *самопоуздање* (+), иако није експлицирана, могла би бити део семантичког садржаја лексеме *моћ* у значењу „снага (господарења, владања и сл.), сила, власт, ауторитет” (в. 3. б.). Стиче се утисак да се њено присуство у овом случају подразумева, међутим могао би јој се приписати статус редувантне семе те се зато и не бележи.

¹¹ Представљање семантичко-деривационог гнезда лексеме *моћ* (у ширем смислу) биће тема посебног рада. Овде се презентује неколицина деривираних лексема из 13. и 15. књиге Речника САНУ у функцији што потпунијег сагледавања лексема *моћ* и *немоћ* са семантичког и творбеног аспекта.

најпре немаркиране лексемске јединице, а онда и оне које су обележене квалификатором употребне вредности покр.¹², сткњ. и нераспр. (в. Ивановић, 2014: 207, 211). Са творбеног становишта лексему *моћ* требало би сматрати првостепеним апстрактумом који се доводи у везу са глаголом *моћи* (в. Скок, 1971: 447) у значењу „бити у стању, бити кадар учинити, урадити нешто, имати моћи, снаге (психичке или физичке) за нешто” (в. глагол *моћи* под 1. а.):

Кажу, нико јој није могао на крај стати (Андрић 10, 18).

Придев *моћан*, *-ћна*, *-ћно* представља другостепени дериват који се твори од именичке творбене основе и придевског суфикса *-(а)н* на основу примарне семантичке реализације „који поседује велику политичку, војну, економску и др. моћ, силу, власт”:

Историју човечанства чинили су до данас само силни и моћни (Кнеж. Б. 2, 71).

Именичка лексема *моћа*, која је обележена је квалификатором покр. (покрајински) и значењски се везује за лексему *моћ* у примарној семантичкој реализацији под тачком б., представља другостепени дериват грађен од именичке творбене основе и именичког суфикса *-а* (који је у овом случају и маркер именице женског рода):

Покупили [би] пепео спаљенијех мученика, и бацили би га у најближу ријеку, да не би он с времена постао моћа опасна у рукама свиђена народа (Вулич. 2, 30).

Именичка лексема *моћина*, која је маркирана квалификатором покр. и има значење „моћ, снага, сила” (Истра, Нем. 2, 46, РЈА), представља другостепени дериват који се твори од именичке творбене основе и суфикса *-ина* (који може уносити и примесе аугментативног значења иако то није јасно експлицирано у дефиницији. Именичка лексема *моћник*,¹ у значењу „онај који има велику политичку, финансијску и др. моћ, власт и сл., онај који има велики, одлучујући утицај у нечему, моћан, утицајан човек”, може се окарактерисати као другостепени дериват грађен од именичке творбене основе и суфикса *-ник*, али и као трећестепени дериват који се твори од придевске творбене основе и суфикса *-ик* (в. Клајн, 2003: 156; Бабић¹³, 1991: 212, 219):

Зато [се] хоће документи, које лашње Министар може имати ... него ли ја ... па да бисте томе вјештаку и моћнику и какав дар обећали од мене, само кад би ми израдио ствар како ваља (Влад. Д., Вук 15, 530).

¹² Квалификатор *покр.* користи се у Речнику САНУ да сигнализира одступање од стандарда на неком од нивоа језичке употребе. Бележи се велики број покрајинске лексике која се семантички везује за лексему *моћ* и(ли) *немоћ*. Навешћемо само неке: *немотан*, *-тна*, *-тно* покр. „в. немоћан” (Арс.); *немотњик* м покр. „в. немоћник” (Вук, Рј.); *немотњило* с покр. „немоћ, слабост, изнемоглост” (ЦГ, Јовић. 1); *немотњица* ж покр. „в. немоћница (2)”; *немотњичин*, *-а*, *-о* „који припада немотњици, који се односи на немотњицу”.

Квалификатор *сткњ.* („реч из старе књижевности”) предочава време настанка неке лексеме, а квалификатор *нераспр.* служи да се обележи лексема која се сусреће само у једном извору.

¹³ Стјепан Бабић је именицу *моћник* уврстио и у један и у други творбени тип.

Именичку лексеми *моћница*¹, употребљену у атрибутој служби (уз именицу *рука* у песми) и са значењем „она која има велику моћ, снагу, свемоћна, свемогућа”, требало би сматрати трећестепеним дериватом са придевском творбеном основом и суфиксом *-ица* (који се у овом случају може третирати као моциони):

Моћница | С небеса му дође рука | И пренесе њега милосно | У дашнији жића зрак (Прер. П. 3, 269).

Именица *моћништво*, као нераспрострањена (скраћено нераспр.) лексема која значењем упућује на збир појединачних ентитета (зб.) „моћни људи, моћници”, представља трећестепени или четворостепени дериват у зависности од тога како се третира лексема *моћник* која је мотивна реч, а суфикс *-ство* указује на значење колектива односно збира јединки:

Та култура [треба да] ... буде јасно дефинисана ... а не [да] ... у својим задимљеним концепцијама скрива ... каква чудовишта, и ко зна какву потајну вољу моћништва (Књиж. 4, 82).

Прилошка лексема *моћно*, у значењу „са великом снагом; у великом степу, силно, снажно, јако”, настаје конверзијом придева *моћан*. То значи да је треба сматрати трећестепеним дериватом:

Осећала је неку милину која је моћно струјала кроз ватрене и узбуркане груди (Коч. 5, 23).

Именичка лексема *моћност*, у значењу „особина онога који је моћан, онога што је моћно, моћ, снага”, представља трећестепени дериват који се твори од придевске творбене основе и суфикса *-ост* који има функцију да поименичи придев:

Задржала му је природа моћност духа и тијела, да накнади штету материјалну (Игњ. Ј. 3, 82).

Именичка лексема *немоћ*, у значењу „телесна слабост организма, недостатак физичке снаге, исцрпеност, изнемоглост, онемоћалост”, представља другостепену префиксално-суфиксалну твореницу са префиксом *не-*¹⁴, именичком творбеном основом према мотивној речи *моћ* и нултим суфиксом *-о*:

Рањеник осећа општу немоћ (Матић Г. 3, 80).

Придевска лексема *немоћан*, *ћна*, *ћно*, у значењу „који је без моћи, снаге, физички слаб, нејак; онемоћао; који сам себи не може помоћи, беспомоћан”, представља другостепену префиксално-суфиксалну твореницу са именичком творбеном основом, префиксом *не-* за исказивање одсуства (нечега) и придевским суфиксом *-ан*:

Сад је ... Григорјевић први пут осетио колико је стар и немоћан (Књиж. 4, 307).

¹⁴ О лексемама са префиксом *не-* в. Ђуровић, 2018; Оташевић, 1996; Оташевић 2000; Радовић-Тешић, 1987; Радовић-Тешић, 2002 и др.

Глаголску лексему *немоћати*, у значењу „губити моћ, снагу, постајати слаб, слабити (односно осећати немоћ)”, могли бисмо посматрати аналошки према глаголу *занемоћати* за који Клајн (в. Клајн, 2003: 327) пише да је мотивисан лексемом *немоћ*, што значи да бисмо наш глагол сматрали суфиксалним трећестепеним дериватом са именичком творбеном основом и суфиксом *-ати*:

Старо чељаде или дрво немоћа, губи моћ (ЦГ, Јовић. 1).

Именичка лексема *немоћије* обележена је као старокњижевна (сткњ.) и има исто значење као и именица *немоћ*, а представља трећестепени дериват са именичком творбеном основом и суфиксом *-ије* као црквенословенским еквивалентом данашњег *-је*:

Људско самољубље оће да своје немоћије исприча (Матас. 2, 102).

Именичка лексема *немоћник*, у значењу „физички немоћан, слаб, онемоћао човек”, може се сматрати трећестепеним дериватом са придевском творбеном основом и суфиксом *-ик*:

[Валија је] ситан и усукан човек, слаботиња и немоћник (Андрић 9, 49).

Придевска лексема *немоћников*, *-а*, *-о*, у значењу „који припада немоћнику, који се односи на немоћника”, била би четворостепени дериват са именичком творбеном основом према мотивној речи *немоћник* и присвојним придевским суфиксом *-ов*:

У собници немоћниковој [је] било спарно, а у пољу ни дашка (Шим. 5, 96).

Именичку лексему *немоћниковица*, маркирану као нераспрострањену (нераспр.) и са значењем „немоћница (1)”, могли бисмо окарактерисати као четворостепени дериват са именичком творбеном основом према мотивној речи *немоћник* и сложеним суфиксом *-овица* (с формантом *-ов* у првом делу):

Нисам ја, богме, помоћниковица, већ немоћниковица! ... Дан не прође да ме не избије (Кулен. 2, 24).

Именичка лексема *немоћница*, у значењу „физички немоћне, слабе, онемоћале женске особе” (Р. МС–МХ), сматрали бисмо трећестепеним дериватом са придевском творбеном основом према мотивној речи *немоћан* и моционим суфиксом *-ица*. Придевска лексема *немоћнички*, *-а*, *-о*, у значењу „који се односи на немоћнике, који припада немоћницама, болеснички”, четворостепени је дериват са именичком творбеном основом према мотивној речи *немоћник* и придевским суфиксом *-ски*:

У нашој робијашници постоји једна соба у коју се смјештају они осуђеници ... који нису способни ни за какав посао. То је „немоћничка соба” (Чол. 1, 215).

Прилошка лексема *немоћнички*, у значењу „као немоћник, немоћно”, настаје конверзијом придева *немоћнички*. То значи да је треба сматрати петостепеним дериватом:

Да се могла само на час оживјети [гостионица], уздахнула би немоћнички (Перк. 1, 51).

Именичком лексемом *немоћништво* упућује се на „привремено стање немоћника (в. немоћност)” па ће се сматрати четворостепеним дериватом са именичком творбеном основом према мотивној речи *немоћник* и именичким суфиксом *-ство*:

Али немоћништво његове „ниже људске природе” не допушта му да се од себе самога откачи (Богд. М. 4, 145).

Прилошка лексема *немоћно*, у значењу „без моћи, без снаге”, настаје конверзијом придева *немоћан*, што значи да је треба сматрати трећестепеним дериватом:

Растргани цветићи у крилу | Крај њих рука немоћно почива (Јакш. М. 4, 57).

Именичка лексема *немоћност*, у значењу „стање онога који је немоћан, немоћ”, представља трећестепени дериват који се твори од придевске творбене основе и суфикса *-ост* који има функцију да поименичи придев:

Они су настојали да своју јадну и срамну спољну политику оправдају немоћношћу (Зих. 1, 47).

5. Закључак

На основу увида у материјал који пружа Речник САНУ, уочава се да лексема *моћ* и *немоћ* имају полисемантичку структуру коју чини по шест реализација са подзначањима и одговарајућим изразима. Антонимија, као парадигматски лексички однос, између ових двеју лексема заснива се на опозицијама: (1) присуство / одсуство; (2) поседовање / непоседовање и (3) (већа, знатна) заступљеност / (мања, незнатна) заступљеност. Узевши у обзир одабрани материјал из Речника САНУ који је мањег обима, показује се да су, као творбени поступци, заступљени: (1) творба суфиксацијом, префиксално-суфиксална творба и творба конверзијом односно претварањем. У поступку суфиксалне творбе на именичку творбену основу додају се суфикси попут *-а*, *-ан*, *-ије*, *-ина*, *-ник*, *-ски*, *-ство*, а на придевску суфикси попут *-ик*, *-ица*, *-ост*. Поступак префиксално-суфиксалне творбе подразумева грађење речи помоћу префикса *не-* и суфикса *-о* или *-ан* који се додају на именичку творбену основу. Конверзијом се творе прилози *моћно*, *немоћнички* и *немоћно*.

Речници

Речник САНУ. (1959–). *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XXI, Београд: Српска академија наука и уметности – Институт за српск(охрватск)и језик.

Skok, P. (1971). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Литература

- Babić, S. (1991). *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Barić, E., Lončarić, M., Malić, D., Pavešić, S., Peti, M., Zečević, V. i Marija Znika, M. (1979). *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Бошков, Д. (1981). Придевска негација префиксима (не-, а-, дис-, без-). *Наш језик*, 25 (1–2), 63–67.
- Гортан-Премк, Д. (1980). О граматичкој информацији и семантичкој идентификацији у великом описном речнику. *Наш језик*, 24 (3), 107–114.
- Гортан-Премк, Д. (1997). *Полисемја и организација лексичког система у српском језику*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Грицкат, И. (1961–1962). О антонимији. Зборник *Матице српске за филологију и лингвистику*, IV–V, 87–90.
- Дешић, М. (1980). О дефиницијама у Речнику САНУ. *Наш језик*, 24 (3), 115–128.
- Драгићевић, Р. (1996). О правим именичким и придевским антонимима. *Јужнословенски филолог*, LI, 25–39.
- Драгићевић, Р. (2007). *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике.
- Ђуровић, С. (2018). Лексеме са префиксом не- у „Госпођици” Иве Андрића. *Српски језик: статус, систем, употреба. Зборник у част проф. Милошу Ковачевићу*, 613–624.
- Ивановић, Н. (2014). Лексикографски метајезик у Речнику САНУ. *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси*, 195–231.
- Јанић, А. и Стаменковић, Д. (2022). *Енглеско-српска контрастивна лексикологија*. Ниш: Филозофски факултет.
- Јакић, М. (2015а). Формално означавање антонимије у Речнику САНУ. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 58 (1), 155–178.
- Јакић, М. (2015б). Неформализована употреба антонима у лексикографским чланцима Речника САНУ. *Наш језик*, 46 (3–4), 39–57.
- Клајн, И. (2002). *Прилози граматици српског језика I, Творба речи у савременом српском језику, Слагање и префиксација*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства, Институт за српски језик Српске академије наука и уметности и Матица српска.
- Клајн, И. (2003). *Прилози граматици српског језика II, Творба речи у савременом српском језику, Суфиксација и конверзија*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства, Институт за српски језик САНУ и Матица српска.
- Марковић, А. (2014). Граматика у српским речницима. *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси*, 69–91.
- Миланов, Н. (2021). *Српски лексички фонд из угла полисемје: глаголи, именице, придеви*. Београд: Институт за српски језик САНУ.

- Мршевић-Радовић, Д. (1977). Глаголи супротног значења. *Књижевност и језик*, XXIV/1–2, 226–237.
- Оташевић, Ђ. (1996). Творба придева са префиксом *не-*. *Наш језик*, XXXI/1–5, 163–170.
- Оташевић, Ђ. (2000). Префикс *не-* са значењем искључивања. *Јужнословенски филолог*, LVI, 751–754.
- Оташевић, Ђ. (2006). Придеви и прилози с префиксом *а-*. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 35/1, 377–382.
- Prčić, T. (2016). *Semantika i pragmatika reči*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2016.
- Радовић-Тешаић, М. (1987). Творба именица с префиксом *не-* у савременом српскохрватском језику. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 16/1, 93–100.
- Радовић-Тешаић, М. (2002). *Именице с префиксима у српском језику*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Ressel, S. i Ressel, G. (1984). Род, број и антонимија у српскохрватском језику. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 13/1, 161–170.
- Ристић, С. (2012). *О речима у српском језику* (творбени и лексикографско-лексиколошки аспекти). Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Стевановић, М. (1986). *Савремени српскохрватски језик* (Граматицки системи и књижевнојезичка норма), књига I, Фонетика, Морфологија, Београд: Научна књига.
- Šipka, D. (1998). *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*. Novi Sad: Matica srpska.

Mirjana Gočanin

A SEMANTIC-DERIVATIONAL ANALYSIS OF THE LEXEMES *МОЋ*, *НЕМОЋ* AND THEIR SELECTED DERIVATIVES ON THE MATERIAL OF THE DICTIONARY OF SASA

The subject of this paper is the semantic feature analysis of the lexemes *моћ* and *немоћ*, based on the processing of these two units in the dictionary of SASA. The analysis of the antonymic-paradigmatic lexical relation that can be established between them, as well as the partial determination of their word-formation potential were also carried out. These two lexemes were also analyzed as elements of formation of other words (basis of word formation). The research revealed several word formation models forming derivatives: *моћа*, *моћан*, *моћина*, *моћник*, *моћница*, *моћништво*, *моћно* (adjective and adverb), *моћност*, *немоћан*, *немоћати*, *немоћије*, *немоћник*, *немоћниковица*, *немоћников*, *немоћница*, *немоћњички* (adjective and adverb), *немоћништво*, *немоћно* (adjective and adverb), *немоћност*. All these lexemes have in their structures one of two nouns as a motivational, directly or indirectly.

Based on an insight into the material of the dictionary of SASA, it can be stated that the lexemes *моћ* and *немоћ* have a polysemantic structure consisting of six realizations, each of which has submeanings (subdefinitions) and corresponding expressions.

Antonymy as a paradigmatic lexical relation of these two lexemes, is based on these oppositions: (1) presence / absence; (2) possess / not possess; and (3) (major, significant) representation / (minor, slight) representation. Considering the selected material from the dictionary of SASA, which has a smaller scope, these word-forming processes were determined: suffixation, word formation with suffix and prefix, and conversion. In suffixation, suffixes such as *-a*, *-an*, *-ije*, *-ina*, *-nik*, *-ski*, *-stvo* are added to the noun base and suffixes such as *-ik*, *-ica*, *-ost* are added to the adjective base. The simultaneous use of suffixes and prefixes implies the construction of words with the prefix *ne-* and the suffix *-ø* or *-an* which are added to the noun base. The adverbs *moćno*, *nemoćnjički* and *nemoćno* are formed by conversion.

mgocanin021@gmail.com

МЕТАФОРИЧНА ЗНАЧЕЊА ЖИВОТИЊСКИХ НАЗИВА У ФУНКЦИЈИ ИЗРАЖАВАЊА МОЋИ У СРПСКОМ ЛЕКСИЧКОМ СИСТЕМУ И ЈАВНОМ ДИСКУРСУ¹

Сажетак: Предмет нашег рада је лексиколошка и лингвокултуролошка анализа животињских назива који у секундарним семантичким реализацијама пројектују идеју моћи, било да је у питању политичка, економска, војна или нека друга моћ (на пример, представљање Србије као „економског тигра” у медијима и сл.). Циљ нам је да се кроз анализираних примере утврде релевантни лексички механизми који доводе до преноса номинације са животиње на одређени појам који обликује функцију моћи као одређене снаге, утицаја, силине и сл. У истраживање укључујемо и лингвокултуролошке аспекте који треба да рефлектују аксиолошке ставове српске лингвокултуролошке заједнице према представницима одређених животиња који носе симболику моћи и да утврде културолошке околности које у српском јавном дискурсу и лексичком систему творе мрежу симболичких односа између човека (или каквог другог појма) и животиње на релацији моћ–слабост/подаништво.

Кључне речи: називи животиња, моћ, јавни дискурс, лексички систем, држава, метафора

1. Предмет и циљ рада

1.1. Предмет нашег рада јесу називи животиња који у примарној семантичкој реализацији денотирају представнике различитих животињских врста, а у секундарној реферишу на одређене појмове преко којих се пројектује идеја моћи, било да се она односи на човека, артефакт или неки апстрактни ентитет, као што је нпр. држава, економија, односно било да се односи на а) индивидулану или б) институцијалну (социјалну) моћ (Katnić-Bakaršić, 2012: 17). Циљ рада је да покажемо како се преко зоонимских метафора, било да је у питању њихова употреба у јавном дискурсу² или да су посредни значења забележена у речницима српског језика, емитује идеја о моћи као о „делотворној снази, ути-

¹ Истраживање спроведено уз подршку Фонда за науку Републике Србије, 7750183, Јавни дискурс у Републици Србији – PDRS / This research was supported by the Science Fund of the Republic of Serbia, #GRANT 7750183, Public Discourse in the Republic of Serbia – PDRS.

² У контексту дискурса овде ћемо се ограничити на његову дефиницију језика у употреби (Katnić-Bakaršić, 2012: 15), па и шире схваћеног језика медија у који би спадале и друштвене мреже, портали и извори на интернету.

цају, дејству (нечега); јачини, ефикасности, сили” (РСАНУ) и сл. Такође, један од циљева рада јесте да утврдимо које животиње у српској култури и језичкој слици света својим особинама, понашањем, изгледом или ставовима језичке заједнице према њима пројектују особине моћи, на које аспекте друштва или појединца се та моћ односи, односно шта репрезентује, али и који су то релевантни лексички механизми и изванлингвистички (аксиолошки) фактори који доводе до преноса номинације са животиње на представнике, односно носце особина моћи. Анализирани примери требало би да нам пруже извесне одговоре о односу моћи у друштву, друштвеним и језичким стереотипима према животињама и како се моћ путем зоонимских метафора економски, политички и симболички доживљава и распоређује.

1.2. Као основни извор грађе користили смо *Речник САНУ*, а грађу смо допуњавали примерима из референтних речника српског језика и речника жаргона: *Речника српскохрватскога књижевнога језика* (РМС), *Речника српскога језика* (РСЈ 2007), *Двосмерног речника српског жаргона и жаргону сродних речи и израза* Д. Андрића (РСЖ, 2005), док смо примере „језика у употреби” бележили ексцерпцијом примера са корпуса српског језика као што су: *Sketch Engine, Serbian Web* (srWaC 1.2 processed by RFTagger v1) и *СрпКоп2013* (2013).³

2. Теоријска разматрања

2.1. Код свих народа животињама се приписују симболична значења и људске особине, о чему сведоче басне, бајке, митови и легенде. Људске заједнице су одувек биле више или мање повезане са животињским светом, па су људи на различите начине исказивали свој однос према животињама придавајући им различите особине (Вагџот, 2014: 483). Животињско царство, како се истиче у досадашњим истраживањима, једно је од најмоћнијих извора пројектовања особина животиња на особине људских бића (Киељука, Клепарски, 2005: 86), од чега се посебно издвајају људске карактерне особине (између осталог интелигенција, карактер, сексуалност и др.), али и на друге аспекте реалности који су у вези са различитим материјалним реалијама, апстрактним појмовима, природом, деловима народне културе и живота и сл. (в. Новокмет 2020). Полазна зоолошка лексема у својој семантичкој структури обично има или неку перцептивну, дијагностичку компоненту или компоненту засновану на колективној експресији⁴ о постојању какве особине која је својствена човеку или се може приписати човеку (Гортан Премк, 2004: 107) или пак неком другом појму да би развила ново значење у оквиру исте номинације. Кључне полазне компоненте концепта одређене живо-

³ *Корпус савременог српског језика* који се израђује на Математичком факултету у Београду (JeRTeh – Друштво за језичке технологије и ресурсе).

⁴ Семе колективне експресије носе у себи различите екстралингвистичке и национално предодређене садржаје о томе како се тај појам оцењује и прихвата у друштву. Оне се темеље на искуству и суживоту с различитим животињама, али могу бити и резултат устаљеног доживљаја животињског понашања, који се махом ослања на културолошке предрасуде (Новокмет, 2019: 308).

тиње, које се преносе на неки други појам, поред сема колективне експресије, представљају и њихова величина, станиште, изглед, понашање, однос са људима (тј. различити аспекти друштвене корисности одређене животиње са становишта језичке заједнице) (в. Wierzbicka, 1985; Martsa, 1999).

3. Идеја за истраживање

3.1. Једну од основних поставки идеје да се кроз метафорично активираних животињске називе могу пројектовати различити односи моћи у језику и друштву добили смо од Н. Висковића, који је активно проучавао улогу животиња у политичкој теорији, симболици и идеологији. Преко идеја Платона и Аристотела, али и Библије, он закључује да су се моћници и владари одувек односили према народу као према *марви* и *стаду* (Visković, 1995: 143):

„Ne slučajno моћници одувјек себе zamišljaju i predstavljaju kao *orlove*, *lavove* okrunjene grivama, *tigrove*, *vukove* i *lisice* – sve redom predatori, mesožderi, plemenite, mudre ili naprosto agresivne i grabežljive zvijeri koje vladaju nad masom zastrašenih, glupih i pokornih *goveda*, *ovaca*, *pasa* i *magaraca*, te nad prljavim i štetočinskim bićima iz reda *svinja*, *štakora*, *zmija*, *miševa*, *crva*, *parazita* itd.” (И. 144).⁵

Н. Висковић подсећа да кроз анализу симболике моћи од Езопа па преко Палтона до Макијавелија видимо да најлегитимније облике власти симболишу *орао* и *лав* (често као мотиви грбова и застава), а да проблематичне, али нужне видове политике оличава *лисица*, док тиранску или бруталну власт оличава *вук* (Visković, 1995: 144).

3.2. Такво обележје проналазимо и у српском језику, нпр. код лексеме *лав* (’који је због снаге и издржљивости назван царем животиња’, РСАНУ), чије се особине крволочног месождера и представника доминантне фигуре у природном ланцу исхране културолошки перципирају кроз вредности антропоцентризованих особина моћи, снаге и ауторитета, док се *орао* види и као **2. фиг.** ’симбол државне, династичке и сл. власти, снаге, моћи, победе’ (РСАНУ), али и као **1. б. фиг.** ’јунак, херој’ (РСАНУ). Дакле, и *лав* и *орао* могу се перципирати као представници и носиоци конкретне, физичке манифестације моћи (физичка снага, храброст, јунаштво, несутрашивост) из животињског света (примери 1 и 2), али и оних атрибута који се могу приписати институцијалној моћи, дакле као симболи⁶ династичке или државне војне, економске и уопште националне моћи (пример 3).

⁵ С друге стране, мржња и агресија према политичком непријатељу исказује се одувек епитетима анимализирања противника: *нас*, *шакал*, *хијена*, *свиња*, *змија*, *звер*, *аждаја*, *штакор*, *гамад*, *црв*, *пијавица*, *камелеон*, *паразит* (И. 151).

⁶ Таква махом позитивна симболика анималистичке моћи преноси се и у економско-пословну, али и националну иконографију. Изразито позитивна конотација појмова *тигар* и *лав* потврђује се кроз делатност маркетинга и брендирања; наиме, два позната домаћа брэнда носе називе *Тигар* и *Лав* (која се додатно оснажује и другим прозводима, као што су *тигрова маст*, лепак *тигар*, сладолед *тигар*, *лавља канџа* и др.). Управо се симболичком улогом ових животиња, која асоцира на снагу, издржљивост, величину, моћ итд. настоји да и производи, који се доводе у везу са њима, буду обележени сличном конотативном вредношћу (в. Новокмет 2020).

1) Пронесе их тужно, побијене лаве ... | Кржаве јунаке без награде, славе (Панд. 5, 110, РСАНУ); 2) Устаде један професор и узне говори о ... српским орловима, о шкргуту зуба и плачу бедне раје (Доман. 6, 362, РСАНУ); 3) Кад је оно српском орлу крила | На Косову срећа саломила ... | Па је овде крила обадвоја | Близу неба излечио своја (Радич. 2, 87, РСАНУ).

3.3. На другом крају тог симболичног ланца моћи могу бити они представници животињског света, односно њихови пандани у људском, који не поседују никакву моћ, ни институционалну ни индивидуалну (као што су нпр. *овца*, *говедо*, *магарац* и сл.). Њихове особине, перцепција у језичкој слици света, статус у прецедентним текстовима, фолклору, литератури (бајке, басне⁷ и сл.) и религији квалификују их као симболе слабости (физичке и духовне), али и кукавичлука, поводљивости и сл. Секундарне метафоричке релације показују нам да су такве животиње нпр. *зец* (1. б. 'онај који се веома боји, плаши, плашљивац, кукавица', РСАНУ), *миш* (1. б. 'слабић, страшљивац, кукавица', РСАНУ), *кукавица* (5. а. 'особа која нема довољно храбрости, одважности, плашљивац, страшљивац, слабић', РСАНУ), *пиленце* (2. фиг. б. 'бојажљива, плашљива особа', РСМ), *овца* (4. а. 'сувише пристодушна наивна особа, безазлена, кротка особа, мирна, бојажљива', РСАНУ), али и оне које се у секундарној реализацији намећу као представници физичке слабости, мршавости, нејакости, нпр. *глиста*, *дропља*, *комарац*, *буша*, *црв*, *прч*, *мрав*, *кењац*, *чворак*, *пиленце*, *крча* и сл.

4. Типови моћи које ћемо разматрати у раду

4.1. Моћ се може дефинисати као способност појединаца и институција да утичу на понашање и животе других људи и/или да их контролишу (Weber, 1998: 114, према Katnić-Bakaršić, 2012: 17), а база такве моћи темељи се на неком од следећих фактора: *сила* (војска или одређене милитантне групе); *новац* (богаташи); *статус* (нпр. друштвено престижни положај и сл.); *слава* (спортисти, глумци, естрада, интелектуалци); *знање* (научници, професори, новинари = симболичка елита) (према Katnić-Bakaršić, 2012: 20). На основу сакупљене грађе, издвојили смо четири групе примера у односу на то каква врста моћи се животињским називима репрезентује. У питању су: *државна*, *сексуална*, *војна* и *економска* моћ. Размотрићемо сваку од ових група појединачно.

5. Државна моћ

5.1. О почецима тога како се симболична снага одређених животиња користи као иконографски репрезент породичног, националног, државног и сл. идентитета Н. Висковић је писао следеће:

⁷ Н. Висковић подсећа на то и да су басне имале функцију да о односима моћи међу људима говоре кроз ликове животиња и то прикривеним „езоповским језиком” напомињући да укупно 310 Езопових басни има за протагонисте животиње, описујући однос моћи између јаких и слабих, лукавих и наивних (лав, лисица, вук, пас, змија) (И. 153).

„Mного prije pojave državnih zastava i viteških grbova, likovi životinja bili su znakovi identiteta i moći pojedinaca, plemena, klanova, država, vjerskih i drugih skupina [...] Životinje su na najstarijim pečatima moćnika i vlasnika [...] od davnina (se) graviraju na metalnom novcu [...] životinje su na monetama modernih država. U posebnom europskom umjeću heraldike [...] životinje su, pored geometrijskih oblika i nebeskih tijela, najčešći sadržaji grbova” (Visković, 2009: 186–187).

5.2. Неколико примера издваја се као показатељ активације симболичке моћи одређених животиња, или зооморфних митолошких бића, тако да представљају државну (или династичку) снагу. Тако, на пример, *змај* (што је потврђено секундарном реализацијом ове лексеме у *Речнику САНУ*) може бити и ’назив или симбол за Турску’. Треба имати у виду и посебну конотативну вредност *змаја* као митолошког бића које је поистовећивано са боговима неба и њиховим земаљским изасланицима, симболишући добротворну, небеску моћ (Купер, 2004: 192). Тако је Османска империја, као надирућа војна и политичка сила оријента, могла од стране хришћана бити представљена митским бићем изузетне моћи, снаге, али и опасности. Међутим, у последње време у публицистичком стилу налазимо примере који *змаја* поистовећују са Кином, због познате симболичке и културолошке везе кинеске традиције и историје са овим митолошким бићем (али и потребом да се експресивно конотираном лексемом пренесе одређена стилска порука), нпр.:

4) ZMAJ SA ISTOKA JE BESAN! Kina oštro ZAPRETILO Indiji: Ne potcenjujte našu spremnost da štitimo svoju teritoriju! (Kurir, 17. 6. 2020).

5.3. *Орао*⁸ је, с друге стране, универзални симбол ослобођења, победе, гордости, краљевског достојанства, ауторитета, снаге, висине (Купер, 2004: 120). Као симбол државне, династичке и сл. власти, снаге, моћи, победе (2. фиг., РСАНУ) и хералдички знак, у грбу, на застави и ордењу неких држава као симбол власти, моћи и сл. (3. а., РСАНУ) присутан је у традицијама многих народа, пре свега активацијом компонената изгледа и понашања.

6. Војна моћ

6.1. Изражена зоолошким метафорама, војна моћ се у српском језику може репрезентовати на два нивоа – индивидуланом и артефактском. Индивидуални ниво моћи одговара хијерархизацији војног система који препознаје ланац команде, чинове и однос надређени–подређени, те на индивидуланом

⁸ „Lav i orao su nedvojbeno najviši i najčešći heraldički znakovi s dobro poznatim porukama. Jedan i drugi nose vrijednosti patrijarhalnih kultura s gospodsko-podaničkim odnosima moći. Premda ambivalentnog značenja [...] lav i orao su ponajpre pozitivne i karizmatičke oznake. Zajedničko im je da u općoj svijesti [...] antropomorfnu oličavaju viši društveni rang, suverenu i muževnu snagu, borbenost, srčanost, slobodu, vjernost, plemenito držanje i ljepotu [...] Ipak, dok u političkom svijetu lav ima ulogu vrhovne životinje na zemlji, orao bi bio još viši, nebeski suveren. Zato su lavovi toliko često amblemi kraljevstava i plemićkih loza, dok su jednoglavi i dvoglavi orlovi [...] oznake drevnih istočnih carstava i potom rimskog, bizantinskog [...]” (Visković, 2009: 187–188).

нивоу можемо наћи примере где се већа или мања концентрација моћи на равни војних субјеката пројектује кроз називе животиња. Поред општевојног језика, који спада у тзв. професионалне (стручне) језике, у војсци постоје специјални језици другог типа – аргои, који имају експресивну функцију и оцену субјективног карактера (в. Поповић 1970: 55–57), а једна од његових функција јесте издвајање младих од старијих војника, тј. млађих и подређених у односу на оне који имају фактичку, директну моћ, која може да утиче на подређеног и једноставним перформативним, директивним говорним чиновима као што су наредбе и упутства. Тако се овај однос оних који имају фактичку моћ у војној организацији (старешине са војним чиновима и др.) и оних који ту моћ немају (млади војници, без чинова) у жаргону српског језика може огледати кроз пример *орла*, што у жаргону српског језика може бити ’строг војни старешина’ (РСЖ), док са друге стране имамо примере *гује* или *гуштера* (’млад војник, на почетку служења војног рока’, РСЖ), *комарца* којим се именује слаб војник, а Љ. Поповић бележи и пример *фазан* (или *репоња*) за младог војника (Поповић, 1970: 56), који има у себи елементе потцењивања (в. Новокмет, 2019: 314).

6.3. Када индивидулану моћ коју носе војне старешине усмеримо на артефакте, налазимо неколико примера којима се називима животиња изражава ватрена моћ/снага одређене војне опреме или технике.⁹ Та пракса може се повезати и са неким примерима из прошлости и традиције других језика и култура, на пример за време Другог светског рата био је познат *Панцер VI Tugar* – немачки тешки тенк (нпр. речник словеначког језика *Slovar slovenskega knjižnega jezika* или руског *Словарь современного русского литературного языка* региструју ово значење). Тако се нпр. у српском језику лексемом *бумбар* може именовати и ’топ’ (РСАНУ), али и противракетни и противоклопни систем.¹⁰

5) On očekuje da će se raketni sistem „Bumbar” naći na tržištu Emirata, ali i širom sveta (b92net, 17. 2. 2013); 6) U nazivu protivoklopnog sistema „bumbar”, koji je razvijen u Vojnotehničkom institutu, a proizveden u valjevskom „Krušiku”, spojeni su njegove karaktersitike i tradicija (b92net, 2. 5. 2012).

Такође, *зољом* или *осом* се у војном жаргону српског језика назива ’ручни минобацач (за једнократну употребу)’ (РСЖ):

7) Kao i da su četiri meseca pratili Arkana i da su nabavili „zolju”, jer je Arkan imao blindirani džip – rekao je Jekić (Politika, 8. 3. 2001).

⁹ „Ratnička zvjerska agresivnost i potreba da se neprijatelj prestravi samim izgledom bojovnika traže široku upotrebu životinjske ornamentike u odijevanju, heraldičkim znamenjima i materijalnoj opremi vojske [...] ni suvremene vojske ne odustaju od prednosti da svojim jedinicama, oklopnim kolima i avionima daju nazive, likove ili čak dizajn koji podseća na tigrove, leopardе, vukove, zmajeve” (Visković, 2009: 146).

¹⁰ Називи војне опреме по животињама представљају део војне традиције у домаћим условима, што потврђује и овај цитат: „Školski avioni „lasta” i „kobac”, koje proizvodi pančevačka „Utva”, takođe, slede tradiciju po kojoj vazduhoplovi dobijaju nazive po pticama – takvi su bili i „utva”, „galeb”, „jastreb” i „orao”, koje je proizvodila nekadašnja jugoslovenska vazduhoplovna industrija. „Kobac” će istovremeno da predstavlja unapređenu i ubojitiju verziju „laste”, zbog čega je i dobio “opasnije” ime” (b92net, 2. 5. 2012).

Као што видимо, ватрена моћ ове војне опреме метафорички се повезује са животињама (конкретно инсектима) који представљају какву реалну опасност за човека. Њихов физички изглед, скровита станишта, димензије, брзина и реална опасност коју представљају – изазивају код њега страхопоштовање.

7. Сексуална моћ

7.1. Један од аспеката човекове психофизичке карактеризације који се може изразити називима животиња у српском, али и другим језицима јесте и поље његове сексуалности, што је у литератури темељно обрађано (в. Ристивојевић Рајковић 2008, Ранђеловић 2012, Новокмет 2020, и др.). Метафорично активирани зоолошки примери углавном пројектују особине похотљивости или блудништва,¹¹ чешће код жена, или телесне пожелности (нпр. *ајгур*, *бикуља*, *ждребац*, *кучка*, *сојка*, *риба*, *мачка*, *цица* и др.), или пак наглашавају, углавном, мушку (али понекад и женску) телесну потенцију, моћ и снагу (*тигар*, *лав*, *тигрица*, *лавица*, *ждребац*, *пастув*, *пастувчина*, *бик* и сл.). Мушкарцима се преко зоолошких метафора учесталије приписује сексуална снага, потенција и моћ. Они се доводе у везу са животињама које се одликују физичком снагом или величином (*коњ*, *медвед*, *бик*) или које су познате као крвожедене, борбене и снажне (*тигар* и *лав*). Та мотивисаност темељи се на колективној експресији према различитим животињама које се доживљавају као потентне и енергичне, захваљујући комбинацији компонената њиховог физичког изгледа (величина, снага и сл.) и функције (служе за расплод), тј. повезивања категорија доминатног физичког изгледа са сексуалном потенцијом. *Ждребац* и *пастув* познати су као домаће животиње које служе за расплод (основна семантичка компонента у дефиницији лексеме *пастув* у РМС јесте 'неушкопљен', 'неуштројен'), па отуда је логична њихова симболична улога у контексту сексуалне потенције. Такође, *пастув* је познат као симбол агресивне мушкости (Купер, 2004: 125). Код ових животиња треба узети у обзир и компоненте величине и снаге, тј. крупан физички изглед и изразиту снагу и енергију. Тако долазимо до метафоре СЕКСУАЛНО АКТИВАН МУШКАРАЦ ЈЕ РАСПЛОДНИ КОЊ, која је активна у многим језицима света (уп. норв. *hingst*; енг. *stud*; фр. *étalon*; ит. *stallone* и сл.).

8) Italijanski *pastuv* [Stalone] je stekao kultni status pošto su filmu kasnije dodate eksplicitne scene seksa (rts.rs, 26. 11. 2010); 9) Taj i takav Goluža sada, pošto mu proliv beše srećom minuo, postaje još veći *pastuv* nego ranije, kada nije imao proliv i kada su ga posećivale samo najlepše varoške uspaljenice (Čas anatomije, Danilo Kiš / СрпКор2013); 10) Takođe ergela ili *pastuv* i često se koristi za opis muškarca velikih seksualnih sposobnosti (www.musicar.rs); 11) I bez obzira na to koliko se ti trudiš da ga uveriš da je pravi „*pastuv*”, on će se opustiti tek nakon trećeg, četvrtog puta, kada vidi da ti želiš još (mondo.rs, 26. 7. 2011).

¹¹ Тако се потврђују општи друштвени стереотипи, карактеристични за средине са патријархалном традицијом, у којима се сексуална активност код жена осуђује, и самим тим доводи у везу са негативно конотираним животињама, док се код мушкараца, напротив, охрабрује и подржава (Новокмет, 2020: 266).

Такође, у истој улози све чешће се активирају и лексеме *тигар*¹² и *лав* (обично као главне речи у склопу именичких синтагми у којима је зависни члан падежни атрибут са предлошко-падежном конструкцијом у *кревету* или у *спавалој соби*, којима се значење додатно конкретизује):

12) Da li je vaš partner pravi „tigar” u krevetu, nećete moći da otkrijete samo na osnovu određenog dela njegovog tela (zena.blic.rs, 20. 11. 2010); 13) Žene žele nekog ko će biti: vredan ko mrav u kuhinji, nežan kao mala maca na sofa, pažljiv ko ptica prema deci, brz kao hrt kad treba otići negde, divlji kao tigar u krevetu (SrWac 1.2).

7.2. Паралелно са овим примерима, и женска путена моћ представља се називима као што су *тигрица* и *лавица*:

14) Sa seksom je sasvim druga priča, vi nemate pravo da nemate želju da budete tigrica u krevetu (tetka.rs, 23. 2. 2012); 15) Postanite prava lavica u krevetu: 6 stvari za kojima muškarci „lude” (lepotaizdravlje.rs, 1. 2. 2016).

Оваква употреба лексеме *тигрица* није страна ни руском језику, на пример „гјечници савременог руског језика билеже да се зооним *тигрица* употребљава у пренесеном значењу за снаžну, одлучну, често уједно и окрутну жену” (Hrnjak, 2014: 144), док се у фразеолошком материјалу може довести у вези са храбром и одлучном борбеношћу (*борила се као тигрица*).¹³ Чини се да је у случају *тигрице* компонентна „дивље, неукротиве животиње”, коју човек није доместификовао, притом повезане са колективном представом о снази, издржљивости и агресивности, одговорна за значење које поред борбености упућује и на сексуалну активност.

7.3. Ако примере проширимо и на зооморфна митолошка бића, запажамо да посебан статус у изражавању сексуалне моћи има и *змај*, и то и код мушког и код женског пола. Рецимо, у народној књижевности многобројне су потврде тога: „змај је, и у веровањима и митологији, велики љубавник: он долази чистим женама и девојкама; он граби жене и девојке и одводи их у свој стан; у народним приповеткама често он граби царева кћери” (Чајкановић, 2014: 621–622).

16) Nije potrebno da budete „zmaj” u krevetu da bi muškarci ludeli za vama! (republika.rs, 5. 8. 2021).

¹² „Simbolika tigra u europskim jezicima znatno je siromašnija u usporedbi sa simbolikom koja se povezuje s lavom. Razlog tome je najvjerojatnije činjenica da je europska antika relativno kasno upoznala tigra, tek u doba Aleksandrova pohoda u Indiju, jedno od geografskih područja koja predstavljaju njegovo prirodno stanište, zbog čega je tamo smatran nenadmašivom kraljevskom zvijeri. Dok se u kršćanstvu lav pojavljuje kao simbol evanđelista sv. Marka, a u kasnijem kršćanskom misticizmu istovremeno kao simbol i samog Krista i Antikrista, zanimljivo je da se tigar u Bibliji uopće ne spominje. U kulturama koje tigra poznaju izravno ova divovska mačka koja utjelovljuje iskonske nagone postaje simbol moći mo. krvožednosti istovremeno” (Ladan 2006: 86–88, према Hrnjak, 2014: 144)

¹³ Као и код лавице у питању је „понашање тигрице која се потакнута животињским инстинктом храбро и жестокост бори с циљем да заштити своје младунце, показујући притом своју исконску природу звјери” (Hrnjak, 2014: 145).

8. Економска моћ

8.1. Примери зоолошких лексема који у секундарној реализацији реферишу на човека јаким економским просперитета, тј. економски моћног, независног и сл., нису учестали, чак ни у жаргонском регистру. Разлоге за то вероватно треба тражити у чињеници да се концепт економске моћи тешко пресликава на животињске називе који метафорично реферишу на човека на основу базичних поддомена преко којих иначе успостављамо везе између полазног (животиња) и циљног домена (ЧОВЕК), као што су њихова величина, облик, понашање, станиште и сл. Такво је, на пример, секундарно значење лексеме *зверка* (**2. фиг. а.** 'особа на високом положају; позната, утицајна личност', РСАНУ),¹⁴ која осим одређења извесне друштвене улоге ('особа на високом положају') пројектује и елементе економске моћи и независности (у језику медија често у склопу синтагме 'велика зверка' или крупна 'зверка'):

17) Газда Мијалко ... био је некада мали ћифтица, а сада је велики ћифта, сила, зверка! (Срем. 4, 153, РСАНУ); 18) Šef jakuza је svojevremeno ostavio svoju ljubav kako bi postao „velika zverka” i имао novac (Политикин културни додатак, 2002 / СрпКор2013).

8.2. Све учесталија употреба синтагме *економски тигар* у последње две деценије у српском јавном дискурсу сведочи о врло јасном пројектовању државне економске моћи на животињу изразите снаге. Синтагма *економски тигар* постала је важан део домаћег медијског наратива када се говори о развоју и просперитету, преливајући се из дискурса политичке елите ка новинарском стилу. Њоме се активирају све оне позитивне компоненте које смо већ регистровали за концепт *тигра* – снага, истрајност, одважност, хитрост, крволочност и сл., па би и *економски тигар* била свака она држава која показује вртоглави економски развој, снагу, моћ и одрживост. Иако тигар не припада оним животињама које дубоко прожимају митологију и фолклор српског етничког и географског простора (пре свега јер не припада овом географском поднебљу), симболична улога *тигра* (али и *лава*) веома је важна у пројекцији моћи, снаге, истрајности, физичке доминације и сл. из животињског света на човека или чак одређене материјалне реалије.¹⁵

8.3. Иако није први пут тада употребљена, синтагма *економски тигар* у позитивном контексту добија наглу интензификацију у јавном дискурсу од 2016. године:

¹⁴ Да је пресликавање и пројекција економске моћи на лексему *зверка* нешто што се усталило у популарној култури, доказ је и што се у преводу на српски језик један од ликова популарне серије „Секс и град” (*Sex and the city*, НВО, 1998–2004), коме је у серији надимак *Mr. Big* (срп. Велики) зове управо *Зверка* или *Господин Зверка*.

¹⁵ С једне стране представља суровост, агресију и дивљаштво а са друге неустрашивост, храброст, снагу, енергију, одличан осећај за време, моћ и снагу воље пред напорима као и спремност на брзу акцију, без размишљања и анализирања ситуације унапред упркос последицама (Камингс, 2004: 119).

19) VUČIĆ U DAVOSU: Srbija je ekonomski tigar jugoistočne Evrope (blic.rs, 20. 1. 2016); 20) Njeno mišljenje ne dele Vlada Srbije i Ministarstvo finansija koje prognoziraju čak i rast BDP-a, a Srbiju nazivaju ekonomskim tigrom Zapadnog Balkana (blic.rs, 22. 6. 2022); 21) Mi smo tigar u regionu! Mi smo, pre svega, ekonomski tigar (explorernews.rs, 20. 9. 2021); 22) Srbija je apsolutno ekonomski tigar danas, u poređenu sa peridom kada su ovi žuti bili na vlasti. Znači za njih smo 1000 ekonomskih tigara (krstarica.rs, 12. 9. 2021).

С обзиром на то да употребу ове синтагме не можемо сагледавати изоловано од друштвено-политичког и економског контекста у којем се употребљава, учестали су и свакако доминантнији примери њене ироничне употребе, пре свега у језику новинара, колумниста, блогера, али и коментатора на различитим порталима (неретко и граfiјски маркирани употребом знакова навода). Чак можемо тврдити да је дошло и до извесне деконструкције изворног значења ове синтагме (које упућује на економску моћ и просперитет) и да њена употреба, пре свега у медијском дискурсу, а поготово од 2016. године, има шаљиви и погрдни ефекат, са циљем да се економске реформе прогласе лажним, нереалним, нестабилним и сл., а перцепција јавности спрема њих каналише ка осећању нелагоде и нестабилности:

23) То је у овом тренутку, иако нас називају „економским тигром”, за већину становника Србије недостижан сан (nezavisnost.org, 5. 8. 2021); 24) Nijedna vlast ne bi smela da se ponosi time i naziva državu економским тигром док оvoliki број људи нема довољне зараве ни за основне животне намирнице током месеца (solidarnost.rs, 2022); 25) Kako se то економски тigar нашао у ситуацији да његови грађани не могу да са својим платама издрже ни крај месеца, и то они који имају ту срећу да раде? (webtribune.rs, 13. 7. 2021); 26) EKONOMSKI TIGAR: Iste čizme u Nemačkoј upola jeftinije nego u Srbiji (FOTO) (biznis24.rs, 29. 12. 2020).

Једна од првих употреба синтагме *економски тigar* (потврђена у електронским изворима) датира из 2007. године:

27) Američka agencija AP nedavno je objavila analizu u kojoj ocenjuje da je Srbija postala економски „tigar” Balkana (b92net, 3. 1. 2007).

Понекад је употреба таква да се из синтагме *економски тigar* екстрахује зоолошка компонента као главни именички члан преузимајући значење целе синтагме, опет неретко са ироничним призвуком:

28) Srbija kao „tigar” na Balkanu? (b92net, 3. 1. 2007); 29) Koji ste vi demagozi. Koje prazne priče za neobrazovan i glup narod. Bolestan vam taj vaš tigar... (blic.rs, 12. 10. 2021).

Међутим, прве употребе лексеме *тigar* у контексту економских реформи и просперитета, а у вези са Србијом, везане су пре свега за синтагму *балкански тigar* и могу се у ел. изворима наћи и пре 2016. године и синтагме *економски тigar*, дакле у распону од 2007. до 2013. године, што нам показују и примери из корпуса (углавном забележени путем коментара на информативним порталима):

30) Sad kad iz svake garaže iznikne po Džobs i Gejts. Srbija ima da postane „balkanski tigar” (b92net, 26. 6. 2013); 31) Prepoznajući da Srbija u ulozi balkanskog tigra može svojim uticajem da funkcionalno „povrati” Kosovo u sopstvenu zonu interesa, politički lideri pretenciozno su se utrivali u epitetima Srbije kao regionalnog lidera, kao vodećeg faktora stabilnosti (danars.rs, 6. 7. 2012); 32) Keltski tigar je pomnjan kao ogledni primer liberalne ekonomije i neoliberali nisu dozvoljavali prigovor toj tezi u Srbiji se govorilo o tome da bi Srbija mogla da postane balkanski tigar, u Zagrebu je pisano kako bi Hrvatska mogla da postane jadranski tigar (vreme.com, 25. 11. 2010); 33) Priče, aktuelnih, ali i bivših, ministara o tome kako će Srbija postati „balkanski tigar” poput dalekoistočnih, postaje u sadašnjim okolnostima više nego tužna ironija (politika.rs, 19. 5. 2010); 34) Politička elita, ista ona koja sada prebrojava mesta u klupama skupštine, nije uspela da od Srbije napravi „Irsku”, a od najavljivanog „balkanskog tigra”, po ugledu na dalekoistočne (Singapur, Južnu Koreju, Hongkong...), mi više ličimo na mačka u šlafroku sa šarama (politika.rs, 11. 5. 2008); 35) Srbija, kao nesuđeni ekonomski „balkanski tigar”, sudeći po rezultatima regionalnog razvoja od 2000. do 2005, pogotovo ako se ništa osetno ne izmeni, izgubiće skoro sve šare (bgsvetionik.com, 23. 7. 2007).

Новији примери показују да се, међутим, обе синтагме користе у ироничном тону:

36) Govore nam da smo „balkanski tigar”, a nismo ni svesni koliko zapravo zaostajemo za svetom (koreni.rs, 9. 1. 2020); 37) Danas se taj izraz malo modifikovao te se Srbija počinje nazivati „balkanskim tigrom”, ekonomskim liderom Jugoistočne Evrope i zemljom u kojoj nas građane treba da je „sramota koliko nam dobro ide”, da citiram premijera (danars.rs, 27. 01. 2016).

Називање различитих просперитетних и растућих државних економија *тигром* пресликало се и на друге државе, па тако налазимо и пример *јадрански тигар* за Хрватску:

38) U Srbiji se govorilo o tome da bi Srbija mogla da postane balkanski tigar, u Zagrebu je pisano kako bi Hrvatska mogla da postane jadranski tigar (vreme.com, 25. 11. 2010).

или *словенски тигар* за Белорусију:

39) Nekritički [se] hvali njen ekonomski model ili se neutemeljeno „boji tamnim bojama”. I na Zapadu je slično. Bi-Bi-Si je naziva „slovenskim tigrom”, a istovremeno dobija sankcije od EU i SAD (novosti.rs, 13. 4. 2016).

Међутим, прва помињања *тигра* у контексту рапидног економског развоја државне економије у европском контексту везују се за период наглог економског раста Ирске, од средине 90-их до друге половине 2000-их, што се у медијским извештавањима потврђује примерима као што су *келтски тигар* (најстарији такав пример датира из 2006. године):

40) Irska je nadimak Keltski tigar stekla zahvaljujući protržišnim reformama, pa je tako danas Irska jedna od najslobodnijih ekonomija Evrope i sveta (srbijadanas.rs, 8. 12. 2017); 41) Pa je ova država, poput onih azijskih, najposle, sasvim opravdano, dobila novi epitet – „keltski tigar” (Politika, 24. 9. 2006); 42) Keltski tigar je posle godina

ekonomskog uspona zapao u nevolje zbog smanjene tražnje na tržištu nekretnina (Politika, 22. 9. 2009).

или *европски тигар*:

43) Simbolično, baš je Irska dobar primer posledica cunamija koji je uzdrmao svetsku ekonomiju. Samo pre jednu deceniju ova zemlja je navođena kao primer ekonomskog čuda, evropski tigar, model koji su naši političari-ekonomski eksperti isticali u svakoj prilici (novosti.rs, 15. 6. 2013).

Ипак, порекло синтагме *економски тигар* (или синтагме у којој је *тигар* главни именички члан, а придевски детерминатив може бити присвојни придев од назива земље, регије и сл., дакле *европски, келтски, словенски, јадрански, балкански* и сл.) можемо тражити све до азијских земаља и природног станишта тигрова, где имају посебан статус и симболичку вредност. Такозвана 'тигар економија' (енгл. *tiger economy*), па и сва каснија повезивања економског и привредног раста са симбичком улогом *тигра* у савременом друштву, потиче од економског развоја неколико земаља у југостичној Азији, какве су Сингапур, Јужна Кореја, Тајван и Хонг Конг. Заједничним називом *азијски тигар* обично су се у штампи подразумевале поменуће азијске земље са високим растом привреде и које су из аграрног друштва направиле транзицију ка индустријализацији.¹⁶

44) Брза индустријализација и брзи скок из стања заосталих пољопривредних земаља и колонијалних поседа великих сила заслужили су ове четири земље репутацију „азијских тигрова” – муњевито брзо, прецизно и успешно (sr.puntomarinerо.com, 23. 10. 2020).

Оваква све активнија употреба лексеме *тигар* у јавном дискурсу обавезује нас да у будућности узмемо у обзир и нова значења при њеној лексикографској обради или лексикографској ревизији. *Тигар* би у секундарној реализацији могао да се дефинише и као 'држава са растућом економијом и привредом' или 'држава која показује особине убрзаног економског и привредног развоја и раста', док би као изрази могли да се издвоје спојеви са детерминативма *европски, балкански, келтски, азијски, економски* и сл.

9. Закључак

9.1. У српском језику употреба назива одређених животиња у метафоричном контексту може пројектовати различите типове моћи, као што је државна, војна, сексуална или економска. У питању су доминантно оне животиње према којима човек осећа дивљење и страхопоштовање, и то због њихове величине, снаге, јачине (*бик, пастув, ждребац*), или чињенице да их човек није доместификовао, да не може да их контролише, и да нису јестиве (*лав, тигар*), како то

¹⁶ Поред *азијских тигрова*, спомињу се и економије „азијских тигрића” (младунаца) у које спадају Индонезија, Малезија, Тајланд, Вијетнам и Филипини.

објашњава Е. Лич (Leach, 1964: 45), тј. да их не користи за сопствену исхрану (Новокмет, 2020: 184). Неке од њих у националној култури и симболици, као што су *лав*, *орав*, *соко*, *тигар*, карактеришу особине храбрости, јунаштва и одлучности. Можемо рећи да говорници српског језика, с једне стране, изражавају позитивну колективну експресију према оним животињама које су својим изгледом крупније и по снази надмоћније од људи, какве су нпр. *бик*, *ждребац*, *пастув* итд., док *тигар* и *лав*, иако карактеристични за друга географска поднебља, традиционално изазивају страхопоштовање и дивљење због своје величине, крутости и снаге.

Литература

- Андрић, Д. (2005). Двосмерни речник српског жаргона и жаргону сродних речи и израза. Београд: Zeptr Bookwork.
- Barčot, B. (2014). Antropomorfizam i zoomorfizam u hrvatskim, ruskim i njemačkim zoonimskim frazemima. *Philological Studies*, Tom 2, 481–496.
- Visković, N. (1995). Političke životinje. *Politička misao*, 32/3–4, 141–157.
- Visković, N. (2009). *Kulturna zoologija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Wierzbicka, A. (1985). *Lexicography and conceptual analysis*. Karoma: Ann Arbor.
- Гортан-Премк, Д. (2004). Полисемија и организација лексичког система у српском језику. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Камингс, Е. Т. (2004). Све о симболима, Београд: Народна књига, Алфа.
- Katnić-Bakaršić, M. (2012). *Između diskursa moći i moći diskursa*. Zagreb: Naklada ZORO.
- Kiełtyka, R., Kleparski, G. (2005). The scope of English zoosemy: The case of Domesticated Animals. *Studia Anglica Resoviensia* 3, 76–87.
- Купер, Џ. К. (2004). Илустрована енциклопедија традиционалних симбола. Београд: Нолит.
- Leach, E. (1964). Anthropological aspects of language: Animal categories and verbal abuse. U Eric Lenneberg (ur.). *New Directions in the study of language* (str. 23–63). Cambridge, MA: MIT Press.
- Martsa, S. (1999). On exploring the conceptual structure of folk knowledge: the case of animal terms. *Lingvistica e Filologia* 9, 73–87.
- Новокмет, С. (2019). Називи животиња у функцији номинације човека према друштвеној улози у жаргону српског језика. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 49/1, 307–319.
- Новокмет, С. (2020). Називи животиња у српском језику – семантичка и лингвокултуролошка анализа. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Поповић, Љ. (1970). Касарнски арго. *Књижевност и језик*, XVII/1, 55–64.
- Рањеловић, А. (2012). Метафорична значења зоонима који се односе на људске особине. *Наш језик*, XLIII/3–4, 89–17.

- Речник српскога језика. (2007). Нови Сад: Матица српска.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика. (1959–). Књ. I–XXI. Београд: Српска академија наука и уметности – Институт за српски језик САНУ.
- Речник српскохрватскога књижевног језика. (1967–1976). Књ. I–VI. Нови Сад: Матица српска.
- Ristivojević Rajković, N. (2008). Zoonimska metaforika o muškarcima i ženama. *Philologia*, 6, 45–52.
- Hrnjak, A. (2014). Žene, zmajevi i opasne životinje. O nekim elementima konceptualizacije žene u hrvatskoj i ruskoj frazeologiji. U Ivana Vidović Bolt (ur.), *Životinje u frazeološkom ruhu* (str. 137–153). Zagreb: FF-press.
- Чајкановић, В. (2014). Из српске религије, митологије и фолклора, изабране студије. Београд: Евро-Ђунти.

Slobodan Novokmet

METAPHORICAL MEANINGS OF ANIMAL NAMES EXPRESSING POWER IN THE SERBIAN LEXICAL SYSTEM AND PUBLIC DISCOURSE

The subject of our paper is the lexicological and linguacultural analysis of animal names, which in secondary semantic realizations project the meaning of power, whether political, economic, military, etc. (for example, the presentation of Serbia as an “economic tiger” in the media, etc.). Our goal is to determine, based on the examples, the relevant lexical mechanisms that lead to the transfer of the nomination from animal to a specific concept that shapes the function of power as a certain strength, influence, force, etc. In the research, we also include linguistic and cultural aspects that should reflect the axiological attitudes of the Serbian linguistic and cultural community towards the representatives of certain animals that bear the symbolism of power and determine the cultural circumstances that shape Serbian public discourse to use specific animals as symbols of power.

slobodan.novokmet@isj.sanu.ac.rs

Весна Анђелић Николенцић

Криминалистичко-полицијски универзитет, Београд - Земун

Ивана Вилић

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

КОНЦЕПТ ЈЕЗИКА У СРПСКИМ, ЕНГЛЕСКИМ И ФРАНЦУСКИМ ПОСЛОВИЦАМА

Сажетак: Циљ рада је да се утврди у којој мери су идеје о језику садржане у пословицама на српском, енглеском и француском у сагласју са ставовима о језику савремених прагматичких и психолошких теорија, и то Остинове теорије говорних чинова (Ostin, 1994) теорије комуникације школе Пало Алто (Watzlawick и сар., 1972) и теорије релевантности (Sperber & Wilson, 1995). Концепт језика у пословицама из три културе упоређен је са основним постулатима сваке од наведених научних теорија. Анализа корпуса од 65 пословица из три културе открива да све пословице изражавају веома сличне ставове и идеје о језику као и научне теорије, што потврђује почетну хипотезу у истраживању о сличности научних ставова и увида народне мудрости о функцији језика у комуникацији. Највећи број пословица у све три културе односи се на прагматичку, делатну функцију језика, нарочито повређујућу моћ коју језик има и саветују његову опрезну употребу. Мањи број пословица из све три културе наглашавају разлику између вербалне и невербалне комуникације и предност дају делима, тј. аналогном нивоу комуникације, чиме изражавају исте идеје као постулати теорије комуникације школе Пало-Алто. За успешну комуникацију и разумевање саговорника изван број народних пословица у све три културе саветују промишљену употребу језика и пажљиво слушање саговорника, што је у складу са теоријом релевантности и објашњењем менталних процеса процене важности информација.

Кључне речи: Пословице, прагматика, комуникација, српски, енглески, француски

1. Увод

Народна мудрост је вековима своје увиде о животу и односима са околином изражавала сажетим исказима које су као наслеђе остали у виду пословица, изрека, сентенција, максима или, како се често називају ове кратке језичке форме, паремија. Све оне садрже мудрост и искуство читавих генерација које препознаје и користи мудрост човека-појединца, као што каже једна од дефиниција пословице која се приписује енглеском лорду Џону Раселу: "*Wisdom of many and the wit of one*" („Мудрост многих и мудра досетка појединца”) (Bartlett, 1957: 1007). Ове кратке језичке форме међусобно се разликују, мада се у дефиницијама појмови често преплићу. У Речни-

ку српскохрватскога књижевнога језика за пословицу стоји да је „кратка сликовита изрека као израз животног искуства или мудровања, најчешће с pouчним смислом” (Речник Матице српске, 1971), док се изрека дефинише као „сажета реченица која садржи какву мисао или моралну поуку” (Речник Матице српске, 1967). У француској литератури налазимо и једно објашњење које указује на разлику између пословице и сентенције и које каже да се пословице односе више на увиде из практичног живота, док је садржај сентенције апстрактнији и наводи на размишљање (Maloux, 2009: VI).

Језик, као важан део живота човека, који не само омогућава преношење мудрости кроз паремије, већ чини суштински део његовог бића, представља честу тему у пословицама у многим народима. У овом раду усмерићемо се на анализу пословица које говоре о језику и његовој употреби у комуникацији у српској, енглеској и француској култури. Корпус за анализу чини укупно 65 пословица из ове три културе, 26 српских, 17 енглеских и 22 француске. Идеје и ставове о језику садржане у пословицама упоредићемо са сазнањима о језику, његовим функцијама и карактеристикама, савремених научних теорија прагматике и комуникологије, и то теорије говорних чиновца Џона Остина (Ostin, 1994), теорије релевантности коју су поставили Спербер и Вилсон (Sperber & Wilson, 1995) и теорије комуникације школе Пало Алто (Watzlawick, Helmick Beavin, Jackson, 1972) коју је развила група америчких психолога, психотерапеута и филозофа, а која истиче важност језика у међуљудским интеракцијама. Циљ анализе је да се утврди у којој мери пословице из српске, енглеске и француске културе изражавају сличне или различите погледе на језик у односу на наведене научне теорије. Почетна хипотеза у истраживању је да пословице у све три културе, као резултат вековног искуства и увида народне мудрости, изражавају веома сличне погледе на језик и његову улогу у комуникацији, као и научне теорије. Иако овакав методолошки приступ неће омогућити да се сагледају све идеје о језику које налазимо у пословицама у три културе, будући да многе пословице које говоре о језику нису уврштене у корпус, овакав поступак пружа могућност да се упореде увиди народне мудрости са сазнањима наведених савремених научних теорија о језику.

1.1 Пословице у записима и истраживањима

Пословице као најчешће део усменог предања народа, записивали су многи учени људи и писци. Српска култура дугује захвалност Вуку Стефановићу Карацићу који их је сакупио, записао и оставио као изузетно вредно наслеђе (Сабрана дела В. Карацића, 1965). У енглеској култури пословице су записивали Ричард Тавернер (Richard Taverner), Џон Хејвуд (John Heywood), Џон Флорио (John Florio) и други, а значајан извор пословица у енглеском језику представљају дела великих писаца Џефрија Чосера (Geoffrey Chaucer), Вилијема Шекспира (William Shakespeare), Џона Милтона (John Milton), Александра Поупа (Alexander Pope), као и речници пословица (Bartlett, 1957; Oxford Dictionary, 1970; Apperson, 1993). И у француској култури велики писци као Франсоа Рабле (François Rabelais), Матирен Рење (Mathurin Régnier), Жан де Лафонтен (Jean

de la Fontaine) и Молијер (Molière) у своја дела уносили су народне мудрости и пословице, иако је било и учених људи који су их сакупљали (Анри Етијен (Henri Estienne), Етијен Паскије (Étienne Pasquier), Флери де Беленжан (Fleury de Bellingen), Антоан Уден (Antoine Oudin)) (Pineaux, 1960). Француска култура поседује вредну баштину у виду збирке пословица коју је оставио Ле Ру де Ленси (De Lincy, 1996), као и многобројне речнике пословица од којих издвајамо *Речник пословица, сентенција и максима* Мориса Малуа (Maloux, 2009) и који садржи бројне мисли, пословице и изреке не само француских писаца и филозофа, већ и пословице и изреке из других култура, међу којима се налазе и српске. Као значајан извор пословица у све три културе ваља истаћи Библију, иако су оне настајале можда највише као плод животног искуства и увида народне мудрости.

Због своје специфичне форме сажетог исказа и честе употребе метафоре, пословице су предмет многих лингвистичких истраживања и контрастивних анализа упоређивања исказа између српског, енглеског и француског језика. Честа тема истраживања су животиње у пословицама (Prodanović-Stankić, 2008; Jovanović 2013; Topoljska, Drobnjak, 2013; Živić, Jovanović, 2018), али и друге теме (Jevrić, Radosavljević, 2013; Јовановић, 2017; Јовановић, 2018).

2. Делатна моћ језика у пословицама

Једна од познатих народних пословица коју налазимо у све три културе, српској, енглеској и француској, наизглед контрадикторно истиче важност ћутања у односу на језик:

(1a) Ко мудро мучи, лијепо говори. (Сабрана дела В. Карацића, 1965: 158)

(1b) Silence is golden. (Apperson, 1993: 571)

(1c) La parole est d'argent et le silence est d'or. (Drašković, 1990:209)/Le plus sage se tait. (Drašković, 1990:211)

Зашто народна мудрост упућује најпре на ћутање, када је језик суштински важно средство којим човек успоставља контакт са својом околином и које омогућава преношење знања и културе кроз време? Пажљивији поглед на народне пословице које говоре о језику открива да су народи веома свестрано и прецизно сагледали моћ језика у интеракцијама, снагу дејства исказа који саговорници упућују једни другима, па и последице његове неопрезне употребе.

Да је језик суштински везан за личност човека¹ и да представља средство којим се човек представља својој околини, изражавају народне пословице у све три културе:

¹ Психолошки аспект везе човека и језика у овом раду нећемо анализирати. Напоменимо, међутим, да многе психолошке теорије истичу важну везу између језика и човека. Таква је, на пример, трансакциона анализа, теорија личности коју је развио амерички психотерапеут Ерик Берн (Bern, 1989) и у којој је језик један од елемената на основу ког се препознаје его-стање човека. И савремене семантичке теорије, какве су, на пример, концептуална семантика Реја Џекендофа (Jackendoff, 1991, 2002) и теорија релевантности Спербера и Вилсона (Sperber & Wilson, 1995), о којој ће у другом делу рада бити речи, језик посматрају као когнитивни феномен, везан за перцепцију и менталне процесе човека.

- (2a) Какав чоек тако и збори. (Сабрана дела В. Караџића, 1965: 139)/Чоек се по бесједи познаје. (Сабрана дела В. Караџића, 1965: 309)
(2б) What the heart thinks the tongue clinks (or speaks). (Apperson 1993: 295)
(3в) Au plaisanter on connaît l'homme. (Drašković, 1990: 188)

Језиком човек изражава своје мисли и осећања и ствара своју слику пред другима. А пословице у примерима (3а-в) саветују мудру употребу језика:

- (3а) Гријех иде из уста, а не у уста. (Сабрана дела В. Караџића, 1965: 81)/Празно буре (већма) звечи. (Сабрана дела В. Караџића, 1965: 241)
(3б) Empty vessels make the most sound. (Apperson, 1993: 182)
(3в) Trop gratter cuit, trop parler nuit. (Drašković, 1990: 230)/La plus mauvaise roue du char fait toujours le plus grand bruit (= le plus de bruit). (Drašković, 1990: 209)

Опрезна употреба језика је савет који, дакле, шаљу многе народне пословице, јер је језик моћно и делатно средство. На свој речит начин народна мудрост подсећа човека да својим говором и речима које упућује својим ближњима утиче на своје саговорнике и квалитет односа са њима. Сличне идеје о улози језика у друштвеним интеракцијама налазимо и у савременим лингвистичким теоријама прагматике, комуникације и когнитивних приступа проучавању језика и говора које у први план истичу прагматичку, делатну функцију језика у људским интеракцијама и које настоје да открију законитости у начину кодирања и декодирања порука у њима. Језик у оваквом приступу није само семиотички систем изолован од осталих елемената комуникативног тока, већ представља сложено средство којим говорник изражава своју намеру, а саговорник ту намеру интерпретира у околностима које сачињавају контекст. Један од првих лингвиста који је сагледао комплексну димензију језика у оквиру комуникативног тока је Роман Јакобсон (Jakobson, 1966) који је дефинисао елементе комуникације, међу којима је код који, када је у питању вербална комуникација, подразумева језик са својом структуром, односно систем гласова, речи и реченица. Значење реченица се, међутим, интерпретира у односу на остале елементе комуникативног тока међу којима је свакако контекст као један од важних елемената, но на значење реченице утиче и начин на који говорник формулише поруку са свим невербалним чиниоцима какви су интонација, мимика, телесни став, када је канал комуникације усмени говор. И саговорник својим начином декодирања поруке, својим знањем о свету, перцепцијом и личним ставом утиче на интерпретацију значења поруке. Када се сагледа комплексност феномена вербалне комуникације, нарочито усмене, постаје јасно зашто у многим народним пословицама у све три културе, и српској, енглеској и француској, налазимо идеју да језик ваља опрезно користити, а та идеја се среће у бројним пословицама:

- (4а) Ријечи треба мјерити, а не бројити. (Сабрана дела В. Караџића, 1965: 251)
(4б) He that speaks without care, shall remember with sorrow. (Apperson, 1993: 593)
(4в) En face de bavards, ne cherche pas à lutter de mots;
La parole a été donnée à tous, mais la sagesse à peu. (Pineaux, 1960: 10)

Народне пословице интересантно је посматрати из угла теорије прагматике која у први план истиче перформативну, делатну функцију језика и активну улогу човека у креирању исказа у друштвеним интеракцијама. Енглески филозоф Џон Остин (Ostin, 1994) својом теоријом говорних чинова скренуо је пажњу на дејство реченица у одређеном контексту и чињеницу да се језиком дела и утиче на саговорника и околину. Иако се вербалне интеракције реализују у облику реченица, оне у контексту добијају вредност чинова, будући да њихово изговарање производи дејство какво је, на пример, обећање, претња, молба, наредба, извињење, захваљивање итд. Вербалне интеракције у облику реченица не могу бити посматране у односу на критеријум истинитости који се најчешће у филозофији узима као примаран, а који је и формална семантика преузела из филозофије, већ се искази морају посматрати као успешни или неуспешни у комуникацији, односно, на основу критеријума делатности, какво дејство производе у интеракцијама (Ostin, 1994).

Један од важних прагматичких аспеката језика у међуљудским интеракцијама кога налазимо у пословицама у све три културе је његова повређујућа моћ. Ова моћ би се могла сврстати у перлокутивну функцију језика, ону функцију коју Остин дефинише као чин који ће „произвести неке конзеквентне учинке на осећања, мисли и радње слушаоца, говорника или пак неких трећих лица.” (Ostin, 1994: 117) Такав перлокутивни чин је, на пример, чин вређања, који се реализује искључиво вербалним путем, односно језиком, и у све три културе налазимо исту идеју:

(5а) Језик горе може посјећи него мач. (Сабрана дела В. Карацића, 1965: 132)

(5б) The tongue breaks bones, though itself has none. (Apperson, 1993: 638)

(5в) À plus grand peine est sanée* (guérie)

Plaie de langue que d'épée. (Pineaux, 1960: 17)

Језик, дакле, има велику повређујућу моћ, чак већу од оружја какво је мач. Ова повређујућа моћ језика може бити део личних интеракција изражавања мишљења и ставова о некоме, понижавања и вређања², а могуће је да је у прошлости била и део ауторитативне моћи владара који су једном речју одлучивали о судбини и појединаца и народа. Ваља, такође, рећи да су пословице о повређујућој моћи језика у све три културе, и у српској, енглеској и француској, веома бројне и разноврсне:

(6а) Више може језик посећи, него сабља./Језик је више глава посекао него сабља./Гора је рана од језика, нег ли од мача./Језик кости нема, али кости ломи./Језик – целат. (Маринковић, Марковић, 2016: 85–86)/Рђава ријеч (иште) шаку у главу. (Сабрана дела В. Карацића, 1965: 250)

(6б) Words cut more than swords./An acute word cuts deeper than a sharp weapon./ There are words that strike even harder than blows. (Apperson, 1993: 711)

² Чин вређања разликује се од културе до културе. У српској култури се, на пример, често користе животиње да би се увредио човек и то тако што се људско биће квалификује као животиња. Тако се за женско биће каже да је *кокошка*, *ћурка*, *крава*, а за мушкарца да је *свиња*, *коњ*, *во*. У енглеској и француској култури, међутим, то није случај.

(6в) Un coup de langue est (souvent) pire qu'un coup de lance. (Drašković, 1990: 231)/Dure parole, grande ire* (colère). (Pineaux, 1960: 96)

Језик свакако има и позитивну моћ у говору. Иако наизглед малобројније, пословице истичу и овај аспект језика у односу са другима:

(7а) Лијепа ријеч гвоздена врата отвара./Лијепа (ријеч) лијепо иште. (Сабрана дела В. Карацића, 1965: 130)

(7б) Fair words slake wrath./As soft words pacifie wrath. (Apperson, 1993: 200)

(7в) Il faut avoir mauvaise bête par douceur. (Drašković, 1990: 199)/Petite pluie abat grand vent. (Drašković, 1990: 220)/Petit homme abat bien grand chêne, et douce parole grande ire. (Maloux, 2009: 393)

Пријатељски став говорника и саговорника који шаље поруку о прихватању оног другог има такође велику моћ, чак можда и већу него што је повређујућа моћ коју је народна мудрост тако прецизно учила и сликовито срочила у многим пословицама. Прихватајућа моћ доприноси разумевању, сарадњи и одржавању пријатељског односа што не само да олакшава односе већ чини да човек кроз контакт са другима развија и своју свест о себи (Watzlawick и сар., 1972: 84). На важност пријатељске и позитивне комуникације скренула је пажњу и теорија комуникације школе Пало Алто, о којој ће у наставку рада бити више речи, указујући да позитивна комуникација обезбеђује трајност контакта међу учесницима, за разлику од повређујуће која за резултат има прекид комуникације (Watzlawick и сар., 1972: 134).

3. Језик у односу на невербалну комуникацију

Мудрост коју садрже народне пословице открива и анализа из угла теорије комуникације школе Пало Алто, иако је ова теорија настала првенствено као психолошка, а не лингвистичка теорија. Поглед на језик, међутим, коју она пружа даје прилику да се вербална комуникација сагледа са елементима као што су контекст, намера говорника или невербални елементи исказа, дакле, прагматички аспекти језика³. Настала је као резултат заједничког рада неколико великих научника окупљених у америчком граду Пало Алто и то антрополога Грегори Бјетсона (Gregory Bateson), психотерапеута Пола Вацлавика (Paul Watzlawick), Дона Џексона (Don D. Jackson) и других који су радили на објашњењу патолошке комуникације⁴. Ова група научника формулисала је пет аксиома комуникације, а вредност ове теорије је што је нагласила важност кон-

³ У поговору Остинове књиге *Како деловати речима* (1994) професор Милорад Радовановић, који је ово дело превео на српски, наводи многе елементе који учествују у стварању значења исказа, као што су комуникација, контекст, комуникацијска намера, полифункционалност, улога говорника односно слушаоца, успешна комуникација, итд. и истиче да говорни чинови нису објашњиви само као вербални искази (Остин, 1994:195-196).

⁴ Теорија комуникације школе Пало Алто настала је на проучавању начина комуницирања шизофрених болесника.

текста у интеракцијама и објаснила улогу невербалног (аналогног) нивоа комуникације.

Један од постулата теорије комуникације школе Пало Алто је да постоји међусобни утицај и међузависност свих елемената који сачињавају неки систем, те да се ниједан елемент не може посматрати изоловано. Овај став истиче важност контекста за разумевање било ког феномена и свакако да је у лингвистичким теоријама општеприхваћен. Ваља, међутим, рећи и да он суштински мења поглед на ток комуникације који је традиционално био посматран као линеаран, као једносмерни процес слања поруке од пошиљаоца до примаоца. Комуникација се, у оваквом приступу, посматра као процес интеракција (Watzlawick и сар., 1972:8). Дефинисање комуникације као скупа интеракција у оквиру система међусобно повезаних елемената, мења поглед и на услове за успешну, односно неуспешну комуникацију. Будући да говорник и саговорник истовремено делују један на другог, обојица постају одговорни за успех у међусобном измењивању порука.

Први аксиом ове теорије односи се на општи карактер феномена комуникације и гласи: *Не може се не комуницирати*⁵. Будући да понашање човека нема свој супротни корелат, као, на пример језик, који као супротност има ћутање, свако понашање има вредност поруке. „Активност или неактивност, говор или ћутање, све има вредност поруке“ (Watzlawick и сар., 1972: 45–46) Када се народне пословице које истичу важност ћутања у односу на говор сагледају и кроз призму овог аксиома комуникације, уочава се вредност народног увида о улози човековог става и понашања у стварању значења поруке. Као што је у првом делу рада већ речено, народне пословице у све три културе (пример (1a–в)) ћутање карактеришу као драгоцене од говора и употребе речи и то не само зато што саветују опрез у употреби језика. Овај народни увид изражава дубоко разумевање да се понашањем, уздржавањем од говора говорник такође „изражава“, при чему свом саговорнику шаље поруку коју ће овај интерпретирати у односу на контекст. При томе, порука добија облик који није вербалан, као што се најчешће дефинише порука у анализама комуникативног тока, већ има облик става, тона, понашања у одређеном контексту (Watzlawick, 1972: 47).

Други и четврти аксиом⁷ ове теорије односе се на дефинисање нивоа комуникације и они гласе: *Свака комуникација има два аспекта: садржај и релацију, тако да други одређује први и по томе представља метакомуникацију*⁸

⁵ Наш превод, у оригиналу: “On ne peut pas ne pas communiquer.” (Watzlawick и сар., 1972: 48) У раду користимо француски превод књиге П. Вацлавика, Џ. Хелмик Бивин и Д. Џексона (P. Watzlawick, J. Helmick Beavin, D. Jackson, *Pragmatics of Human Communication. A Study of Interactional Patterns, Pathologies, and Paradoxes.*)

⁶ Наш превод: “Activité ou inactivité, parole ou silence, tout a valeur de message.” (Watzlawick и сар., 1972: 46)

⁷ У раду нећемо користити трећи и пети аксиом ове теорије који се односе на улоге говорника и саговорника у комуникацији, тј. на психолошке аспекте позиција учесника у интеракцији.

⁸ Наш превод: “Toute communication présente deux aspects : le contenu et la relation, tels que le second englobe le premier et par suite est une métacommunication.” (Watzlawick и сар., 1972: 52)

(Watzlawick и сар., 1972: 52) и *Људи користе два начина комуникације: дигитални и аналогни*⁹ (Watzlawick и сар., 1972: 65). Дигитални ниво комуникације поседује комплексну синтаксу, али нема семантички део који би одговарао нивоу релације. Аналогни ниво, пак, поседује семантички део, али не и синтаксички који би на недвосмислен начин дефинисао релацију¹⁰. Садржај поруке преноси се дигиталним нивоом, док се однос у интеракцији интерпретира у односу на аналогни ниво. Језик као систем гласова, речи и реченица део је дигиталног нивоа комуникације, док аналогном припадају невербални аспекти комуникације као што су став, мимика, гестови, прозодијски елементи говора (ритам, интонација, итд.) (Watzlawick и сар., 1972: 49–65). Ова два аксиома, дакле, односе се на разликовање два нивоа комуникације, вербални и невербални, и дефинишу начине на који се преноси садржај и значење поруке.

И народна мудрост је уочила разлику између вербалног и невербалног дела комуникације и многе пословице говоре о овом аспекту интеракција. Једна од пословица која врло речито изражава увид народа да изговорене речи, вербални део, ваља разликовати од релације, тј. односа који говорник има према саговорнику је енглеска пословица у примеру (8):

(8) He that speaks me fair and loves me not, I'll speak him fair and trust him not. (Apperson, 1993: 593)

Позитивна релација између учесника интеракције заснована на љубави и поштовању као резултат има поверење саговорника, или у супротном, као што енглеска пословица (8) каже, када нема љубави у односу, поверење изостаје. Научници школе Пало Алто и истичу да што је релација спонтанија и „здравија” аспект релације постаје неважнији. У случају нездраве комуникације у првом плану је напор да се дефинише врста релације, док садржај поруке постаје неважан (Watzlawick и сар., 1972: 50). И француска пословица у примеру (9) изражава сличну идеју:

(9) Entre deux amis, n'a que deux paroles. (Pineaux, 1960: 99)

Пријатељски однос олакшава разумевање саговорника, будући да пажња није на дефинисању релације између њих, те садржај поруке лако може бити декодиран.

Српска пословица (10) такође изражава идеју да поверење ваља поклонити оној особи која не само да лепо говори, већ својим делима потврђује и пријатељски однос према саговорнику:

(10) Не вјеруј пријатељу за трпезом, него на вратима од тамнице. (Сабрана дела В. Караџића, 1965: 368)

⁹ Наш превод: “Les êtres humains usent de deux modes de communication: digital et analogique.” (Watzlawick и сар., 1972: 65)

¹⁰ Пример аналогног нивоа комуникације су сузе, које могу бити знак и радости и туге, или осмех, који може изражавати симпатију или презир (Watzlawick и сар., 1972: 63). У писаној комуникацији аналогни ниво надокнађује се интерпункцијом, а у ситуацијама комуникације путем смс порука или и-мејлова говорници често додају посебне знакове (емотиконе) управо да би дефинисали овај ниво комуникације.

У народним пословицама у све три културе, српској, енглеској и француској, налазимо идеју да ваља разликовати оно што говорник говори и оно што он ради. Дело као и понашање човека припада невербалном аспекту комуникације, а народна мудрост и искуство учили су да изговорене речи не значе што и учињено дело, што илуструју примери (11а–в):

- (11а) Ако је зборено, није створено. (Маринковић, Марковић, 2016:85)/Ласно је говорити, ал' је тешко творити. (Сабрана дела В. Караџића, 1965: 171)
(11б) A man of words and not of deeds is like a garden full of weeds. (Oxford Dictionary, 1970: 915)
(11в) Du dire au fait il y a un grand trait. (Drašković, 1990: 196)/Les grands diseurs ne sont pas les grands faiseurs. (Maloux, 2009:392)/C'est une belle harmonie quand le faire et le dire vont ensemble. (Maloux, 2009: 392)

При томе, у све три културе налазимо идеју да је дело важније од речи, што показују примери (12а–в):

- (12а) Јаче је ђело него бесједа. (Сабрана дела В. Караџића, 1965: 130)
(12б) Words are wind; but deeds are mind. (Apperson, 1993: 710)
(12в) Cela est plus aisé (=facile) à dire qu'à faire. (Drašković, 1990: 192)

Дело, делање, чињење, о којима говоре народне пословице подразумевају свакако шире појмове од само облика понашања који се дефинише као невербална комуникација. Ипак, у односу на вербални део какав су говор и речи, народна мудрост предност даје делима, као резултатима човековог понашања и деловања. Иако језик и говор представљају изузетно важан део живота човека, када је у питању дилема коме аспекту веровати, народна мудрост се опредељује за аналогни ниво комуникације. Научници школе Пало Алто објашњавају да аналогни ниво комуникације свој корен има у еволуцијском наслеђу човека (Watzlawick и сар., 1972: 61), те се вероватно стога народна мудрост опредељује за дела, а не за речи.

4. Важност промишљеног формулисања и пажљивог слушања поруке

На улогу контекста као невербалног елемента у декодирању значења информације скренула је пажњу и теорија релевантности Дана Спербера и Деирдре Вилсон (Sperber & Wilson, 1995). Ова теорија је првенствено усмерена на објашњење когнитивних процеса у сусрету са мноштвом информација којима је човек непрестано окружен и које неминовно мора да обрађује, процењује њихову важност или неважност. Спербер и Вилсон полазе од базичног принципа људске когниције да је она оријентисана ка релевантности, те да ће човек обратити пажњу на ону информацију за коју процени да је за њега важна, односно релевантна. У овом процесу важну улогу има меморија која садржи већ познате информације и које у сусрету

са новом могу бити искоришћене и искомбиноване да би особа интерпретирала значење поруке. Уколико човек процени да је нова информација релевантна, своју пажњу усмериће ка њој и прихватиће је као важну и корисну (Sperber & Wilson, 1995:48). Сваку поруку коју говорник упућује слушаца интерпретира у односу на принцип релевантности. Стога је, како кажу Спербер и Вилсон, контекстуални утицај од суштинске важности за успешно разумевање поруке, као и изванредан напор за обраду информације. При томе, у процесу разумевања важни фактори су активност меморије и имагинације, као и лингвистичка и психолошка комплексност самог исказа. Што је исказ комплекснији, он изискује већи напор за обраду информације, а што је већи напор потребан да би се разумела информација, мања је њена релевантност (Sperber & Wilson, 1993: 15)¹¹.

Аутори истичу да је одлика људске вербалне комуникације јасност у формулисању значења (*ostensive communication*) (Sperber & Wilson, 1995: 174), што се може објаснити дефинисањем дигиталног нивоа комуникације који обезбеђује недвосмисленост у декодирању исказа (Watzlawick and сар., 1972: 65), о чему је већ било речи у претходном делу рада. Контекст, међутим, у коме је изречен вербални исказ и од кога у највећој мери зависи интерпретација значења поруке подразумева, како кажу аутори, психолошку конструкцију и слушаачеву визију света. Будући да се представе о свету, као и лична искуства, уверења, религиозни ставови, општа знања о култури, итд. разликују од појединца до појединца, постоји велика вероватноћа да се говорници истог језика, и поред тога што поседују иста знања о граматичким правилима језика који деле, неће разумети у процесу комуникације. То је стога што сваки учесник у интеракцију уноси своје претпоставке које његов саговорник не мора да дели. Спербер и Вилсон се слажу са теоретичарима комуникације да је за успешно разумевање саговорника потребно заједничко знање, које, међутим, не мора да гарантује успешност комуникације (Sperber & Wilson, 1995: 15–21).

Иако је теорија релевантности Спербера и Вилсона формулисана у правцу објашњења когнитивних процеса у току комуникације, о чему народне пословице не говоре директно, идеје о сложености и деликатности изражавања и разумевања вербалних порука налазимо и у пословицама. Савет да порука буде јасно изречена, што ће слушаоцу олакшати разумевање и обезбедити успешну комуникацију, налазимо у све три културе, као у примерима (12а–в):

(13а) Испечи, пак реци. (Смисли добро, па онда реци.) (Сабрана дела В. Караџића, 1965: 125)/Добра је намишљена, ну је боља размишљена. (Маринковић, Марковић, 2016: 85)/Порани мишљу, а покасни ријечју: нећеш се покајати. (Маринковић, Марковић, 2016:87)

(13б) Better say nothing, than not to the purpose. (Oxford dictionary, 1970: 701)

(13в) Il faut tourner sa langue sept fois dans sa bouche avant de parler. (Drašković, 1990: 200)

¹¹ Ваља приметити да пословице најчешће имају облик врло сажетих исказа, највероватније управо због принципа релевантности. Народна мудрост је уочила да комплексни искази захтевају велики напор за разумевање, те је простим обликом учинила пословицу доступнијом и разумљивијом.

Народне пословице истичу и важност пажљивог слушања саговорника. Сложени ментални процес који је у основи разумевања поруке подразумева да слушалац ствара хипотезу о значењу изречене поруке. То значи да је сваки исказ у великој мери мање или више успешна интерпретација изречених мисли говорника, истичу аутори теорије релевантности (Sperber & Wilson, 1995:259). Перцепција и самог исказа, али и свих елемената контекста који учествују у процени релевантности информације за слушаоца, изискују изванредан интелектуални напор. Народна мудрост саветује пажљиво слушање саговорника, што олакшава саму перцепцију и разумевање поруке и води га успешној комуникацији. У све три културе налазимо исту идеју, што показују примери (14а–в):

(14а) Хитар буди што чути, а тих говорити. (Сабрана дела В. Караџића, 1965: 304)

(14б) Hear twice before you speak once. (Apperson, 1993: 294)

(14в) Qui respond avant qu'il n'entend,

Sa folie montre en présent* (*aussitôt). (Pineaux, 1960: 8)

Жене су, међутим, у народним пословицама врло често представљене као особе које непромишљено и много говоре, и то у све три културе, српској, енглеској и француској (15а–в):

(15а) Жена ће само ону тајну сачувати коју не зна. (Сабрана дела В. Караџића, 1965: 106)

(15б) Women's tongues wag like lamb's tails. (Apperson, 1993: 707)

(15в) Où femme y a, silence n'y a. (Pineaux, 1960: 86)

Као што саветује опрез у коришћењу језика, идеју коју налазимо у многим пословицама у све три културе, народна мудрост увидела је и да говорење истине може произвести нежељену реакцију саговорника. Иако је истина велика и неоспорна вредност, у међусобним интеракцијама истину ваља пажљиво саопштити саговорнику (16а–в):

(16а) Ни свашто, ни свагђе (ваља говорити). (Сабрана дела В. Караџића, 1965:

214)/Право реци, па гледај те утеци. (Сабрана дела В. Караџића, 1965: 241)

(16б) Children and fools speak the truth. (Apperson, 1993: 96)

(16в) Beau service fait amis, et vrai dire, ennemis. (Pineaux, 1960: 86)/De pauvreté peine, de vérité haine. (De Lincy, 1996: 714)

5. Закључак

У раду је анализирано укупно 65 пословица на српском, енглеском и француском, од тога 26 српских, 17 енглеских и 22 француске пословице које говоре о језику и његовој улози у комуникацији. Пословице су упоређиване у односу на Остинову теорију говорних чинова (Ostin 1994), теорију комуникације школе Пало-Алто (Watzlawick и сар., 1972) и теорију релевантности Спербера и Вилсонове (Sperber & Wilson, 1995). Анализа показује да се укупно 37 пословица (15 српских, 10 енглеских и 12 француских), односно 57% послови-

ца из корпуса, односи на делатну моћ језика у комуникацији и изражава веома сличне идеје као и Остинова теорија говорних чинова. Од тога, највећи број пословица, чак 14 (7 српских, 4 енглеске и 3 француске) указују на повређујућу моћ језика, а мањи број, 7 пословица (2 српске, 2 енглеске и 3 француске) истичу његову позитивну моћ у интеракцијама. Управо због моћи коју језик има, у све три културе пословице саветују опрез у употреби језика (3 српске, 2 енглеске, 3 француске) и истичу важност ћутања у комуникацији (1 српска, 1 енглеска, 2 француске).

Највећи број пословица се, дакле, односи на прагматичку, делатну функцију језика у комуникацији, и то у све три културе. Овај резултат може се објаснити улогом коју језик има у животу човека, важном средству у успостављању контакта са другима, али који се неретко користи на повређујући начин. Интересантно је приметити да су у све три културе бројније пословице које језик упоређују са оружјем него оне које истичу позитивну моћ језика, могуће због човекове дуге историје ратовања и навике да конфликте решава насиљем.

Мањи број, односно 12 или 18,5% анализираних пословица говори о разликовању вербалне и невербалне комуникације и у том смислу изражавају веома сличне идеје као и постулати теорије комуникације школе Пало-Алто. И пословице истичу важност невербалне комуникације која се испољава кроз понашање и делање појединаца (2 српске, 1 енглеска, 3 француске), а на већу важност дела у односу на речи указује по једна пословица у све три културе. Идеју о улози релације и аналогног нивоа комуникације налазимо у све три културе, при чему енглеска пословица изражава готово истоветан став као и теорија комуникације школе Пало-Алто и истиче неповерење као резултат негативне релације, док српска и француска пословица о овом делу комуникације носе слично значење и повезују релацију са пријатељским односом.

Укупно 16 или 24,5% анализираних пословица изражавају идеје у складу са теоријом релевантности која кроз анализу менталних процеса објашњава начине на које човек користи информације у свом окружењу. Ово указује на увид народне мудрости да је јасно формулисана порука важна за лакше разумевање и прихватање информације, који налазимо у 5 пословица (3 српске, 1 енглеска, 1 француска). У све три културе налазимо по једну пословицу која предност даје слушању, а не говору, а када је говорење истине у питању, пословице саветују опрезну употребу језика (2 српске, 1 енглеска, 2 француске).

Анализа показује да ниједна пословица из корпуса није у супротности са постулатима посматраних научних теорија. Иако поједине пословице у три културе користе различите слике, поређења и језичке изразе, уочава се велика сличност у значењу и идејама о улози језика у комуникацији у односу на научне теорије чиме је почетна хипотеза истраживања потврђена. Пословице у све три културе, српској, енглеској и француској, изражавају веома сличне и чак истоветне ставове као и Остинова теорија говорних чинова, теорија релевантности Спербера и Вилсонове и теорије школе комуникације Пало-Алто. Народна мудрост је прецизно и јасно уочила важну и моћну улогу језика у међуљудским интеракцијама, а своје увиде сажела у мудре савете, као драгоцену помоћ у односима са другима.

Библиографија:

- Apperson, G. L. (1993). *Dictionary of Proverbs*. Ware, Hertfordshire: Wordsworth Editions Ltd.
- Bartlett, J. (1957). *Familiar Quotations*. London: Macmillan & Co Ltd.
- Bern, E. (1989). *Šta kažeš posle zdravo*. Beograd: Nolit.
- De Lincy, Le R. (1996). *Le Livre des Proverbes français*. Paris: Hachette Livre.
- Dražković, V. (1990). *Francusko-srpskohrvatski frazeološki rečnik sa poslovicama*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Маринковић, С., Марковић, С. (прир.) (2016). *Српске народне умотворине*. Београд: Креативни центар.
- Jackendoff, R. (1991). Parts and Boundaries. *Cognition*. 41, 9–45.
- Jackendoff, R. (2002). *Foundations of Language*. New York: Oxford University Press.
- Jakobson, R. (1966). *Lingvistika i poetika*. Beograd: Nolit.
- Jevrić, T., Radosavljević, A. (2013). Slika žene u poslovicama na engleskom i srpskom jeziku: jezik kao sredstvo promovisanja prihvatljivog ponašanja. *Tradicija i inovacije u savremenom srpskom jeziku. Knj. 1* (str. 467–474). Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet.
- Јовановић, И. (2013). *Француски фразеологизми и пословице са именима домаћих животиња и њихови српски еквиваленти*. Докторска дисертација. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Јовановић, И. (2017). Француске и српске паремије у лексичко-семантичком пољу „време”. *Језик, књижевност, простор*. Филозофски факултет у Нишу, 203 – 216.
- Јовановић, И. (2018). Француске и српске паремије у лексичко-семантичком пољу „простор”. *Језик, књижевност, простор*. Филозофски факултет у Нишу, 587 – 600.
- Maloux, M. (2009). *Dictionnaire des proverbes, sentences & maximes*. Paris: Larousse.
- Ostin, Dž. L. (1994). *Kako delovati rečima*. Novi Sad: Matica srpska.
- Oxford Dictionary of English Proverbs*. (1970). Oxford University Press.
- Pineaux, J. (1960). *Proverbes et dictons français*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Prodanović-Stankić, D. (2008). *Životinje u poslovicama na engleskom i srpskom jeziku*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Речник српскохрватскога књижевног језика* (1967). Књига 2. Нови Сад, Загреб: Матица српска, Матица хрватска.
- Речник српскохрватскога књижевног језика* (1971). Књига 4. Нови Сад: Матица српска.
- Сабрана дела Вука Караџића (1965). *Српске народне пословице*. Београд: Просвета.
- Sperber, D. & Wilson, D. (1993). Pragmatique et temps, *Langages*, 112, 9-25.
- Sperber, D. & Wilson, D. (1995). *Relevance. Communication & Cognition*. Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell.
- Topoljska, A., Drobñjak, D. (2013). Životinje u poslovicama na francuskom i srpskom jeziku. *Savremeni tokovi u lingvističkim istraživanjima. Knj.2/Urednice Julijana Vučo i Vesna Polovina* (str. 57-72). Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.

Watzlawick, P., Helmick Beavin, J. & Jackson, D. (1972). *Une logique de la communication*. Paris : Éditions du Seuil.

Živić, N., Jovanović, I. (2018). De l'aspect sémantique des proverbes français et serbes avec le lexème *chat/mačka*. *Philologia Mediana. God 10, br. 10*, 469–486.

Vesna Anđelić Nikolendžić, Ivana Vilić

THE CONCEPT OF LANGUAGE IN SERBIAN, ENGLISH AND FRENCH PROVERBS

The paper presents an analysis of 65 proverbs (26 Serbian, 17 English, 22 French) which have been compared based on the main ideas about language and its functions in human interactions in three theories: Austin's speech act theory (Ostin, 1994), Sperber and Wilson's relevance theory (Sperber & Wilson, 1995), and the communication theory developed by Watzlawick and his collaborators (Watzlawick, Helmick Beavin, Jackson, 1972). The analysis shows that the proverbs in all three cultures express very similar or identical ideas about language as the three theories. The starting hypothesis that the popular view of language, as a result of experience and wisdom, corresponds to the theoretic pragmatic and communication principles, has been confirmed. Compared to the Austin' speech act theory proverbs reveal the same view on language, as a powerful and performative instrument in human interaction which is to be used with care since it has the power to hurt others as well as to create friendship. The proverbs in all three cultures point out the importance of the nonverbal mode of communication. Many proverbs express the idea that behavior is as important as the utterances and stress the importance of silence in relations with others. They emphasize the importance of a man's actions and deeds over words, ideas in accordance with the theory of communication developed by Watzlawick and his associates. Popular wisdom has defined the instructions for a good reception of the message and its acceptance as relevant. The clear formulation of the message and patient listening are advised in the proverbs and this idea is in accordance with the theory of relevance.

vesna.an@kpu.edu.rs

ivavilic@ff.uns.ac.rs

KONCEPTUALIZACIJA MOĆI POMOĆU ENGLESKOG PREDLOGA *OVER*

Apstrakt: Jedan od semantički najkompleksnijih predloga u engleskom jeziku svakako je *over*. Višeznačnost ovog predloga se očituje u sferi fizičkih, ali i metaforičnih, značenja. U okviru metaforičnih značenja, obliku *over* pripisuje se značenje “moći” ili “kontrola”, kojim se bavimo u ovom radu. U ovom značenju, *over* povezuje dva entiteta, pri čemu istaknuti entitet ima moć ili kontrolu nad neistaknutim entitetom. Predmet istraživanja je pregled različitih mehanizama pomoću kojih autori dolaze do značenja “moći” kod datog predloga, kao i poređenje sa približno sinonimnim predlogom *above*. Značenje “moći”, koje je van domena fizičkih relacija, se u okviru kognitivne semantike izvodi pomoću odgovarajućih pojmovnih metafora, orijentacione prirode. U okviru teorije principijelne polisemije se do istog značenja dolazi upotrebom principa iskustvene korelacije. Oblici *over* i *above* smatraju se približno sinonimnim zato što se odnose na relaciju dva entiteta na vertikalnoj osi, pri čemu je istaknuti element na vertikalno višoj poziciji. Međutim, njihova značenja, posebno van fizičkog domena, znatno se razlikuju. Razlike u značenju između približno sinonimnih oblika *over* i *above* mogu se objasniti različitim stepenom razvijenosti funkcionalnog značenja predloga. Funkcionalno značenje je aspekt značenja koji se često pripisuje polisemičnim predlozima, uz neizostavan geometrijski aspekt. Navedeni predlozi imaju zajednički geometrijski aspekt značenja, to jest, na isti način povezuju dva entiteta u prostoru. Funkcionalni aspekt značenja ovih oblika znatno se razlikuje. Izuzetno razvijeno funkcionalno značenje oblika *over* dovodi do mogućnosti izvođenja metaforičnog značenja “moći” koje se ne može pripisati funkcionalno nerazvijenom obliku *above*.

Ključne reči: predlog *over*, značenje “moći”, pojmovna metafora, iskustvena korelacija, predlog *above*, funkcionalno značenje

1. Uvod

Predlog *over* predstavlja jedan od najčešće proučavanih predloga u engleskom jeziku, pre svega zbog svojih kompleksnih semantičkih svojstava. Najveći broj istraživanja se bavi semantikom ovog oblika iz perspektive kognitivne lingvistike (npr. Lakoff 1987, Brugman i Lakoff 1988, Dirven 1993, Dewell 1994, Boers 1996, Brugman 1998, Tyler i Evans 2001, 2003, Rasulić 2004, Deane 2005, Gärdenfors 2015), ali je on proučavan i sa drugih stanovišta (npr. Leech 1969, Lindkvist 1972, Bennett 1975, Bugarski 1996, Coventry, Carmichael i Garrod 1994, Coventry, Prat-Sala i Richards 2001).

Predlogu *over* se pripisuje veliki broj značenja u fizičkom, ali i metaforičnom domenu. U fizičkom domenu značenja ovog oblika mogu biti “iznad”, “iznad

i preko”, “sa druge strane”, dok se u metaforičnom, apstraktnom domenu najčešće navode “vremensko značenje”, “značenje veće količine ili broja”, “uzrok”, “sredstvo”, “ponavljanje”, “prednost”, “moć” i slično. Napominjemo da su autori studija iz oblasti kognitivne lingvistike, na koje se pozivamo u ovom radu, dolazili do različitih rezultata, pre svega u smislu određivanja osnovnog značenja datog oblika. Ono što je zajedničko svim istraživanjima, u okviru kognitivne lingvistike, koja su bavila ovim oblikom jeste činjenica da je oblik *over* razvio veliku i složenu mrežu međusobno povezanih značenja.

2. Osnovne postavke kognitivne lingvistike

Polazna hipoteza kognitivne lingvistike se odnosi na to da jezik nije autonoman sistem, već se proučava kao neodvojivi deo ljudskih kognitivnih sposobnosti, poput percepcije, memorije, pažnje. Informacije iz spoljašnje sredine se razvrstavaju u kategorije, a formiranje kategorija jeste osnova pojmovne organizacije. Pri tome, pojmovi su nosioci značenja u jeziku, a jezik odražava način na koji se doživljava objektivna realnost (Jackendoff 1983, Langacker 1987, Lakoff 1987).

Iskustvo se klasifikuje u mentalne obrasce koji nastaju iz telesnog iskustva i nazivaju se slikovnim shemama (npr. Johnson 1987). Ove sheme predstavljaju apstraktne koncepte sačinjene od obrazaca koji se ponavljaju u ljudskoj interakciji sa svetom. Neke od njih su SADRŽAVANJE, PUTANJA, KONTAKT, DEO-CELINA i podložne su mentalnim transformacijama. Iskustva mogu istovremeno sadržati nekoliko neodvojivih slikovnih shema.

Kognitivisti smatraju predloge polisemičnim rečima čija značenja formiraju značejske mreže zasebnih, ali međusobno povezanih značenja (npr. Lakoff 1987, Brugman i Lakoff 1988, Dirven 1993, Dewell 1994). U centru ovih značejskih mreža se nalaze prototipična značenja, kao najbolji predstavnici kategorije. Svako značenje deli neku osobenost sa centralnim značenjem. S obzirom na to da zagovaraju tezu o utelovljenosti značenja, po kojoj je ljudsko poimanje sveta i formiranje koncepata uslovljeno prirodom ljudskog tela (npr. Tyler i Evans 2003: 23), centralno značenje predloga je fizičke prirode. Pored značenja fizičke prirode, većina predloga može da razvije i značenja koja su metaforična, apstraktna, to jest ne odnose se na fizičke relacije.

2.1. Teorijski okvir

Za potrebe ovog rada, razmatrane su, pre svega, analize koje se oslanjaju na postulate kognitivne lingvistike. Jedna od njih je minuciozna kognitivnolingvistička studija predloga *over* čiji autor je Lakoff (1987), poznata kao pristup potpune specifikacije značenja. Lakoff (1987: 418) navodi da je njegovo istraživanje bazirano na studiji čiji autor je Brugman (1981), naročito u dva aspekta: 1) preciznije se prikazuju odnosi između prostornih značenja i 2) opisuju se metaforička proširenja tih značenja. Lakoff osnovnim značenjem oblika *over* smatra “iznad i preko”, to jest

smatra da je *putanja* kodirana ovim osnovnim, prototipičnim značenjem. U okviru ove analize, predlogu *over* se pripisuje veliki broj značenja koja dele izvesne osobenosti sa centralnim značenjem, pri čemu se sva smatraju zasebno pohranjenim u semantičkoj memoriji¹. Studija Lakoff-a se smatra minucioznom stoga što gotovo svaka promena fizičkih karakteristika entiteta koji su predlogom povezani dovodi do izvođenja novog predloškog značenja. Proširenje značenja na apstraktne relacije Lakoff (1987) objašnjava pomoću pojmovne metafore i metonimije.

Druga studija na koju se, uglavnom, pozivamo u ovom radu jeste teorija principijelne polisemije, autora Tyler i Evans (2003). Ova studija je, takođe, kognitivnolingvistička, premda se znatno razlikuje od prethodno pomenute analize. Tyler i Evans (2003) smatraju da je neke upotrebe predloga moguće izvesti inferencijalno, u realnom vremenu, te dobijaju manje kompleksne značenjske mreže predloga. Oni takođe navode preciznu metodologiju za definisanje osnovnog značenja. Prilikom definisanja osnovnog značenja predloga *over*, navode da se istaknuti element nalazi na vertikalno višoj poziciji u odnosu na neistaknuti, uz mogućnost interakcije. Proširenje značenja sa fizičkih na apstraktne relacije objašnjavaju mehanizmima iskustvene korelacije i perceptualne sličnosti.

3. Značenje “moći” i njegovo izvođenje

Uopšteno govoreći, značenje “moći” ili “kontrole” se povezuje sa vertikalnim uzdizanjem i fenomenom moći, to jest kontrole. Ovo značenje se navodi kao jedno od metaforičnih značenja oblika *over* u velikom broju studija (npr. Lakoff 1987, Brugman i Lakoff 1988, Tyler i Evans 2001, 2003, Rasulić 2004). U ovom značenju, jedan od entiteta povezanih oblikom *over* poseduje moć, to jest neku vrstu kontrole nad drugim, inferiornim entitetom. Radi ilustracije, navodimo sledeće primere:

- 1) She had a strange power *over* me. (Tyler i Evans 2003: 101)
- 2) She was passed *over* for promotion. (Lakoff 1987: 43)
- 3) He has no authority *over* me. (Taylor 2003: 115)

Premda se većina autora koji su proučavali oblik *over* slaže da je značenje “moći” jedno od njegovih mnogobrojnih metaforičnih značenja, način njegovog izvođenja se objašnjava na različite načine.

Poput većine kognitivista, Lakoff (1987) smatra da je značenje “moći”, kao i ostala metaforična značenja predloga, izvedeno pomoću mehanizma *pojmovne metafore*. Pojmovna metafora je, uz pojmovnu metonimiju, najvažniji mehanizam za organizovanje pojmovnog sistema. Ovi mehanizmi predstavljaju fenomene koji se javljaju u kognitivnoj sferi, a zatim se odražavaju u jeziku (Lakoff i Johnson 1980). Pomoću mehanizma pojmovne metafore određeni pojam se objašnjava preko nekog drugog, iskustveno bližeg pojma, putem preslikavanja iz izvornog u ciljni domen

¹ Semantička memorija može da se definiše kao komponenta dugoročne memorije koja predstavlja poznavanje predmeta, koncepata, činjenica, kao i reči, to jest njihovog značenja (Garrard, Perry i Hodges 1997).

(Lakoff i Johnson 1980: 20). Na ovaj način se olakšava razumevanje apstraktnih pojmova. Lakoff i Johnson (1980) pojmovne metafore dele na ontološke (npr. WORDS ARE CONTAINERS, THE MIND IS A MACHINE), orijentacione (npr. SAD IS DOWN) i strukturne (npr. LIFE IS A GAMBLING GAME, UNDERSTANDING IS SEEING). Međutim, u jednom od narednih izdanja ove knjige, autori naglašavaju da je podela pojmovnih metafora na navedene kategorije veštačka. Zapravo, metafore često poseduju osobine različitih grupa metafora, to jest, te osobine se mešaju i teško je napraviti striktnu klasifikaciju (2003: 264).

Značenje “moći” se, prema Lakoff-u (1987: 436), može smatrati izvedenim iz pojmovnih metafora orijentacione prirode – HAVING CONTROL OR FORCE IS UP, LACK OF CONTROL IS DOWN, BEING SUBJECT TO CONTROL OR FORCE IS DOWN. Ovde se radi o proširenju slikovne sheme UP-DOWN u kojoj se trajektor, istaknuti element profilisanog odnosa, nalazi na vertikalno višoj poziciji od orijentira, neistaknutog elementa. Preslikavanjem iz izvornog, fizičkog domena u ciljani, apstraktni domen, tumači se da je entitet na fizički višoj poziciji onaj koji ima moć nad entitetom koji je niže pozicioniran. Pored pomenutih pojmovnih metafora koje se odnose na položaj, orijentaciju entiteta na vertikalnoj osi, Lakoff i Johnson (1980) navode da postoji još jedna pojmovna metafora koja je neophodna prilikom izvođenja značenja “moći” – CONTROL IS PHYSICAL PROXIMITY.

Tumačenje proširenja značenja predloga sa fizičkog na apstraktni domen se razlikuje kod autora principijelne polisemije (Tyler i Evans 2003). Premda je teorija principijelne polisemije u osnovi kognitivnolingvistička, njeni autori smatraju da postoje dva mehanizma pomoću kojih dolazi do proširenja značenja, pri čemu se ne radi o mehanizmima pojmovne metafore i metonimije, već su u pitanju *iskustvena korelacija* i *perceptualna sličnost*.

Iskustvena korelacija predstavlja korelaciju koja se uspostavlja između različitih tipova iskustava koja se snažno povezuju u sećanju zato što se često istovremeno javljaju (Tyler i Evans 2003: 32). Npr. postoji korelacija između povećanja visine, to jest vertikalnog nivoa i količine nekog entiteta. Dodavanjem još jedne knjige na gomilu povećava se njena visina, ali i broj entiteta koje sadrži. Dosipanjem tečnosti u čašu se podiže vertikalni nivo tečnosti, a samim tim i njena količina. Čestim ponavljanjem se ovakva iskustva trajno povezuju. Perceptualna sličnost predstavlja formiranje veza između koncepata na osnovu percipirane sličnosti koja se može odnositi na slične karakterne osobine ili sličnosti fizičkih karakteristika (Tyler i Evans 2003: 35). Npr. neku osobu nazivamo „malom maćom” zato što je bezopasna, a za nekoga kažemo da je „grančica” zato što je mršav i deli fizičke karakteristike sa granom.

Tyler i Evans (2003: 101, 102) takođe smatraju da je značenje “moći” ili “kontrole” jedno od značenja oblika *over* u apstraktnoj sferi. Ovo značenje se, prema njihovom tumačenju, razvilo pomoću iskustvene korelacije koja je uspostavljena između osobe koja ima moć ili kontrolu i njenog vertikalno višeg položaja u odnosu na osobu nad kojom ima moć. Primera radi, osoba koja je pobednik u fizičkoj borbi se uzdiže iznad protivnika koji je pobeđen. Međutim, ovo nije jedina iskustvena korelacija pomoću koje se implicira značenje “moći” ili “kontrole” koje se pripisuje datom predlogu. Radi se i o *relativnoj blizini* entiteta. Da bi se vršila kontrola, neophodno

je da entiteti ne budu previše udaljeni, već da se nalaze u relativnoj blizini kako bi istaknuti entitet mogao da sprovodi kontrolu nad neistaknutim entitetom (Tyler i Evans 2003, Evans i Tyler 2005).

4. *Over i above*

Engleski predlozi *over* i *above* se smatraju približno sinonimnim. Prilikom definisanja njihovog osnovnog značenja, autori (npr. Cooper 1968, Bennet 1975, Bugarski 1996, Dewell 1994, Boers 1996, Gärdenfors 2015) se slažu da se radi o relaciji u kojoj je jedan entitet na vertikalno višoj poziciji u odnosu na referentni, niže pozicionirani entitet. U ovom radu ćemo, poput Tyler i Evans (2003), za istaknuti entitet koristiti termin *trajektor*, a za neistaknuti, referentni entitet termin *orijentir*. Dakle, ukoliko posmatramo isključivo geometrijski odnos entiteta koji su predlogom povezani, zaključujemo da su *over* i *above* identični u tom smislu zato što je, kod oba predloga, trajektor na vertikalno višoj poziciji u odnosu na orijentir.

Međutim, mnogobrojne kognitivnolingvističke studije (npr. Tyler i Evans 2003, Dewell 1994, Boers 1996, Gärdenfors 2015) kao rezultat daju semantičke mreže datih predloga koje se drastično razlikuju.

Dewell (1994) ističe da oblici *over* i *above* jesu semantički bliski, ali nikada u potpunosti sinonimni. Prema ovom autoru, *over* je semantički najbliži obliku *above* kada ne postoji kontakt između entiteta koje povezuje i oni su pozicionirani direktno jedan iznad drugog na vertikalnoj osi (Dewell 1994: 31). Boers (1996) takođe vrši poređenje ovih oblika i dolazi do zaključka da se oblik *over* češće koristi u dinamičnim situacijama, dok se *above* u dinamičnim situacijama javlja u svega pet procenata primera. Gärdenfors (2015) predlog *over* svrstava u kategoriju direkcionih predloga, pritom naglašavajući da *over* ima funkcionalno značenje, za razliku od oblika *above*. Coventry *et al.* (2001) takođe zaključuju da *over* ima razvijeniju mrežu značenja zato što *above* nema toliko razvijeno funkcionalno značenje.

Evidentno je da je značenjska mreža predloga *over* mnogo razvijenija od značenjske mreže njemu približno sinonimnog oblika. Ovo se naročito odnosi na sferu metaforičnih značenja kojih *above* ima znatno manje. Tyler i Evans (2003: 116) navode da *above*, pored osnovnog značenja, ima još i značenja “veće količine”, “superiornosti” i “topografske udaljenosti”. Dakle, ovi autori navode ukupno četiri značenja predloga *above*, dok za predlog *over* navode čak petnaest različitih značenja.

Značenje “moći” se ne može pripisati obliku *above*. Primera radi, Evans i Tyler (2005: 35) navode sledeću rečenicu kao neprihvatljivu:

4) *Mary has a strange power *above* me.

Prema osećaju izvornih govornika, rečenica u primeru (4) nije prihvatljiva, što se može objasniti fundamentalnom razlikom u funkcionalnom elementu značenja koji se može pripisati ovim predlozima.

5. Funkcionalno značenje predloga

Pored geometrijskog značenja predloga, koje se odnosi na fizičku relaciju elemenata u prostoru, uključujući informacije o velikoj ili maloj udaljenosti entiteta, (ne)postojanju direktnog kontakta među njima i slično, kao važan aspekt značenja se navodi *funkcionalno značenje* predloga. Funkcionalno značenje predloga predstavlja relevantnu posledicu prostorne konfiguracije u kojoj se entiteti nalaze (Herskovits 1986, Cienki 1989, Coventry *et al.* 2001, Lindstromberg 2010).

Prema Lindstrombergu (2010), funkcionalno značenje nemaju svi predlozi. Ono ukazuje na komponentu ljudske interakcije sa spoljnim svetom, primera radi, na to čemu služe određeni predmeti sa kojima dolazimo u kontakt. Jedan od predloga koji se karakteriše i funkcionalnim značenjem jeste *on* – ima geometrijsko značenje kontakta, a funkcionalno značenje *oslonca* koje orijentir pruža trajektoru (Lindstromberg 2010: 12).

Herskovits (1986) objašnjava funkcionalnost predloga na primeru *She is at the desk*. Funkcionalni aspekt predložkog značenja oblika *at* uključuje elemente kao što su sedeći položaj subjekta, njegova okrenutost ka stolu radi čitanja, učenja i slično.

Coventry (1999, 2003) je u svojim studijama proveravao relacije u interakciji između geometrijskog i funkcionalnog znanja tako što je od ispitanika tražio da, na osnovu slika, dopune rečenice predlozima. Ispostavilo se da su funkcionalni elementi najvažniji za razumevanje procesa proširenja značenja, kao i podudaranja značenja predloga čije se geometrijske konfiguracije bitno razlikuju. Primera radi, odgovarajuća upotreba predloga *in* podrazumeva funkciju *sadržavanja* orijentira. Ovaj autor zagovara stanovište da se adekvatan odabir predloga vrši u skladu sa mentalnim modelom koji se koristi u određenoj situaciji (Coventry 1999: 152). Mentalni model se privremeno formira u radnoj memoriji, pritom služeći kao posrednik između jezika i objektivne realnosti. Za razliku od prostornih relacija koje ne moraju podrazumevati funkcionalne, funkcionalne relacije podrazumevaju i prostornu komponentu.

5.1. Funkcionalno značenje predloga *over* i *above*

Coventry *et al.* (2001) smatraju da se *over* i *under* razlikuju od *above* i *below* po tome što imaju funkcionalno značenje, dok su *above* i *below* predlozi čije je značenje isključivo prostorno. Ovi autori su sprovedi eksperiment u kojem su ispitanici dobili slike ljudi koji nose otvoreni kišobran koji ih, manje ili više, štiti od kiše. Zadatak ispitanika je bio da, na osnovu slike, dopune rečenice adekvatnim predlogom (*over/above* ili *under/below*). Dobijeni rezultati ukazuju na to da je upotreba *above* i *below* uslovljena prostornim relacijama, dok je upotreba *over* i *under* uslovljena funkcionalnošću, odnosno time da li kišobran štiti osobu od kiše koja, primera radi, pada ukoso.

U okviru svoje kognitivnolingvističke teorije principijelne polisemije, Tyler i Evans (2003) definišu osnovno značenje svakog analiziranog predloga pomoću dva elementa. Osnovno značenje je definisano, najpre, *prostornom konfiguracijom* trajektora i orijentira, a zatim i *funkcionalnim elementom* njihovog odnosa.

Prostorni odnos entiteta koje predlog povezuje je apstraktna konceptualna reprezentacija te se njihove fizičke osobnosti, poput veličine, oblika, usmerenosti, ne uzimaju u obzir. Funkcionalni element predstavlja prirodnu posledicu datog odnosa i čovekove interakcije sa svetom. Funkcionalni elementi mogu biti mogućnost interakcije, sadržavanje, putanja i slično.

Kod osnovnog značenja predloga *over*, trajektor se nalazi na vertikalno višoj poziciji od orijentira. Trajektor i orijentir se nalaze u sferi potencijalnog kontakta, dakle nalaze se u relativnoj blizini. Kao funkcionalni element koji proističe iz ovakvog prostornog odnosa, javlja se mogućnost uticaja trajektora na orijentir. To znači da trajektor može potencijalno da se spusti i dođe u direktan kontakt sa orijentirrom. Osnovno značenje ovog oblika se može ilustrovati primerom (Tyler i Evans 2003: 65):

5) The picture is *over* the mantel.

Osnovno značenje predloga *above* je definisano istom prostornom konfiguracijom – trajektor se nalazi na vertikalno višoj poziciji od orijentira. Međutim, funkcionalni element se razlikuje. Oblik *above* ima funkcionalni element nemogućnosti uticaja trajektora na orijentir, to jest njihove relativne udaljenosti iz koje sledi da fizički ne mogu da dođu u kontakt. *Above* označava nepremostivu distancu između trajektora i orijentira (Tyler i Evans 2003: 111). Osnovno značenje ovog oblika autori principijelne polisemije su ilustrovali sledećim primerom (Tyler i Evans 2003: 111):

6) The maid hung the jacket *above* the back of the chair.

S obzirom na to da se entiteti koje povezuje predlog *over* nalaze u relativnoj blizini i potencijalnom kontaktu, pomoću mehanizma iskustvene korelacije, značenje se prenosi na apstraktne relacije. Otuda dolazi do proširenja značenja i izvođenja značenja “moći” ili “kontrole”. S druge strane, približno sinonimni oblik *above* nema funkcionalni element mogućnosti interakcije ili kontakta, te ne dolazi do proširenja značenja u apstraktnoj sferi i formiranja značenja “moći”. Iskustveno nam je poznato da osoba koja ima moć nad nekom drugom mora biti u njenoj relativnoj blizini kako bi se moć ili kontrola ispoljili.

S druge strane, predlogu *above* se može pripisati značenje ‘superiornosti’ koje podrazumeva koncept velike udaljenosti i ima pozitivnu konotaciju (Tyler i Evans 2003). Ovo značenje autori principijelne polisemije ilustruju primerom (2003: 118):

7) Nancy’s intellectual prowess is well *above* the other judges in her district.

Tyler i Evans (2003: 118) smatraju da se primer (7) može parafrazirati izrazom kojim se dodatno ističe udaljenost, to jest superiornost u intelektualnom smislu:

8) Nancy is such a good judge none of the other judges in her district can even touch her.

Funkcionalni element nemogućnosti uticaja trajektora na orijentir, koji se pripisuje obliku *above*, je upravo onaj koji omogućava ovakav tip značenja koje podrazumeva udaljenost i nedodirljivost u metaforičnom smislu.

6. Zaključak

Jedno od mnogobrojnih značenja koje se pripisuje semantički složenom obliku *over* je značenje “moći” ili “kontrole”. Prema jednom tumačenju (Lakoff 1987), ono je izvedeno iz pojmovnih metafora orijentacione prirode pomoću kojih se fizičko iskustvo preslikava na metaforično iskustvo, kao ciljni domen. Kao dve metafore koje su ključne za izvođenje ovog značenja se navode HAVING CONTROL OR FORCE IS UP i CONTROL IS PHYSICAL PROXIMITY.

Prema tumačenju autora principijelne polisemije (Tyler i Evans 2003), ovo značenje se izvodi pomoću mehanizma iskustvene korelacije. Naime, uspostavlja se relacija između iskustava koja se često istovremeno javljaju, a to je, u ovom slučaju, položaj osobe koja je nekoga pobedila, nadjačala u fizičkom sukobu, to jest položaj tela pobjednika u odnosu na pobjedenu osobu. Pobjednik se, uobičajeno, nalazi na fizički višem položaju, ali i u relativnoj blizini onoga ko je izgubio.

Primetno je da Lakoff (1987) kao ključne za izvođenje značenja “moći” ili “kontrole” navodi dva tipa pojmovnih metafora. Jedne se odnose na vertikalno uzdizanje, a druge na fizičku blizinu koja je neophodna kako bi se uspostavila kontrola. U okviru principijelne polisemije (Tyler i Evans 2003), izvođenje ovog značenja se objašnjava drugim mehanizmom. Međutim, evidentno je da se radi o dve iskustvene korelacije koje imaju velikih sličnosti sa pojmovnim metaforama koje navodi Lakoff. Smatramo da je značenje “moći” ili “kontrole” nastalo upravo uspostavljanjem iskustvene korelacije koja je povezana sa vertikalno višim položajem, kao i relativnom blizinom entiteta. Ova dva elementa – viši položaj i relativna blizina, su neodvojivi.

Najbliži sinonim predloga *over* jeste *above*. Ovi predlozi se odnose na isti geometrijski, fizički raspored entiteta koje povezuju, ali se razlike između njih očituju u segmentu funkcionalnog značenja i njegovoj razvijenosti. Definisanje osnovnog značenja ova dva predloga, u skladu sa teorijom principijelne polisemije, razjašnjava ključnu razliku između njih. Oblik *over*, s jedne strane, kao funkcionalni element značenja ima mogućnost uticaja trajektora na orijentir, dok *above*, s druge strane, nema ovaj funkcionalni element. Kod oba navedena oblika, trajektor je na fizički višoj poziciji, ali mogućnost dolaženja u kontakt sa orijentirrom, to jest njihova relativna blizina je prisutna samo kod oblika *over*. Može se zaključiti da je za izvođenje značenja “moći” ili “kontrole” ključna upravo komponenta relativne blizine entiteta u fizičkoj sferi koja se, u sferi metaforičnih značenja, očituje kroz blizinu entiteta koji ima moć ili vrši kontrolu nad nekim drugim.

Literatura

- Bennett, D. (1975). *Spatial and Temporal Uses of English Prepositions: An Essay in Stratificational Semantics*. London: Longman.
- Boers, F. (1996). *Spatial Prepositions and Metaphor: A Cognitive Semantic Journey Along the Up-down and Front-back Dimensions*. Gunter nar Verlag.

- Bugarski, R. (1996). *Predlozi over, under, above, below i beneath u savremenom engleskom jeziku*. Beograd: XX vek: Čigoja štampa.
- Brugman, C. (1981/1988). *The Story of Over: Polysemy, Semantics and the Structure of the Lexicon*. New York: Garland.
- Brugman, C. & Lakoff, G. (1988). Cognitive Topology and Lexical Networks. S. Small, G. Cottrell and M.K. Tannenhaus (eds.). (pp. 477–507). *Lexical Ambiguity Resolution*. San Diego, CA: Morgan Kaufman.
- Cienki, A. (1989). *Spatial Cognition and the Semantics of Prepositions in English, Polish and Russian*. Munich: Verlag Otto Sagner.
- Cooper, G. (1968). *A Semantic Analysis of English Locative Prepositions*. Springfield, Va.: Clearinghouse for Federal Scientific and Technical Information.
- Coventry, K. (1999). Function, geometry and spatial prepositions: three experiments. *Spatial Cognition and Computation*, 1, Netherlands: Kluwer Academic Publishers, 145–154.
- Coventry, K. (2003). Spatial prepositions, spatial templates and semantic versus pragmatic visual representations. *Representing Direction in Language and Space*. E. Van Der Zee & J. Slack (eds.). (pp. 255–267). Oxford University Press.
- Coventry, K., Carmichael, R. & Garrod, S. (1994). Spatial prepositions, object specific function and task requirements. *Journal of Semantics*, 11 (4), 289–311.
- Coventry, K., Prat-Sala M. & Richards, L. (2001). The Interplay between Geometry and Function in the Comprehension of Over, Under, Above and Below. *Journal of Memory and Language*, 44, 376–398.
- Deane, P. (2005). Multimodal spatial representation: on the semantic unity of *over*. *From Perception to Meaning: Image Schemes in Cognitive Linguistics*. Beate Hampe & Joseph E. Grady (eds.). (pp. 235–284). Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Dewell, R. (1994). Over again: image-schema transformations in semantic analysis. *Cognitive Linguistics*, 5 (4), 351–380.
- Dirven, R. (1993). Dividing up physical and mental space into conceptual categories by means of English prepositions. *The Semantics of Prepositions: From Mental Processing to Natural Language*. C. Zelinsky-Wibbelt (ed.) (pp. 73–97). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Evans, V. & Tyler, A. (2005). Applying Cognitive Linguistics to Pedagogical Grammar: The English Prepositions of Verticality. *Revista Brasileira de Linguística Aplicada*, 5 (2), 11–42.
- Gärdenfors, P. (2015). The Geometry of Preposition Meanings. *Baltic International Yearbook of Cognition, Logic and Communication*. Vol. 10, 1–33.
- Garrard, P., Perry R. & Hodges, J. (1997). Disorders of semantic memory. *Journal of Neurology, Neurosurgery and Psychiatry*, 62 (5), 431–435.
- Herskovits, A. (1986). *Language and Spatial Cognition: An Interdisciplinary Study of the Prepositions in English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jackendoff, R. (1983). *Semantics and Cognition*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Johnson, M. (1987). *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason*. Chicago: Chicago University Press.
- Lakoff, G. (1987). *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.

- Lakoff, G., & Johnson, M. (1980/2003). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- Langacker, R. (1987). *Foundations of Cognitive Grammar: Theoretical Prerequisites*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Leech, G.N. (1969). *Towards a Semantic Description of English*. London: Longman.
- Lindkvist, K.G. (1972). *The Local Sense of the Prepositions Over, Above and Across Studied in the Present-day English*. Stockholm: Almqvist and Wiksell.
- Lindstromberg, S. (2010). *English Prepositions Explained*. Amsterdam: John Benjamins.
- Rasulić, K. (2004). *Jezik i prostorno iskustvo: konceptualizacija vertikalne dimenzije u engleskom i srpskohrvatskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet, Beograd: Čigoja štampa.
- Taylor, J. R. (2003). *Linguistic Categorization*. New York: Oxford University Press.
- Tyler, A. & Evans, V. (2001). Reconsidering prepositional polysemy networks: The case of *over*. *Language*, 77 (4), 724–765.
- Tyler, A. & Evans, V. (2003). *The Semantics of English Prepositions*. Cambridge: Cambridge University Press.

Katarina M. Ivanović

THE CONCEPTUALIZATION OF POWER VIA THE ENGLISH PREPOSITION *OVER*

One of the most semantically complex English prepositions is, undoubtedly, *over*. The polysemy of this preposition is evident in the sphere of physical, as well as metaphorical senses. One of its metaphorical senses is the sense of ‘power’ or ‘control’ which is the subject of this paper. Within this sense, *over* connects two entities, the prominent one having the power or control over the reference entity. This paper represents a review of various mechanisms used to derive the sense of ‘power’, as well as the comparison of the preposition *over* with the nearest synonymous form – the preposition *above*. Within cognitive semantics, the sense of ‘power’ is derived via suitable orientational, conceptual metaphors. Within the principled polysemy theory, the same sense is derived via the principle of experiential correlation. *Over* and *above* are regarded as being nearly synonymous since they refer to the relation of two entities on the vertical axis, with the trajector occupying a vertically higher position. However, their senses, especially from the physical domain, differ to a large extent. It is possible to explain these differences by the different level of the prepositional functional meaning that these prepositions have developed. Functional meaning is frequently attributed to polysemous prepositions, together with the geometrical aspect of meaning. Prepositions *over* and *above* have an identical geometrical aspect of meaning, i.e., they connect two entities physically the same way. The functional aspect of their meaning is significantly different. The highly developed functional meaning of the preposition *over* leads to the possibility of deriving the metaphorical sense of ‘power’, which cannot be attributed to a functionally undeveloped preposition *above*.

ivanovic.katarina84@gmail.com

Boryana Bratanova

St Cyril and St Methodius University of Veliko Tarnovo
Faculty of Modern Languages

THE LINGUISTIC POWER OF CONNOTATIONS: THE CASE OF *SILENCE* IN ENGLISH AND ITS BULGARIAN COUNTERPARTS

Abstract: The paper explores the power of connotations to convey and shape meaning with reference to the English lexeme *silence* and its Bulgarian counterparts – the lexemes *тишина* and *мълчание*. These lexemes denote situations of silence but also connote people's subjective interpretation of such situations. In extralinguistic reality, situations of silence, associated mostly with the lack of events, activities, sounds or speech, have the power to trigger the experiencer's intellectual appraisal and emotional reactions due to the number of possible subjective interpretations of the respective situation. Linguistically, the lexemes under consideration demonstrate shades of implied meanings, which are in the spotlight throughout the study. The research focuses on the analysis of connotations of silence explicated mostly by collocations and structural patterns headed by the respective lexemes denoting silence in English and Bulgarian. The study demonstrates how the conceptual world picture based on human shared experience is encoded in language and how the experience of situations of silence accounts for the connotations of the respective lexemes. The linguistic analysis provides explanation of the prevailing unfavourable connotations of silence mostly in view of human anxiety about the unknown. The research is based on the application of the Natural Semantic Metalanguage approach put forward by Wierzbicka and Goddard to the study of the linguistic and extralinguistic dimensions of silence, which can be explicated by means of universal semantic primes. Since the emotional response to situations of silence is encoded linguistically mostly within collocations, the major structural patterns of collocations containing *silence* and its Bulgarian counterparts are explored as well. The study highlights the common connotations of the analysed lexemes presented by mind maps and also points some differences between them mostly with reference to the lexico-grammatical properties of English and Bulgarian. As a whole, the paper sheds light on the power of silence and its connotations in both verbal and non-verbal communication.

Key words: silence, connotations, semantic primes, collocations, explicit meaning, implicit meaning, shades of meaning

1. Introduction

Human verbal interaction employs both lexical denotation and connotation to convey meaning. With denotation, the meaning of words is conveyed explicitly while

with connotation the meaning is mostly implicit with the potential to unlock a number of subjective interpretations, thus facilitating or hindering communication. Usually, lexemes denote concrete entities that exist in the extralinguistic environment or abstract notions at the level of human mind. In both cases, words name items that are physically present or more complex concepts, formed on the basis of human experience. However, apart from the presence of something, words can also designate the absence of a person, thing or activity. In human anthropological development, it has been easier to perceive and name concrete objects that are physically present rather than abstract entities, which can be experienced but not perceived through visible, auditory or tactile sensations. In order to reach the idea of absence, people need to process the idea of presence first. The implicit lexical meaning of absence or nothing happening relies heavily on connotations activated in the context of use of lexemes such as *deficiency*, *loss*, *omission*, *shortage*, *want*, etc. The connotations have the linguistic power to shape lexical meaning, thus encoding the subjective perception of the respective situation.

The present study focuses on the idea of meaningful absence and its various connotations exemplified by situations of silence and the linguistic collocations that designate such situations in English and Bulgarian. Natural silence refers to situations of meaningful lack of sounds where no audible voice or noise can be heard, no ongoing activities are observed, seemingly nothing happens and the quiet prevails over a longer time period. The meaning can be extended to also denote intentional silence referring to situations of meaningful lack of words in human relations in the case of nobody speaking or deliberately demonstrating unwillingness to communicate verbally. However, both situations of natural and intentional silence are invested with implicit meanings. Such situations trigger various human emotions conveyed mostly through connotations. Just like intentional silence, long-lasting periods of silence in the environment, which would initially be interpreted as tranquility, might also cause uncertainty, apprehension, anxiety, tension and frustration. Anthropologically, people have long experienced situations of silence, which have left their cognitive imprint on the human mind. The lack of something happening in the case of natural silence or of any kind of information communicated verbally with intentional silence are both considered indicative of a potential threat, which arouses the feeling of insecurity and activates a reaction of avoiding danger or a mechanism of self-defense. Longer periods of silence are largely felt to be disheartening, oppressive, and alarming. Thus, the power of silence is widely employed as a non-verbal communicative strategy to convey explicit meaning or implicit connotations in order to urge to action. The same goes for silence as power to modify social trends and prevent backlash in society.

1.1. Motivation of the Study

The multifaceted functions of silence as a powerful communication tool are encoded in a number of sayings reflecting folk wisdom such as: *silence is better than unmeaning words* (Pythagoras)¹, *meaningful silence is better than meaningless*

¹ Listed in Wood (1893: 391).

words, silence speaks louder than words, silence is the most powerful scream, silence is golden, etc. Such sayings illustrate the significance of silence in human communication, conveying a host of possible meanings and interpretations, mainly the attitude of the speaker towards the topic of conversation, avoiding miscommunication, refusing to provide information, etc. Generally, failure to express meaning through words results in silence, which might be more meaningful than words themselves. Remaining silent is a powerful communicative strategy to express strong disagreement, avoid verbal interaction and personal involvement in cases of predicament and disconcerting circumstances. The power of silence is a non-verbal communicative strategy applied in the interaction between the speaker and the addressee. Communicating information through silence does not convey meaning explicitly but relies rather on evoking the most general idea of complication in the mind of the addressee. The speaker might employ silence intentionally or unintentionally, both of which trigger a deliberate or spontaneous subjective reaction in the addressee to the objective communicative situation.

The study is motivated by the need to explore the linguistic aspects of communicative silence and its potential to convey meaning in social interaction. The research focus is placed on the linguistic means denoting the impact of the manipulative strategy of silence on the addressee and their personal interpretation and/or reaction in relation to the speaker's communicative stance. Semantically, the connotations of the speaker's communicative silence and/or the addressee's intellectual or emotional response to it are expressed by various linguistic devices containing the lexeme *silence*, the most common of which are nominal modification, verb–noun and noun–noun collocations, perceiving silence as the doer of an activity in the syntactic function of subject, etc. It is the correlation between the subjective perception of silence and the connotations of the lexeme *silence* expressed by various linguistic devices that lie in the spotlight of attention throughout the study. The analysis is expected to shed light on the interaction between the communicative power of silence as a social strategy of manipulation and the linguistic power of connotations to shape the meaning of the lexeme *silence* within various structural patterns. In order to provide in-depth study of the multifaceted phenomenon of silence and its impact on people, the study also considers silence perceived mostly as environmental stimulus not directly related to human communication. All in all, the research findings based on a contrastive study of empirical data in English and Bulgarian are expected to refute the positive expectations that might occasionally be ascribed to situations of silence in both nature and society.

1.2. Study Objectives and Tasks

Linguistically, silence dwells in the interplay between semantics and pragmatics. Pragmatically, the communicative power of silence comes to the foreground. It can be explored with reference to interpersonal communication as a kind of speech act where the speaker is at a loss for words, overpowered by emotions, declines involvement in the communicative situation or refuses to convey information in

order not to cooperate, to remain tactful, avoid offence and unwanted communication failure or is just indecisive and afraid of the addressee's reaction. The pragmatic study of silence in communication would focus mostly on the communicative intention of the speaker with reference to their choice to remain silent. Semantically, the lexeme *silence* can be explored with reference to its vague abstract meaning, which can be fully interpreted in view of the particular context of situation. The semantic study of silence would focus mostly on the communicative effect of silence on the addressee as the target of the respective communicative strategy. The lexeme *silence* forms a number of collocations, which contain modifiers or intensifiers conveying the various connotations of the studied lexeme. Syntactically, its major functions are that of subject with verbs denoting events or object with verbs denoting a willingness to terminate the event. The major goal of the paper is to provide an in-depth semantic analysis of the lexeme *silence* and the linguistic power of its various connotations to shape its meaning based on a study of collocations and structural patterns of the studied lexeme.

Another objective of the study is to provide a contrastive analysis of the English lexeme *silence* and its Bulgarian counterparts in order to find similarities and differences in the perception of silence and its linguistic expression in both languages. The English lexeme has broader lexical meaning denoting silence in both nature and communication while in Bulgarian there are two separate words – *тишина* denoting a lack of sounds in nature and *мълчание* denoting intentional silence or the lack of words in communication. Both Bulgarian lexemes functioning as semantic and functional counterparts of *silence* are studied with reference to the connotations they denote as powerful means of constructing meaning. The analysis also aims at constructing mind maps in order to illustrate the collocations of *silence* and its Bulgarian counterparts. By doing so, the analysis is expected to outline the subjective interpretation of situations of silence in English and Bulgarian.

In order to accomplish the objectives of the study, a number of tasks need to be set and accomplished. A theoretical framework needs to be selected which is applicable to the present study. Empirical data for both languages need to be collected and processed in order to compile a corpus, which is to be employed for the study of the respective lexemes. A separate analysis for each of the languages is required prior to conducting the contrastive analysis proper. Since the notion of silence is both language-independent and culture-specific, it is appropriate to validate the analysis of the linguistic data with informants. The analysis benefits from a survey conducted among bilingual informants who are native speakers of Bulgarian and near-native speakers of English, in order to examine the connotations they naturally ascribe to the lexemes that are in the focus of attention in the present study.

1.3. Research Hypothesis

The study has been largely spurred by the discrepancy between people's potential assumption of silence as a period of tranquility and the shared human experience of silence as a distressing period of solitude and isolation. Actually,

languages have various lexical ways of distinguishing between the positive and negative connotations associated with the lack of sounds in nature and the lack of communicative exchanges respectively. In English, the collocation *peace and quiet* denotes the positive experience of silence while in Bulgarian the respective collocation is *тишина и спокойствие* (literally *silence and quiet*). The use of synonymous lexemes in both collocations has the emphatic function to express the intensity of the favorable experience. The positive connotations of such collocations refer mostly to desirable situations of varying duration, which are beneficial to people. It should also be pointed out that the stated English collocation does not contain the lexeme *silence* while the Bulgarian one contains *тишина* intensified by its synonym *спокойствие*. In the case of negative connotations, the lexeme *silence* is used on its own without a synonymous intensifier. In human cognitive experience, the perception and subjective interpretation of silence can be accounted for with reference to its duration as shorter time periods presuppose a mostly positive experience of silence while longer time periods of a lack of sounds or verbal communication prove to be distressful being beyond volition, intention, and control.

In view of the above, the initial research hypothesis to be tested in the study is that the negative connotations of *silence* and its Bulgarian counterparts naturally prevail over the positive ones. Therefore, linguistically the modification of *silence*, which encodes its connotations, are mostly lexemes denoting the unpleasant subjective experience associated with fear, anxiety, distress, etc. The clearly stated initial hypothesis tends to be substantiated by human anthropological development in which situations of comfort by default function as the prototype, while discomforting situations seem to be rather peripheral, highly marked and cognitively salient. However, it is the periphery that merits special attention as it is less familiar, potentially perilous, and exemplifies human fear of the unknown. The conceptual (cognitive) world picture correlates with the linguistic one (Wittgenstein 1961, Weisgerber 1963: 7–8, Humboldt 1988, Кубрякова 1988: 144–146, Пенчева 1998: 30–34, Маслова 2004, Попова и Стернин 2007: 52). In the former, the unfamiliar is perceived to be the most peculiar, which is naturally encoded in the linguistic picture of the world as well. By providing modifiers collocating with the lexeme *silence*, people tend to ascribe their own experience of the world onto language.

1.4. Empirical Data

The research hypothesis is tested against empirical data retrieved from electronic corpora of English and Bulgarian by employing a corpus-driven approach to study the collocations and context of use of the English lexeme *silence* and its Bulgarian counterparts. English collocations containing *silence* are retrieved from the *Coronavirus Corpus* (CC), which contains linguistic units referring to the ongoing pandemic situation worldwide. The corpus provides the proper thematic environment to study the connotations activated when silence functions as a strategy to handle people's inability to cope with complicated extralinguistic situations. Due to a number of lockdowns in the years of the pandemic, people have been affected

by states of isolation and solitude experienced in grave periods of silence. The selection of a corpus containing segments on the topic of the pandemic provides the necessary linguistic background to study the connotations of the lexeme *silence* in English. The collocations with this lexeme in the *British National Corpus* (BNC) are also examined in order to find out whether there is any significant difference in the premodification of *silence* in non-pandemic texts.

Since there is no Bulgarian equivalent to the *Coronavirus Corpus*, the Bulgarian counterparts of *silence* are explored on the basis of empirical material extracted from the *Bulgarian National Corpus* (BulNC) and *BulTreeBank* (BTB). Both Bulgarian corpora provide representative examples of the collocations containing the respective lexemes and their inferred connotations. For both languages two major structural patterns are analyzed – *silence* / *тишина* / *мълчание* being used on their own or in noun phrases, with the lexemes in question functioning as the head preceded or followed by modifiers. The examples retrieved for the present study are processed statistically in order to find out the most common usage of the respective lexemes in both languages. Empirical data is also provided by one hundred bilingual informants participating in a survey on the meanings of *silence* in English and Bulgarian.

The present empirical study has been conducted on the basis of a quantitative analysis of 5 000 most common collocations and structural patterns for each of the analyzed lexemes, namely corpus units containing the English lexeme *silence* and its Bulgarian counterparts – the Bulgarian lexemes *тишина* and *мълчание*. The number of extracted items is representative of the semantic and syntactic properties of the studied lexemes. Formally, the statistical analysis of both corpora reveals some fixed structural patterns containing the respective lexemes. The patterns presented in the analysis of empirical data in Section 3 and Section 4 are listed following the statistical data for each of the languages. For English, the statistical data on structural patterns is as follows:

- Noun Phrases with Premodifier plus *Silence* – 56%
- Noun Phrases with *Silence* plus Postmodifier – 16%
- Verb Phrases with *Silence* as Object – 13%
- Coordinate Noun Phrases with *Silence* – 12%
- Simple Sentences with *Silence* as Subject – 3%

Semantically, the lexeme *silence* explored on the above structural patterns exhibits predominantly negative connotations and unfavorable experience in 75% of the corpus data.

Structurally, the statistics for the Bulgarian lexemes *тишина/мълчание* are as follows:

- Noun Phrases with Premodifier plus *Тихина/Мълчание* – 52%
- Noun Phrases with *Тихина/Мълчание* plus Postmodifier – 14%
- Verb Phrases with *Тихина/Мълчание* as Object – 13%
- Coordinate Noun Phrases with *Тихина/Мълчание* – 12%
- Simple Sentences with *Тихина/Мълчание* as Subject – 9%

Just like in the English sample, semantically, the lexemes *тишина/мълчание* exhibit mostly negative connotations manifested in 80% of the units in the corpus data. For both languages, the subtypes within each of the structural patterns explored in the study are also listed following the statistical analysis of the corpus.

2. Explicating Meaning Through Natural Semantic Metalanguage

The phenomenon of silence is deeply grounded in human cognitive experience. In the extralinguistic world, silence subconsciously triggers tense anticipation and mostly negative emotions due to a lack of information and possible (mis)interpretations in the mental processing of such situations. Linguistically, connotations of silence convey implicit meanings, which are mappings of the perception of silence in the extralinguistic world. In order to study the meaning of connotations, a linguistic framework is needed, which focuses on key notions perceived as basic in human anthropological development and as fundamental in construing the meaning of lexemes and collocations. Such notions are conveyed by means of basic vocabulary items denoting space, time, location, people, activities, quantification, qualification, causality, etc. The approach adopted in the study is the Natural Semantic Metalanguage (NSM), which has been developed for over fifty years mainly by Anna Wierzbicka and Cliff Goddard. It focuses on decomposing basic notions in human cognition into fundamental primes, which function as explicit or implicit components of meaning. The NSM approach studies meaning by exploring universal semantic constituents in order to find out the basic objective and subjective properties of an entity in relation to human conceptualization. Such an approach can be used to account for both explicit meaning constituents and implicit shades of meaning; therefore, it is considered an apt framework to explore the linguistic power of silence and its connotations in the study. What is more, culture-specific vocabulary is of special interest to NSM research, so it is applicable to a contrastive analysis as well.

The Natural Semantic Metalanguage approach to the study of meaning builds upon the alphabet of human thought, an approach originally proposed by Leibniz (1903: 244, 430, 435), following Descartes (1701/1931: 324), which focuses on universal elementary components constituting meaning based on human experience and conceptualization of the world (Wierzbicka 1993). Leibniz's major idea is that an infinite number of concepts can be constructed in terms of a finite number of components. This is one of the earliest decompositional semantic approaches, the main idea being that meaning consists of a limited number of smaller constituents employed when people make sense of the world. According to Leibniz, it is the range of those elementary concepts that constitute the alphabet of human thought making it possible to construct mental images of the extralinguistic world and encode those images in the vocabulary stock of language thus making communication possible. Just like the letters in an alphabet combine to constitute words, so do those basic

concepts combine to construct complex notions, which convey meaning. The approach also credits the work of Bogusławski (1966, 1970) who provided a similar approach to the study of linguistic semantics.

Wierzbicka (1993: 24) claims that what is needed in linguistics is “a universal framework for the description and comparison of languages [...], in which both the language-specific and the language-independent aspects of meaning can be adequately described”. It is also stated (ibid.) that the Natural Semantic Metalanguage meets the requirements of such an approach as it features a set of semantic primitives or primes, which are universal as they exist in most of the world languages. Such an approach is both language-independent and culture-free; moreover, it is applicable to the study of culture-specific vocabulary in any language. Leibniz (1903: 281) introduced the idea of “atoms of human thought” to refer to the elementary constituents of meaning. In her work, Wierzbicka makes an analogy with atoms and molecules to refer respectively to the primes and the complex notions they constitute. The analogy is further elaborated on by Goddard (2010: 131) who contrasts semantic primes as simple, basic and irreducible “atoms of meaning” with semantic molecules as complex concepts, which are decomposable into a combination of semantic primes and which can in turn constitute other, more complex concepts. Some semantic molecules are body-part terms – *hands, legs, mouth*, physical descriptors – *flat, hard, long, round, sharp, straight*, physical activities – *drink, eat, sit*, life-form words – *animal, bird, fish, tree*, environmental terms – *day, fire, ground, night, sky, sun, water*, basic social categories – *children, father, men, mother, women*, and cultural concepts – *book, color, money, number* (Goddard 2015: 824–826). Wierzbicka (1993: 26) points out a major feature of the primes, namely that they have been lexicalized and exist as separate lexemes in all the languages of the world. As such, they function as a kind of minimal language and can be used for basic communication.

The notion of semantic primes (primitives) is proposed by Wierzbicka (1972) and defined as a set of semantic concepts that are supposedly innate and undecomposable; they are familiar to all people but cannot be explained or paraphrased in simpler terms. A key feature of primes is that they can hardly be defined concretely since they function as the smallest components of meaning and are used to explicate lexical meaning. Goddard (2015: 817) defines primes as “simple indefinable meanings which appear to be present as word-meanings in all languages”. By employing the NSM approach, which uses semantic primes, whatever is unfamiliar and unknown is accounted for with reference to the familiar and well-known. The underlying assumption of the NSM approach to semantics is that complex and obscure meanings are explicated in terms of simple and self-explanatory ones (Wierzbicka 1996: 10–11). A key feature of primes is that they function as language universals since they can be found in any natural language; they constitute the shared semantic core of all natural languages (ibid. 13, 22) and linguistically can be used as a kind of metalanguage, considered to be the “intersection of all languages” (Goddard and Wierzbicka 2014: 13). Goddard (2015: 818) states that “the mini-language of semantic primes embodies the fundamentals of linguistic cognition”. As concepts, semantic primes are employed in construing the cognitive image of the world; as

lexical exponents they function in rendering the corresponding linguistic image of the world. The lexical exponents of primes constitute morphosyntactic constructions, which convey meaning in language (Goddard 2015: 831).

Goddard and Wierzbicka (2014: 2) claim that “to successfully decode complex and culture-specific meanings, for example *country*, *nation*, and *society*, one needs to decompose them into simple concepts which can be found in all languages”. In NSM the decomposition of meaning is based on semantic explication, which is “a formal mode of meaning representation” (Goddard 2015: 818). It employs reductive paraphrase, which explicates meaning “in the metalanguage of semantic primes” (Goddard 2015: 818, see also Goddard 2010). The explication decomposes the meaning of a lexeme into its primes and at the same time explicates human conceptualization of the respective item so that it functions both as linguistic analysis and as conceptual analysis. In view of the above, Goddard claims that the reductive paraphrase functions as a conceptual model itself. Studying meaning in terms of paraphrase through primes ensures explication, which, unlike dictionary definitions, avoids circularity (ibid.: 123–124). The reductive paraphrase uses minimal language in order to explicate the conceptualization of an entity or event in human mind. Though conceptualization and explications might be culture-specific, they invariably employ primes, which are universal. Goddard (2015: 818) considers the NSM metalanguage “an invaluable descriptive tool for the analysis and contrastive study of meaning-related phenomena in all languages: a *tertium comparationis* for crosslinguistic study and language typology” (see also Wierzbicka 1996: 16). It is also defined “as a tool for cross-cultural analysis” (Wierzbicka 1996: 34), hence the applicability of NSM to the present contrastive study.

The total inventory of sixty-five universal semantic primes is presented by Goddard and Wierzbicka (2014: 12) and Goddard (2015: 820). The ones, which are relevant to the present study, are listed below:

- substantives – I, YOU, SOMEONE, SOMETHING~THING, PEOPLE, BODY
- determiners – THIS, THE SAME, MUCH/MANY, OTHER~ELSE
- evaluators – GOOD, BAD
- descriptors – BIG, SMALL
- mental predicates – KNOW, THINK, WANT, DON’T WANT, FEEL, SEE, HEAR
- speech – SAY, WORDS, TRUE
- actions, events, movement, contact – DO, HAPPEN, MOVE, TOUCH
- location, existence, possession, specification – BE (SOMEWHERE), THERE IS, BE (SOMEONE’S), BE (SOMEONE~SOMETHING)
- time – WHEN~TIME, NOW, BEFORE, AFTER, A LONG TIME, A SHORT TIME, FOR SOME TIME, MOMENT
- space – WHERE~PLACE, HERE, ABOVE, BELOW, FAR, NEAR, SIDE, INSIDE
- logical concepts – NOT, MAYBE, CAN, BECAUSE, IF
- intensifier, augmentor – VERY, MORE
- similarity – LIKE~WAY~AS

To illustrate the application of NSM, Goddard (2015: 821) provides the explication of *ask* in *X asked Y something* as ‘X said something to Y, because X wanted to know

something; X wanted Y to say something because of this'. Exploring meaning by NSM has been applied extensively to the study of culture-specific vocabulary, emotions, mental states, activity verbs, speech acts, physical qualities with focus on contrastive analysis (see Wierzbicka 1992, 1997, 1999, 2006, 2010, 2014, Goddard 2005, Goddard and Wierzbicka 2014, 2016). The present study employs NSM to explore the common perception of silence as having the power to activate negative intellectual and emotional states, which prevails over its power to ensure positive experience. So far, the language of silence has been previously explored by Kurzon (1998, 2007, 2011), Zuo (2002), Jaworski (1993, 2006), Ephratt (2022) mostly in its socio-pragmatic aspects. The linguistic analysis below explores the connotations encoded in the lexical meaning of *silence* in English and its Bulgarian counterparts exemplified by major collocations and structural patterns in both languages.

3. Explicating the Connotations of *Silence* in English

The emotions caused by prolonged silence have been briefly touched upon by Wierzbicka (1999: 125, quoting Nuss 1993: 188–189), namely “for a German, the endless silence [...] express[es], in a striking way, the nameless *Angst* that is felt by every human being and that one can never quite grasp [...] The German fears not so much physical danger [...] as the unknown”. The analysis of the linguistic data in the present study reveals a close empirical connection between situations of silence and the emotions such as anxiety and tension caused by the unknown, which in turn trigger a host of disquieting interpretations in the human mind. The extralinguistic situation of silence is mapped on the conceptual picture of absence, which embodies implicit interpretations instead of notional components in constructing the meaning of the respective lexical collocations. As shown in Fig. 1, the connotations of *silence* are substantiated by their semantic function as implicit means of conveying interpretations and emotions matched with the explicit lexical meaning of absence in language.

Fig. 1 The implications of *silence* and its linguistic connotations

As can be seen in Fig. 1, the linguistic connotations of *silence* are mappings of the various interpretations of the corresponding extralinguistic situation of intricacy, which is seemingly devoid of meaning but is actually laden with emotional content.

The implicit connotations of *silence* are explored on the basis of the following explicit structural patterns in which the lexeme is employed:

- noun phrases with premodifier plus *silence*;
- noun phrases with *silence* plus postmodifier;
- verb phrases with *silence* as object;
- coordinate noun phrases with *silence*;
- simple sentences with *silence* as subject.

The selection of structural patterns is based on the statistical analysis of the corpus but also demonstrates the potential of the lexeme *silence* to combine with nouns, verbs, adjectives, and prepositions. By exploring the range of patterns above, the various connotations of the lexeme *silence* come to the foreground. Such an approach also makes it possible to select the relevant primes and provide the explication of *silence* with reference to the natural semantic metalanguage.

3.1. Noun Phrases with Premodifier plus *Silence*

The (un)favorable human experience with situations of silence is encoded linguistically by the premodifiers of the lexeme *silence*, which explicate the connotations of the respective lexeme. The broad subdivision of connotations into positive and negative is based on the experiencer's subjective interpretation and emotional response to such situations in social communication or the environment. Statistically, the most common premodifiers collocating with *silence* in the corpus can be classified semantically in view of the speaker's communicative intention, the addressee's interpretation and the peculiarities of the situation itself as follows:

- premodifiers conveying negative connotations – *awful, awkward, brooding, chilling, cold, curious, dark, dead, dreadful, eerie, embarrassing, empty, fearful, fraught, frightening, frosty, gloomy, grim, heavy, horrified, hostile, hushed, lockdown, meditative, ominous, oppressive, painful, peculiar, pregnant, shameful, sinister, solemn, somber, stoic, stony, strained, strange, stunned, sullen, tense, terrible, uncanny, uncharacteristic, uncomfortable, uneasy, unnatural, unusual, etc.*;
- premodifiers conveying positive connotations – *awesome, blessed, blissful, companionable, compassionate, contented, dignified, elegant, noble, respectful, etc.*
- premodifiers denoting intensity – *absolute, complete, deafening, deep, dominant, global, loud, relative, resounding, pin-drop, profound, sphinx-like, total, utter, etc.*;
- premodifiers denoting duration – *brief, continuing, ensuing, lengthening, long, momentary, one/two/three-minute, ongoing, prolonged, short, etc.*;
- premodifiers denoting intent – *deliberate, enforced, self-imposed, strategic, studied, etc.*
- premodifiers denoting explicitness/implicitness – *apparent, conspicuous, eloquent, enigmatic, inner, official, perceived, seeming, virtual, etc.*;
- premodifiers denoting dimension – *collective, general, national, public, etc.*

Since the speaker uses connotations to convey meaning implicitly, the addressee's competence is activated in order to provide proper interpretation of the speaker's communicative intention. In the case of the premodifiers listed above, the greatest number of them denote intentional silence and have mostly negative connotations implying anxiety,

dejection, desolation, fear, foreboding, frustration, solitude, stress, tension, uneasiness, etc. Such connotations are strengthened by the duration, intensity, intent and dimensions of silence, cf. *two-minute silence*, *a moment of silence*. Supposedly communicative situations, which are actually situations of prolonged silence, further reinforce the negative connotations and their respective interpretations. Very few modifiers imply positive emotions, mostly in shorter periods of natural silence with clear interpretations. Thus, the immense communicative power of silence is embodied by the explicit meanings of its adjectival modification and the implicit meanings of its connotations, both of which correlate to encode human subjective interpretation and evaluation of meaningful silence. In view of the premodifiers stated above, it can be pointed out that the very few premodifiers conveying positive connotations per se denote mostly the perception of silence in the environment while the large number of premodifiers conveying negative connotations denote mostly the interpretation of silence in social communication.

3.2. Noun Phrases with *Silence* plus Postmodifier

The most common phrase following the pattern is *the silence of*, which is indicative of the connotations of *silence* since the postmodifier directly exemplifies a case in point. The most typical situations are:

- negative connotations – *the silence of acquiescence / compliance / doubt / emptiness / fear / guilt / isolation / lockdown / loneliness / prison / seclusion / solitude*, etc.;
- positive connotations – *the silence of the forest / nature / the night*, etc.

The general trend outlined so far in the study of the negative connotations of *silence* prevailing over the positive ones has been elucidated by the cases of postmodification as well. The negative connotations are again associated with states and emotions triggered by lack of proper communication while the few cases of positive connotations exemplify natural silence without human intervention.

3.3. Verb Phrases with *Silence* as Object

The connotations of the lexeme *silence* can also be inferred from the meanings of the verbs that combine with it in the function of object. The following groups of verbs can be outlined:

- verbs of discontinuation – *break, cut, disrupt, disturb, end, fill, interrupt, pierce, puncture, shatter, smash, stop*, etc.;
- verbs of sense-perception or mental states – *accept, feel, hear, keep, know, mind, monitor, notice, observe, understand*, etc.;
- verbs of emotions or dis/like – *appreciate, condemn, criticize, endure, enjoy, fear, embrace, hate*, etc.

The use of causative verbs of rupture and cessation is indicative of the negative connotations of *silence* and the willingness for such situations to be terminated. They evoke apprehension, dislike, forbearance or mere preventive perception. The three verbs denoting

a positive attitude to silence – *appreciate*, *enjoy* and *embrace* – refer mostly to situations of natural silence with shorter duration. In this structural pattern the linguistic power of the connotations of *silence* is exemplified mostly by the lexical meaning of the head verb. The implied meaning of the structural pattern has to do mostly with observing situations of prolonged silence, trying to terminate them or at least to come to terms with them.

3.4. Coordinate Noun Phrases with *Silence*

The nouns constituting coordinate phrases with the lexeme *silence* are largely the ones listed as postmodifiers in pattern 3.2 above, which demonstrates the full range of connotations and stable collocations of the lexeme under study. The pattern exhibits two subtypes – *silence* + noun and noun + *silence*, the range of nouns employed in both subtypes being similar. In the corpus the most common nouns in coordination with *silence* are: *calm*, *contemplation*, *darkness*, *despair*, *discomfort*, *emptiness*, *fear*, *inaction*, *indifference*, *isolation*, *meditation*, *reflection*, *sadness*, *secrecy*, *solitude*, *stillness*, *submission*, *tension*, *tranquility*, *uncertainty*, etc. The general trend of the lexeme *silence* to exhibit mostly negative connotations is evidenced by the structural pattern of coordinated noun phrases as well. The analysis demonstrates a few cases of nouns denoting thinking or placidity, both of which again refer to natural silence.

3.5. Simple Sentences with *Silence* as Subject

The analysis of this structural pattern makes it possible to study the connotations of *silence* with reference to the events that are regularly associated with it. The most common verbs employed in the pattern are: *creep*, *deepen*, *descend*, *envelop*, *fall*, *grow*, *hang*, *pervade*, *prevail*, *reign*, *settle*, *spread*, etc. All of them designate natural phenomena with unforeseen consequences and highlight the dreary connotations of the lexeme *silence* in English.

The power of connotations as a linguistic means of conveying meaning with reference to the lexeme *silence* are illustrated in Fig. 2 below:

Fig. 2 The mind map of *silence* and its connotations

The analysis shows that due to the fear of the unknown, the human mind invariably associates situations of silence with uneasiness and discomfort. This perception is mapped onto the connotations of the lexeme *silence* in various phrases and collocations. The studied lexeme has no particular denotatum as a result of which the selected modifiers function as major units of compositional meaning. As silence is related to basic innate emotions, its meaning can be explicated through semantic primes in the following manner:

People don't hear words for some time [and] don't want [to] say words.

People can think like this:

Someone know[s] something good [and] say[s] good words.

Maybe something bad can happen because there is not much [to] see, hear [and] say [for] a long time.

Something bad maybe big [or] small. People don't want [to] say true words.

If people [do] not know, people feel bad because something bad can happen.

People know something bad happene[d] many time[s] before now [and] the same can happen now.

People don't want something bad [to] happen here now.

The explication of *silence* above demonstrates how semantic primes as basic units of meaning convey similar connotations to the ones expressed by the linguistic patterns in 3.1. – 3.5. above. In this case, the linguistic power of connotations is closely related to primary emotional experience and does not vary significantly with reference to the peculiarity of the situation or the complexity of the corresponding linguistic structure. Deliberately enforced situations of silence such as the ones denoted by the causative verb *to silence somebody* or *to frighten / intimidate / pressure / threaten somebody into silence* again convey the negative connotations of fear, apprehension, and constraint, which are employed as a powerful communicative strategy to prevent people from initiating discussions, speaking their mind, or expressing disagreement.

4. Explicating the Connotations of the Bulgarian Counterparts of *Silence*

The Bulgarian language exhibits two lexemes as counterparts of the English lexeme *silence* – *тишина*, which denotes unintentional lack of sounds and *мълчание*, which denotes intentional lack of verbal communication. Their connotations are studied on the basis of the same structural patterns as the ones outlined in Section 3, since both English and Bulgarian demonstrate similar patterns of nominal combinability and also in view of corpus data. In Bulgarian there is also the cognate *затишие*, which is of limited use mostly in the expression *затишие пред буря* (the calm before the storm), generally in line with the predominantly negative connotations of silence.

4.1. Noun Phrases with a Premodifier plus *Тишина/Мълчание*

Following the criteria in 3.1. above, the premodifiers collocating with *тишина/мълчание* can be classified semantically as follows²:

- premodifiers conveying negative connotations – *болезнено* (painful), *враждебна* (hostile), *гробна/о* (deathly), *зловеца/о* (sinister), *злокобна* (ominous), *лъжовна* (deceptive), *мрачно* (gloomy), *мъртва* (dead), *мъртвешка* (deadly), *мъчителна* (awkward), *напрегнато* (tense), *неловка/о* (uneasy), *неодобрително* (disapproving), *непоносима* (unbearable), *потискаща* (oppressive), *скръбна/о* (sorrowful), *смазваща* (crushing), *смразяваща* (chilling), *страховито* (eerie), *страшна* (awful), *тревожна* (disturbing), *тъжна* (sad), *тягостна/о* (heavy), *ужасна/о* (dreadful), etc.;
- premodifiers conveying positive connotations – *дружеско* (companionable), *нежна* (tender), *тържественно* (solemn), *уважително* (respectful), *чудесна* (wonderful), etc.;
- premodifiers denoting intensity – *абсолютна* (absolute), *глуха* (deaf), *дълбока* (profound), *ледена/о* (icy), *напрегната* (tense), *неумолима* (inexorable), *оглушителна* (deafening), *смразяваща* (chilling), *тежка* (heavy), etc.;
- premodifiers denoting duration – *дълга/о* (long), *известно* (some), *кратка/о* (brief), *продължителна/о* (prolonged), etc.;
- premodifiers denoting intent – *принудително* (enforced), *умишлено* (deliberate), etc.;
- premodifiers denoting explicitness/implicitness – *красноречиво* (eloquent), *загадъчно* (enigmatic), *многозначително* (meaningful), *подозрително* (suspicious), etc.;
- premodifiers denoting dimension – *безкрайно* (infinite), *всеобщи* (total), *пълна/о* (complete), etc.

The general trend, outlined for English, that the premodifiers of *silence* convey mostly negative connotations, is observed with the premodifiers of *тишина/мълчание* in Bulgarian as well. The very few premodifiers conveying positive connotations refer to situations of natural and occasionally intentional silence denoting mostly unintentional experiences of lesser intensity, shorter duration, and smaller dimension. The Bulgarian collocation *минута мълчание* can also be pointed out as an instance of meaningful silence on ceremonial occasions to honor somebody's memory.

4.2. Noun Phrases with *Тишина/Мълчание* plus a Postmodifier

The most common postmodifiers that exemplify the connotations of the analyzed lexemes in Bulgarian are prepositional phrases, following the pattern *тишината на/мълчанието на*. Here the semantic distinction between the two lexemes comes to the foreground. Being associated with natural silence, *тишина* exhibits mostly positive connotations while *мълчание* refers to intentional silence and exhibits mostly negative connotations. Typical prepositional phrases functioning as postmodifiers of the two lexemes are:

² The gender of the adjective denotes whether it refers to *тишина* (feminine), *мълчание* (neuter) or both.

- positive connotations – *тишината на вечерта / гората / покоите / полята / природата / ноцта / утрото* → *the silence of the evening / forest / chambers / fields / nature / night / morning*, etc.
- negative connotations – *мълчанието на жената / залата / командира / мъжа / приятеля / семейството / хората* → *the silence of the woman / hall / commander / man / friend / family / people*, etc.
- The connotations conveyed by the Bulgarian prepositional postmodification of *тишина/мълчание* are related to the distinction between animate (human) and inanimate (non-human) as well. The positive connotations expressed by postmodification of *тишина* refer mostly to natural phenomena (inanimate, non-human) while negative connotations are expressed mainly by people's (animate, human) deliberate speech acts of silence.

4.3. Verb Phrases with *Тихина/Мълчание* as the Object

In this structural pattern the connotations are expressed mostly by the lexical meanings of the verbs collocating with *тишина/мълчание*. Here the following groups of verbs can be outlined:

- verbs of discontinuation
тишина – *запълвам* (fill), *избягвам* (avoid), *нарушавам* (disrupt), *прогонвам* (dispel), *прорязвам* (pierce), *процепвам* (rend), *раздирам* (tear), *разкъсвам* (break), *разчупвам* (rip); *мълчание* – *запълвам* (fill), *нарушавам* (disrupt), *прекъсвам* (interrupt), *разсейвам* (dispel), etc.;
- verbs of sense-perception, mental states, continuation or emphasis
тишина – *въдворявам* (bring), *възстановявам* (restore), *забелязвам* (observe), *запазвам* (keep), *подчертавам* (accentuate), *слушам* (hear), *усещам* (feel); *мълчание* – *приемам* (accept), *разбирам* (understand), *разтълкувам* (interpret), *чувам* (hear), etc.;
- verbs of emotions or dis/like
тишина – *наслаждавам се* (enjoy), *обичам* (love); *мълчание* – *издържам* (bear), *мразя* (hate), *предпочитам* (prefer), etc.;

The negative connotations of the English causative verbs of rupture and cessation as well as verbs of dislike demonstrated in pattern 3.3. also hold for the corresponding Bulgarian verbs which collocate with *тишина/мълчание*. Some verbs of mental states designate attempts to understand intentional silence and the apprehension that it causes. Here again positive connotations of enjoyment are to be found with very few verbs referring mostly to silence in the environment.

4.4. Coordinate Noun Phrases with *Тихина/Мълчание*

The most common nouns constituting coordinate noun phrases with *тишина* are: *мрак* (gloom), *отчаяние* (despair), *покой* (peace), *празнота* (emptiness), *пустота* (desolation), *самота* (solitude), *спокойствие* (tranquillity), *тайнственост* (secrecy), *тъмнина* (darkness), etc. Additionally, common nouns collocating with

the lexeme *мълчание* are: *непокорство* (disobedience), *скръб* (sorrow), *смут* (confusion), *усамотение* (seclusion), etc. The linguistic power of connotations to convey the experiencer's predominantly negative sensations of situations of natural or intentional silence are carefully tailored by the choice of coordinating lexemes. The general trend of analysis so far outlines very few positive connotations of the studied lexemes attributed mostly to instances of silence in nature. This trend is substantiated by the current structural pattern as well.

4.5. Simple Sentences with *Тишина/Мълчание* as the Subject

When functioning as subjects, the two lexemes collocate with similar verbs denoting mostly continuation of the event over a longer period with unforeseen consequences, such as: *възцарявам се* (reign), *изпълвам* (fill), *надвисвам* (hang), *наставам* (fall), *последвам* (ensue), etc. These verbs connote peril as the experiencer might be affected by an awkward course of events.

The linguistic power of connotations to convey meaning with reference to the lexemes *тишина/мълчание* are illustrated in Fig. 3 below:

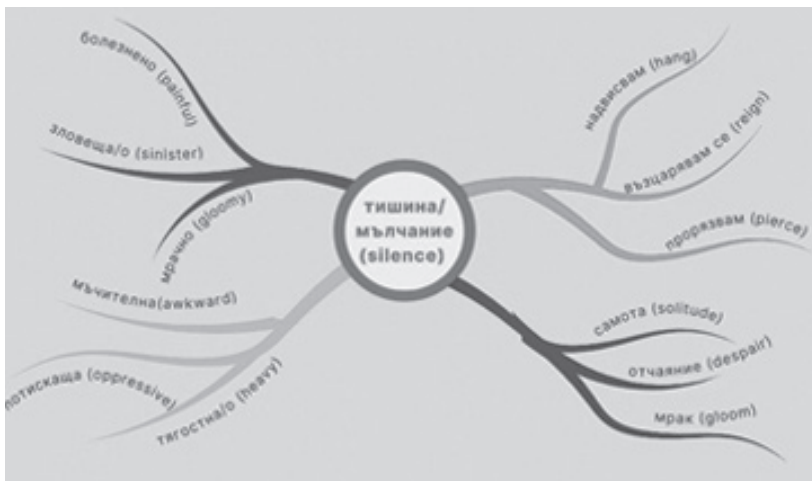

Fig. 3 The mind map of *тишина/мълчание* and its connotations

The comparison of the mind maps of the English lexeme *silence* and its Bulgarian counterparts *тишина* and *мълчание* is indicative of the fact that the three of them share similar connotations of anxiety, despair, and solitude associated with the metalinguistic perception of silence. Those connotations are exhibited in the collocations and structural patterns of the respective lexemes. The explication of the lexeme *silence* with reference to semantic primes is also valid for its Bulgarian counterparts since the natural semantic metalanguage is supposed to be universal. The Bulgarian language also has a number of verbs correlating with *тишина* and *мълчание*, which are mostly non-causative and denote events unlike the English *to silence somebody*, which is a causative verb. Such prefixed verbs are: *замълчавам*

(keep silent), *затихвам* (grow quiet), *помълчавам* (keep silent for a while), *премълчавам (си)* (remain silent), *притихвам* (grow quiet), *смълчавам се* (fall into silence), *стихвам* (subside), *умълчавам се* (lapse into silence), *утихвам* (abate). They exhibit similar connotations to the corresponding nouns – the ones referring to *тишина* denote natural silence of the environment or connote anxiety associated with forthcoming events while verbs referring to *мълчание* connote tension in communication.

5. Informants' Interpretation of *Silence* and Its Bulgarian Counterparts

The research hypothesis of the study has so far been substantiated by the linguistic analysis in Section 3 and Section 4 above. However, it has also been tested in a survey administered electronically from April to June 2022 and completed by 100 bilingual informants – 68 female and 32 male respondents aged 23–50. The respondents in the survey are actively involved in communicative interaction personally and professionally; they are native speakers of Bulgarian and near-native speakers of English – mostly English language professionals as well as graduate and undergraduate students majoring in English at the University of Veliko Tarnovo. Participation in the survey was anonymous and voluntary. The aim of the survey was to verify the empirical data from the corpus against the linguistic awareness of the respondents and their perception mostly of intentional communicative silence but also of situations of silence in general. The survey consists of 15 questions – 13 multiple choice and 2 open-ended questions ordered from questions generally related to silence as a social and natural phenomenon followed by questions focusing on the interpretation of the connotations of the lexeme *silence* and its Bulgarian counterparts *тишина/мълчание* in phrases and collocations. The survey consists of two parts, on English and Bulgarian data respectively. The English part consists of 7 questions while the Bulgarian parts includes 8 questions due to the need to distinguish between the two Bulgarian lexemes under study. The core of the survey is identical for both languages, but it also takes into consideration language specific uses. The survey is processed statistically yielding significant findings for English and Bulgarian, but also with reference to the contrastive analysis of both languages. In the comment section of the survey 12 of the respondents expressed their satisfaction with spending fifteen minutes on pondering over the significance of silence in various communicative situations and human social interaction.

The answers to the questions focusing on the general interpretation of silence indicate that the respondents perceive situations of silence in communication mostly as not indicative of a potential problem (37%) or as something definitely being wrong (23%)³. The discrepancy in the answers is probably due to the subjective interpretation of the duration of silence and the supposedly intentional longer

³ The percentage is below 100 since only the most relevant answers have been considered.

periods of silence, which might be indicative of a potential problem. In order to study the connotations of *silence*, the respondents were asked to select the adjectives they associate with the lexeme in question. The most relevant choices are: *soothing, relaxing, stimulating* (44%), *cooling, eye-opening, balancing* (30%) and *ominous, oppressive, deadly* (19%). In the general questions section of the survey the positive attitude towards situations of silence seems to prevail; however, the negative expectations are also considered. This probably has to do with the predisposition of the human mind to foreground the favorable interpretation of silence while also anticipating an unfavorable course of events. Linguistically, the seeming discrepancy is also due to the lexical meaning of *silence* referring both to natural phenomena and human communication.

In the answers to the connotation-related questions of the survey the respondents' linguistic awareness of the negative connotations of *silence* prevails. The act of silencing somebody is accurately interpreted by the respondents as an attempt to keep people uninformed (47%) as well as calm and unemotional (38%). The decision to keep silent instead of replying to a comment is considered to be a strategy to avoid tension in communication (40%) or to imply unwillingness to communicate (29%). Silence between close people is justly interpreted as designating conflict (35%) and communication failure (23%). The respondents participating in the survey consider anxiety (40%) and sorrow (32%) as common feelings associated with silence. Their subjective appreciation of silence has been explored by asking them to finish the comparison *as silent as*, the most common answers being *the dead, a feather in the wind, a ghost, the grave, a lake, a lamb, a (church) mouse, the night, the night sky, a snowflake, a stone, a tomb*, etc. As a whole, the English section of the survey reveals how the human mind is initially prone to perceiving silence as stimulating mostly in reference to silence in the environment. However, with specific features of situations of silence coming to the foreground, the negative connotations of anxiety, apprehension, and dejection prevail. The linguistic power of connotations is also demonstrated in units of comparison where associations with nature clearly indicate the positive connotations of silence while associations with death are indicative of the negative connotations of the lexeme under study.

The general trend outlined so far for the Bulgarian language concerning the possibility to attribute positive connotations to *тишина* while investing *мълчание* with predominantly negative connotations has been substantiated by the survey as well. However, negative connotations are to be found with *тишина* too, but initially they do not top the list. The respondents tend to perceive *тишина* as *отпускаща* (relaxing), *зареждаща* (refreshing), *стимулираща* (stimulating) (34%), *желана* (coveted), *нужна* (needed), *необходима* (necessary) (32%) and *мъчителна* (awkward), *тягостна* (heavy), *гробна* (deathly) (28%). Common feelings caused by *тишина* are *радост* (joy) (42%), *безпокойство* (anxiety) (33%) and *тъга* (sorrow) (16%). The answers reveal how the respondents tend to focus on the positive connotations of silence; however, negative connotations, although in the background, cannot be disregarded in the conceptual world image. The respondents indicate an unwillingness to communicate (41%), communication failure (29%),

and intent (23%) as the major factors, which render *тишина* into *мълчание*. The adjectives selected as collocating with *мълчание* in the survey are *тягостно* (heavy), *едноминутно* (one-minute), *неловко* (uneasy) (52%) and *загадъчно* (enigmatic), *невъзмутимо* (imperturbable), *красноречиво* (eloquent) (22%).

The respondents' feedback confirms the research findings about Bulgarian prefixed verbs correlating with *тишина* and *мълчание* in section 4.5. above. The ones related to *мълчание* are associated with attempts to avoid conflict (46%) and unwillingness to communicate (37%). Being the only verb which refers to *тишина* as preceding something about to begin, *притихвам* (grow quiet) connotes anxiety (42%) and thrill (35%). The respondents' common feelings caused by *мълчание* are anxiety (64%) and sorrow (21%). In the survey, the Bulgarian unit of comparison *мълчи като* (keep silent as) is completed in the following manner: *агне* (lamb), *гроб* (grave), *камък* (stone), *нукал* (owl), *пън* (log), *риба* (fish), *теле* (calf). Some parallels in the comparison of silence between English and Bulgarian can be pointed out, such as likening it to a grave, lamb, or stone. As a whole, the general trend in the conceptual world picture, and hence in language, of intentional silence connoting mostly anxiety, apprehension, and fear to prevail over silence in the environment connoting peace and tranquility has been substantiated by the respondents' interpretation as well. Thus, the quantitative analysis of the respondents' responses yields results, which substantiate the findings outlined by the statistical analysis of corpus data.

6. Conclusion

The findings of the analysis conducted in the study confirm the initial hypothesis that the negative connotations of the English lexeme *silence* and its Bulgarian counterparts prevail over the positive ones. Duration is a relevant parameter to explore the power of silence especially with reference to human social interactions. Linguistic expressions with the lexeme *silence*, denoting instances of both intentional silence in communication and silence in the environment with longer duration connote accumulating anxiety, tension, and distress. In view of intentional silence in particular, the longer the duration, the more intense the respective intellectual interpretation and emotional state is. However, collocations denoting events of natural silence with shorter duration seem to connote peace of mind, tranquility, and enjoyment. People initially tend to associate silence with positive emotions; actually, it is prolonged silence that brings about a negative experience. Semantically, the lexeme *silence* is void of explicit content; its shades of meaning are expressed by the linguistic power of connotations to convey meaning implicitly. The analysis of the connotations of silence by the Natural Semantic Metalanguage reveals how they can be explicated through semantic primes, which is indicative of their universal status and fundamental role in human communication. Structurally, the linguistic power of connotations is also activated by various patterns of *silence* and its collocating lexemes. The study of both semantics and structure makes it possible to conduct an

in-depth analysis of the variety of meanings of *silence* and its related connotations. The findings have also been confirmed by bilingual respondents who highlight the complexity and diversity in the shades of meaning of the analyzed lexemes in view of their various connotations.

In a comparative perspective, the English lexeme *silence* and its Bulgarian counterparts – the lexemes *тишина* and *мълчание* exhibit similarity in structural patterns and connotations substantiating the universality of semantic primes. The range of connotations of *silence* is wider since it covers the scope of connotations of the two corresponding Bulgarian lexemes. Unlike English, Bulgarian exhibits a clear distinction between natural silence (*тишина*) with both positive and negative connotations and intentional silence (*мълчание*) mostly with negative connotations. However, in both languages, the connotations reveal the experiencer's subjective evaluation of situations of silence both in nature and society. Since the lexemes in the study are explored with reference to the natural semantic metalanguage, which is universal, it is just common to demonstrate a number of similarities including the linguistic power of connotations to convey meaning. On the one hand, the English lexeme *silence* demonstrates a wider range of premodifiers with both literal and figurative use that it collocates with; the same goes for its abstract postmodifiers, which enhances the implicitness of the linguistic expression. On the other hand, the Bulgarian lexemes *тишина* and *мълчание* collocate with a number of prefixed lexemes, which favors the explicitness of the linguistic expression. Both languages also contain semantically related words with positive connotations – *peace, quiet* and *покой, спокойствие* respectively. As a whole, the lexemes in question in English and Bulgarian highlight the linguistic power of connotations to convey and shape meaning in accordance with the lexico-grammatical properties of each language and the communicative intention of the speaker.

The conducted semantic study of the lexeme *silence* and its Bulgarian counterparts paves the path for future research. A pragmatic study of various communicative situations exhibiting the communicative power of the speech act of silence would naturally build on the findings of the present semantic analysis. Conducted in a comparative perspective, such a study would demonstrate the significance of silence at the crossroad between semantics and pragmatics both with reference to one particular language and crosslinguistically.

References

- Bogusławski, A. (1966). *Semantyczne pojecie liczebnika*. Wrocław: Ossolineum.
- Bogusławski, A. (1970). On semantic primitives and meaningfulness. In A. Greimas, R. Jakobson and M. Mayenowa (Eds.), *Sign, Language, Culture* (pp. 143–152). The Hague: Mouton.
- Descartes, R. (1701/1931). The Search after Truth by the Light of Nature. In *The Philosophical Works of Descartes*. Translated by E. Haldane and G. Ross., 2 vols. (pp. 305–327). Cambridge: Cambridge University Press.

- Ephratt, M. (2022). *Silence as Language. Verbal Silence as a Means of Expression*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goddard, C. (2005). The Lexical Semantics of Culture. *Language Sciences*, 27, 51–73.
- Goddard, C. (2010). Semantic molecules and semantic complexity (with special reference to “environmental” molecules). *Review of Cognitive Linguistics*, Vol. 8(1), 123–155.
- Goddard, C. (2015). *The Natural Semantic Metalanguage Approach*. In B. Heine and H. Narrog (Eds.), *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis* (pp. 817 – 841). Oxford: Oxford University Press.
- Goddard, C. and Wierzbicka, A. (2014). *Words and Meanings. Lexical Semantics across Domains, Languages, and Cultures*. Oxford: Oxford University Press.
- Goddard, C. and Wierzbicka, A. (2016). Explicating the English Lexicon of Doing and Happening. *Functions of Language*, 23(2), 214–256.
- Humboldt, W. (1988). *On Language. The Diversity of Human Language Structure and its Influence on the Mental Development of Mankind*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jaworski, A. (1993). *The Power of Silence: Social and Pragmatic Perspectives*. Newbury Park: Sage.
- Jaworski, A. (2006). Silence. In K. Brown (Ed.). *Encyclopedia of Language and Linguistics* (pp. 377–379). Amsterdam: Elsevier.
- Кубрякова, Е. (1988). Роль словообразования в формировании языковой картины мира. В: Серебренников. Б. (отв. ред.). *Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира* (стр. 141–172). Москва: Наука.
- Kurzon, D. (1998). *Discourse of Silence*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins.
- Kurzon, D. (2007). Towards a Typology of Silence. *Journal of Pragmatics* 39, 1673–1688.
- Kurzon, D. (2011). *On Silence*. *Journal of Pragmatics*, 43, 2275–2277.
- Leibniz, G. (1903). *Opuscles et fragments inédits de Leibniz*, ed. by L. Couturat. Paris: F. Alcan.
- Маслова, В. (2004). *Когнитивная лингвистика*. Минск: ТетраСистемс.
- Nuss, V. (1993). *Das Faust Syndrom Ein Versuch über die Mentalität der Deutschen*. Bonn: Bouvier.
- Пенчева, М. (1998). *Човекът в езика. Езикът в човека*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Попова, З. и Стернин, И. (2007). *Когнитивная лингвистика*. Москва: АСТ „Восток-Запад“.
- Weisgerber, L. (1963). *Die vier Stufen in der Erforschung der Sprachen*. Pädagogischer Verlag Schwann.
- Wierzbicka, A. (1972). *Semantic Primitives*. Frankfurt: Athenäum.
- Wierzbicka, A. (1992). *Semantics, Culture, and Cognition. Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*. New York and Oxford: Oxford University Press.
- Wierzbicka, A. (1993). The Alphabet of Human Thoughts. In R. Geiger and B. Rudzka-Ostyn (Eds.), *Conceptualizations and Mental Processing in Language* (pp. 23–51). Berlin and New York: Mouton de Gruyter.

- Wierzbicka, A. (1996). *Semantics: Primes and Universals*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Wierzbicka, A. (1997). *Understanding Cultures Through Their Key Words*. New York and Oxford: Oxford University Press.
- Wierzbicka, A. (1999). *Emotions Across Languages and Cultures: Diversity and Universals*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wierzbicka, A. (2006). *English: Meaning and Culture*. Oxford: Oxford University Press.
- Wierzbicka, A. (2010). *Experience, Evidence, and Sense: The Hidden Cultural Legacy of English*. Oxford: Oxford University Press.
- Wierzbicka, A. (2014). *Imprisoned in English*. Oxford: Oxford University Press.
- Wittgenstein, L. (1961). *Tractatus Logico-Philosophicus*. London and New York: Routledge.
- Wood, J. (1893). *Dictionary of Quotations. From Ancient and Modern, English and Foreign Sources*. London and New York: Frederick Warne and Co.
- Zuo, Y. (2002). *The Golden Silence: A Pragmatic Study on Silence in Dyadic English Conversation*. München: Lincom Europa.

Corpora

English

The British National Corpus (BNC) <https://www.english-corpora.org/bnc/>

The Coronavirus Corpus (CC) <https://www.english-corpora.org/corona/>

Bulgarian

BulTreeBank (BTB) <https://bultreebank.org/bg/>

The Bulgarian National Corpus (BulNC) <http://search.dcl.bas.bg/>

<https://www.sketchengine.eu/>

Борјана Братанова

ЛИНГВИСТИЧКА МОЋ КОНОТАЦИЈА: СЛУЧАЈ ЛЕКСЕМЕ *SILENCE* У ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ И ЊЕНИХ БУГАРСКИХ ЕКВИВАЛЕНАТА

У раду, на примеру енглеске лексеме *silence* и њених бугарских еквивалената – лексема *тишина* и *мълчание*, истражујемо моћ конотација да пренесу и обликују значење. Фокус је проучавање процеса којим наведене лексеме, које немају експлицитно лексичко значење, заправо преносе широк спектар значења, углавном кроз колокације које праве и кроз своје структурне обрасце. Истраживање показује како се концептуална слика света, заснована на заједничком искуству човечанства, пресликава на лингвистичку слику света и како искуство стања тишине објашњава конотације одговарајућих лексема. Лингвистичка анализа објашњава преовлађујуће негативне конотације ћутања, углавном из перспективе људске анксиозности у сусрету са непознатим. Спроведено истраживање заснива се на

примени приступа природног семантичког метајезика Вјежбицке и Годарда на проучавање лингвистичких и екстралингвистичких димензија тишине, које се могу експлицитно помоћу универзалних семантичких простих бројева. Пошто се језички конотације углавном активирају унутар колокација, детаљно су истражени главни структурни обрасци енглеске лексеме *silence* и њених бугарских еквивалената. Истраживање потврђује заједничке конотације анализираних лексема представљених помоћу мапа ума и такође указује на неке разлике међу њима, углавном везане за лексичко-граматичка својства енглеског и бугарског језика. Анализа открива да је људска перцепција тишине уско повезана са њеним трајањем и да заправо дужи периоди тишине изазивају анксиозност, стрепњу и напетост. У оба језика проучаване лексеме деле исту експликацију кроз природни семантички метајезик, што указује на заједничку, општу перцепцију тишине у људском уму. Анализа података из анкете спроведене међу билингвалним говорницима енглеског и бугарског језика такође поткрепљује налазе истраживања. Опште гледано, рад осветљава моћ ћутања и њених конотација у вербалној и невербалној комуникацији.

b.bratanova@ts.uni-vt.bg

THE POWER OF ATTRACTION: *SO ADJ AS TO V* CONSTRUCTION AND ITS COLLEXEMES¹

Abstract: Adopting the assumptions of usage-based construction grammar (Goldberg 1995, 2006), the paper aims to explore the grammatical construction *so ADJ as to V* with respect to the lexical items occurring in two different slots of the construction. A central idea of the theoretical framework is that syntactic constructions may be as meaningful as lexical items, and, hence, they have the power to attract semantically compatible lexemes. This metaphorical power of attraction, in fact, is indicative of the level of construction entrenchment in the speakers' minds.

The method applied is covarying collexeme analysis (a subtype of collostructional analysis developed by Stefanowitsch and Gries 2003, Stefanowitsch 2013), a quantitative and corpus-based approach designed to identify pairs of words that occur together in the same construction more or less frequently than expected. The obtained list of most strongly attracted ADJ–V combinations reveals that a great majority of adjectives denote a negative quality, which is perceived as the cause of the activity in the V slot. The consequence, on the other hand, is reserved for verbs of cognition, emotion, speech, and rarely for true dynamic verbs. A limited number of positive polarity adjectives appears to be used productively, only when the pattern is conventionalized through recurrent communicative situations. Finally, adjectives denoting size or quality, bordering the meaning of *too-* and *enough-*patterns, were observed in 12% of the analyzed collexeme pairs.

Key words: construction grammar, *so ADJ as to V*, covarying collexeme analysis, collostruction.

1. Introduction

The term construction is understood here in the sense of Goldberg (1995, 2006: 5), as the basic linguistic unit, a sign, or pairing of form and meaning. Initially, constructions were defined as linguistic patterns whose form or function is not strictly predictable from its component parts (Goldberg 1995). The idea of non-compositionality is closely related to the pivotal premise that constructions themselves may encode meaning, thus having the power to attract semantically compatible lexemes (Michaelis 2004). The definition was subsequently revised as to include semantically compositional (or non-idiosyncratic) expressions (e.g. *What's*

¹ The author gratefully acknowledges support from the Ministry of Education, Science and Technological Development, Republic of Serbia, project grant 178014.

up? *How has your day been?*) which have high enough frequency to be remembered as constructions (Goldberg 2006: 5). However, more recent research in human memory and categorization has led to another modification of what is perceived as a construction². According to Goldberg (2019: 7), “constructions are understood to be emergent clusters of lossy memory traces that are aligned within our high- (hyper!) dimensional conceptual space on the basis of shared form, function, and contextual dimensions.” Despite the evolution of the basic concept, the cognitive foundation of the framework has remained consistent. It rests on the notion that meaning is derived from various scenarios of human experience and is associated with specific forms. Such constructions may “be extended in various ways, allowing the speaker to apply the familiar pattern to new contexts in principled ways” (Goldberg 1995: 43). The interaction between words and constructions, their mutual attraction or repulsion, is indicative of the level of construction entrenchment in the speakers’ minds, allowing us to investigate the construction preferences or restrictions with respect to open slots, or to examine possible interactions between two or more slots.

The latter approach is applicable to the two-slot construction [so ADJ as to V] which encodes an abstract meaning of cause and effect. The research goal is to examine the covarying collexemes, i.e. lexemes appearing in the two slots of the constructions, by measuring how powerfully they are attracted to one another in relation to the given pattern. The association strength, also called collocation strength (to be elaborated in the following section), of the items occurring in the pattern [so ADJ as to V] is compared to reveal potential interactions between the two slots. Paired with a qualitative analysis, the paper aims to come closer to understanding the meaning and the event frames related to the construction in question.

2. *So ADJ as to V* construction

Some of the typical examples of the construction taken from The Corpus of Contemporary American English (COCA) are listed below:

- a. Finally there remains a percentage, not large indeed, and yet not **so small as to be negligible**.
- b. He wasn’t **so naive as to think** anyone could simply choose to be happy.
- c. Ideally, this will not be **so precise as to be incomprehensible**, or **so vague as to be useless**.
- d. If I may be **so bold as to say** so, Donald, it would be a good idea for you.
- e. [...] but the reason given is **so ridiculous as to be** laughable.

The construction [so ADJ as to V] appears to encode the meaning of cause and effect, taken broadly, with *so* as an intensifying premodifier of either an adjective or adverb (not to be analyzed in this paper). Paired with *as to* and an infinitival clause, the quality or manner intensified comes to be understood as a cause or a precondition.

Modern English grammars do not provide much information on the given

² I would like to thank the reviewers for the detailed comments and valuable suggestions.

construction, except that AS TO belongs to a group of conjunctive complex prepositions³, together with a similar correlative preposition SO...THAT (Aarts 2011:156). Swan (1996: 537) merely acknowledges the existence of the structure *so* + adjective + *as to* + infinitive, describing it as formal and not very common (e.g. *Would you be so kind as to tell me the time?*). Huddleston and Pullum (2002: 734) briefly shed some light on the SO...THAT preposition claiming that there is a close semantic relationship between the constructions containing SO as a marker of result, and SO as a degree adverb. The authors provide the following pair of examples, and state that in (1b) SO “licenses the content clause following *passionately*, which expresses the result of his loving her to the degree he does”, concluding that “the net effect is thus essentially the same”.

- 1a. He loves her passionately, so that he is even willing to give up his job for her.
- 1b. He loves her so passionately that he is even willing to give up his job for her.

The formal and semantic correlation with SO...AS TO appears to be straightforward, the difference being that, unlike SO...THAT, the pattern SO... AS TO takes non-finite complement clause. Consequently, the non-finite [so...as to] must be related to a participant expressed in the main clause, as opposed to the finite pattern [so...that] which allows a new participant to be introduced in the complement clause.

- 2a. He was so kind as to open the window.
- 2b. *He was so kind as to his wife/ for his wife to open the window.

Meier (2003) proposed a compositional semantics account of the patterns [*too adj to v*], [*not enough adj to v*], taking them as instances of comparison⁴, and relating them to the [*so...that*] resultative construction. The initial assumption was that “the value an object has on a scale associated with the meaning of the adjective or adverb is related to some standard of comparison that is determined by the sentential complement” (Meier 2003: 69). The author further proposed that the infinitival complements of patterns with *too* and *enough* implicitly or explicitly contain a modal expression, and, therefore, express an incomplete conditional construction. Here we offer a simplified example of that formalized in Meier:

- 3. Bertha is old enough to drive a car. → If Bertha’s age is within a certain age, she can drive a car.

In other words, the denotation of the infinitival clause is perceived as possible if the participant fits into certain dimensions or qualities denoted by an adjective. Similarly, Meier (2003: 97) assumed that *so...that*, “a genuine result clause construction”, is equivalent to the [enough] construction if they are both modalized

³ In traditional grammars, *in order*, *so (that)*, and *so as* are treated as subordinating conjunctions constituting part of the subordinate clause (Huddleston and Pullum 2002: 728).

⁴ In one of the recent collostruction papers, Stefanowitsch and Flach (2020: 249) analyzed constructions *too adj to v* and *not enough adj to v* as, stating the infinitival clause “encodes a potential event that is implied to be possible (in other examples: admissible, justifiable, etc.) only as long as one of its central participants falls within a certain range along the dimension referred to by the adjective”.

by the same modal expressions, and if they are evaluated with respect to the same conversational background. The following examples were used to prove that [enough] and [so...that] have the same Logical Forms (Meier 2003: 98):

- 4a. The jet flies fast enough to beat the speed record.
- 4b. The jet flies so fast that it can beat the speed record.

In this context, the non-finite construction [so...as to] encodes the same meaning: The jet flies so fast as to beat the speed record.

In other cases, however, the implications may not be equivalent. In the following examples, the [so...that] pattern implies the lion was very tame, unlike the [enough] construction.

- 5a. The lion was tame enough for the lionkeeper to enter its cage.
- 5b. The lion was so tame that the lionkeeper could enter its cage.

It is not possible to construct the non-finite counterpart here, as the finite [so...that] structure involves two different participants in the main and complement clause.

Downing, too, briefly mentions the construction [so ADJ as to V] together with [enough] and [too] constructions (e.g., *It was too late to go inside*, *We didn't leave early enough to get there in time*), claiming that infinitival complements are understood as comparison and excess following adjectives and adverbs. According to her, the degree modifier, not an adjective or adverb, licenses the complements (Downing 2015: 459).

To summarize the previous paragraphs, the semantics of the construction [so...as to] has been described as resultative, or as that of comparison.

The overall meaning of the construction is quite interesting considering the meaning of its parts. Namely, in the particular pattern, *so* is merely an intensifier of the adjective, while *as to* per se does not imply result or consequence. Moreover, *as to* is a compound preposition which licenses an NP or an interrogative clause complement (Huddleston and Pullum 2002: 626), roughly meaning 'according to' and 'concerning something' (e.g., *There's no doubt [as to her suitability]/[as to whether she's suitable]*). In other words, the meaning of the given construction is non-compositional.

The origin of the construction, that would otherwise be helpful in shedding some light on how or when the construction meaning came about, is unfortunately unknown. The Corpus of Historical American English (COHA) shows that it was at its peak between 1830 and 1920⁵, which is in accordance with Swan's claim that [so ADJ as to V] is no longer commonly used. Interestingly, if we compare the diachronic frequency of [so ADJ as to V] with the similar resultative form [so as to], it is evident that both of the patterns were most frequently used at approximately the same time in the course of the language history, indicating a potential relation between the two. Subsequently, to explain the non-compositional meaning of the pattern [so ADJ as to V], we suggest the possibility that the pattern represents an instance of a syntactic amalgam (Lakoff 1974, Goldberg 1995: 97).

⁵ <https://www.english-corpora.org/coha/>

Namely, in the given theoretical framework, constructions are mutually related in different ways to form a network (Goldberg 1995). The notion of multiple inheritance is used to describe how one construction may instantiate several constructions at the same time. Specifically, subpart links relate not only constructions similar in either form or meaning, but also complex syntactic constructions, and all those constructions that instantiate their parts (Goldberg 1995: 78, Hilpert 2014: 62). In this regard, [so ADJ as to V] appears to simultaneously instantiate the [DEGREE SO + ADJ] construction and the [SO AS TO] construction. The formal overlap, observed in *so*, could have led to the creation of a syntactic amalgam with meaning inherited from the two abstract patterns, resulting in the cause-effect interpretation. It is important to note that we put forth this idea tentatively, as we have not collected sufficient data to corroborate it.

3. Data and methodology

To obtain significant results indicative of the construction meaning and use, the research was conducted on a large sample derived from the Corpus of Contemporary American English (COCA), a balanced corpus containing approximately 1.1 billion words and encompassing the period 1990–2010.

The search pattern [so ADJ as to V] initially returned 3.278 hits, with 2.389 unique forms. It must be noted that both the adjective and the verb slot can take an adverbial modifier (e.g. *He was so kind as to politely hold the door.*), yet these patterns were not taken into consideration due to the fact that they are not numerous and as such would not affect the findings.

Following the inspection of the contexts, instances of adverbs were manually removed from the results (e.g. ...stooped so *low* as to...), yielding the final list of 3.259 adjective-verb pairs in total, of which 2.387 unique.

Before we explain the methodology behind the co-varying collexeme analysis employed in the paper, it would be useful to consider the raw frequencies, as they might provide useful insight into the construction of meaning.

As for the first slot occupied by an adjective, raw frequency, quite expectedly, shows that the adjective *kind* occurs predominantly with 291 tokens. It is followed by *bold* (115), *low* (114), *stupid* (103), *good* (87), *foolish* (79), naïve (53), *large* and *great* (49), *high* (45), *lucky* (36), *strong* (32) etc. which mostly reflect some aspect of human nature or character. On the other hand, the verb slot is most frequently occupied by the auxiliary *be*, with 740 tokens. This is not surprising considering the fact that the auxiliary usually takes adjectival and nominal complements, which describe the resultant event of the adjective in slot 1. The other verbs include *make* (157), *think* (90), *have* (77), *believe* (56), *say* (46), *leave* (45), *seem* and *require* (42), *give* (39), *render* (35), *take* (33), *let* (31) etc.

The adjectives are more diverse with 972 types in slot 1, as opposed to 649 unique instances of verbs in slot 2. The discrepancy reveals that the construction might be used to stress the cause, i.e. to focus on the quality leading to the result expressed by

the verb. The most common verbs are auxiliaries and light verbs, indicating that the consequence may be more complex structurally, i.e. may introduce a new clause, or a complex noun phrase. Nevertheless, we do not wish to explore verb complements here, as the primary goal is to investigate the interrelation between slot 1 and slot 2 in the given construction. For this purpose, a more complex statistical toolkit was used.

Collostructional analysis⁶ is an umbrella term for a set of quantitative methods developed by Stefanowitsch and Gries (Gries and Stefanowitsch, 2004; Gries and Stefanowitsch, 2004a; Stefanowitsch and Gries, 2005, Hilpert 2014a). Several variants have been designed to measure the association between lexical items and grammatical structure: a simple collexeme analysis is suitable for measuring the attraction of a lexical item to a construction; a distinctive collexeme analysis is used to compare the attraction of lexical items to two different constructions; a co-varying collexeme analysis measures the association between two lexical items in one construction; the recent hybrid subtype, a distinctive co-varying collexeme analysis (Stefanowitsch and Flach 2020) is an extension of the previous method applied to two constructions.

The co-varying collexeme analysis applied in this paper essentially identifies pairs of lexical items occurring in two slots of the pattern more or less frequently than expected. The construction itself essentially represents a frame for co-varying collexemes. The contingency table for a co-varying collexeme analysis is given below.

	Lexeme 1 in Slot 1 of the Construction	Other words in Slot 1 of the Construction	Total
Lexeme 2 in Slot 2 of the Construction	Frequency of S1(L1) and S2 (L2)	Frequency of S1(-L1) and S2(L2)	Total frequency of S2(L2) in construction
Other words in Slot 2 of the Construction	Frequency of S1(L1) and S2(-L2)	Frequency of S1(-L1) and S2(-L2)	Total frequency of S2(-L2) in construction
Total	Total frequency of S1(L1) in C	Total frequency of S1(-L1)	Total frequency of construction

Table 1. Contingency table for a co-varying collexeme analysis

If we take the example *be so kinds as to help me*, the upper left row represents the frequency of the adjective *kind* and the verb *help* in the construction [so ADJ as to V]. The row below, then, represents the frequency of *kind* with other verbs in the given construction. The column on the right (upper row) contains the frequency of all other adjectives with the verb *help*, and the one below should contain the frequency of all the other adjectives and all the other verbs found in the [so ADJ as to V] construction.

⁶ The name itself is a blend of *collocation* and *construction*. Lexemes attracted to a particular construction are referred to as *collexemes* of this construction; a construction associated with a particular lexeme is called a *collostruct*; a *collostruction* represents the combination of a collexeme and a collostruct (Stefanowitsch and Gries 2004: 214).

The adjective-verb pairs excerpted from the COCA corpus were used as input for R studio software, with an additional script (Flach 2017) designed specifically for collostructional analysis. The output contains observed and expected (i.e. chance) frequencies of both lexemes, in Slot 1 and 2, the association measure (i.e. p -value) of every adjective-verb combination that expresses the degree to which two units are attracted to each other. It is important to note that while the Fisher-Yates exact test is typically used in a collostruction analysis, in a co-varying collexeme analysis, p -values are obtained by a log-likelihood statistic test (it is the default value in the R package), possibly because it is widely used in phraseological research (Stefanowitsch and Flach 2020: 255). However, it should be noted that the association measures obtained through the collostructional analysis are not to be taken as absolute values because other statistical tests, affected by the corpus size, might yield different results (see Schmid and Küchenhoff 2013).

4. Results and Discussion

Out of 2387 combinations, as many as 1559 adjective-verb pairs in the construction [so ADJ as to V] were statistically significantly associated with each other. The following table lists top 30 co-varying collexemes. Besides the observed and expected frequencies of individual adjectives and verbs, as well as their respective combinations, the table contains the association measure (the log-likelihood p -values) in descending order, as well as the level of statistical significance. The association measure, referred to as collostructional strength, indicates the mutual attraction of collexemes in the construction—the higher it is, the stronger the attraction (Gries 2012: 93).

Finally, a statistically significant result, i.e. a result not attributed to chance, is represented by asterisks in descending order. Specifically, five asterisks represent the greatest level of statistical significance with $p < .00001$ (42 adjective-verb combinations), four asterisks indicate the result is significant at $p < .0001$ (145 combinations), three asterisks mean significance at $p < .001$ (329 combinations), while two should be interpreted as $p < .01$ (606 combinations), and, finally, one asterisk signifies p -value $< .05$ (436 combinations). If the probability is higher than .05, the difference between the two constructions is not statistically significant (marked *ns*).

	<i>ADJECTIVE</i>	<i>VERB</i>	<i>fS1</i>	<i>fS2</i>	<i>OBS</i>	<i>EXP</i>	<i>COLL.STR.</i>	<i>SIGNIF</i>
							<i>LOGL</i>	
1	naive	think	53	90	20	1.5	79.4531	*****
2	naive	believe	53	56	15	0.9	64.09024	*****
3	impaired	fall	7	14	6	0	62.69613	*****
4	derivative	become	6	21	6	0	62.42693	*****
5	lucky	have	36	77	14	0.9	60.26901	*****
6	bold	say	115	46	15	1.6	46.16164	*****
7	bold	ask	115	24	11	0.8	42.36077	*****

8	<i>gullible</i>	<i>believe</i>	9	56	6	0.2	38.05404	*****
9	<i>ignorant</i>	<i>dismiss</i>	12	3	3	0	34.44273	*****
10	<i>bold</i>	<i>inquire</i>	115	5	5	0.2	33.6523	*****
11	<i>malevolent</i>	<i>begrudge</i>	2	2	2	0	33.58166	*****
12	<i>small</i>	<i>be</i>	31	740	22	7	32.90093	*****
13	<i>bold</i>	<i>speak</i>	115	9	6	0.3	29.18221	*****
14	<i>acute</i>	<i>endow</i>	4	2	2	0	28.03648	*****
15	<i>generic</i>	<i>veer</i>	4	2	2	0	28.03648	*****
16	<i>presumptuous</i>	<i>predict</i>	19	4	3	0	26.87578	*****
17	<i>pained</i>	<i>destroy</i>	2	5	2	0	26.85154	*****
18	<i>drunk</i>	<i>forget</i>	2	5	2	0	26.85154	*****
19	<i>angry</i>	<i>react</i>	5	2	2	0	26.85154	*****
20	<i>broad</i>	<i>encompass</i>	21	4	3	0	26.2263	*****
21	<i>favorable</i>	<i>admit</i>	2	6	2	0	25.94349	*****
22	<i>one-sided</i>	<i>oppress</i>	6	2	2	0	25.94349	*****
23	<i>cynical</i>	<i>think</i>	8	90	5	0.2	25.73991	*****
24	<i>kind</i>	<i>give</i>	291	39	15	3.5	25.5004	*****
25	<i>vague</i>	<i>be</i>	24	740	17	5.5	25.26374	*****
26	<i>kind</i>	<i>explain</i>	291	12	8	1.1	24.304	*****
27	<i>good</i>	<i>express</i>	87	5	4	0.1	24.21323	*****
28	<i>gullible</i>	<i>steep</i>	9	2	2	0	24.04695	*****
29	<i>kind</i>	<i>come</i>	291	19	10	1.7	23.97205	*****
30	<i>arrogant</i>	<i>believe</i>	23	56	6	0.4	23.54412	*****

Table 2. Top 30 co-varying collexemes in [so ADJ as to V]

For the purpose of this research, only the 42 pairs exhibiting the greatest collostructional strength, as well as the pairs mutually repelled (the bottom of the list), are going to be presented and discussed.

4.1. Negative polarity adjectives

The results obtained through a co-varying collexeme analysis do not allow a straightforward interpretation. However, it is evident that all pairs conform to the abstract meaning of the construction generally defined as cause and effect. However, a closer inspection of distinctive adjective-verb pairs reveals that 25 out of the 42 pairs belong to the same semantic pattern. Specifically, all the adjectives in these combinations encode negative qualities, i.e. an insufficient intellectual capacity or negative emotional states (e.g. *naïve*, *gullible*, *malevolent*, *drunk*, *cynical*, *arrogant*, *weak*, *bold*, *arrogant*, *unglued* (in the sense *annoyed*), *vague*, *angry*, *reckless*, *presumptuous*). The negative adjectives are to be perceived as a cause, or a reason for the events encoded by the given verbs⁷.

⁷ In his paper on a formally and semantically similar construction, *too ADJ to V* construction across English dialects, Pavlović (2020) showed that the ADJ slot in American English denotes a lack of good judgement or intelligence as well.

On the other hand, the events represented by the verbs rarely involve ‘true’ activity. Instead, they normally encode cognitive, emotional reactions, or verbs of speaking (e.g. *think, believe, begrudge, forget, fear, say, ask, inquire, speak, claim, react, steep* (meaning *give over to*), *suggest, explain, categorize*, and only one instance of *be*, as a collexeme of the adjective *vague*.

Furthermore, the list contains 12 adjective-verb combinations where adjectives also encode negative qualities not related to human traits. As many of the words in the given pairs are polysemous, we inspected the context in which they occur and discovered a major weakness of the results. Namely, each of the 12 collexeme combinations calculated to be highly significant are in fact duplicates. For example, the pairs *impaired-fall* and *derivative-become* are noted to co-occur 6 times each. However, the first pair appeared in an identical sentence on the same website in the same year, essentially decreasing the observed frequency from 6 to 1. The observed frequency of the other collexeme pairs is 2, while, in reality, it is 1, as one and the same example was included in the corpus twice, the source mostly being websites. The observation led us to doubt whether these co-lexeme pairs in actuality exhibit the greatest collostructional strength. Instances like this reveal the weak sides of corpus analysis, prompting us not to take quantitative analysis for granted.

Nevertheless, if we disregard the previous caveat, the analysis of the 12 pairs for the most part confirms our finding that negative qualities ascribed to event participants cause the event in slot 2 of the pattern [so ADJ as to V]. The only three exceptions are adjectives *novel, favorable, and acute* that are used in a positive tone. Note that the adjective *mild*, example (6e), in its own right does not suggest a negative quality. Still, the context, or, more specifically, the consequence is perceived as negative, coercing the negative interpretation of *mild* in the *so*-pattern.

- 6a. Not wrong, mostly harmless advice, but so **generic as to veer** into the realm of noise.
- 6b. When knowledge is **so novel as to create** radical conviction, threaten the status quo or the foundations of religious belief, it can be suppressed for years and even centuries.
- 6c. This insight is **so acute as to endow** him with prophetic power.
- 6d. [...] spirit of the age which appears to be so opposed to it would become **so favorable as to admit** of its great and sudden advancement
- 6e. Is it possible to have a serious coronary condition, where the initial warning signals were **so mild as to escape** a physician during a routine medical exam?

As in the prevalent set of collexemes involving a personal trait or emotion, the verb slot related to these adjectives appears to be reserved for rather abstract consequences. Unlike verbs of cognition and emotion, as well as verbs of speaking observed in the dominant set of collexemes, here we can see that the verbs are used metaphorically to denote the change in attitude, perception or consciousness, as the context analysis reveals:

so impaired to fall within the range of..., so derivative as to become unintelligible, so pained as to destroy his inclination for food, so one-sided as to oppress an innocent party/ as to shock the conscience, so shabby as to merit giggles and tears.

4.2. Positive polarity adjectives

Table 2 includes merely 4 adjectives with positive semantics, and the expressions containing them all seem to be (partially) idiomatized. One of the exceptions to the negative adjectives in slot 1 is *kind*, which is highly attracted to the verbs *come*, *point (out)*, *provide* (meaning, *send*, *give*), *give*, and *explain* (5 pairs in total). The combinations with *kind* serve the communicative purpose of politely asking someone for a favor via conventionalized structure, as illustrated below. The same function is performed by the synonymous adjective *good*⁸ that also co-occurs with the same semantic types of verbs as the adjective *kind*. Unlike the adjectives expressing an inherent or acquired negative quality that tend to trigger or cause cognitive and emotional reactions, the verbs co-varying with positive adjectives involve movement and speaking.

7a. Be **so good to express** yourself more clearly.

7b. Perhaps your entourage could be **so kind as to give** us some privacy?

Furthermore, other adjective–verb pairs, exhibiting a lesser degree of collocation strength in our list⁹, are also used in the *so*-pattern to convey the meaning of a tentative request. Once again, the meaning of such adjectives is positive, for example *so gracious as to show*.

The same can be claimed for the positive polarity adjective *bold* which is most strongly related to the verbs of speaking. The semantics of these pairs is highly idiomatized, as can be seen from the following examples.

8a. May I be **so bold as to say** that our mornings and evenings are marked by what we love?

8b. May I be **so bold as to ask** what you require of me at your dinner?

8c. If I may be **so bold as to speak** as an outsider on this issue, this has nothing to do...

The combination of the adjective *bold* and a verb of speaking usually follows a modal verb of (asking for) permission, while the entire string [so bold as to V] is normally understood as an excuse or in-advance apology for saying something unpleasant.

Finally, the adjective *lucky* is a positive polarity adjective used in a (semi)fixed expression, participating in 36 co-lexeme pairs in the [so ADJ as to V] pattern. It is significantly attracted to the verb *have* which takes a range of complements, e.g. *so lucky as to have a home/ friend/ privilege, problem, secret*¹⁰. Unlike *kind*, *good* and *bold*, which are highly conventionalized in communicative situations, expressions with *lucky* merely surpass the compositional meaning ‘to have a good fortune’,

⁸ The *good* – *express* combination is also among the top 42 displaying the greatest association strength.

⁹ The full list of collexemes is available at request.

¹⁰ Stefanowitsch and Flach (2020) also observed the [ADJ enough to V] and [too ADJ to V] patterns have idiomatized uses. While the *enough*-pattern has an open verb slot in cases such as [*lucky/fortunate enough to V*] or [*stupid/dumb enough to V*], the *too*-pattern has the verb slot specified either lexically, or as regards a semantic class.

and are normally understood as ‘be fortunate, pleased or even grateful for a certain situation’.

4.3. Size or quantity adjectives

Among the co-varying collexeme pairs exhibiting the greatest association measure, a slightly different meaning pattern emerges in 5 examples where adjectives denote size or quantity. These collexemes include: *small – be*, *broad – encompass*, *numerous – Germanize*, *rare – be*, and *broad – include*. The semantics of the given set of examples resembles that of the *enough*-pattern and *too*-pattern (c.f. Stefanowitsch and Flach 2020), which encode an event as possible, admissible, justifiable etc. so long as the participant fits the size or range specified by an adjective in the first slot of the construction.

- 9a. DNA molecules are **too small to study** directly under the microscope.
 9b. Our eyes aren’t **big enough to see** all of nature’s beauty. (Stefanowitsch and Flach 2020: 249)
 9c. Some grants are **so small as to be experimental** in nature [...]

Despite the fact that all three constructions encode the same meaning, the range or degree of adjectives in slot 1 is apparently different. While the adjective in the *too*-pattern does not reach a contextually expected standard, the adjective in the *enough*-pattern is below or equals the standard (see Meier 2003 for an in-depth description). On the other hand, the *so*-pattern merely stresses the quality expressed by an adjective, serving as a cause. In certain contexts, the implicatures may differ, as previously described.

The following table represents a brief list of adjective-verb pairs mutually repelled in the construction.

	ADJECTIVE	VERB	FS1	FS2	OBS	EXP	COLL.STR. LOGL	SIGNIF
2386	kind	be	291	740	1	66.1	147.0178	*****
2385	bold	be	115	740	1	26.1	51.3616	*****
2384	foolish	be	79	740	3	17.9	22.94451	*****
2383	stupid	be	103	740	6	23.4	22.55456	*****
2382	kind	make	291	157	2	14	17.80541	****
2381	naive	be	53	740	3	12	11.74597	***
2380	cruel	be	18	740	1	4.1	4.01711	*

Table 3. Mutually repelled collexemes in [so ADJ as toV]

It is interesting to observe that the verb *be* fills slot 2 in 6 out of 7 mutually repelled adjective-verb combinations. As mentioned, the verb *be* is by far the most frequent in this position (740 instances), yet some of the most frequent adjectives that were previously established to represent the core meaning of the construction repel it. The table apparently confirms the conclusion that the semantic frame of

cause and consequence represented by the *so*-pattern prefers verbs of cognition, speech, and emotion as possible outcomes, and not states.

The verb *make* co-occurs with the adjective *kind* twice (essentially, one example registered twice), observed in the following example:

10. Galileo intoned after those nights of wonder, “for being so kind as to make me alone the first observer of marvels kept hidden in obscurity for...”

In this case, being kind does not induce activities of giving or generally responding to requests, which is a conventional conversation formula; instead the consequence denotes a change of status, which apparently is not strongly related to the pattern [so ADJ as to V].

5. Conclusion

The abstract meaning of the construction, i.e. the meaning of cause and result, taken rather broadly, subsumes all collexeme pairs. The co-varying collexeme analysis resulted in 42 adjective-verb combinations with the greatest collocation strength. The bottom five pairs of mutually repelled combinations merely served the purpose of confirming the event frames typically associated with the [so ADJ as to V] construction.

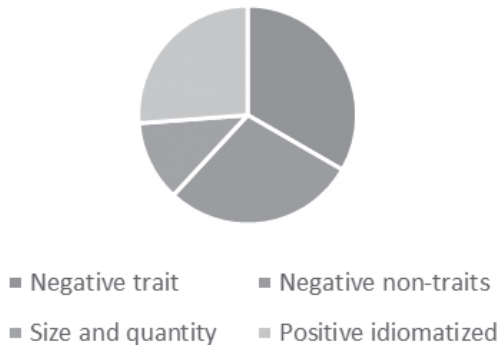

Table 4. The semantics of the adjectives attracted to the construction

The qualitative inspection of the pairs and the context they occur in suggests that the causal element in the pattern [so ADJ as to V] is predominantly related to negative qualities. In other words, the semantic frame is such that the negative qualities—or cognitive and emotional insufficiency observed in the participants—are perceived as likely causes of the results or consequences realized as verbs. It is important to note that being naïve, ignorant, or angry does not induce us into action, but rather into thinking, speaking or into a range of emotional states.

Within this group, only a few positive adjectives appear to be an exception in that they participate in (semi)fixed or conventionalized expressions.

On the other hand, almost one third of the studied combinations (28.6%) contain adjectives of negative polarity expressing cause unrelated to our mental and

emotional capacity (marked ‘non-traits’ in Table 4). It is interesting that while the adjective slot accepts diverse semantic types, the result-events in slot 2 are restricted. More specifically, the verbs in this group are not typical motion and dynamic verbs, by contrast they express the change in perception, attitude, or state.

Lastly, about 12% of the analyzed collexeme pairs border the meaning of *too*- and *enough*-patterns in that they specify a range, i.e. size and quantity that is seen as a condition to the fulfillment of the event marked by the verb slot.

In conclusion, the construction is entrenched as generally encoding cause and result. The restricted number of positive adjectives is used quite productively in the pattern conventionalized through recurrent use in certain communicative situations. In a great majority of cases, negative polarity adjectives are perceived as causes, with only a few exceptions. The 12% of pairs expressing size and quantity explain why in certain grammars (e.g. Downing 2015) the structure [so ADJ as to V] is grouped with *enough* and *too* pattern.

References

- Aarts, B. (2011). *Oxford modern English grammar*. Oxford University Press.
- Downing, A. (2015). *English Grammar: A University Course*, third edition. London and New York: Routledge.
- Flach, S. (2017). *Collostructions: An R implementation for the family of collostructional methods*. R package version 0.1.0, www.bit.ly/sflach
- Goldberg, A.E. (1995). *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago: University of Chicago Press.
- Goldberg, A.E. (2006). *Constructions at Work: The Nature of Generalization in Language*. Oxford: Oxford University Press.
- Goldberg, A.E. (2019). *Explain Me This: Creativity, Competition, and the Partial Productivity of Constructions*. Princeton; Oxford: Princeton University Press.
- Gries, S.T. and Stefanowitsch, A. (2004a). Extending collostructional analysis: A corpus-based perspective on “alternations”. *International Journal of Corpus Linguistics* 9/1, 97–129.
- Gries, S. T. and Stefanowitsch, A. (2004b). Co-varying collexemes in the *into*-causative. In Michel Achard and Suzanne Kemmer (eds), *Language, Culture, and Mind* (pp. 225–236). Stanford: CSLI.
- Hilpert, M. (2014a). Collostructional analysis: Measuring associations between constructions and lexical elements. In: D. Glynn and J. A. Robinson (eds.), *Corpus Methods for Semantics: Quantitative studies in polysemy and synonymy* (pp. 391–404). Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins,
- Hilpert, M. (2014). *Construction grammar and its application to English*. Edinburgh University Press.
- Huddleston, R. and Pullum, G.K. (2002). *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge University Press.

- Lakoff, G. (1974). Syntactic amalgams. *Chicago Linguistics Society* 10: 321–44.
- Meier, C. (2003). The meaning of *too*, *enough*, and *so... that*. *Natural Language Semantics*, 11(1), 69–107. <https://doi.org/10.1023/A:1023002608785>
- Michaelis, L.A. (2004). Type Shifting in Construction Grammar: An Integrated Approach to Aspectual Coercion. *Cognitive Linguistics* 15: 1–67.
- Pavlović, V. (2020). Too early to say: The English *too* ADJ to V construction and models of cross-cultural communications styles - A collostructional approach. *International Journal of Corpus Linguistics* 25:3, 298-322. <https://doi.org/10.1075/ijcl.19044.pav>
- Schmid, H., Küchenhoff, H. (2013). Collostructional analysis and other ways of measuring lexicogrammatical attraction: Theoretical premises, practical problems and cognitive underpinnings. *Cognitive Linguistics* 24, 531–577.
- Stefanowitsch, A. (2013). Collostructional analysis. In T. Hoffmann, & G. Trousdale (Eds.), *The Oxford handbook of construction Grammar* (pp. 290–306). Oxford/New York: Oxford University Press.
- Stefanowitsch, A., & Gries, S. Th. (2005). Covarying collexemes. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory*, 1(1), 1–43.
- Stefanowitsch, A., and Flach, S. (2020). Too big to fail but big enough to pay for their mistakes. *Computational Phraseology* 24, 247-272.
- Stefanowitsch, A. and Gries, S.T. (2003). Collostructions: Investigating the interaction of words and constructions. *International Journal of Corpus Linguistics* 8/2: 209–43.
- Swan, M. (1996). *Practical English Usage*, 2nd edition. Oxford: Oxford University Press.

Sources:

- Davies, M. (2008). *The Corpus of Contemporary American English (COCA)*. Available online at <https://www.english-corpora.org/coca/>.
- Davies, M. (2010) *The Corpus of Historical American English (COHA)*. Available online at <https://www.english-corpora.org/coha/>.

Тиана Тошић Лојаница

СНАГА ПРИВЛАЧЕЊА: КОНСТРУКЦИЈА *SO ADJ AS TO V* И ЊЕНЕ КОЛЕКСЕМЕ

Ослањајући се на идеје конструкционе граматике (Голдберг 1995, 2006), у раду се испитује конструкција *so ADJ as to V*, односно лексеме које се могу наћи на две отворене позиције. Једна од премиса теоријског оквира је да и синтаксичке конструкције могу бити носиоци значења, као и да привлаче одређени, и одговарајући, тип лексичког материјала. Метафоричка привлачност је, у ствари, показатељ мере у којој је дата конструкција когнитивно увржена у говорној заједници. У раду се примењује анализа коварирајућих колексема (подтип колострукције као ширег методолошког апарата), која подразумева корпусну

квантитативну анализу којом се добија списак парова лексема које се међусобно „привлаче“ или „одбијају“ у датој граматичкој конструкцији. Конструкција *so ADJ as to V* има широко схваћено значење узрока у последице, при чему анализирани парови колексема код којих је измерен највећи степен привлачности указују на чињеницу да су придеви негативног значења најчешћи узрочници когнитивних, емотивних и вербалних глаголских радњи. Такође је уочен мањи број придева позитивног значења који у комбинацији са глаголима кретања или мировања чине умерено продуктивну групу парова чија је међусобна веза конвенционализована и идиоматизована. Трећу, најмалобројнију, групу чине придеви са значењем величине, димензије и сл. које такође привлаче глаголи који нису динамични у правом смислу те речи, а значењски су блиски обрасцима са *too* и *enough*.

tiana.tosic@filum.kg.ac.rs

eres of life and many research disciplines, but
Therefore, as researchers in the fields of social
international conference, this year entitled
cus on the power of words, as well as on the
nifested in various spheres of society and in
ly encompassing linguistic and literary studies
ary studies, but nevertheless enable the
omenon in specific contexts and from their

II

MOĆ JEZIKA U UPOTREBI

vim sferama života i u mnogim istraživačkim
straživačko polje. Stoga je ideja da se za našu
književnost, moć kao stručnjaci iz polja
uka usredsredimo upravo na pojam 'moć reči'
manifestuje u različitim sferama društva i u
živačkih oblasti koje obuhvataju najširi spektar
disciplinarna istraživanja koja se oslanjaju na
učesnici skupa ovaj rasprostranjen fenomen
mu iz svog originalnog ugla.

LANGUAGE, LITERATURE, POWER

ИСКАЗИВАЊЕ ЗАПОВЕСТИ, ПОДСТИЦАЈА, УПУТСТАВА У ГОВОРИМА КОСОВСКОГ ПОМОРАВЉА¹

Сажетак: У раду се кроз анализу сегмената из косовскопоморавског говора указује на језичка средства којима се исказују заповести, подстицаји, упутства, молбе и слични начини обраћања саговорнику. Циљ анализе је да се протумаче начини којима је могуће исказати извесну надмоћ према саговорнику. Ти начини су изнијансирани од интензивнијих према слабијим утицајима на присутне. Због тога су та средства са потврдама из говора Косовског Поморавља сврстана у неколико семантичких група: 1. Заповести, 2. Забране, 3. Претње, 4. Клетве, заклетве, 5. Обавезе, 6. Упутства, 7. Подстицаји, 8. Допуштења, 9. Молбе, 10. Жеље и благослови. Начини исказивања различитих говорникових тежњи у остваривању неке радње подразумевају не само употребу императива, већ и конструкција са неким модалним глаголима или неким речцама уз облике презента или футура првог.

Кључне речи: српски језик, призренско-јужноморавски говори, Косовско Поморавље, моћ, заповест, упутство, презент, футур први, императив, модални глаголи.

1. Увод

1.1. У српском језику се исказивање заповести, подстицаја или давање упутстава за обављање неке радње, изражавање молби и сличних говорникових тежњи може вршити употребом различитих глаголских облика или уз помоћ различитих модалних глагола. Оно што је заједничко оваквим начинима комуникације јесте да се путем речи заправо исказује извесна надмоћ према саговорнику. Онда када се исказе молба или жеља, када се речима подстицаја или заповедања обраћамо саговорнику, он заправо постаје објекат неке врсте манипулације јер се ставља пред чин принудног одлучивања – неко те моли, захтева, подстиче или даје упутства са циљем да се одређена радња изврши. У овом раду истражене су наведене могућности коришћења језичких средстава како би се кроз реч заправо показала извесна моћ оног који је казује над оним коме се казује. Заправо, коришћењем различитих могућности које реч носи са собом, говорник користи ту могућност речи да свог саговорника натера на неку радњу. Та моћ речи може бити слабија или јача, што се огледа у изнијансираниости у обраћању. Обрадом примера из забележених дискурса уочиће се да се

¹ Рад је настао у оквиру Стратешког пројекта САНУ „Историја и културно наслеђе српског народа на Косову и Метохији” (ИНСКИМ), ЕБ 02-2021.

не ради само о формама императива, већ и презента и футура првог, којима се у различитим контексима и са употребом различитих лица изричу облици некаквог забрањивања или допуштања, одвраћања или упућивања на вршење неке радње, затим, претње, обавезивања или клетве. Кроз моћ речи може се уочити моћ њеног носиоца – говорника или преносиоца, те се у целокупном контексту могу увидети и последице које она оставља: вршење или невршење исказаног, наређеног или препорученог.

1.2. Корпус који је коришћен у овој анализи представља дијалекатску грађу из говора Косовског Поморавља, области која обухвата новобрдски, косовскокаменички, гњилански и витински крај. О косовскопоморавском говору до сада постоје сазнања на основу појединачних испитивања неких аутора: Љ. Ћирића (2003, 2004), С. Станковића (2008, 2009, 2010), С. Милорадовић и С. Станковића (2010), Р. Стијовић (2010, 2012), Р. Младеновића (2021) и др. Међутим, целовит опис ове дијалекатске области српског језика до сада није урађен. На основу досадашњих истраживања може се рећи да се ради о јужноморавском типу призренско-јужноморавских говора, који има неке одлике по којима се разликује од географски блиских јужноморавских говора.

Грађа која је послужила за обраду у овом раду делом је материјал прикупљен у оквиру пројекта *Проучавање словенских говора Косова и Метохије* (2002–2003. године, Институт за српски језик САНУ, УНЕСКО), а делом је грађа коју сам самостално прикупила.

1.3. Да бих дошла до већег броја могућих употреба глаголских облика ради исказивања молби, подстицаја, заповести, одлучила сам се за комбиновани преглед релевантне литературе која је подразумевала опис стања у српском језику уопште, али и опис стања из дијалектолошког угла. У том смислу узете су у обзир следећа домаћа лингвистичка остварења: *Нормативна граматика српског језика* (2014), *Синтакса савременога српског језика: проста реченица* (2005), *Синтаксички упитник за говоре косовско-ресавске и призренско-тимочке дијалекатске зоне* (1995) и *Синтакса глаголских облика у говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице* (2018). Комбинацијом сагледавања могућих употреба глаголских облика у српском језику описаних у релевантој литератури дошло се до конкретнијих очекиваних случајева, који се могу даље препознавати у некој језичкој грађи.

У стандардном варијетету српског језика за исказивање заповести, жеља, потреба и сличних значења могу се користити следећи глаголски облици и конструкције у вези са глаголима, а да притом имају извесне семантичке нијансе (в. Пипер, Клајн 2014: 395–413):

1. **Императив** свршених и несвршених глагола „служи за усмеравање неког бића (обично лица) на вршење глаголом именоване радње.”
2. Облик **презента за 3. лице** са речцом *нека* у саставу императивне конструкције за 3. лице.
3. Презент са речцом **да** у императивном значењу врло често се јавља у **1. л. мн.;**

4. Прохибитивним императивом изриче се **забрана**. Тада се употребљава императив са негацијом **не** или конструкција **немој + да + презент**;
5. Превентивним императивом изражава се **упозорење** и има контрукције: **пази(те) да** или **гледај(те) да + презент**.
6. Императивни перфекат у споју са речцом **да** што означава „**енергичну наредбу** или **забрану** вршења радње (ако је у предикату негација)“;
7. Употреба презента са модалним глаголом **требати**;
8. Футур први употребљава се за исказивање „**подстицаја** типа **заповести, забране** или **жеље** да се нека радња врши или не врши“;
9. Футурски аорист, којим се исказује значење нечега „што **може, треба, мора** или **не сме** да се деси, што **се жели** или **се не жели** и сл.“;
10. **Пословички императив** са „директивним, уопштеним и свевременским значењем“;
11. **Оптатив** као „иреални граматички начин у облику радног глаголског придева [...] у исказивању добрих **жеља**, у **благословима, проклињању, заклинању** и сл.“
12. **Инструкцијски инфинитив** у исказивању различитих **упутстава, инструкција** и сличних исказа, у којима се подразумева употреба модалног глагола **требати**.

У *Семантичком упутику* намењеном призренско-тимочким и косовско-ресавским говорима (Милорадовић 1995) за исказивање наредби, подстицаја, молби и сличних говорникових тежњи могу се наћи следеће могуће употребе глаголских облика:

1. Презент у императивним сложеницама за изрицање **захтева**;
2. Презент у конструкцијама **да + се + презент** (обично за 3. л. јд. и мн.) са значењем **нека**;
3. Имперфекат са значењем садашњости са модалном нијансом **жеље** или **намере**;
4. Имперфекат од глагола **хтети** када се уноси елеменат **жеље** и **сумње у извршење радње**;
5. Конструкција **да + презент** „са значењем **некатегоричког предлагања**, често са извесном несигурношћу или колебањем“;
6. Конструкција **да + перфекат** „са прохибитивним значењем (**са нијансом појачане забране**)“;
7. Футур I „којим се означавају радње што су се у прошлости вршиле по неком обичају, по навици, или по склоности, које су се више пута понављале“. Оваквим моделом се у испитиваном говору може изнети нека врста описа неке радње са значењем **давања упутства** како да је неко други врши;
8. Футур I за исказивање различитих модуса, између осталих и **заповести** и **жеља**;
9. Футур I у модалној употреби у **клетвама** и **псовкама**;
10. Друго лице императива у функцији трећег, у **благословима** и **клетвама**;

11. Употреба императива у **молитвама, благословима и саветима**;
12. Речца *де* иза облика *ела, ајде* „са нијансом нерадо дате или **изнуђене сагласности: ајде де** и сл.”;
13. Употреба речце *де* у реченицама у којима се јавља нека реч за **подстицање**, нпр. *дај, ајд* и сл.

Исцрпним анализирањем глаголских облика и њихове употребе на дијалекатском подручју, што представља значајан допринос домаћој дијалектологији, бавила се Б. Вељовић (2018). На основу закључака до којих су истраживања довела, могле би се издвојити следеће употребе глагола у вези са исказивањем наредби, жеља, упутстава и сл.:

1. Облицима **императива** исказују се: **заповести, подстицаји, молбе, упутства, савети, поуке**;
2. **Негирани императив** од глагола имперфективног вида чешћи је од конструкција са перфективним видом;
3. **Одрични императив** у конструкцији **немој + инфинитив / да + презент**;
4. **Негирани императив** у једноставнијој конструкцији: **да + презент**;
5. Удвојене форме императива као балканистичка црта: императив глагола **ићи** у значењу *желети* + **императив глагола** којим се казује садржај жеље;
6. Исказивање **хтења, жеље, намере, воље, готовости и спремности** уз помоћ конструкције: пуни облик глагола **хтети (хтет / шћет) + да + презент**;
7. Исказивање радње која се **сме** или **не сме** вршити уз помоћ овог глагола уз **инфинитивну допуну**;
8. Исказивање радње коју **треба** извршити уз помоћ овог глагола и допуне у виду **инфинитива** или конструкције **да + презент**.
9. Исказивање радње која се **мора** извршити уз помоћ овог глагола и допуне у виду **инфинитива** или конструкције **да + презент**.
10. Исказивање **савета, упутстава** и сл. применљивих у сваком времену уз помоћ облика **презента**.
11. Исказивање **општих правила** која су се примењивала у деловању или понашању уз помоћ облика **перфекта**;
12. Изрицање **благослова, добрих жеља** или **клетви** уз помоћ **перфекта**;
13. Исказивање **наредбе** уз помоћ **перфекта**.

2. Анализа

2.1. На основу датог прегледа може се закључити да се одабиром одређених глаголских облика, њиховом комбинацијом, употребом различитих модалних глагола, речци и конструкција заправо исказује изнијансирано зна-

чење упућивања неког лица на неку радњу. Семантичка изнијансираност искоришћених глаголских форми могла би се представити линијом: **заповест** → **подстицај** → **молба**, што би представљало основни смисао оваквих исказа. Међутим, потпуна значењска нивелисаност је бројнија и она би се могла увидети кроз десет семантичких група чијим се низањем уочавају прелази од најинтензивнијих исказа заповедања према оним слабијим у којима се огледају жеље: 1. Заповести, 2. Забране, 3. Претње, 4. Клетве, заклетве, 5. Обавезе, 6. Упутства, 7. Подстицаји, 8. Допуштења, 9. Молбе, 10. Жеље и благослови. У наставку следи преглед потврда за свако од понуђених семантичких поља.

2.1.1. Исказивање заповести

Примери исказивања заповести показују да се у овом случају користе облици императива. Најчешћи је облик 2. л. јд., али има и 3. л. јд. које је исказано конструкцијом *нека + презент*. Једна форма 2. л. јд. је окрњена – *ћут*. У 2. л. мн. императива забележен је екавски рефлекс јата – *ставете, станете*, што није необично за призренско-тимочке говоре. Забележена је једна потврда удвојеног императива реализованог помоћу императива глагола *ићи* и императива глагола којим се исказује заповедана радња. Једним примером потврђује се исказивање заповести употребом футура првог, који је овде исказан конструкцијом енкликтика *ће + презент*, и то је још једна балканистичка црта као важна одлика призренско-тимочких говора (Ивић 1985: 113, Белић 1999: 402–403). Негирани императив обележен је раздвајањем негације од глагола помоћу енкликтике, што је типично за неке јужноморавске говоре (Белић 1999: 402–403).

Ма бѣжи брѣ;² искарѣј гу нѣка носѣ там; кѣжи, кѣжи (Д); нѣ га знам, мѣкни ми се (Д); ма л отворѣ врата (М); отворѣ тамо врата (М); остѣви туј, сѣне, е тако (КК); сѣди туја, стѣји (К); љзѣни нешто, замезѣ (Ц); ћѣти, Мѣлице (КК); ћѣти, бѣбо, ће те затворѣв (М); ћѣт, не мѣгу, на жѣвѣци ми љдеиш (Кр); љди трајѣи га ако ти ваља; љди там да радѣиш (Р); нѣ се занесѣј, нѣ се занесѣј (Кр); стѣвете иѣћер (М); стѣнете, рѣче, стѣнете (М); ће га вратѣиш тѣј рѣе (К).

2.1.2. Исказивање забрана

Код исказивања забрана могу се издвојити негирани облици императива и одричне форме презента, у којима се препознаје значење забрањивања неке радње. За разлику од једног примера из претходне групе са заповестима – *нѣ се занесѣј*, у којем се нијанса забране неке радње ипак не препознаје, ови примери би могли да се доживе чак и као изричите забране. Неке потврде су јасно одређене као забране на основу употребљеног глагола: *одобрѣ / не одобрѣ, сме / не сме, ваља / не ваља*. Конструкција са императивним обликом *немој*

² Поред сваког примера налази се скраћеница имена места у којем је потврда забележена: Б – Божевце, В – Ваганеш, Д – Доморовце, К – Кололеч, КК – Косовска Каменица, Кр – Кормињане, М – Мочаре, П – Пасјане, Р – Ранилуг, Ц – Царевце.

носи исто значење. Некада ове забране садрже и појашњења разлога како би се саговорник уверио у озбиљност поштовања забрањеног. И у овој групи се препознаје екавски облик императива у 2. л. мн. – *смејете*, који се вероватно развио аналошки.

среда и пѣтак тебе нѣ ти се одобрава (Р);
не смѣш да збориш, ће те удари (Д); *не смѣ да ти иде никој у забран* (Р); *то нѣје смѣло да се рѣди такој* (Б); *Али кудѣ купаиш дѣте, стар не смѣ ни косу да опѣре* (Р); *Не смѣло никој да изађе у поље, не радило се. Ако узнеш свѣ криећи у собу, а нѣ да идеш у обѣр да те глѣдав. Тѣј било за поље заветано. Јербо раније је било млого ко сѣг што је сѣша, а тѣз град* (Р);
Не се смѣло на татка да се одговѣри ништа. Тѣј се поштувало законски. А сѣг, друкије је (Кр);
немѣј да искачаиш да се шѣтаиш, седи коде кућу (К); *немѣј да нијеш, ће умреш млад* (Д);
Не ваља да се повраћа, тѣј викала свекрва, нека трпи, нека вика, не ваља да се повраћа дѣте, нѣје добро да га повратиш (Р);
нѣ се смејете ич кад је такој (К);
Тѣј дѣн не износиш црно котличе да нѣ ти је црно жито. И друг да ти дође у кућу, нѣ му дајеш да ти изнесе нешто. Ако попије, тѣја попије, ако изѣде, тѣја изѣде, а од преко врата, ништо нѣ му даваш да ти изнесе, значи изнесе ти бѣрићет (Р).

2.1.3. Исказивање претње

У обрађиваној грађи потврду за претњу пронашла сам у наративу који је и посвећен опису радње где се прети дрвету. Након изречене претње следи заповест којом се супротставља претњи, а све у функцији обредног поступања не би ли се дрво умилостивило да буде родно у наступајућој години. Остали примери нису се могли овде сврстати.

И прѣти: „Ће га исѣчем!” Ти викаи: „*Не, нека, ће роди*” (Р);
„Ће гу исѣчем!”, један вика. „*Не, ће роди, нѣ гу сѣчи!*”, тринут (К).

2.1.4. Исказивање клетви или заклетви

Клетва као део народног веровања „садржи речи које тајанствено делују на онога коме су упућене” (Кулишић, Петровић, Пантелић 1970: 176), те се у таквим исказима налази изразита моћ тако изнете речи. Клетва може бити тешка и свирѣпа и зато се у народу каже да је „боље избити дете него клети” (Кулишић, Петровић, Пантелић 1970: 176). За разлику од клетве, заклетва је нека врста гаранције коју говорник даје саговорнику, али и она садржи моћ утицаја на њега јер својом јачином убеђује да се верује ономе ко је изриче.

Ооо, рѣне ги изѣле; о, бољка гу изѣла (К);
ткала сам, жи ми очи, да виш (Кр);
жи ми Света Недѣља (Кр);
жи ми свѣ, тако је (П).

2.1.5. Исказивање обавеза

Обавезе се обично намећу ономе коме се говорник обраћа и у ту сврху најчешће се користе глаголске форме уз помоћ модалног глагола *морати*. Некада се оваквим конструкцијама само описује нека радња или низ радњи, али се свакако преноси нешто што је обавезно урадити, јер се претпостављају последице уколико се не изврши дата радња или више радњи које се строго препоручују.

жéна мóра око њéга стáлно, да премо́ва га, да га чи́сти, он набéре цвеће, обавезно мóра, сáг поготóво, лéто. Сва́ко јутро мóра она да га пречи́сти (P);
ти мóраш да гу накр́миш ујутру, да ву да́ш со и ја́рам, на да гу пýштиш, јер је отровна тра́ва... лека́ра да зóвеш, ветерена́ра, нéма дрýги спáс... (Ц);
А погодí се у Марáву вадиши коноп́је, мóраш по́сну хрáну да јéдеш, попри́ка, тиква, свáри ти ма́јка и то́ јéдеш. О́ће, нéће, мóраш, вадиши, ко́ј те пítа (P).
За жíто свé гу утéнав лýди, а мóра да да́. Стó педесет кíла или двéста педесет кíла жíто да да́ш. Мóраш да да́ш, Житопрóмет да ти узне (P);
мóраш у сва́ку ку́ћу онóј жíто, што се сéје бра́шно, да га тркне́ш низ обóр (K);
Докле је мláда, докле се порóди, она кáко до́ђе, она мóра да цýне рýку. Ако до́ђе зéт, тéча, она мóра. Кóј е по́стар од њýма, она мóра (P);
Мóра да иде да га нóси дéте, мóра да иде да ко́па (P);
у пéтак, мóра да бýде у пéтак (П);
да пéре нóге на свéкра, да помéте, вóду да гу стáви (M);
Свéкра да поли́је, да га изýје, да му опéре нóге, да покрýје увече кад лéгне (K).

2.1.6. Исказивање упутстава

Грађа из говора Косовског Поморавља показала је значајну заступљеност потврда којима се исказује давање упутстава за обављање неке радње или низа радњи. У оваквој семантичкој функцији најчешће се користе облици презента, али је присутан и футур први као и безличне форме. Истакнуто значење давања упутстава посебно има облик 2. лица једнине презента или футура, преко којег се и најбоље уочава директни контакт говорника и саговорника. Оваква упутства могу се изрицати употребом једног глагола, а тај глагол се може и понављати како би се значење појачало. Присутни су и опширнији искази са детаљима вршења неких радњи када се користе различити глаголи у истој форми презента, која је препозната као пожељна за остваривање говорничког циља.

(1) *трипут за́ђеш с погáчу (M);*
на три-чети́ри мéста га размéсиш (M);
Е, само се ова́ко уцр́ниш с онóј и ни́што, дрýго ни́што (Ц);
Ете овóј ја́је га ч'ува́ш гóдину дáна (Ц);
Скоро íсто, само трéбаш, ме́њаш нóге, чети́ри подно́шке те́ј, оно кад навíкнеш оно íсто, јер увек по једну́ ногу ме́њаш (M);
и раздáш ку́ј е ту́ј у цркву... на грóбље, на У́скрс, само не пр́ви дáн, дрýги дáн, јуч'è је бíло за жíви, а данáс за мр́тви,... ти́ја за мр́тви ја́ја, а овíја ја́ја нé за жíви што су... и подéлиш на лýди ку́ј íма у цркву (Ц);
Кад умре ти не́ки, па на Петровдан íдеш у цркву, раздáјеш, однéсеш у цркву кíло

зјџтин, напратиши питу, однесеш у цркву и разделиши (Ц);
 По дџвет црепуље напратиши, дџсет, једанџес напратиши (М);
Блџеши како џвца, ричеш како крати, мее, бее, муу (Ц);
џсто подџелиши... на Ђурђџвдан, на ставиши тамо у ладно место и џно не се поврати (Ц);
Ўзнеш навађујеш теј вџде, ка дџђе до крати, помџраши, на напратику, на копу, на прати (В);
 Па снашка се дџне собаље, прати џгањ, на тури воду, на смете кућу (К);
 Зелџно набереш, напратиши јуже, на у јуже вржеш (Р);
 На џчак, џгањ гори, црепуљу вадиши, скинеш, туриши проју, на вршињик горе, по-
кријеш са жар и пече се проја (К);
 То је кисело млџко кад укисџлиши и дџдаш му сол, џцџпиши напратику кроз њџга и мацаши (В);
 на га сабереш, издџџиши меичину, издџџиши кџске, качиши (Р);
 а раније раж кафа, испџчеш, јџчам испџчеш, џстуцаши у џној дрвџно, у чутуру, прџсџеш (Р);
 Чџшаљу гу вратиши, а струк босиљак џстане у њиву куде си брати пуштија.
Пуштиши брати и џма ставиши у брати, пџбијеш џнај босиљак (Р);
топчаш сџ, жџце бројиши, џте тај џснџва џто је, на сџ бројиши жџце и за-
редујеш, џте џвој е на три жџце, три-чџетири рџда џзаткајеш, на џзмџкнеш
навамо (Р);
 И ти тој нађеш мишче, ставиши га на џпорет да се испџче, да џзџри, на га стро-
џиши сџс мрџан џто се трџа напратику. Па с њџга га стрџаш, стрџаш. Пџзџвеш
њџма на кафу. Даш гу га на њџма у кафу, не премети, џна да не зна (Р);
 На тој гџмно вршиши, на метеш. Сџ нагомилаши, по пџдџсет снџпа, седамдџсет.
 Па пџсле на га џкрџеш сџс дрвџну вџлу. Истрџсџјеш, џстрџсџјеш. Пџсле сџе џд-
береш сламу, сџ џдбереш, фрџши у плџмњу сламу. Вџтар кад дџне, ти вџеш (Р);
 На пџла и прекрџтиши га, и тија дџва дџла прекрџтиши ги. Само на дџва дџла. Само
 га џдџџиши на срџдину. Мало, да сџпеш вџно. џвако, џвој е колатч, џсџчеш га џт
крати у крати и мало туј у срџдину сџпеш вџно. Е пџсле, џвај крати џто ти је, и ти
вртиши и џдовџд и џвџд (К);
 на прџви дан Ўскрс не џдеш нигде, пџсле, дрџги дан џдеш по рџдџбину, џдеш код
зџву, код ђџрку, код мајку, код било кџг... мџсџши крати, и тај вџлики крати нџсџши
 на зџта (Б);
 прџво дџвер ђџ џлџгне, млади џвџде, џскрџши пџгџчу, стави гу у неку марџму џд-
зџр, на пџгџчу гу џскрџши, више главу, такџви су тамо џбџчџји. Дџ гу прџстен,
папџче гу џа на нџге да џбује и такџј (КК);
 тој јаје га џпереш и накрџмиши стоку... ч' џваркућа... сџџваши на сџвакога по јџдно, а
јџдно ставиши на кџнац, куј зџва џвако фџати га са џста и пџсле тај кџнац џстави-
мо ка те бџли неџто, вџжеш на нџгу на стоку, на ч' џвџка. Не га љџџитџмо, пџсле
 га џљџитџмо, кџј га џфџти у џста. Тој га џбџсиши на кџнац џвако. џн га љџџа и
натџмо и навамо. Ти зџнеш и џфџтиши га сџс џста (Ц);
 (2) Ђџ џкрџшаш, ђџ вџдиши (М);
 прџво ђџ зџџџра сџвџрџва, на јџтрџва, на зџва, дџва крати ђџ врати (КК);
Ђџ дџнесџ сџвџк, ђџ се џспрати дрџво. Кџ ђџ дџђе вџчџр, ђџ џструпи (Кр)
 И џна ђџ га разџџти џној братињџ, ђџ сџпџ воду, ђџ напрати јџтрџдџн бџзу, кџтличџ

ће напунимо (Кр);

после ће си ги пушити туј куј си ги чува, ће се наједеш, па ће си ги докара (К);

после ћ испредемо, па ће сваримо да омекша преха, па ће основемо, па ће ткајемо (Кр);

Изнесе пред врата и ће рекне, ми одовуд ће га питујемо: „Какво је време?“ „На све куће ведрина, на нашу облачина“ Такој ће рекне трипут, и ће улегне: „Добро вече, добро вече, Срећан Божић.“ Ми са пиеницу ће га прскамо, старовремски (К);

(3) Али овај струка кад се ткаје, она се ткаје посебно (М);

На тоčkови се закачи оска (М);

И кад се исуши, стави се на ватру, дрва наложиш у оџак. Турши црепуљу, греје се, и печеш овај леб. И вршњик ставиш (М);

Бере се, турав се теј травке у воду, врпчиш, коприва. Иде се, иде, бере се кукурек, тура се на капију (К);

Тој се основе, па се навиге вратило, има дугачке струке, две струке се стави (М);
Тој док је влажна, истегне се и склопи се и нешто тешко стави се, та гу испегла онај тежина (М).

2.1.7. Исказивање подстицаја

Подстицај саговорника да изврши неку радњу препознат је у неколико форми. Најчешће се јавља модел са употребом речце *ајде / ај*, затим се у истој функцији користи речца *бџи, ете* и поједностављени облик призивања само речцом *да + презент* глагола. Уз *ајде / ај*, *бџи* и *ете* долази допуна глагола у презенту, футуру првом или у императиву.

Ајде дођи, мори, на кафеу (Р); Ајде жџени се, Сашо, па да види сваџбу (К); ајде ће кршимо погачу (К); ајде, Ратке, узни столиче (К); ај да искочимо да га видимо (Р); ај право да ми кажеш (К); ај ћ идемо за воду (К); ај узни, носи за Београд (К); бџи да видиш, да се подинеш (Р);

Ете жџени се ти (К);

да виши какве бошче ја имам (Б).

2.1.8. Исказивање допуштења

Допуштање за извршење неке радње препознаје се по употреби речце *нека* која има допуну у облику презента, што се може поистоветити и са исказивањем императива у 3. лицу. Ипак, у примерима се препознаје доза одобравања даљег вршења неке изречене или започете радње, што се може закључити на основу контекста. Одобрење вршења неке радње присутно је и код условних реченица.

Нека пише све, нека знаје (М);

ако ме утџпа, нека ме утџпа;

тој нека остане, овој морам да продам;

„Ћути, бабо, ће те затворив.“ „Одма нек ме затворив!“ (Кр);

Нека ги малко тија врата (М);

Ако ти се једе, јеџи, ако не, иди надвар тамо (К);

Ако не те зна, ти немџ да одрекнеш, вика, од соџру, од леб, ти јеџи (Р).

2.1.9. Исказивање молбе

Исказ у виду молбе не мора садржати глагол *молити*, јер се значење молбе може препознати и у форми заклетве, о којој је било речи раније.

Иди, сiнко, жив ти ја, да гу навадиш (В).

2.1.10. Исказивање жеља и благослова

Изрицања жеља и благослова блиска су у својој функцији, а она се може описати дефиницијом благослова, а то је „говорни израз који се заснива на веровању да се обистини оно што се благосиљањем жели ако се позивају на моћ и милост више силе” (Кулишић, Петровић, Пантелић 1970: 32).

Како не отидем на гроб да се искукам, да се исплaчем (КК);

Нека су ти живи, нека ти су живе (Кр);

Нека су живи (М); Нека чува Господ (П);

тики Бог на помоћ (Кр).

3. Закључак

У овом раду се анализом наратива из говора Косовског Поморавља указало на начине исказивања заповести, претње, подстицаја, упутстава, молбе и сл. Кроз моћ речи уочена је моћ њеног носиоца – говорника или преносиоца, те се у целокупном контексту могу увидети и последице које она оставља: вршење или невршење исказаног, наређеног или препорученог. Обрадом примера из забележених дискурса дошло се до закључка да се не ради само о формама императива, већ и презента, футура, којима се у различитим контекстима и уз употребу различитих модалних глагола (*треба / не треба, мора / не мора, ваља / не ваља, сме / не сме*) или помоћу различитих речци (*ајде, баш, нека*) изричу облици некаквог забрањивања или допуштања, одвраћања или упућивања на вршење неке радње, затим, претње, обавезивања или клетве. Најчешћа реализација оваквих исказа је кроз употребу конструкција у којима је заступљен облик презента, што се може објаснити самим аналитизмом који је карактеристичан за балканизиране говоре српског језика, којима припада и косовсопоморавски говор.

На основу прегледане грађе може се закључити да се у наративима из Косовског Поморавља у највећем броју примера препознаје исказивање упутстава. Оваква фреквентност једне од десет понуђених семантичких група, по којима су распоређене потврде истраживаних исказа, могла би се разумети ако се узме у обзир истраживачки дискурс. Наиме, тип разговора који се обавља приликом прикупљања дијалекатске грађе најчешће подразумева темате који се задају информатору и они се често тичу народних обичаја и веровања, те описа појединих радњи и поступања који су устаљени у једној заједници или у народу. У том смислу говорник / информатор, објашњавајући радње у вези са неким обредом, обичајем, веровањем, заправо формом свога исказа даје упутства како да неко

други, у овом случају истраживач, све те радње понови, јер информатор тако доживљава своју улогу водича кроз живот своје заједнице. Дакле, информатор преноси своје знање у виду упутстава како треба нешто радити, а свог саговорника доживљава као особу коју треба научити како да најбоље понови исту радњу. Говорник / информатор у тој функцији има извесну моћ над саговорником, јер се подразумева да као носилац / чувар традиције боље познаје обичајну праксу, и тако својом сугестивношћу подстиче на понавање радње. Ова упутства најчешће се дају у форми презента или футура првог у 2. лицу једнине и то се може разумети као модел којим се најбоље остварује директни контакт између саговорника, а управо такав контакт је неопходан да би се дошло до остварења намера оног ко говори и својом речју утиче на могућег вршиоца радње.

Литература

- Белић, А. (1999). *Дијалекти источне и јужне Србије*. Изабрана дела Александра Белића, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Вељовић, Б. (2018). Синтакса глаголских облика у говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице. *Српски дијалектолошки зборник 65/1*.
- Ивић, П. (1985). *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје*. Нови Сад: Матица српска.
- Ивић, П., Реметић, С. (1990). Рефлекси акцентованих вокала е и о, у говорима призренско-јужноморавског дијалекта на земљишту косовске покрајине. *Косовско-метохијски зборник, 1*, Београд, 162–173.
- Кулишић, Ш., Петровић, П. Ж. и Пантелић, Н. (1970). *Српски митолошки речник*. Београд: Нолит.
- Младеновић, Р. (2021). *Дијалекатски мозаик косовскометохијских призренско-јужноморавских говора. У: Резултати досадашњих и правци будућих истраживања српских народних говора Косова и Метохије*, Београд, 59–106.
- Пипер, П., Антонић, И., Ружић, В., Танасић, С., Поповић, Љ. и Тошовић Б. (2005). *Синтакса савременог српског језика: проста реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Нови Сад: Матица српска.
- Пипер, П., Клајн И. (2014). *Нормативна граматика српског језика*. Нови Сад: Матица српска.
- Ракић-Милојковић, С. (1995). Синтаксички упитник за говоре косовско-ресавске ипризренско-тимочке дијалекатске зоне. *Српски дијалектолошки зборник, XXI*, 525–570.
- Станковић, С. (2008). *Из говора села Бинач у Горњој Морави. У: Истраживања српског језика на Косову и Метохији, књ. 1*, ур. Милета Букумирић, Косовска Митровица, 139–156.
- Станковић, С. (2009). *О дијалектолошкој екскурзији у Витинском крају у Горњој Морави (извештај, напомене о говору, дијалектаски текстови)*. У: *Зборник радова. Посебно издање посвећено проф. др Милосаву Вукићевићу*, Косовска Митровица 520–540.

- Станковић, С. (2010). *Из говора села Клокот у Горњој Морави (лингвогеографска скица и дијалекатска грађа. У: Истраживања српског језика на Косову и Метохији, књ. 2, ур. Милета Букумирић, Косовска Митровица, 161–170.*
- Стијовић, Р. (2012). *Још неколико напомена о префонологизацији у призренско-јужноморавским говорима а територији Косова и Метохије. У: Косовско-метохијски зборник, 4, Београд, 149–157.*
- Стијовић, Р. (2010). *Прилог утврђивању границе префонологизације наглашених вокала е и о у призренско-јужноморавским говорима на територији Косова и Метохије. У: Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, 1. Језик и народа традиција, ур. Софија Милорадовић, Косовска Митровица 319–325.*
- Ћирић, Љ. (2003). Неке најмаркантније особине говора Изморника. *Српски језик, 8 (1–2): 329–341.*
- Ћирић, Љ. (2004). Две фонетске појаве у говору Новобрдске Криве Реке на Косову. *Зборник радова са Међународног научног скупа „Живот и дело академика Павла Ивића (ур. Јудита Планкош). Суботица: Градска библиотека, Београд: Српска академија наука и уметности, Нови Сад: Филозофски факултет, Београд: Народна библиотека Србије, Нови Сад: Матица српска, Београд: Институт за српски језик САНУ: 199–207.*
- Vuković, J. (1967). *Sintaksa glagola (studije)*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.

Tatjana Trajković

EXPRESSING COMMANDS, INCENTIVES, INSTRUCTIONS IN THE VERNACULARS OF THE KOSOVSKO POMORAVLJE

Through the analysis of segments from the vernaculars of the Kosovsko Pomoravlje, the paper points out linguistic means used to express commands, incentives, instructions, requests and similar ways of addressing the interlocutor. The goal of the analysis is to interpret the ways in which it is possible to express a certain superiority towards the interlocutor. Those ways are ranked from more intense to weaker impact on those present: 1. Commands, 2. Prohibitions, 3. Threats, 4. Curses, oaths, 5. Obligations, 6. Instructions, 7. Encouragements, 8. Permissions, 9. Requests, 10. Wishes and blessings. Ways of expressing the speaker's various aspirations in the realization of an action include not only the use of imperatives, but also constructions with some modal verbs or some words with forms of the present or future. On the basis of the examined material, it can be concluded that in the narratives from the vernaculars of Kosovsko Pomoravlje, the largest number of examples recognize the expression of instructions. This frequency of one of the ten offered semantic groups could be understood if one takes into account the type of conversation conducted with the informant during the collection of dialectal material. These conversations often include folk customs and beliefs, as well as descriptions of certain actions and behaviors that are established in a community or in a nation. In these situations, the informant usually describes

by passing on his knowledge in the form of instructions on how something should be done, and perceives his interlocutor, in this case the researcher, as a person who needs to be taught how best to repeat the same action. So, in this case too, the speaker/informant has a certain power over the interlocutor, because he knows better and thus encourages repetition of the action. These instructions are most often given in the form of the present or future the first in the 2nd person singular.

tatjana.trajkovic@filfak.ni.ac.rs

Suzana Marković

Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Fakultet poslovne ekonomije

RELATIVNOST MOĆI U REALIZACIJI DIREKTIVNIH GOVORNIH ČINOVA

Apstrakt: Rad se bavi analizom direktivnih govornih činova, kako direktnih tako i indirektnih, na korpusu filmskih dijaloga dramskog žanra. Direktivi, u koje se ubrajaju zahtjevi, savjeti, prijedlozi, molbe, naredbe i drugi, predstavljaju one činove kojima govornik želi da navede sagovornika da realizuje neki akcioni ili verbalni čin koji on najvjerojatnije ne bi realizovao da mu nije eksplicitno ili implicitno sugerisano. Stoga, direktivne formulacije same po sebi imaju moć da sagovornika podstaknu na djelovanje. U radu ćemo pratiti varijablu moći koju sagovornici posjeduju pri verbalizaciji ovog govornog čina. Na osnovu klasifikacije koju nudi Blum-Kulka i sar. (1989), primjeri će biti podijeljeni u tri velike kategorije: direktne, konvencionalno indirektno i nekonvencionalno indirektno, sa mnoštvom potkategorija, a uz primjere ćemo navoditi njihovu ilokucionu snagu, odnosno da li spadaju u deliberativne ili decidirane direktive. Cilj rada jeste da se direktivi sagledaju iz ugla varijable moći govornika kako bi se utvrdile tendencije u ispoljavanju moći kroz jezik, odnosno da li u realistično prikazanoj upotrebi jezika u filmskom diskursu manja govornikova moć nužno uslovljava upotrebu ublaženijih indirektnih startegija i obrnuto. Izdvojili smo i interpretirali šest tipova upotrebe (in)direktnih direktivnih strategija u odnosu na stepen moći koju govornik ima u odnosu na sagovornika. Teorijsko utemeljenje za ovaj rad nalazimo u teoriji govornih činova (Austin 1962, Searle 1975, Blum-Kulka i sar. 1989, izmjeđu ostalih) i teoriji učtivosti (Brown & Levinson 1987, Leech 1983, Watts 2005), a u analitičkom procesu ćemo se koristiti sociopragmatičkim kvalitativnim metodom.

Ključne riječi: varijabla moći, direktivi, direktivne strategije, teorija učtivosti

1. Uvod

Moć je fenomen koji se provlači u svakodnenoj interakciji među sagovornicima. Govorne situacije i događaji realizovani npr. u sudnici, na radnom mjestu, u učionici, među sudijama i advokatima, poslodavcima i zaposlenima, profesorima i studentima odlikuje visok stepen prediktabilnosti u pogledu jezičkog ispoljavanja moći. Tako će biti potpuno prirodno i očekivano da sudija u toku sudskog postupka svoju institucionalizovanu moć prema advokatima iskaže imperativnom rečeničnom konstrukcijom *Advokati, pristupite.*, pri čemu im se ne ostavlja prostora za neizvršenje. Međutim, pored ovakvih institucionalizovanih okvira u kojima se realizuje određeni govorni čin, moć se ispoljava kroz jezik i u uobičajenim svakodnevnim situacijama. Primjera radi, ako navedemo sagovornika da realizuje neki akcioni ili verbalni

propozicijom sadržani čin koji u protivnom ne bi realizovao, mi na određenom manje ili više impozitivnom i očiglednom nivou ispoljavamo svoju moć. Stoga ćemo se u ovom radu baviti varijablom moći u realizaciji direktivnih govornih činova, ukazujući na strategije (in)direktnosti, s posebnim osvrtom na njihov neočekivani izbor u zavisnosti od stepena moći koji posjeduje onaj koji formuliše neki direktiv.

U narednom odjeljku osvrnućemo se na najprominentnije postavke teorije govornih činova s posebnim osvrtom na direktive koji su u fokusu ovog rada, postulate teorije učtivosti, ali i percepciju varijable moći iz lingvističkog te donekle i sociološkog ugla. Nakon toga se osvrćemo na metodološki okvir rada. Potom ćemo prikazati rezultate do kojih smo došli u ovom istraživanju uz navođenje najilustrativnijih primjera najprije klasifikovanih prema modelu koji predlažu Blum-Kulka, House i Kasper (1989). Nakon toga nudimo svoju klasifikaciju na šest tipova zasnovanu na kriterijumu (ne)posjedovanja moći govornog subjekta i stepena (in) direktnosti pri realizaciji direktivnih govornih činova, koje ćemo u interpretativnom dijelu posebno tumačiti u odnosu na širi kontekst u kom se pojavljuju. Rad se završava zaključnim razmatranjima u kojima sumiramo dobijene rezultate.

2. Teorijski okvir rada

Direktivi su, najopštije rečeno, govorni činovi koji podrazumijevaju da govornik navede sagovornika da realizuje neki akcioni ili verbalni čin koji inače ne bi realizovao ukoliko se eksplicitno ili implicitno ne podstakne na djelovanje. Na osnovu definicije i suštine direktiva uviđamo da oni sami po sebi imaju moć da unose izvjesne promjene u stanje stvari. U ovu kategoriju govornih činova se ubrajaju zahtjevi, molbe, savjeti, naredbe, zabrane, sugestije i slično. Prema stepenu ratifikacije sagovornika, oni mogu biti deliberativni (npr. molba) ili decidirani, kao što su naređenja kod kojih se sagovornik ni ne pita za pristanak da izvrši neku propozicijom naznačenu aktivnost. Ova podjela se, dakle, odnosi na stepen autoritativnosti, odnosno moći koju sagovornici posjeduju. Primjera radi, komandir u vojsci se sigurno neće libiti da izda direktivu na eksplicitan, nedvosmislen način, a od njegovih potčinjenih se očekuje da je bespogovorno izvrše. U ovom radu nećemo praviti distinkciju između deliberativnih i decidiranih direktiva, ali ćemo se u interpretativnom dijelu rada osvrutati na stepen autoritativnosti koju govornik posjeduje u komunikaciji sa sagovornikom.

Od brojnih klasifikacija govornih činova od strane različitih autora koji su se rukovodili različitim kriterijumima podjele, najkorišćenijom se pokazala Serlova klasifikacija na pet grupa: direktivi, komisivi, asertivi ili reprezentativi, ekspresivi i deklarativi (Searle 1969), a među njima su najviše pažnje zadobijali upravo direktivi koji su tema i našega rada. Različiti autori su se koristili različitim metodologijama u proučavanju direktivnih govornih činova, što je, između ostalog i rezultiralo brojnim međujezičkim i interkulturalnim istraživanjima (Blum-Kulka & Olshtain 1984, Blum-Kulka 1987, Blum-Kulka, House & Kasper 1989, Mišić Ilić 2010, Mišić Ilić i Dimitrijević 2006, da pomenemo samo neke). Jedno od važnijih

međujezičkih istraživanja jeste ono koje su sproveli Blum-Kulka i saradnici (1989), budući da klasifikuju direktivne strategije prema stepenu (in)direktnosti na tri velike grupe – direktne, konvencionalno indirektne i nekonvencionalno indirektne sa mnoštvom potkategorija, a mi ćemo se u analitičkom dijelu rada na njih referisati. Iako ih odlikuje ista ilokuciona snaga, sljedeći iskazi se znatno razlikuju po stepenu indirektnosti: *Zatvori vrata.* – direktni zahtjev, *Možeš li/ Da li bi mogla zatvoriti vrata?* – konvencionalno indirektni zahtjev i *Baš je hladno napolju.* – nekonvencionalno indirektni zahtjev. U slučaju direktne strategije pri formulaciji direktiva, sagovorniku se ne ostavlja mnogo prostora za neizvršenje propozicijom sadržane radnje i govorno lice presuponira da je slušalac voljan i u mogućnosti da izvrši datu radnju. S druge strane, upotrebom konvencionalno indirektnih strategija, tipično formulisanih upitnim rečeničnim konstrukcijama, sagovorniku se, makar i prividno, ostavlja sloboda izbora, a u okviru ove kategorije važnu ulogu igra i odabir modalnog glagola pri formulisanju upita, budući da hipotetički modali, kao što su *could*, *would* i slično, mogu da podrazumijevaju i hipotetičnost izvršenja radnje (Leech, 1983: 121). Naposljetku, nekonvencionalno indirektne direktive odlikuje mogućnost poricanja (eng. *deniability potential* – Weizman 1993: 125), odnosno sagovornik kome je zahtjev upućen može odreagovati tako kao da nije razumio postavljeni zahtjev, a pri tome nose i dozu nejasnoće.

Direktivi se često tumače u okvirima teorije učtivosti budući da predstavljaju činove kojima se ugrožava lice sagovornika, odnosno slika koju pojedinac ima o sebi i koju želi da prikaže drugima (Brown i Levinson 1987: 61). Tako Braunova i Levinson najučtivijim smatraju one direktive izražene na indirektniji način, tj. kompromis vide u konvencionalno indirektnim strategijama. Međutim, njihovo tumačenje učtivosti nailazilo je na brojne kritike upravo zato što se velika pažnja poklanjala indirektnosti kao ultimativnoj formi učtivosti. S druge strane, Vots govori o politički korektnom i nekorektnom verbalnom ponašanju, odnosno o tome šta je prihvatljiva direktivna konstrukcija za određeni kontekst i u određenoj kulturološkoj sredini (Watts 2005), te ističe da svaki imperativno formulisani direktiv ne mora nužno biti manje učtiv ukoliko se verbalizuje u adekvatnom okruženju. Takođe, kada spominju kontekstualne parametre – društvenu distancu i relativnu moć – Braunova i Levinson ističu neke univerzalnosti u pogledu formulisanja direktiva, pa smatraju da kada komunikacija ide od M- prema M+ (odnosno kada govornik ima manju moć u odnosu na slušaoca), poželjno je posegnuti za indirektnijim strategijama (Brown & Levinson, 1987: 80). Ili, ukoliko se konverzacija odvija među pojedincima sa istim stepenom moći i društvene distance, tada su dozvoljene neformalnije forme obraćanja. Kombinujući ova dva pristupa sagledana u širem kontekstu izvršićemo analizu primjera kako bismo ustanovili u kojim slučajevima dolazi do odstupanja u stepenu direktnosti u zavisnosti od parametra moći.

Pored mnoštva definicija moći u širem kontekstu (Dahl 1957; Bachrach i Baratz 1970; Lukes 1974, Watts 1991), za potrebe našeg istraživanja, najpodesnijom se učinila Votsova, koja podrazumijeva da „pojedinac A posjeduje moć ako on ili ona ima slobodu djelovanja da postigne svoje ciljeve, bez obzira na to da li to uključuje nametanje njegove volje drugima da realizuju aktivnosti koji su u njegovom

interesu“¹. (Watts 1991: 60). On dopunjava svoju definiciju riječima da „osoba A ispoljava moć nad osobom B na način suprotan inicijalnim interesima osobe B, bez obzira na to da li će osoba B kasnije prihvatiti povoljnost čina osobe A“² (Watts 1991: 62). Loherova (Locher 2004:19) navodi živopisan primjer kojim se može objasniti ova definicija, sa posebnim osvrtom na termin *interes*, koji se može pronaći u ispoljavanju roditeljske moći prema djetetu koje u nekoj kasnijoj životnoj fazi može razumjeti dobrobit roditeljskog insistiranja da realizuje određene aktivnosti (npr. da čita, uči, bavi se sportom i slično). Pored sociološke, političke, kulturološke dimenzije moći, neophodno je ukazati i na njenu jezičku dimenziju, budući da je prema Loherovoj, jezik jedan od najočiglednijih načina kroz koji se moć ispoljava (Locher 2004:34). Jezik se često analizira kao jako oruđe u političkim govorima kao sredstvo manipulacije ili se ispituju forme za ograđivanje od odgovornosti (Mišić Ilić i Blagojević 2007; Mišić Ilić i Radulović 2014, 2015). Mi smo ovim radom odlučili da se osvrnemo na varijablu moći govornika pri realizaciji direktiva kao govornih činova koji podrazumijevaju da govorni subjekat želi da navede adresata da izvrši neki akcioni ili verbalni čin u manje ili više uobičajenom, svakodnevnom okruženju prikazanom u diskursu filmskih ostvarenja koji predstavljaju korpus na kome je vršeno istraživanje.

3. Metodologija istraživanja

Određeni autori kritikuju korišćenje filmskog i/ili serijskog diskursa u analitičke svrhe, te, kako sumira Panić Kavgić (2019), navode da je jezik filma unaprijed osmišljen i neautentičan, da nije spontan, te da ga verbalizuju izmišljeni likovi u izmišljenim situacijama (Schegloff 1988, Emmison 1993, Dynel 2011). Prema Schegloffu (1988) i Emmisonu (1993) filmski diskurs nije utemeljen u realnom iskustvu, pa ga stoga ovi autori smatraju neempirijskim. Ipak, i pored toga, kada je riječ o odabiru filmskog diskursa za korpus na kome zasnivamo svoje istraživanje, ipak smo se odlučili za njega budući da vjerujemo da je jezik filma, odnosno likova koje film prati takav da umnogome podsjeća i oslikava realnu jezičku upotrebu³ (Georgakopoulou 2000 u Dynel 2011: 43), i aproksimativan je spontanim razgovorima⁴ (Boxer 2002: 18). Nezavisno od toga ko verbalizuje neki iskaz, da li je to glumac koji tumači svoj lik u filmu ili obični govornik nekog jezika, ti iskazi imaju istu komunikativnu i interpersonalnu funkciju, pa se stoga različite teorije mogu primjenjivati i testirati na njima. Pored toga, ovaj tip korpusa pogodan je za analizu jer nam pruža kako lingvističke tako i ekstralingvističke elemente, u prvom

¹ “An individual *A* possesses power if s/he has the freedom of action to achieve the goals s/he has set her/himself, regardless of whether or not this involves the potential to impose *A*'s will on others to carry out actions that are in *A*'s interest”.

² “*A* exercises power over *B* when *A* affects *B* in a manner contrary to *B*'s initially perceived interests, regardless of whether *B* later comes to accept the desirability of *A*'s actions”.

³ “character's verbalizations are constructed to resemble realistic language use”.

⁴ “a canonical approximation of spontaneous talk in interaction”.

redu kontekstualne parametre u koje ubrajamo i varijablu moći. Takođe je moguće pratiti i uočavati određene razlike u upotrebi direktivnih strategija kroz fabulu filma, tj. možemo uvidjeti kako se mijenjaju izbori strategija pri verbalizaciji direktiva u odnosu na interpersonalne promjene među sagovornicima, što svjedoči o tome kako se jezikom oslikava ne samo stvarnost koja nas okružuje nego i međuljudski odnosi.

Za potrebe ispitivanja varijable moći u realizaciji direktiva, oformili smo korpus od šest američkih filmova iz žanra drame koji obrađuju različite teme iz svakodnevnog života: AW – *Awakenings*, 1990 (režija Penny Marshall), CR – *Crash*, 2004 (režija Paul Haggis), 13CAOT – *Thirteen Conversations about One Thing*, 2001 (režija Jill Sprecher), DPS – *Dead Poets Society*, 1989 (režija Peter Weir), MLS – *Mona Lisa Smile*, 2003 (režija Mike Newell), TJ – *The Judge*, 2014 (režija David Dobkin)⁵. Pri izboru filmova za korpus rada nastojali smo uključiti one filmove u kojima likove koji dolaze u interakciju odlikuje različit stepen moći, pa smo selektovali filmove sa pravnom, univerzitetskom, medicinskom i sličnom tematikom, odnosno gdje su centralni likovi profesor – studenti, doktor – pacijenti, sudija ili advokat – optuženi. Ljubav, karijera, porodični odnosi, bolesti neke su od tema kojima se bave analizirani filmovi, oslikavajući uspone i padove likova koji stupaju u interakciju.

Iz korišćenih filmskih ostvarenja selektovali smo instance direktivnih govornih činova i kvalitativno ih analizirali. Najprije smo ih klasifikovali prema podjeli koju nudi Blum-Kulka i saradnici (Blum-Kulka i sar., 1989) na tri velike strategije – direktne, konvencionalno indirektne i nekonvencionalno indirektne strategije sa brojnim podvrstama. Potom smo date strategije sagledali iz ugla varijable moći govornika koji upućuje direktiv i izvršili sopstvenu klasifikaciju na šest tipova. Analiza je izvršena na ukupno 184 primjera, a iako nam kvantitativna analiza nije primarna, uz svaku kategoriju primjera navodimo koliko se puta pojavljuje u korpusu. Cilj ovog rada je da analizira i klasifikuje primjere direktivnih govornih činova iz ugla varijable moći govornika i da se interpretiraju rezultati uzimajući u obzir stepen moći koji govornik ima u odnosu na sagovornika i direktivne strategije kojima se koristi.

4. Analiza

U analizi primjera najprije ćemo se osvrnuti na podjelu direktiva, preciznije zahtjeva, prema stepenu (in)direktnosti predočenu u Blum-Kulka i sar. koja navodi tri velike strategije u realizaciji govornog čina zahtjeva – direktne, konvencionalno indirektne i nekonvencionalno indirektne sa mnoštvom potkategorija (Blum-Kulka i sar., 1989: 18). Navedeni primjeri uz svaku od potkategorija preuzeti su iz korpusa.

⁵ Dijalozi iz filmova CR, 13COAT, AW i TJ analizirani su i u studijama Panić Kavgić (2019, 2021), te Makarić (2019), prilikom proučavanja različitih aspekata verbalno ispoljene učtivosti (Panić Kavgić 2019), direktnosti i indirektnosti (Panić Kavgić 2021), te govornog čina deklarativa (Makarić 2019).

Strategija	Primjeri
Direktne strategije	
Direktivi vezani za modalitet	Put your hands on top of your head and interlock your fingers. (CR)
Eksplisitni performativi	So I suggest you do your job, Kattan.(TJ)
Performativi uz ograđivanje	If you could just help me get him to his feet. (AW)
Iskazi o obavezi	The glassware should be trimmed with gold. (MLS)
Iskazi o potrebi	I'd like to know more about your son. (DPS)
Konvencionalno indirektne strategije	
Sugestivne formule	How about a little dinner before <i>What's My Line?</i> (MLS)
Pripremne strategije	Miss Watson, can you help me get in touch with your friend in Greenwich Village? (MLS)
Nekonvencionalno indirektne strategije	
Jaki nagovještaji	I don't need to tell you, everything on our individual shelves is sacrosanct. (MLS)
Blagi nagovještaji	Uh, listen, the last time you were here, I realized when I got to work that I'd left my watch by the sink. It was a gift. (13CAOT)

Tabela 1. Strategije direktivnih govornih činova.

Od podvrsta direktnih strategija, imperativne rečenične konstrukcije se smatraju najdirektnijim. One, naime, ne ostavljaju mnogo prostora slušaocu za neizvršenje radnje i na izvjestan način nose dozu autoritativnosti govornog subjekta koji ih upotrebljava u komunikaciji. Imperativi na jasan i nedvosmislen način izražavaju ilokucionu snagu govornog čina, odnosno namjeru koju govornik želi da postigne i oni presuponiraju da je sagovornik voljan i u mogućnosti da realizuje neku aktivnost. Kod konvencionalno indirektnih strategija odnos između forme, najčešće interogativne, i funkcije je u izvjesnoj mjeri transparentan. U ovu strategiju spadaju sugestivne formule i pripremne strategije. Sugestivnom formulom govornik izražava svoju namjeru kroz prijedlog izražen ustaljenim obrascima, te ispituje da li postoji neki razlog koji bi mogao spriječiti slušaoca da realizuje propozicijom naznačenu aktivnost. Pripremne strategije ispituju uslove koji se odnose na mogućnost, sposobnost i voljnost sagovornika da realizuje neku aktivnost. Naposljetku, na skali indirektnosti najindirektnijim se smatraju nagovještaji – jaki i blagi – koji neizostavno zahtijevaju uključivanje kontekstualnih činilaca u određivanju ilokucione snage iskaza, kao i sagovornikovo logičko zaključivanje.

Varijabla moći je u velikoj mjeri neuhvatljiva i dobrim dijelom se oslanja na konkretne interpersonalne i kontekstualne faktore. Primjera radi, neko može raspolagati najvećom moći koja mu je pripisana društvenom funkcijom, te ispoljavati tu moć i jezikom u datom poslovnom okruženju. Međutim, pri promjeni situacionog i/ili interpersonalnog konteksta, može doći i do promjene diskursno-strateških poteza

u komunikaciji. Stoga varijablu moći sagledavamo u konkretnom kontekstualnom i interpersonalnom okruženju, na osnovu čega izdvajamo sljedeće vrijednosti: M+ (govornik ima veću moć u odnosu na sagovornika), M0 (sagovornici imaju jednaku moć) i M- (govornik ima manju moć od sagovornika). Izdvojili smo šest kategorija koje oslikavaju sljedeće relacije između varijable moći i upotrebe direktnih strategija:

1. Govornik ima veću moć u odnosu na sagovornika (M+) i koristi se direktnim strategijama.
2. Govornik ima manju moć u odnosu na sagovornika (M-) i koristi se indirektnim strategijama.
3. Govornik ima manju moć u odnosu na sagovornika (M-) i koristi se direktnim strategijama.
4. Govornik ima veću moć u odnosu na sagovornika (M+) i koristi se indirektnim strategijama.
5. Govornici imaju jednaku moć (M0) i koriste se direktnim strategijama.
6. Govornici imaju jednaku moć (M0) i koriste se indirektnim strategijama.

Posebno će nam biti u fokusu oni primjeri koji iznevjeravaju očekivanja pri upotrebi određenih jezičkih strategija prema stepenu moći koju govornik posjeduje ili ne posjeduje u odnosu na sagovornika. Stoga se osvrćemo na primjere koji oslikavaju sljedeću situaciju: M+ koristi neku od indirektnih strategija, kao i M- koristi direktne strategije, te objašnjavamo moguće razloge za ovu disproporciju. Oni zapravo na najvjerodostojniji način svjedoče o relativnosti moći i njenoj neuhvatljivosti. Razlozi za takva odstupanja mogu se naći u psihosocijalnim faktorima koji motivišu pojedinca na korišćenje određenih strategija komunikacije.

Najprije navodimo tipične primjere ispoljavanja moći kroz jezik, odnosno one u kojima govornik ima veću moć u odnosu na sagovornika koja mu osigurava upotrebu direktnih, a isključuje upotrebu indirektnih direktnih strategija. U korpusu se pojavljuje 57 ovakvih primjera.

1. Kontekst: Profesorica daje instrukcije studentima u vezi sa ispitnim pitanjem.
Catherine: *The first part of the exam will consist of two pairs of slides. Please identify each of the slides by name, period and date. Then compare and contrast them. You will have 10 minutes for each pair. Then you will write a 1500-word essay... describing the stylistic differences between Raphael and van Eyck.* (MLS)

Ilokucija: instrukcija.

2. Kontekst: Policajac zaustavlja bračni par i zahtjeva od muškarca da izađe kako bi provjerio da li je pod dejstvom alkohola.

Policeman: *Step onto the sidewalk, sir. That's good. Right there. Look at me. I want you to stand on your right foot. Touch your nose with the index finger of your left hand.* (CR)

Ilokucija: zahtjev.

Navedeni primjeri spadaju u red institucionalizovano ispoljene moći, odnosno, društvena pozicija diktira stepen moći koju govornik ima. Stoga, izdvojene potvrde ilustruju pojavu kada govornik ima moć u odnosu na sagovornike, u konkretnom slučaju (primjer 1) govornik daje instrukcije većem broju slušalaca na eksplicitan i direktan način upotrebom imperativnih jezičkih konstrukcija koje odlikuje najveći stepen direktnosti. Treba istaći to da je direktna strategija u ovim slučajevima i jedina prihvatljiva, sagledano u odnosu na govornu situaciju u kojoj se komunikacija odvija, gdje govornik ima institucionalizovanu moć da sagovorniku ne ostavi prostor za neizvršenje propozicijom naznačene aktivnosti. Ovaj tip primjera je nedvosmislen i konvencijom predodređen.

Izdvojili smo i primjere u kojima govornik ima manju moć u odnosu na sagovornika i koristi se nekom od indirektnijih strategija iz kategorije konvencionalno indirektnih strategija ili direktnih strategija sa većim stepenom indirektnosti. Takvih primjera je zabilježeno 12 u korpusu. Navodimo sljedeće ilustrativne potvrde:

3. Kontekst: Medicinska sestra u psihijatrijskoj ustanovi poziva novozaposlenog doktora na kafu.

Miss Castello: Doctor?

Sayer: Yes?

Miss Castello: *Wanna go for a cup of coffeesomewhere or something?* (AW)

Ilokucija: poziv.

4. Kontekst: Studentkinja, inicijalno nadmena i tradicionalna, želi da se razvede od supruga i tako naruši moralni kodeks vremena u kom je odgajana, pred kraj filma traži uslugu od profesorice s kojom je često dolazila u konfliktne situacije.

Betty: Miss Watson, *can you help me get in touch with your friendin Greenwich Village?* (MLS)

Ilokucija: molba.

5. Kontekst: Medicinska sestra moli doktora da joj pomogne sa jednim pacijentom.

Miss Castello: *This is Frank. If you could just me help me get him to his feet.* (MLS)

Ilokucija: molba.

Iz ove grupe potvrda posebne pažnje je vrijedan primjer (4). On, naime, govori u prilog tome da se jezikom oslikava stvarnost, a u konkretnom slučaju i međuljudski odnosi. Ovdje je na adekvatan način ispraćena transformacija jedne od junakinja filma, koju najprije karakteriše tradicionalnost i nadmenost u ophođenju i prema autoritetu, uvjerenost u ispravnost svog puta i svojih stavova koji kako radnja filma odmiče, sve više blijede, te ona mijenja i prilagođava svoj narativ u komunikaciji sa autoritetom otjelotvorenim u liku profesorke umjetnosti upotrebom konvencionalno indirektno strategije kojom verbalizuju ilokucioni čin molbe. Nadalje, izdvojeni primjeri mogu se sagledati i iz ugla teorije učtivosti, budući da, ovako verbalizovani, dati iskazi predstavljaju manju prijatnu po lice sagovornika ukoliko nije u mogućnosti da

realizuje date aktivnosti. Dakle, govornik vodi računa o potrebama individualističkog lica sagovornika, te ne želi da mu se ni na koji način nameće.

Sljedeća kategorija primjera odnosi se na one situacije u kojima govornik ima manju moć (M-) od sagovornika ali, se koristi nekom od direktnih strategija direktivnosti. Korpus je iznjedrio 29 ovakvih potvrda.

6. Kontekst: Nakon određene pauze u pohađanju nastave, nakon što se udala, nadmena učenica Beti dolazi na čas kod nekonvencionalne profesorke umjetnosti.

Betty: *Don't disregard our traditions just because you're subversive.*

Catherine: *Don't disrespect this class just because you're married.*

Betty: *Don't disrespect me just because you're not.*

Catherine: *Come to class, do the work, or I'll fail you.*

Betty: *If you fail me, there will be consequences.*

Catherine: *Are you threatening me?*

Betty: *I'm educating you.*

Catherine: *That's my job. (MLS)*

Ilokucija: zahtjevi upozorenje.

7. Kontekst: Majka pacijenta u psihijatrijskoj ustanovi se obraća ljekarskom konzilijumu.

Mrs Law: *My son is in pain. Please, stop this. (AW)*

Ilokucija: molba.

Kao što se može vidjeti iz opisanih konteksta u kojima se ovi iskazi pojavljuju, dolazi do nepodudaranja između stepena moći koju govornik ima i upotrebene direktivne strategije. Naime, govornik poseže za upotrebom neke od direktnih strategija iako ga stepen moći u tome limitira. Pogledamo li prvi navedeni primjer (6), vidjećemo da se u datoj konverzacionoj razmjeni ostvaruje nekoliko direktiva uzastopno: zahtjev, zabrana i upozorenje. Kada je riječ o prvom dijaloškom redu koji izgovara učenica nastavnici, ona je ta koju odlikuje niži stepen moći, ali svejedno se koristi direktnom strategijom u verbalizaciji zahtjeva, što izlazi izvan okvira učtivog i uobičajenog ophođena prema autoritetu. Ono što je zanimljivo u ovom primjeru jeste to da se vjerodostojno oslikava nečiji lik čak i upotrebom specifičnih jezičkih strategija. Naime, kako se lik Beti mijenja kroz film, tako se i jezičke strategije kojima se koristi mijenjaju i prelaze iz faze nadmenosti i direktnosti u fazu uvažavanja i indirektnosti. Drugi dijaloški red sa diskursnom funkcijom zabrane *Don't disrespect this class just because you're married.* izgovara nekonvencionalna profesorka umjetnosti kojoj institucionalizovana uloga opravdava odabir strateške formule. Iako njihovi iskazi nalikuju jedan drugom, onaj koji ima veću moć ima i mogućnost da postavi zabranu, pa se stoga drugi dijaloški red i tretira kao zabrana. Posebno je zanimljiv drugi primjer, koji se odlikuje visokim stepenom emocionalnog naboja i očajem majke teško oboljelog sina. Stoga, iako imperativan i adresiran nekome sa većim stepenom moći, dati iskaz nije i neučtiv u smislu percepcije pojma učtivosti koju zagovaraju Braunova i Levinson. On je politički korektan i prihvatljiv (Watts 2005) jer ga takvim čini psihosocijalni okvir u kom se pojavljuje.

Izdvojili su se i oni primjeri koje odlikuje upotreba indirektnih strategija od strane govornika koji ima veću moć (M+) u odnosu na sagovornika. Navodimo sljedeće potvrde kojih ima ukupno 22 u korpusu:

8. Kontekst: Profesorka umjetnosti dolazi na prvi čas na prestižni koledž i počinje sa prvom lekcijom. Na sva pitanja koja je imala studentkinje su znale odgovor, što ju je iznenadilo.

Catherine (to get the lights on): *Could someone please get--?Thank you.By a show of hands only...how many of you have readthe entire text?* (MLS)

Ilokucija: zahtjev.

9. Kontekst: Doktor želi da pozove svoju medicinsku sestru na kafu u završnici filma.

Sayer: Eleanor? Um...

Miss Castello: What's wrong?

Sayer: I was wondering,what are you doing tonight?If you have other plans, l...

Miss Castelo: No, I was...

Sayer: Because I was wondering...You have no plans?

Miss Castello: No, I have no, uh...

Sayer: *Because I was wondering if you...We... Well, you and I could, um...If we could, um,go for a cup of coffee.*

Miss Castello: Yes.I'd love to. (AW)

Ilokucija: poziv.

Iz ove kategorije primjera pažnje vrijedan je drugi navedeni (9),kojeg odlikuje mnoštvo ograđivačkih elemenata dok se ne stigne do ilokucije govornog lica. Govornik se, dakle, koristi mnoštvom pomoćnih poteza prije verbalizacije samog poziva, kao što je pripremni pomoćni potez koji se na skoro identičan način pojavljuje u dvije govorne razmjene (*I was wondering, what are you doing tonight? If you have other plans, I..., Because I was wondering...You have no plans?*), te hezitatornim elementima kao što su *um* ili *well*. Kao što je već istaknuto, jezikom se oslikava stvarnost, a u konkretnom slučaju je na adekvatan način oslikana ličnost pomalo ekscentričnog ljekara nesigurnog u muško-ženskim odnosima, koji želi da se odvaži i izađe iz zone komfora pozvavši svoju radnu koleginicu na kafu. Otuda svi ovi pripremni potezi i oklijevajući elementi.Posmatrano iz ugla varijable moći, govornik kao ljekar psihijatrijske ustanove ima veću moć u odnosu na sagovornicu, odnosno medicinsku sestru, ali ta moć se odnosi na poslovne relacije. Međutim, u konkretnom primjeru dolazi do potiskivanja njegove profesionalne uloge koja mu osigurava veću moć i društveni položaj u odnosu na sagovornika.

U analizu primjera koji se bave varijablom moći uvrstili smo i one slučajeve u kojima i govornik i slušalac imaju približno jednaku moć (M0) i koriste se nekom od direktnih strategija. Neki od primjera koji tome svjedoče, a kojih ima ukupno 40 ovog tipa, jesu sljedeći:

10. Kontekst: Učenica Beti budi svoju drugaricu usred noći da je informiše o tome da će uskoro biti vjereni.

Betty: *Wake up, Joanie, wake up. Wake up. Okay, don't get up. Don't hear what I have to say about Tommy and Spencer...looking at an engagement ring...for you.* (MLS)

Ilokucija: zahtjev.

11. Kontekst: Nakon neprijatnog razgovora sa ocem koji mu naređuje da mora da odustane od dodatnih aktivnosti u školi i da se posveti regularnom kurikulumu kako bi uspješno upisao studij medicine, drugari sugerišu Nilu da zanemari očeve zahtjeve.

Charlie: Why doesn't he let you do what you want ?

Knox: Yeah, Neil. Tell him off. Couldn't get any worse.

Neil: Oh, that's rich. Like you guys tell your parents off? Mr. Future Lawyer and Mr. Future Banker?

Charlie: Okay, so I don't like it any more than you do.

Neil: *Well, just don't tell me how to talk to my father.* (DPS)

Ilokucija: sugestija.

12. Kontekst: Nakon što su ih opljačkali, bračni par mijenja bravu na vratima. Supruga je jako uznemirena i nimalo zadovoljna što im Latinoamerikanac mijenja bravu.

Jean: Have you checked on James?

Rick: Of course. I've checked on him every five minutes since we've been home.

Jean: *Do not patronize me.* I want the locks changed again in the morning.

Rick: It's okay. *Just go to bed.* (CR)

Ilokucija: zahtjev.

U skladu sa Vulfsoninim modelom interakcije prema kojem postoje dva ekstrema na skali društvenih relacija – minimalni i maksimalni stepen bliskosti, navedeni primjeri pripadaju onoj grupi koja se odlikuje višim stepenom bliskosti, odnosno govornici se međusobno dobro poznaju, što njihov međusobni odnos čini sigurnim i stabilnim, te ne iziskuje kalkulacije u verbalnom ponašanju (Wolfson, 1988). Takođe, neki od primjera nose i dozu emocionalne nabijenosti, pozitivne ili negativne, kojom se može objasniti direktnost u direktivnosti. Ukoliko se osvrnemo na prvi navedeni primjer (10), vidjećemo da je on pun emocionalnog naboja i ushićenosti, te da zahtijeva trenutnu reakciju adresata. Ono što je zanimljivo u vezi sa ovom potvrdom jeste upotreba negacijskog oblika glagola kojim se slušalac prividno instruiše da izvrši propozicijom naznačenu aktivnost, a stvarna namjera govornog subjekta upravo je suprotna, tj. njegova intencija jeste da navede slušaoca da djeluje suprotno od propozicije (pa se imperativ *don't hear what I have to say* tretira kao potvrdni *hear what I have to say about*). Na ovaj način dolazi do razmimoilaženja između onoga što govornik eksplicitno kaže, a implicitno saopštava i želi da postigne. Uzmemo li u obzir sadržaj propozicije, kao i uravnotežene društvene relacije

među sagovornicima, a u kontekstu teorije učtivosti, ovi iskazi, iako imperativni, predstavljaju uobičajeno, čak očekivano i društveno prihvatljivo verbalno ponašanje.

Izdvojili smo i kategoriju u kojoj govornici imaju istu moć (M0), a koriste se indirektnim strategijama pri verbalizaciji direktiva. Zabilježili smo 24 takva primjera u našem korpusu. Navodimo neke ilustrativne primjere:

13. Kontekst: Betty počinje da osjeća nezadovoljstvo u svom braku i nastoji da se približi svojim drugaricama.

Betty: *How about we have a girls' luncheon this weekend?* Just us. (MLS)

Giselle: *Where's Spencer?*

Betty: *Away.*

Ilokucija: poziv – prijedlog.

14. Kontekst: Todd predlaže Nilu da otvoreno kaže ocu da želi da se bavi glumom i izražava nadu da će on to podržati.

Todd: *Well, why don't you just call him and ask him and m-maybe he'll say yes.* (DPS)

Ilokucija: sugestija.

Primjeri iz ove grupe mogu se sagledati iz ugla teorije učtivosti, pa će navedene indirektno konstrukcije biti protumačene kao pokušaj govornika da ne bude nametljiv, time čuvajući lice svog sagovornika u slučaju da ovaj mora odbiti direktiv, u datim slučajevima prijedlog. Obično u ovu grupu primjera spadaju deliberativni direktivi, odnosno oni koji iziskuju ratifikaciju sagovornika, kao što su molbe, prijedlozi i slično. Osvrnimo se na prvi navedeni primjer iz ove grupe (13). On iziskuje uključivanje šireg filmskog konteksta koji će nam objasniti karakterne crte govornog lica – nadmenog i pomalo grubog u ophođenju. Taj isti govorni subjekat sada se koristi indirektnim strategijama kao sredstvom da na nenametljiv i diskretan način izrazi svoju namjeru. Tako vidimo da se ne mijenja samo njen lik u filmu, nego i način ophođenja, koji ide od bahatog do uzdržanog i nenametljivog. Sve to jasno govori o varijabilnosti moći i njenoj neuhvatljivosti.

Zaključak

U radu smo se bavili realizacijom direktivnih govornih činova, odnosno njihovim diskursno-pragmatičkim strategijama koje se dijele prema stepenu direktnosti na tri veće kategorije sa brojnim potkategorijama – direktne, konvencionalno indirektno i nekonvencionalno indirektno. Korpus sačinjen od dijaloga iz odabranih filmskih ostvarenja sa engleskog govornog područja poslužio nam je da identifikujemo ove kategorije i sagledamo ih iz ugla varijable moći govornika i sagovornika. Ponudili smo klasifikaciju na šest kategorija u odnosu na to kojim se strategijama govornik služi i koji stepen moći posjeduje: govornik ima veću moć u odnosu na sagovornika i služi se direktnim strategijama, govornik ima veću moć i služi se indirektnim strategijama, govornik ima manju moć u odnosu na sagovornika i služi se direktnim strategijama,

govornik ima manju moć i služi se indirektnim strategijama, govornik ima jednaku moć kao i sagovornik i služi se direktnim strategijama, i govornik ima jednaku moć kao i sagovornik i služi se indirektnim strategijama. U interpretativnom dijelu rada pokušali smo da damo objašnjenje za korišćenje određene strategije u odnosu na stepen moći koju govornik posjeduje. S tim u vezi, govorili smo o institucionalizovanoj upotrebi direktnih direktivnih strategija kod govornika sa većim stepenom moći koji zapravo predstavlja i jedinu prirodnu opciju za izražavanje direktivnosti. Potom, govornici pribjegavaju indirektnim strategijama kako bi se zadovoljio princip jezičke učtivosti, i to individualističke učtivosti, kako bi se izbjeglo namjetanje i prijetnja po lice sagovornika. Posebno zanimljive i pažnje vrijedne jesu potvrde upotrebe određenih strategija koje vjerodostojno oslikavaju međuljudske relacije, pa u zavisnosti od toga kako je određen lik u filmu predstavljen u jednom trenutku zavisi i upotreba direktnih strategija, što se jasno može pratiti kroz priču filma, a što izabrani korpus čini pogodnim za analizu. Naposljetku, izdvojili smo i one atipične upotrebe direktnih strategija u izražavanju direktivnosti govornika sa manjim stepenom moći u odnosu na sagovornika koje odlikuje jak emocionalni naboj, a koje, posmatrane iz ugla teorije učtivosti koju predlažu Braunova i Levinson, nisu neučtive iako su imperativno izrečene.

Imajući na umu predočeno, primjećujemo da zabilježene različitosti u izražavanju direktivnosti u odnosu na moć koju govornik ima govori o relativnosti i neuhvatljivosti varijable moći i tome kako će se ona ispoljavati kroz jezičke strategije. Drugim riječima, veći stepen moći ne iziskuje nužno i upotrebu direktnih direktivnih strategija i obrnuto. To mnogo više zavisi od nekih drugih, psihosocijalnih faktora koji motivišu upotrebu određenih strategija u konkretnom kontekstualnom okruženju. Ilokuciona snaga iskaza, odnosno namjera koju govornik želi da postigne, zajedno sa istinskom željom da se određeni akcioni ili verbalni čin realizuje, u velikoj mjeri uslovljavaju to za koju će se strategiju govornik opredijeliti.

Literatura

- Austin, J. (1962). *How to do Things with Words*. Oxford: Oxford University Press.
- Bachrach, P., & Baratz, M. (1970). *Power and Poverty: Theory and Practice*. Oxford: Oxford University Press.
- Blum-Kulka, Sh., & Olshtain, E. (1984). Requests and apologies: A cross-cultural study of speech act realization patterns (CCSARP). *Applied Linguistics*, 5 (3), 196–215.
- Blum-Kulka, Sh. (1987). Indirectness and Politeness in Requests. *Journal of Pragmatics*, 11, 131–146.
- Blum-Kulka, Sh., House, J., & Kasper, J. (1989). *Cross-cultural pragmatics: requests and apologies*, Norwood: Ablex.
- Boxer, D. (2002). *Applying Sociolinguistics: Domains of Face-to-Face Interaction*. Amsterdam: John Benjamins.
- Brown, P. & Levinson, S. (1987). *Politeness: some universals in language usage*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Dahl, R.(1957). The concept of power. *Behavioral Science*, 2, 201–215.
- Dynel, M. (2011). Stranger than fiction? A few methodological notes on linguistic research in film discourse. *Brno Studies in English*, 37(1), 41–61.
- Emmison, M. (1993). On the analyzability of conversational fabrication: a conceptual inquiry and single case example. *Australian Review of Applied Linguistics*, 16, 83–108.
- Georgakopoulou, A. (2000). On the sociolinguistics of popular cinema: funny characters, funny voices. *Journal of Modern Greek Studies*, 19, 119–133.
- Leech, G. (1983). *Principles of Pragmatics*. London/New York: Longman.
- Locher, M. (2004). *Power and Politeness in Action. Disagreements in Oral Communication*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Lukes, S.(1974). *Power: A Radical View*. London: Macmillan.
- Makarić, T. (2019). Govorni čin deklarativa u odabranim američkim filmovima i njihovim titlovanim prevodima na srpski jezik. (neobjavljen master rad). Filozofskifakultet, NoviSad.
- Mišić Ilić, B. & Dimitrijević, M. (2006). Lice u ogledalu pragmatike: kako jezikom sačuvati obraz. U B. Čubrović i M. Daničić (Ur.), *Tematski zbornik Lice u jeziku, književnosti i kulturi*, *Philologia*, 129–146.
- Мишић Илић, Б. & Благојевић, С. (2007). Заводљиви језик изборних кампања. У В. Лопичић и Б. Мишић Илић (Ур.), *Језик, култура, политика: зборник радова* (стр. 53–66). Ниш: Филозофски факултет.
- Mišić Ilić, B. (2010). Jezički i kulturni aspekti govornog čina zabranjivanja iz ugla kontrastivne pragmatike. U Lj. Subotić i I. Živančević-Sekeruš (Ur.), *Susret kultura: zbornik radova* (str. 436–470). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Mišić Ilić, B & Radulović, M.(2014). Marginalizing commitment: syntactic euphemisms in political speeches, *Facta universitatis, Linguistics and Literature*, 12 (1), 25–41.
- Panić Kavgić, O. (2019). Učtivost pri neslaganju i slaganju u engleskom i srpskom jeziku. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Panić Kavgić, O. (2021). Influence of directness and indirectness on verbal politeness and politic behaviour in subtitled translations from English into Serbian. *Nasleđe*, 48, 185–201.
- Schegloff, E. (1988). Goffman and the analysis of conversation. In P. Drew & A. Wotton (eds.), *Erving Goffman: Exploring the Interaction Order* (pp. 89–135). Oxford: Polity Press.
- Searle, J. (1975). Indirect speech acts. In P. Cole and J. I. Morgan (eds.), *Syntax and Semantics 3: Speech acts* (pp. 59–82). New York: Academic Press.
- Searle, J. (1969). *Speech Acts: An essay in the philosophy of language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Watts, R.(1991). *Power in Family Discourse*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Watts, R. (2005). Linguistic politeness research: *Quo vadis?*. In R. Watts, S. Ide & K. Ehlich (Eds.), *Politeness in Language. Studies in Its History, Theory and Practice*, xi–xlvii. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Weizman, E. (1993). Interlanguage Requestive Hints. In J. Kasper & Sh. Blum-Kulka (Eds.), *Interlanguage Pragmatics* (pp. 123–138). Oxford: Oxford University Press.

Wolfson, N. (1988). The bulge: a theory of speech behaviour and social distance. In J. Fine (Ed.). *Second Language Discourse: A Textbook of Current Research* (pp. 21–38). Nordwood: Ablex.

Izvori

AW – Awakenings, 1990 (režija Penny Marshall).

CR – Crash, 2004 (režija Paul Haggis)

DPS – Dead Poets Society, 1989 (režija Peter Weir)

MLS – Mona Lisa Smile, 2003 (režija Mike Newell)

13CAOT – Thirteen Conversations about One Thing, 2001 (režija Jill Sprecher)

TJ – The Judge, 2014 (režija David Dobkin)

Suzana Marković

RELATIVITY OF POWER IN REALIZATION OF DIRECTIVE SPEECH ACTS

The paper deals with the analysis of directive speech acts, both direct and indirect, in dialogues selected from the six American feature-length films. Directives which include requests, suggestions, advice, pleas etc. are speech acts in which the speaker wants to make the hearer perform an activity instead of the speaker which the hearer would not do unless explicitly or implicitly instructed to do so. Therefore, directives have the power to influence the hearer to react, and this paper analyses the power variable during the realization of directive speech acts. The examples will be classified according to the classification suggested by Blum-Kulka et al. (1989) into three broad categories: direct, conventionally-indirect and non-conventionally indirect, further divided into many subcategories. The aim of this paper is to investigate directive speech acts from the standpoint of the power variable in order to determine preferences in the manifestation of power through directive strategies, in other words, whether the interaction between a speaker who has less power than a hearer necessarily requires the use of more indirect strategies and vice versa. This paper offers and interprets six types of the use of directive strategies according to the power a speaker possesses in relation to the hearer with special emphasis on those instances in which there is an asymmetry between the directive strategy used and the level of power a speaker has. The theoretical framework of this paper is speech act theory (Austin 1962, Searle 1975, Bach and Harnish 1979, Blum-Kulka et al. 1989) and politeness theory (Brown and Levinson 1987, Watts 2005).

suzanae@live.com

МОЋ ЛЕКСИКЕ МЕДИЈСКОГ ДИСКУРСА У КРЕИРАЊУ И УЧВРШЋИВАЊУ СТАВОВА ПРЕМА МАЊИНСКИМ ГРУПАМА (НА ПРИМЕРУ ВЕРБАЛНЕ ДИСКРИМИНАЦИЈЕ ЛГБТ ОСОБА)¹

У раду се са лексичко-семантичког и лингвокултуролошког аспекта анализирају погрдни називи за ЛГБТ особе, с посебним освртом на пејоративе којима се реферише на мушке особе хомосексуалне оријентације у српском језику. Затим се, кроз анализу јавног дискурса о овој мањинској групи – како кроз проучавање новинских текстова и званичних саопштења друштвених актера у медијима, тако и кроз сагледавање лексичких обележја комуникације међу корисницима друштвених мрежа о овој теми – показују различити нивои вербалне дискриминације којој су ЛГБТ особе у Србији изложене. Циљ је да се, на примеру експресивне лексике која је заступљена у јавном дискурсу и реферише на припаднике ове мањинске скупине, покаже моћ медија у креирању и учвршћивању идеолошких и дискриминаторних ставова у друштву.

Кључне речи: пејоратив, лексика, вербална дискриминација, ЛГБТ популација, српски језик

1. Уводна разматрања. Предмет и циљеви истраживања

О проблему дискриминације² ЛГБТ особа, као мањинске друштвене групе у погледу сексуалне оријентације у Србији, објављено је више десетина радова из области социологије, политикологије, људских и мањинских права, а спроводе се и истраживања која се тичу психолошког развоја и психотерапије ЛГБТ особа које су погођене дискриминаторним, хомофобичним ставовима, вербалним насиљем и др. видовима стигматизације (исп. Коковић, Д., Лазар,

¹ Овај рад финансирало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије према Уговору број 451-03-47/2023-01 који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ. Истраживање у раду је изведено у Одсеку за истраживања савременог српског језика и израду Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ Института за српски језик САНУ.

² Под дискриминацијом се подразумева неоправдано прављење разлика и неједнако поступање друштва или појединаца према другим појединцима или групама које се разликују по неким личним обележјима (етничкој припадности, конфесији, раси, инвалидитету, полу или родном идентитету, сексуалној оријентацији), услед чега се особе доводе у неповољан друштвени положај (Dobrić-Brankov, 2012: 62). Дискриминаторно понашање проистиче из предрасуда и стереотипа који се везују за носиоце неких од поменутих својстава, а почивају на погрешним колективним уверењима, устаљеним ирационалним, неутемељеним ставовима о различитим друштвеним групама, које је најчешће тешко превазићи.

Ж. 2004; Јовановић М. 2005; 2008; Jovanović, М. 2013; 2016; Milinkov S., Pavkov K., 2014; Stanarević S., Rokvić V. 2014; Dobrić-Brankov 2012, Isaković M., Lazar Ž. 2016). Уочено је у овим истраживањима да се дискриминација ЛГБТ особа одвија као формална (у оквиру државних и других институција – здравство, просвета, сектор безбедности и др.), структурална (упркос постојању свих правних оквира и законске регулативе за поштовање права мањинске групе, друштвени контекст је такав да се правне норме у пракси не спроводе и долази до дискриминаторних поступака услед политичке културе, традиционалистичких вредности, религијског и историјског наслеђа и сл.) и неформална дискриминација (сусретање ЛГБТ особа са предрасудама, стереотипима, узнемиравањем и понижавањем у свакодневном животу) (Isaković M., Lazar Ž. 2016: 397; 409). Како констатују Станаревић и Роквић (2014: 357–358), у Србији је дискриминација на основу сексуалне оријентације веома раширена, а у њеној основи лежи стереотипно поимање родног идентитета и пола, хомофобични ставови и предрасуде према хомосексуалној мањини, погрешно уверење да је хомосексуалност болест³ тј. сексуална девијација или пак да је посредни појава која је наметнута од стране прозападних структура односно невладиних организација. У већем броју радова и студија посвећена је посебна пажња ставовима Српске православне цркве према ЛГБТ особама (исп. нпр. Jovanović 2013, 2022). Кроз квалитативну анализу садржаја и аргументације званичних саопштења и изјава црквених лица – православних свештеника, архијереја, владика, патријарха – показано је да у континуитету од преко две деценије у српском друштву постоји дискурс верске осуде хомосексуалности (Jovanović 2022: 428–431; 438–444). С тим у вези, поједини аутори у својим истраживањима усредсређују се и на испитивање односа између сексуалности и религиозности и указују на проблем идентитета религиозних нехетеросексуалних особа у Србији (исп. нпр. Jovanović 2008, 2014, 2016).

Имајући у виду резултате прегледаних студија које указују на дискриминаторно опхођење према припадницима ЛГБТ групе у различитим сегментима друштвеног живота, као и примере у којима долази до изражаја формална и неформална дискриминација, можемо констатовати да се стигматизација и етикетање, превасходно хомосексуалне мањине, у великој мери манифестују и у домену језика и комуникације. Премда су се истраживачи, махом социолози, дотицали у својим студијама вербалних аспеката дискриминације припадника ЛГБТ групе, у нашој научној средини изостаје свеобухватно језичко истраживање посвећено овој теми. У неколиким истраживањима посвећеним лексичкој пејорацији, бавећи се лексемама погрдног значења у именовању човека у српском језику, посветили смо пажњу и пејоративним називима за особе на основу сексуалне оријентације (Јовановић 2014, 2018, 2021). Овом питању и прикупљеној грађи приступили смо са лексичко-семантичког, дериватолош-

³ Т. Добрић-Бранков (2012: 35) наводи податак из истраживања које је спровео ЦЕСИД у склопу једног пројекта о антидискриминаторном законодавству да се чак 70% анкетираних испитаника сложило с тврдњом да је хомосексуалност болест иако је Светска здравствена организација још 1990. године престала ову појаву да третира на тај начин.

ког и лингвокултуролошког аспекта и утврдили да у речничком фонду нашег језика постоје егзактни лексички показатељи стереотипне перцепције полова и сексуалности, као и да се проучавањем лексике у овој сфери могу уочити неке црте језичке личности српског језика. На основу великог броја блискозначних погрдних назива за хомосексуалце, могли смо, већ на основу описних и жаргонских речника, закључити да се у српском друштву и националној култури као посебно негативна особина оцењује сексуална склоност према истом полу (Јовановић 2018: 291). У овом раду проверићемо неке од закључака из домена лексикологије и творбено-лексичке семантике, који су изнети у ранијим анализама пејоратива, али ћемо проблему стигматизације ЛГБТ особа приступити и из шире, социолингвистичке, перспективе, као и из угла критичке анализе дискурса, са посебним освртом на идеолошку улогу медија. Полазимо од идеје да медијски текст, наслов новинског чланка или насловне странице дневних листова не служе само да пренесу информацију од пошиљаоца ка примаоцу већ и да репрезентују, подстичу и одржавају, па унеколико и креирају одређене идеолошке и културне конструкте у датим друштвеним околностима. Лексички јавног дискурса, али и ширим комуникативним целинама које анализирамо, приступамо имајући у виду три димензије сваког медијског комуникативног догађаја, о којима говори Н. Ферклаф (Fairclough, N. 1995: 57–62), а то су *текст*, *дискурзивне праксе* и *друштвено-културне праксе*. Прва два нивоа тичу се превасходно лингвистичке анализе, а трећи укључује шири ситуациони контекст у коме се реализује језик – институционални оквир у коме је смештен одређени комуникативни догађај, као и свеобухватнији друштвено-културни контекст који подразумева политичко-идеолошки план, те питања колективних и идентитетских вредности.

Анализи приступамо полазећи од неколиких хипотеза, и то творбено-семантичких, с једне стране, односно лингвокултуролошких и социолошких, с друге стране. Претпостављамо да ћемо међу погрдним називима којима се именују мушке особе хомосексуалне оријентације регистровати највише изведеница добијених у процесу суфиксације, као и да ће у великом броју случајева творбена основа суфиксалних деривата бити добијена од лексема којима се примарно само именује истополна оријентација (*недер*, *геј*), али и од лексема којима се именују делови тела (називи за задњицу, гениталије и сл.). Такође, имајући у виду резултате до којих смо дошли истраживањем лексичке пејорације на ширем корпусу, претпостављамо да ће се као нарочито продуктивни творбени модели и суфикси који учествују у деривацији пејоратива у сфери 'хомосексуалност' показати они форманти и процеси који су својствени жаргону. Коначно, узимајући у обзир наша ранија проучавања погрдне номинације ЛГБТ особа, те социолошку литературу посвећену овом проблему, полазимо од хипотезе да ће дискриминаторни ставови према овој мањинској друштвеној групи посебно доћи до изражаја у дискурсу званичника Српске православне цркве, као и представника десничарских политичких субјеката у Србији.

2. Лексичко-семантичка анализа – пејоративи у именовану ЛГБТ особа

Различити видови дискриминације, изопштавања и омаловажавања мањинских друштвених група (на основу етничке или верске припадности, пола, социјалног статуса и др.), који су присутни у српском друштву и националној култури, те са којима се махом сусрећемо у неформалној, али све чешће и у јавној комуникацији и језику медија – манифестују се и на плану лексике српског језика. Вишегодишње проучавање лексема погрдног значења којима се у савременом српском језику именује и квалификује човек мотивисало нас је да у једном посебном истраживању сублимирамо резултате неких лексичко-семантичких и дериватолошких анализа пејорације у лексичком систему српског језика и да их допунимо, с једне стране, лингвокултуролошким увидима, које пејоративи у сфери човек пружају о колективном систему вредности говорника српског језика и, с друге стране, да их сагледамо из угла социолошких теорија о утицају медија и моћи медијског дискурса и друштвених мрежа на креирање и учвршћивање дискриминаторних ставова у једној друштвено-културној заједници. Под *пејоративом* у сфери човек подразумевамо сваку лексему погрдног значења којом се именује и квалификује човек а која има негативну експресивно-емоционално-вредносну конотацију. У семантичком пољу ХОМОСЕКСУАЛНОСТИ којим се бавимо у овом и ранијим истраживањима посредни су номинационе јединице чију денотацију чини архисема 'особа', сема пола и једна диференцијална структурна компонента која носи информацију о реалним карактеристикама особе која је предмет номинације (у овом случају о њеној сексуалној оријентацији). До оваквог појмовно-терминолошког одређења јединица погрдне номинације којима се реферише на човека дошли смо након обухватне лексичко-семантичке и дериватолошке анализе погрдних назива за људе у српском језику на великом корпусу, као и увида у сербокроатистичке појмовнике лингвистичких термина, у којима се пејоратив доследно третира као суфиксална изведеница субјективне оцене. Творбено-семантичка анализа коју смо спровели у неколиким истраживањима показала је мањкавост оваквог описа, јер је утврђено да је пејорација једнако уобичајено резултат семантичке колико и афиксалне деривације (Јовановић, 2021: 131–132).

У овом делу рада указаћемо на лексичка средства којима се постиже пејорација у номинацији и апострофирању ЛГБТ особа, која у комуникативном чину има експресивну и евалутивну функцију и одраз је не само индивидуалног става говорника него и различитих колективних (националних) културних стереотипа. Анализом ће бити обухваћени пејоративи који се употребљавају у именовану и дисфемизацији представника хомосексуалне групе, а намера нам је да покажемо како избор оваквих лексема као средстава номинације у јавном дискурсу – било да су забележени у новинским текстовима, у штампаним и електронским медијима, у јавној дискусији на друштвеним мрежама и сл. – доприноси дискриминацији ове мањинске скупине и етикетирању њених чланова.

2.1. Корпус за лексичко-семантичку анализу

Корпус на коме је засновано ово истраживање формиран је у неколико фаза, а разнородна грађа прикупљана је према различитим критеријумима и методолошким приступима, те класификована и анализирана најпре са творбе-но-семантичког и лингвокултуролошког аспеката, а затим из перспективе критичке анализе дискурса. Грађу на којој је спроведен први део лексичке анализе у овом раду ексцерпирамо континуирано од 2014. године, и то из двају типова извора, са циљем да добијемо што репрезентативнији узорак номинативно-квалификативних јединица којима се у јавном дискурсу именују представници мањинске хомосексуалне групе.⁴ У првој фази прикупљања грађе, бележили смо циљану лексику из тематски одабраних публицистичких текстова, и то из штампаних издања дневних листова *Информер*, *Курир*, *Ало*, *Српски телеграф*, *Блиц*, као и из електронских вести на њиховим интернет-страницама, а спорадично и из других листова из сличног уређивачког и програмског оквира односно са одабраних интернет-портала (нпр. портали десничарских политичких странака и организација: Српски покрет Двери, Српски народни покрет Наши, касније Конзервативни покрет Наши, затим портал Србин инфо и др.). У другој етапи ексцерпције осврнули смо се на употребу пејоратива у сфери хомосексуалности у разговорном јавном дискурсу, при чему смо се определили да овај идиом у раду репрезентујемо коментарима читалаца на прегледане интернет-вести.

У вези са одабиром релевантних извора, превасходно када је посреди узорак из публицистике, треба истаћи да су изабрани листови које одликује специфичан новински језик и стил, те који се могу сматрати репрезентативним примерима тзв. жуте штампе. Текстови у овим гласилима углавном не претендују да имају информативни карактер, већ да својим сензационалним садржајем подстакну интересовање шире читалачке публике и обезбеде већи тираж. Очекивали смо да ће новински чланци у листовима овога типа бити богат извор за ексцерпирање лексема негативне експресивне тоналности чији је денотат ЛГБТ особа будући да је циљ њихових аутора да побуде пажњу читалаца и утичу на формирање јавног мњења о појединим личностима из света политике, музике, филма, спорта и сл. Приликом прегледања штампе освртали смо се на текстове у којима долазе до изражаја опозиције ми–они, добро–лоше, пожељно–непожељно, односно, у којима је осликана намера новинара и уредништва да фаворизују хетеросексуалност, која се концептуализује као пожељна и пропагира као афирмативна, у спречи са српском националном припадношћу, православном вером, патријархалним, породичним вредностима (исп. Јовановић 2018: 12). При томе је било очекивано да ће новински садржаји овога

⁴ У то време циљану лексику почели смо прикупљати за потребе истраживања мотивисаног темом међународне научне конференције *Језик, књижевност маргинализација*, која је одржана 2014. г. у организацији Филозофског факултета Универзитета у Нишу. Том приликом излагали смо реферат на тему „Пејоративи у именовану припадника неких друштвених група у српском језику”.

типа узроковати и различите реакције читалачке публике, услед чега ће доћи до изражаја поларизација која постоји унутар друштвене заједнице и супротни ставови њених чланова у вези са питањима из сфере сексуалне оријентације и права хомосексуалаца.

2.2. Резултати лексичко-семантичке и творбене анализе

Семантичка анализа прикупљених лексема показује да су погрдно именоване и апострофирање ЛГБТ особа, тј. пејорација на основу сексуалне оријентације, углавном усмерени према особама хомосексуалне оријентације, и то далеко чешће према мушкарцима.⁵ О томе сведочи чак 40 регистрованих номинационих јединица којима се на презрив, дискриминаторан начин реферише на мушку особу хомосексуалног опредељења. Оне су веома разноврсне, како са семантичког тако и са дериватолошког становишта и умногоме потврђују полазне хипотезе које се тичу творбених карактеристика погрдних назива за хомосексуалце. Махом су посреди жаргонизми и околионализми мотивисани вулгарним називима за задњицу и међу њима је највише изведеница добијених суфиксацијом творбене основе лексема којима се именују делови тела: *буљар*, *буљаш*, *буљарош*, *буљатор* (< буља), *гузатор*, *гузичар*, *нагузар* (< гуз(а)/гуз(а)ца), *дупетар* (< дупе), *задњицар* (< задњица), али бележимо и бројне сложене, деривирани у процесу композиције и сложено-суфиксалне творбе (исп. Клајн 2002). У њиховом саставу, осим вулгарних назива за делове тела – препознајемо и одговарајући глагол, чијом комбинацијом са именичком основном настају експресивне лексеме изразито презриве тоналности, којима се алудира на хомосексуални однос: *гузодавац*, *гузоловац*, *гузољуб*, *дајгуз*, *јебигуз*, *дупедавац*, *дупејебац*, *карољуб*, *китоловац*, *чмарољуб*. Сличну вулгарно-погрдну асоцијативну везу илуструју и изведенице *отпозадичар*, *отраглија*, *позадинац*, а алузија на полни чин постоји и код трију метафорички мотивисаних изведеница – *тобџија*, *фурунаш*, *фурунција*, где основинске лексеме означавају предмет чија примарна намена асоцира на активну и пасивну улогу у хомосексуалном односу (*топ*: артиљеријско оруђе → *избацује* муницију; фуруна: пећ у коју се *убацују* дрва за ложење или намирнице за спремање).

Све номинативне јединице у семантичкој сфери ХОМОСЕКСУАЛНА ОРИЕНТАЦИЈА које бележи наш корпус имају негативну конотацију, али се међусобно разликују у погледу степена погрдног значења које реализују, а оно варира од подругљиво-шаливе експресивне тоналности до високог степена пејоративности.

Примери: Ако се *pederi* da nas uvode u Evropu, bolje da čuvamo ovse; *Pederčina* ima u svim grupama, i ... predstavljaju ogroman, i iritantan, problem; Nisam imao osnovnu informaciju o njemu, bila je to moja kobna greška jer je bio

⁵ То веома илустративно показује и „Избор из погрдних назива” који се односи на „сексуалне мањине” у истраживању Д. Шипке. Аутор доноси преко 160 погрдних назива за мушкарца хомосексуалца, а само 10-ак лексема негативне експресивне вредности којима се именује женска особа према хомосексуалној оријентацији (Шипка 2011: 354–355).

guzičar; *Topdžija* i *furundžija* – napad odostraga (наслов); Taj ogavni *dupedavac* nije godinama primećivao da postojim u njegovoj blizini; Gade mi se muškarci izdepiliranih nogu. / Misliš gade ti se *karoljubi* izdepilirani; Vozilo je sređeno u pederskom stilu jer je Boškić osvedočena *pederčina* i *dajguz*; Sladak je, zabavan, popularan, lepo izgleda (i zato što mu je stalo do toga da izgleda lepo ne znači da je *derpe*); Ono kada *derpe* zabrani gej paradu!!! (наслов); Auuuu, kršni đetić *otpozadičar*? Auuuu bruke!; Pa sudija je *peder*... platili su mu... on je *otpozadičar*; Možda su ... u pravu kada kažu da nas je šetanje *buljaša* u duginim bojama sve toliko iskvarilo da smo prosto postali loši; Kakve vesti, još kada bi nekoga to interesovalo osim vas novinara *topdžija*, ili ste vi *furundžije*? Alo *pozadinci*, pozovite te nojeve kod vas u kuću i tamo saznajte sve što vas interesuje; Dobar je momak ali je *peško* teško da će uspeti, baš teško; Ezel: Nisam *homić*! ... Glumac poznat kao Ezel tvrdi da nisu tačne priče da je gej; To su lažni profili iza kojih stoje muškarci, uglavnom prikriveni *pešovani*.

У новинским текстовима, и то првенствено у сензационалним насловима на насловним странама дневних листова бележимо углавном две лексеме: *педер* и *геј*, при чему се ова друга јавља и као пејоративна лексема са номинацијом, дакле, именичком вредношћу, али и као придевска, квалификативна компонента – непроменљиви атрибут у именичкој синтагми (*геј брак*, *геј парада*, *геј мушкарац*). Чак ни лексема којима се примарно само именује мушка особа хомосексуалне оријентације – *педер* (< грч. *paiderastia*, педерастичка 'мед. полна, сексуална наклоност мушкараца према мушкарацу', према РСАНУ) није лишена компоненте негативне оцене. Исто важи и за англицизам *геј*, којим се у језику даваоцу, обично без негативне конотације, именује 'истополно оријентисани мушкарац, хомосексуалац' или, ређе, истополно оријентисана жена, лезбијка' (Клајн, Шипка 2007). Нижи степен погрдног значења остварују поједини жаргонизми и лексема карактеристичне за разговорни стил – дискусију на друштвеним мрежама, а добијени су семантичко-морфолошким варирањем примарно неутралних именица *хомосексуалац*, као и неки деривати лексеме *педер*: нпр. *хомић*, *хомос*, *лезбос*, *педеришка*, *петко*, *пешко*, *пешкир*, *пешован*, *дерпе* (последња у низу илуструје творбени модел који је иначе уобичајен за жаргонску комуникацију – инверзија слогова). Изразито висок степен пејорације карактеристичан је за изведенице добијене афиксацијом основе наведених мотивних именица аугментативно-пејоративним суфиксима – нпр. *гејчина*, *педерчина*, као и за вулгарне жаргонизме и околионализме чије је погрдно значење реализовано асоцијативним путем, а у основи семантичке трансформације таквих твореница обично препознајемо синегдоху: нпр. *буљар*, *буљарош*, *буљатор*, *гузатор*, *дупедавац*, *задњичар*.

Творбена анализа неколико десетина регистрованих пејоратива којима се именује мушка особа хомосексуалне оријентације потврђује, дакле, полазну претпоставку о суфиксацији као о најпродуктивнијем начину деривације овог типа лексема. Ипак, лексичко-семантичка анализа посматраних јединица, те увид у мотивну базу изведеница, семантику творбене основе и механизме полисемије који такође омогућавају развијање погрдног значења – показују да

пејорација код суфиксалних деривата не почива увек на семантици творбеног наставка већ често на значењу полазне лексеме, а неретко је погрдно значење настало у садејству семантичких трансформација и деривационих процеса.

Пејоративно значење лексема којима се означавају мушкарци хомосексуалне оријентације заснива се на имплицитним семантичким компонентама – семама колективне експресије,⁶ које не носе информацију о објективним карактеристикама именованог појма (у овом случају особе), већ о начину на који се тај појам евалуира у друштву. Експлицирањем сексуалних афинитета особе приликом избора лексеме којом се та особа именује или апострофира, обично се указује на негативан став и презрив емотивни однос говорника према датој карактеристици. На основу великог броја номинативних јединица којима се у јавном дискурсу, на друштвеним мрежама, па чак и у таблоидној штампи погрдно именују особе на основу њихове сексуалне оријентације – закључујемо да се у систему вредности српске културно-језичке заједнице као посебно негативна особина оцењује сексуална склоност према истом полу. Пејоративи који се користе у именовању, апострофирању и квалификовању особа хомосексуалне оријентације показују да наше друштво гаји извесне предрасуде према хомосексуалцима као мањинској групи, што се у структури лексичког значења може представити евалутивно-емотивним компонентама типа 'лоше је', 'не толерише се', 'не допада ми се', 'не волим' (исп. Ристић 2004, о конотативним компонентама лексичког значења). Тиме се манифестује опозиција ми – они, која сугерише да постоји потреба културне заједнице да се и на нивоу лексике дистанцира од припадника друштвене групе чије особине сматра неприхватљивим.

У вези са лексемом *педер* вредан је пажње и начин на који се усложњава њена полисемантичка структура – јединице којима се примарно именују особе на основу хомосексуалних склоности секундарно функционишу као погрдна имена за особе које не поседују такве склоности. Конотативне семантичке компоненте које у структури лексичког значења носе информацију о негативном колективном вредновању и презривом односу друштвено-језичке заједнице према особама хомосексуалне оријентације – омогућавају и развијање секундарне, метафоричке реализације лексеме *педер*: 'презр. а. хомосексуалац. → б. фиг. безвредна, презрења достојна особа (о мушкарцу)'. Семе колективне експресије представљају имплицитне компоненте појма 'хомосексуалац', а њихово индуковање омогућава пренос имена са 'мушкарца полно наклоњеног другом мушкарцу' на 'безвредног мушкарца достојног презрења'. На основу компоненцијалне анализе примарног садржаја лексеме *педер* стичемо увид у то о којим је конотативним семама реч: ['мушкарац полно наклоњен другом мушкарцу' + 'то је, као што се зна, лоше' + 'не волим хомосексуалце' + 'осећам презир према истополно оријентисаним особама' + 'то показујем тако што употребљавам погрдно име']. Исти метафорички пренос и семантичка трансформација карактеристични су и

⁶ Семе колективне експресије представљају културолошки сегмент, односно афективни слој значења дате лексеме и неретко су носиоци различитих националних културних стереотипа. Посреди су имплицитне, објективно непровериве компоненте лексичког значења које се увек остварују у одређеном контексту (Драгићевић, 2007: 72–73).

за изведенице добијене модификацијом лексеме *педер* суфиксима субјективне оцене – *педерчић*, *педерчина*, о чему такође сведоче бројни примери у корпусу.

Овде, дакле, можемо говорити о сложенем процесу двоструке пејорације: субјекат именованња употребљава јединицу којом се презриво експлицира сексуална оријентација особе приликом номинације човека који се понаша на одређени начин или испољава неке карактерне црте које говорна заједница оцењује као непожељне. Мотивација за погрдно именованње, као што видимо, није хомосексуална оријентација особе, већ негативна оцена коју говорно лице креира о њој на основу одређених духовних особина. Будући да посеже за погрдним називом из сфере сексуалности, субјекат именованња заправо посредно апострофира и омаловажава хомосексуалце као „мање вредне” у односу на остале припаднике друштвене заједнице, а директно вређа конкретног појединца чије понашање сматра лошим, неприхватљивим и осуђује га.

Педер мали, не зна ни да удари како треба!; Он је говнар, *педерчина*, видео сам то малочас; Она misli da je on pošten, hrabar i pametan, a on ispadne fukara, *peder* i govno; Е, jeste *pederi*, svi kolko vas ima!; Ja radim svoj posao ... A oni će da otimaju, *pederi* jedni!; Kad zvezda tima postigne gol, viču: „Bravo majstore!”, kad promaši: „Ua , *pederu!*”; Ушао је после у тај такси, на задње седиште, *педерчина* није htela da ga primi napred (ЕК); RUSI IM OČITALI LEKCIJU: Migranti maltretirali Ruskinje (наслов новинског текста) Ovako bi i u Srbiji popili batine kad bi smarali devojke. Nismo mi *pederčići* iz eu pa da ih pustimo da se iživljavaju.

3. Вербална дискриминација ЛГБТ особа у јавном дискурсу. Критичка анализа дискурса

Погрдно, презриво и подругљиво именованње представља само сегмент вербалне агресије којој су изложени припадници ЛГБТ популације. Традиционална лексиколошка анализа погрдних назива за људе на основу сексуалне оријентације, и то, махом, за особе хомосексуалне оријентације, доста говори о колективном систему вредности и друштвеној оцени хомосексуалности у Србији. Ипак, творбена и семантичка анализа пејоратива овог типа који се појављују у новинским текстовима и дискусији међу корисницима друштвених мрежа није била довољна за проучавање утицаја јавног дискурса на креирање и учвршћивање ставова према ЛГБТ особама у Србији. Стога ћемо у наставку рада, методолошкијом критичке анализе дискурса, неке резултате добијене лексичком анализом, покушати да искористимо за тумачење друштвених околности и идеолошких оквира у којима настају прикупљени текстови. Циљ нам је да покушамо у ширем социолошком контексту да сагледамо какав је однос заједнице према припадницима ове групе, и то кроз сагледавање онога што о њеним припадницима говоре различити актери друштвеног и културног живота у Србији. Полазимо од претпоставке да се кроз анализу јавног дискурса о овој теми може из језичког угла сагледати, осветлити и описати један аспект дискриминације припадника ЛГБТ популације, односно њихово етикетирање и стигматизација у јавном простору.

У посебном фокусу су новински текстове у којима се извештава о активностима ЛГБТ заједнице, о догађајима чији су организатори или учесници припадници ове мањинске групе (нпр. Парада поноса); затим вести о друштвено-политичким збивањима која се доводе у везу са положајем и правима ЛГБТ популације (Закон о забрани дискриминације; Закон о родној равноправности и др.); дебате у медијима, емисије и други медијски садржаји који су посвећени овим темама. Интересоваће нас и овде неформална комуникација међу корисницима друштвених мрежа, пре свега о хомосексуалној мањини, те коментари читалаца електронских вести на различитим информативним интернет порталима. Уопште, дакле, анализираћемо различите сфере реализације језика у јавном простору са циљем да испитамо како се вреднују ЛГБТ особе у нашем друштву, али и да, с тим у вези, покажемо да поруке и садржаји који се презентују у јавном дискурсу не служе само да пренесу информацију од пошиљаоца ка примаоцу већ и да репрезентују одређене идеолошке и културне конструкте у датим друштвеним околностима. Идеја је да покажемо како одабир лексичких средстава у информисању о некој појави – у новинским текстовима, телевизијским емисијама, али и у реакцијама политичких представника, културних радника и верских званичника може доприносити да се дискриминаторни ставови у друштвено-културној заједници учвршћују и одржавају.

Истраживачки фокус је и у овом сегменту студије на лексички, као једном од репрезентативних показатеља моћи медија у формирању и обликовању јавног мњења о некој појави, теми, догађају (у нашем случају – о припадницима ЛГБТ популације у Србији). Полазимо од идеје да анализа микроструктуре медијских садржаја (нпр. наслова новинских текстова) може показати како је и колико употреба одређене лексичке јединице релевантна за дати друштвени контекст и обликовање друштвене реалности (исп. Richardson, 2007: 46–47).

3.1. Проширење корпуса за потребе критичке анализе дискурса

Имајући у виду истраживачке циљеве и двојак приступ проблему дискриминације ЛГБТ особа, за потребе овог другог дела истраживања, корпус је проширен целокупним новинским текстовима који су тематски повезани са ЛГБТ особама, као и коментарима читалаца на прегледане вести. Део нове грађе представљају текстови који су прикупљани аутоматски, посредством софтверских алата – (1) апликације BigBoxData и (2) електронског корпуса SrWaC (Serbian Web Corpus). (1) Платформа BigBoxData омогућила нам је: а) претрагу новинских вести и коментара њихових читалаца на званичним страницама портала „Политика”, „Вечерње новости”, „Блиц”, „Данас”, „Информер”, „Б92”, „РТС” и „Ало” на Фејсбуку, и то према задатим кључним речима (нпр. *ЛГБТ, геј, недер, хомосексуалац, парада*)⁷, од децембра 2019. године; као и б) прикупљање крат-

⁷ Број кључних речи за претрагу обухватио је још неколико десетина назива за хомосексуалце, које смо регистровали у претходним фазама истраживања, ишчитавањем дискусија корисника друштвених мрежа, као и прикупљањем грађе из речника жаргона и опсцене лексике. Овде наводимо само неке кључне речи за претрагу, које су дале највећи број резултата.

ких коментара и дискусија корисника друштвене мреже *Твитер*, према кључним речима у виду хештега (*ЛГБТ*, *геј*, *Парада поноса*, *Прајд*, *Еуропрајд Београд*), од марта 2022. године. Овим путем, након ревизије прикупљене грађе,⁸ у корпус за истраживање је уврштено преко 2000 резултата – јединица текста у којима се појављују неке од задатих речи (укључујући и новинске текстове и коментаре читалаца на те вести). (2) Други извор за прикупљање грађе – електронски корпус SrWaC претраживан је према трима задатим упитима – *ЛГБТ*, *геј* и „*недер**”, при чему је последњи омогућио ексцерпцију лексеме у свим облицима, као и прикупљање њених деривата. На тај начин добијено је око 15.000 примера – контекста сачињених од једне или две реченице у којима се појављују тражене јединице.

3.2. Резултати анализе. Дисурзивне праксе.

Грађа показује да се дискриминаторно поступање оличено у вербалној дисфемизацији ЛГБТ особа у српским медијима одвија на два плана, што резултује употребом лексике негативне експресивне обојености у дискусији међу корисницима друштвених мрежа, а све скупа затим утиче на формирање јавног мњења и обликовање друштвене свести о темама у вези са овом мањинском групом. Примарни ниво на коме се осликава вербална дискриминација ЛГБТ особа представља иступање и говорење у јавном простору неколиких актера друштвеног живота – представника десничарских покрета и политичких странака, великодостојника Српске православне цркве и еминентних културних делатника, те естрадних и др. јавних личности које имају друштвени утицај. Други ниво вербалне дискриминације огледа се у медијима који преносе дискриминаторне изјаве, често на сензационалистички, популистички начин будући да садржај поруке и нема информативни већ пре пропагандни, идеолошки карактер.

Ишчитавањем текстова прикупљених са онлајн-портала српских медија увиђамо да политичари који заступају десничарску идеологију, у својим обраћањима и саопштењима повезаним са испитиваном темом, говоре о припадницима ЛГБТ популације у кључу опозиција ми–они, добро–лоше. Мањинска група оцењује се негативно и супротставља већинском делу становништва тако што се приказује као узурпатор колективних вредности. У писаним саопштењима, коментарима на Твитеру, те говорима у разним дебатним емисијама, представници политичке деснице манипулишу афективном лексиком, опонирајући ЛГБТ мањину појмовима традиција, породица, породичне вредности, православна вера/црква и сл. Неретко се експлоатише и опозиција НОРМАЛНО – НЕНОРМАЛНО / ДЕВИЈАНТНО, чиме се имплицира или чак експлицитно истиче да је хомосексуална оријентација болест, а с тим је у вези употре-

⁸ Након прве фазе прегледа избацивани су нпр. коментари добијени сакупљањем грађе са Твитера који не представљају резултате за српски језик, а апликација их је уврстила на основу хештега (#Pride, #LGBT).

ба лексеме *хомосексуализам*⁹ уместо *хомосексуалност*, која развија негативну конотацију из два разлога – најпре отуда што је посреди застарели медицински термин, а затим због творбеног значења које је уобичајено за именичке деривате са суфиксом *-изам* у српском језику. Сва је прилика да се тенденциозном употребом овакве изведенице у јавном дискурсу заправо сугерише да је истополна сексуална оријентација ствар избора, свесно приступање некаквој идеологији (западњачкој, глобалистичкој, опасној – што су такође лексеме фреквентно заступљене у говорима представника десничарских покрета). „Опредељење” за припадност ЛГБТ заједници, у дискурсу конзервативистичких, десничарских политичких субјеката представља опасност и угрожава традиционални систем вредности, српско идентитетско наслеђе, православну веру, а манипулише се и синтагмама *породичне вредности* и *јавни морал*, чије је нарушавање последица „погрешног избора”. Реториком у којој суптилно шаљу поруку да се већинска Србија „мора борити” против онога што није у складу с колективним вредностима, представници деснице сугеришу да мањинска група има статус непријатеља.¹⁰

Анализа лексике у текстовима који преносе изјаве званичника Српске православне цркве углавном потврђује запажања до којих су у истраживањима ставова СПЦ према ЛГБТ особама, и то хомосексуалцима дошли М. Јовановић (Јовановић М. 2008, Јовановић М. 2013, 2014, 2016, 2022) и С. Милинков и К. Павков (2014). У говору црквених великодостојника, вођених православном теологијом и идејом да су монаштво или брак путеви спасења, уочено је да се „хомосексуалност сматра грехом, болешћу или поремећајем” (Милинков, С., Павков, К. 2014: 296); као и да се каткад „третира на амбивалентан начин (волите грешнике, али мрзите грех)”, а каткад се у саопштењима испољава „отворено непријатељство, које се манифестује у интерпретацији хомосексуалности као одступања од закона природе, или као напад на српски народ и морал” (Јовановић М. 2013: 81). Изјаве које подупиру дискриминацију мањинске групе и став нетолеранције у медијима се углавном преносе у одређеним друштвеним околностима, „када се Црква осети испровоцираном” (И., 81), што је обично повезано са временским периодима припреме, организације и одржавања Параде поноса. Судећи по бројности коментара читалаца на такве вести, као и на фреквенцију пејоратива у њима, посебан утицај на креирање друштвене свести и јавног мњења о припадницима ЛГБТ заједнице, могу имати ставови врховног поглавара СПЦ.

⁹ Најзаступљеније значење изведеница са суфиксом *-изам* у српском језику јесте значење политичког или верског учења (нпр. *капитализам*, *колонијализам*, *фашизам*, *большевизам*, *антисемитизам*, *расизам*; *будизам*, *протестантизам*, *хиндуизам*), те научног или филозофског правца (*ничеизам*, *реализам*, *романтизам*, *лиризам*). У далеко мањем броју случајева изведенице означавају начин понашања (*фетишизам*, *авантуризам*), појаву (*магнетизам*), а у лингвистичкој терминологији и порекло односно статус речи – нпр. етимологију или територијалну распрострањеност (*русизам*, *грецизам*, *англицизам*; *дијалектизам*, *покрајинизам*) (Клајн, 2002: 232; Ћорић, 2008: 70).

¹⁰ О концепту *непријатеља* у политичком рекламном-пропагандном жанру на материјалу српског језика в. Слијепчевић, 2016.

Услед ограничења у погледу обима овог рада, у фокусу пажње биће лексика у саопштењу односно изјави двојице патријарха уочи одржавања манифестације Парада поноса 2014. године и Европрајд 2022. године.¹¹ У првом тексту, пренетом у медијима као писано саопштење СПЦ које је потписао почивши патријарх Иринеј, геј парада у Београду квалификује се као „беспризорна”, као „апсурдно парадирање”, и то „шачице суграђана”, а њено одржавање и заштита учесника назива се „понижавањем и гажењем моралних осећања огромне већине човечанства”. Апострофира се, затим, „заслепљеност похотом и егоизмом” припадника ЛГБТ заједнице, хомосексуалност назива „сексуалном (дез)оријентисаношћу” и представља као некакав „стил живљења” који се намеће другима, „нарочито неисквареној деци и неискусној омладини”. Кроз употребу низа лексема негативне експресивне тоналности у описивању хомосексуалне мањине, те њиховим супротстављањем већини, с посебним освртом на децу, омладину (посреди су лексеме које имају изразито позитивну конотацију и афективну вредност), у тексту који потписује врховни поглавар СПЦ на еклатантан начин долази до изражаја опозиција ми–они, ДОБРО–ЛОШЕ, кроз коју се формира колективно мишљење о овој теми у српском јавном дискурсу. Именички синтагматски спојеви *заслепљеност похотом* и *гажење моралних осећања* имплицирају ГРЕХ, који стоји у опозиција према хришћанској врлини, а изједначавање хомосексуалности са грехом је већ уочено као обележје дискурса црквених лица у социолошким студијама о дискриминацији ЛГБТ особа.¹² Коначно, у изјави поводом претходно најављеног отказивања манифестације Европрајд 2022. у Београду, патријарх српски Порфирије о геј паради говори као о „грубом промовисању и наметању политика и идеологија, које имају за циљ да поруше стубове на којима се вековима гради наш идентитет”. О хомосексуалности, слично као у дискурсу десничарских покрета, говори се као о политичком активизму, идеологији коју је неопходно суспрегнути будући да представља „систематско угрожавање свих темељних вредности” на којима почива српски народни идентитет. Опозиција ДОБРО–ЛОШЕ, ПОЖЕЉНО–НЕПОЖЕЉНО, која поларизује друштво и подстиче вербалне дуеле међу корисницима друштвених мрежа и ауторима коментара на вести у којима се преносе делови патријархове изјаве, посебно долази до изражаја његовим супротстављањем „светиња брака и породице” нечему што је „штетно и беспотребно наметнуто”. Експлицитно противљење насиљу и јавном жигосању припадника ЛГБТ групе и учесника Европрајда у језичком смислу стоји у супротности са увођењем концепта зла кроз патријархову изјаву: „Зло се не лечи и не побеђује насиљем”.

Изјаве највиших црквених званичника преносе се у целисти или у сегментима путем различитих медија, а њихов садржај затим постаје предмет дебата у телевизијским емисијама, те повод за дискусију на друштвеним мрежама. Бу-

¹¹ Под знацима навода дају се делови изјава двојице патријарха који садрже лексичку високог степена експресивности.

¹² М. Исаковић и Ж. Лазар (2016: 405) констатују да Српска православна црква хомосексуалност сматра грехом, болешћу или поремећајем који се „уз божију помоћ може излечити, те особе истополне сексуалне оријентације потстиче на превазилажење и потискивање својих осећања”.

дући да се ради о ставовима Српске православне цркве, као једне од најутицајнијих институција у друштву, која има важну вишевековну улогу у формирању колективних вредности и идентитета српског народа, афективна, експресивна лексика у саопштењима црквених лица има снажан утицај на обликовање друштвене свести о одређеној теми.¹³ Преношење изјава посредством медија, пре свега телевизије, као најутицајнијег средства масовне комуникације још од своје појаве 30-их година 20. века – има додатну улогу у формирању и обликовању јавног мњења о ЛГБТ особама у Србији (исп. Đorđić, 2019). Будући да је у нашем истраживању сагледавање утицаја које медији имају у формирању друштвених ставова било могуће пратити превасходно кроз коментаре читалаца на порталима, запажа се да су управо вести у којима се преносе ставови кредибилних институција, попут СПЦ, мотивисале садржајне дискусије о темама везаним за положај мањинске ЛГБТ групе. Лексичко-семантичка анализа коментара читалаца на овакве информативне садржаје сугерише да њихово преношење посредством медија нема само функцију информисања већ и учвршћивања ставова традиционалног, конзервативног друштва о испитиваној теми. У прилог оваквом увиду говори и запажање Б. Стевановића да „медији („тематизацијом“) усмеравају пажњу грађана на одређене проблеме и сугеришу им „најважнија“ друштвена питања“, при чему, како аутор истиче, медији „одређују не само *шта* да се мисли, већ и о чему да се размишља“ (Стевановић, 2018: 47).

4. Закључна разматрања

Полазећи од идеје да јавно мњење „представља скуп мишљења и ставова о одређеном друштвеном питању или ситуацији, добијен јавним, политиколошко-комуниколошким процесом, уз активно учешће медија и грађана у његовом креирању“ (Јевтовић, 2003: 52), у раду смо желели да испитамо какав је утицај медија на формирање и учвршћивање друштвених ставова о ЛГБТ особама. Истраживање је конципирано у два сегмента. Први део рада подразумевао је

¹³ О променама у ставовима Српске православне цркве према хомосексуалности у периоду од 2001. до 2021. године в. Jovanović M. 2022. Аутор у овом раду указује и на истраживања која потврђују да је СПЦ рангирана прилично високо на скали поверења грађана Србије у институције, због чега и сам полази од претпоставке да мишљење тј. општи став Цркве о ЛГБТ особама „*ima znatan uticaj na oblikovanje javnog mnjenja*“ (Jovanović M. 2022: 428). Анализа показује извесне промене у ставу СПЦ према истополној оријентацији – од упадљивог игнорисања и ћутања почетком 21. века, преко снажне моралистичке осуде ове друштвене појаве (посебно у периоду организације Параде поноса 2010. године), па до актуелног тренутка, када је Црква „*prihvatila da demonstrira umereniju poziciju prema homoseksualnosti*“ (И., 429). Аутор констатује да, упркос неким променама које се могу идентификовати у односу СПЦ према хомосексуалцима у претходним два деценијама, а које су делимично условљене динамиком политичких промена у Србији, ипак није било драстичнијег заокрета у општем негативном ставу, тачније није дошло до „*temeljne promene suštinski neblagonaklonog stanovišta pravoslavnih sveštenika i arhijereja prema neheteroseksualnosti*“ (И., 431)

лексичко-семантичку и творбену анализу пејоратива којима се именују особе на основу сексуалне оријентације. Проучавање овог дела лексичког фонда довело нас је до релевантних лингвокултуролошких запажања о језичкој слици света говорника српског језика, о перцепцији мањинске друштвене групе када је посреди испољавање сексуалности, те о предрасудама које се тичу социјалних улога, као и о вредносним ставовима које културно-језичка заједница има према овој мањинској скупини. На основу великог броја синонимних погрдних назива за хомосексуалце, закључили смо да се сексуална склоност према истом полу у нашем друштву оцењује као посебно негативна особина, као и да се такво обележје далеко више замера мушкарцима.

Други део истраживања, заснован на неким методама критичке анализе дискурса, донео је осврт на изјаве кључних актера друштвеног живота када је у питању формирање ставова и обликовање јавног мњења о припадницима мањинске групе у погледу сексуалне оријентације. Анализом је потврђена полазна хипотеза да дискриминаторни ставови према ЛГБТ особама посебно долазе до изражаја у дискурсу представника десничарских политичких покрета, те црквених лица и високих званичника Српске православне цркве. Будући да су посреди ставови који до јавности долазе посредством медија, утврђено је да медијски текстови посвећени овим темама не служе само да пренесе информацију од пошиљаоца ка примаоцу већ и да репрезентују идеолошко-вредности систем и да могу доприносити дисфемизацији мањинске групе, њеној вербалној дискриминацији, те стигматизацији и етикетирању њених чланова. Утицај на јавно мњење нарочито је велики када се дискриминаторни медијски садржаји преносе у високотиражној таблоидној штампи, на насловним страницама дневних новина, и то обично на сензационалан и популистички начин.

Литература

- Dobrić-Brankov, T. (2012). *Diskriminacija i nasilje na osnovu seksualne orijentacije u okviru vršnjačkih grupa (analiza i interpretacija rezultata istraživanja drugih autora o problemima nasilja i diskriminacije nad LGBT osobama u period aktivnog školovanja)*. Beograd: Labris.
- Dorđić, I. (2019). Uticaj televizije na informisanje i kreiranje javnog mnjenja, *Zbornik radova Fakulteta tehničkih nauka u Novom Sadu*, 34/7, <http://www.ftn.uns.ac.rs/ojs/index.php/zbornik/article/view/448/354>.
- Драгићевић, Р. (2007). *Лексикологија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике.
- Isaković M., Ž. Lazar. (2016). Problem diskriminacije LGBT populacije u Srbiji, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knjiga XLI/2, 397–413.
- Јевтовић, З. (2003). *Јавно мњење и политика*, Београд: Академија лепих уметности и Центар за савремену журналистику.
- Јовановић, Ј. (2021). Пејоративи у номинацији човека у српском језику, *Јужнословенски филолог* LXXVIII/1, стр. 127–162.

- Јовановић, Ј. (2018). *Лексика погрдног значења у именовану човека у српском језику*. Необјављена докторска дисертација, Београд: Филолошки факултет.
- Јовановић, Ј. (2014). Пејоративи у именовану припадника неких друштвених група у српском језику, у: Весна Лопичић, Биљана Мишић Илић (ур.), *Зборник са научне конференције Језик, књижевност, маргинализација*, стр. 143–157, Ниш: Филозофски факултет.
- Jovanović, M. (2022). Homoseksualnost i Srpska pravoslavna crkva: transformacije odnosa u poslednjih 20 godina, *Sociologija*, Vol LXIV/3, 428–453.
- Jovanović, M. (2016). *Identitet, religioznost, seksualnost: problem identiteta religioznih LGBT osoba*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Jovanović, M. (2014). О истраживанју религиозних неheteroseksualaca у Србији. У: Ђорђевић, Д. В. и Petrović, Ј. (прир.) *Пroučavanje друштвених појава: методолошка разматрања*. Ниш: Филозофски факултет; Машињски факултет (159–175).
- Jovanović, M. (2013). Silence or Condemnation: the Orthodox Church on Homosexuality in Serbia. *Družboslovne rasprave*, XXIX (73): 79–95.
- Јовановић, М. (2005). Хомосексуалци у Србији: између предрасуда и прихватања. У: Д. Жунић (ур.) *Права мањина*, Ниш: Одбор за грађанску иницијативу, стр. 191–207.
- Јовановић, М. (2008). Религиозни Queer-ови: студија пет случајева, *Теме* 32(2), стр. 329–356.
- Клајн, И. (2002), *Творба речи у савременом српском језику. Први део, Слагање и префиксација*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за српски језик САНУ – Матица српска.
- Клајн, И. (2003). *Творба речи у савременом српском језику. Други део, Суфиксација и конверзија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за српски језик САНУ – Матица српска.
- Клајн, И., М. Шипка (2007), *Велики речник страних речи и израза*, Прометеј, Нови Сад.
- Milinkov, S., K. Pavkov (2014). Uticaj Srpske pravoslavne crkve na kreiranje medijske slike LGBT populacije u Srbiji. U: *Uloga medija u normalizaciji odnosa na Zapadnom Balkanu*. Novi Sad: Filozofski fakultet, CIRPD, str. 289–307.
- Ристић, С. (2004). *Експресивна лексика у српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Стевановић, Б. (2018). Улога јавности и јавног мњења у демократској комуникацији: претпоставке и противречности, *Годишњак за социологију*, XIV/21, стр. 35–52.
- Слијепчевић, С. (2016). Концепт *непријатеља* у политичком рекламном-пропагандном жанру на материјалу српског језика, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 45/1, 419–428.
- Richardson, J. E. (2007). *Analysing Newspapers: An Approach from Critical Discourse Analysis*, Basingstoke – New York: Palgrave Macmillan.
- Ћорић, Б. (2008). *Творба именица у српском језику (одабране теме)*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност.
- Шипка, Д. (2011). *Речник опцених речи и израза*, Нови Сад: Прометеј – Београд: Корнет.
- Fairclough, N. (1995). *Media Discourse*, London: Edward Arnold.

Jovana Jovanović

**THE POWER OF THE VOCABULARY OF MEDIA DISCOURSE
IN CREATING AND STRENGTHENING ATTITUDES
TOWARDS MINORITY GROUPS (THE EXAMPLE OF VERBAL
DISCRIMINATION OF THE LGBT MALE PERSONS)**

The paper analyzes derogatory names for LGBT persons from the lexical-semantic and linguacultural aspects, with a special focus on pejoratives referring to male persons of the homosexual orientation in the Serbian language. Then, through the analysis of the public discourse about this minority group – both through the study of newspaper texts and official announcements of social actors in the media, as well as by looking at the lexical features of communication among social network users on this topic – the different levels of verbal discrimination that the LGBT persons in Serbia are exposed to are shown. The goal is to demonstrate the power of the media in creating and strengthening ideological and discriminatory attitudes in society, using the example of the expressive lexicon that is represented in public discourse and refers to members of this minority group.

j.jovanovic85@gmail.com

Esther Monzó-Nebot

Universitat Jaume I, Spain

Department of Translation and Communication Studies

Jasmina Dorđević

University of Niš, Serbia

Faculty of Philosophy

THE POWER OF INADEQUATE LANGUAGE REPRESENTATION IN LEGAL PROCEDURES: MONOLINGUALISM AGAINST HUMAN RIGHTS

Abstract: International instruments have long recognized the power of languages and established measures to mitigate and prevent the harm of language deprivation. Indeed, linguistic rights have increasingly been recognized as human rights. In a number of contexts, the effective realization of the most basic linguistic rights depends on the translation from a minority to a dominant language. Legal proceedings are an example, and the European Convention on Human Rights (Article 6) enshrines the right to interpretation and translation for those who do not speak or understand the language of the proceedings. However, monolingual ideologies still loom large on societies, resulting in a number of inadequacies that deprive the speakers of languages socially classified as minor of the necessary resources to enjoy their rights. This contribution will tackle two different contexts, Kosovo, and the Valencian country. Despite the legal obligation to avoid discrimination of speakers of non-dominant languages, judiciary practices discourage and endanger the maintenance and development of the regional and minority languages in both settings. This chapter addresses the lack of maturity of judiciary translation policies focusing on the accuracy, quality, and availability of translation, or lack thereof. In that way, we will show that from translator training to quality standards, societies' preparedness vis-à-vis their increasing diversity requires improvement.

Keywords: language representation, legal procedures, monolingualism vs multilingualism, minority, human rights

1. Introduction

Issues of representation have become salient in recent years. The power of race and gender representation in fighting against prejudices has been embraced by mass and social media, and major changes have led to new voices being heard and enriching our common social experiences. This contribution will focus on a different social classifier, languages, which, especially in the European context, has been seen as the most powerful element in identity construction (Stokes, 2017). Our study declares a clear motivation – that systemic social differences between linguistic

groups that are avoidable, are inequitable and they should to be avoided. In a context of increasing international and regional awareness as to the productivity of language to engender identity and the recognition of rights for linguistic groups, we will argue that judicial systems have retained monolingual ideologies that do not allow the rights discourse to develop. Furthermore, and given the recognition of translation as instrumental in the realization of linguistic rights, we will examine how translation is operated and practiced in the courts of Kosovo and the Valencian Country and how this impacts linguistic rights. Our hypothesis is that judiciary practices are operated to entrench current social hierarchies between linguistic groups, resulting in the reproduction of prevailing monolingual ideologies.

2. Monolingualism, postmonolingualism, and translation in power asymmetries

Monolingualism is a term generally used to describe the knowledge of only one language. There are no official statistics available; but estimates suggest that only 40% of the world population is monolingual. Multilingualism is therefore the normal state of existence for the vast variety of the world's population. And yet, monolingualism is promoted as the ordinary way of being, while bilingualism or multilingualism are presented as the extraordinary (Flores, 2013). One has one language and learns others. In this paper, we use monolingualism in this second sense, to describe a policy where one language, and one variety, is taken as the normative state of being even when the empirical world is multilingual. This section describes the history of monolingualism as an ideology and how tensions have finally cracked monolingual models and introduced diversity as a desirable goal.

2.1. Monolingualism as a recent ideology

In medieval times there was no monolingualism.¹ This may sound counterintuitive as we may link multilingualism to education, and indeed European societies were inhospitably unequal and hierarchical, and education was hogged by the powerful. Culture and knowledge were both enshrined and hidden from the labouring masses, who would live their whole lives within the same group of people and nevertheless found no issues talking to their neighbouring linguistic communities. Of course, the situation of those whose movement was mostly limited was largely smoothed by the fact that the languages of the evolving linguistic families were highly homogeneous. However, this was only part of the picture. “[T]he conquered and colonized peripheries of Europe were familiar with languages of completely different language families being spoken in the same settlement or street” (Bartlett, 1994). The clergy, on the other hand, had access to education and

¹ On the efforts to acknowledge multilingualism as the standard in Medieval Europe and to reveal its underrepresentation in the extant literature see, e.g., Jefferson and Putter (2013), Mallette (2021), Classen (2016), Gaunt (2009).

would use their respective lingua franca to create and reproduce culture. Finally, the ruling classes established alliances resulting in multilingual families that governed over territories of moving boundaries, where the languages of their residents (at any rate different from the ones spoken by higher classes) did not deter their will to broaden the scope of their power, nor implied a desire to impose a different language on the conquered. There was no interest in micromanaging the languages of those territories, and language diversity was not a geopolitical issue but an everyday and changing experience.

However, the situation changed with the emergence of a respect for territorial integrity by the ruling classes. The peace treaties of Ausburg (1555) and Westphalia (1648) highlighted the boundaries between religious communities and linked those boundaries to dynasties (Vieyetz, 2014). Around the same time, culture was being disseminated across social classes and religious, literary, and scientific books started to be consumed beyond the limits of cloisters once they were made widely available and less prohibitively expensive thanks to the invention of the print. Specific dynasties started efforts to make their own dialects prevail as a symbol of territorial unity, and the print market benefitted from the standardization of languages across linguistic communities, which, in turn, made languages less diverse (Anderson, 1976). A sense of community was further exploited by social movements that aimed at providing self-ruling powers to groups defined as ethnic (and class and gender) communities within the territory they identified as their own.

Later on, the ruling classes who developed the idea of “nation-state” at about “the time of the 1815 Congress of Vienna” (Preece, 1997, p. 78) pursued a territorial unity that would ensure loyalty through material and symbolic means. As feudal rulers did, modern era economic frontiers and custom tariffs did not take linguistic communities into account when imposing “national” symbols and barriers to interstate exchanges. The so-created and self-designated European “nation-states” were never designed to achieve a perfect match between states and nations, but efforts were made to assimilate the population of their territories into one homogeneous “national” identity (Greenfeld, 1992), which included (and revered) one national language. The language of their choosing and the territory they occupied became linked and seen as a symbol of their political community. Divergence from the core features on which their ‘equality’ was based became a problem, a challenge to their political unity, and any differing features became salient as they became relevant to rulers. The dream of homogeneity, however, was never to be fulfilled, partially because of the 20th century conflicts that engendered mass refugee flows and increased intrastate multilingualism. ‘Linguistic minorities’, usually understood as ‘national minorities’ in Europe, became both a thing and a “problem” (Preece, 1997).

2.2. Entering postmonolingualism

The second half of the twentieth century brought about a drastic change in how the relationship between states and individuals was conceived of and developed in Western societies. Individuals were reinterpreted as the source of States’ legitimacy

to develop and enforce rules (see, e.g., Gilley, 2006; McCullough, 2020). Against that background, institutions have become increasingly aware of their limits as heirs of monolingual assimilationist efforts and an awareness as to the importance of differences for societies to thrive, and the need for government efforts to cater to all of their constituencies, has been developing. The League of Nations' Minority Protection System (see Rosting, 1923) was the first attempt of the international community to systematically review and enforce the protection of minorities (Cowan, 2009), acknowledging the diversity of what would be later called the human family (United Nations, 1945).

That awakening led to the surfacing of linguistic policies, which were targeted and reengineered as the means to protect what was termed 'linguistic minorities' (Alcock, 2000). The term referred mainly to non-dominant languages that had been preserved by communities integrated within the territory of nation-states privileging a different language (see Capotorti, 1979). The stress on the power differential enshrined in Capotorti's dominant vs non-dominant dichotomy seems missing from the UN Special Rapporteur's definition of 'minority' (de Varennes, 2020, §70):

an ethnic, religious, or linguistic minority is any group of persons that constitutes less than half of the population in the entire territory of a State whose members share common characteristics of culture, religion or language, or a combination of any of these.

The international discourse on human rights in general and linguistic rights in particular enshrines equality over sameness and departs from monolingual ideologies monitoring their doings with a 'protection' perspective that aims at shielding the rights of those whose language has not been wielded as 'the' legitimate language of a state apparatus, its services, and servants. However, issues of power have typically been neglected when establishing linguistic regimes and policies (Grin, 2008, p. 76). Discrimination being a question of power, this neglect signals a missing link between the international framework on the protection of minorities and the harm they are expected to prevent, even if only to avoid greater discontent (Preece, 1997, p. 76).

2.3. Postmonolingualism against discriminatory monolingualism and power asymmetries

The postmonolingual paradigm is the overcoming of monolingual nation-state ideologies by questioning the power relations it enshrines. Monolingual ideologies imply a moral and practical superiority of particular languages to manage the resources of both the dominant and the dominated, thereby establishing different sets of rights and obligations to contribute to common goods on the basis of the languages spoken. Rather than by pure good will towards minorities, the current international discourse on the protection of linguistic minorities against monolingual systems is inspired by the hard evidence of the risks of discrimination and exclusion for the wellbeing of individuals and societies at large (World Health Organization, 2020).

The Commission on Social Determinants of Health, set up by the World Health Organization, was mandated to marshal the scientific evidence on the social determinants of health that may guide policy-makers in improving their actions (Marmot & Friel, 2008). The findings highlighted how social hierarchies imply inequalities in the access to resources, including but not limited to access to healthcare, and how these inequalities from a very young age are linked to health outcomes. More recent studies have placed the focus on how less favoured social groups are burdened with added stressors in their social experiences (Williams et al., 2019), as discrimination and exclusion reduce their possibilities to access cooperation from others forcing them to either develop strategies to escape discrimination or to bear its effects. These stressors have been shown to negatively impact individuals' wellbeing but also their physical health. In the long run, the exclusion and discrimination of individuals and groups have consequences for the economy (Suhrcke et al., 2006) and for the wellbeing of societies at large (World Health Organization, 2020).

The available evidence requires international instruments to go beyond its current state and capture the consequences of the socioeconomic inequality resulting from power differentials between 'minorities' and the normative individuals for which governments have traditionally catered, i.e., "the inequality between the haves and the have-nots within society" (Altwickler, 2022). Scholars are producing relevant knowledge that will help legal systems in general and judicial systems in particular face the challenges caused by a mismatch between the privileges still enshrined in their systems and the protection of social cooperation. To do so, the protection of linguistic minorities in societies within diverse linguistic landscapes is an urgent matter. Practices that may endanger minorities' wellbeing need to be pinpointed in order to adequately protect those marginalized by mainstream needs while preserving the stability of our societies, the legitimacy of governments, and our possibilities to thrive.

This paper will take the courts as an object and focus on two judicial systems, Kosovo and the Valencian Country, to reveal specific practices that signal deficiencies in the protection against linguistic discrimination of regional linguistic minorities. Far from providing an exhaustive analysis of discrimination, specific issues, especially those related to translation, will be highlighted to contribute to the knowledge of how judicial systems inadvertently or advertently operate linguistic discrimination and enhance power differentials between linguistic groups.

3. Translation at the courts in Kosovo and Valencia: Monolingual ideologies?

Most countries and international institutions legally recognize one or more official languages. International organizations typically make intensive use of translation, sometimes devising complex systems to increase efficiency and the availability of translated documents (Cao & Zhao, 2008). From the policy perspective,

the inclusion of translation in public linguistic policies has been recognized as a positive change in the acceptance of our shared diversity (see Choudhuri, 1997). As regards legal instruments, translation has been seen as an instrument in ensuring basic human rights can be enjoyed (Izsák, 2013; Mowbray, 2017). As regards national institutions, the literature stresses paradigmatic cases of translation efforts which have centred the interest of translation studies, such as Canada (see, e.g., Bowker, 2008).

This paper focuses on the domestic situation of two countries which, despite the multilingualism of their population, have not been considered as paradigmatic in countering monolingualism nor central in translation studies. Our approach to Kosovo and the Valencian Country aims at highlighting how judiciary practices entrench current social hierarchies between linguistic groups. Based on Morris' tripartite focus on entitlement, determination (which we consider from the perspective of availability), and competence (Morris, 1999), we will identify contextual factors and specific cases that require systemic actions to protect linguistic minorities against the pernicious effects of discrimination. Following Morris, we understand entitlement as the recognition of rights for an individual to use their language, determination as the decision of the need to use a particular language, and competence as to specific requirements placed on the individuals who provide the translation in the minority language. Against this background, we will analyse the situations for Serbian and Catalan in Kosovo and the Valencian Country, respectively, and suggest nuances to be considered for minority (minoritized) languages.

3.1. Sociolinguistic context

In order to understand the situation of both Serbian and Catalan in Kosovo and the Valencian Country, respectively, some notes on the history and present situation of the languages in the political life of these territories will be provided in this section.

3.1.1. Sociolinguistic issues of Catalan speakers in the Valencian Country

The Valencian Country was a territory under the Crown of Aragon ruled by James I in the 13th century. It was populated with Aragonese and Catalan colonizers. The Kingdom of Valencia thrived in the 14th and 15th centuries producing extensive literature in Catalan and developing economically through the silk trade. It also developed politically, especially while the Valencian House of Borja held power in Rome. As a periphery, multilingualism was the rule, also impacting its flourishing legal tradition.

“In these linguistically mixed societies translators and interpreters naturally played an essential role. Sometimes they held official positions. In Valencia, for example, there were official translators, with the title *torcimana*, from the Arabic *tarjuman*. [...] the law court was one place where interpreters were particularly important” (Bartlett, 1994, p. 200)

The legal autonomy of the Valencian region was brought to an end with the expansion of the Kingdom of Castille that displaced one third of the population in the area based on its Islamic origin. Later on, in 1707, the Kingdom of Castille abolished the laws of the Kingdom of Valencia and prohibited the use of Catalan in the region (Martí Mestre, 2010). The population celebrated their own defeat assuming the name of *socarrats* (burned down) to remember the devastation inflicted by King Philip V of Spain on Valencian territories.

Assimilated in the Spanish nation-state, Catalan remained persecuted in the region until the beginning of the current political era (1977) after almost 40 years of dictatorship, with a short parenthesis in 1936 (the Second Spanish Republic). The protection of what accounts as a regional linguistic community in the area (see Table 1) was first developed in the Law on the Use and Teaching of the Valencian Language (Esteve i Gómez & Esteve i Gómez, 2019). The law, however, did not provide the legal means to protect the linguistic minority in any area but education and, to some extent, the regional and local public administrations.

Table 1. Evolution of rate of use of Valencian in the Valencian country

	1995 (n = 1,600)	2004 (n = 6,755)
Context		
At home	49.2	36.5
With friends	39.9	32.8
In shops	42.1	32.2
In the supermarket	26.5	28.2
In the street	26.6	24.2
	<i>(Percentages show respondents who chose 'always' or 'usually')</i>	

Data sources: Conselleria d'Educació i Ciència (1995); Acadèmia Valenciana de la Llengua (2005)

3.1.2. Sociolinguistic issues impacting the entitlement of Serbian speakers in Kosovo

From the 6th century onward, Slavs began to settle in the area of Kosovo which slipped from Roman and Byzantine control and became a disputed border area. In the 12th century, the Serbian medieval state gained control of Kosovo, which became the heart of the Serbian empire. During that period, Nemanjić rulers had their main residences in Kosovo and many Serbian Orthodox churches and monasteries were built creating thus the cradle of the Serbian Orthodox religion. Kosovo was economically important, as the modern Kosovo capital Priština was a major trading centre on routes leading to ports on the Adriatic Sea. According to Serbian monastic charters, the ethnic composition of Kosovo's population during this period included Serbs, Albanians, Vlachs as well as a certain number of Greeks, Croats, Armenians, Saxons, and Bulgarians. After the Epic Battle of Kosovo on 28 June 1389, the Turkish Ottoman rule was established in Serbia, including Kosovo, and lasted for 500 years. The atrocities and cruelties performed by the Ottomans

forced many Christian Serbs to leave the area and seek refuge in Serbia. As a result, over the centuries, the religious and ethnic balance tipped in favour of Muslims and Albanians.

More recent history witnesses turbulent changes in the area. In 1918, Kosovo became part of the Kingdom of Serbia only to become part of an Italian-controlled greater Albania in 1941 and to be absorbed into the Yugoslav federation in 1946. During the 1960s, Belgrade showed increasing tolerance for Kosovan autonomy, so that in 1974 the Yugoslav constitution gave the province de facto self-government by proclaiming it an autonomous province, along with Vojvodina in the north. After the dissolution of Yugoslavia in the 1990s, the former autonomous province was part of Serbia until 2008 when Kosovo declared independence.

Today, Kosovo is a multi-ethnic country inhabited by an estimated 1.8 million people speaking several minority languages. The last Population, Households and Housing Census in Kosovo was conducted in April 2011 (Kosovo Agency of Statistics, 2021). The census did not provide data about the language distribution among the inhabitants in Kosovo. However, data are available regarding ethnicity based on which a vague conclusion may be drawn about the number of people speaking Albanian and Serbian. Other ethnicities except the Albanian and the Serbian ones have been counted under the entry “Others” (Table 2).

Table 2. Ethnicities in Kosovo

Total No of inhabitants	Ethnicity (%)		
	Albanian	Serbian	Other
1,739,825	92.0	1,5	5.6

Source: Kosovo Agency of Statistics (ASK), 2011

Although no official data about the language distribution in Kosovo is available, there are resources on the situation of the former Serbian autonomous province. For instance, pursuant to World Atlas (n.d.), the distribution of languages in Kosovo by population percentage in 2019 was as follows:

1. Albanian – 94.5%
2. Bosnian – 1.7%
3. Serbian – 1.6%
4. Turkish – 1.1%
5. Romani – 0.3%
6. Other/Not specified – 0.7%.

3.2. The entitlement of Catalan and Serbian speakers vis-à-vis the courts

In this section, the specific rights of speakers of the minority languages under study before the regional courts will be explored.

3.2.1. Catalan speakers' rights before the courts in the Valencian Country

No specific protection has been established to date as regards the judicial system for the Catalan minority in the region. As said, the protection of the Catalan language in the Valencian Country refers mainly to education rights (Esteve i Gómez & Esteve i Gómez, 2019). However, the Constitutional law in Spain enshrines a right to non-discrimination on the basis of language in the territories where languages other than Spanish have an official status. The emphasis on territories is important as the rights of regional linguistic minorities are conceived of in the Spanish system as geographically limited. This is actually in line with the European Charter for Regional or Minority Languages (ECRML), to which Spain is a party.

At any rate, there is no disposition that promotes, let alone favours, the use of Catalan in court proceedings. On the contrary, the Organic Law on the Judiciary establishes that Spanish is the default language of the courts and that all court officials must use Spanish (article 231). Legal officials are insistently recognized the right to monolingualism (Spanish Law 50/1981, on the Organic Statute of the Public Prosecutor's Office, Law 6/1985 on the judiciary, Regulation 2/2011 on the law profession, and Royal Decrees 296/1996, 1451/2005, 1600/2005, 634/2014, among others), and to choose the language of the proceedings. This right is also recognized to Spanish speakers, and is grounded on the obligation of all Spanish citizens to know Spanish, as established by Spain's Constitution. The rights available to foreign citizens under article 123.1 of the Law 5/2015 on Criminal Procedure (right to interpreters during police interviews, council consultations, and part of the hearing, and right to the translation of 'essential parts' of documents) are therefore not to be applied to the speakers of minority languages.

Conversely, Spanish speakers have the right to use Spanish all over the State, whereas, as said, Catalan speakers can only invoke such right within specific territories, and provided that it is not argued to harm Spanish speakers' rights. Indeed, if a court decides to conduct proceedings in Catalan, any Spanish-speaking defendant or plaintiff may argue 'defencelessness', that is, an inability to implement their right to defence based on their not knowing the language of the proceedings. Similarly, and pursuant to the aforementioned article 231 of the Organic Law on the Judiciary, Catalan speakers are required to translate any documents into the dominant language, Spanish, if they are to be effective in Spanish territories where Catalan is not an official language.

Against this background, there is a clear distinction between the quality of rights recognized to Catalan speakers, who have a qualified right within the limits of the Catalan-speaking territories, and Spanish speakers, who have a right across territories which trumps any other. This means that Catalan speakers can only use their language when everyone in the case (including court officials) are members of their linguistic community, which is at odds with the evolution of multilingual and multicultural societies. As amply discussed and recognized by the Committee of Experts of the ECRML, the aforementioned article 231 is a major obstacle for

Spain to fulfil its international commitments to protect its linguistic communities. The fact that Spanish court officials are not required to show any competence of the language of the territory where they serve, limits “the possibility of the minority or regional speakers to avail of their right to use their language during judicial proceedings” (ECRML Committee of Experts, 2021, §15). The Committee has repeatedly recommended that the law should be amended to allow for the use of the official minority languages “at the sole request of one of the parties” (ECRML Committee of Experts, 2021, Recommendation 2.2.a), but no action has been taken by the Spanish Government.

3.2.1. Serbian speakers’ rights before the courts

Pursuant to the Law on the Use of Languages (2006), Serbian is an official language along with Albanian while special status is given to Bosnian, Turkish, Gorani, and Roman as minority languages. However, there seems to be no official consensus regarding the variant of the Albanian language. Neither is there such consensus regarding the variant used in the translations for Kosovar institutions. The only known fact is that Kosovars adopted the literary norm of the Albanian language according to the 1977 Orthography Congress, but the influence of the Serbo-Croat in Kosovo during the time it was an integrative part of Yugoslavia was substantial (Kryeziu, 2018).

The Law on the Use of Languages (2006) also stipulates that all “persons have equal rights with regard to the use of the official languages in Kosovo institutions” (Article 2.1). Unfortunately, official statements (Radonjić, 2018), empirical research (Beqaj, 2019) as well as official reports, including the Ombudsperson’s Annual Report (2019) and the European Commission report (2019), confirm social and legal practices do not conform to the Law. The right to use the Serbian language at all levels (administration, education, legal representation, etc.) is violated primarily due to the fact that translations of official documents and information is of a low quality (Qelaj, 2019). The same issue has been confirmed in the European Commission report (Ibid.) which states that “[e]nsuring access to judicial proceedings in the Albanian and Serbian languages across Kosovo and the use of both languages in the work of judicial bodies remains a challenge due to a lack of qualified translators” (Ibid.: 16). In brief, the Law on the Use of Languages (2006) is violated and institutions and public services do not ensure the equal use of both Serbian and Albanian in every aspect of life in Kosovo. The Government in Priština does not fulfil its obligation to provide documents in Serbian and Albanian.

3.3. Determining the need for translation in court settings in both Kosovo and Valencia

3.3.1. The Valencian Country

Within the framework described above for the Catalan language, it would be difficult to argue personal discrimination before the courts, as Catalan speakers in

the Valencian Country are legally required to speak Spanish. Indeed, given that all Spanish citizens have the duty to know Spanish, no court bears an obligation to conduct proceedings in Catalan. A number of implications can be drawn.

First, the determination of the need of Catalan speakers to use their language in legal proceedings is subject to a legal fiction, their knowledge of Spanish. Knowledge of Spanish is indeed widespread, but not universal among Catalan speakers, especially those from older generations and, when existent, the knowledge does not always allow a fluid expression of a defence or an interest. Regarding the issues related to representation of the language and its health and socioeconomic implications, it would be disingenuous to accept that the protection of the needs of Catalan speaker in the Valencian Country is adequate. With a population of 5,037,050, only one court (Moncada's Court of First Instance and Instruction No. 1) and one of the judges sitting in a second court (Administrative Court No. 9) conduct proceedings in Catalan on a regular basis. In the rest of cases, Catalan speakers are forced to use Spanish.

A second implication is that translation into the dominant language for the authorities has not made its way to the legal imaginary of the Spanish legal system, thereby curtailing the right to effectively use the minority language. As indicated above, when learning the language or imposing the knowledge of the regional language on public staff is not an option, translation has been considered a policy solution. The availability of translation is however limited in Valencian courts, where there is only one in-house translator for the judicial system of a territory of 5,037,050 inhabitants. The lack of in-house translators is not based on a lack of trained interpreters (in contrast to the situation in Kosovo). Three public and two private universities in the region each allow around 90 students of undergraduate Translation and Interpreting degrees to graduate each year. However, only the public universities provide students to develop first-language skills in Catalan. This is not without opposition, as efforts are periodically made by the faculties to preclude students to access training in Catalan (the University of one of the authors being a case in point). Further information will be given under the competence section.

As a result, there is a dearth of Catalan-language material at the disposal of both court officials and citizens. Indeed, only part of the forms available to citizens have been translated into Catalan and no part of actual proceedings taking place in the Valencian Country is translated into Catalan by the courts, thereby obscuring the very existence of the minority language and resulting in a severe underrepresentation of the Catalan-speaking population in the judicial system (ECRML Committee of Experts, 2021, §13).

3.3.2. Kosovo

Despite the obligation of the Kosovo government to provide equal language representation for Serbian native speakers, various official reports on the translation in legal settings in Kosovo, including the Ombudsperson's Annual Report (2019) and the European Commission report (2019), agree that laws have not been translated

properly into the Serbian language. Discrepancies, incoherence, and inconsistency are common and frequent. The “differences between the versions in Albanian and Serbian languages in terms of terminology and essence are substantial, despite the fact that both versions are equally authentic and when it comes to interpretation none of these versions have any superiority over the other” (Annual Report, 2019, p.127).

Another problem in Kosovo is that the drafting model of laws and regulations is decentralised and monolingual (OSCE, 2018). All legislation is drafted in the Albanian language and then translated into Serbian. The quality of the translation depends on the capacity of either ministries (in cases of laws) or the Assembly (in cases of amendments). In addition, there are “no established guidelines that set out either standard translation for legal terms or a translation process that ensures accuracy in drafting and translation of laws” and no “effective mechanism is in place to ensure consistency between official language versions of draft laws” which is why errors throughout the process of approval of a draft law are perpetuated (OSCE, 2018, p. 11). These errors alter the meaning and they “create confusion and uncertainty in the legal framework. These include instances where an incorrect word is used to relay meaning, entire sentences are missing or incorrectly translated, or even where sanctions or time periods for exercising rights are different in the two language versions of laws” (2018, p.13).

Regarding the translation from Serbian to Albanian, the problems are the same whereby a lack of professional translators from Serbian to Albanian is even more evident. A general search for translators conducted for the purpose of this research yielded a modest number of only two official translators (sworn and appointed) in Kosovo (both living and working in Priština) who confirmed that they translate legal documents and interpret from Serbian into Albanian and vice versa in court hearings. In general, inaccurate interpretation in court hearings and inaccurate translation of case files often has devastating consequences for the final verdict and a person’s liberty.

3.4. Competence

Following Morris (1999), competence refers to the guarantees an agent must satisfy in order to be entrusted the authority to translate before the courts, in the case at hand, for members of linguistic communities. An issue closely related to competence is quality. Ensuring translations meet quality standards is an issue related to both input and output. When talking about input, the quality of the translation system needs to be examined, which includes the availability of resources and agents. When focusing on output, any assessment needs to be based on what the translation needs to fulfil, in this case, the use of the minority language in the courts with no forfeit of rights for speakers of minority languages.

3.4.1. Competence to translate into Catalan before the courts in the Valencian Country

The court system in the Valencian Country has a translation service, where one person (P.M.) working on a permanent basis is assigned to translate from and

into Catalan. There is also a machine translation system in place (Minerva) that has provided the translation for part of the legal forms to be used by citizens. Further, as in the rest of the Spanish court system, sworn translation and interpreters can be appointed. These situations will be further explored below.

The fact that only one person is translating into and from the minority language in a community of 5,037,050 inhabitants is significant. It is even more revealing when we see her work involves basically translation into the dominant language for the court officials who cannot understand Catalan in a territory where citizens are recognized the right to use it. Translation in this context works as a system to ensure that monolingualism causes no trouble to any court agent.

On the other hand, sworn translators may be asked to act before the courts in both criminal and civil cases. There is a central system to certify translators from any languages into Spanish, and one regional system in Catalonia to certify translators working with any language and Catalan. There is no system in place in the Valencian Country, although authorizations of translated documents by translators appointed by the neighbouring Catalonia may be accepted. However, parties would rather switch to Spanish if the judge assigned to their case commands the proceedings to be held in Spanish (ECRML Committee of Experts, 2021, §13).

As for resources, a system to translate from Spanish into Catalan was launched by the regional administration at the end of the last century for government offices, although the translation of judicial terminology is a project which is being launched only this year by the Valencian Language Academy. A machine translation system was developed for the Spanish court system, Minerva, and it has been used in judicial proceedings to translate forms into Spain's official minority languages. The quality of the results has been challenged and, indeed, the ECRML Committee of Experts insists that machine translation systems "cannot fully replace the human knowledge and understanding of a court case" (ECRML Committee of Experts, 2021, §16). This is coherent with the results of Bowker's experiment regarding the acceptability of machine translation output for members of the French minority linguistic community in Canada (2008). The participants in her experiment would rather read the original English than a machine-translated French. As this would not result in the increased use of the minority language, we can see that machine-translated texts do not meet a quality standard that is adequate to fulfil the purposes of the CRML.

Even though a survey was launched in 2020 in order to gather information on the effective use of regional or minority languages in judicial proceedings, the content and results of the survey have not been made available. There is no other source of information as to the satisfaction of users with the use of Catalan and translation into Catalan in the judicial system in the Valencian Country.

3.4.2. Competence to translate into Serbian before the courts in Kosovo

Regarding the same issues in Kosovo, Kosovo Ministries lack their own or any central translation service and often resort to private companies for translation purposes. As stated by a member of the Consultative Council for Communities,

there is only one translator in the Serbian < > Albanian language pair in Kosovo whose mother tongue is Serbian (AKTIV, 2018). An attempt to regulate the situation has been made by establishing the Office for translation and support of the Kosovo Judicial Council (KJC). Among other things, it is responsible for the translation of all materials and letters, documents in two languages. However, a common fact is that translators working for the government, including those translating in official procedures, receive limited financial resources and modest compensation, the network of translators is uncoordinated and political leaders are generally not interested, which are additional elements contributing to a low quality of translations in Kosovo (Vičić & Andrić, 2016). In most cases the translation of documents from and into Serbian is at an unsatisfactory level. For instance, a document (Policy Brief, 2016) prepared with the aim to point to the problem of translation in Kosovo summarized that the translation of the Criminal Code of Kosovo had 2,000 terminological errors, as well as more than 2,100 grammatical errors and more than 1,300 errors in spelling. The team working on the document confirmed that a lot of the terminology occurring in the translations of legal documents was inaccurate and that both lawyers and laymen alike often resort to English translations of the same documents for clarification (Petković, 2014).

Only recently has the UNDP started working with justice institutions in Kosovo to improve the quality of translation and multilingual services in Kosovo courts. In January–June 2021, UNDP, with the financial assistance of the United Nations Programmatic funds on Rule of Law, supported the Basic Court of Prishtinë/Priština – the biggest Kosovo court – to translate 222 backlogged case files, provided some training to potential translators and implemented a regional exchange on the topic for Kosovo and North Macedonia court translators (UNDP, 2021). An improvement with respect to language representation based on translation in Kosovo is yet to be expected.

4. Conclusions

Our review has shown that there is an overwhelming lack of representation of both Serbian and Catalan in the courts of Kosovo and the Valencian Country, respectively. Despite the legal obligation to avoid discrimination of speakers of non-dominant languages, judiciary practices discourage and endanger the maintenance and development of the regional and minority languages in both settings. From regulation deficiencies and legal fictions to incoherent practices in both legal settings and training, Kosovo and Valencia are supporting and fostering the belief in the power of monolingualism.

Based on Morris' (1999) tripartite focus on entitlement, determination (and availability), and competence (and quality), our analysis has shown striking shortcomings in both systems. The situation in Kosovo proves that the Serbian minority cannot use their language in official proceedings due to the fact that adequate translation is unavailable and that proper access to language through

professional translators is not given. Despite its recognition as an official language (Law on the Use of Languages, 2006), the right to use the Serbian language at all levels (administration, education, legal representation, etc.) is violated primarily due to the fact that translations of official documents and information is of low quality (Qelaj, 2019). Reality confirms that inaccurate interpretation in court hearings and inaccurate translation of case files still affect the final verdict and a person's liberty to a large extent.

In the Valencian Country, the promotion of minority languages in judicial settings as required in Article 9 of the ECRML is neglected. The hierarchy of rights between Spanish and Catalan speakers ensure that Spanish will prevail, and that Catalan can only be used in cases where court officials and parties are members of the Catalan linguistic community in a court within a Catalan-speaking territory. Based on the legal framework offering virtually no entitlement to Catalan speakers to use their language and have their language used in courts, their needs are obscured by a constitutional obligation to know Spanish. This situation impacts the possibilities for training when universities ponder the cost of training Catalan translators against their social demand. The fact that the Valencian Government has no specific appointment to translate and interpret for the courts equally impacts the lack of promotion of the minority language.

As for quality, we have stressed that quality is a social construct, and that its assessment is dependent on the community and its impact on the rights of minority-language speakers. Further studies are required to clarify whether Catalan and Serbian-speaking communities would see an increase in their use of their languages if machine translation systems were to be used, or if the quality of the system may result in a decreased use of the languages.

Our analysis shows that Serbian and Catalan linguistic communities in Kosovo and the Valencian Country are the unessential unequal and tolerated, at most. As Greenfeld argues, "to be tolerated is precarious, and toleration has nothing in common with equality" (Greenfeld, 2019, p. 6). However, our limitations must be highlighted. These are primarily related to the scarcity of sources analysed. Official or unofficial surveys on the issues we have commented on are limited. Further studies should address this limitation and include data on translation agencies, associations, or societies to determine how many translators provide adequate and professional translation to minority members in court procedures. Despite the limitations, this research shows that the availability and training of future translators merits further consideration and institutional support.

Even on the grounds of our limited study, we can only encourage the court systems in both Kosovo and Spain to face the dangers in refusing to embrace difference:

"From the western point of view a multiplicity of languages, religions and races is regarded as leading to fragmentation, even though, in fact, such multiplicity gives importance to every part of the whole. Rather, it is monolithic structures that may create fragmentation — of life, of man, and of knowledge —, undermining the unity of living." (Choudhuri, 1997, 439)

References

- Acadèmia Valenciana de la Llengua. (2005). *Llibre blanc de l'ús del valencià-I. Enquesta sobre la situació social del valencià*. Retrieved from https://www.avl.gva.es/documents/31987/99521/Recerca_02.pdf
- AKTIV. (2018, 5 June 2018). Translations of documents from Albanian to Serbian are poor and expensive. Retrieved from <http://www.ngoaktiv.org/news/translations-of-documents-from-albanian-to-serbian-are-poor-and-expensive>
- Alcock, Antony Evelyn. (2000). *A history of the protection of regional cultural minorities in europe: From the Edict of Nantes to the present day*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Altwickler, Tilmann. (2022). Social justice and the judicial interpretation of international equal protection law. *Leiden Journal of International Law*, 35(2). <https://doi.org/10.1017/S0922156522000048>
- Anderson, Benedict. (1976). *Imagined communities*. London: Verso.
- Bartlett, Robert. (1994). *The making of Europe: Conquest, colonization and cultural change, 950-1350*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Beqaj, Beluj. (2019, 1 April 2019). Between norms and reality: Use of the Serbian language in Kosovo. *Aktiv*. Retrieved from <http://ngoaktiv.org/press/between-norms-and-reality-use-of-the-serbian-language-in-kosovo>
- Bourdieu, Pierre. (1978). Ce que parler veut dire [The stakes of speaking]. *Le français aujourd'hui*, 41, 51–57.
- Bowker, Lynne. (2008). Official language minority communities, machine translation, and translator education: Reflections on the status quo and considerations for the future. *TTR: Traduction, Terminologie, Rédaction*, 21(2), 15. <https://doi.org/10.7202/037491ar>
- Cao, Deborah, & Zhao, Xingmin. (2008). Translation at the United Nations as specialized translation. *The Journal of Specialised Translation*, 9, 39–54.
- Capotorti, Francesco. (1979). *Study on the rights of persons belonging to ethnic, religious and linguistic minorities / by Francesco Capotorti, Special Rapporteur of the Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities*. Retrieved from <https://digitallibrary.un.org/record/10387?ln=en>
- Choudhuri, Indra Nath. (1997). The plurality of languages and literature in translation: The post-colonial context. *Meta: Journal des traducteurs = translators' journal*, 42(2), 439–443.
- Classen, Albrecht (Ed.) (2016). *Multilingualism in the Middle Ages and Early Modern Age*. Berlin: De Gruyter.
- Conselleria d'Educació i Ciència. (1995). *Enquesta sobre l'ús del valencià. Maig de 1995. Comparació amb 1989 i 1992e*. Retrieved from https://dogv.gva.es/datos/1995/06/09/pdf/1995_835012.pdf
- Cowan, Jane K. (2009). Justice and the League of Nations Minority Regime. In Kamari Maxine Clarke & Mark Goodale (Eds.), *Mirrors of justice. law and power in the post-cold war era* (pp. 270–290). Cambridge: Cambridge University Press.

- de Varennes, Fernand. (2020). *Effective promotion of the Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities, UN Doc A/HRC/43/47 (9 January 2020)*. Retrieved from <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G20/003/58/PDF/G2000358.pdf?OpenElement>
- Đorđević, Milica, Stanišić, Miljan, Vlahović, Tatjana, Vukašinović, Ivana, Timotijević, Miliš, Dašić, Igor, . . . Vukadinović, Miloš. (2016). *The quality of translation of Kosovo Laws into Serbian language. Platform for Analysis and Research. Northern Kosovo*. Retrieved from Mitrovica: <http://ngoaktiv.org/uploads/files/Policy%20Brief%20-%20Quality%20of%20Translation%20of%20Kosovo%20Laws%20into%20Serbian%20Language.pdf>
- ECRML Committee of Experts. (2021). *Evaluation by the Committee of Experts of the Implementation of the Recommendations for Immediate Action contained in the Committee of Experts' fifth evaluation report on Spain*. Retrieved from https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=0900001680a28e53
- Esteve i Gómez, Alfons, & Esteve i Gómez, Francesc. (2019). *La Llei d'ús normalitza l'ús?: L'ensenyament i la cultura com a indicadors*. València: Càtedra de Drets Lingüístics.
- European Commission. (2019). *Kosovo* 2019 Report*. Retrieved from <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-kosovo-report.pdf>
- Flores, Nelson. (2013). The unexamined relationship between neoliberalism and plurilingualism: A cautionary tale. *TESOL Quarterly*, 47(3), 500–520. <https://doi.org/10.1002/tesq.114>
- Gaunt, Simon. (2009). Translating the diversity of the Middle Ages: Marco Polo and John Mandeville as “French” writers. *Australian Journal of French Studies*, 46(3), 235–248. <https://doi.org/10.3828/AJFS.46.3.235>
- Gilley, Bruce. (2006). The meaning and measure of state legitimacy: Results for 72 countries. *European Journal of Political Research*, 45, 499–525.
- Greenfeld, Liah. (1992). *Nationalism. Five roads to modernity*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Greenfeld, Liah. (2019). *Nationalism. A short history*. Washington: Brookings Institution Press.
- Grin, François. (2008). Principles of policy evaluation and their application to multilingualism in the European Union. In *Respecting linguistic diversity in the European Union* (pp. 73–83): Amsterdam: John Benjamins.
- Izsák, Rita. (2013). Report of the Independent Expert on minority issues, Rita Izsák. GE.13-10019.
- Jefferson, Judith A., & Putter, Ad (Eds.). (2013). *Multilingualism in medieval Britain*. Turnhout: Brepols.
- Kosovo Agency of Statistics. (2021). *Population, households and housing census in Kosovo*. Retrieved from <https://askdata.rks-gov.net/pxweb/en/ASKdata/>
- Kryeziu, Sindorela Doli. (2018). The path of the Standard Albanian Language formation. *European Journal of Social Science Education and Research*, 5(2), 106–115.
- Mallette, Karla. (2021). *Lives of the great languages: Arabic and Latin in the medieval Mediterranean*. Chicago: University of Chicago Press.

- Marmot, Michael, & Friel, Sharon. (2008). Global health equity: Evidence for action on the social determinants of health. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 62(12), 1095–1097. <http://dx.doi.org/10.1136/jech.2008.081695>
- Marti Mestre, Joaquim. (2010). La llengua catalana en terres valencianes al segle XVIII. Resistència, estudi i conreu [The Catalan language in Valencian lands in the XVIII century. Resistance, study and cultivation]. *Zeitschrift Fur Katalanistik*, 23, 201–227.
- McCullough, Aoife. (2020). *Reconstructing our understanding of the link between services and state legitimacy*. London: Secure Livelihoods Research Consortium.
- Morris, Ruth. (1999). The face of justice: Historical aspects of court interpreting. *Interpreting*, 4(1), 97–123.
- Mowbray, Jacqueline. (2017). Translation as marginalisation? International law, translation and the status of linguistic minorities. In Gabriel González-Núñez & Reine Meylaerts (Eds.), *Translation and public policy: Interdisciplinary perspectives and case studies* (pp. 32–57). Abingdon: Routledge.
- OSCE. (2018). *Bilingual legislation in Kosovo*. Retrieved from <https://www.osce.org/mission-in-kosovo/396836>
- Petković, Jelena. (2014, 8 Sept). Pravo na jezik (1): Srbi ugroženi u prevodu [The right to language (1): Serbs jeopardized in translation]. *Vesti*. Retrieved from <https://arhiva.vesti-online.com/Vesti/Srbija/431776/Pravo-na-jezik-1-Srbi-ugrozeni-i-u-prevodu>
- Preece, Jennifer J. (1997). Minority rights in Europe: From Westphalia to Helsinki. *Review of International Studies*, 23(1), 75–92.
- Qelaj, Naim. (2019). *Annual Report. No 18. 2019*. Retrieved from <https://oik-rks.org/en/2019/04/08/annual-report-20188/>
- Rosting, Helmer. (1923). Protection of minorities by the League of Nations. *The American Journal of International Law*, 17(4), 641–660.
- Stokes, Bruce. (2017). *What it takes to be truly “one of us”*. Retrieved from <http://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/2/2017/02/01092801/Pew-Research-Center-National-Identity-Report-FINAL-February-1-2017.pdf>
- Suhrcke, Marc, McKee, Martin, Arce, Regina Sauto, Tsolova, Svetla, & Mortensen, Jorgen. (2006). Investment in health could be good for Europe’s economies. *British Medical Journal*, 333(7576), 1017–1019. <https://doi.org/10.1136/bmj.38951.614144.68>
- UNDP. (2021). *Removing linguistic barriers in Kosovo courts*. Retrieved from <https://www.ks.undp.org/content/kosovo/en/home/stories/removing-linguistic-barriers-in-kosovo-courts.html>
- United Nations. (1945). *Charter of the United Nations and Statute of the International Court of Justice*, Retrieved from <https://www.un-ilibrary.org/content/books/97892110562249>
- Vičić, Jelena, & Andrić, Milica. (2016). *The quality of translation of Kosovo laws into Serbian language*. Retrieved from <http://www.ngoaktiv.org/publication/quality-of-translation-of-kosovo-laws-into-serbian-language#:~:text=This%20means%20that%20all%20official,is%20at%20an%20unsatisfactory%20level>
- Vieytez, Eduardo J. Ruiz. (2014). Cultural diversities and human rights: History, minorities, pluralization. *Age of Human Rights Journal*, 3, 1–31.

Williams, David R., Lawrence, Jourdyn A., Davis, Brigitte A., & Vu, Cecilia. (2019). Understanding how discrimination can affect health. *Health Services Research, 54*, 1374-1388. <https://doi.org/10.1111/1475-6773.13222>

World Health Organization. (2020). Introduction: WHO ad-hoc technical consultation on managing the COVID-19 infodemic. In Infodemic Management (Ed.), *An ad hoc who technical consultation. Managing the covid-19 infodemic. Call for action. 7-8 April 2020* (pp. 1–3). Geneva: World Health Organization.

Esther Monzó-Nebot, Jasmina Đorđević

MOĆ NEADEKVATNOG JEZIČKOG ZASTUPANJA U SUDSKIM POSTUPCIMA: MONOLINGVALNOST PROTIV LJUDSKIH PRAVA

Međunarodni instrumenti već dugo prepoznaju moć jezika i doneli su mere kako bi ublažili i sprečili štetu nastalu uskraćivanjem prava na jezik. Zaista, jezička prava se sve češće sagledavaju kao instrument za ostvarivanje ljudskih prava. U različitim kontekstima, efikasna realizacija najosnovnijih ljudskih prava zavisi od prevoda sa jezika manjine na većinski jezik. Pravni postupci su jedan primer, a Evropska konvencija za ljudska prava (Član 6) garantuje pravo na tumačenje i prevođenje za one koji ne govore ili ne razumeju jezik na kome se sprovodi postupak. Međutim, monolingvalne ideologije i dalje u velikoj meri prete društvima što za posledicu ima brojne nepravilnosti koje govornicima jezika kategorizovanih u društvu kao manjinski onemogućavaju pristup neophodnim resursima na osnovu kojih bi mogli da uživaju svoja prava. Ovaj rad prikazuje dva različita konteksta, Kosovo i Valensiju. Uprkos pravnoj obavezi da izbegnu diskriminaciju govornika manjinskih jezika, pravni postupci obeshrabruju i ugrožavaju održavanje i razvoj regionalnih i manjinskih jezika u oba okruženja. Ovaj prikaz ističe nedostatak zrelosti pravno-prevodilačkih odredbi pri čemu se pre svega bavi tačnošću, kvalitetom i dostupnošću prevoda ili njegovog izostanka. Rezultati ukazuju da pripremljenost društva da sagleda sve raznovrsnije aspekte u vezi sa pravom na zastupanje na manjinskom jeziku, počev od obuke prevodilaca do standarda kvaliteta, zahteva za unapređenje.

monzo@uji.es
jasmina.djordjevic@filfak.ni.ac.rs

МАНИПУЛАТИВНА МОЋ ДИСКУРСА ПОЛИТИЧКОГ СПОТА У ПРЕДИЗБОРНИМ КАМПАЊАМА¹

Сажетак: Користећи се критичком анализом дискурса, као и когнитивно-лингвистичком теоријом појмовних метафора, у овом раду бавимо се манипулативном моћи дискурса политичког спота у предизборним кампањама од 2016. до 2020. године. Манипулативна моћ дискурса разоткрива се микро и макро анализом спотова из посматраног периода. Корпус за ово истраживање чине спотови објављени у предизборним кампањама, емитовани на телевизији, али и архивирани на званичним каналима политичких странака на Јутјубу. Од 1990. године, референтне године за почетак демократских избора, до данас, поджанр видео-спота у оквиру рекламно-пропагандног жанра у политичком дискурсу умногосте се изменио: тако је примећено да се од 2016. године обилато користи као део предизборне кампање, више се улаже у продукцију, а постаје и тематско-садржински разгранатији. Све ове промене подређене су политичким циљевима, а обликоване су према манипулативним и убеђивачким стратегијама, које су интегрални део рекламно-пропагандног жанра у целини. Циљ овог рада јесте показати сва језичко-стилска средства манипулативног карактера. Показало се да се убеђивачки и манипулативни циљеви у овом дискурсу постижу и различитим појмовним метафорама, али и вулгаризацијом (корпус бележи спот којим се тематизује сексуална оријентација изборног кандидата), естрадизацијом (јавне личности појављују се као промотери политичких кандидата) и агресивном самопромоцијом, којима је језик подређен.

Кључне речи: политички дискурс, критичка анализа дискурса, српски језик

1. Увод

Видео-спотови су, посматрајући у односу на плакате и летке, релативно новије пропагандно средство² у политичком маркетингу, те стога не чуди што

¹ Истраживање спроведено уз подршку Фонда за науку Републике Србије, 7750183, Јавни дискурс у Републици Србији – PDRS.

² Истраживања показују да тек с развојем телевизије почиње убрзани развој политичког пропагандног програм: „На пораст значаја медија у изборној кампањи утицало је неколико важних промена политичког и изборног процеса у развијеним индустријским друштвима, са једне стране, као и промене у масовном комуницирању, посебно интензивни развој телевизије, са друге, које су се снажно испољиле током 1960-их” (Матић, 2006: 8). Дотад су за ширење идеолошких и политичких ставова служили плакати и леци, али и нека друга средства, попут филма. Примера ради, редитељка Лени Рифенштал снимила је веома убедљиве пропагандне филмове за нацистичку Немачку, пре свега филм „Тријумф воље”, документарца о митингу Нацистичке партије у Нирнбергу. Правна регулатива у Републици Србији не препознаје видео-

научна истраживања која су фокусирана на језик нису толико честа.³ Други разлог за недостатак лингвистичких студија највероватније је чињеница да језички код у њима није самосталан, већ наступа у садејству и са визуелним и са аудитивним, што отежава приступ језику као независном систему⁴, стога се он мора посматрати у садејству са другим средствима, неретко доминантнијим.

Два речника страних речи издвајају видео-спот као посебну одредницу:

видео-спот, -а м [в. *видео-*, енг. *spot* пега, мрља] *кратки телевизијски програм намењен визуелном приказу музике, јавне личности и сл.; кратка телевизијска реклама.*

Иван Клајн и Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*

видео-спот м (лат. *videre*, видети, енг. *spot* пега, мрља) *кратак телевизијски програмски сегмент, најчешће представља одређену визуелизацију неке поп или рок-композиције.*

Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*

У наведеним речничким чланцима показују се комплексна природа видео-спотова, уз истицање две кључне компоненте: доминантни визуелни садржај (1) и рекламна функција (2).

Клачар видео-спот одређује на следећим начин: „кратка форма плаћене поруке која се емитује на телевизији, у склопу јасно уоквиреног блока” (Клачар, 2020: 98), док Дубравка Валић Недељковић истиче да је у питању „медијски/ комуникативни жанр који је у суштини хибрид политичког и економско-пропагандног оглашавања (ЕПП). Заједничко им је, дакле, формат спота (кратка аудио-визуелна форма коју чине слоган, тело спота и закључак у виду апела или информације), а донекле их разликује садржај (идеологија насупрот конзумеризму / производи који се промовишу) и циљ (гласање насупрот куповини производа за новац)” (Valić Nedeljković, 2017: 137). Исправно је уочено да је персузивни циљ заједнички политичком оглашавању и рекламама производа.⁵

спот као посебну форму оглашавања, већ се користи хиперонимичним изразом *огласна порука* у значењу „обавештење које чини садржај оглашавања, без обзира на облик, начин или средство путем којег се преноси” (*Закон о оглашавању*, Сл. гласник РС, бр. 6/2016).

³ Како наводи Јованка Матић, прва научна студија о утицају медијских порука на изборну одлуку бирача започета је 1940. године, али процват истраживачких пројеката настао је осамдесетих година у Америци (Матић, 2006: 7). Наравно, ова ауторка мисли, пре свега, на студије које упориште имају у маркетингу и политикологији. Анализу порука у политичком оглашавању на телевизији у кампањама од 2000. до 2016. године уз примену теорије оквира урадио је недавно Бојан Клачар (2020). Из лингвистичког угла, на српском језику, видео-спотовима бави се мастер рад Катарине Милић, у којем се анализирају спотови из кампање за изборе 2017. године, а истом темом бави се и Дубравка Валић Недељковић, користећи анализу дискурса (Valić Nedeljković, 2017).

⁴ Тошовић указује на то да телевизија има сложен семиотички код састављен од природно-језичког, звуковног и сликовног кода (Тошовић, 2002: 309).

⁵ Према садржају тела спота, Дубравка Валић Недељковић (2016) предлаже класификацију на афирмативне и антиспотове, при чему се афирмативним спотовима промовишу позитивне вредности, а антиспотови усмерени су на дисквалификацију политичких конкурената. Такође, ова ауторка указује на поделу на оригиналне спотове и пародије, а према начину креирања,

Користећи се примарно критичком анализом дискурса [у даљем тексту КАД], а споредно, као помоћним теоријским оквиром, когнитивнолингвистичком теоријом појмовних метафора, у овом раду бавимо се манипулативном моћи дискурса политичког спота у предизборним кампањама од 2016. до 2020. године. Методологија подразумева на првом месту формалнолингвистички аналитички и дескриптивни приступ, а затим и интерпретативни критички. Другим речима, при проучавању политичког дискурса видео-спота, праћена су три аспекта која издваја Ферклаф:⁶ дескрипција, тумачење и интерпретација (Fairclough, 1995, 2001). КАД посматра језик као средство конструисања друштвене стварности, а водећи лингвисти сматрају да је сваки дискурзивни догађај обликован ситуацијом, институцијом и друштвеном структуром, али и да је тај процес двосмеран – истовремено и сам дискурс трпи утицај ових трију обележја (Fairclough & Wodak, 1997: 258). За Ван Дајка три кључна појма за политичку анализу дискурса у оквиру КАД-а јесу: *моћ*, *злоупотреба моћи* и *доминација* (Van Dijk, 1997: 11), што указује на чињеницу да се језичко-стилска средства посматрају као средство за успостављање неке врсте друштвене неједнакости (*ми*, *политичари* као „власт” и *ви*, *грађани* као „пуки реципијенти”). Моћ управо и лежи у поседовању информација, али пре свега у њиховој интерпретацији и ширењу (Katermina & Yachenko, 2020: 66). У земљама демократске оријентације људи бирају политичаре зато што верују да они имају довољно вештина да воде земљу, чиме им дају легитимитет моћи, баш као што дају моћ лекарима, верујући да ће им пружити сву неопходну помоћ и негу (Machin & Mayr, 2012: 24; Katnić-Bakaršić, 2012a: 38). Дакле, моћ коју јавни актери имају одређена је, с једне стране, институционално (професионално и кроз процесе различитих избора), а с друге стране, поверењем које су (за)добили од стране реципијената (’обичних’ људи). То су били разлози да се у овом раду из угла критичког приступа манипулативна моћ дискурса политичког видео-спота разоткрије макро и микро анализом спотова из посматраног периода, с фокусом на сва кључна питања КАД (речник, синтакса, употреба заменица, метафоре). Циљ овог рада постаје онда и: показати којим се дискурским средствима управо та моћ постиже.

Наш корпус се састоји из 92 видео-спота који се могу пронаћи на каналу Јутјуб. Спотови су презентовани у периоду од 2016. године до 2020. године. На ширем корпусу утврђено је да се видео-спотови као поджанр рапидно развијају од 2017. године: за предизборну председничку кампању само у тој години забеле-

разликује промотивне спотове, пародију, плагијат и комбиновани тип. У истраживању на ширем материјалу, предложена је комплекснија класификација, најпре према броју учесника, а затим и према улогама актера. У односу на број учесника, видео-спотови се деле на дијалогске и монолошке. Дијалогски се даље, с обзиром на актере (да ли су глумци или политичари и/или новинари) деле на интервјуе и игране спотове. У последњим изборним кампањама доминирају играни спотови и мешовити типови спотова (Слијепчевић Бјеливук, 2021).

6 Марина Катнић Бакаршић користећи ову дистинкцију истиче разлику између анализе дискурса и критичке анализе дискурса: „Dok je klasična diskursna analiza favorizovala deskripciju, kritička diskursna analiza uključuje i interpretaciju podataka, a zatim i tumačenje, pri čemu svi ovi segmenti podrazumjevaju angažiranu poziciju znanstvenika” (Katnić-Bakaršić, 2012a: 12).

лежена су 64 видео-спота (Слијепчевић Бјеливук, 2021: 192). Корпус сматрамо репрезентативним зато што обухвата различите типове спотова, као и разноврсне политичке оријентације.

Језик и стил у рекламним политичким видео-спотовима имају своје особености не само због тога што наступају у садејству с другим кодовима већ и због тога што симулирају спонтани говор, али нису спонтани, већ изрежирани, плански, унапред организовани (Слијепчевић Бјеливук, 2021: 193). Често се догађа да комуникативна ситуација симулира уобичајени свакодневни разговор, али спотови, заправо, са рекламним дискурсом у највећој мери деле ванјезичка средства (будући да су подређена убеђивачкој и манипулативној функцији), као и „могућност одабира језичких јединица из свих слојева језика” (Катнић-Вакаршић, 1999: 73). У складу са поставком критичке анализе дискурса, циљ овог истраживања јесте и разоткрити стратегије које површински изгледају неутрално (Machin & Maug, 2012: 5), а заправо могу бити (и бивају) употребљене како би се мишљење о појединим друштвеним процесима, догађајима, активностима или чак људима формирало на основу оквира који нуде друштвени актери у јавном дискурсу.⁷ Важно је истаћи да се овако широко постављеним циљевима не излази из оквира лингвистике, већ се језичко-стилска средства посматрају у конкретном контексту, одређеном ванјезичким процесима и у датим друштвеним и политичким оквирима.

Према одређењу Милорада Радовановића (2003), елементи говорне ситуације јесу: физички амбијент (који одређују време, место и околности), институционализовани амбијент (који обележавају домен, делатности, друштвене улоге комуникатора), референт (тема саопштавања), сцена (прагматичко, пресупозиционо, физиолошко, психичко и социокултурно окружење комуникације). Оквир радње (време и место), учесници и активност јесу доминантни ситуациони чиниоци комуникативног догађаја. Очекивано је да у типичном случају говорник из свеукупног језичког репертоара (у складу са својом језичком компетенцијом) бира она језичка средства која највише одговарају датој говорној ситуацији. У политичком видео-споту говорна ситуација је вештачка, те је и језички код померен. У већини примера у корпусу локације су свакодневне, животне (локални паб, библиотека, канцеларија), а дискурс је мање прилагођен симулираној говорној ситуацији (канцеларијском разговору, разговору између пилота, разговору између библиотекарке и ученика), а више реклами. Међу-

⁷ Идеја о прилагођавању свих језичких средстава (не само лексичких) специфичним потребама у складу са циљевима и намерама говорника и у зависности од друштвеног контекста позната је и другим лингвистичким дисциплинама, нарочито је блиска социолингвистици, о чему је било речи и код наших лингвиста: „Procesi prilagođavanja jezika nejezičkim potrebama ogledaju se i u razvoju drugih jezičkih nivoa, posebno sintaksičkog i tekstualnog, gde će se promenama u repertoaru sredstava i u strukturi rečenice odnosno teksta jezik sebi stvoriti mogućnosti za sintaksički ustrojeno saopštavanje značenja, funkcija i odnosa koji su od bitnog značaja za kolektiv koji se njime služi (npr. prostor, vreme, uzrok, posledica, namera, kvalitet, kvantitet, posesija, koncesija, evakuacija, sredstvo, uslov, itd.), ali i za tekstualno organizovanje saopštenja u skladu sa njihovom funkcijom u datoj socijalnoj, dakle interakcijskoj i kulturnoj matrici (npr.: politički govor, naučna studija, novinski članak, esej, pismo, putopis, itd.)” (Radovanović, 2003: 126).

тим, јављају се и неуобичајени амбијенти и сценографије попут оних којима се дочарава стрељање.

Манипулативна моћ остварује се на свим нивоима: од речника (и употребе метафора)⁸ преко дискурских елемената (односа *ми* : *они*, специфичне синтаксе) до општијих друштвених појава које се манифестују и дискурсно, попут вулгаризације и естрадизације.

2. Анализа

2.1. (Само)промоција и глорификација путем метафоре

Клачарово истраживање потврђује тезу да су изборни учесници кроз политичко оглашавање сужавали тематски оквир фокусирајући га искључиво на сопствене предности (Клаџар, 2020: 175). У језичко-стилска средства погодна за глорификацију политичких актера, осим очекиваних хипербола и епитета, могу се уврстити и метафоре, а они су углавном само елементи ширих концепата с позитивном конотацијом (попут родољубља, посвећености земљи и сл.), што показује пример у наставку.

Транскрипт:

- Госпођа Надо...
- Мали Алек!
- Како сте, госпођа Надо?
- Ја добро... А видим да и теби добро иде.
- Изволите.
- Шта је то?
- Ђулићи, обећао сам да ћу да вратим књигу и ево, држим своју реч.
- Видим да ти је требало времена.
- Да, у међувремену сам био помало заузет.
- Приметила сам, Александре. Али опрости, морам нешто да те питам. Као премијер радиш свој посао одлично, али шта ти сад треба да се кандидујеш за председника?
- Увек држим своју реч.

(обраћање у камеру)

- Пре три године, свима сам обећао да ћу сачувати Србију од финансијске пропасти и усмерити земљу на прави пут. Дobar посао смо направили. Чланови старог ДОС-а само хоће да униште све што смо постигли у протекле три године. Нећу им дозволити да то ураде.

(музичка подлога и испис на екрану Брже Јаче Боље Александар Вучић)

⁸ Према претходним истраживањима метафора у кризним дискурсима, метафоре носе само потенцијално опасне и штетне импликације; заправо, да ли ће се тај потенцијал остварити зависи од њихове везе са друштвеним и политичким околностима, са контекстом у ком су употребљене (Musolff 2016: 3).

- Шта мислиш куда си кренуо?
- Кући, логично.
- Слушај, Александре. Одржао си реч, али касниш 35 година! Иди у ћошак!
- Деца вас и даље зову Ајкула?
- Да.
- Тако сам и мислио.

Пропагандни спот за изборе 2017. године

У видео-споту под називом „Библиотекарка” кандидат за председника Републике Србије Александар Вучић појављује се, после 25 година, у школској библиотеци како би вратио књигу „Ђулићи” Јована Јовановића Змаја: „Ово је најконтроверзнији спот целог циклуса јер се на имплицитном нивоу обесмишљава и институција библиотеке и образовни систем као такав” (Valić Nedeljković, 2017: 145). У првом делу спота он разговара са строгом библиотекарком, која га препознаје, а уобичајени разговор, у коме је очекивани оквир враћање књиге, између ученика и библиотекарке прекида се позитивном констатацијом за којом следи питање: *Као премијер радиш свој посао одлично, али шта ти сад треба да се кандидујеш за председника?* Привидна строгост и поштовање хијерархије ученик–библиотекар нарушено је похвалом, али и глаголом *опростити*, који библиотекарка претходно употребљава као увод у питање. Затим следи директно обраћање кандидата: *Пре три године, свима сам обећао да ћу сачувати Србију од финансијске пропасти и усмерити земљу на прави пут. Дobar посао смо направили. Чланови старог ДОС-а само хоће да униште све што смо постигли у протекле три године. Нећу им дозволити да то ураде.* Манипулација се овде постиже уобичајеним концептима, у којима учествују метафоре путовања и чувара: политички актер је чувар земље, добар стратег и водич (усмерава земљу на прави пут), јунак (не дозвољава да се земља уништи). У трећем делу спота, однос међу актерима враћа се на почетне друштвене улоге, јер је библиотекарка повратила своју строгост и кажњава ђака због непоштовања правила библиотеке, на шта он узвраћа констатацијом *Тако сам и мислио*: „порука је да је библиотека једно непријатно, ригидно, хладно место, на којем нема шта да се научи, нити зашто да се тамо иде, а библиотекарци су особе које немају нимало педагошког дара, они су предатори, опасни и сурови према деци” (Valić Nedeljković, 2017:145).

2.2. Заstraшивање

Дословно спровођење метафора често је манипулативно средство у рекламном-пропагандном жанру (Слијепчевић Бјеливук, 2021), а видео-спот погодан је поджанр за реализацију живописних метафора. Међутим, последњих неколико година, изборни спотови померили су хоризонте очекивања реципијената и уместо обећавања срећне и боље будућности, покушали да изазову изненађење, шок, а неретко и да застраше, поигравајући се често са човековим базичним страхом – страхом од смрти. Такви су и примери у наставку.

Први пример

Транскрипт:

– Европска Србија је циљ толико велики да је сваки напор недовољан и мали, а ниједна борба сувише дуга ни сувише тешка. Ја у то верујем.

Ми у то верујемо.

Републички избори, Листа број 7, Уједињена демократска Србија (исписано на екрану)

Пропагандни спот за изборе 2020. године

У овом споту језик је редукован, а атмосфера је застрашујућа и узнемирујућа јер приказује јавно стрељање. Гордана Чомић, која се појављује као осуђена на смртну казну, тек обраћа се гледаоцима декларативним, пркосним тоном, одајући утисак храбре и достојанствене особе која се залаже за своје принципе и ставове. Након обраћања, прилази јој маскирани целат који јој ставља повез преко очију, а затим се чују митраљеви и крици узнемираних животиња. Оваква сценографија, режија, глума подређени су изазивању страха, и то примарног, егзистенцијалног – страха од смрти. Језа се додатно повећава тиме што се сценом сугерише да је у питању насилна смрт, која је још и неправедна, неетична, а изнад свега недемократска – смрт због изражавања идеје (Слијепчевић Бјеливук, 2021). Метафора СТРАДАЊА дословно је спроведена, при чему се смрт због идеје пропагира као легитимна опција, чиме се индиректно прави алузија на друге страдалнике: од библијских (Исусово страдање због вере – овде додатно појачано лексемом *веровати* употребљеном два пута) до националних (нпр. у складу са паролом која је доста жива у националној свести: *Боље гроб него роб* и сл.). На самом крају појављује се лајтмотив многих кампања *Ја у то верујем. Ми у то верујемо.* (слично са *Будућност у коју верујем* и америчким слоганом Бернија Сандерса из 2016. године *A Future to Believe in*), с тим да у овом споту он кореспондира са религијским концептом. Промена граматичког броја (из првог лица једнине у прво множине, овде ексклузивно *ми* (*ја* + моји истомишљеници)) треба да покаже припадност говорника (страдалника) одређеној групи, дељење заједничких уверења. Након исписа на екрану са подацима о редном броју странке на изборном листу, кадар се враћа на Гордану Чомић, која пркосно скида повез са очију. Вероватно је порука последњег кадра да је могуће преживети јавни линч или чак васкрснути након смрти. За овај спот метафора линча буквализована је и банализована, а творци спота покушали су да реципијенте најпре узнемире и застраше, а затим утеше, умире. Иако у овом споту постоји јак уплив глорификације као убеђивачког поступка, доминантно је застрашивање као део манипулативног поступка, јер су управо атмосфери катастрофичног сценарија подређена и вербална (језик, слоган, метафора) и невербална средства (глума, сцена, пркосни став, чин стрељања).

Други пример

Транскрипт:

- Даме и господо, говори вам ваш капетан...
- Говори вам ваш други капетан...
- Летимо на одговарајућој висини, све је у најбољем реду, крећемо се ка нашем одредишту.
- Или не... Можда ћемо изабрати неку другу дестинацију.
- Нећемо, идемо мојим путем!
- Мојим путем!
- Нећемо! Мојим путем!
- Хоћемо!
- Идемо мојим путем!
- Ја сам капетан!
- Мојим путем идемо!
- Ово би могло да буде најгора ноћна мора. Наша земља је, као и овај авион, поверена на управљање двојници људи. Председнику и премијеру. И ако та два човека воде државу у различитим правцима, нећемо моћи да очувамо стабилан курс који тренутно имамо.
- Добро речено.

(музичка подлога и испис на екрану *Брже Јаче Боље Александар Вучић*)

Пропагандни спот за изборе 2017. године

Овај спот, у ком је доследно спроведена метафора путовања, био је, такође, предмет истраживања из угла критичке анализе дискурса: „Ово су спотови дијалога Вучића са прототипичним ликовима 'из живота' који му постављају питања, оптужују га, или дају податке који дезавуишу досадашњи његов рад користећи најчешћи медијски антивучићевски дискурс. Вучић им увек одговара на 'миран' и 'достојанствен' начин који карактерише 'великог државника' како нису у праву и како у ствари немају истините информације које им он сад саопштава” (Valić Nedeljković, 2017: 144).

Уводни део спота кореспондира с уобичајеним обраћањем пилота током лета. Улоге се мењају драматизовањем радње која се постиже расправом између пилота и копилота. Сценски ефекти су подређени атмосфери при потенцијалном паду авиона: хистерија међу путницима, турбуленције, вриштање, крици и сл. Ова узнемирујућа сцена прекида се фокусом на буђење Александра Вучића, који је наводно задремао током лета. Користећи се лексиком и изразима из домена путовања, политички кандидат прави недвосмислене аналогије, истичући да је сагласје између премијера и председника нужан услов за функционисање државе. Погрешно вођење државе путем ове сцене представља се као опасност по живот, каква је пад авиона. Дословно спроведена метафора овде је омогућена захваљујући томе што се као заједнички именитељ бира концепт колективног страдања, чиме се, заправо, манипулативност постиже представљањем сигурне смрти (пад авиона управо асоцира на немогућност пре-

живљавања). Страх од смрти спада у примарне емоције⁹ (заједно са љутњом, тугом и гађењем, Миленковић, 2017).

2.3. Естрадизација

Појављивање јавних личност из различитих сфера (од естраде до науке) који се јасно политички изјашњавају није новитет посматраног периода (био је и део изборних кампања 90-их година), с тим да је њихово масовно појављивање током целе кампање, па и учествовање у предизборним активностима доминантније и, чини се, постало је ствар престижа (нпр. у јавним гласилима објављена је листа *1000 јавних личности који подржавају Александра Вучића*). Естрадизацији су у овом периоду били подређени и видео-спотови.

Транскрипт:

Србија је наша земља и нико нема права да је отима и да помисли да је он држава и да су нечији интереси јачи од закона... Сви имамо једнака права на живот, не може неко само да преживљава, а други да буде изнад живота. Неко да живи у страху, а неко да страхом влада. Не сме живот да зависи од неког коалиционог споразума, познанства, самовоље... Нико не сме да буде власник нашег живота! Наша земља не сме да буде земља фантомки, Београда на води, а Србије на хлебу, тајних договора и јавних плаћања... Земља где сељаке терају са земље, а младе из земље, а где нас све заједно терају у рат да би се после рата стидели часних ветерана... Не треба да се плашимо државе, држава треба да се плаши нас... Не брат, ја и партија него Србија! Нико не сме да буде крив без суда и богат без труда! А неко ће морати да одговори за лажне дипломе, штетне уговоре, за рушење квартова, за везивање људи, за крађе пензија, ухођење новинара, вређање синдиката, остављање на цедилу инвалида рада... Имамо права на достојанствен живот без страха...

Имамо наде, реке, жељу, људе, историју и будућност... Ништа нам не фали... Фали нам само добра управа, добра држава. Када она обезбеди фер правила побеђиваће најбољи, а дно више неће бити на врху. Ми смо људи са кичмом, грађани, не поданици. Промене морамо да покренемо ми, свако од нас посебно и сви заједно, нема ко други. Људи које чекамо смо ми.

Пропагандни спот за изборе 2017. године

Овај пропагандни спот издваја се као прототипичан пример естрадизације предизборне кампање. Као ликови јављају се различите јавне личности, препознатљиве по свом уделу у културном, уметничком и спортском домену (Кристина Ковач – певачица, Бранислав Трифуновић – глумац, Никола Ђуричко – глумац, Душан Дуда Ивковић – тренер итд). Први део спота каталогизира критику, користећи фразе народног и разговорног карактера: *Не може неко*

⁹ Према биолошком приступу, примарне емоције су заједничке свим људима и вишим животињским врстама, биолошки су примитивне, а изражавају се и специфичним невербалним понашањем. Такође, важан је и њихов психолошки аспект: инстинктивно се активирају, имају једноставну унутрашњу структуру и учествују у процесима стапања, мешања или укрштања при изградњи комплекснијих емоција (бол је, тако, мешавина туге и љутње) (Миленковић, 2017).

само да преживљава, а други да буде изнад живота. Неко да живи у страху, а неко да страхом влада. На концепту страха изграђен је читав први део спота: где нас све заједно терају у рат да би се после рата стидели часних ветерана... Не треба да се плашимо државе, држава треба да се плаши нас... Лексика је негативно маркирана: *А неко ће морати да одговори за лажне дипломе, штетне уговоре, за рушење квартова, за везивање људи, за крађе пензија, ухођење новинара, вређање синдиката, остављање на џедилу инвалида рада...* Користи се и декларатив са циљем застрашивања: *Нико не сме да буде власник нашег живота*, при чему се у конструкцији *власник нашег живота* реферише на друге политичке кандидате као посесоре живота рецепијената. Метафора ПОСЕДОВАЊА овде у основи има и концепт КОНТРОЛЕ, а политички актер се нуди не само као опција која демаскира садашњост већ и као неко ко је у равноправном односу с гласачима, јер се шаље недвосмислена порука да политичари на власти контролишу живот и политичког актера који промовише своје идеје, али и грађана; оваква скромност у погледу улоге и положаја омогућава грађанима поистовећивање са естрадним и јавним личностима (макар привидно и макар накратко). Та равноправност наставља се и у другом делу спота, у коме се мењају интонација и гестикација, а атмосфера постаје оптимистичнија. У уводном делу користи се опозиција *ми:он* како би се дисквалификовао политички опонент, а у другом делу доминантнија је заменица *ми* која се јавља и у слогану *Људи које чекамо смо ми*.

2.4. Вулгаризација

Вероватно најупадљивија карактеристика политичког дискурса у предизборном периоду тиче се вулгаризације, при чему се подразумева потпуно укидање етичких и естетских вредности у јавном наступу, али и у дискурсу. Вулгаризација језика, тако, подразумева и сурове обрачуне, бесрамно хвалисање и преувеличавање, али и употребу вулгарне лексике. Овде се издваја један спот којим се, између осталог, тематизује сексуална оријентација политичког кандидата (што га чини репрезентативним за указивање на вулгаризацију на свим нивоима).

Транскрипт:

- Промени канал, не могу више ово да гледам...
- Јесте ли чули да се Вучић кандидовао за председника?
- Уместо тога, боље да је решио проблем незапослености...
- У то име...
- Отворили смо 130.000 нових радних места
- Стварно?
- Да.
- Успели смо да спасемо Железару и да сачувамо више од 5000 радних места, али и да отворимо 55 нових фабрика.
- Ааааа – разочарано углас.
- Добро, а путеви? Хоћемо путеве! У то име...

- У то име... – дижу чаше да наздраве.
 - Изградили смо 138 километара ауто-путева, обновили чак 480 километара државних путева...
 - Толико? – изненађујуће.
 - И направили нових 360 километара локалних путева.
 - Ааааа, ма иди... – други човек из народа разочарано
 - А школе, а? Болнице? У то име...
 - У то име... – дижу чашу да наздраве
 - Реконструисали смо и направили нових готово 360 школа, болница, домовна здравља и амбуланти.
 - Ма дај! – разочарано.
 - Без обзира шта вам кажу, ви знате истину. У последње три године Србија је на правом путу и зато данас не смемо да станемо. Наставићемо да напредујемо, да будемо још јачи бржи и бољи.
 - У то име...
- (Вучићу, педеру!, на екрану, пренос скандирања на утакмици)
- У то име...
- (Александар Вучић одмахује главом одрично.)
- Еее... – разочарано.

Као и у другим анализираним спотовима, почетни оквир је свакодневан и баналан: екипа мушкараца седи у локалном пабу и пије пиво. Кандидат за председника седи за суседним столом и одговара на њихово ђаскање током којег се покрећу најважнија питања просечног гласача. Изрежирана спонтаност огледа су у томе да је људима у споту омогућено да прекидају председничког кандидата, те њихово ђаскање симулира равноправне улоге у разговору. Та равноправност нарушава се информативношћу којом барата политички актер. Скривена порука тиче се чињенице да просечни гласачи нису довољно добро информисани о свим заслугама Александра Вучића. У својим одговорима, Вучић користи нумеричке податке како би био убедљивији (при чему, није могуће проверити њихову тачност).¹⁰ Како би се гласачи придобили, њима се и подилази инсистирањем на личном вредносном суду: „Без обзира шта *вам* кажу, *ви* знате истину“. Такође, и у овом споту користи се метафора путовања, уз метонимијску употребу лексеме Србија: „Србија је на правом путу и зато данас *не смемо* да станемо“. При крају спота, појављује се обећање реализовано футуром првим и фазном конструкцијом, у којем се садржи и изборни слога: *Наставићемо да напредујемо, да будемо још јачи бржи и бољи*. Уместо да се спот заврши, кадар се враћа на људе из паба који гледају пренос утакмице и чују повике навијача: „Вучићу педеру“, следи покушај да се макар томе наздрави, као личној деградацији и дисквалификацији, али политички кандидат одмахивањем главе негира и ту квалификацију. Лексема *педер* изузетно је негативно маркирана, чак хомофобична, па је стигло више пријава Регулаторном телу за електронске

¹⁰ У литератури се истиче и следеће: „Манипулација је омогућена када слушаоци немају алтернативни избор информисања или када немају довољно знања како би се супротставили, оповргли и одбацили исконструисан текст или говор. Контрола и цензурисање информација, па тако и манипулација, најочигледнији су у јавном дискурсу” (Лончар, 2020: 8)

медије те је нетипичан крај спота убрзо престао да се емитује (Милић, 2017), али и даље постоји на каналима на Јутјубу, као и на медијским порталима.

3. Закључна разматрања

У видео-спотовима вербалном коду придружени су визуелни и аудитивни, што се може сматрати једним од разлога због којих шира строголингвистички оријентисана истраживања изостају. Упадљива је фреквентност и садржајна разгранатост играних спотова у предизборним кампањама у посматраном периоду, јер се су прилагођени пласирању путем друштвених мрежа. Од 2016. године видео-спот обилато се користи као део предизборне кампање и више се улаже у продукцију. Независно од тога о којој се врсти видео-спота ради, манипулативна моћ се постиже углавном некаквим онеобичавањем, нескладом међу кодовима или структурама које долазе из различитих димензија (вербалних, визуелних, ситуационих итд.), почесто и изазивањем страха и шока, поигравањем са хоризонтом очекивања у разноврсним говорним ситуацијама. Уочљив је велики раскорак између теме и ситуационог оквира, као и између теме и начина њеног формулисања. У последњим предизборним кампањама примећена је агресивна самопромоција и глорификација, застрашивање, вулгаризација и естрадизација. Ови манири нису јединствена појава у српском политичком дискурсу (исте одлике јављају се и у америчким предизборним кампањама готово у исто време). Као дискурсни маркери манипулативних стратегија издвајају се специфична лексика (негативно маркирана или емотивно и експресивно обојена), злоупотреба метафора, неретко дословно спроведених, као и особена синтаксичка средства.

Извори

- Драгићевић, Р., Пипер П., и Стефановић, М. (2005). *Асоцијативни речник српског језика*. Београд: Београдска књига – Службени лист СЦГ – Филолошки факултет.
- Драгићевић, Р., Пипер П., и Стефановић, М. (2011). *Обратни асоцијативни речник српског језика*. Београд: Београдска књига – Службени гласник.
- Клајн, И., и Шипка, М. (2012). *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.
- Вујаклија, М. (1976). *Лексикон страних речи и израза*. Београд: Просвета.
- Закон о оглашавању*, Сл. гласник РС, бр. 6/2016
- Јутјуб канал – www.youtube.com

Литература

- Fairclough, N., & Wodak, R. (1997). Critical discourse analysis. In: Teun Van Dijk (Ed.). *Discourse as Social Interaction*. London: Sage.
- Fairclough, N. (1995). *Critical discourse analysis*. New York: Longman.
- Fairclough, N. (2001). *The Dialectics of Discourse*. <<https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.198.1214&rep=rep1&type=pdf>>.
- Katermina, V., & Yachenko, E. (2020). COVID-19 kak lingvističeskoye yavleniye (na materiale tekstov angloyazychnykh SMI) [COVID-19 as a linguistic phenomenon (on the material of English-language Mass Media)]. *Filologičeskiye nauki* 3 (108), (pp. 51–58).
- Katnić-Bakaršić, M. (1999). *Lingvistička stilistika*. Budapest: Open Society Institute.
- Katnić-Bakaršić, M. (2012a). *Između diskursa moći i moći diskursa*. Zagreb: Naklada Zoro.
- Katnić-Bakaršić, M. (2012b). Uloga zamjenica mi i oni u konstrukciji odnosa moći u diskursu. *Bosanskohercegovački lingvistički kongres*. Knjiga I (399–407). Sarajevo: Slavistički komitet.
- Klačar, B. (2020). *Analiza okvira poruka u političkom oglašavanju na televiziji u kampanjama za parlamentarne izbore u Srbiji od 2000. do 2016. godine* (doktorska disertacija). Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Machin, D., & Mayr, A. (2012). *How to Do Critical Discourse Analysis*. London: SAGE.
- Матић, Ј. (2006). *Телевизијска презентација изборних кампања за парламентарне изборе у Србији 1990–2000* (необјављена докторска дисертација). Београд: Факултет политичких наука.
- Миленковић, А. (2017). *Семантичка и творбена анализа глагола којима се означавају осећања у савременом српском језику* (необјављена докторска дисертација). Филолошки факултет, Београд.
- Милић, К. (2017). *Политички дискурс и манипулативна моћ језика у пропагандним видео-спотовима за председничку кандидатуру (март–април 2017)* (необјављени мастер рад). Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Musolff, A. (2016). *Political Metaphore Analysis. Discourse and Scenarios*. Bloomsbury, London.
- Radovanović, M. (2003). *Sociolingvistika*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zoran Stojanović.
- Van Dijk, T. (1997). Discourse, power and access. In: C. R. Caldas-Coulthard & M. Coulthard (Eds.). *Texts and Practices. Reading in Critical Discourse Analysis* (pp. 84–104). London: Routledge.
- Valić Nedeljković, D. (2012). Politički tv spot u senzacionalističkom ključu. *Medijska kultura: međunarodni naučni časopis*, 3, 87–101. Nikšić: Civilni forum.
- Valić Nedeljković, D. (2016). Političko plaćeno oglašavanje – TV spot: Stranačke poruke biračima Srbije 2014. i 2016. godine. *Mediji i komunikacije: Međunarodni časopis za medije, komunikacije i odnose sa javnošću*, 5, 30–43.
- Valić Nedeljković, D. (2017). Politički tv spot predsedničke kampanje. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 42, 135–151.

- Јањатовић Јовановић, М. (2020). Манипулативне језичке стратегије у јавном дискурсу Србије. У: Дејан Пралица, Стефан Јањић (Ур.). *Дигиталне медијске технологије и друштвено-образовне промене* (143–156). Нови Сад: Филозофски факултет.
- Лончар, М. (2020). *Персуазивност у политичком дискурсу кроз употребу појмовних метафора и модалних средстава у енглеском и српском језику* (докторска дисертација). Београд: Филолошки факултет.
- Слијепчевић Бјеливук, С. (2021). *Рекламно-пропагандни жанр у српском политичком дискурсу*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Тошовић, Б. (2002). *Функционални стилови*. Београд: Београдска књига.

Svetlana Slijepčević Bjelivuk

THE MANIPULATIVE POWER OF DISCOURSE IN POLITICAL CAMPAIGN VIDEOS

This paper explores the manipulative power of political video discourse in election campaigns from 2016 to 2020 by using critical discourse analysis and the cognitive linguistic theory of conceptual metaphors. The manipulative power of the discourse is revealed through micro and macro analysis during the studied period. The corpus of the research consists of videos used in election campaigns, television broadcasts, including the ones archived on the official YouTube channels. Since 1990, the year relevant for the onset of democratic elections, to this day, the sub-genre of a video within the advertising and propaganda genre in political discourse has been largely altered: thus, it is noted that it has abundantly been used in election campaigns since 2016, with more significant investments into production, becoming more diversified in terms of topics and content. These alterations are compliant with political objectives and shaped according to the manipulative and persuasive strategies which are the inherent component of the advertising and propaganda genre in general. The aim of this paper is to demonstrate all stylistic and linguistic means that have a manipulative nature. It has been demonstrated that persuasive and manipulative aims in this discourse are accomplished by using various conceptual metaphors, but also with vulgarization (the corpus contains a video where the sexual orientation of a candidate is topicalized), celebrity endorsements (prominent people appear as political candidate, promoters), and aggressive self-promotion.

s.slijepcevic@gmail.com

GOVORNI ČINOVI KAO PRIMER MANIPULATORNE MOĆI REČI U GOVORU ALEKSANDRA VUČIĆA

Apstrakt: Rad proučava manipulatornu moć koju jezik može imati u političkom diskursu, odnosno u političkom govoru. Prema klasifikaciji Mišić Ilić i Radulović (2015), a koja se zasniva na kombinovanju teorija Ostina (1962) i Serla (2001), proučavani su komisivi i ekspresivi u govoru Aleksandra Vučića održanog u Kosovskoj Mitrovici 9. 9. 2018. godine. Cilj rada je da prikaže moć jezika da manipuliše slušaocem, strateškom upotrebom navedenih govornih činova, koja bi ilustrovala jedno ideološko kontrastiranje: prikrivanje negativnih strana govornika, kao i njegove lične odgovornosti, a isticanje pozitivnih aspekata svega za šta se govornik zalaže. Govorni činovi su klasifikovani po svojim eksplicitnim i implicitnim formama. Rezultati pokazuju da se češće upotrebljavaju implicitne forme, a one ujedno ilustruju postupak distanciranja govornika od direktnog preuzimanja odgovornosti za akcije na koje se obavezuje. Eksplicitne forme se pak mogu tumačiti tek u širem kontekstu izričaja, u kome se govornik obavezuje na nedovoljno konkretno delovanje.

Ključne reči: manipulatorna moć jezika, komisivi, ekspresivi, politički diskurs, politički govor, Aleksandar Vučić

1. Uvod

U ovom radu se fokusiramo na manipulatornu moć koju jezik može imati u političkom diskursu, na primeru konkretnog političkog govora. Vilson (2003: 400) navodi da političari manipulišu ljudima tako što koriste moć reči na veoma specifičan način, odnosno pomoću specifičnih jezičkih formulacija, tako da ih je teže uočiti. Van Dijk (2006: 373) među najčešćim mehanizmima jezičke manipulacije navodi govorne činove, kojima se ističu dobri potezi političara, a sva krivica svaljuje na protivnika, ili nekog drugog, te se tako prikriva direktna odgovornost govornika. Stoga su u radu proučavani upravo govorni činovi u funkciji manipulacije rečima, tačnije komisivi i ekspresivi u govoru sadašnjeg predsednika Republike Srbije Aleksandra Vučića, koji je održao u Kosovskoj Mitrovici 9. septembra 2018. godine, tokom svoje dvodnevne posete gradu i regionu, povodom donacija Kosovskoj Mitrovici i Gračanici. Na kraju posete, predsednik je održao govor pred građanima Kosovske Mitrovice o aktuelnom političkom i društvenom problemu ne samo lokalne teritorije već čitave Srbije. Naime, s obzirom na to da je direktan slušalac srpski narod sa Kosova i Metohije, govor se odnosio na njihovu situaciju i život na ovoj teritoriji, kao i sve oštrij odnos sa Albancima sa kojima se teritorija deli. Od značaja za razu-

mevanje konteksta iz koga je proistekao govor jeste i predsednikov otežani prelazak preko granice prilikom posete srpskom narodu, što je u javnosti tumačeno kao pogoršanje odnosa Srba i Albanaca na Kosovu. Stoga je u narodu poraslo očekivanje da će predsednik u svom obraćanju dati konkretna rešenja za poboljšanje statusa Srba na Kosovu, te da će izvesti jasniji plan o tome kako će se rešiti kosovsko pitanje. To podrazumeva određena obavezivanja na buduće akcije koje će doprineti rešavanju navedenih problema. U kontekstu govornih činova kao jezičkih strategija, komisivi su ti kojima govornik izražava obavezivanje ili objavljivanje neke namere da dela, te nas interesuje 1) koliko su direktno upotrebljeni, što govori o nivou rešenosti da se ispuni ono na šta se govornik obavezuje; 2) u kakvom su propozicionom kontekstu upotrebljeni, što će reći o tome da li su predložene mere dovoljno konkretne. S druge strane, imajući u vidu da je u datom kontekstu porasla i predsednikova potreba, ili čak dužnost da opravda, legitimise i promoviše sopstvenu političku ideologiju i stavove u vezi sa statusom Kosova, Srba na Kosovu i odnosa sa Albancima na Kosovu, uzimamo ekspresive govorne činove kao one kojima se u političkom diskursu neretko slikovito izražava psihološko stanje govornika, te nas zanima kakvu političku sliku gradi predsednik, pri čemu očekujemo da će upotrebljavati ekspresivne forme kojima u dobrom svetlu prikazuje sebe i pristalice, a u sasvim negativnom političke protivnike i prethodnike, ali i u ovom kontekstu Albance.

2. Teorijski okvir rada

Teorijski okvir koji je od značaja za analizu u ovom radu jeste teorija govornih činova i analiza političkog diskursa. Teorija govornih činova podrazumeva da jezik ne služi samo za enkodiranje informacija već njime može i da se deluje, odnosno učini nešto (Austin 1962). U našem radu su od značaja teorijske postavke govornih činova Ostina (1962) i Serla (1979). Ostin (1962) najpre ističe razliku između konstativa i performativa, pri čemu bi konstativi bili same propozicije sa istinitosnim uslovima, a performativi bi bili ono što se jezikom čini, ili izvodi, te za njih ne važe istinitosni uslovi. On takođe ističe distinkciju između eksplicitnih performativa, koji su iskazani nedvosmislenim izrazima poput *obećavam*, *ovlašćujem*, i implicitnih, koje još naziva primarnim performativima, bez nedvosmislenog izraza (npr, imperativ u srpskom jeziku), i polazi od teorije da su prvo nastali primarni performativi pa potom eksplicitni. Ostin (1962) potom ukazuje na to da je podela na konstativne i performativne ipak uslovna, te postavlja ideju o lokucionom činu (samo iskazivanje rečenice, u grubom smislu), ilokucionom (informisanje, upozoravanje, naređivanje...), i perlokucionom (izvođenje neke radnje rečima). U radu je od značaja i Ostinovo (1962: 78–79) ukazivanje na poluperformativne izraze poput *zahvalan sam*, *žao mi je...*, koji idu u prilog prethodno navedenoj tročlanoj podeli činova, jer se mogu tumačiti kao performativni ili kao deskriptivni u zavisnosti od konteksta propozicije.

Ovaj teorijski okvir dopunjujemo Serlovom (1979: 9) ispravkom da ilokucione činove ne treba poistovećivati sa ilokucionim glagolima, te tako neki glagol ne imenuje ilokucioni čin, već samo imenuje način na koji se realizuje neki od činova.

Takođe, vodimo se prevashodno Serlovom klasifikacijom govornih činova u radu, pri čemu su komisivi definisani kao ilokucionni činovi čiji je cilj da obavežu govornika u nekom budućem smeru akcije (Searle 1979: 11), dok su ekspresivi definisani kao činovi čiji je cilj da izraze psihološko stanje iskazano propozicionim sadržajem, i najčešći glagoli i izrazi koji se upotrebljavaju za ove činove su: *izviniti se, zahvaliti se, čestitati, poželeti dobrodošlicu...* (Searle 1979: 12).

Drugi deo teorijskog okvira predstavlja analiza političkog diskursa. Politički diskurs najjednostavnije može biti definisan samim autorima, odnosno političarima, pri čemu su političari ljudi koji su plaćeni za svoje aktivnosti i koji su birani da budu vodeći u politici društva (Van Dijk 1997: 17). Ipak, u širem smislu treba uključiti u politički diskurs i one koji su na drugom kraju, odnosno recipijente, npr. same građane, koji učestvuju u takozvanom političkom procesu (Van Dijk 1997: 17).

Prema Van Dijk (1997: 11), analiza političkog diskursa može da se posmatra kao analiza tekstova i govora političara u političkim kontekstima, ili pak kao kritička analiza diskursa, pri čemu se kritikuje uloga koju diskurs ima u uspostavljanju, održavanju i zloupotrebljavanju moći u društvu. Tako s jedne strane leksički izrazi mogu biti korišćeni da bi se naglasile neki politički stavovi, kako bi se manipulisalo javnim mnjenjem ili legitimisala politička moć. U pragmatičkom smislu, govorni činovi se mogu koristiti kao jezičke strategije manipulisanja određenom političkom kontekstu. Van Dijk (2006: 373) navodi da se sve jezičke strategije za manipulisanje u političkom diskursu svode na suprotstavljanje pozitivne strane konkretnog političara i njegovih zastupnika i negativne strane njegovih protivnika.

Predmet analiziranja političkog diskursa su vrlo često predsednički govori, upravo zato što predstavljaju javno obraćanje predsednika široj publici, a vezani su za određen društveni i politički kontekst, te je samim tim zanimljivo posmatrati kojim strategijama se govornik služi da pridobije slušaoce (Leech 1983; Thomas 1995). U tipičnom političkom govoru govornici svesno koriste ubeđivačku stranu jezika, te je njegov uspeh veći ukoliko su argumenti dobro izneti, bez obzira na istinitost i tačnost (Beard 2000). Politički govori, kao i većina uređenih govora, imaju određene strukturne konvencije (npr. u uvodu se pozdravlja publika, izražava se zahvalnost, u razradi se izlaže problem i iznose argumentacije, a zaključak je efekatan i treba da ostavi jak utisak na publiku), a takođe se mogu klasifikovati i po okolnostima za koje su pravljeni (predizborni, povodom donošenja odluka, rešenja i sl.).

Nadovezujući se na konstataciju o tome da govornik u političkom diskursu, a samim tim u svom govoru može koristiti određene jezičke strategije, u domenu pragmatike možemo govoriti o upotrebi govornih činova koji se analiziraju kako bi se utvrdilo šta je govornik rekao, šta je pod tim mislio, i koja je akcija preduzeta izrečenim. Ranija istraživanja su ispitivala koji su to govorni činovi preferirani u određenim žanrovima političkog teksta (Eelen 1993; Verschueren 1994; Wilson 1991). Tako su deklaracije vlade najčešće asertivi, a zvanični zakoni i propisi u formi direktiva, dok debate pak sadrže i odlike asertiva, pitanja, optužavanja, izvinjavanja (Abadi 1990). Prethodna istraživanja na temu upotrebe govornih činova u političkom diskursu pokazala su da je često teško ograničiti ih na funkciju koju im pripisuje teorija, i da zavise od kompleksnijeg konteksta (Matić 2011). O direktivnom činu

žalbe se govori kao o činu koji se koristi da se diskredituje politički protivnik, što dalje potvrđuje upotrebu govornih činova u cilju polarizacije ideologije (Marković 2017).

U radu o ekspresivnim i komisivnim govornim činovima u političkom diskursu, autorki Mišić Ilić i Radulović (2015), navodi se da su komisivni govorni činovi dominantni, te da su eksplicitni komisivi upućivali na govornikovu direktnu namenu da se obaveže na neku radnju (npr. preko modalnog glagola), dok su implicitni korišćeni kako bi se sakrile govornikove namere. Ovakvo polazište se zauzima i u našem radu, odnosno, kako je izneto u uvodu rada, komisivi su izabrani jer se u datom kontekstu analiziranog političkog govora očekuje da je predsednik stavljen pred svršen čin da se obavezuje na buduće radnje, dok ekspresivima treba da opravda svoju dosadašnju političku ideologiju, stavove i da izazove simpatije kod slušalaca. U sledećem poglavlju je izloženo koji se sve izrazi tretiraju kao primeri komisivnih i ekspresivnih govornih činova.

3. Analiza

Analizirani govor je transkribovan. Snimak govora traje 42 minuta i 36 sekundi, dok transkript sadrži 5666 reči. Kvantitativnom analizom nastojimo da opišemo komisivne i ekspresivne govorne činove u datom korpusu, vodeći se pretpostavkom da su strateški upotrebljeni u cilju da govornik uspostavi određeni kredibilitet među slušaocima s jedne strane, a da s druge strane njima istovremeno sebe distancira od direktne uključenosti u preduzimanje bilo kakvih mera na koje se obavezuje.

Analiza komisiva i ekspresiva se u radu u velikoj meri oslanja na klasifikaciju prema Mišić Ilić i Radulović (2015), odnosno na kombinovanje teorija Ostina i Serla. Tako u kategoriju komisiva spadaju eksplicitna i implicitna performativna jezička sredstva sa ilokucionom snagom komisiva (prema Austin 1962). Eksplicitna sredstva bi bili performativni glagoli u prvom licu jednine i množine prezenta, kao i performativni izrazi sa ilokucionom snagom komisiva, a implicitna podrazumevaju upotrebu futura 1, upotrebu modalnih glagola, kao i priloga i priloških fraza (prema Austin 1962; Searle 2001). Kategoriju ekspresiva takođe čine eksplicitni i implicitni performativni jezički izrazi, ali sa ilokucionom snagom ekspresiva (prema Austin 1962). U prvu grupu spadaju performativni glagoli u prvom licu jednine i množine prezenta, dok u drugu svrstavamo glagole, priloge i druge izraze koji izražavaju neki lični stav prema propoziciji, koji se (prema Mišić Ilić i Radulović 2015) tretiraju kao manje eksplicitna ekspresivna jezička sredstva, potom ekspresivnu leksiku koja se tiče polarizacije u vidu lamentiranja nad lošim i nadanja u bolje (Mišić Ilić i Radulović 2015: 30).

U radu su istaknuti reprezentativni primeri uz kontekst rečenice ili celog parafrasa, jer očekujemo da će namera upotrebe ovih govornih činova biti jasnija u širem kontekstu, što znači da su izdvojeni oni primeri koji na osnovu konteksta i svoje forme i značenja ukazuju na to da se radi o pokušaju govornika da izrazi legitimnost propozicije, ali ujedno i distanciranje. Svaki podtip klasifikacija je i kvantitativno

analiziran, što će biti od pomoći da se izvedu zaključci o tipovima koji preovladavaju.

3.1. Komisivi

3.1.2. Eksplicitne forme komisiva

A) Performativni glagoli u prvom licu jednine prezenta:

U građi je pronađen jedan primer sa ilokucionom snagom komisiva u formi performativnog glagola u prvom licu jednine prezenta, odnosno glagol *obećavam*:

(1) I zato ja danas govorim o realnosti, i zato ne pevam borbene pesme, neću da vas huškam, neću da vam obećavam oružje i municiju, iako je jasno, i to vam *obećavam*, da nikome nećemo dozvoliti da oružje i municiju koristi protiv vas.

Ono što je za ovaj primer karakteristično jeste što je performativni glagol *obećavam* u rečenici kontrastiran sa negacijom istog glagola u futuru I. Ovo je postupak izvesnog balansiranja obavezivanja sebe na neke aktivnosti i uzdržavanja od iste. Naime, govornik u prvom delu propozicije ističe na šta se ne obavezuje, čime se ograničava, a zatim ponovo umanjuje distanciranje komisivom u formi istog glagola.

B) Performativni glagoli u prvom licu množine prezenta:

U građi nisu pronađeni primeri performativnih glagola u prvom licu množine prezenta sa ilokucionom snagom komisiva. Imajući ovo u vidu, kao i to da je zabeležen samo jedan primer eksplicitno izraženog komisiva u prvom licu jednine prezenta, čini se kao da bi ovo mogao biti svestan postupak, odnosno da je svedena upotreba komisivnih glagola upravo jer su eksplicitna i direktna forma, a govornik želi da postigne suprotno, odnosno distancu.

C) Performativni izrazi sa ilokucionom snagom komisiva koji nisu u formi prvog lica prezenta:

Primera iz ove podgrupe ima petnaest. Interesantno je da, iako su performativni glagoli u prvom i drugom licu jednine prezenta smanjeni na minimum, baš zato što su najdirektniji, javljaju se, po našem mišljenju, manje direktne forme, ali koje takođe spadaju u eksplicitna sredstva za izražavanje komisiva. Tako izdvajamo treće lice jednine prezenta glagola *obavezivati*:

(2) Kao predsednik Srbije dobio sam najveće poverenje našeg naroda baš ovde na KiM. *To me* i više od svih drugih ljudi *obavezuje* da se borim za sve vas, za celu Srbiju, svakog Srbina koji ovde živi.

Na govornika se u ovom primeru referiše u formi direktnog objekta, odnosno on je direktna dopuna performativnom glagolu, što bi značilo da on nosi ulogu nekoga koji se obavezuje na neku akciju. Međutim, da je umesto toga upotrebljen glagol u prvom licu jednine (npr. I zbog toga se obavezujem da se borim...), uključenost govornika u delovanje i preduzimanje mera bi bila veća.

Rešenost na preduzimanje neke mere ili postupka ostvarena je i u formi imen-skih predikata sa pridevom u jezgru, iskazanoj u prvom licu množine. Takav je primer sa pridevom spreman:

(3) Stranih investicija imamo ubedljivo više od svih ostalih zajedno, javni dug Srbije dramatično pada, treću godinu zaredom imamo suficit u budžetu, *spremni smo* da vama koji živite na KiM pomognemo više nego ikada. *Spremni smo* da značajno uvećamo tu sumu jer hoćemo da vas podstaknemo da budete, ostanete i opstanete na svojim ognjištima, uz pomoć i podršku svoje Srbije. *Spremni smo* da uvećamo ulaganja.

Naveli smo sva tri primera jer su konsektivni i zajedno čine paragraf u kome govornik navodi da se, na izvestan način, obavezuju on i njegova vladajuća stranka na preduzimanje mera. Zanimljivo je da je ovakvim izrazom uspostavljena izvesna distanca, jer nije upotrebljen glagolski predikat sa performativnim glagolom (npr. obećavamo da ćemo pomoći...).

Dekomponovana forma sa ilokucionom snagom komisiva takođe uspostavlja određenu distancu od direktnog obavezivanja na delovanje, ali njome se ističe i legitimnost ne samo propozicije nego i govornika u datoj ulozi:

(4) Danas *imam* veću *odgovornost* nego ranije. Kao predsednik Srbije dobio sam najveće poverenje našeg naroda baš ovde na KiM.

Sledeći primer takođe ilustruje dekomponovanu formu, u obliku imeničke sintagme sa posesivnom zamenicom u prvom licu, koja referiše na govornika:

(5) *Obaveza je moja* da kažem da ćemo, dragi prijatelji, i u dobru i u zlu uvek biti uz vas, uvek biti uz naš srpski narod na KiM.

I ovaj primer, kao većina prethodno istaknutih, ne doprinose samo svojom formom i sadržinom pokušaju da se legitimiše izrečeno, a ujedno stvori i distanca, već je to evidentnije kada se sagleda širi kontekst. Govornik se služi govornim sredstvima sa ilokucionom snagom komisiva kada se obavezuje na prilično uopštene i nekonkretizovane akcije i delovanja (v. (2) ili (5)). S obzirom na to da se radi o osetljivom, kompleksnom i problematičnom pitanju statusa Srba na Kosovu i Metohiji, izvesno je da javnost, odnosno slušaoci očekuju konkretna rešenja problema, ali da se predsednik u svom govoru, ukoliko posmatramo analizirane primere, strateškom upotrebom govornog čina komisiva ograđuje i zamagljuje realne namere izvršavanja izrečenog.

3.1.3. Implicitne forme komisiva

A) Futur prvi, sa ilokucionom snagom komisiva:

U građi je zabeleženo deset primera, a oni su upotrebljavani sa ilokucionom snagom nameravanja da se nešto obavi, odnosno izvede.

(6) I zato *ćemo da razgovaramo i pregovaramo* do iznemoglosti, ako je potrebno. I upravo zato na Kosovo sam došao da vam kažem da će neko nekada u budućnosti morati da postigne kompromis sa Albancima.

Sama semantika glagola razgovarati i pregovarati upućuje na to da radnja koja je nameravana nije neka radikalna mera, već intencije opet ostaju nedorečene.

B) Modalni glagoli sa ilokucionom snagom komisiva:

Ova podgrupa je dosta zastupljena u građi (30 primera), a posebno je važno istaći da su modalni glagoli sa komisivnim obeležjem gotovo jednako upotrebljavani u potvrdnoj i u odričnoj formi.

Glagol hteti se najčešće javlja u prvom licu jednine, čime govornik želi da ujedno stvori utisak svoje lične angažovanosti da menja svet, odnosno da preduzme mere, ali preko konteksta propozicije moguće je primetiti i distancu, jer vrlo često modalni glagol nije dopunjen punoznačnim glagolom u istom licu, te se čini kao da predsednik tek delimično ima moć da ispuni pomenute akcije.

(7) U stvari, *hoću* da menjam vaša prava, i da uradimo sve što možemo i da sačuvamo sve što možemo na KiM, jer nam situacija nije ista kao što je bila ni pre 30, ni pre 50, ni pre 60 godina.

(8) *Hoću* da za vas osvojimo sva ona prava koja nam pripadaju i koja su deo onoga što se zove civilizovan svet.

(9) I tu nema nikakvih mitskih granica, *hoću* one u kojima žive ljudi koji imaju sva prava koja im pripadaju.

(10) *I hoću* na kraju, a pre svega, da vi živite ovde i da to bude vaše. Ali naravno, nisam spreman da vas obmanjujem, kao što su to mnogi činili.

U primeru (7) poklapaju se lice modalnog i punoznačnog glagola, ali odmah u nastavku se prelazi na prvo lice množine i time se teret sa govornika kao jedinstvenog aktera smanjuje. U primeru (8) modalni glagol je direktno povezan sa punoznačnim u prvom licu množine, dok je u rečenici (9) upotrebljena elipsa, a nameravana radnja je implicirana kroz deiksu, odnosno govornik tek implicitno referiše na to kakve granice želi da uspostavi. U primeru (10) pažnja je skrenuta na slušaoce, dakle, govornik izražava svoju nameru prema njima, ali se u drugom delu rečenice iznova ograničava kroz negativnu adjektivnu formu, koja je u ovom kontekstu prilično sinonimna sa negativnim oblikom glagola hteti (npr. *neću da vas obmanjujem*).

Čini se da se originalnost govornikove retorike u pogledu upotrebe komisiva naročito ogleda u intenzifikaciji komisivnosti postignutoj gomilanjem modalnih glagola, neretko kombinovanim sa ostalim glagolima u prvom licu jednine prezenta, bilo u potvrdnom obliku (11), bilo u odričnom (12):

(11) I kao što vidite, i *smem*, i *mogu*, i borim se, i boriću se za našu Srbiju i za naš srpski narod. *Mogu*, *mogu*, dragi prijatelji, valjda za ovu zemlju svima bar da kažem, da nas neće ponižavati i da je kompromis kada svi dobiju ponešto i niko ne dobije sve. I *mogu*, jer radim to, i hoću i hiljadu puta ako treba, po bilo koju cenu i po cenu sveopšte mržnje ka meni.

(12) I ne znam koliko ćete da me slušate, ne znam koliko će Srbija da me sluša, ali da ćutim *ni ti mogu ni ti smem*, a još manje *smem* da lažem, da izbegavam odgovornost i da se pravim nevešt, neobavešten ili lud, kao što smo to Srbi, mi Srbi bezbroj puta činili u prošlosti.

Od svih primera sa glagolom morati (15 primera), tek je jedan u prvom licu jednine, a ostali su u obliku prvog lica množine prezenta, i jedan je u futuru 1. Ono što je kod upotrebe ovog modala u prvom licu množine interesantno jeste to da je upotreba najčešće inkluzivna (v. Chen 2006), ako ne barem ambivalentna, tako da postoji interpretacija da govornik uključuje i slušaocę kao aktere. U nastavku navodimo čitav paragraf, radi što potpunijeg konteksta:

(13) Malo nam je, jako malo života ostalo u Srbiji, malo ovde i *moramo* da ga čuvamo. *Moramo* da damo šansu da se razvije, ojača, da se nastavi, raširi. *Moramo* zato što smo biološki kao narod pred ambisom, stojimo na njegovoj ivici, gledamo dole i nešto kao da nas vuče da napravimo taj besmisleni korak.

U navedenim primerima je očigledno da govornik uključuje slušaocę u razgovor kao saučesnike u ispunjavanju intencija.

Sledeći primer ilustruje nešto ambivalentniju upotrebu prvog lica množine, jer se može interpretirati i kao inkluzivna i kao ekskluzivna:

(14) I ako zbog tih prava *moramo* da učinimo kompromise, i mi i Albanci, jer bez toga mira nema, uvek ću to da uradim.

Prisutan je i glagol *želeti* u modalnoj upotrebi, u prvom licu jednine i množine prezenta. Navodimo reprezentativne primere:

(15) Neću čak ni one koji su tukući Srbe stvarali im državu, a koji se i danas prave blesavi na sve ovo što se zbivalo. Već *želim* da vidim kako delima možemo da stvorimo bolje sutra za vas, Srbe na Kosovu i Metohiji.

(16) I odmah da vam kažem, za one koji danima, nedeljama, mesecima ponavljaju tu laž, kako se neko spremio i kako neko mora do Nove godine da prizna nezavisnost Kosovu, ja ovde pred svima vama kažem da je to notorna laž, i da nikome od nas ne pada na pamet da u takvom poslu učestvujemo. Jedino što *želimo*, to je da za vas obezbedimo veća prava i da napravimo kompromisno rešenje.

Oba primera naveli smo u kontekstu celih paragrafa, jer ilustruju kako je glagol *želeti* upotrebljen kontrastivno u odnosu u na prvi deo propozicije, te u primeru (15) na početku stoji glagol *neću*, a u primeru (16) konstrukcija *nikome od nas ne pada na pamet*. Kontrastiranjem potvrdnog i odričnog, kao što smo i prethodno videli, postiže se balansiranje obavezivanja.

C) Modalne konstrukcije sa ilokucionom snagom komisiva, a koje nisu modalni glagoli:

Zabeležen je jedan primer koji pokazuje da je u pitanju modalna konstrukcija, u negativnoj formi, jer je sinonimna sa glagolom hteti, ili *želeti* u prvom licu množine (*nećemo/ ne želimo da u takvom poslu učestvujemo*). Vidimo da je prvo lice množine u pitanju na osnovu upotrebljene lične zamenice *mi (nas)*:

(17) I odmah da vam kažem, za one koji danima, nedeljama, mesecima ponavljaju tu laž, kako se neko spremio i kako neko mora do Nove godine da prizna nezavisnost Kosovu, ja ovde pred svima vama kažem da je to notorna laž, i da *nikome od nas ne pada na pamet* da u takvom poslu učestvujemo.

Iz analiziranih primera implicitnih govornih sredstava sa ilokucionom snagom komisiva može se zaključiti da su dominantni modalni glagoli, a da je dodatna distanca uspostavljena ambivalentnom, a još češće inkluzivnom upotrebom prvog lica množine. Takođe se javlja kombinacija potvrdnih i odričnih oblika modalnih glagola, ponekad u istoj propoziciji, što smatramo strategijom uspostavljanja balansa između intencije da se uspostavi legitimitet, ali i distanca prema izrečenom.

3.2. Ekspresivi

3.2.1. Eksplicitne forme ekspresiva

A) Performativni glagoli sa ilokucionom snagom ekspresiva:

Treba imati u vidu da se radi o govoru, ili besedi sa određenim povodom, odnosno tematikom, i da ona ima svoju ustaljenu strukturu. Uvod je izuzetno značajan, jer njime treba da se probudi pažnja publike (Tot 2017: 125), ali se ujedno poštuju konvencije uvoda i završetka, pa se u njima mogu naći forme izvinjavanja i zahvaljivanja, i to ne mora nužno da potvrđuje upotrebu ilokucionog čina ekspresiva. Međutim, primeri koji se nalaze u korpusu ilustruju isključivo glagole sa performativnom snagom ekspresiva jer su upotrebljeni sa modalnim glagolom hteti (ukupno 4 primera):

(18) *Hoću da se izvinim* meštanima sela Banje i da im *se zahvalim* na tome što su me danas čekali, što su pripremali veličanstven doček.

Primer smo istakli zbog konteksta koji ukazuje na to da nije samo reč o konvencionalnom uvodnom obraćanju već i o uloženom jezičkom naporu da se izazove simpatija kod slušalaca povodom skorašnjih događaja, odnosno blokiranja puteva do Kosovske Mitrovice usled zaoštavanja odnosa sa Albancima. Interesantno je kako govornik na samom početku razrešava sebe lične odgovornosti za ono za šta se izvinjava „jer su neki drugi ljudi sve puteve blokirali[...]”.

B) Performativni izrazi sa ilokucionom snagom ekspresiva:

U radu je zabeleženo ukupno petnaest primera sa izražavanjem zahvalnosti¹, a da nije upotrebljen glagol u prvom licu prezenta, od kojih je deset sa ilokucionom snagom ekspresiva, a ne uvodna ili završna konvencija. Svi osim jednog sadrže izraz *hvala*, dok je taj jedan u formi imenskog predikata sa pridevom u jezgru (primer 20):

(19) Ali mnogo više od toga *hvala vam* što čuvate i branite srpsko postojanje na KiM, *hvala vam* što ne odustajete i *hvala vam* što gledate u budućnost.

(20) Zato *sam zahvalan* i svima u Evropi i svetu koji razumeju težinu naših odnosa i koji shvataju važnost naših razgovora.

Izdvojeni primeri pokazuju da je reč o ekspresivima, a ne o konvencionalnim počecima ili završecima, jer su upućeni usred govora i zahvalnost se ukazuje za neke konkretnije stvari, koje se tematski tiču govora.

¹ Nisu uočena druga značenja ekspresiva, poput izvinjenja i sl.

3.2.2. Implicitne forme ekspresiva

A) Izrazi kojima se iskazuje lični stav prema propoziciji:

U građi je uočeno svega deset primera izraza koji ilustruju iskazivanje nekakvog stava prema propoziciji, najčešće neku emociju. U sledećoj rečenici možemo videti izražavanje ponosa:

(21) I zato *sam ponosan* na to što ste mi dali 80 procenata vaših glasova i zato znam kako da čuvam vaše poverenje, kako da ga branim i kako da ga štitim.

Govornik izražava osećanje ponosa u formi imenskog predikata sa pridevom u jezgru, što je direktnije nego da je upotrebljena neka dekomponovana fraza (npr. osećam ponos). Ovakvom govornom strategijom govornik nastoji da izazove simpatije kod slušalaca, kao i da naglasi sopstvenu bliskost sa istim.

Nadanje je izraženo u formi glagola u prvom licu jednine prezenta:

(22) Dakle, rešenje nije na vidiku, ali *se nadam* i Bogu molim da ga makar u narednih deset ili dvadeset godina bude.

Interesantno je posmatrati upotrebljeni glagol u kontekstu propozicije, jer je kontrastiran sa prvim delom, u kome govornik (doduše dekompozicijom) konstatuje da nema rešenje problema, ali ne propušta priliku da izrazi svoj stav prema budućim aktivnostima, čime ublažava za slušaocce relativno nepovoljan odgovor.

B) Ekspresivna leksika:

Prema klasifikaciji Mišić Ilić i Radulović (2015: 30), ekspresivnu leksiku u vidu nominalnih i verbalnih fraza posmatramo kao leksiku koja pojačava ilokucionni potencijal propozicija. U našem istraživanju ona odražava polarizaciju prošlog/sadašnjeg i budućeg, tj. lošeg i dobrog. Stoga se stvara jedna crno-bela slika *oni i mi*², a odražava se na sledeći način: lamentiranje nad prošlim zbivanjima i njihovim rezultatima u sadašnjosti, optuživanje političkih protivnika, nasuprot iskazivanju pozitivnog stava prema potencijalno boljoj budućnosti, stvorenoj delatnošću govornika i njegovih političkih pristalica. Zabeleženo je dvadeset primera za koje se čini da imaju prevashodno ekspresivno značenje.

Naredni primeri ilustruju referisanje na prošle događaje i posledice u sadašnjosti, a ono se ostvaruje kombinacijom optuživanja prethodnika i lamentiranja nad situacijom:

(23) Milošević je bio veliki srpski lider, namere su mu svakako bile najbolje, ali su nam *rezultati* bili mnogo *lošiji*.

(24) Dobili smo *najgori mogući odgovor za Srbiju* i za sve vas ovde na KiM, jer smo imali *najbahatije i najneodgovornije ministre i vlast* u savremenoj istoriji.

(25) Dame i gospodo, sestre i braćo, *ubio nas je 20. vek*. Izgubili smo ljude toliko da ni u naredna dva veka nećemo moći da ih nadoknadimo.

² U kontekstu polarizovanih zamenica, govori se o izvođenju njihovih konkordansi, npr. protivnici i pristalice, neprijatelji i saveznici i sl. Time se ujedno jasnije vidi koje su političke ideologije suprotstavljene u diskursu (Vuković Stamatović 2014: 219).

S druge strane, naredne propozicije pokazuju nadanje u poboljšanje, te je sada govornik usmeren ne ka sadašnjosti koja je rezultat tragične prošlosti, već ka sadašnjosti koja se obnavlja, odnosno koja je refleksija bolje budućnosti:

(26) Mi tu lekciju *sve bolje savladavamo* i zato postajemo *sve uspešnji*.

(27) Srbija je počela, posle mnogo decenija propadanja, *ekonomski da jača*.

(28) Ne znam za dostojanstvo u strahu od bombi, znam za ono koje se *gradi školama, obdaništima, fabrikama, sigurnošću i mirom*.

Kroz sva tri primera, naročito u (28), govornik aludira na ideologiju koja se pokazala negativnom u prošlosti, dok nominalnom frazom *graditi sigurnošću i mirom* označava sopstvenu ideologiju koju planira da implementira.

Analiza ekspresiva pokazuje da je najviše implicitnih formi ekspresiva, ili pak ekspresivne leksike koja pojačava ilokucionni potencijal propozicije, ali su ove implicitne forme ujedno i leksemski najraznovrsnije, što ukazuje na to da govornik kroz ceo svoj govor gradi slikoviti prizor suprotstavljenih ideologija, želeći da svoju istakne u što boljem svetlu, odnosno da njegovi izričaji imaju što veću legitimnost, a da istovremeno za sve što je negativno i nepovoljno po slušaoca optuži nekog drugog.

4. Zaključak

U ovom radu je proučavana manipulatorna moć jezika kroz upotrebu govornih činova kao jezičke strategije distanciranja govornika i nametanja sopstvene ideologije. Fokus je na onim govornim činovima čija strateška upotreba ima najveći manipulatorni potencijal u analiziranom materijalu, a to su komisivi i ekspresivi u govoru Aleksandra Vučića održanog 9. 9. 2018. u Kosovskoj Mitrovici, čiji je povod, između ostalog, sve nestabilnija situacija Srba na Kosovu, kao i, u tom trenutku, dodatno pogoršani odnosi sa Albancima na pomenutoj teritoriji.

U korpusu je utvrđeno da ima 106 primera koji ilustruju ilokucione činove komisive i ekspresive, a oni su podeljeni na eksplicitne i implicitne forme. Implicitne forme su češće kod oba govorna čina, dok iz celokupne građe najviše ima modalnih glagola kao implicitnih formi komisiva (28 %), pa potom ekspresivne leksike (19 %). Performativni izrazi u obe grupe čine po 14 %, a forme futura I i izraza koji izražavaju lični stav čine po 9,5 %. Najmanje je eksplicitnih formi kod oba govorna čina, sa tek ponekoliko primera, što govori o tome da se govornik češće opredeljuje za manje eksplicitno, a samim tim i manje direktno govorno sredstvo kojim bi se obavezivao na neku radnju, ili izražavao psihološko stanje prema propozicionom sadržaju.

Kako je govor sačinjen, između ostalog, da bi se slušaocima ponudilo konkretno rešenje problema, u radu je bilo značajno pokazati analizom pomenutih govornih činova kako oni mogu služiti kao govorna strategija političara da zaobiđe i distancira se od direktnog preuzimanja odgovornosti za ono na šta se obavezuje s jedne strane, odnosno da pokuša da uspostavi kredibilitet kod slušalaca s druge strane. Naime,

kada govornik koristi eksplicitne komisive, distanciranje i zamagljivanje pravih namera da se izvrši izrečeno, oni se najbolje razumeju u širem kontekstu izričaja, gde se vidi da govornik uopštava i izbegava konkretne situacije. Upotrebom ambivalentnih ili inkluzivnih formi modala u prvom licu množine prezenta, kao i balansiranjem potvrđne i negativne forme, govornik održava i ravnotežu između intencije da njegovi izričaji deluju što iskreniji, a istovremeno da se ogradi od direktnog delovanja. Uočeno je da se specifičnost govornikove retorike naročito ogleda u „gomilanju” modalnih glagola u istoj propoziciji, radi intenzifikacije i efektnosti samog govora. Takođe, bogata ekspresivna leksika kojom se govornik služi gradi slikoviti prikaz sukobljenih ideologija, kao i polarizovanih svetova prošlosti i budućnosti, u kojima se ogledaju dve sadašnjosti, ona koja je rezultat postupaka protivničke ideologije, nasuprot onoj kakva postaje i kakva može još biti zahvaljujući ideologiji koju propagira govornik. Naravno, sama činjenica da su ove ekspresivne forme upotrebljene da bi se sva krivica svalila na nekog drugog, a da pritom konkretni primeri poboljšanja budućnosti izostaju, ide u prilog konstataciji da govornik koristi ilokucione činove kao strategiju distanciranja, što, sasvim suprotno njegovoj intenciji, dovodi u pitanje govornikov kredibilitet.

Iz analiziranih primera se može izvesti opšti zaključak da govornik koristi jezička sredstva kako bi manipulisao činjenicama i svojim auditorijumom, što ide u prilog ideji da reči imaju moć da same po sebi deluju i aktivno utiču na stvarnost.

U daljim istraživanjima bilo bi korisno međusobno uporediti više tekstualnih formi istog govornika, ali i napraviti paralelu sa drugim političkim ličnostima, bilo domaćim bilo stranim, a naročito njihove diskurse u istim ili sličnim kontekstima, kako bismo imali što potpuniju sliku o specifičnostima njihovog retoričkog stila.

Literatura

- Abadi, A. 1990. The Speech Act of Apology in Political Life. *Journal of Pragmatics*, 14(3): 467–471.
- Austin, J. L. (1962). *How to do Things with Words*. Oxford: Oxford University Press.
- Beard, Adrian (2000). *The Language of Politics*. New York: Routledge.
- Chen, James Ming, *First Person Plural* (2006). Minnesota Legal Studies Research Paper.
- Eelen, G. 1993. *Authority in international political discourse: A pragmatic analysis of United Nations documents on the Congo Crisis (1960)*. Text 13(1): 29–63.
- Leech, Geoffrey. (1983). *Principles of Pragmatics*. New York: Longman.
- Matić, D. (2011). *Govorni činovi u političkome diskursu*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb.
- Marković, S. (2017). Govorni čin žalbe u direktivnoj funkciji u političkom diskursu. U DHS (2), 141–154.
- Mišić Ilić, B. Radulović, M. (2015). Comissive and Expressive Illocutionary Acts in Political Discourse. *Lodz papers in Pragmatics*, 19–49.

- Searle, J. R. 2001. How performatives work. In Daniel Vanderveken & Susumu Kubo (eds.), *Essays in speech act theory*, 85–107. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Searle, J. R. (1979). *Expression and meaning: Studies in the theory of speech act*. Cambridge: Cambridge University Press. Simpson, Paul and Mayr, Andrea (2010). *Language and Power*. London: Routledge. Arnold.
- Thomas, J. (1995). *Meaning in Interaction: An Introduction to Pragmatics*. New York: Longman.
- Tot, T. (2017). Manipulacije jezikom u Vučićevoj i Orbanovoj završnoj konvenciji predizborne kampanje 2014. godine. *Konteksti 2015*. Zbornik radova, Filozofski fakultet, Novi Sad.
- Van Dijk, Teun, A. (1997). What is Political Discourse Analysis?, in J. Blommaert and C. Bulcaen (eds.), *Political Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins.
- Van Dijk, Teun, A. (2006). Discourse and manipulation. *Discourse and Society*, 17 (3), 359–383.
- Verschueren, J. 1994. De pragmatiek van Europese nationalistische ideologieën. In R. Detrez, & .1. Blommaert (eds), 92–101.
- Vuković Stamatović M. (2014). *Analiza diskursa: teorije i metode*. Institut za strane jezike, Podgorica.
- Wilson, J. (1991). The Linguistic Pragmatics of Terrorist Acts. *Discourse and Society* 2(1), 29–45.
- Wilson, J. (2003). Political Discourse. In: Schiffrin D, Tannen D, and Hamilton HE (eds), *The Handbook of Discourse Analysis*, Malden, MA, USA: Blackwell Publishing, 398–415.

Ana Krstić

**SPEECH ACTS AS AN EXAMPLE OF THE MANIPULATIVE
POWER OF WORDS IN A POLITICAL SPEECH BY
ALEKSANDAR VUČIĆ**

The paper studies the manipulative power of language in political discourse, more precisely, in political speech. According to the classification of Mišić Ilić and Radulović (2015), which is based on the combination of Austin (1962) and Searle's (2001) theories, commissives and expressives were studied in a speech given by Aleksandar Vučić, held in Kosovska Mitrovica on September 9, 2018. The aim of the paper is to show the power of language to manipulate the listener, through the strategic use of these two speech acts, which would illustrate an ideological contrast: concealing the speaker's flaws, as well as their personal responsibility and involvement, while emphasizing the positive aspects of everything the speaker stands for. Speech acts are classified according to their explicit and implicit forms. The results show that implicit forms are more dominant, and at the same time they illustrate how the speaker dissociates

from directly taking responsibility for the actions he commits to. Explicit forms, on the other hand, can only be interpreted in the wider context of the utterance, in which the speaker commits to taking insufficiently concrete action.

anakrsticka94@gmail.com

Milica Bacić

University of Kragujevac
Faculty of Philology and Arts

THE INTERPLAY OF IMPOLITENESS AND POWER IN SERBIAN POLITICAL DEBATES – A CASE STUDY

Abstract: The paper investigates the multidimensional interrelation between linguistic impoliteness and power in Serbian political debates. The main objective is to identify the specific face-aggravating strategies that political opponents employ in their interactional moves in order to exert power over one another. Additionally, we seek to account for the triggering, onset, sequencing, and resolution of these impolite exchanges. The case study is conducted on an hour-long four-person debate on Serbia's energy system stability, broadcasted on national television. The analysis shows that the interlocutors engage in verbal power struggles by purposefully utilizing and combining a limited set of primarily offensive strategies, with such frequency that ~~that~~ this confrontational behaviour obstructs the constructive debate. Individual interlocutors show preference for particular strategies which they realise by repeating the same or similar expressions and re-contextualizing the previous interlocutor's words, all aimed at positive self-presentation and, more often, negative other-depiction. Repetition serves to enhance impoliteness. Furthermore, these moves and counter-moves form proper negativity cycles of reciprocal face-threatening acts, which illustrate the attack–defence dynamics and all-or-nothing nature of political debates. Overall, the research confirms that power is relational, dynamic, and contestable, as well as that impoliteness, as an intentional exercise of power, breeds impoliteness in social interaction.

Key words: impoliteness, power, strategy, negativity cycle, political debate, Serbian

1. Introduction

At its core, politics is concerned with power – the acquisition and relinquishing of power to make decisions that affect and, quite often, control other people's behaviour, to enforce one's own values and beliefs onto them, to control and allocate resources, etc. In that regard, all social issues may be seen as political. As one of the central elements of politics, and more broadly social life, power is often expressed via language. Rather, language is a site where power is revealed, performed, and even obscured, but also where power is created, as it is involved in challenging existing power relations (Thomas et al., 2004, pp. 10–11, 36–37).

Power is a complex, multidimensional concept that is not easy to define, especially when we consider its purpose in politics and the way political actors

exercise it by controlling their and others' use of language. Instead of seeing it as naked, monolithic, and static, we take power to be: (1) relational, because it is not an inviolable possession or quality of one individual, but rather can emerge only in social relations; (2) interactional, as there can be no social interaction without power and interactants never start out equal; (3) highly dynamic, meaning it is always there 'for the taking' and it switches between interactants; and (4) negotiable or, more precisely, contestable, given that it can be resisted and through resistance is again exercised (Locher, 2004, pp. 39–40; García-Pastor, 2008, p. 105). Every interaction is characterized by a specific imbalance in power, but even interactants of a hierarchically lower status can exert power over those of a higher status (e.g., through impoliteness) (Locher & Bousfield, 2008, pp. 9–10).

How we scrutinize power depends greatly on the phenomena to which it is tied. In the political arena, where the stakes are always high, actors frequently must assert their position by exercising power. One way to effectively do so is by communicating impoliteness. The concept of power is critically relevant to the investigation of linguistic impoliteness because these two phenomena are inextricably and intricately connected.

2. Theoretical Framework

Similarly to power, impoliteness is far from a one-dimensional concept. Linguistic impoliteness has most often been discussed in relation to, or subsumed under, politeness. The last six decades, and especially since the publishing of Brown and Levinson's highly influential book *Politeness: Some Universals in Language Usage* (1978/1987), have seen a flourishing of academic interest in politeness. Several approaches, alternative conceptions, and revisions of the traditional, second-order, linguistically-grounded theory of this phenomenon have been proposed (Lakoff, 1973; Lakoff & Ide, 2005; Leech, 1983, 2014; Brown & Levinson, 1978/1987; Watts, 2003; Watts, Ide & Ehlich, 2005; Davies, Haugh & Merrison, 2011; etc.).¹ While research on social interaction has tended to focus on the communication of politeness, impoliteness was largely ignored until the end of the 20th century. The major imbalance in research was the result of two considerations: (1) that a comprehensive theoretical framework of linguistic politeness can adequately account for impoliteness as well, and, more importantly, (2) that conflictive talk, one form of which is impoliteness, is "rather marginal to human linguistic behaviour in normal circumstances" (Leech, 1983, p. 105). However, what prompted a revisal was the realization that, contrary to the presumption of cooperation as the general principle of communication (Grice, 1989) and impoliteness being seen, in layperson's terms, as not socially conventional, it is nevertheless ubiquitous in communication and can be quite relevant in specific situations (e.g., political debates) (Bousfield, 2008,

¹ On the distinction between first- and second-order approaches to politeness see Bousfield (2008) and Locher & Bousfield (2008).

p. 51). At this point there seems to be a consensus that the two phenomena can and perhaps should be considered together as broad opposites and that a politeness framework can be complete only when conflictive talk is included.

These considerations come with additional caveats. Namely, linguistic impoliteness is generally defined as communicative behaviour that is face-aggravating in a particular context, but there is some disagreement about what it is, especially in relation to intention (Locher & Bousfield, 2008, p. 3). In political discourse the question of intention is a complex one but bears enormous relevance. Because we can assume plausible intention in political debates as a communicative situation, in this study we follow Bousfield's (2008) conceptualization of impoliteness as the issuing of "intentionally gratuitous and conflictive verbal face-threatening acts (FTAs)", which are performed "unmitigated" and/or "with deliberate aggression", rather than, as is the case with polite utterances, seeking to mitigate the face damage. Additionally, for it to be considered successful, impoliteness must be communicated in such a way that the intention of the speaker to threaten/damage face must be understood by the hearer (Bousfield, 2008, p. 72).

The notion of face, central to many (im)politeness approaches, is broadly viewed as the public image of self specified in terms of approved social attributes, or the social value a person effectively claims for themselves in interaction with others (Goffman, 1967, p. 5). There is an attested fluidity to face because, although it is individually expected by the self, it is interactionally constituted between the self and the other. That means that it can be, and most often is, strengthened or weakened in interaction (Bousfield, 2008, pp. 38–39). Likewise, face has a Janus-like nature, with positive face (the desire for approval) and negative face (the desire to be free from imposition), constituting its two aspects (Brown & Levinson, 1978/1987, pp. 61–62). Research on face as such has come up against criticism, especially in relation to cultural differences and the rigid dualism in its conceptualization, but there is no denying that some notion of face is applicable to most communicative and cultural contexts (Bousfield, 2008, p. 42).

When it comes to the kind of impoliteness we are concerned with, instead of attending to the face needs of the hearer, the impolite speaker seeks to attack/damage their face so as to achieve a specific goal. This is not merely failed politeness, but rather impoliteness of the instrumental, strategic, and systematic kind, a purposeful and rule-governed verbal attack on the face which fulfils a function, the key point being that there is an intention of the speaker and a recognition of that intention by the hearer (Bousfield, 2008, p. 73; García-Pastor, 2008, p. 110). When analysing the use and countering of impoliteness in a communicative situation where social actors negotiate their positions vis-à-vis each other, it is necessary to take into consideration the aspect of power, because impoliteness is a means of exercising power, and it allows the impolite interactant to effectively take power. More precisely, impoliteness influences the conversation by altering or, rather, severely restricting the response options of the interactant whose face has been threatened by the impolite utterance (Locher & Bousfield, 2008, pp. 8–9). And nowhere is this more evident than in political debates where interactants bid for power via verbal confrontation.

Research on impoliteness, its communicative function and linguistic expression has been prominent in English literature, the major influence being Culpeper's (1996) pragmatic framework of super-strategies (i.e., Bald on record impoliteness, Positive impoliteness, Negative impoliteness, Sarcasm/mock politeness, Withhold politeness), which leans heavily on Brown and Levinson's (1978/1987) politeness framework. However, it has undergone certain revisions since its conception (see Culpeper 2011). Likewise, other alternative, postmodern frameworks have been proposed, most notably Locher and Watts' (2005, 2008) discursive approach, which puts emphasis on relational work, and Watts' (2008) socio-cognitive approach, which utilizes the conceptual integration theory of mental spaces. In relation to political discourse, García-Pastor (2008) investigated the positive and negative face-oriented impoliteness strategies that candidates employ to exert power in campaign debates in the context of U.S. elections. The analysis showed that those exchanges exhibit a zero-sum-game nature in that they proceed as successive chains of FTAs, performed by using different strategies, that showcase the inherent characteristics of impoliteness and its interrelation with power (García-Pastor, 2008, pp. 121–122). In Serbian literature linguistic impoliteness has not been researched extensively. Notable work, though, has been done by Stamenković, who investigated the progression of impolite exchanges in Serbian and English talk shows (Stamenković, 2013), the individual Serbian speakers' attribution of meaning based on which aspect of face is endangered (Stamenković, 2016), as well as the ensuing of disputes in political interviews due to interlocutors 'running' different blended conceptual spaces (Stamenković, 2017). More recently, Opačić (2022) dealt with verbal impoliteness strategies in two U.S. presidential debates in 2020, between Donald Trump and Joe Biden. Our research partly builds on the studies by García-Pastor (2008) and Stamenković (2013); but takes into consideration the idiosyncrasies of Serbian political debates as well.

3. Research Objectives, Corpus and Methodology

In this paper we investigate the multidimensional interface between linguistic impoliteness and power in conversational exchanges in Serbian political debates. The main objective is to identify the specific face-aggravating strategies that political opponents employ in their interactional moves in order to exert power over one another. Additionally, we seek to account for the triggering, onset, sequencing, and resolution of impolite exchanges in this communicative context. By investigating the interrelation between these phenomena in political debates, we may get a more comprehensive picture of the anatomy of impoliteness, as well as a deeper understanding of political discourse. This observation has been part of the impetus for the case study. In line with the subject and research objectives, we follow Bousfield's (2008) pragmatic, utterance- and discourse-level framework of impoliteness, which developed out of Culpeper's (1996) approach, but with some points of divergence. Namely, we are not primarily interested in distinguishing between FTAs that target the positive or negative aspect of face, given that both are most often under attack;

the dichotomy, then, appears to be unsustainable. Likewise, the above-mentioned super-strategies are disputable and different individual strategies have been identified depending on the context and corpus, so the ambiguities might not be fully resolvable and quantifiable (Bousfield, 2008, pp. 142–143). Instead, we are investigating the dynamics of impoliteness in a typically confrontational or even gladiatorial communicative situation, where it takes at least two to fight. More specifically, impoliteness does not occur in a vacuum, but requires an antecedent FTA acting as a trigger, a potential response to be paired with it in one or more sequences, and finally some form of resolution of the impolite exchange. A summary of all the steps is provided in Figure 1.

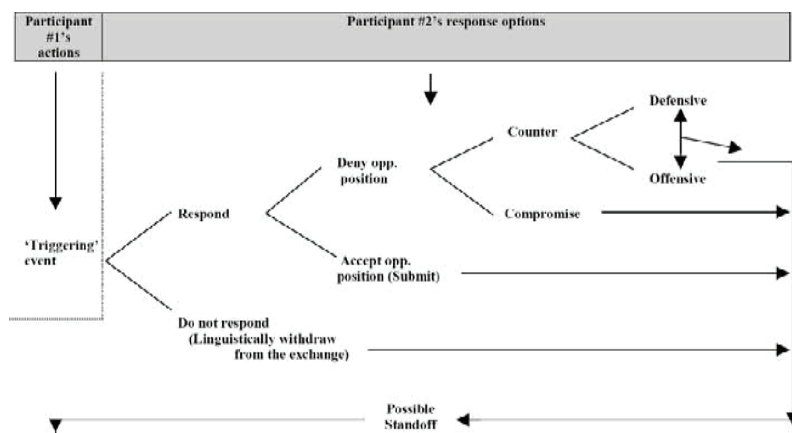

Figure 1. A summary of steps in an impolite exchange (Bousfield, 2008, p. 219)

So, a triggering FTA by the opponent allows two options – Respond and Do not respond (or Withdraw from the exchange). In choosing to Respond, the interlocutor under attack may Deny the opponent's position or Accept (and Submit to) it. In Denying, the interlocutor has the option to Counter the triggering FTA, using one or more Defensive/Offensive strategies, or Compromise. Countering may result in the Withdrawal of the opponent (as a form of Resolution), an Intervention of a third party (such as a moderator in a debate) or a possible Standoff, where the opponent considers the Counter-move of the interlocutor under attack to be a second FTA, which then triggers the whole sequence again. Bousfield (2008) lists a number of offensive strategies (e.g., Disassociate from the other, Use inappropriate identity markers, Seek disagreement/avoid agreement, Sarcasm/mock politeness, Criticize, Hinder/block, etc.), as well as a few defensive strategies (such as Dismiss/make light of face damage, Offer an account/explanation, and Opt out), which may serve as Counter-moves in the exchange.

Since the presented model is flexible and subject to trial and revision depending on the corpus and discourse type (Bousfield, 2008. p. 221), the research need not be constrained by it. Furthermore, the expression of impoliteness cannot be explained without contextualization, so interpretation of linguistic data is required. This study is conducted on an hour-long four-person debate on the topic of Serbia's

energy system stability, broadcasted on national television.² We employ a simplified combination of the stave and turn-based system of data transcription, because this allows us to view more easily which interlocutor said what and when in relation to other interlocutors, as well as not to visually interrupt the longer turns, which are prevalent in this type of exchange.³ Several caveats need to be borne in mind when analysing such data. Namely, there is the context of a televised communicative situation where the interactants are presumably constrained by social norms and the need to keep face in front of the audience, the moderator, and their opponents. Likewise, the communication itself is constrained by the format of the debate (i.e., the participants being required to answer topic-related questions, with limited time allotted to responding to another participant's claims and possible rebuttals). As it is case-based, the study utilizes a relatively small corpus and it is not advisable to make broad generalizations. Thus acknowledged, we argue that the study does allow us to understand the dynamics of impoliteness and how interlocutors negotiate power through impolite utterances within the context and constraints of the communicative exchange in which they are engaged.

4. Findings and Discussion

The analysis shows that, in between answering specific questions, the interlocutors engage in verbal power struggles by purposefully utilizing a limited set of impoliteness strategies, with such frequency that this confrontational behaviour obstructs the constructive debate. The strategic issuing and counter-issuing of FTAs is meant to discredit the opponent and concurrently score points for the politician's image. Because the social distance and difference in power are not extensive, and it is not in the interest of one interlocutor to preserve the face of the others, such behaviour is to be expected.

We observed that, although there are four participants in the debate, when an FTA is issued, the one whose face is under attack is cognizant of it even when there are no physical cues (such as pointing), so the proof is in the proverbial pudding, i.e., the linguistic realization of impoliteness. They predominantly respond by denying the opponent's position and, more specifically, countering the original FTA with a new one, unless there is an intervention of the moderator as the third party. There is not a single instance of an interlocutor accepting the face attack by explicitly assuming responsibility for or agreeing with the impolite assessment or at least staying silent, which might also be interpreted as submission.

The debate appears to be a rather hostile communicative situation given the prevalent usage of offensive impoliteness strategies, most often criticism,

² Reč na reč: Energetska stabilnost Srbije. (2022, January 18).

Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=FOxcp68F7m0>

³ The following symbols are utilized: S# (speaker identification within extract, e.g., S1 for 'speaker 1'), M ('moderator'), [...] (text omission for ease of illustration), = (latching contribution, i.e., a speaker begins their contribution immediately after another speaker ends theirs).

disassociation from the other, association of the other with a negative aspect/entity, challenging, seeking disagreement/avoiding agreement, and hindering/blocking the other (communicatively). Sarcasm/mock politeness, condescension, and inappropriate identity markers are also employed, although less frequently. Defensive strategies, on the other hand, are scarce in responses. We did note some cases of the interlocutor under attack offering an account/explanation or pleading (with excessive politeness) and, less so, ignoring the FTA, dismissing it or retreating, but these can be attributed to the idiosyncrasies of their communicative behaviour. In accordance with the framework applied, we do not claim any hierarchy of the observed strategies in terms of the gravity/intensity of the face attack (García-Pastor, 2008, p. 107), but there are some differences in their realization and the FTAs being performed explicitly or implicitly. The analysis also confirms that individual strategies rarely occur in strict isolation within a single utterance; rather, there is a notable complex co-realization of strategies within an extended turn-at-talk, resulting in an exacerbation of the face threat. The interlocutors tend to recycle the same combinations of strategies over multiple turns as well. The strategies have relatively fuzzy edges, meaning that it is not always easy to differentiate them clearly. Individual interlocutors show preference for particular strategies, which they realise by repeating the same or similar expressions and re-contextualizing the previous interlocutor's words, all aimed at positive self-presentation and, more often, negative other-depiction. As Bousfield (2008, pp. 156–157) notes, repetition of strategies and expressions, both within and across conversational turns, serves to increase the weight of imposition on the hearer whose face is under attack and emphasize the speaker's negative attitude toward them, thus enhancing impoliteness.

The following examples demonstrate the performance of impoliteness in the corpus, although in an abbreviated form. The focal points have been underlined.

(1)[...]

S2 Srbija ima pun potencijal da osigura energetska stabilnost [...] nama nisu potrebne mini hidroelektrane zato što ostavljaju katastrofalne posledice po životnu sredinu a sve i da svaku reku u Srbiji stavite u cev kao što je pokušavano u prethodnom periodu ne bismo dobili značajne količine energije [...] ono čega Srbija mora da se odrekne jesu nestručni kadrovi jesu kadrovi koji su po matrici raspodele odnosno grabljenja partijskog plena u toj meri unakazili energetska sektor u Srbiji [...] mi smo došli do toga da usred takvog postupanja imamo štetu koja je veća od milijardu evra [...] žao mi je što večeras nisu ovde gospođa Zorana Mihajlović ili gospodar gospodin Aleksandar Antić kao bivši ministar jer smatram da kao ministri duguju određeno objašnjenje građanima umesto njih su došle moje mlade kolege koje zaista ne smatram odgovornim za sve ovo što se

M

ali ostavimo to za debatu

S2

što se desilo

M

gospođu Nikolić

S4 Srbija koju danas predvodi predsednik Aleksandar Vučić vredno radi na svim poljima važno je da ulažemo i u sve izvore i u termo i u hidro uz rast obnovljivih izvora energije jer niko to pre nas nije [...] a za razliku od onih koji večeras nisu rekli iskreno narodu šta je za njih prioritet a pre svega mislim na predstavnike bivšeg režima koji su

večeras poslali Pavla Grbovića da govori u njihovo ime ja ću reći šta je njihov prioritet njihov prioritet je da dođu na vlast bez izbora i da dođu što pre do državne kase bez imalo srama i stida jer to je jedino što su tajkuni ikada znali da rade

M hvala idemo sad u debatni deo [...] samo bih voleo da se da se vratimo malo na to gospodin Grbović pa gospodin Biljić S2 naravno opet čujemo optužbe na račun neke bivše vlasti ja moram da kažem Srpska napredna stranka ona nije na vlasti deset godina da bi nam objasnila šta je bilo pre petnaest ili dvadeset [...] opet tražite krivce u drugim ljudima za krizu koja je zadesila naš energetski sektor koja je neminovna ja vas molim da to ne radite dakle vi krivca morate da tražite u svojim redovima i to ne zato što vam ja to kažem ili zato što vas ja za nešto optužujem pogotovo ne optužujem vas lično već zato što to radite sami sebi ja vas molim makar kao vaše mišljenje iznesite [...] to se desilo ne možete da ignorirate te stvari da je to plod neznanja nestručnosti javašluka i nerešavanja nagomilanih problema nemojte u meni tražiti odgovornost ili bilo kome drugom za to jednostavno morate da kažete ko je kriv i taj ko je kriv mora da snosi konsekvence i morate nešto da uradite da biste taj energetski sektor stabilizovali

M =hvala Biljić pa
Nikolić onda
[...]

In example (1), almost at the onset of the debate, Speaker 2 issues an FTA by dispraising the environmentally unfriendly activities during the previous period; and exacerbates it by noting the supposed incompetence of party-affiliated human resources responsible for the country's energy-related losses. Although Speaker 2 does not criticize Speakers 3 and 4 directly, the association is made clear by him identifying the persons responsible and calling on Speakers 3 and 4's in-group status. But, in order to preserve his own face and simultaneously cause more damage to their faces, Speaker 2 explicitly denies criticism with excessive politeness and, instead, slightly condescendingly points to the inexperience of Speakers 3 and 4. Following a temporary intervention by the moderator, Speaker 4 picks up on the initial FTA and counters it more forcefully by directly criticizing the actions and presumed financial wrongdoings of the previous regime, as well as explicitly associating Speaker 2 with it, noting his spokesperson/mouthpiece status with condescension. The ensuing move follows the same course of action: the moderator's intervention is completely ignored and Speaker 2 counters the second FTA offensively, with the attack now being aimed solely at Speaker 4, as expected. What is particularly visible from this episode is that (1) there is a relatively quick eruption and progression of impoliteness and (2) in the countermoves there is a sort of mimicking of strategies used in the original move. Likewise, attempts at discrediting the opponent and delegitimizing their stance are manifested in negative other-presentation through expressions such as 'ex/former regime', 'tycoon', 'party-affiliated workforce' (and further on in the debate 'fake/false ecologist', 'thief', etc.), where the other is associated with a negative aspect/entity, as well as in the disassociation from the other by perpetuating the 'us vs. them' and 'you the (former/present) regime vs. we the people' narratives (Blackledge, 2005, p. 95).

(2) [...]

S1 pa pošto je gospodin Marković pomenuo ja samo moram da vam odgovorim na ovo za poslednjih trideset godina nikakvog sistemskog ulaganja zaista nije bilo nije bilo vođenja računa osim sa izuzetkom Saše Radulovića koji je bio ministar nekih par [...] apsolutno se niko nije bavio ni ulaganjem u opremu apsolutno se niko nije bavio sanacijom gubitaka koje imamo imamo ogromne gubitke [...] to znate ekonomista ste tako da nije baš tako kao što kažete ja bih rekao samo još jednu stvar ovo je jako važno pogotovu gospodinu Markoviću jako je važno da taj kontinuitet koji lošeg rada koji postoji punih trideset godina najbolje odslikava činjenica da smenski radnici TENT-a [...] od 2005. godine ne mogu da dobiju svoju naknadu za smenski rad gde se [...] izmenjala se jedna vlast

S3 2005.

S1 pa druga pa treća pa četvrta vlast vlada još uvek ra smenski radnici TENT-a nisu dobili naknade za smenski rad

M =hvala Mar Marković pa Nikolić pa
Grbović

S3 znate kako ovaj kada govorimo o našem elektroenergetskom sistemu ne bih se složio da je on u takvom stanju i ne bih se složio da je takva situacija

S1 sve je amortizovano

S3 mi mi

S1 sve

S3 mi mi mi

S1 čekajte

S3 znate kako mislim da je dobro što je Elektroprivreda Srbije u državnom vlasništvu mislim da je dobro da mi imamo državnu kompaniju koja je ovako jaka mislim da je dobro da imamo kompaniju koja je uspela da proizvede dovoljnu količ količinu električne energije na godišnjem nivou [...] i mislim da ne bi trebali na ovaj način pogotovo ne u javnosti da da napadamo jedno ovakvo preduzeće

S1 ko ga napada

S3 kada je u pitanju

S1 ja ga ne napadam pobogu

S3 kada je

S1 pa ja ne napadam EPS

S3 kada je u pitanju

S1 pokušavam

da vam skrenem pažnju izvinjavam se

[...]

Example (2) presents another interesting episode. Following Speaker 1's FTA issued by criticizing the poor energy production capacity, lack of investment, and workers not being paid regularly in the last thirty years, Speaker 3, who has significant face investment given the wider political context (i.e., the party he's a representative of participating in almost every government during that period), responds by seeking disagreement. However, expressing it with some moderation leaves him somewhat exposed and, so, his FTA is immediately met with a countermove via repeated interruption, that is, with Speaker 1 hindering/blocking him communicatively. Speaker 3 then has no choice but to respond to the aggravated face threat with criticism, by patronizingly instructing Speaker 1 on what he shouldn't do. This is again an attempt to present the self in a positive light and concurrently attack the face

of the other, but it also provides justification for the subsequent reaction of Speaker 1. Knowing that the scales of power are not tipped in his favour, Speaker 1 hinders Speaker 3, first by issuing a challenge in the form of a question, then explicitly seeking disagreement, only to finally offer an explanation and apologize for his impoliteness in an attempt to preserve face. With Speaker 1 thus defeated, at least in this episode, Speaker 3 is free to continue holding the floor and controlling the topic, and subsequently even make a slightly sarcastic comment directed at Speaker 1.

(3) [...]

S1 tri minuta pričaju recimo tri i po il ili koliko već ovo je stvarno previše ali da se nadovežem na monopol ako građani već nisu za zaboravili nakon odgovora Milice katastrofalna je situacija u kojoj u jednoj državi suverenoj državi imate monopol u energetsom sistemu od strane stranih privatnih kompanija to je katastrofalna situacija po državne i nacionalne interese [...] dakle država je ta koja mora da u potpunosti stoji iza svih energetskih sistema ne mogu privatne kompanije da dovode državu u bilo koji položaj zavisnosti posebno ne da imaju kao što je Pavle lepo primetio monopol [...] nažalost to je ta politika koju zastupate svi ovde čini mi se osim mene to je ta globalistička politika u kojoj faktički prepuštamo suverenitet države stranim uticajima i bespogovorno slušamo apsolutno svaki nalog koji nam dolazi iz nazovite ga kako god hoćete i inostranstva Evropske unije ili kako god

M

=Nikolić pa Grbović pa onda

Marković

S4 baš suprotno u Srbiji koju vodi predsednik Aleksandar Vučić ne odlučuje niko osim naroda i

S1

pa

S4 nismo mi ti koji se izvinjavaju strancima nismo mi ti koji od na njih traže učešće nismo mi ti koji od njih uzimaju novac to pitajte ove predstavnike bivšeg režima

S1 pa je l' vam imaju monopol nad vetroparkovima

S4 oni slede stavove Viole Fon Kramon koja kaže da treba zatvoriti termoelektrane i ostaviti rudare na ulici gladne oni slede te stavove a ne mi u Srbiji koju predvodi Aleksandar Vučić pita se narod

S1 onda promenite politiku

M

u redu Pavle

S1 nemojte više tu politiku da sprovedite i sve je super

[...]

And, finally, in example (3) a similar patterning of impoliteness emerges, but it involves more complexity and so reveals additional specificities. Namely, after implicitly criticizing the moderator for the mismanagement of floor time, Speaker 1 issues an FTA aimed at all his opponents and does so by combining several strategies. He directly dispraises Speakers 2, 3, and 4 on account of their globalist politics, which he associates with supposed foreign entities that jeopardize the country's sovereignty and monopolize its economy. The explicit association of the others with a negative aspect runs in line with Speaker 1's disassociation from them. Additionally, he uses inappropriate identity markers by referring to Speakers 2 and 4 by their first names when a distant relationship between them pertains. Speaker 4, who may feel their face to be most under threat when Speaker 1's utterances are

interpreted against the backdrop of the current political situation (i.e., the party she represents being in power for the last ten years, during which time it has established connections with various international entities), counters it immediately by repeatedly expressing disagreement with his position, and then seizes the opportunity to redirect the face threat. As before, a verbal power struggle ensues where Speaker 4 issues an FTA explicitly associating Speaker 2 with a negative entity and calling on his in-group status to dispraise the actions of the previous regime, whereas Speaker 1 repeatedly hinders her, first by challenging her on the veracity of the allegations, and then sarcastically suggesting a different course of action. As expected, after the moderator's interruption, Speakers 2 and 3 follow up on the initial FTA and the patterning of impolite turns continues.

What these episodes and the data overall demonstrate is that impolite moves and counter-moves form proper negativity cycles of reciprocal FTAs, which illustrate the attack–defence/defence–attack dynamics and all-or-nothing, high-stake nature of political debates. The impoliteness of negativity cycles escalates rather quickly and requires a dominant third-party intervention. The reciprocity in negativity cycles is a way for political opponents to ‘do’ power communicatively by interchangeably tipping the power balance to their side. At a content level the power struggle is enacted through these FTAs that force the opponent into a predetermined course of action, and at a structural level through topic control and floor holding as conversational means of accumulating power (García-Pastor, 2008, pp. 111–112).

5. Concluding remarks

In this paper we have outlined the complex patterning of impoliteness and investigated its interplay with power in political debates. Overall, the research confirms that power is relational, dynamic, and contestable, as well as that impoliteness, as an intentional exercise of power, breeds impoliteness in social interaction. As it is case-based, more extensive research into how impoliteness is realized in Serbian is obviously needed. Future comparative and contrastive studies should also explore variations in impoliteness strategies and their context sensitivity in different communicative situations, not just within political discourse. The intricate anatomy of linguistic impoliteness is a pressing research area, and it is necessary to fully explicate its role in power negotiation in discourse and society. This is especially important given that the knowledge of the functions of impoliteness, as well as of the effective linguistic defence options available in a particular confrontational situation, is a powerful tool for a social actor.

References

- Blackledge, A. (2005). *Discourse and Power in a Multilingual World*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

- Bousfield, D. (2008). *Impoliteness in Interaction*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Brown, P., & Levinson, S. C. (1978/1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Culpeper, J. (1996). Towards an anatomy of impoliteness. *Journal of Pragmatics*, 25, 349–367.
- Culpeper, J. (2011). *Impoliteness: Using Language to Cause Offense*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Davies, B. L., Haugh, M., & Merrison, A. J. (Eds.). (2011). *Situated Politeness*. London/New York: Continuum.
- García-Pastor, M. D. (2008). Political campaign debates as zero-sum games: Impoliteness and power in candidates' exchanges. In D. Bousfield & M. A. Locher (Eds.), *Impoliteness in Language: Studies on its Interplay with Power in Theory and Practice* (pp. 101–123). Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Goffman, E. (1967). *Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior*. New York: Pantheon Books.
- Grice, P. (1989). *Studies in the Way of Words*. Cambridge/London: Harvard University Press.
- Lakoff, R. (1973). The Logic of Politeness; or, Minding Your P's and Q's. In C. Corum, T. Cedric Smith-Stark & A. Weiser (Eds.), *Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society* (pp. 292–305). Chicago: Chicago Linguistic Society.
- Lakoff, R. T., & Ide, S. (Eds.). (2005). *Broadening the Horizon of Linguistic Politeness*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Leech, G. N. (1983). *Principles of Pragmatics*. London/New York: Longman.
- Leech, G. (2014). *The Pragmatics of Politeness*. Oxford: Oxford University Press.
- Locher, M. A. (2004). *Power and Politeness in Action: Disagreements in Oral Communication*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Locher, M. A., & Bousfield, D. (2008). Introduction: Impoliteness and power in language. In D. Bousfield & M. A. Locher (Eds.), *Impoliteness in Language: Studies on its Interplay with Power in Theory and Practice* (pp. 1–13). Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Locher, M. A., & Watts, R. J. (2005). Politeness theory and relational work. *Journal of Politeness Research*, 1, 9–33.
- Locher, M. A., & Watts, R. J. (2008). Relational work and impoliteness: Negotiating norms of linguistic behaviour. In D. Bousfield & M. A. Locher (Eds.), *Impoliteness in Language: Studies on its Interplay with Power in Theory and Practice* (pp. 77–99). Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Opačić, I. (2022). *Strategije jezički ispoljene neučivosti u dve američke predizborne predsjedničke debate 2020. godine* (neobjavljen master rad). Filozofski fakultet, Novi Sad.
- Stamenković, I. (2013). *Analiza diskursnih koraka i strategija neučivosti u srpskom i engleskom jeziku – kontrastivna studija* (neobjavljen master rad). Filozofski fakultet, Niš.
- Stamenković, I. (2016). The individual construction of meaning through the perception of impoliteness – the aspects of face most frequently endangered in Serbia. U B. Mišić Ilić i V. Lopičić (Ur.), *Jezik, književnost, značenje: Jezička istraživanja: Zbornik radova* (str. 623–636). Niš: Filozofski fakultet.

- Stamenković, I. (2017). Mental spaces and impoliteness: Watts' (2008) conceptual blending theory in examples of rudeness from a political debate. U B. Mišić Ilić i V. Lopičić (Ur.), *Jezik, književnost, prostor: Tematski zbornik radova* (str. 749–766). Niš: Filozofski fakultet.
- Thomas, L., Wareing, S., Singh, I., Stilwell Peccei, J., Thornborrow, J., & Jones, J. (2004). *Language, Society and Power: An Introduction* (2nd ed.). London/New York: Routledge.
- Watts, R. J. (2003). *Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Watts, R. J. (2008). Rudeness, conceptual blending theory and relational work. *Journal of Politeness Research*, 4(2), 289–317.
- Watts, R. J, Ide, S., & Ehlich, K. (Eds.). (2005). *Politeness in Language: Studies in its History, Theory and Practice* (2nd ed.). Berlin/New York: Mouton de Gruyter.

Milica Bacić

MEĐUPOVEZANOST NEUČTIVOSTI I MOĆI U SRPSKIM POLITIČKIM DEBATAMA – STUDIJA SLUČAJA

Rezime: U radu istražujemo višedimenzionalnu povezanost lingvističke neučtivosti i moći u političkim debatama na srpskom jeziku. Osnovni cilj je da identifikujemo specifične strategije za nanošenje štete licu koje politički protivnici upotrebljavaju u konverzacionim koracima da bi stekli nadmoć jedan nad drugim. Takođe nastojimo da objasnimo zbog čega i kako nastaju, razvijaju se i razrešuju ove neučtivre razmene. Studija slučaja je sprovedena na jednočasovnoj televizijskoj debati o energetskej stabilnosti Srbije u kojoj učestvuju četiri sagovornika. Analiza pokazuje da sagovornici započinju verbalne borbe za nadmoć tako što ciljano koriste i kombinuju ograničeni broj prevashodno ofanzivnih strategija, sa takvom učestalošću da ovo konfliktno ponašanje onemogućava konstruktivnu debatu. Uočljiva je tendencija pojedinačnih sagovornika da biraju određene strategije, koje realizuju ponavljanjem istih ili sličnih izraza i ponovnom kontekstualizacijom reči prethodnog sagovornika, a sve kako bi sebe predstavili pozitivno ili češće tog drugog negativno. Ponavljanje služi intenzifikaciji neučtivosti. Osim toga, ovi koraci i kontrakoraci obrazuju svojevrzne cikluse negativnosti koji se sastoje iz uzajamnih činova ugrožavanja lica, što ilustruje dinamiku napada i odbrane političkih debata u kojima se 'igra' na sve ili ništa. Uopšteno posmatrano, istraživanje potvrđuje da je moć relaciona, dinamična i osporiva, te i da neučtivost, kao namerna primena moći, proizvodi samu sebe u društvenoj interakciji.

milica.bacic@filum.kg.ac.rs

ХУМОР КАО НАЧИН ИСКАЗИВАЊА НАДМОЋИ ВОДИТЕЉА У КВИЗУ „НАЈСЛАБИЈА КАРИКА“¹

У овом раду проучавамо на које начине се користи хумор у ТВ квизу „Најслабија карика“ (енг. *The Weakest Link*) (америчка варијанта из 2020. године). Циљ проучавања хумора јесте да се нагласи на које начине се користи хумор у помешаном квизу да би водитељка квиза исказала своју позицију моћи у односу на такмичаре. Хумор посматрамо кроз ставове аутора Динел, Кулпепер и Хуа, уз додатке других аутора где су додатна објашњења потребна. Могу се приметити следеће схеме хумора које се користе у ту сврху: (1) водитељка користи игру речи како би се (суптилно) подсмевала општој интелигенцији такмичара; (2) водитељка користи занимања или интересовања такмичара као основу за ироничне и саркастичне коментаре; (3) водитељка се путем метајезика шали на рачун самог квиза, ТВ формата или опште поп културе; (4) водитељка на хумористичан начин коментарише интеракцију међу такмичарима.

Кључне речи: хумор, иронија, сарказам, Најслабија карика, квиз, моћ и језик.

1. Увод

Природа социјалних односа у различитим друштвеним и историјским околностима и способност појединца услов су за испољавање моћи. Демонстрирање моћи, утицаја, власти, снаге и ауторитета често се изражава путем језика. У србистичкој литератури постоје студије и монографије које говоре о бирократском језику и манипулацији људима (Klikovac, 2008), али и о моћи коју речи имају (Filipović, 2018).

Хумор представља једну од тема детаљно обрађених у филозофским, психолошким, социолошким и антрополошким истраживањима. Због различитих начина на које хумор може да се манифестује, ни студије језика нису остале имуне на проучавање овог феномена. Лингвисти се често фокусирају на анализу једног од следећих аспеката хумора – семантички, когнитивни, социалингвистички и прагматички – како би сузили своје поље истраживања и концентрисали се на појединачне манифестације ове широке области проучавања

¹ Истраживање спроведено у раду финансирано је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години број 451-03-68/2022-14/ 200198).

(Dyne1, 2009: 1284). Постоје две главне врсте хумора – вербални, невербални. Вербални хумор подразумева размену дискурса путем говора и текста, те нуди богат корпус за истраживање. Невербални хумор укључује мимику, гестове, слике и уопштено говор тела (Dyne1, 2009: 1284). У нашем конкретном истраживању ова два типа хумора су неодвојива, те ћемо их посматрати као комплементарне елементе једне целине. Додатно, конверзацијски хумор се може видети као саставни део вербалног хумора јер подразумева стварање хумора у оквиру живих разговора и интеракција између субјеката (Dyne1, 2009: 1286). Може бити исказан једном речју или лексемом, фраземом, читавом реченицом па и разменом у оквиру дискурса који иницијално не мора да врши хумористичке функције. Успешна размена информација између комуникатора зависи од њихове концептуализације (енг. *conceptualization*), тј. формира се на основу човековог чулног, физичког, емоционалног и интелектуалног искуства у односу на свет који га окружује. Другим речима:

„Конверзацијски хумор се овде користи као свеобухватни термин за различите исказе који су створени спонтано или за цитиране речи које су изречене како би забавиле слушаоца. Ови искази могу директно да допринесу семантичкој садржини разговора или да промене ток разговора ка хумористичном модусу/интенцији/сврси, где се говорничково значење не мора искрено поклапати са значењем које њихов хумористички исказ преноси“ (Dyne1, 2009: 1286).

У овом раду ми ћемо се фокусирати на конверзацијски хумор, заступљен у исказима у квизу *Најслабија карика*. Након кратког прегледа опште теорије хумора и истицања шта се може подразумевати под хумористичним исказима, пажњу ћемо усмерити на различите манифестације и типове хумора и објаснити њихове основне карактеристике. Други део рада посветићемо анализи хумористичких инстанци које смо ексцерпирали из епизода америчке верзије квиза и истаћи ћемо начине на које водитељка квиза заузима позицију моћи у односу на такмичаре.

2. Уопштено о хумору

Једна од основних дистинкција коју треба имати у виду у оваквом типу анализе јесте разлика између *смешног* и *хумористичног*. Како Динел (Dyne1, 2018: 26–27) истиче смешно и несмешно су два екстрема једног континуума који зависе од смисла за хумор дате индивидуе и идиосинкратских перцепција у задатом контексту (односно разумевање смешног зависи од слушаоачевог става и тренутног расположења). Са друге стране, хумористично и нехумористично се може посматрати као објективна дихотомија – један стимуланс је или хумористичан или није. Хумор се, дакле, може једноставно дефинисати као било шта што има потенцијал да изазове осећај забаве за говорника, слушаоца или треће лице (Dyne1, 2018: 26–27). Можемо претпоставити да одређене ситуације и искази могу бити хумористични, али не нужно и смешни. Присуство хумора

се може верификовати путем анализе његових компоненти или подтипова. Као што је напоменуто у уводу, ми ћемо се фокусирати на вербални хумор, те овом приликом издвајамо његове компоненте и типове.

Александер (енг. R. J. Alexander) издваја следеће компоненте које помажу да се детерминишу различити типови вербалног хумора (Александер, 1997: 10): (а) интенција говорника или писца (да ли је инстанца хумора била (не) намерна); (б) свесност говорника (да ли је инстанца хумора била (под)свесна); (в) злонамерна или доброћудна интенција (да ли је говорник намеравао да исмева или нападне саговорника или да га забави и да се „шегаче“); (г) присуство оштроумности и хумора (енг. *wit*). Ове компоненте су у мањој или већој мери присутне у свакој инстанци хумора. Оно што одређује однос датих компоненти јесте контекст. Различити начини на који се он може интерпретирати, чини хумор вишеслојним. Тако једна шала може бити различито протумачена од стране људи који су у истој публици која је чула хумористични исказ. Штавише, Дејвис (енг. Davies) наглашава да сама природа хумора дозвољава двојак интерпретације које могу да или ојачају досадашње друштвене норме или, пак, да их изазову и створе нова значења датих исказа (Davies, 2017: 482). Контекст ТВ квиза у овом случају не представља изузетак. Могло би се рећи да је квиз *Најслабија карика*, изузетак од општег правила и норми које прате формат квиза. Наиме, овај квиз који се премијерно приказивао у Уједињеном Краљевству у току 2000. године, стекао је популарност због своје „експлоатативне“ атмосфере која је дизајнирана тако да се понизе учесници, што је у суштој супротности са стандардом ТВ квизова где водитељи дају подршку и величају такмичаре (Culpeper, 2005: 35). У овом формату квиза субјекат моћи, и то моћи као надмоћи,² јесте водитељка. Оваква моћ подразумева хијерархију и испољава се владањем, управљањем и заповедањем. Имајући у виду опште карактеристике хумора у комбинацији са контекстом квиза *Најслабија карика*, у наставку ћемо представити начине на који се хумор реализује у овом квизу.

3. Типови реализације хумора

3.1. Шала

Шала (енг. *joke*) представља прототипичан облик вербалног хумора. Иако је овај концепт опште познат говорницима једног језика постоје потешкоће да се шала дефинише у лингвистичким истраживањима. Према најприхваћенијој дефиницији, шала се састоји од основе (енг. *build-up*) и поенте (енг. *punch/punchline*) (Hockett, 1977: 259). У највећем броју случајева основа се гради на бази наратива и/или дијалога, док је поента финални део шале који буди осећај изненађења и неслагања са основом (Suls, 1972: 82–83). Према овој општој дефиницији постоји велики број подтипова шале. Због обима рада и саме тематике, ми ћемо се концентрисати на типове шала које су присутне у нашем

² Моћ као надмоћ један је од начина испољавања моћи у филозофском смислу (Чупић, 2002: 81).

корпусу³, док ћемо остале оставити као потенцијалне предмете будућих истраживања.

3.2. Хумористичне лексеме и фраземи

Хумористични потенцијал лексема (енг. *lexeme*) лежи у њиховој способности да пренесу нова семантичка значења или да истакну, путем тих значења, неслагања између њихових конституената. Најбољи примери ове врсте хумора су неологизми (Dyrel, 2009: 1286). Фраземи (енг. *phrase*) функционишу на истом принципу где се путем поређења појединачних елемената ствара хумор услед сучељавања.

3.3. Досетке и реплике

Досетке (енг. *witticism*) спајају хумор и интелигенцију иако по својој природи не морају бити смешне (Norrick, 1987). Досетке су уско повезане за дати контекст и, за разлику од шала, дешавају се спонтано. Оне се попут пословица могу разумети и независно од контекста, али у већини случајева настају као реакција на ситуације и контексте (који се понављају), нпр. разговор о политици или као реакција на нечије кашњење (Long and Graesser, 1988: 38). Ипак, иако досетке настају као производ датог тренутка, оне могу да постану саставни део нечијег идиолекта или језика одређене друштвене групе (Norrick, 1994), а нарочито ако их користе истакнуте личности у оквиру дате групе.

Сличан вид хумора се може пронаћи и у репликама (енг. *retort*) које се, попут досетки, јављају спонтано као одговор на претходно изречени исказ. За разлику од досетки, реплике могу садржати дозу сарказма и често нису намењене директно за забаву саговорника већ и трећих лица (Holmes and Marra, 2002: 1687). Додатни механизам који је присутан у репликама јесте претварање саговорника да није разумео претходни исказ, што их је навело да произведу реплику са другачијим значењем (Norrick, 1984 у Dyrel, 2009: 1292).

3.4. Иронија и сарказам

Основа ироније (енг. *irony*) лежи у сукобу две интерпретације – суочавају се буквално значење онога што је речено са имплицитним значењем које говорник преноси (Dyrel, 2009: 1289). Додатно се сматра да је у ироничним коментарима садржан вредносни суд. Треба нагласити да овај вредносни суд, не мора нужно бити негативан, већ може бити и позитиван по својој природи (Attardo, 2000). Негативан став је садржан у саркастичној иронији или сарказму (енг. *sarcastic irony or sarcasm*). Иако се ова два појма често користе у истим контекстима, треба имати на уму да су дистинктни, јер сарказам не подразумева иронију и иронија може да буде позитивна.⁴ Код ироније и сарказма, сматра Живковић (2019)

³ Видети секцију Анализа корпуса.

⁴ О општим односима ироније и сарказма, компаративној анализи поимања ироније: од реторичких, преко прагматичких, до стилистичких и филозофских домена па све до претварања,

треба имати у виду однос надмоћности и потчињености присутан у ироничним и саркастичним исказима и ситуацијама, степенима сугерисања, прикривања и откривања иронијске интенције, као и питања раслојавања сарказма. Са друге стране сарказам је синониман са *оштром опаском* која може да садржи и критику (Partington, 2006: 212; Dynel, 2018: 150–151). Један од елемената који повезује ова два појма јесте хумор. И иронија и сарказам имају способност да произведу хумор услед сукоба интерпретација (Dynel, 2018: 136)

3.5. Игре речи

Игре речи (енг. *pun*) се дефинишу као хумористичне вербализације (енг. *verbalization*) где је у једној речи активирано истовремено два значења. Ово је могуће услед инхерентне амбивалентности одређених речи или фраза. Ове речи када се употребе у оквиру игре речи манифестују се путем истих или сличних облика, али преносе два различита значења (Dynel, 2009: 1289).

3.6. Алузије

У сврхе хумора, можемо се позвати на већ постојеће материјале путем алузија (енг. *allusion*) које могу да се јаве у виду дисторзија (када се врши референце на постојећи извор, чине се значајне промене или у форми или у значењу) или цитирања (верно представљање изворног текста) (Dynel, 2009: 1290). Путем дисторзије можемо брисати, супституисати, додавати садржај оригиналу чиме се не мења само облик, већ и значење што може довести до хумористичног ефекта. Хумор приликом цитирања произилази из комбинације слушаоачевог предзнања о оригиналном извору и релевантности ситуације у којој је извор цитиран (Dynel, 2009: 1290).

3.7. Сукоб регистра

Сукоб регистра (енг. *register clash*) подразумева коришћење формалнијих регистара у неформалним ситуацијама или обратно, конверзацијски регистар у званичним ситуацијама. Хумор овде не настаје само услед стила изражавања који је у датом тренутку (не)прикладан, већ и због идеја и концепата које се њима преносе (Partington, 2006).

3.8. Задиркивање

Приликом задиркивања (енг. *teasing*) искази не треба нужно да имају истинитосну вредност већ да пренесу хумористични садржај где су оба учесника свесна ове чињенице. Међутим, треба имати на уму да ниво агресивности приликом задиркивања може да варира, или чак да буде непостојећи, јер путем задиркивања говорник не жели заиста да увреди саговорника већ да их на шалив начин изазове

супротности значења и противуречности као иманентних одлика иронијског дискурса види детаљније Живковић 2019: 197–211. Осим тога, ово истраживање отвара питања аутономије сарказма, без обележја јетке ироније.

(Dyrel, 2009: 1293). Иако се задиркивање често везује за детињство, као и са другим видовима хумора, интерпретација задиркивања зависи од контекста. Због тога имамо друштвено прихватљиве (у оригиналу *prosocial*) облике задиркивања (разиграно и шаљиво задиркивање) и антисоцијалне облике задиркивања (агресивно и злонамерно задиркивање) који се могу у различитим друштвеним ситуацијама преплитати (Haugh, 2017: 204–205). Оно што нарочито треба имати у виду, јесте да задиркивања не захтевају присуство шире публике (јер се углавном очекује реакција саговорника), али може деловати да су осмишљени како би се добила реакција публике, било да је реална или хипотетичка (Pawluk, 1989 у Haugh, 2017: 208). Сходно овоме, реакције на задиркивање могу да варирају од „смешно“ и „забавно“ до тога да неко буде „изнервиран“, „увређен“ или чак „повређен“, што саговорници могу исказати вербалним и невербалним путем (Haugh, 2017: 208).

Разлози зашто бисмо некога хтели да задиркујемо, треба тражити у функцијама које задиркивање може да има (Haugh, 2017: 210). Афективне функције подразумевају изазивање смеха, зближавање са саговорником путем шегачења, исказивања нежности и осећаја љубави, нервирање саговорника, изазивања осећаја посрамљености, зарад забављања публике или како би се умањио ефекат претходне погрешке или друштвеног преступа. Инструменталне функције задиркивања служе да би се појединац иницирао у нову друштвену групу или како би се промовисао конформизам као вид контроле. Задиркивање у оквирима ове функције може бити укључено у давање комплимената, испољавања захвалности или приликом критиковања и прекоровања. Интерперсоналне функције задиркивања су засноване на грађењу приснијих међуодноса између две индивидуе или одређене друштвене групе, где се путем задиркивања гаји осећај солидарности, док се истовремено изолују потенцијални аутсајдери. У оквиру ове функције друштвене групе путем задиркивања могу и да изграде (имплицитну) хијерархију и статус појединачних чланова (Haugh, 2017: 210).

Укратко ћемо поменути и облике хумора који или произилазе из задиркивања или су по својој природи блиски задиркивању. Шегачење (у оригиналу *banter*) је вид континуираног задиркивања у коме учествују обе стране путем брзих одговора. Јавна прозивка (у оригиналу *put-down*) често не садржи елемент хумора, већ се превасходно заснива на критици, исмевању и сарказму са потенцијалном употребом пејоратива. Само-омаловажавајући хумор (у оригиналу *self-deprecating humor*) је врста задиркивања где сам говорник користи себе као основу за шалу. Сврха оваквих шала није да говорник самог себе понизи, већ да хумором исмева сопствене мане и на тај начин се повеже са својим саговорницима (Dyrel, 2009: 1293–1295).

4. Методологија рада

Када је у питању корпусна анализа хумора постоји мноштво извора који се могу употребити – размене на интернету (приватне и јавне), вицеви, рекламе, стендап комедије, дискурси из филмова и ТВ серија, итд. Нарочити изазов за истра-

живаче јесте објективност приликом прикупљања корпуса⁵. У складу са тим, ТВ квизови представљају специфичну врсту формата који се заснивају на такмичењу где се победник одређује или путем система елиминације или на основу освојене своте новца. Међутим треба нагласити да је квиз *Најслабија карика* један од шоу-програма који одступају од типичног ТВ квиза. Стандардни квиз шоу (нпр. *Желите ли да постанете милионер?*, *Слагалица*, *Златна жица* и сл.) базирају се на смени питања и одговора, дајући минимално времена за „ћаскање“ између питања. Такође, водитељи оваквих квизова дају подршку и храбре такмичаре да пруже свој максимум. Формат *Најслабије карике* даје више простора између рунди питања, како би водитељка разговарала са такмичарима. Управо овај простор пружа могућност водитељки да испољи свој хумор, опаске и критике према такмичарима. Сама структура ћаскања између питања и одговора је следећа (Culpeper, 2005: 47–48):

„1. Водитељка пружа општи увид о рунди и започиње разговор о проналажењу ‘најслабије карике’ (тј. особе која је дала највећи број нетачних одговора). 2. Учесници номинују особу за коју они мисле да је била ‘најслабија карика’. 3. Водитељка разговара са сваким појединцем, нарочито како би истакла њихов (мањак) допринос(а) у квизу. 4. Такмичар са највећим бројем номинација напушта квиз (коментатор у студију открива ТВ публици ко је заправо имао највише нетачних одговора)“.

Поред комуникације са такмичарима, водитељки *Најслабије карике* се у директном обраћању ТВ публици пружа прилика да испољи своје ставове о такмичарима, квизу, општој интелигенцији и другим сличним темама између рунди. Овакав формат је присутан у различитим верзијама квиза (земље где се квиз емитовао). Ми се овом приликом фокусирамо на варијанту квиза из 2020. године у САД-у коју води глумица, комичар и ТВ личност Џејн Линч (енг. Jane Lynch). Од десет сати прегледаног материјала, издвојили смо велики број примера који илуструју различите типове хумора. За потребе рада из корпуса су представљени најрелевантнији примери. Примери су транскрибовани од стране аутора, Милана Тодоровића, неизворног говорника енглеског језика, са високим квалификацијама у предметној области. У обзир су узете епизоде у целини доступне на Јутубу⁶ без превода и титлова на изворном језику. Анализираћемо њихову садржину и представити на које начине водитељка користи хумор.

5. Анализа и дискусија

Хумор је емоција, која се јавља када особа доживи ситуацију из неочекиваног угла. Емоција која из овога произилази је најчешће позитивна и изазива смех (Kolb, 2013⁷). Имајући у виду да су различити видови хумора уско пове-

⁵ За детаље приликом одабира и анализе корпуса, видети Attardo, 2001.

⁶ https://www.youtube.com/channel/UCxIg0D_7rtS-KtgPfgVg/videos (12. 1. 2022).

⁷ У питању је дигитални извор, те број страна није доступан (https://www.researchgate.net/publication/256503346_The_definition_of_humor_A_New_Perspective)

зани и да их је тешко стриктно издвојити, приликом анализе нашег корпуса водили смо се елементима хумора који су доминантни у задатом примеру, на значујући који су пропратни елементи из других типова хумора присутни, где је то било прикладно.

5.1. Шале

Када су у питању шале, оне изостају у свом прототипном облику. Због формата ТВ квиза и атмосфере коју овај квиз промовише (нељубазност зарад забављања публике), шале могу деловати неприкладно или чак контрадикторно. У нашем корпусу приметили смо само један пример који је приближан формату шале:

Shreya, our math teacher. Here's a word problem: if Shreya travels at 5 miles per hour and the exit [Shreya in the background: Oh that's so cold] door's 20 feet away, how fast will she be off the show? Let us know, because with five votes you are the weakest link, goodbye.

Горепоменућа шала базира се на типичним текстовима задатака из математике где су возови чести мотив за решавање проблема и учење различитих типова прорачуна⁸. Контекст брзине путовања возова се преноси на такмичарку која је проглашена за најслабију карику, чиме водитељка приказује своју способност да на изузетно креативан, ако не и округан начин (што сама такмичарка примећује), „избаци“ из даљег такмичења. У задатом примеру имамо основу шале, док је поента саркастично изостављена, на такмичарки је да сама процени, имајући у виду да је професорка математике.

5.2. Хумористичне лексеме и фраземи

Лексеме и фраземи које смо забележили у нашем корпусу су често на граници са игром речи, и обилују сарказмом или задирицавањем. Оно што издваја следеће примере јесте:

(1) Да се путем њих прагматички евоцира значење које одступа од примарног значења речи:

Well... well... well... Gregg, from Hollywood. You are now officially on the Hollywood walk... of shame. With three votes you are the weakest link, goodbye; (*Walk of shame* – повратак кући након везе на једну ноћ у комбинацији са чувеним холивудском стазом славних – енг. *Hollywood Walk of Fame*)

Oh, Vincent! You answered U [refers to a question about vowels he got wrong]. Well I have some bad news – there's no more you in this show. With four votes you are the weakest link. Goodbye; (комбинација нестандартне употребе графеме, тј. фонеме *U* да означава заменицу *you* и конкретног одговора који је такмичар дао)

⁸ Један од најпознатијих проблема овог типа јесте проблем два воза и муве/пчеле која путује између њих: <https://mathworld.wolfram.com/TwoTrainsPuzzle.html> (11. 3. 2021).

Next round we will play for \$75.000 and this sextet – it’s not a dirty word people – will become a quintet of quiz players when we come back to The Weakest Link; (реч *sextet* на фонетском плану може да звучи сугестивно, те потенцијално помињање секса у ТВ квизу може бити хумористично)

(2) Да се путем алитерације креира комичан ефекат уз задиркивање или пак вређање такмичара:

Well I’ve got a half dozen half-wits half-heartedly trying to win \$1.000.000.

[After a contestant left] Is it me or did the room just get a lot smarter? Shreya just left the building empty-handed, to match her empty head, while the lucky seven remain. (У оба примера понављају се исте лексеме узастопно како би њихова значења произвела хумор: *half dozen* [неутрално] *half-wits* [неформално, негативно] *half-heartedly* [неутрално] *trying* – пола тучета будаластих особа половично покушава; *left the building empty-handed* [неутрално], *to match her empty head* [негативно] – напустила је зграду празних руку, што иде под руку са њеном празном главом)

Имајући у виду да је сукобљавање елемената појединачних лексема и фраза кључан у стварању хумора, водитељка квиза *Најслабија карика* то чини на семантичком или фонолошком плану. Тиме што манипулише значењем речи или њиховом фонолошком перцепцијом, има слободу да у исти мах произведе различите прагматичке ефекте који укључују забављање публике, задиркивање и исмевање такмичара.

5.3. Досетке и реплике

У оквиру анализе досетки и реплика, издвојили смо размену реченица између водитељке и такмичара (где се остварио деликатни баланс између хумора, проницљивости и задиркивања) или изјаве водитељке које су деловале нарочито довитљиво у датом контексту:

JL: Tiffany. The Roots drummer Amir Thomson is better known by what name? What did you say?

T: Fred Flinstone.

JL: Oh, for gosh’s sake Tiffany, shame on you. And what industry do you work in?

T: Cannabis.

JL: Oh well, that makes a lot of sense now, doesn’t it? (Након директног критиковања такмичарке – *shame on you* – зато што је чувеног бубњара групе The Roots помешала са Фредом Кременком, водитељка користи прилику да „спонтано” пита Тифани да подсети публику чиме се бави – производњом и продајом канабиса. Користећи премису (чак и предрасуду) да људи који користе канабис често делују збуњено или замишљено водитељка реторичким питањем просту изјаву претвара у задиркивање)

JL: Tiffany we showed you a picture of curling, the Olympic sport, and you called it chess...

T: I was trying to be funny, I’ve never seen these things before in my life.

JL: Well you were *hilarious*. Well I have some good news for you, you got a 100%

answers correct when the answer was Tiffany [referring to the jewelry brand].

T: Yey!

JL: Celebrate what you can, Tiffany! (прво посредством интонације речи *hilarious* водитељка уводи један слој ироније који негира покушај такмичарке да спасе свој образ. Затим у наставку кроз привидну похвалу јој честита на успешним одговорима на питања која су посредно повезана са именом такмичарке – Тифани као чувени бренд накита, да би на крају размену реплика завршила крајње саркастично охрабривањем да такмичарка треба да слави своја (мала) достигнућа)

Dreadful, odious, frightful – I just read the Yelp reviews of this last round. (Јелп апликација је платформа на којој туристи остављају своје коментаре и утиске о ресторанима. Имитирајући стил негативних коментара где корисници само нижу пејоративе без додатних објашњења, водитељка обједињује два различита контекста у једну целину)

Досетке и реплике које можемо видети у приложеном корпусу демонстрирају способност водитељке да спонтано искористи дате премисе (претходне грешке такмичара или њихове исказе) како би истакла њихове недостатке или како би показала сопствену довитљивост у комбинацији са горким сарказмом, што је извесна врста карактеристике свих водитеља *Најслабије карике*, независно од земље где се квиз емитује.

5.4. Иронија и сарказам

Иронија и сарказам су прожети кроз већину исказа водитељке *Најслабије карике*, било да су пропратни елеменат досетке или кључни састојак путем којих водитељка исмева учеснике, у неким случајевима на граници увредљивог. Стога је граница између ироније и сарказма још више замагљена у датом контексту. Посматрајмо следеће примере:

You know, I thought my black market root canal would be the most painful thing I'd ever experienced, but you six wonder brains have proven me wrong. (упоређивањем физички болне ситуације са перформансама које такмичари показују, водитељка саркастично пружа критику такмичарима)

Team, being around you all makes me feel infinitely smarter. Thank you. (класичан пример ироније где се евоцира супротно значење од онога што је очигледно – водитељка се не захваљује искрено такмичарима, већ путем ироније указује на то колико су мало знали и успели да допринесу у претходној рунди питања и одговора)

COWARDS! Each and every one of you! The smartest man maybe on the planet and you let him go in the first round. Cause you were afraid to go head to head with him – so you got rid of him! Well done! (пример позитивне ироније – након што их водитељка наизглед оптужује и грди што су избацили најпапетнијег члана из квиза, путем обрта са примесом ироније им честита на постигнућу)

Као што смо већ напоменули, скоро свака интеракција или реченица коју водитељка изусту обилује иронијом и сарказмом. Већина примера презентује

негативну иронију и сарказам. Овим се пружа могућност водитељки не само да диктира темпо рунде и да буде у центру пажње и гледалаца и такмичара, већ јој и омогућује да увек има извесну дозу контроле над такмичарима, јер путем њених коментара и сарказма она може да евоцира грешке такмичара и на тај начин да их мотивише или провоцира. Са друге стране број примера са позитивном иронијом је толико мали да такви моменти изазивају смех и видно олакшање код такмичара.

5.5. Игре речи

Игре речи су обилато присутне у виду једне реплике (у оригиналу: *one-liner*). Делимичан разлог за толику заступљеност игре речи у корпусу се може приписати њиховој популарности у америчкој култури и изузетном креативном потенцијалу када је у питању састављање хумористичних доскочица. Већина игара речи је конструисана око занимања такмичара које водитељка изговара у тренутку када су избачени из даљег такмичења:

Brandon, our former basketball player, unfortunately you fouled out. With six votes you are the weakest link, goodbye.

Tony, our club promoter, you just got bounced from our club. With three votes you are the weakest link. Goodbye.

Katie, our online boutique owner, you've been marked down to 100% off. With two votes you are the weakest link. Goodbye.

Oh Adam... Our pro volleyball player. Your team has blocked your shot at the money. With six votes you are the weakest link, goodbye.

Rachel, our historian – you are history. With three votes you are the weakest link, goodbye!

Игра речи је такође присутна у реторичким питањима које између рунди водитељка изговара како би забавила публику:

Who thinks Halle Berry is a froyo topping? Who thought the bar exam was about making cocktails?

Whose brainbox is full of junk mail? Who took the SAT thinking it was a sitting contest?

Who's a fax machine in an internet world? Who's as dense as the molecule osmium? The densest molecule on the planet, in case you didn't know.

Поред тога што игре речима треба да забаве публику у студију и крај ТВ екрана, оне пружају последњу могућност водитељки да остави утисак на такмичаре који одлазе.

5.6. Алузије

Алузије у квизу *Најслабија карика* се најчешће фокусирају на славне и историјске личности, познате брендове и компаније, или на популарне фил-

мове и трендове. Контрастирањем референце са контекстом квиза (алузије се често користе након што такмичари поклекну у рундама и освоје ниске суме новца), водитељка забавља публику док суптилно провоцира своје такмичаре због мањка знања. Оно што треба истаћи јесте да су алузије инхерентно повезане са америчком културом, што је очекивано, имајући у виду да је овај шоу-програм премијерно приказиван у САД-у.

Who thinks Elon Musk is a cologne? Who tried to study for a paternity test?

Who swims in the shallow end of the gene pool? Who thinks *veni, vidi, vici* are Jersey Shore cast members?

Who's about to be enlisted in the witless protection program? Who thinks Quentin Tarantino is an entrée at Olive Garden?

Who thinks Machu Picchu is a Pokémon character? Who was indecisive, but now they're not so sure?

Who should begin their answers by pleading the fifth? Who's about as high achieving as the Canadian dollar?

Who doesn't hear us laughing at them? Whose theme song is about to be "Bye bye bye"?

5.7. Сукоб регистра

У нашем корпусу смо приметили само један потенцијалан пример сукоба регистра и то на мета нивоу. Наиме овде се дешава сукоб између изговорене фразе и друштвеног контекста у ком је изговорена:

JL: Now Reanna you voted for Danny. Would you like to stick with that vote or would you like to switch to Ashley, it's up to you.

R: I'm usually a nice person, right – but I gotta lay the hammer down right now. Ashley put my name up there, so I gotta give my vote to... to Ashley in this one.

JL: Mmmmm, tit for tat! And I think I can say that on prime time television. Ashley, our former stunt double, it's time for you to take the fall. With two votes, you are the weakest link, goodbye!

Водитељка, коментаришући одлуку Рине да промени свој глас и номинује Ешли само зато што је Ешли номинувала њу, изговара фразу *tit for tat* – у преводу мило за драго. На први поглед нема ништа неуобичајено. Међутим пропратни коментар: „И мислим да ми је то дозвољено да кажем на телевизији у ударном термину“ наговештава да коришћење фразе *tit for tat* има додатно значење. Кључ разумевања сукоба регистра јесте да се погледају саставни елементи фразе појединачно. Реч *tit* у енглеском језику је сленг за женске груди. Сходно томе користећи намерну игру речи у оквиру устаљене фразе, водитељка доводи до сукоба регистра између коришћења сугестивне речи и ограничења које поставља квиз шоу где у публици могу бити деца.

5.8. Задиркивање

Задиркивање и исмевање (које се у одређеним случајевима граничи са вређањем) свеprisутни су у посматраном ТВ квизу. Водитељка користи хобије такмичара, њихове грешке из претходних рунди, њихова занимања, друштвене стереотипе или комбинацију ових фактора како би збијала шале на њихов рачун. У појединим случајевима, када се не обраћа ниједном такмичару понаособ, водитељка пружа коментаре о општем утиску који такмичари и њихово (не)знање остављају на њу – најчешће обојено негативном иронијом, сарказмом, што се огледа и у садржини коментара, који често имају (суптилну) увреду на рачун такмичара.

JL: Angel, now I understand you speak a foreign language that is associated with Star Trek. Could you say The Weakest Link in Klingon?

A: [*speaks Klingon*]

JL: Wow that's a lot of words for just two words. I think that will be a marketable skill. And of course I'm lying to your face when I say that.

JL: Who do you think was the weakest link?

A: Um, I voted for Carlos.

JL: For Carlos. And why did you vote for poor Carlos?

A: It's just a vibe situation, you know.

JL: No real... For no good reason.

A: Yeah, I felt like it.

JL: As I recall, he tried to bank some money and in fact he was successful a couple of times – I don't know that you did. Although you hit that button enough.

Jane Lynch: Ryan.

R: Yes?

JL: How tall are you?

R: 6 feet [laughs]

JL: So how many inches is that?

R: Now I know that it's 72.

JL: That's right. You know it's interesting, because most men add inches.

JL: So, Shawdi, you're a nurse, correct?

S: Yes I am.

JL: Oh, I hope you're not an emergency room nurse. You know you took so long you could have answered the question in the next episode.

Well here we are round 4. And now this is the part where I would usually insult your intelligence, but the numbers speak for themselves.

Hey good news you guys! What we could do is – take this video, show it to future contestants about what not to do.

JL: Alayna, what made you think Einstein was the African-American astrophysicist?

A: It was just a scientist that I could think of.

JL: And what do you do for a living?

A: I'm a model.

JL: It's all making sense to me.

6. Закључак

Предмет наше анализе је моћ која стоји у позадини језика. Подразумева изгледе једног човека (или више њих) да спроведу/наметну сопствену вољу, а темељи се на поседовању високог друштвеног статуса, личних квалитета, публициитета и др. Надмоћ у датој ситуацији заснована је на убедљивом, репли бисмо делом и увредљивом језику и свести да се на тај начин утиче на саговорника/такмичара и публику. Као што се може видети, иза хумора лежи доза нељубазности, у одређеним случајевима понижавање такмичара, бојећи већину хумора у *Најслабијој карици* саркастичним нотама. Битан фактор у овој ситуацији јесте сама водитељка за коју се везује атмосфера у квизу. Дакле, примери ироније који прелазе у сарказам најчешћи су у случајевима у којима пошиљалац (водитељка) поседује осећај надмоћности над примаоцем (такмичарем/такмичарима)⁹. Реакција је, најчешће, послушност и прихватање, ређе отпор.

У својој анализи оригиналне британске верзије квиза, Кулпепер сугерише да је свака (нељубазна) опаска, шала, слоган и критика повезана за персону коју је Ен Робинсон (енг. Anne Robinson) створила зарад квиза и жеље продуцентата да квиз поприми примесу експлоатације учесника (Culpeper, 2005: 66). Овакав став је потврђен нашом анализом и теоријским виђењем задириковања, где се туђе грешке или лапсуси могу користити као основе за задириковање (Naugh, 2017: 209). Ипак сваку нељубазност треба посматрати кроз призму датог контекста – ТВ квиза као забавног програма. У складу са контекстом *Најслабије карице*, могу се издвојити следећи елементи хумора (Culpeper, 2005: 45): (1) интринзично задовољство: публика се забавља самим наговештајем и потенцијалом агресивније ситуације; (2) воајеристичко задовољство: одређене врсте забавног програма могу да изазову у гледаоцима осећај задовољства јер се експлоатише људска слабост; (3) публика је супериорна: постоји извесна врста самоспознаје и задовољства када посматрамо некога ко је у горој ситуацији него што смо ми сами; (4) публика је безбедна: поткатегорија претходне ставке, где је публика недодирљива, за разлику од такмичара.

У нашем истраживању на корпусу, поред ироније и сарказма, забележене су игре речи, досетке и реплике, хумористичне лексеме и фраземи, задириковања, ређе сукоб регистра и шала. Можемо закључити да се ови односи између језика и моћи заснивају на комуникативној свестраности језика и његовом широком спектру когнитивних, комуникативних, друштвених и идентитетских функција у стварању значења, друштвеној интеракцији и језичким политикама. Иако водитељка веома мудро, елоквентно и брзо реагује на погрешне одговоре такмичара, већина игара речи односи се на професију такмичара којима у тренутку напуштања такмичара водитељка “долива со на рану”.

⁹ ТВ квиз *Најслабија карица* је са истом франшизом први пут емитован у нашој земљи током раних 2000-их, а од 2023. године почиње поново са емитовањем, што може представљати извор за будућа (компаративна) истраживања.

Литература

- Attardo, S. (2000). Irony as relevant inappropriateness. *Journal of Pragmatics*, 32, 793–826.
- Attardo, S. (2001). *Humorous Texts: A Semantic and Pragmatic Analysis*. Berlin and New York: Mouton de Gruyter
- Davies, C. E. (2017). Sociolinguistic Approaches to Humor. *The Routledge Handbook of Language and Humor* (ed. Salvatore Attardo). New York: Routledge, 472–488.
- Dynel, M. (2009). Beyond a Joke: Types of Conversational Humour. *Language and Linguistics Compass*, 3/5, 1284–1299.
- Dynel, M. (2018). *Irony, Deception and Humour: Seeking the Truth About Overt and Covert Untruthfulness*. Berlin: Walter de Gruyter, Inc.
- Живковић, Д. (2019). Општи односи ироније и сарказма. *Књижевна историја*, бр. 167, Београд: Институт за књижевност и уметност, 197–211.
- Klikovac, D. (2008). *Jezik i moć*, Београд: Biblioteka XX vek.
- Kolb, E. (2013). *The definition of humor: A New Perspective*. <https://www.researchgate.net/publication/256503346_The_definition_of_humor_A_New_Perspective> 6. 2. 2023.
- Culpeper, J. (2005). Impoliteness and Entertainment in the Television Quiz Show: The Weakest Link. *Journal of Politeness Research* 1 (2005), 35–72.
- Long, D. and Graesser, A. (1988). Wit and Humour in Discourse Processing. *Discourse Processes*, 11, 35–60.
- Norrick, N. (1987). From Wit to Comedy: Bisociation and Intertextuality. *Semiotica*, 61, 113–125.
- Norrick, N. (1994). Involvement and Joking in Conversation. *Journal of Pragmatics*, 22, 409–430.
- Partington, A. (2006). *The Linguistics of Laughter: A Corpus-Assisted Study of Laughter-Talk*. Oxon: Routledge Studies in Linguistics.
- Suls, J. (1972). A Two-stage Model for the Appreciation of Jokes and Cartoons: An Information Processing Analysis. *The psychology of humor* (ed. Jeffrey Goldstein and Paul McGhee). New York: Academic Press, 81–100.
- Чупић, Ч. (2002). *Социологија: структура, култура, владавина*. Београд: Факултет политичких наука, Чигоја штампа.
- Filipović, J. (2018). *Moć reči: ogledi iz kritičke sociolingvistike*. Београд: Zadužbina Andrejević.
- Haugh, M. (2017). Teasing. *The Routledge Handbook of Language and Humor* (ed. Salvatore Attardo). New York and London: Routledge, 204–218.
- Hockett, C. (1977). *The View From Language: Selected Essays*. Athens: University of Georgia Press.
- Holmes, J. and Marra, M. (2002). Over the Edge? Subversive Humor Between Colleagues and Friends. *Humor*, 15, 65–87.

Milan D. Todorović
Nataša A. Spasić

HUMOR AS A WAY OF EXERCISING POWER WITHIN THE CONTEXT OF THE QUIZ SHOW “THE WEAKEST LINK”

In this paper we study the different ways in which humor is utilized in the TV quiz show “The Weakest Link” (the version broadcast in the USA during 2020). The aim of examining humor in this context was to show the way the host uses humor to exercise her position of power over the contestants. We used the theoretical frameworks of Dynel, Culpeper and Haugh to explain the different forms of humor, adding other authors where additional explanations were needed. We can observe the following schemas of humor that the show host uses: (1) the host uses wordplay to (subtly) mock the intelligence and knowledge of the contestants; (2) the host uses the contestants’ vocations and hobbies as a basis for her ironic and sarcastic comments; (3) the host, via metalanguage, jests about the quiz format, the television setting or pop culture in general; (4) the host comments on the interaction between the contestants in a humoristic way.

milan.todorovic@filum.kg.ac.rs
natasa.spasic@filum.kg.ac.rs

MOĆ REČI I FILM: SORENTINOVA „BOŽJA RUKA”

Reč je često zanemeren semiotički resurs u čitanju filma. Načelo „Pokaži, ne kaži!” (McKee, 1997) navodi da i u savremenim analizama prednost dobijaju vizuelni resursi (Marković, 2017). Međutim, verbalna interakcija ponekad je ključna za razumevanje filma. Upravo to je slučaj Sorentinovog filma „E’ stata la mano di Dio” (2021), a rečenica „Non ti disunire, Fabio!”, brzo je našla svoje mesto i van filmske „stvarnosti”. Stoga je osnovni cilj ovog rada protumačiti najvažnija značenja ovog filmskog dijaloga. Suprotavljen odnos učenika i učitelja, protagoniste Fabijeta i režisera Kapuane, najpre je prikazan pomoću Greimasovog semiotičkog kvadrata (Greimas & Rastier, 1968; Greimas & Courtés, 2007; Volli, 2008). Potom je ispitana organizacija turnusa, struktura uzajamnog dejstva govornika i njene najvažnije jezičke odlike. Uočeno je da navedeni dijalog ima gotovo sve elemente usmene priče (Labov & Waletzky, 1967), kao i da je asimetrična raspodela moći realizuje pre svega pomoću pitanja, insistiranja na eksplicitnosti i reformulacijom (Fairclough, 1989). Ovim zapažanjima rasvetljava se priroda filmskog dijaloga, ističu se sličnosti i razlike između scenarija, dijaloga na filmu i svakodnevnih konverzacije. Takođe se potvrđuje da se puna značenja filma otkrivaju tek u multimodalnom čitanju intersemiotičkog odnosa svih filmskih modalnosti, među kojima reč ima neizostavnu ulogu.

Ključne reči: italijanski jezik, analiza konverzacije, semiotika, multimodalnost, film

Uvod

Filmska umetnost objedinjuje zvuk i pokretne slike, tako da gotovo u svakom trenutku, film traži istovremeno angažovanje i čula sluha i čula vida. Različiti izvori značenja opisani su još kod (post)strukturalističkih autora i teoretičara filma i kulture kao sadejstvo različitih „kodova” (npr. Barthes, Metz, Eco, Pasolini), a savremeni autori iz socijalne semiotike i multimodalne analize diskursa (Kress, Van Leeuwen) govore o različitim (filmskim) modalnostima. Uprkos tome, u filmskoj literaturi i priručnicima dominantno mesto tradicionalno zauzimaju vizuelni izvori značenja (Arnheim, 1957; Eisenstein, 1949; Bordwell & Thompson 2008; Giannetti 2001, itd).

Reč na filmu decenijama je ignorisana ili, u najboljem slučaju, posmatrana kao pratnja pokretnim slikama (Piazza et al., 2011, str. 6). Narativno načelo „Pokaži, ne kaži” (McKee, 1997) preslikalo se sa filmskog platna i na kritičke tekstove o filmu, pa diskusije o dijalogu zaostaju za analizama vizuelnih, pa čak i muzičkih označitelja.

Slika, međutim, često ne može biti dovoljna za razumevanje filma (Kozloff, 2000). Koliko je tekst značajan govori i česta pojava da rečenice sa filma postanu široko prihvaćene u svakodnevnoj razmeni. Filmski dijalog, stoga, može biti interesantno polje istraživanja, ne samo u domenu filmske umetnosti, već lingvistike.¹ Do sada su ispitivane sličnosti i razlike između filmskog dijaloga i svadnodnevne konverzacije (Berliner, 1999; Kozloff, 2000), autentičnost dijaloga u sinhronizovanim filmovima (Gonzales, 2014), formulaičke i frazeološke odlike filmskog dijaloga (Freddi, 2012), percepcija filmskog dijaloga (Bubel, 2008) i potencijal filma kao didaktičkog sredstva u nastavi jezika (Mishan, 2004) itd., a liste bibliografskih jedinica (npr. Bednarek & Zago, 2021) pored mnogih značajnih izvora, sadrže često i spisak filmskih i televizijskih korpusa. I pored toga, daleko veća pažnja posvećena je filmskoj kritici, te je priroda filmskog diskursa još uvek nedovoljno istražena (Dynel, 2011).

Italijanski jezik filma takođe imitira spontanu konverzaciju (Sileo, 2017, str. 75). Pošto je reč o jezičkoj razmeni koja je najpre osmišljena, potom zapisana i naposljetku glumački izvedena, italijanski jezik na filmu/„filmese” višestruko je artikulisan. Kao jezik koji je zapisan da bi bio potom izgovoren, prema svojim karakteristikama oscilira između usmene i pisane razmene (Perego & Taylor, 2012)².

Upravo takav primer je i poslednji Sorentinov (Paolo Sorrentino) film, „Božja ruka” (*E’ stata la mano di Dio*). U ovom filmu naratološki klimaks prvenstveno je ostvaren kroz reč, pa tek onda u sadejstvu pokretnih slika, muzike i zvučnih efekata. Bez dijaloga između protagoniste Fabijeta i režisera Kapuane bilo bi nemoguće razumeti film. Rečenica „Non ti disunire, Fabio!” se iz stvarnosti, tj. iz fudbalskog žargona (Vecchio, 2021) uselila na film, odenula u novo značenje (Bartezzaghi, 2021; Terraneo, 2021; Ferzetti, 2021; Catà, 2022), da bi se potom sa ekrana ponovo vratila u stvarnost i proširila na sasvim druge situacije svakodnevnog života (Madron, 2021). Ovaj dijalog, tako, zavređuje pažnju kako u naratološkom, tako i u užem jezičkom smislu. Osnovni cilj je objasniti kako se imanentno, suštinski i sadržajno manifestuje u formi ispitanog dijaloga povezujući tako plan sadržaja sa planom izraza. Stoga su postavljena sledeća istraživačka pitanja:

- Šta je sadržaj, odnosno koje naratološke odlike možemo uočiti u ključnoj sekvenci Sorentinovog filma „E’ stata la mano di Dio” (2021)?
- Kako je ovaj sadržaj ostvaren, odnosno kojim se jezičkim sredstvima postižu prethodno analizirane naratološke funkcije?

Rad ima nekoliko celina. Najpre će biti predstavljena osnovna radnja filma, potom metodološki okvir i, najzad, biće ispitane sličnosti i razlike između filmskog dijaloga i usmene svakodnevne razmene, upotreba dijalekta, ličnih imena, oklevanje i popravke, reformulacija itd. i na osnovu rezultata biće izneti najvažniji zaključci, uočena ograničenja i sugerisani dalji pravci istraživanja.

¹ U analizi konverzacije još uvek je aktuelna rasprava (Chepinchik and Thompson, 2016) da li treba insistirati na svakodnevnim razmenama ili je moguće primeniti instrumente analize konverzacije i na interakcije van prirodnog okruženja, kao što je u ovom slučaju, film.

² Još jedan nivo elaboracije može se dodati kod sinhronizovanih filmova na italijanski jezik, tzv. „doppiaggese”, bilo da je reč o sinhronizaciji stranih ili domaćih italijanskih filmova.

Film „Božja ruka”

Pokretač radnje je dolazak fudbalera Maradone u fudbalski klub *Napoli*. Fabijeto Skiza (Fabietto Schisa) veliki je ljubitelj fudbala i za rođendan od oca dobija godišnju kartu. Njegova šira porodica je mnogobrojna. Scene porodičnih okupljanja beskonačna su galerija svakojakih priča. Gledaoci već u prvim scenama upoznaju atraktivnu i psihički nestabilnu tetka Patriciju (Patrizia), strica Alfreda kao vatrenog navijača Maradone, namrgođenu baba tetku koja u sred leta sedi u bundi, brata Markina (Marchino) nesuđenog glumca, a sestru Danijelu (Daniela) do pred sam kraj doživljavamo samo kao glas iz kupatila, itd. Odnos Febijetovih roditelja, uprkos očevom neverstvu, ispunjen je ljubavlju i poezijom. Jednog vikenda oni odlaze u skijalište Rokaroza (Roccarosa). Zbog važne utakmice Fabijeto ostaje u Napulju. „Čeka me Dijego (Maradona)”, kaže majci na rastanku. Tog vikenda Fabijetovi roditelji stradaju od trovanja ugljen monoksidom. Na sahrani, stric Alfredo zaključuje: „To je bio on! To je bila Božja ruka!”, aludirajući na čuvenog fudbalera³ i čudo kojim je Fabijeto izbegao smrt.

Nakon gubitka roditelja Fabijeto završava gimnaziju i treba da odabere profesiju. Sasvim slučajno prisustvuje filmskom setu i iz daleka saznaje da film režira izvesni Antonio Kapuano. U poseti tetka Patriciji u ludnici Fabijeto priznaje da želi da postane režiser. Jedne večeri u pozorištu Kapuano prekida predstavu i Fabijeto istrčava za njim. Režisera vidimo najpre samo s leđa i iz profila, kako nezainteresovano i grubo odbija svaki razgovor. Tek kako se njihov dijalog razvija, sagledavamo ih obojicu sprema. Sa ulice protagonisti ulaze u mračnu pećinu, njihov dijalog se pretvara u razgovor učitelja i učenika. Diskusija o Fabijetovom životu, gubitku i bolu prenosi se na tumačenja i značenja filma, kao umetničkog izraza. Kapuno neprestano postavlja pitanja i diktira tok razgovora. U svitanje iz pećine izlaze na prostranu napuljsku obalu. Kapuano insistira na odgovorima, tako da Fabijeto kroz jecaje otkriva šta ga muči, a dijalog se završava Kapuanovim savetima da ostane u Napulju, pozivom da zajedno snimaju filmove i rečenicom „Non ti disunire, Fabio! Non ti disunire mai!” Ovaj razgovor predmet je naše analize.

Fabio ipak odlazi u Rim. Iz voza vidi neobičan prizor – malog dečaka monaha (*municipello*), lika iz napuljskog folklora, koji prema verovanju može biti i zloslutan i dobrotvoran (Serrao, 2021). Može se smatrati ovde dobrim znakom jer smo ga kao dobročinitelja upoznali na početku filma.⁴

³ U istoriji fudbala pod imenom poznat je Maradonin gol na svetskom prvenstvu 1986. godine u Meksiku, što je ujedno i još jedno značenje naziva filma. Za taj gol je stric Alfredo tokom utakmice čak prokomentarisao da je Maradona osvetio argentinski narod na Folklandskim ostrvima!

⁴ Tetka Patricija čekajući autobus sreće Svetog Đenara i ulazi u njegov auto. Zajedno odlaze kod njega kući gde ih čeka *municipello* koji joj ostavlja novac u torbu i ona, zahvaljujući tome, uspeva da zatrudni. Osim Fabijeta niko u porodici nikad nije poverovao u tetkinu priču.

Analitičko-metodički postupak

Za potrebe ovog istraživanja osmišljen je analitički metod koji objedinjuje strukturno-semantički pristup Alžirdasa Žilijena Gremasa, analize usmene priče Labova i Valetkog i analize konverzacije i diskursa asimetričnih interakcija (Fairclough, 1989). Imajući u vidu dve jezičke ose (paradigmu i sintagmu), a po uzoru na Gremasa (Greimas and Rastier, 1968) u analizi razgovora između protagoniste Fabijeta i režisera Kapuane, ispitana je najpre dubinska narativna logika, a potom njena veza sa jezičkim pojavama.

Gremas izdvaja tri moguća (ali ne i jedina) nivoa podložna semiotičkoj analizi značenja kojima odgovaraju, njima svojstvene, metodološke procedure (Antonijević, 2010, str. 186–188; Greimas & Rastier 1968, str. 87):

a) **dubinski nivo** je „apstraktan, paradigmatičan, semantički, atemporalan, konstituše elementarno značenje” (Antonijević, 2010, str. 186–188), definiše osnovni način postojanja pojedinca, društva, pa time i uslove postojanja semiotičkih objekata (Greimas & Rastier, 1968). U jezičkom sistemu, ovaj pravac je vertikalni i odgovara osi jezičke paradigme. Kao što to predlaže i Gremas, za analizu dubinskog nivoa koristan je semiotički kvadrat.

b) **semio-narativni nivo** je „površinski, konkretni i sintagmatski nivo narativne gramatike s univerzalnim i translingvističkim principima” (Antonijević, 2010, str. 186–188) koji se uglavnom analizira putem aktancijalnog i transformacijskog modela.

c) **diskurzivni nivo** odnosi se na jezičke pojave u tekstu, zavisi od jezika i kulturnog konteksta. To je nivo na kojem učesnici stvaraju diskurs (Greimas & Ricœur 1989), te se u analizi primenjuje tematska, figurativna i aksiološka analiza. Pored toga, biće primenjen strukturni model usmene priče prema Labovu i Valeckom (Labov & Waletzky, 1967) koji obuhvata orijentaciju, usložnjavanje radnje, procenu, rasplet i kodu. Na užem jezičkom planu biće uočeni elementi usmene svakodnevne razmene, upotreba dijalekta, ličnih imena, oklevanje i popravke, reformulacija itd. Filmski dijalog transkribovan je prema Gejl Džeferson (Jefferson, 2004), a tabela oznaka data je na Slici 1:

[]	preklapanje
=	tesno vezani elementi, nema pauze
(0.0)	broj u zagradi označava pauzu u desetinama sekunde
(.)	kratki interval (± desetina sekunde) u ili između iskaza
	podvlačenje označava naglašavanje, prema visini ili jačini tona
::	dve tačke (i ponovljene) označavaju produžen glas
↑↓	uzlazna i silazna intonacija
REČ	velika slova označavaju glasniji izgovor
°reč°	znakom za stepen označava se mekši i tiši izgovor
> <	brži izgovor
< >	sporiji izgovor
.hhh	udah
hhh	izdah

(())	opis neverbalne radnje
(h)	plazivnost, kad se neko zaplače ili zasmije
£reč£	kroz osmeh
#word#	plaćni glas
/	samoispravka

Figura 1: Sistem transkripcije dijaloga prema Gejl Džeferson (Jefferson, 2004)

Od dubinskog ka površinskom nivou, značenje se postepeno uvećava i pretvara se u označavanje (*from meaning to signification*). Dubinski narativni nivo je poput levka iz kojeg se na diskurzivni plan slivaju individualni iskazi (Greimas & Ricoeur, 1989), realizujući sintagmatski narativni nivo. Svaki iskaz tako sadrži elemente paradigmatke naracije i oslikava njenu suštinu, ali će neki delovi svakako ostati sakriveni (Greimas & Ricoeur, 1989) i dostupni za dalja tumačenja.

Odnos između paradigmatkog i sintagmatskog realizovanja značenja prikazan je na slici 2. Na paradigmatском dubinskom planu vidimo semiotički kvadrat, čija se kompleksna značenja potom polako reflektuju na sintagmatski plan horizontalnog izraza.

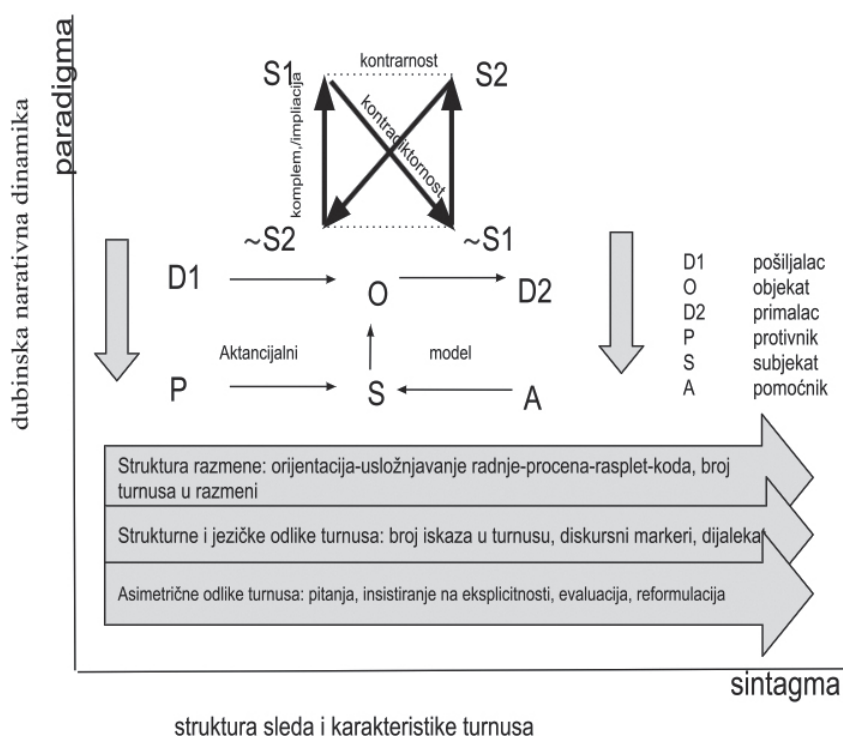

Figura 2: Paradigmatška i sintagmatska strukturalna teksta

Rezultati i diskusija

Dubinski nivo

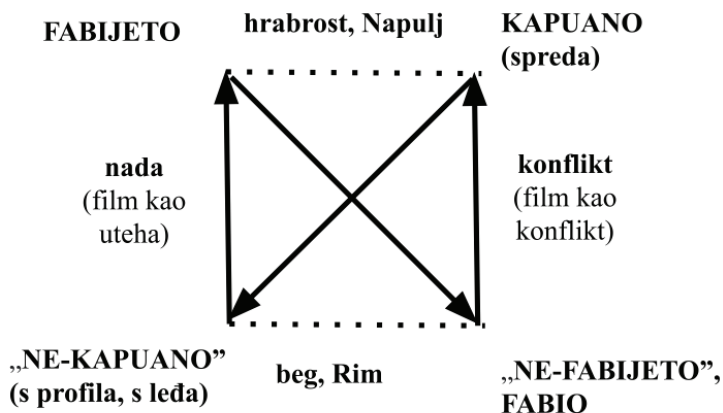
Greimasov semiotički kvadrat je „istovremeno teorijski okvir, analitičko oruđe i vizuelna predstava za semantičku i diskurzivnu analizu unutar koga možemo razumeti naizgled različite ideje kao manifestacije istog temeljnog fenomena” (Antonijević, 2010, str. 198). Četiri temena kvadrata (S1, S2, ~S1 i ~S2) omogućavaju složene odnose kontrarnosti, kontradiktornosti i komplementarnosti. Semiotički kvadrat tako otkriva i skrivena značenja u tekstu.

Kontrarnost je u kvadratu uspostavljena između temena horizontalnih stranica, između S1 i S2, i ~S2 i ~S1, odgovara ekvipolentnim opozicijama Nikolaja Trubec-koj i uspostavlja se između termina duž semantičke ose (npr. duž ose obojenosti, kontrarni odnos bi bio između crne i bele, Antonijević, 2010: 160). U analiziranom dijalogu kontrarnost se odvija duž ose „režiser”. Na jednom kraju je Fabijeto, mladić koji želi da postane režiser, a nasuprot je Kapuano, već poznati napuljski režiser. U ovom odnosu, Fabijeto je Jakobsonov neobeleženi termin, a Kapuano obeleženi, a njegova osobenost markirana je ponašanjem i, pre svega, govorom, koji ćemo posebno analizirati na diskurzivnom nivou nešto kasnije.

Odnos kontradiktornosti je u kvadratu prikazan dijagonalama S1~S2 i S2~S1. Odgovara privativnim opozicijama Trubecskog i Jakobsona (po diskunciji „ili...ili”: sreća–nesreća, živ–neživ, itd). To je odnos koji se uspostavlja između Fabijeta i Fabija („Vreme je da te zovu Fabio”), i između Kapuane „ne-Kapuane” – dok ga gledamo s leđa i iz profila. „Ne-Kapuano” se vizuelno manifestuje na početku dijaloga, pre svega, posturom i govorom tela.

Komplementarnost ili implikacija se ostvaruje između ~S2S1 kao pozitivne deikse (npr. nesmrt implicira život) i ~S1S2, kao negativne deikse (npr. neživot implicira smrt). „Ne-Kapuano”, na početku razgovora sa Fabijetom govori o filmu kao utehi za bol. Nasuprot otome, Fabio implicira konflikt sa Fabietom, borbu sa samim sobom da konačno sazri, te sad kao Fabio implicira novu poetiku filma, filma kao konflikta.

Iznad svih ovih odnosa javljaju se još i kompleksni termini. Pozitivni kompleksni termin između S1 i S2 po principu objedinjavanja i S1 i S2, i negativni ili neutralni kompleksni termin kao konjunkcija sub-kontrarnih ~S2 i ~S1, odnosno ni S1 ni S2. (Slika 3). Ono što objedinjuje Fabijeta i Kapuane je hrabrost i Napulj, a „Ne-Kapuanu” i Fabija želja da se pobjegne, čak Rim.

Slika 3: Semiotički kvadrat sekvence susreta između Fabijeta i Kapuane

Semio-narativni nivo

Gregasov aktancijalni model nastao je pod uticajem Vladimira Propa i obuhvata šest aktanata na kojima se zasniva priča: subjekat (protagonista), objekat (predmet subjektove želje), pošiljalac (inicira radnju), primalac (ima koristi od radnje), pomoćnik (pomaže subjektu) i protivnik (odmaže subjektu). Aktanti mogu biti i nefigurativizovani i neantropomorfni. Likovi u priči mogu zauzimati jednu ili više aktancijalnih pozicija i aktancijalnih uloga u svakom trenutku (Antonijević, 2010, str. 191–192).

U ovom kratkom dijalogu takođe je moguće uočiti aktancijalnu dinamiku. Podstaknut smrću roditelja (pošiljalac), Fabijeto (subjekat) želi da snima filmove (objekat) za publiku (primalac), ali ga lični bol i želja za bekstvom u Rim ometa u snimanju pravih filmova (protivnik), dok mu Kapuano nudi saradnju (pomoćnik). Još jedan pomoćnik može se uočiti u poslednjoj sceni voza, kad Fabio ugleda monaha dečaka (municipello).

Diskurzivni nivo

Multiklauzalna struktura usmene priče (Labov & Waletzky 1967) sadrži faze: apstrakt, orijentacija (odgovara na pitanja ko, šta, kako, kada, gde), usložljavanje radnje (splet događaja), procena (poenta priče), rasplet (šta je bilo na kraju) i koda (dodatni komentar)⁵.

Iako apstrakt nedostaje (često u usmenoj razmeni) i iako u formi dijaloga, ovaj narativ ima gotove sve elemente usmene priče.

⁵ Transkript dijaloga iz filma, scenarija i prevod napuljskog dijalekta na italijanski dostupan na <https://docs.google.com/spreadsheets/d/1tUvQzKTSa9VmF5cBamP87vpoM6KerBTOavi5Nt5tLVU/edit#gid=0>

Orijentacija obuhvata prvih nekoliko (=) turnusa, saznajemo za kim trči Fabijeto i zašto (jer je njegov veliki obožavalac).

1	F: CAPUANO! ↑ Capuano, sono Fabietto↑ Schisa. ↓=
2	C: = E a me che me ne fotte? Chi t'sape! =
3	F: = Sono un suo grande ammiratore. =
4	C: = A me gli ammiratori m'stann' 'ncopp 'o cazz! A me piace il conflitto. Hai capito, guagliò? ↑ Senza il conflitto non si progredisce. ↓ Senza il conflitto è solo sesso. E il sesso non serve a ni:ente. ↓ (0.2)

Takođe nam se polako otkriva i sam Kapuano, najpre s leđa, potom iz profila izgovara oštro da ga obožavaoci ne interesuju, da on poštuje sukob jer bez njega nema napretka. Ova rečenica je gotovo dramska i može se odnositi na umeće pisanja scenarija. Bez sukoba nema razvoja priče. Na jezičkom planu, u odgovorima režisera dominiraju retorska (2) i pitanja kao diskursni markeri (4), upotreba dijalekta i evaluacija (4).

Usložnjavanje radnje počinje scenom na ulici, kad već vidimo obojicu protagonista s preda.

5	F: = Ma dove va, aspetti un attimo. (.) =
6	C: = Stai ancora 'ccà? (.) Ma che guarda a fa'? =
7	F: = Niente. Guardare è l'unica cosa che so fare. ↓ =
8	C: = Ma te ne vai si o no? Ma c'bbuò a me? ↑ =
9	F: = Cosa vo:gliò? ↑ Tutto. Tutto. Quello che ha detto a teatro... io sono sconvolto. Cioè, non pensavo che si potesse alzare a protestare. =
10	C: = E infatti non si fa. ↓ Sono io che faccio 'o cazz' ca m'pare. ↓ Io sono libero. ↓ Tu sei libero? ↑ =
11	F: = A questa domanda preferirei rispondere più avanti. ↓ =
12	C: = ((ride)) E 'nu poc' 'e coraggio, 'o tieni? =
13	F: = Ce l'ha qualche domanda meno impegnativa magari? ↑ =
14	C: = £Ricordati£! Chi nun ten' coraggio nun s'cocca cu' femmene £belle£!
15	F: = <.Senta Capuano ↓ (0.2)...h la vita, ora che la mia famiglia si è disintegrata, non mi piace più. ↓ Non mi piace più....h Ne voglio un'altra, immaginaria, uguale a quella che tenevo prima. La realtà, non mi piace più. ...h La realtà è scadente. ↓ Ecco perché voglio fare il cinema. Anche se avrò visto al massimo tre, quattro £film£. >

U ovoj fazi priče takođe svaki Kapuanin turnus je u obliku pitanja (6, 8, 10, 12, 17, 19, 21) i izražavanja u vidu poslovice (14). Radnja se usložnjava Fabijevim priznanjem da mu se život ne dopada od kako mu se porodica raspala (15). „La realtà è scadente” je rečenica koja se u ovom filmu pripisuje Feliniju. Izgovara je Fabijetov brat Markino, nakon neuspele audicije za Felinijev film. Da li ova rečenica implicira da film može da ponudi bolju i lepšu stvarnost? Ovaj deo razgovara završava se kratkom Kapuaninom evaluacijom (16):

16	C: = Nu basta. Schi:sa. ↓(.) Nu <u>ba</u> :sta. ↓
----	---

Fabijeto i Kapuano potom ulaze u pećinu, ambijent koji gotovo da podseća Doreove ilustracije Dantea i Vergilija. Uzvišena režiserova invokacija isprepletana je sa narodskim vulgarnim izrazima, dok Fabijeto zadržava učitiv ton standardnog italijanskog jezika. Ovi trenuci predstavljaju početak građenja asimetričnog odnosa između učitelja i učenika. Učitelj postavlja pitanja (17, 19, 21), insistira na eksplicitnosti (25, 27), donosi brze sudove (19, 21).

17	C: ‘O ci:nema! ↑‘O ci:nema! ↑Vann’ fa’ tutt’ quant’ stu cazz’ ‘e cinema. Ma p’fa’ ‘o cinema c’ vonn’ ‘e palle! Tu ‘e tien’ ‘e pall’ gua:gliò?↑ =
18	F: = Ho fortissimi dubbi.↓ =
19	C: = E allora si’ nun tien’ ‘e palle t’ serve nu <u>d</u> olore. ‘O tieni nu <u>d</u> olore?↑ =
20	F: >Si!!↑ Quello si!!↑ L’ho appena raccontato. Sotto quell’aspetto sono messo bene!↑< =
21	C: = Mmm, e cosa mi hai raccontato? ↑Un dolore? ↑No, no, tu non tieni nisciuno dolore. ↓Tu tieni ‘na s(h)peranza!↑E la speranza fa fare film consolatori. ↓ La speranza è una trappola. ↓
22	F: =Mi hanno lasciato solo, Capuano. ↓ E questo si chiama dolore.=

Ovaj razgovor kulminira Kapuaninom oštrom reakcijom (23):

23	C: =NON BASTA, SCHISA!↑. C’HANN’LASCIAT’ SOLI A TUTT’ QUANTI! ↑ Tu sei solo?↑ M’pass’ piò cazz’! PERCHE’ NON SEI ORIGINALE. ↓ Sent’a me: dimenticati il dolore e pienza a divertirti accusi hai fatto cinema.↓ Si, però ‘e tené coccos’ ‘a ricère. ↓‘A tien’ cocos’ a ricère o no? ↑ Perché (.) vedi (.) la fantasia, la creatività, sono falsi miti che non servono a nu cazz’ ↑!
----	--

Procena se dalje nastavlja temom šta treba da budu filmske teme i Kapuano ponovo dramatično reaguje na ideju o odlasku u Rim (27):

24	F: =Non lo so, non lo so se ho qualcosa da dire. Come si fa a capire? ↑=
25	C: =BOH! ↑Che cazz’ ‘n sacc! Io teng’ quattro cose ‘a ricère. Solo quattro. ↓ E tu?↑ =
26	F: =Non lo so, pensavo di andare a Roma a fare il cinema, così capisco se ci sono tagliato.=

27	C: = A Roma? La fuga? So' palliativi 'ro cazz'! ↑ Alla fine torni sempre a te, Schi:sa. ↑ E torni qui. Torni al fallimento >perché è tutto un °fallimento°, tutto una °cacata °↓< 'E capit' o no? Nessuno inganna il proprio fallimento. ↓ E nessuno se ne va veramente da questa città. ↓ Roma? ↑ MA C' CAZZ' CI VAI A FA' A STA ROMA? SOLO 'E STRUNZ' VANN' A ROMA, MA HAI VISTO QUANTI COSE 'A RACCONTA' C'STANNO IN' A STA CITTA'! ↑ GUARDA! ↑
----	--

Rasplet dramskog sukoba počinje tek po izlasku iz pećine na morsku obalu. Kapuano insistira na eksplicitnosti (28), ponavljajući imperative (*raccunta*), ohrabrujući Fabijeta (*tieni coraggio, forza*). Konačno, Fabijeto, uznemiren, priznaje šta ga je najviše povredilo, činjenica da nije mogao da vidi mrtve roditelje (29), nakon čega Kapuano poentira (30) i prvi put, poput učitelja, oslovljava Fabijeta punim imenom, a ne deminutivom. Fabio mora da se pribere, da dođe k sebi, ali ne sme da se prepusti ili odrekne bola, odrodi od samog sebe, svog grada, porekla. Takođe je učestala upotreba ličnih imena, kao tipičnih za filmski dijalog (Berliner 1999: 3).

28	C: °Ma è mai possibile che sta città nun t'fa veni in mente niente 'a raccunta? Insomma, Schi:sa, ↓ 'a tien' coccos' 'a ricèere? O sì nu strunz' comme a tutt quanto a la?° ↓A tien o no, 'na cosa a raccunta?↑ FORZA! CORAGGIO! ↑A TIEN' O NO 'NA COSA A RACCONTA? ↑A MO, TIEN O NO, 'na cosa a RACCONTA ↑ Tieni CORAGGIO↑ e lo dici. E tu ti muovi o no? ↑ Ce l'hai una cosa da raccontare? ↑
	F: Si!↑
28	C: Ah! SI'! ↑E DIMMELL! ↑
29	F: >QUANDO SONO MORTI, NON ME LI HANNO FATTI VEDERE!↑ < hhh (5.0) hhh
30	C: Non ti disunire, Fabio. ↓ (8.0) musica
31	F: Mi chiamano tutti Fabietto. ↓ =
32	C: = E' ora ca' t' faje chiammà Fabio. Non ti disunire. =
33	F: = Ma che significa? =
34	C: =L'ha / l'ha capì tu sul'! L'ha capì tu sul'omm' 'e sfaccimm'! Non ti disunire, #Schisa#. Non ti disunire #MAI#. Nun t' 'o può #permettere#!

I konačno, kao koda javlja se reformulacija (38) koja nedostaje u originalnom scenariju. Fabija roditelji nisu ostavili samog (36), nego su ga napustili (38). Ostavljamo privremeno, a napuštamo zauvek.

35	F: =Ma cosa vuol dire? Perché? =
36	C: =Perché non ti hanno lasciato solo =
37	F: (.) No?↑ =

38	C: =E no! ↑Ti hanno abbandonato. ↓ Senti a me, non ci andare a Roma. Vienimi ↑a trovare. M' truov' sempre 'cca. ↑ Accuss' facimm' 'o cinema, guagliò↑.
----	---

U poređenju sa uobičajenim odlikama interakcijama na filmu (Rossi 2011) i spontane razmene (Cresti in Rossi 2011), ovaj dijalog sadrži duže replike, i prema broju iskaza u turnusu i prema broju reči u turnusu.

	Broj reči u turnusu	Broj iskaza u turnusu
Film	8,35	1,92
Spontani govor	13,67	2,12
Fabijeto-Kapuano	17.33	3.58

Nije uočena učestala upotreba ili raznovrsnost diskursnih markera. Naime, ističu su samo: *vedi* i *Hai capito, guagliò?* (i u varijanti '*E capit' o no?*). Marker *vedi* privlači pažnju slušaoca na neku specifičnu temu i obično zaustavlja tok dijaloga, ali istovremeno naglašava dobro isplaniranu strategiju govornika (Piazza, Bednarek & Rossiet, 2011). Marker *Hai capito?* i *E capit' o no?* mogu se smatrati varijantama markera *capisci/capite/capisce?* (Piazza, Bednarek & Rossiet, 2011), Ovaj marker tipičan je za jug Italije (Tomei, 2015), ali je i znak autentičnog italijaniteta u stranim filmovima (Tomei, 2015).

Kapuaneve rečenice su, kako smo videli, pretežno upitne, dijalektalne, čak poslovične. Oslikan je kao čovek iz naroda koji ima svoj čvrst stav o svemu, naročito o tome šta film treba da bude, kakve poruke da prenosi. Česta je interkalarna i apelativna upotreba *guagliò* (*guaglione* – na južnjačkom dijalektu znači mladić, dečak)

Zaključak

U ovom radu analiziran je dijalog iz filma „E' stata la mano di Dio”, Paola Sorrentina na dubinskom, semio-narativnom i diskurzivnom planu. Ispitana su dubinska paradigmatiska značenja jedne filmske sekvence i kako se ona jezički manifestuju u analiziranom dijalogu. Ovaj dijalog je značajan jer razrešava filmsku napetost, a jedna posebna rečenica ušla je brzo u politički kontekst i svakodnevnu upotrebu.

Film je priča o sazrevanju mladića Fabijeta, gubitku roditelja, samospoznaji, porodici, slobodi, Napulju i, najзад, poetici filmske umetnosti. Od dubinskog ka površinskom nivou značenje se pretvara u označavanje (*from meaning to signification*) i samim tim postepeno se uvećava. Za paradigmatisku, dubinsku analizu primenjen je semiotički kvadrat kojim se otkrivaju različite poetike i značenja filmske umetnosti (film kao uteha i film kao sukob) i implicirane razlike između dva italijanska grada (Napulj i Rim). Ove ujedinjene vrednosti zahtevaju dodatna razmatranja iz ugla teorije filma, ali i otvaraju tumačenja italijanskog grada (Napulja) kao posebnog

protagoniste u (ovom) filmu. Takođe je potvrđeno da se Greimasov narativni aktancijalni model može uočiti i na nivou same interakcije. Svi aktanti (subjekt, objekt, pošiljalac, primalac, pomoćnik i protivnik) uočeni su u ovoj jezičkoj razmeni. Ovom proverom pokazalo se da se narativni aktancijalni model može ostvariti svoj potencijal u kratkoj dijaloškoj formi, kao epizodi celokupne priče. I kao što zrno peska ima sve odlike peščane dine, i ovaj dijalog, kao sastavni deo ima sve odlike ove filmske priče, kao celine.

Na diskurzivnom planu otkriveno je da analizirani dijalog ima strukturu usmene priče. Naročito su jezički razvijene faza usložnjavanja priče i faza procene gde se odnos između Fabijeta i Kapuane uspostavlja kao odnos između mentora/učitelja i učenika. Od diskurzivnih strategija uočene su one tipične za asimetričnu interakciju: učitelj postavlja pitanja, insistira na odgovorima, obraća se punim imenom, čak i prezimenom. Naposljetku, Kapuano poentira efektom reformulacijom koja podstiče na razmišljanja o razlici između italijanskih glagola *lasiare* (ostaviti) i *abbandonare* (napustiti).

Ovaj dijalog nije tipičan ni za svakodnevnu ni za filmsku interakciju. Replike su duže u odnosu na broj reči i broj iskaza u turnusu. Oseća se da je izgovoreni tekst napisan, pa onda izgovoren. Pretpostavljamo da je to zbog toga što u dijalogu gotova da nema popravki (svega jedna), ponavljanja i prekidanja. Diskursni markeri ograničeni su na marker *vedi* i varijante *Hai capito?* Ipak, dijalog svojom naratološkom strukturom, paradigmatiskim bogatstvom značenja i sintagmatskom raznolikošću izraza gotovo da poetično razrešava dramsku napetost celog filma.

Ova sekvenca takođe podstiče na dodatna razmišljanja. Ako je osnovno pitanje kojim jezičkim makro strategijama i strukturama organizacije teksta postignuto značenje, ostaje otvoreno kako druga nejezička, vizuelna i sonorna sredstva doprinose stvaranju značenja i u kakvom su međusobnom odnosu. Scenografija u ovoj sekvenci obuhvata eksterijer – ulicu, prirodno zatvoren prostor – pećinu i ponovo otvoren prostor – morsku obalu. Ove scene čak podsećaju na Doreove ilustracije Dantea i Vergilija pre ulaska u Pakao (pećina, podzemni prolaz)⁶ i na samom ulasku u Čistilište (obala)⁷. Imajući u vidu konstantne Danteove citate tokom filma (npr. omražena baba tetka izjavljuje saučešće Danteovim stihovima sa ulaza u Pakao, „Per me si va nella città dolente, per me si va nell’eterno dolore, per me si va tra la perduta gente”, itd.), moguće je dalje tumačiti odnos između jezičke i vizuelne intertekstualnosti i ostale multimodalne izvore značenja (gest, pokret, kamera, osvetljenje, muzika, zvuk itd.). Pored toga, filmska reference i podsećanja na Felinija ili Tornatorea takođe su vredni dalje pažnje, kako na planu priče, tako i na planu filmskog postupka.

⁶ <https://librieparole.it/classici-letteratura/1334/dante-porta-inferno/>

⁷ http://www.rositour.it/arte/Doré%20Gustave/Purgatorio/Purgatorio%2019_52-54%20Avvio%20a
http://www.rositour.it/arte/Doré%20Gustave/Purgatorio/Purgatorio%2009_01-03%20Sogno.jpg

Literatura

- Antonijević, D. (2010). *OGLEDI IZ ANTROPOLOGIJE I SEMIOTIKE FOLKLORA I*. Etnološka biblioteka. Knjiga 51.
- Arnheim, R. (1957). *Film as Art*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Bartezzaghi, S. (2021, December 23). Non ti disunire. La frase del momento. *La Repubblica*. Retrieved from: <https://www.repubblica.it/commenti/2021/12/23/news/bartezzaghi-331388155/>
- Bednarek, M., & Zago, R. (2021). *Bibliography of linguistic research on fictional (narrative, scripted) television series and films/movies, version 4*. Retrieved from <https://unico.academia.edu/RaffaeleZago>
- Berliner, T. (n.d.). Hollywood movie dialogue and the ‘real realism’ of John Cassavetes. *Film Quarterly*, 52(3), 2–16.
- Bordwell, D., & Thomson, K. (2008). *Film Art* (Eight ed.). New York: McGraw-Hill Higher Education.
- Bubel, C. (2008). ‘Film audiences as overhearers’. *Journal of Pragmatics*, 40, 55–71.
- Antonijević, D. (2010). *OGLEDI IZ ANTROPOLOGIJE I SEMIOTIKE FOLKLORA I*. Etnološka biblioteka. Knjiga 51.
- Catà, C. (2022, January 1). „Non ti disunire“. *Mistero e grandezza della battuta cult di Sorrentino*. Retrieved from: https://www.huffingtonpost.it/entry/non-ti-disunire-mistero-e-grandezza-della-battuta-cult-di-sorrentino_it_61d01dfbe4b0d637ac966259/
- Chepinchikj, N., & Thompson, C. (2016). Analysing cinematic discourse using conversation analysis. *Discourse, Context and Media*, 14, 40–53.
- Dynel, M. (2011). Stranger than Fiction? A Few Methodological Notes on Linguistic Research in Film Discourse. *Brno Studies in English*, 37(1), 41–61.
- Eisenstein, S. (1949). *Film Form ESSAYS IN FILM THEORY*. HB/ Book Harcourt Brace /ovanovich.
- Fairclough, N. (1989). *Language and Power*. London: Longman.
- Ferzetti, F. (2021, September 2). È stata la mano di Dio, l’amarcord di Paolo Sorrentino esalta e delude. *LEspresso*. Retrieved from: https://espresso.repubblica.it/idee/2021/09/02/news/e_stata_la_mano_di_dio_paolo_sorrentino-316271113/
- Freddi, M. (2012). A phraseological approach to film dialogue: Film stylistics revisited. In *Yearbook of Phraseology* (pp. 137–162). De Gruyter. Retrieved from: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783110236200.137/html>
- Giannetti, L. (2001). *Understanding Movies* (9th ed.). Boston: Prentice Hall.
- Gonzales, L. P. (2014). Appraising Dubbed Conversation. Systemic Functional Insights into the Construal of Naturalness in Translated Film Dialogue. *The Translator*, 13(1), 1–38.
- Greimas, A. J., & Courtés, J. (2007). *Semiotica Dizionario ragionato della teoria del linguaggio*. Milano: Bruno Mondadori.
- Greimas, A. J., & Rastier, F. (1968). The Interaction of Semiotic Constraints. *Yale French Studies, Game, Play, Literature*, 41, 86–105. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/2929667>

- Greimas, A. J., & Ricoeur, P. (1989). On Narrativity. *New Literary History*, 20(3), 551–562. Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/469353>
- Jefferson, G. (2004). Glossary of transcript symbols with an introduction. In *Conversation Analysis: Studies from the first generation* (pp. 13–31). Amsterdam: John Benjamins.
- Kozloff, S. (2000). *Overhearing Film Dialogue*. Berkeley: University of California Press.
- Labov, W., & Waletzky, J. (1967). Narrative Analysis: Oral Versions of Personal Experience. *Journal of Narrative and Life History, Volume 7*, 3–38.
- Madron, P. (2021, December 20). *È stata la mano di Dio: i meme sul film di Sorrentino*. Retrieved from: <https://www.tag43.it/e-stata-la-mano-di-dio-sorrentino-signora-gentile-non-ti-disunire/>
- Markovic, T. (2017). Prirodnost jezika u dobrom filmskom dijalogu: analiza fonetski ne-realizovanog subjekta i pripovedačkog istorijskog prezenta u korpusu filmskih dijaloga. *Примењена лингвистика, Vol. 18*, 43–53. Retrieved from <http://doi.fil.bg.ac.rs/pdf/journals/primling/2017/primling-2017-18-4.pdf>
- McKee, R. (1997). *Story: Substance, Structure, Style, and the Principles of Screenwriting* (First edition ed.). New York: Regan Books.
- Mishan, F. (2004, July 3). Authenticating corpora for language learning: a problem and its resolution. *ELT Journal*, 58(3), 219–227.
- Monaco, J. (1981). *How to Read a Film: The World of Movies, Media, Multimedia: Language, History, Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Piazza, R., Bednarek, M., & Rossi, F. (2011). *Telematic Discourse*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Rossi, F. (2011). Discourse analysis of film dialogues: Italian comedy between linguistic realism and pragmatic non-realism. In *Telecinematic Discourse. Approaches to the language of films and television series* (pp. 21–47). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Schegloff, E. A. (1988). Goffman and the analysis of conversation. In *Erving Goffman: Exploring the Interaction Order*. (pp. 89–135). Cambridge and Oxford: Polity Press.
- Serrao, M. (2021). *Leggende napoletane*. Gaeta: Ali Ribelli.
- Sileo, A. (2017). Una lingua scritta per essere recitata come se non fosse stata scritta: paradossi e conseguenze nella (finta) oralità dei prodotti cine-televisivi. In *LA SCRITTURA ALL'OMBRA DELLA PAROLA* (pp. 73–89). QUADERNI DI LINGUISTICA - UNIVERSITÀ DELLA CALABRIA Dipartimento di Lingue e Scienze dell'Educazione.
- Sorrentino, P. (Director). (2021). *E' stata la mano di Dio* [Film]. The Apartment and Netflix (in collaboration with). (Original work published 2021)
- Terraneo, D. (2021, December 21). *Cosa vuol dire "Non ti disunire"? Il significato della frase in "È Stata la mano di Dio"*. Retrieved from <https://www.deejay.it/articoli/non-ti-disunire-significato-e-stata-la-mano-di-dio/>
- Tomei, R. (2015). Capish?! A linguistic journey and a final repatriation. *Gentes*, 2, 105–117. Retrieved from <https://www.unistrapg.it/sites/default/files/docs/university-press/gentes/gentes-2015-2-105.pdf>

Vecchio, C. (2021, December 16). Antonio Capuano: la „Mano di Dio“ mi fa paura. *La Repubblica*. Retrived from: https://www.repubblica.it/venerdi/2021/12/16/news/antonio_capuano_intervista_paolo_sorrentino_e_stata_la_mano_di_dio_napoli_cinema_regista-330150241/

Volli, U. (2008). *Manuale di Semiotica*. Bari: Laterza.

Marija Koprivica Lelićanin

THE POWER OF WORDS AND FILM: SORRENTINO AND “THE HAND OF GOD”

The word is a rather neglected semiotic resource in film interpretation. The production principle of “Show, don’t tell!” (McKee, 1997) induces us to give precedence to visual resources (Markovic, 2017) in movie analyses as well. However, verbal interaction can sometimes be the key to understanding. This is exactly the case with Sorrentino’s film “The Hand of God” (2021) and with the phrase “Don’t disunite, Fabio!” which quickly found its place beyond the “filmic reality”. Therefore, the main objective of this analysis is to interpret the most important meanings of this cinematic dialogue. The contrasting relationship between student and teacher, between the protagonist Fabietto and director Capuano, is initially presented with the semiotic square of Greimas (Greimas in Volli, 2008). Then, the turn-taking organisation, the structure of the interaction and its most important linguistic characteristics are examined. It has been observed that this dialogue has almost all the elements of an oral story (Labov & Waletzky, 1967; Labov, 1972), but that the asymmetrical distribution of power has been realized only by some linguistic means of underlining power while others are entirely absent. These observations shed light on the nature of film dialogue, highlight the similarities and differences between screenplay, film dialogue and everyday conversation, and confirm that the full meaning of a film is revealed only in a multimodal reading of the intersemiotic relationship of all cinematographic modalities, among which the word has its indispensable place.

m.lelicanin@sae.edu

Floriana Carlotta Sciumbata

University of Trieste

Department of Legal, Language, Interpreting and Translation Studies

TITLES ASSOCIATED WITH POWER IN A CORPUS OF FICTIONAL PROSE IN ITALIAN (XIX-XXI CENTURY)

Abstract: This study investigates whether and how titles related to military ranks, religious roles, and nobiliary titles, representing power and privileges, have changed and distributed throughout the last two centuries in literary works in Italian. Furthermore, the study focusses on possible differences between prose originally written in Italian and translations. The initial hypotheses are that, with social changes, the idea of power evolved as well, thus 'traditional' power titles diminished over time, and that historical events caused differences in the representation of power in Italian and foreign literature. The study is based on a corpus of fictional prose written by Italian authors and translated into Italian from other languages between 1800 and 2005 (~8,000,000 words). The extraction is conducted using automatic methods: a list of words related to figures of power is created using WikiData, then items are found and counted in the corpus using ad hoc scripts. Although limits imposed by genres and topics in such a specific lexical extraction, which makes data too scarce to be statistically significant, observing trends partially confirms the initial hypotheses, as a generally descending tendency and small differences between the two sections of the corpus can be detected.

Key words: corpus analysis; automatic extraction of textual data; military ranks; religious ranks; nobiliary titles; prose; Italian; translations; diachronic analysis

1. Introduction

Power is often tied to specific words that are granted for varied reasons, as honor, merit, or hereditariness. They determine possessions, define hierarchies, allocate powers, give privileges and duties, and grant special statuses. Among these, there are military ranks, religious roles, and nobiliary titles, sometimes overlapping one another, which have determined the delimitation of social classes and marked the course of history. They have also shaped literary landscapes, being the protagonists of prose, plays, and legends since ancient times, often opposing the working classes and embodying historical changes. They can even be associated with specific literary genres, as war or crime novels for the armed forces;¹ fairy tales and epic fantasy for nobility; and religious allegorical fiction for religious figures.

¹ The representation of the military has also been used for propagandic reasons during critical historical periods, cf. Hooker 1996.

The relationship between history and literature is a well-established topic,² often debated as their connection is not direct, since historical facts “are matched and reshaped by literary form-giving”, as Franco Moretti observes in his essay emblematically titled *The Bourgeoise between History and Literature* (2013: 13-14), which is also a good example of a study regarding the link connecting history, literature, and power. Their correlation has also been widely explored by scholars internationally and from different points of view. Among numerous studies, by way of example only, Posner (1989) focusses on the role of nobility in Renaissance and seventeenth-century literature and society while Saccone (1991) analyzes it in Tomasi di Lampedusa’s works; Pleij (2002) observes how the representation of high and low classes changed in medieval times in Dutch literature; Librandi (2009) considers the link between language and the Catholic Church in Italy.

This study investigates whether and how titles related to military ranks, religious roles, and nobiliary titles changed and distributed throughout the last two centuries in literary works in Italian. The study is based on a corpus of fictional prose written by Italian authors and translated from other languages between 1800 and 2005 (~8,000,000 words). This two-hundred-year period is interesting because historical events determined profound changes that revolutionized society: does the representation of power and powerful figures reflect that change? A preliminary hypothesis is that figures of power that are being considered have been decreasing time, as society has evolved and has been relying on new representatives of power, such as politicians, tycoons, actors, influencers, etc. The second hypothesis is that the representation of power differs in native Italian prose and in translated works. This idea is assessed by comparing them to understand whether and how history shaped power inside and outside of Italy.

To reach the aim of this study, quantitative methods are used. First, titles related to military, religious, and nobiliary power are scraped by using automatic methods and tools. The corpus is later parsed to get a list of lemmas for the lexical extraction; then, trends in the use of power-related words in different time periods and original/translated works are explored and commented: each category is observed to analyze trends and identify changes.

A caveat must be kept in mind for this study, since its lexical analysis is very specific, occurrences of items may be few, and the distribution of genres is a considerable influence on the results. Indeed, as mentioned, religious, nobiliary, or military ranks often appear in specific genres, that may be more or less present in the corpus. Another factor are topics and settings. For instance, if the corpus had included *The Name of the Rose* by Umberto Eco, which is set in a monastery, religious ranks would have been more represented. However, data can at least give an insight on representation of power in literature.

² See Zanni Rosiello (2013) for an overview on the matter.

2. Tools and materials

For this study, quantitative methods are used on a corpus, which is the same used by Ondelli (2019),³ that collects works of fictional prose, both literary and paraliterary, published in Italian between the XIX and the beginning of the XXI century, totaling approximately 8,300,000 words distributed in 111 works. The corpus is the most complete available as it covers the whole time span taken into account and includes prose that can be ascribed to a diverse range of genres, which makes it a good starting point for this study. Furthermore, it contains two sections: one comprising texts by Italian authors and the other of similar size consisting foreign works translated into Italian.⁴

Moreover, each section is divided into four time periods: 1800-1899, 1900-1945, 1946-1975, and 1976-2005, that are determined by social and cultural factors that outline specific historical periods (cf. Ondelli, 2019: 100-101). The first period, the 19th century, is considered as one, to have enough material to analyze, given the difficulty to find texts of that century. Furthermore, Italy was still a socially and politically fragmented and poorly literate territory under the French linguistic and cultural dominance. The 1900s are divided into three phases: the period including the two world wars (1900-1945), when the French influences were gradually countered by fascist purism and wars radically changed the life of millions of people in Europe; the 1946-1975 period, which saw an economic boom, an improvement in literacy levels, and a better diffusion of the Italian language in Italy, followed by new linguistic debates; and the last period, also including the first five years of the 2000s (1976-2005), characterized by the progressive oralization of Italian in an increasing Anglicizing globalization context.

Details on the number of tokens in each part are illustrated in Table 1.

	1800-1899	1900-1945	1946-1975	1976-2005	Total
Italian	861,044	1,205,980	914,000	1,226,630	4,207,654
Translations	860,022	1,210,605	918,796	1,155,188	4,144,611
					8,352,265

Table 1: corpus composition

One of the problems that arose during this research work was the lack of an existing lexical list containing words representing religious, military, and nobiliary figures. To bridge this gap, an ad hoc list for the study was created. A first attempt was made by consulting online dictionaries and encyclopedias to try an automatic extraction of words relevant to this research, as they list and define countless lexemes; however, they proved to be of little use because of their lack of systematicity and

³ I thank Stefano Ondelli for giving me permission to use the same corpus.

⁴ Details on the composition and size of the corpus (translations and Italian works) can be found in Ondelli, 2019.

because they contain unstructured data. Indeed, although definitions of different lexemes may show some regularities, they are not consistent enough to automatically detect words describing figures of power: trying to create rules for automatic extraction would be extremely time-consuming, as would manually picking relevant entries.

Encyclopedias are also characterized by poor systematicity, and entries referring to power are scarcer than dictionaries. For example, by searching the Treccani encyclopedia, definitions for *arciduca* ('archduke'), *caporale* ('corporal'), or *cardinale* ('cardinal') can be found, but the same encyclopedia does not return results for *principessa* ('princess') or *caporalmaggiore* (a military rank corresponding to the English 'private'); in fact, it gives results concerning people in those roles rather than definitions of the same roles.

A solution to assemble a list for lexical extractions came from WikiData,⁵ the database underlying the Wikimedia-related projects, including Wikipedia. WikiData has several valuable assets: in addition to being freely available through a public domain license, it contains structured data, i.e., organized by predefined fields, which facilitate automatically extracting information. Finally, WikiData is a multilingual database, and each entry is linked to its equivalent entries in all available translations. This may prove useful with a view to future research dealing with several languages.

The WikiData database contains sections concerning titles of power, which are used to categorize entries referring to people in Wikipedia. namely, said categories are 'Ecclesiastical occupations',⁶ 'Catholic religious occupation',⁷ 'Christian religious occupation',⁸ and 'Episcopal function',⁹ combined to create a list of religious positions,¹⁰ 'Military ranks',¹¹ and 'Noble ranks'.¹² The items contained in the three categories were automatically extracted and used to populate a table.

To extract the items of the list from the corpus, it was lemmatized using *UDPipe* (Straka, Hajič, & Straková, 2016), a software capable of performing lemmatization, part-of-speech tagging, and syntactic analysis. This process was carried out with a focus on part-of-speech tagging and lemmatization. The former is needed to recognize nouns, thus avoiding results due to other part of speech, e.g., the words *canonico* and *generale* can be used as a noun ('canon' and 'general') and as an adjective ('canonical' and 'general'). In this case, only the first meaning

⁵ A similar task, concerning different categories, was carried out by Sciumbata, Nadalutti & Tringali (2021).

⁶ <https://www.wikidata.org/wiki/Q11773926> (last consulted 12/9/2022).

⁷ <https://www.wikidata.org/wiki/Q63188808> (last consulted 12/9/2022).

⁸ <https://www.wikidata.org/wiki/Q63188683> (last consulted 12/9/2022).

⁹ <https://www.wikidata.org/wiki/Q21114371> (last consulted 12/9/2022).

¹⁰ Indeed, unlike the other two, those three categories were rather incomplete from the perspective of this study: each one lacked important titles. For instance, *papa* ('pope'), *cardinale* ('cardinal'), *suora* ('religious sister'), and *frate* ('friar') were missing from 'Ecclesiastical occupations', but they are relevant in this study, which focusses on religious figures in works written in a country with a Catholic majority.

¹¹ <https://www.wikidata.org/wiki/Property:P410> (last consulted: 12/9/2022).

¹² <https://www.wikidata.org/wiki/Q355567> (last consulted: 12/9/2022).

was considered. Lemmatizing is useful to get a ‘clean’ list of lemmas on which to perform the lexical extractions of the WikiData items and limit the issue due to the morphological complexity of the Italian language.¹³ Indeed, each WikiData entry is a lemma in its singular masculine form (e.g., *principe*, ‘prince’): trying to find that in a ‘raw’ corpus (i.e. not lemmatized) would miss all the plural forms (e.g. *principi*, ‘princes’). Feminine forms may be harder to spot as the lemmatizing process is not consistent: plural feminine words may be sometimes lemmatized as their singular feminine, others as their singular masculine form.¹⁴ However, here the extraction of feminine nouns is less problematic than in other studies, as WikiData already lists the feminine singular form of positions normally held by women, as *principessa* (‘princess’), *suora* (religious sister) and *monaca* (nun), *badessa* (‘abbess’), or *duchessa* (‘duchess’), while the other can be assumed to be traditionally held by men, especially in the case of the military and ecclesiastical fields. Nevertheless, future studies may focus on the identification of ‘unexpected’ feminine words connected to power, denoting changes in the role of women.

Ad hoc Python scripts¹⁵ were finally used to identify the words extracted from WikiData in the corpus and count their occurrences in each period. Lastly, possible false positives were purged from the resulting tables, as they have several meanings in Italian. It is the case of *signore*, which, as the English ‘sir’, is used either as a formal way to address a man or as a noble title; however, it is more probable to find it with the former meaning. The same happens with *padre* (‘father’), which may be an issue if considered a religious rank, and *maestro*, listed as a noble rank, but more commonly used to indicate a teacher, a master, or a musical conductor. *Giudice*, listed among noble ranks, is more common with the meaning of ‘judge’, while *cancelliere* (‘chancellor’) is problematic as it can indicate several official titles, including ecclesiastical and governmental ones.¹⁶ Therefore, they were purged from the list as well.

3. Results and discussion

The extraction process retrieved 36 items from the religious ranks category, with 1,402 occurrences; 49 military ranks, with 5,327 occurrences; and 33 items from the noble ranks category, with 9,435 occurrences in the whole corpus, totaling 118 items and 16,266 occurrences, representing 0.1947% of tokens.

¹³ Other issues may depend on other features of the corpus, e.g., orthographic rules. Cf. Cortelazzo 2021.

¹⁴ Cf. the explanation in Sciumbata et al. 2021.

¹⁵ The scripts are the same used by Sciumbata et al. (2021) and can be found at <https://github.com/flometis/ExSTRA> (last consulted 10/10/2021). I thank Luca Tringali for his invaluable help in designing and creating the scripts.

¹⁶ Other examples are *delfino* (‘dolphin’ rather than ‘heir apparent’); *infante* (‘child’ rather than ‘prince’); *rana* (‘frog’ rather than an absolute Hindu monarch); *finanziere* (nowadays indicating a revenue police officer, but in the past used more often to indicate a financial expert); *assistente* and *aiutante* (‘adjutant’ as military ranks, as they can have less specific meanings (‘assistant’ and ‘helper’ respectively); *vicario* (‘vicar’).

A first overview on the trends that can be observed in the corpus can be obtained by examining Figure 1, representing the relative frequencies of titles associated with power in each time segment of the corpus in translations (T) and works by native Italian authors (I).

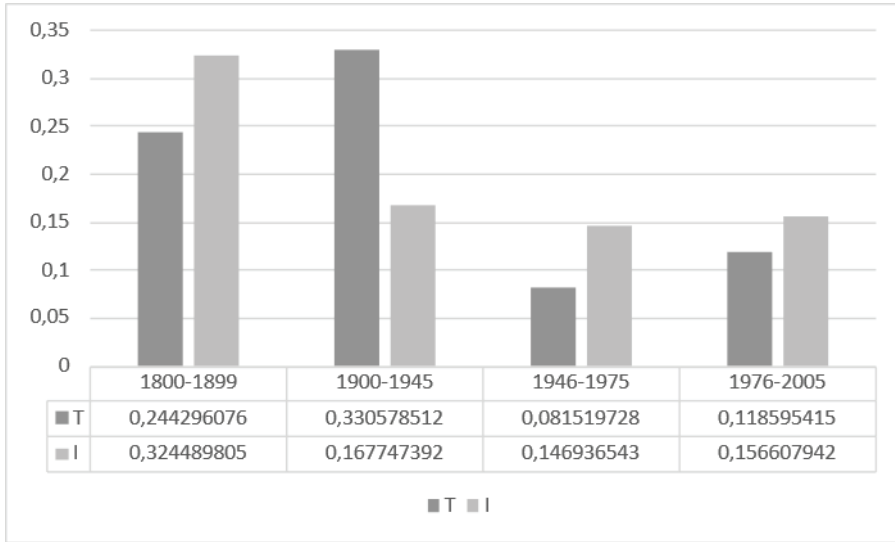

Figure 1: relative frequencies of titles associated with power for each period and divided by translated/Italian works

Note that, from now on, relative frequencies are very small, and figures generally show only tiny differences, that are not statistically significant, as suggested by p-values. The ANOVA¹⁷ p-value of works by Italian authors in the four periods is 0.73, the one of translated works 0.86, thus suggesting that there is no statistical significance in the changes observed over time. When comparing the Italian and the translated sections, the t-test p-value totals 0.36. Results therefore indicate that data may be insufficient, possibly due to the specificity of the task and the corpus composition. Anyway, results are still worth looking at for an insight on figures of power and their trends.

In translations, titles associated with power fluctuate throughout time, peaking between 1900 and 1945, where they double compared to the previous period. The following one shows a steep decrease, whereas there is a slight increase in the last one. Prose by Italian writers shows a similar tendency, but with a peak in the first time segment, then noticeably decrease in the first half of the 20th century, a very small downward tendency in the following period and a minimal growth after. In Italian prose, powerful characters tend to appear more often than in translations in three out of four time segments, with the exception of the 1900-1945 one, where they appear more than twice as often, with a ratio mirroring that of the first period.

¹⁷ Statistics are calculated using R.

In the following sections, each category will be discussed separately to understand its trends and differences between original and translated works.

3.1. Religious ranks

The first ten most frequent words related to religious ranks (Table 2) provide a first glimpse of the representation of religious power in the corpus.

Lemma	
suora (religious sister)	225
parroco (priest)	189
vescovo (bishop)	151
frate (friar)	105
papa (pope)	96
monaca (nun)	93
gesuita (jesuit)	80
curato (curate)	77
confessore (confessor)	58
canonico (canon)	57

Table 2: 10 most frequent religious ranks in the corpus

The most represented figures are religious sisters (*suora*), followed by priests (*parroco*): both represent the lowest ranks of the religious hierarchy. *Suora* appears in 23 texts of the corpus, with 75 occurrences in *Memorie di una ladra* written by Dacia Maraini in 1972. *Parroco* appears in 21 works, although 138 occurrences are concentrated in Tomizza's *La miglior vita* (1977), whose protagonist is a priest. In the top-10 list, there are two other words with similar meanings: *monaca* (in 28 works, appearing 20 times in Stendhal *The Abbess of Castro*), and *curato* (in 14 works, with 37 occurrences in Fogazzaro's *Piccolo mondo antico*). After all, even though religious power is usually in the hands of men, feminine religious characters appear quite often in the corpus.

To identify diachronic changes and observe differences between translated and Italian works, occurrences of religious ranks for each period and divided by translations and works originally written in Italian (I) can be observed in Table 5 (see the appendix), and their percentage on the number of tokens for each period is represented in Figure 2.

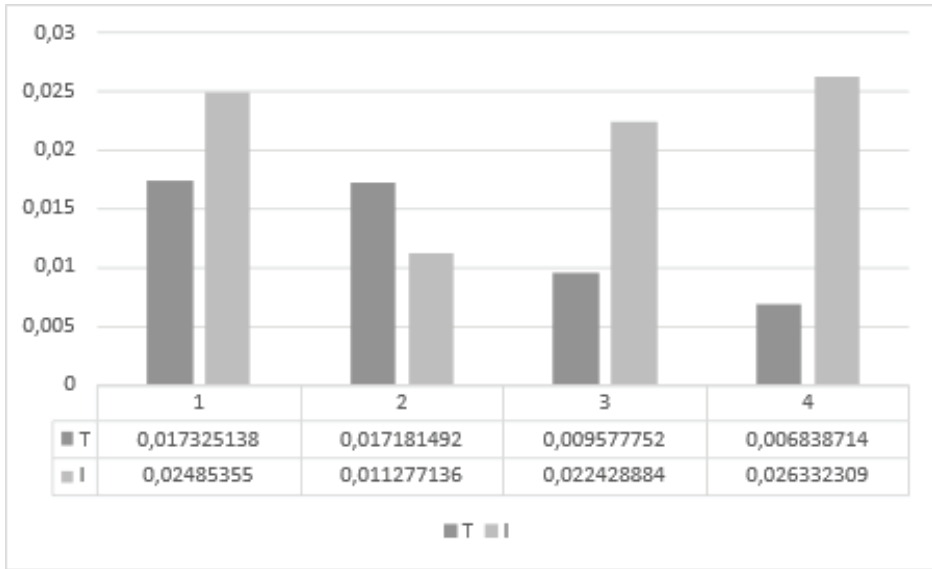

Figure 2: relative frequency of religious ranks for each period and divided by translated/Italian works

In the first two periods, translated works have the same number of religious titles, while in the following ones they tend to decrease. Italian writers, on the other hand, talk about religious ranks more often, with a decrease between 1900 and 1945, when religious titles are used more often in translations. In the following period, religious titles in Italian works grow considerably, peaking in most recent years.

Examining how religious ranks change through time, some ranks have been more or less steady (or at least they appear throughout the corpus), such as *suora*, *monaca*, *vescovo*, or *papa*. The last two show an increase in 1976-2005. Others have lost popularity, i.e., *canonico* and *curato*, often used in the 1800s in Italian and translated works, barely used in most recent years. Indeed, both have been losing popularity in the Italian language, as they are less common nowadays. *Frate* and *badessa* have very localized peaks, possibly due to the corpus composition and their frequency in individual texts.

3.2. Military ranks

As already shown, military ranks are the category with the most items found in the corpus. This is not coincidental, given that armies have very complex chains of command. Moreover, the corpus covers a period punctuated by numerous wars, including both world wars, which are told in many works. Furthermore, genre distribution is again a considerable influence, since several works composing the corpus can be labelled as war novels, while others belong to crime and mystery fiction.

Table 3 contains the 10 most frequent military ranks.

Lemma	Occurrences
soldato (soldier)	1210
capitano (captain)	871
generale (general)	868
ispettore (inspector/detective)	531
colonnello (colonel)	334
tenente (lieutenant)	252
sergente (sergeant)	218
maresciallo (marshal)	117
sottotenente (sub-lieutenant)	115

Table 3: 10 most frequent military ranks in the corpus

As for religious ones, the most frequent military rank is the lowest in the hierarchy, *soldato*, which appears in 69 texts. It is followed by several officers: *capitano* ranks second, appearing in 54 works, and *generale* in 68. Military ranks are therefore distributed more evenly compared to the religious ones, that tended to concentrate in fewer texts, as a result of the wars that have characterized the period under scrutiny.

By observing the distribution of *soldato* and other military ranks in the texts, it is easy to identify works in which war and the military world feature prominently, as in Malaparte’s *La pelle* (1949) (where *soldato* appears 147 times), set in Naples in 1943, in which many characters are American soldiers. *Tempo di uccidere* (1947) by Ennio Flaiano (123 occurrences) tells the story of an Italian officer experiencing the Italian invasion of Ethiopia. Other works are historical novels set in ancient Roman times, as *Numa Pompilius* (originally published in 1794 and translated into Italian in the 1810s) by Jean-Pierre Claris de Florian, and *L’impero dei Draghi* (2005) by Valerio Massimo Manfredi.

The occurrences of military ranks for each period and for translated/Italian works are summarized in Table 6 (see the appendix) and represented in Figure 3.

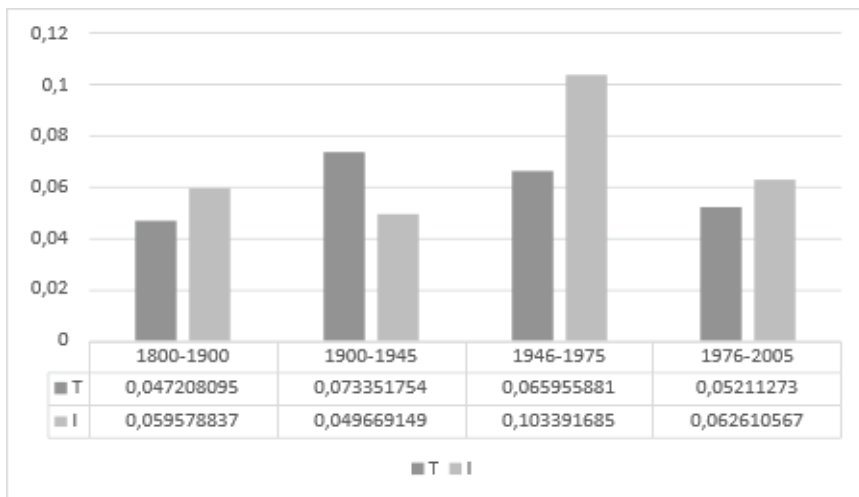

Figure 3: relative frequency of military ranks for each period and divided by translated/Italian works

In translated works, military ranks concentrate between 1900 and 1945 and a decline in the second half of the corpus, while the pattern in Italian works is more consistent, stills showing a peak between 1946 and 1975, in the post-war era. As already observed for the whole corpus in general and religious ranks in particular, Italian writers tend again to mention figure of powers more often, except for the 1900-1945 segment.

Soldato appears consistently throughout the corpus, with its highest not coincidentally after World War II, where it almost triples compared to the previous segment in Italian works. A similar trend can be observed for *sergente*, *generale*, and *colonello*, with the last two growing in the latest period. *Marinaio* and *capitano* were instead more frequent in the first part of the corpus. An interesting case is *ispettore* (indicating both ‘inspector’ and ‘detective’, although not necessarily referring to a military rank): its frequency in translated works between 1946 and 1975 is linked to several novels belonging to the crime fiction, mystery, and thriller genres, such as *Blue City* by Millar (1950), *The King is Dead* by Ellary Queen (1951), two novels by Rex Stout featuring Nero Wolfe, a brilliant detective, etc.

3.3. Nobiliary titles

Nobles rank first in the number of occurrences and second for the number of items, being a very composite hierarchical system. The 10 most frequent words belonging to this group are listed in Table 4.

Lemma	Occurrences
principe (prince)	3177
re (king)	1066
cavaliere (knight)	928
marchese (marquess)	775
conte (count)	743
principessa (princess)	697
barone (baron)	558
duca (duke)	413
contessa (countess)	339
imperatore (empreror)	266

Table 4: 10 most frequent nobiliary titles in the corpus

While the most frequent military and religious ranks were the humblest, in the case of nobiliary titles the most mentioned ones are *principe* and *re*, the apex of the hierarchical pyramid in monarchies. 1977 occurrences of *principe* concentrate in *The Idiot* by Fyodor Dostoevsky, whose main character is a prince. *Re* is more frequent in Isabel Allende’s *Kingdom of The Golden Dragon*. *Imperatore* (‘emperor’) also appears often in the corpus, 150 times in Manfredi’s *L’impero dei Draghi*, suggesting again the relationship with topics and genres. Women are represented in two feminine titles that are among the most frequent noble titles in the corpus, both appearing very often in *Anna Karenina*: *contessa* 125 times and *principessa* 222.

The occurrences of noble ranks for each period and for translated/Italian works are summarized in Table 7 and represented in Figure 4.

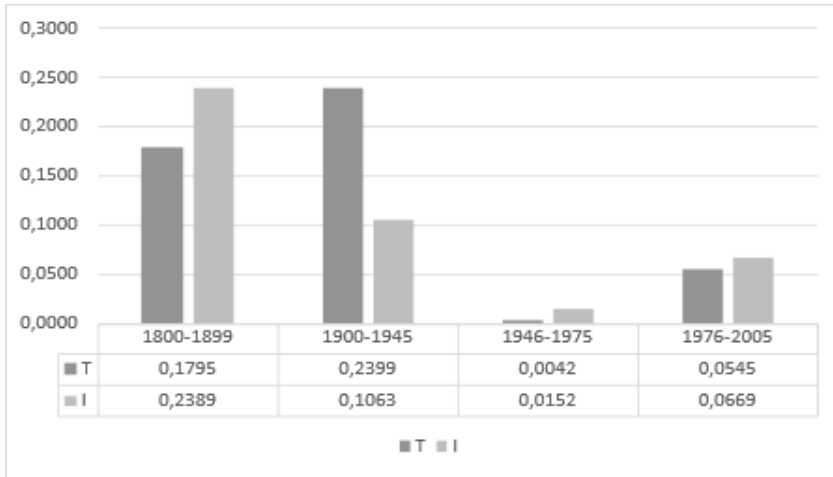

Figure 4: relative frequency of nobiliary titles for each period and divided by translated/Italian works

Both sections of the corpus show a similar trend, which is again mirrored in the first two periods. Indeed, noble titles in translations reach their highest point in the first 100 years, while the highest in Italian prose can be observed in the following period. However, both subcorpora see a considerable decrease in 1946-1975. This is not surprising in Italy, where nobility lost its status after 1946, with the end of the Italian monarchy. Finally, there is a grow in the last one, in which the percentage is nonetheless more than halved compared to 1900-1945. However, it is interesting to observe that nobles still form part of Italian literature to this day.

By analyzing how noble titles distribute in the sections of the corpus, it is possible to observe that some of them appear quite regularly, although with variations in the number of occurrences, as *principe* (with the exception of 1946-1975), *re*, and *regina*. Several titles show a high number of occurrences in specific periods, such as *barone*, even more frequent than *principe* in Italian works of 1800-1899, *duca* reaching its highest in the same period, *principessa*, *contessa*, and *marchese* dramatically decreased in the following periods, suggesting again their loss of social relevance.

Lastly, although often limited to hapax legomena, thus appearing only once in the corpus or in each time segment, some titles are more tied to specific cultures, such as *boiardo*, *emiro*, *margravio*, *maharaja*, *sultano*, *visir*, *pascià*, and *atabeg*. Others are historical titles recalling more ancient times, as *faraone*, *imperatore romano*, and *satrapo*.

4. Conclusion and future research

Even with the limit imposed by genres and topics, the specificity of the lexical extraction carried out in this study, and the consequent small differences recorded, which proved to be not statistically significant, it is still possible to draw a picture of changes in the representation of religious, military, and noble ranks in a corpus of prose published between 1800 and 2005. Data can be used for an insight into social changes, history, and literature, and highlight differences in Italian works compared to foreign prose.

Overall, Italian prose and translations show some differences, although not statistically relevant. Furthermore, when putting all the three categories together, the initial hypothesis assuming that a decrease in power figures should be seen, is excluded by statistics and partially borne out when observing raw numbers. Indeed, it is true for Italian works, where there is a peak in the first period and a considerable difference between the first and the second one, followed by a gentle decline. However, a very small growth can be noted in recent years. Generally speaking, however, the tendency is declining when the first and the last period are compared, titles indicating power are more than halved, suggesting that the three power categories that are being considered may have lost their social role. This is also true for translations, showing a similar tendency: titles are quite high in the first period, peak in the second and decrease in the last two. However, most recent years show again a small increase compared to the previous one. Furthermore, in general, figures of power appear more often in Italian works than in translations, with an inverted ratio in 1900-1945.

When examining each category separately, unexpected tendencies are shown as well. For instance, religious titles surprisingly reach their highest point in 1976-2005 Italian works, disproving the initial hypothesis, while translations show a steady downward trend. Religious figures are therefore still popular in Italian literature, despite the weaker role of religion in the country. Regarding military ranks, translations and Italian prose show their highest in different moments, with the former between 1900 and 1945, corresponding to World War I and II, and the latter in the post-war era, between 1946 and 1975. Military ranks also show comparable levels in the first and last period. Finally, noble titles, the densest ones, fall in both translated and Italian works. After a considerable reduction in 1946-1975, they show again a grow in most recent years, although they do not go back to the levels recorded in the first two sections of the corpus, when nobility often implied having wealth, possessions, power, and social status.

Data, especially regarding military ranks and nobility and the differences between Italian and translated works, can be interpreted in the light of historical events that have marked the two centuries under analysis, including the course of the two world wars and the fortunes of the Italian monarchy (which ended in 1946), with the consequent decline of noble titles, that have lost their legal and social value.

Furthermore, interesting insights emerge from titles, how often they occur and how they change through the corpus. Concerning both military and religious ranks, the most frequent ones are the lowest in the hierarchical pyramid (soldiers, religious sisters, priests), that also represent the most numerous representatives of

each category, whereas the most frequent nobiliary titles in the corpus correspond to the apex of nobility (kings and princes). Moreover, specific titles are indicators of topics and genres, as mystery, crime or historical novels.

In conclusion, results can help identify some changes over time, that are not always predictable, and confirm that the representation of figures of power in Italian literature somewhat differs from the one coming from other countries. However, data are scarce and statistically insufficient, thus it is still hard to trace the history and relevance of changes for each word: more advanced statistical methods, possibly applied to a larger and more varied corpus, may prove useful in this regard to reconstruct a clear picture in the evolution of power figures (cf. Trevisani & Tuzzi 2013). Lastly, more light can be shed on the topic through a new comparison of ‘traditional’ and ‘new’ figures of power for a better insight of the new shape of social hierarchies.

References

- Cortelazzo, M. A. (2021). Corpora e storia della lingua. *Rivista internazionale di tecnica della traduzione - International Journal of Translation* (23), 179–86. DOI: 10.13137/2421-6763/33465.
- Librandi, R. (2009). Indottrinare in un continuum di varietà. In R. Longo Lavorato (ed.) *De vulgari eloquentia: lingua e dialetti nella cultura italiana* (25-44). New York-Ottawa-Toronto, Legas.
- Moretti, F. (2013). *The Bourgeois between History and Literature*. London-New York, Verso.
- Ondelli, S. (2019). I verbi procomplementari nella prosa letteraria tra diacronia e traduzione, in *Rivista Internazionale di Tecnica della Traduzione – International Journal of Translation*, 21, 99-117. DOI: 10.13137/2421-6763/29125
- Pleij, H. (2002). Restyling ‘wisdom’, remodeling the nobility, and caricaturing the peasant: Urban literature in the late medieval Low Countries. *The Journal of Interdisciplinary History*, 32(4), 689-704.
- Posner, D. M. (1999). *The Performance of Nobility in Early Modern European Literature*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Saccone, E. (1991). Nobility and Literature. Questions on Tomasi di Lampedusa. *MLN*, 106(1), 159–178. DOI: 10.2307/2905251
- Sciumbata, F. C., Nadalutti P., & Tringali L. (2021). “Trovare lavoro” in un corpus di narrativa del XIX-XX secolo. Procedure, aspetti e problemi di creazione, estrazione e rappresentazione dei dati. *Rivista internazionale di tecnica della traduzione - International Journal of Translation* (23), 235–268. DOI: 10.13137/2421-6763/33468.
- Straka, M., Hajič J., & Straková J. (2016). UDPipe: Trainable Pipeline for Processing CoNLL-U Files Performing Tokenization, Morphological Analysis, POS Tagging and Parsing. In *Proceedings of the Tenth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC’16)* (4290-4297). Portorož, Slovenia: European Language Resources Association (ELRA). Retrieved from <https://aclanthology.org/L16-1680/>

Trevisani M., Tuzzi A. (2013). Shaping the history of words. In I. Obradović, E. Kelih & R. Köhler (eds.), *Methods and Applications of Quantitative Linguistics: Selected papers of the VIIIth International Conference on Quantitative Linguistics (QUALICO)* (pp. 84-95). Belgrade, Akademska Misao.

Zanni Rosiello, I. (2013). Rosiello, I. Z. (2013). Storia e letteratura. I romanzi come fonte storica. *Storicamente*, 9. DOI: 10.1473/stor438

Appendix

	1800-1899		1900-1945		1946-1975		1976-2005	
	I	T	I	T	I	T	I	T
abate (abbot)	3	20	12	3	1	2	7	
accolito (acolyte)			1			1		
arcivescovo (archbishop)	5	5	2	3			1	
badessa (abbess)	1			48	3		1	
canonico (canon)	19	26	8		1		3	
cappuccino (capuchin friar)	1	4	5		3	1	4	
cardinale (cardinal)	9	7	2	10	9	2	5	3
confessore (confessor)	25	7	7	5	9	3	1	1
consultore (consultor)				1				
curato (curate)	49	7	4	14	1		1	1
frate (friar)	11	9	17	3	11	52	1	1
frate carmelitano (carmelite friar)	1							
gesuita (jesuit)	2			9	7	5	55	2
inquisitore (inquisitor)		6	1	1			4	2
metropolita (metropolitan bishop)							1	
ministro di culto (minister of religion)				3	1			
monaca (nun)	21	9	9	22	17		2	13
monaco benedettino (benedictine monk)	3							
nunzio apostolico (apostolic nuncio)								1
padre provinciale (provincial superior)					1			
papa (pope)	7	8	2	15	7	17	36	4
parroco (parish priest)	13	10	6	5	11	2	140	2
patriarca (patriarch)	3	2	3	1			3	3
penitenziere (penitentiary)	1							
pievano (priest)		1						

prebendario (prebendary)		1						
prelato (prelate)	6	4	2	2	2			
priore (prior)		1					1	2
salesiano (salesian)							1	
seminarista (seminarist)			2	5	1		9	1
stilita (stylite)							1	
suora (religious sister)	29	5	37	18	108	1	8	19
terziario (tertiary)					1			
vescovo (bishop)	5	17	15	39	11	2	38	24
vicario generale (vicar general)			1	1				
grand total	214	149	136	208	205	88	323	79

Table 5: religious ranks by period and translated/Italian works

	1800-1899		1900-1945		1946-1975		1976-2005	
	I	T	I	T	I	T	I	T
aiutante di campo (aide-de- camp)	1		1	10	5		2	5
alfiere (ensign)	1	2			5		1	1
allievo ufficiale (officer cadet)					1			
ammiraglio (admiral)			3				2	
appuntato (gefreiter)					2			
bombardiere (bombardier)					4	1	12	10
brigadiere (brigadier)	3	1	9		8		3	
capitano (captain)	178	103	256	107	59	52	70	46
capitano di fregata (frigate captain)			1					
capitano di mare (captain at sea)	1							
capitano di vascello (ship-of-the-line captain)	1							
caporale (corporal)	15	2	3	11	8			14
caposquadra (foreman)							1	3
caposquadrone (chef d'escadron)			1					
centurione (centurion)							39	
colonnello (coronel)	6	14	5	47	46	66	125	25

comandante di gruppo (group captain)								3
comandante generale (commandant-general)			1					
comodoro (commodore)								1
console (consul)	7	3	1			8	9	12
feldmaresciallo (field marshal)				2				14
generale (general)	33	55	13	459	59	27	138	84
generale di brigata (brigadier)		1						1
generale di divisione (divisional general)	1							1
grande ammiraglio (grand admiral)			1					
ispettore (inspector/detective)	4	1		38	3	326	53	106
luogotenente (lieutenant)	24	31	27	13	13		4	
maestro di campo (mestre de camp)				1				
maggiore (major)	6	8	5	2	61	4	4	15
maresciallo (marshal)	4	5	1	49	37		18	3
marinaio (sailor)	83	21	85	9	27	15	44	9
nostromo (boatswain)	1							
optio (optio)							1	
primo tenente (senior lieutenant)							1	
recluta (recruit)	1	1	2	2	1	1	2	1
seniore (seniore)				1	2		3	
sergente (sergeant)	13	8	14	1	103	30	4	45
sergente capo (master sergeant)								1
sergente maggiore (senior master sergeant)				1	1			
soldato (soldier)	126	145	142	111	366	28	207	85
soldato scelto (private first class)							1	1

sottotenente (sub-lieutenant)		3		4	95		7	6
sottufficiale (non-commissioned officer)			1	2	2	1		
tenente (lieutenant)	4	1	25	14	37	47	14	110
tenente colonnello (lieutenant colonel)				2				
tribuno (tribune)			2	2			2	
tribuno militare (military tribune)							1	
viceammiraglio (vice admiral)		1						
grand total	513	406	599	888	945	606	768	602

Table 6: military ranks by period and translated/Italian works

	1800-1899		1900-1945		1946-1975		1976-2005	
	I	T	I	T	I	T	I	T
arciduca (archduke)	1						1	
atabeg (atabeg)							1	
barone (baron)	443	44	32	6	13	1	13	6
boiardo (boyar)		1						
cavaliere (knight)	151	328	215	66	26	4	124	14
conte (count)	86	140	361	70	4	1	63	18
conte palatino (count palatine)							1	
contessa (countess)	68	86	22	133	6		20	4
duca (duke)	298	68	32		4		8	3
duchessa (duchess)	35	54	1		4	1	1	5
emiro (emir)					1		1	
faraone (pharaoh)					4		6	12
granduca (grand duke)		12		2	1			
hidalgo (hidalgo)	2		2		5			
imperatore (emperor)	22	10	8	28	9	3	180	6
imperatore romano (roman emperor)	1							1
maharaja (maharaja)						1		
marchese (marquess)	152	100	460	4			23	36
margravio (margrave)		1					1	
monarca (monarch)	1	4	1	9	1	3	3	25

pascià (pasha)		1						1
principe (prince)	433	151	68	2226	20	3	146	130
principe ereditario (crown prince)		1					1	5
principessa (princess)	283	76	14	288	14	1	10	11
principessa reale (princess royal)				2				
re (king)	53	369	36	54	55	14	166	319
regina (queen)	15	78	12	12	12	5	22	33
satrapo (satrap)	1							
sultano (sultan)	4	2					2	1
viceré (viceroy)	1	1	13		1			
visconte (viscount)	6	16		1			3	
visir (vizir)							15	
grand total	2056	1543	1277	2901	180	37	811	630

Table 7: nobiliary titles by period and translated/Italian works

Floriana Carlotta Sciumbata

ТИТУЛЕ ПОВЕЗАНЕ СА МОЋИ У КОРПУСУ ПРОЗНИХ КЊИЖЕВНИХ ДЕЛА НА ИТАЛИЈАНСКОМ ЈЕЗИКУ (XIX–XX ВЕК)

Ово истраживање разматра да ли су се и на који начин титуле које се односе на војне и црквене чиновне, те племићке титуле, а које представљају речи традиционално повезане са моћи и привилегијама, промениле и дистрибуирале током последња два века у књижевним делима на италијанском језику. У раду се употребљују преводи и изворни текстови на италијанском. Уистину, моћ је често повезана са појединим титулама које се додељују из различитих разлога, као што су част, заслуга или наследност. Оне одређују право власништва, дефинишу хијерархије, распоређују моћ, додељују привилегије, као и дужности, и обезбеђују посебне статусе.

Полазне хипотезе су да се је, са друштвеним променама, идеја моћи такође развијала, па су стога и „традиционалне” титуле моћи изгубиле снагу током времена, као и да су историјски догађаји проузроковали разлике у представама моћи у италијанској и странај књижевности. Истраживање се ослања на корпус прозних дела написаних и преведених на друге језике између 1800. и 2005. године (~8.000.000 речи). Лексичка екстракција је вршена коришћењем аутоматских метода: листа речи које се односе на позиције моћи је састављена употребом сервиса WikiData, с обзиром на недостатак постојећих листи; затим, елементи листе проналажени су у корпусу путем ад хок скрипти. Упркос ограничењима које одређени жанрови и теме успостављају у тако специфичној лексичкој ек-

стракцији, што доводи до оскудних података који нису статистички значајни, подаци делимично потврђују првобитне хипотезе јер се може уочити уопштено силазни тренд, као и разлике између изворних и преведених текстова. Међутим, упркос веома малим разликама због специфичности теме, тенденције зависе од категорије која се анализира, као и од односа између превода и оригиналних дела на италијанском. На пример, разлике су мање међу преводима у већини случајева. Даље, црквени чиновници показују раст у оригиналним делима на италијанском, док опадају код превода. Потребна је детаљнија анализа података, нарочито помоћу напредних статистичких метода, и вероватно на већем корпусу. Подаци ипак нуде увид који је користан за боље разумевање друштвених, историјских и књижевних околности.

fsciumbata@units.it

Ana Vučićević

Aleksandra Rakić

University of Kragujevac

Faculty of Philology and Arts

The Centre for Scientific Research

BUILDING (ACADEMIC) VOICES OF POWER: A CASE STUDY OF ACADEMIC BOOK REVIEWS¹

Abstract: Book reviews published in academic journals stand for a highly evaluative written academic genre. Reviewers are expected to provide an expert assessment of different elements of the book, thus offering their colleagues in academia guidance into different disciplinary content and new findings. In those terms, discourse of academic book reviews may become a resource of power within respective disciplines: the reviewed material can be acclaimed or discredited, promoted or demoted for various reasons by a single or multiple academic reviewers.

In this paper we investigated whether discourse features of structure/organisation (as defined by Swales, 1990 and Motta-Roth, 1995) and stance and engagement (Hyland, 2005b) potentially contributed to the reviewers' voice of discipline authority (and hence of power) in academic book reviews in Serbian published in *South Slavic Philologist* in the period 2000–2020. Organisation (positioning, emphasis, (re)cycling, omission) of information in reviews as well as more or less explicit conveyance of attitude and (in)directness in claims may effectively direct audience interpretation and establish the reviewer as a valid assessor and 'figure of power' within the discipline. Preliminary independent corpus-based analyses showed the reviewers used diverse organisational discourse patterns as well as predominantly features of stance in order to (c)overly convey positive or negative evaluation of the reviewed books and, consequently, confirm their expertise in the field. In this sense, our preliminary conclusion was that, with particular features of discourse, inherent characteristics of the genre, such as evaluation in this case, can be effectively used to, more or less latently, establish (academic) position of power.

Key words: academic book reviews, evaluative genre, voice of power, rhetorical structure, features of stance.

1. Introduction

When perusing the contents of a scientific journal, an average researcher is likely to detect the section with research articles (RAs) as prominent in comparison to the

¹ The research was funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia through Grant Agreement on the implementation and funding of scientific research work, No. 451-03-68/2022-14/200198.

accompanying sections with other genres such as book reviews, reports, chronicles or anything similar. Physically speaking, book reviews (BRs) are positioned in the middle — somewhere between, to put it simply, original pieces of research and academic announcements. As this seems to be a stable characteristic of journal organisation, we may ask: is this ‘non-supremacy’ of reviews indicative? While it is acknowledged that articles were and still are the “master narrative” (Montgomery, 1996 as cited in Swales, 2004, p. 207), the principal form of knowledge production and display within academia, the STATUS and to it related (discoursal) features of academic book reviews seem to be slightly understudied.

As Motta-Roth (1996) rightly notes, book reviews “raise an apparent paradox” (p. 102). Namely, reviews are not (at least not frequently) used as referencing sources in research genres while at the same time they are written with the sole purpose of evaluating precisely sources of this kind. Additionally, while it seems that reviews in many journals do not undergo the reviewing process, acclaimed publishers accept only reviews that are commissioned and that provide high level of expert assessment. More to the point, even though reviews are not the outcome of research in the same manner RAs are, they still convey (reviewer’s) knowledge: knowledge of publications, other authors, trends and disciplines. Although not involved in a typical scientific inquiry, reviewers are still knowledge-producers — they not only express their assessment, but also show both their “status as disciplinary insiders and their individual competences” (Tse & Hyland, 2009, p. 105).

Given the strong evaluative feature of the genre, the expected expertise and authority of reviewers, their role in shaping the image of a certain academic publication, in this paper we argue that, contrary to the expected status we indicated in the first paragraph, academic BRs and their discourse can be quite efficient means for assuming and exercising POWER within written academic exchange.

In accordance with our principal argument, we investigated discoursal mechanisms that may be used to trigger, more or less overtly, the interpretation of power in academic audience the reviews are supposed to be written for.

2. Methodology²

2.1. Compilation of corpus

Several criteria were applied in corpus selection. These are: a) disciplinary uniformity and credibility of the journal, b) representativeness of the sample during a certain time span, c) the language of the reviews and d) comparability of corpus in terms of the reviewed genre.

Our corpus is comprised of linguistics book reviews published in one of the most prestigious journals in Serbia, *South Slavic Philologist (SSP)* from 2000 to

² Detailed methodology, Excel corpus lists with respective data and corpus analyses are available at <https://drive.google.com/drive/folders/1DPnMKWDsksIm9o2efclbbao3BO04QBCz?usp=sharing>

2020. The book reviews in Serbian³ were selected from particular sections in the journal self-explanatorily named as *Reviews and Critique(s)*. For the purpose of uniformity only the reviews of monographs⁴ were included. Although the number of reviews varied, we agreed to include three per volume/issue.

Subsequently, the book reviews were coded. The code implied abbreviation for the journal (SSP), the year of publication (variable) and the number of the review for that particular year (variable).

2.2. Analysis of corpus

The general analytical approach we took was top-down corpus analysis (Biber, Connor, & Upton, 2007, p. 13). Using classifications/models from the relevant literature, we independently qualitatively analysed the reviews in terms of their rhetorical structure/discourse organisation and features conveying stance and engagement. The final patterns of use we present herein are the result of mutual (inter-rater) adjustments. The model for the analysis of the structure of book reviews was Motta-Roth's (1995, 1996) move-step/sub-function taxonomy, whereas Hyland's (2005a, 2005b) stance and engagement classification was taken as the yardstick in this case. The choice of these schemes is grounded in their attestedness in terms of the practicality of the categories they offer. Namely, it seems that the observed rhetorical stages are identifiable across disciplines (Junqueira, 2013; Moreno & Suárez, 2009; Suárez & Moreno, 2008), whereas stance and engagement come as a natural point of interest, given the evaluative nature of the genre and interpersonal stakes such evaluation implies (Hyland, 2004, pp. 41–42). As for features of stance and engagement, our initial intention was to use *Sketch Engine* tool to gain in precision; however, given that no quantitative analysis was to be conducted and that closer inspection of the reviews revealed the features on a level beyond individual lexemes, we examined the corpus 'manually'.

3. Corpus analysis

This section will present and interpret elements of structure and features of stance and engagement that may convey credibility, authority and, ultimately, power.

3.1. Power in structure

According to the taxonomy Motta-Roth suggested in 1995 and 1996, academic book reviews contain four principal stretches of discourse that differ in terms of function of the information they communicate.

³ As the journal accepts submissions in all South Slavic languages, we consulted an expert in Contemporary Serbian Language and Diachrony of the Serbian Language, Tamara Lutovac-Kaznovac (Assistant Professor at the Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac), who confirmed the selected reviews were written in Serbian. We use this opportunity to thank her for indispensable contribution in corpus selection.

⁴ We assumed reviews of collections of papers, textbooks, handbooks, discipline-specific literature such as grammar books or dictionaries would have varied discourse organisation.

Move I serves to introduce the review and the material that is under review in terms of general information about the publication, format, author, his or her research contributions and, broadly speaking, to fit the reviewed publication into the discipline (Motta-Roth, 1996, pp. 109–111). In our corpus this section of the text seems to be slightly technical, although we frequently observed some (brief) reviewer's comment in terms of the uniqueness of the topics covered in the monograph, novelty of the approach taken as well as respectability and influence of the author. While positioning the publication within respective discipline or approach and showing familiarity with the work of the author and colleagues, the reviewer confirms his or her professional credibility. The following extract situated almost at the very beginning of the review introduces reviewer's voice more directly and reveals his closer acquaintedness with one of the issues raised in the book:

[...] Пољска језичка стратификација разликује се од стратификације других словенских језика. [...] *Polskie gadanie* [...] представља у терминолошком погледу проблем за превођење на српски језик. [...]

Још нешто о превођењу овог појма на српски. Поред наведених српских преводних еквивалената *причање*, *брбљање* овај пољски термин могуће је потпуније објаснити синтагмама *спонтан*, *необавезан*, *опуштен (раз)говор* [...]. Па ипак, остаје отворено питање како превести на српски терминологијски наслов *Polskie gadanie*. Било како да се покуша превести, не може се добити терминолошки еквивалент, јер наша лингвистичка терминологија не располаже одговарајућим еквивалентом. Евентуални еквивалент имао би описни карактер. [...] (SSP2005/2, pp. 267–268)

A matter of a gap in research or of inherent conceptual difference among languages, yet the issue detected enables the reviewer to even ask questions, point to certain inadequacies of potential solutions and finally 'justify' the author of the monograph:

[...] Питање је колико би био уместан наслов *Пољско причање* или пак *Пољско брбљање*, на шта би упућивао велики *Пољско-српски речник*. А шта рећи о могућности *Пољски спонтани говор*? У сваком случају знамо о којој врсти језичке комуникације се ради, захваљујући ауторовом објашњењу. (SSP2005/2, p. 268)

Furthermore, *Move I* may be more evaluative, thus diminishing the aforementioned technicality in favour of immediate impression of reviewer's expertise, particularly when joined with *Move III* that is, as will be shown, highly evaluative *per se*:

Најновија монографија др Стане Ристић под насловом [...] представља резултат ауторкиних дугогодишњих истраживања у области описа лексике српског језика [...]. О научној актуелности тема заступљених у монографији сведочи чињеница да су у њој примењени методолошки поступци који су разрађивани последњих деценија у оквиру водећих лингвистичких школа [...]. Синтеза метода [...] обogaћена ауторкином концептуалном анализом [...] показала се као веома ефикасна [...]. На богатој грађи ексцерпираној из речника српског језика, као и

из бројних дела ауторске и народне књижевности на српском језику, анализирају се [...] који доприносе бољем разумевању елемената језичког система са аспекта њихове употребе. [...] Тиме рецензирана монографија залази и у теоријска промишљања традиције српске интерпретативне лексикографије, а уједно скицира и будуће правце којима би се ова дисциплина могла кретати у српској лингвистици. (SSP2015/3, pp. 336–337)

Move II outlines the general organisation of the book into sections and provides somewhat detailed account of the content of those sections (Motta-Roth, 1996, pp. 111–112). As for the reviews from our corpus, there is a tendency towards longer and detailed depictions of the information from the monographs. While we do not neglect this formulation in terms of its potential for influence (hence power) on prospective readers, as the very selection of the described facts and notions from the monograph may contribute to its overall relevance, it seems that opinion-based elements that sporadically appear make the reviewer more ‘visible’ in terms of his or her attitude and perhaps bring the aspect of scientific credibility of the reviewer into view. In terms of the effect, descriptive elements can stand in slight discourse opposition to the elements of assessment, as the tone of argumentation may leave greater impression on the reader in comparison to the tone of recounting. We believe this is the case in the following segment that combines *Move II* and *Move III*:

У трећем делу књиге ауторка наводи кратак преглед најважнијих погледа различитих хрватских и светских аутора о тексту, дискурсу, контексту и стиже до кореференције и синонимичности. Затим следи опширна анализа употребе синонима у тексту на примеру из хрватских текстова. Најчешће контекстуалне синониме представљају речи страног порекла, па се у књизи гоовори и о употреби позајмљеница, архаизама, дијалектизама, колоквијализама, вулгаризама, еуфемизама, жаргонизама и некротизама [...]. [...] Обрађен је однос између синонимије и хиперонимије, хипонимије, меронимије и холонимије.

Две средишње путање Бернардине Петровић кроз синонимију (теоријска анализа синонимије са циљем израде синонимског речника и употреба синонима у тексту) указују на врло модеран приступ овом проблему. Савремена теорија се све мање развија затворена сама у себе, а све се више усмерава ка неком практичном циљу. Циљ анализе синонима у овој књизи јесте израда ваљаног, модерног синонимског речника [...].

Анализа употребе синонима у тексту такође је одраз модерног приступа овом лексичком односу. Оваква истраживања су врло ретка, а врло корисна [...]. [...] Бернардина Петровић, међутим, проналази равнотежу између синонимије и синонимичности [...]. Осим тога, у њеној књизи се успоставља и права мера у вези са избором литературе. Нема много истраживача који у анализи неког језичког проблема узимају у обзир мишљења домаћих аутора, али и аутора са словенских, романских и германских језичких простора. (SSP2006/2, pp. 373–374)

After more narrative *Move II*, *Move III* inherently directs reader’s attention to (possibly) most prominent and relevant features of the book, assessed in positive or negative terms (Motta-Roth, 1996, pp. 115–117). In our corpus as well, this section is a place of focused expertise, of scientific discussion initiated by the reviewer (perhaps

with an imagined expert audience) and placement of the reviewed monograph within the context of that exchange:

Иако граматичка категорија глаголског вида иде у ред оних есенцијалних граматичких категорија о којима темељна сазнања сежу још у античку граматичарску традицију, статус аспектологије до данас је начелно у кругу лингвистичких дисциплина остао недовољно прецизиран. Да ли је то аутономна лингвистичка дисциплина или, као оделит предметни сегмент, припада некој другој лингвистичкој / граматичкој дисциплини, и којој [...]? [...] Колебање у вези с природом категорије глаголског вида, као и у вези с надлежношћу појединих дисциплина, па и синтаксе, над глаголским видом већ дуго постоји у домаћој литератури, па је раније, у неким приликама, и експлицитно изражавано. У том смислу занимљиво је присетити се ранијих размишљања Ирене Грицкат [...] [...] Или, нешто касније, Михаила Стевановића [...] [...] (SSP2006/3, pp. 379–381)

[...]

Истраживши најважније налазе о овим двама појавама везаним за глаголске лексеме које доноси релевантна литература у другој половини 20. века (до почетка 90-их), дакле сучеливши интерпретације различитих аутора, приступе различитих теоријских утемељења [...] Новаков се најпре определио за реинтерпретацију традиционалног схватања глаголског вида и за узимање у разматрање [...] [...] (SSP2006/3, p. 384)

We also observed instances of Move III opening the review in the form of a larger section that summarises the general (positive) assesment of the monograph and announces more detailed (positive) evaluation that follows later on in the text:

У литератури о српском/српскохрватском језику монографије о сложеној реченици још увек су ретке. И да није те чињенице, монографија И. Антонић [...] заузимала би посебно место. Главни разлози за то су следећи. И. Антонић обрадила је врло исцрпно тај проблем, о којем је написано много радова, међу којима ниједан не представља покушај да се проблем сагледа и у целини и у појединостима, што је И. Антонић учинила. Истраживање је засновано како на критичком проучавању литературе [...] усмереном ка синтези најбољег што се из тог дела лингвистичке традиције могло искористити, тако и на широј славистичкој и не само славистичкој литератури [...]. Даље, резултате до којих је дошла и које у књизи износи И. Антонић потврђује великим бројем примера из неколико функционално-стилских извора. [...] (SSP2002/2, p. 110)

After the evaluative opening, Moves I and II are combined with another Move III that focuses on specific aspects rather than on the whole book:

Временска реченица представља незнатно скраћену верзију докторске дисертације [...]. Судећи по ономе што се у књизи износи, добро је што скраћења текста дисертације нису била већа, јер, упркос обиму књиге, у њој нема ничег што би могло бити изостављено, а да књига тиме не изгуби. Једино скраћивање које се не чини оправданим односи се на наслов, јер наслов докторске дисертације И. Антонић несумњиво прецизније означава предмет истраживања од наслова објављене књиге [...]. (SSP2002/2, pp. 111–12)

[...]

С друге стране, не мање заслужује и одобравање опредељеност И. Антонић да најбоље што је из традиционалне терминологије о временским клаузама могла преузети критички дограђује и осавременава, како због несумњивог значаја неговања проверене лингвистичке традиције тако и стога што би одлучнији искорак у теоријску лингвистику тражио и више простора од онога којим је она у својој књизи располагала. (SSP2002/2, p. 113)

Иако у књизи није експлицитно предложена нека нова или ревидирана теорија, или проширена нека од постојећих теорија времена као метафоре простора, И. Антонић је и избором многих термина за које се определила и тумачењем њиховог садржаја умногоме подупрла и развила локалистичке интерпретације временских израза, одн. временских клауза. [...] (SSP2002/2, p. 113)

In this manner Move III plays a role in general to specific perspectivisation — the reader is assured from the very beginning that the publication under review is worth reading and that the details that corroborate this initial assessment are to ensue somewhere in the review.

Similarly assessment-oriented but in a more succinct form is *Move IV*. After detailed Move III, Move IV serves as an effective closure, a summary of the previously stated (Motta-Roth, 1996, pp. 121–122).

In our corpus we observed that Move IV is particularly effective when the final commentary, though generally positive, offers some qualifications as well. Potentially negative claims are mentioned in brief and immediately mitigated by the final positive recommendation as in the following example:

Очевидно, кад су у питању предлошке конструкције не само енглеског и не само српског, него и сваког другог језика, биће потребно, бар у неким појединостима, подвргавати суптилнијим семантичким „обрадама“ разматране датости, будући да, из најразличитијих разлога, увек може доћи, и увек долази, ту и тамо, до некаквих „специфичних случајева“. Али — пишући ову књигу Душка Кликовац није „специфичне случајеве“ бирала за предмет свога излагања, него нешто неупоредиво важније [...]. А да се она у свом подухвату показала успешном, ја то, са задовољством, наглашавам. (SSP2001/1, p. 82)

Thus the author may overtly but subtly point to merits and demerits of the reviewed material, demonstrating unbiasedness and solidarity at the same time.

3.2. Power in stance and engagement

3.2.1. Features of stance

Hedges. Hedges are predominantly used with the aim of presenting certain information “as an opinion rather than accredited fact” (Hyland, 2005b, p. 178). In our corpus, reviewers use hedges in order to mitigate a suggestion for improvement or potentially negative criticism. The observed hedges are: verbal conveying modal (*моћи, требати (бити потребан), вредети*) and semicopulative meaning (*чинити се, изгледати*); nominal conveying the meaning of probability (*могућност*); pronominal expressing indefiniteness (*нешто, неки*); adjectival expressing

probability (*евентуалан, могућ*) and indefiniteness (*својеврстан*) and adverbial conveying probability (*вероватно, можда, потенцијално*), approximation (*готово, скоро*), indefinite degree (*релативно*), as well as exception and limitation (*барем, бар, макар*):

[...] *вероватно* би било умесније ићи од простијег ка сложенијем [...] (SSP2002/2, p. 114); У сваком од ових трију поступака с текстом у понеком детаљу *можда* би се могло поступити друкчије [...] (SSP2003/2, p. 179); *Евентуална* замерка *могла би се упутити* опсежним уводним напоменама [...] (SSP2006/2, p. 370); Опет, *чини се да је* избор приказиваних теорија о времену *могао бити репрезентативнији* [...] (SSP2015/1, p. 109).

Boosters. Contrary to hedges, boosters convey authorial certainty and confidence with regard to the proposition expressed (Hyland, 2005b, p. 179). Boosters in our corpus enable reviewers to express their agreement with the content or interpretations offered in the monograph or to emphasise the importance of those findings for prospective readers. The identified examples include adverbs (*свакако, несумњиво* (as well as synonymous *нема сумње*), *евидентно, поуздано, (сасвим) сигурно, доиста, уистину, очигледно, очито, очевидно, фактички*) and adjectives (*несумњив, сигуран*). Additionally, we recorded adverbs intensifying adjectives and other adverbs (*врло, веома, тако, толико, далеко, изузетно, још, посебно, нарочито, знатно, значајно, баи, умногоме, јако*), as well as the phrase *и те како*, used by the reviewers to underline their positive assessment of the content of the monograph:

Избор представника когнитивне лингвистике на које се при том позива је *доиста* компетентно обављен [...] (SSP2001/1, p. 79); [...] *нема сумње* да ћемо у најављеној књизи имати прилику да пратимо *веома* интересантно и сврсисходно, и језичкој и ванјезичкој стварности примјерено, утемељење једног новог погледа у лингвистици. (SSP2011/3, p. 316); И детаљна обрада појединих питања у поглављима [...] и целина ове књиге – *сигурно* могу носити атрибуте корисних прилога науци [...] (SSP2013/2, p. 458); [...] и ова *веома* интересантна тема се приказује у једном *изузетно* кондензованом облику. (SSP2020/2, p. 189).

Attitude markers. Markers of attitude convey writer's affective attitude in relation to the propositional content (Hyland, 2005b, p. 180). Our analysis revealed that most of the markers of attitude in our corpus convey positive and, to a significantly lesser extent, negative reviewer's attitude towards the propositional content. Our findings suggest that:

- adverbs carry the meaning of positive evaluation of the actions taken by the author of the monograph (*обавештено, компетентно, умесно, добро, критички, исцрпно, брижљиво, подробно, довољно, јасно, успешно, језгровито, савесно, строго, стручно, детаљно, модерно, ново, свеобухватно, пажљиво, разумљиво, прегледно, зналачки, студиозно, прецизно, убедљиво...*);
- adjectives convey positive assessment of the content/segment of the

- monograph (*богат, значајан, користан, незаобилазан, нов, поуздан, убедљив, вредан, занимљив, разнолик, пребогат, раскошан, луксузан, информативан, драгоцен, леп, јединствен, редак, изузетан, релевантан, примамљив, кохерентан, „ударни”, важан, узоран...*);
- similarly, comparatives and superlatives of both adjectives and adverbs convey positive evaluations of the aforementioned aspects (*лепши, истинитији, битнији, свеобухватнији, вишеаспектнији, усложњенији, потребнији, најбогатији, најактуелнији, најинтересантнији; боље, детаљније*);
 - metaphors referring to the monograph indicate strong positive evaluation (*ризница података, ризница проучавања, (значајан) допринос, (значајан) догађај*);
 - expressions *с правом, са разлогом* and *добро је* show reviewer's agreement with the content of the monograph and
 - expressions *штета (је)* and *нажалост* introduce negative evaluation.

Furthermore, reviewers indicate their stand in terms of wider reception of the monograph among audience by means of the verbs of attitude (*сматрати, мислити, веровати, очекивати, надати се, желети*). In some reviews, conditional is used to signal reviewer's attitude (*било би идеално, не би смело, (би) било од велике користи*):

[...] *штета* што је са богатог списка коришћене литературе приложеног на крају књиге, на којем, иначе, радови Јохна Р. Тајлора фигурирају, омашком изостављен податак [...] (SSP2001/1, р. 79); Литература је *добро* одабрана и *веома добро* и *критички* коришћена у раду. (SSP2001/3, р. 119); *Било би идеално* када би троструком табелом био обухваћен сваки топоним. (SSP2004/2, р. 249); *Сматрамо* да би можда било занимљиво укључити и жаргонизме из српске новокомпоноване музике [...] (SSP2012/1, р. 183).

Self-mention. In our corpus, the reviewers refer to themselves mostly by means of first person singular and plural personal pronouns (*ја, ми*), personal pronoun for all persons (*себе*), first person singular and plural possessive pronouns (*мој, наши*) and possessive pronoun for all persons (*свој*).⁵ The accompanying first person singular and plural verbs (*ћу поменути, осврнућу се, наглашавам, допустићу; навеићемо, представљамо, смо изложили...*) make the presence of the reviewer more explicit. Third person is rarely used for this purpose; this was the case perhaps only when reviewers provided their initials in order to underline some specific section of the text (*С. Т., И. А., С. Ст.*). We also recorded an instance of the phrase *писац овога приказа* the reviewer used to refer to himself in third person perspective:

Писац овога приказа ипак сматра умесним да изрази следеће недоумице [...] (SSP2001/2, р. 108); *Задовољство нам је да кажемо* неколико речи о овој вредној

⁵ First person plural forms included in this category differ from first person plural forms included in *Reader pronouns*, i.e. *Reader-mention*. In the former case, plural forms point to a reviewer, whereas in the latter they imply joint presence of a reviewer and reader. Hyland refers to the forms in question as exclusive (Hyland, 2005a, р. 53) and inclusive (we) (Hyland, 2005b, pp. 182–183).

тек објављеној књизи; (SSP2001/3, p. 110); А моја завршна опаска о књизи гласи: [...] (SSP2005/1, p. 215); [...] *ja ћу се*, у овом приказу, првенствено *позабавити* овом књигом из угла србистике. (SSP2006/3, p. 376); [...] *[истакла И. А.]*. (SSP2006/3, p. 381).

3.2.2. Features of engagement

*Reader pronouns/-mention.*⁶ In the reviews we analysed, readers are referred to by means of first person plural personal pronoun (*ми*), first person plural possessive pronoun (*наш*) and first person plural verb whose semantics shows reference to the reader (*информисани смо, смо видели, сазнајемо, видећемо, ћемо читати...*). Furthermore, nouns and noun phrases are also used for this type of referencing, predominantly in the final sections of book reviews. The authors name readers in general (*корисник, читалац*) or some specific categories of readers (*научна и стручна јавност, студенти, слависти, проучаваоци, историчари језика, професори, македонисти, полонисти, филолози*) in order to recommend the book appropriately (having particular audience in mind). Moreover, nominal referencing can also underline the importance of the reviewed monograph for the readers or their fields:

Ова књига *стручној јавности* подноси на увид у нашој средини прво опсежније истраживање језичких факата [...] (SSP2001/1, p. 79); Постављајући ову тему у оквиру фази лингвистике, аутор *нам* отвара пут и у неке нове увиде у тај однос [...] (SSP2011/3, p. 315); [...] прва је асоцијација *нама, њеним читаоцима* – навиклим да језичке категорије *дефинишемо* [...] (SSP2016/3, p. 194); [...] биће драгоцено штиво не само *македонистима и полонистима* – намењена је *славистима широког спектра*. (SSP2017/2, p. 418).

Personal asides. Personal asides lead the reader into the dialogue as the writer interrupts his or her argumentation in order to provide a reflection on what has been previously stated (Hyland, 2005b, pp. 183–184). In our corpus this category seems to be intertwined with *Attitude markers* and *Directives*. Namely, Personal asides are frequently found within brackets, briefly interrupt the course of the text and mostly function as some additional information, explanation, commentary, even attitude marker or directive instructing the reader to involve him-/herself in textual acts. Occasionally, asides may contain exclamation mark, thus showing reviewer's emotional state (surprise, excitement, even respect) that permeates objective argumentation:

[...] тај би био и те како добродошао оним студентима опште лингвистике који би пожелели (*а тако би добро било да пожеле!*) темељитије упознавање с овом књигом. (SSP2001/1, p. 80); [...] у својој књизи Hershkovits 1986 (*коју Душка Кликовац, по свој прилици, није имала у рукама, судећи по томе што је није ставила на списак коришћене стручне литературе*), опомиње [...] (SSP2001/1,

⁶ Given that some of our examples are beyond the category of *Reader pronouns*, analogously to Hyland's *Self-mentions* (2005b, p. 181) and for the descriptive purposes of this paper only, we introduced the term *Reader-mention*.

p. 81); [...] срећу се различити термини [*ниједан се није у потпуности усталио*]: [...] (SSP2006/3, p. 383); [...] индекс с импозантним бројем рукописа поменутих у књизи: *по нашем бројању преко 860!* (SSP2018/1, p. 156); Овај приказ представља не само рецензију већ и одавање почасти великом лингвисти и човеку Јелени Падучевој. *Имала сам част да је упознам током једног научног скупа у Новом Саду, а касније смо се виђале у Москви. [...] Нисмо ни наслутиле тада да ће то бити њена последња књига [...]. [...] Помен и слава обојима!* (SSP2020/2, p. 186); Време се више пута тематизира унутар појединих поглавља (*уп. з.*). (SSP2020/2, p. 191).

Appeals to shared knowledge. This category includes markers that suggest reader's familiarity with the state of affairs indicated in the discourse (Hyland, 2005b, p. 184). In our corpus we recorded adverb (*опште, добро*) *познато*, impersonal verb *зна се* and the noun *чињеница*. We generally came across two types of appeals: to the facts known to a wider community and the facts known only to a certain (expert) category of readers:

Познато је да сваки језик има речи за које не постоје семантички еквивалентне речи у другим језицима. (SSP2001/2, p. 102); [...] монографије о сложеној реченици још увек су ретке. И да није те *чињенице* [...] (SSP2002/2, p. 110); *Опште је познато* да је резултат овог настојања митрополита Мојсеја Петровића било оснивање „славенске школе“ у Сремским Карловцима (1726) [...] (SSP2009/1, p. 437).

Directives. Directives may instruct the reader to perform a certain action or to adopt author's perspective (Hyland, 2005b, p. 184). In the analysed book reviews we observed second person singular imperative textual directives (*в., уп.*) that instruct the reader to perform some action related to the content of the monograph. Furthermore, when using first person plural imperative (*закључимо, кренимо, назовимо, додајмо*) and construction *да + present tense* (*да сведемо, да закључимо, да наведемо*), the reviewer invites the reader to jointly participate in the signified action. Finally, by means of imperative constructions with verbs (*моћи, требати, морати, (не) смети, ваљати*), the reader is invited to actually read the monograph (this happens to be the case mostly in the closure of the reviews).

Закључимо. (SSP2001/3, p. 121); Пажња стручне јавности никако *не би смела да заобиђе* ову садржајима толико богату књигу. (SSP2004/1, p. 220); *Да сведемо.* (SSP2005/3, p. 279); [...] (*в. Предговор*, стр. XIII). (SSP2007/3, p. 272); *Додајмо* томе да је ову монографију осмишљавала и учествујући у раду Комисије за творбу речи [...] (SSP2018/2, p. 219).

Questions. The aim of questions is to encourage readers to investigate the issue raised in the form of a dialogue with the author (Hyland, 2005b, p. 185). Given that book reviews do not belong to research genres, we presumed that there could be no questions of this sort in the corpus. However, we observed two instances: the first one (SSP2001/2) is a rhetorical question, whereas the second (SSP2003/3), somewhat expressive, represents the reviewer's attitude towards the expertise of the author of the reviewed monograph and an invitation to an imagined prospective reader to agree with it.

[...] *Да ли разликовање основних, недефинисаних појмова од речи са којима су они изражени не значи увођење новог вештачког језика?* (SSP2001/2, p. 108); А читалац се пита: *где би нам био крај да су и други позвани на том пољу чинили колико је чинио (и чини) Недељко Богдановић?* (SSP2003/3, p. 186).

4. Defining power: redefining genre

In this paper we have explored the status and function of power in academic book reviews. Considered from the point of view of the usual requirements in terms of the format of scientific output, book reviews seem to be stranded as research articles maintain prominence in many respects. While probing into this yet unchallenged supremacy was beyond the scope of our interest, in this paper we have attempted to provide some discourse-analytic grounds for different treatment of the genre of book reviews in future research.

When it comes to discourse organisation, the usual four-move pattern corroborated in literature was observed. However, non-linear (we could argue non-hierarchical) positioning of moves brought to light the manners in which the reviewers might claim their place in the academic sun and influence the image of the publication within disciplinary circles. We would underline herein that, while all moves are relevant, the most evaluative one, Move III, significantly influences reading depending on the textual positions it may occupy. Combining Move III with Move I/Move II or inserting it in their respective places in the review may de-emphasise technical or purely informative details and emphasise evaluation that promotes reviewer's expertise and an image of an academic that can be trusted, at least when it comes to assessments of the novel disciplinary content.

As for stance and engagement features, an average reviewer uses much of the abundance of linguistic resources to create desired effects. Depending on the context, reviewers make their claims and assessments to some degree categorical, unbiased, professional or, sporadically, personal. They draw reader's attention to what he or she already knows or might want to know in the future, more or less directly addressing them and their professional, academic needs. At the same time reviewers open scientific dialogues with fellow academics, both the authors whose work is under scrutiny and prospective readers who may scrutinise as well, ultimately making perhaps qualified recommendation in light of everything stated.

As can be seen, the discourse we investigated reveals both powerful and functions of power of the genre; in those terms, we hope academic book reviews will be further examined from different angles and perspectives: across disciplines, languages, in relation to other genres, other functions and levels of linguistic analysis.

Sources

Srpska akademija nauka i umetnosti i Institut za srpski jezik SANU. (2000–2020). *Južnoslovenski filolog* [South Slavic Philologist]. Retrieved from <http://www.isj.sanu.ac.rs/izdanja/casopisi/juznoslovenski-filolog/>

References

- Biber, D., Connor, U., & Upton, T. A. (2007). Discourse analysis and corpus linguistics. In D. Biber, U. Connor & T. A. Upton (Eds.), *Discourse on the move: Using corpus analysis to describe discourse structure* (pp. 1–20). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Hyland, K. (2004). *Disciplinary discourses: Social interactions in academic writing*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Hyland, K. (2005a). *Metadiscourse: Exploring interaction in writing*. London: Continuum.
- Hyland, K. (2005b). Stance and engagement: A model of interaction in academic discourse. *Discourse Studies*, 7(2), 173–192. <https://doi.org/10.1177/1461445605050365>
- Junqueira, L. (2013). A genre-based investigation of applied linguistics book reviews in English and Brazilian Portuguese. *Journal of English for Academic Purposes*, 12(3), 203–213. <https://doi.org/10.1016/j.jeap.2013.05.001>
- Moreno, A. I., & Suárez, L. (2009). Academic book reviews in English and Spanish: Critical comments and rhetorical structure. In K. Hyland & G. Diani (Eds.), *Academic evaluation: Review genres in university settings* (pp. 161–178). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Motta-Roth, D. (1995). Book reviews and disciplinary discourses: Defining a genre. Retrieved from <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED404858.pdf>
- Motta-Roth, D. (1996). Same genre, different discipline: A genre-based study of book reviews in academe. *The ESPecialist*, 17(2), 99–131.
- Suárez, L., & Moreno, A. I. (2008). The rhetorical structure of academic book reviews of literature: An English-Spanish cross-linguistic approach. In U. Connor, E. Nagelhout & W. V. Rozycki (Eds.), *Contrastive rhetoric: Reaching to intercultural rhetoric* (pp. 147–168). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Swales, J. M. (2004). *Research genres: Explorations and applications*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tse, P., & Hyland, K. (2009). Discipline and gender: Constructing rhetorical identity in book reviews. In K. Hyland & G. Diani (Eds.), *Academic evaluation: Review genres in university settings* (pp. 105–121). Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Ана Вучићевић
Александра Ракић

ФОРМИРАЊЕ (АКАДЕМСКИХ) ГЛАСОВА МОЋИ: СТУДИЈА СЛУЧАЈА АКАДЕМСКИХ ПРИКАЗА КЊИГА

Прикази књига објављени у академским часописима представљају високо евалуативан писани академски жанр. Од аутора приказа очекује се да пружи стручну процену различитих елемената књиге и да на тај начин колеге у академским круговима упуте у разнолике дисциплинарне садржаје и нова сазнања. У том смислу, дискурс академских приказа књига може постати извор моћи у оквиру засебних научних дисциплина: приказани садржај може бити похваљен или дискредитован, промовисан или деградиран из различитих разлога од стране једног или више аутора приказа.

У овом раду истраживале смо да ли дискурсне одлике организације (како их дефинишу Swales, 1990 и Motta-Roth, 1995) и става и укључивања (према Nyland, 2005b) у академским приказима књига објављеним на српском језику у *Јужнословенском филологу* у периоду 2000–2020. године, потенцијално доприносе формирању гласа аутора као дисциплинарног ауторитета и, према томе, као носиоца моћи. Организација (позиционирање, истицање, (ре)циклирање, изостављање) информација у приказима, као и мање или више експлицитно изношење става и (ин)директност у тврдњама, могу ефикасно усмерити интерпретацију читалаца и успоставити статус аутора приказа као валидног оцењивача и „фигуру моћи” у одређеној дисциплини. Прелиминарна независна анализа корпуса показала је да су аутори приказа користили разноврсне образце организације дискурса, и, претежно, карактеристике става како би (при)/(от)кривено пренели позитивну или негативну оцену приказаних књига и, сходно томе, потврдили своју стручност у области. У том смислу, наш прелиминарни закључак био је да се, уз одређене карактеристике дискурса, инхерентна својства жанра, попут евалуације у овом случају, могу ефикасно искористити за, мање-више прикривено, успостављање (академске) позиције моћи.

ana.vucicevic@filum.kg.ac.rs
aleksandra.rakic@filum.kg.ac.rs

THE CONTRIBUTION OF PHONETICS TO THE POWER OF PERSUASION IN ADVERTISING

Abstract. The aim of the present paper was to investigate phonetic elements contributing to the persuasive effect of brand names and popular advertising slogans in commercial campaigns. The segmental level included the analysis of the phonological structure and the possible sound symbolic value of brand names, while the suprasegmental level analysis incorporated advertising slogan ranking and investigation of advertising slogans manipulated in terms of pitch, speech tempo, and intensity. The participants were 26 second-year English-major students performing different tasks pertaining to the analysis in question. The results showed front vs. back vowels, as well as sonorants vs. obstruents preference depending on the size and shape of the products, which confirmed the idea of sound symbolism prevalent in brand naming. All three chosen suprasegmental variables proved to be relevant in determining the persuasive effect of advertising slogans. In general, the results of the study, though preliminary in concept and conclusions, underscored the significance of phonetic research in deeper understanding the language of advertising.

Keywords: power, persuasion, phonetics, advertising, sound symbolism

1. Introduction

Following the traditional structuralistic framework, a phoneme is regarded as the smallest unit of language that has a distinctive function, i.e., a building block that can bring about a difference in meaning, yet it does not convey meaning by itself. The other fundamental notion of structuralism, of course, is the arbitrary nature of the relationship between *le signifié* and *le significant* (Saussure, 1959, p. 69). Hence, the development of language is conditioned by twofold oppositions – arbitrariness vs. motivation of a linguistic sign, and conventionality vs. creativity of language use (Langacker, 1991). If iconicity is defined as a form that imitates meaning (and the form, as well), the assumed imitation can be regarded as a reflection or creation of similarity, and this similarity is later either created or reflected. For iconicity to exist in the first place, this similarity has to be perceived by a human cognitive apparatus, thus it is regarded as subjective and can only be present to a smaller or larger degree (Monaghan et al., 2014). On the other hand, subjectivity opposes the theoretical, the purely linguistic, i.e., the definition of language as an objective system of signs designed for communication.

Sound symbolism is the notion that directly opposes the idea of arbitrariness and allows phoneme to be the carrier of meaning merely by the form and sound of

it. Even if we disregard the fact that the first mentions of sound symbolism date as far back as the work of Ancient Greek philosophers, the actual empirical evidence in linguistic research can be found as early as 1929, when Edward Sapir demonstrated that people associated large objects with the /a/ sound in 81%, and small-sized objects with the sound /i/ in about 73% (Sapir 1929, p. 225-234). Moreover, the more similar vowels were in terms of tongue height or advancement, the less certain participants were on which one of them indicated largeness, e.g. /i/ vs. /e/. Following the same methodological concept, Newman (1933) found that back vowels were perceived as larger and darker, while front vowels were seen as brighter and smaller. In a study where the participants' task was to associate different geometric figures to non-words comprised of front or back vowels, there was a strong preference for non-words containing back vowels if the figure was larger, and vice versa (Tarte, Barritt, 1971). More recent studies have confirmed the previous findings that front vowels are related to lighter, thinner, weaker, friendlier, and more feminine objects than back vowels, which are regarded as harsher, slower, uglier, stronger, and more masculine (Imai et al., 2008; Guevremont, Grohmann, 2015).

When it comes to the connection between acoustics and sound symbolism, Brown (1968) assumed that, since large creatures in nature usually have deep voices, low frequency sounds would be associated with largeness and high frequency sounds with smallness. He was later proved wrong due to certain exceptions (Tsur, 2006). Ladefoged (2001) demonstrated that angrier and more aggressive utterances had a lower fundamental frequency, larger changes in pitch, and ended in a falling tone, while happier, more submissive utterances had a higher frequency, smaller pitch changes, and ended in a rising tone. The results could be related to the fact that we need a larger oral cavity opening for the pronunciation of the low back vowel, while the vocal space is narrower in the case of the high front vowel. Therefore, the associations made through sound symbolism are both acoustic and kinaesthetic (Feist, 2013, p. 107).

The presence and effects of this phonetic phenomenon have been noted in different languages, including English, French, Chinese, Modern Greek, Japanese, etc. (Hinton et al., 1994; Klink, 2001). Even though there is a renewed interest in the phenomenon of sound symbolism in the world (e.g. Klink, 2000; Svantesson, 2017; Dingemanse, 2018), especially in advertising, Serbian scientific context lacks substantial research on the matter. Having this in mind, the present paper aims to investigate both the segmental and suprasegmental elements contributing to the persuasive effect of brand names and popular advertising slogans, thus connecting the very nature of sound symbolism and the effect it achieves on the listener.

2. Sound Symbolism in Past and Current Research

Sound symbolism is often defined as a direct link between the sound and meaning of a word or expression (Hinton et al., 1994, p. 1; Nuckolls, 1999, p. 228). It seems convenient to begin the discussion on sound symbolism with a few important

clarifications of basic terminology, especially bearing in mind that there is an appreciable disagreement among researchers regarding many aspects of sound symbolism, such as their morphology, semantics, distribution, etc., including terminology. Phonetic symbolism as a term has been used synonymously with the terms *phonaesthesia* and *phonosemantics*, although all three of them can be considered hyponyms of a broader term of sound symbolism, which can be iconic or non-iconic. Iconic sound symbolism usually refers to ideophones, even though the term *ideophone* has been used to represent any kind of iconicity (Dingemanse, 2011; 2018), whereas non-iconic refers to exclamations. Numerous dictionaries containing ideophones from Asian, Australian and African languages at least partially defy the unmotivated association of form and meaning in language (Childs, 1994; Ivanova, 2006). The lexicalization of expressions characterized as sound symbolic is not limited to onomatopoeia and conative exclamations, yet they may be classified as a separate part of speech or word category (Hinton et al., 1994). Furthermore, sound symbolic words can represent an integral part of a linguistic system possessing specific morphological and syntactic features (Hamano, 1998; Svantesson, 2017). It is particularly this integration within the linguistic system that directly confronts Saussurean views, even though the founder of structuralism did indeed recognize the existence of a fairly limited number of onomatopoeic words. Onomatopoeias, of course, remain the least controversial examples of sound symbolism. Phonaesthesia is related to the association between the signifier and the signified, while ideophones also go by the name of expressives or mimetics, descriptive words, echo-words, emphatics, etc. (Childs, 1994). They are characterized by unconventional phonological elements and deviation from prescribed rules of orthography and phonotactics (Casas-Tost, 2014).

Sound symbolic expressions are usually made using partial or total reduplication, or unusual segmental and suprasegmental elements (Hinton et al., 1994, p. 9). The same authors suggested four different types of sound symbolism (corporeal, imitative, synesthetic, and conventional), however, the criterion they based the classification on is rather controversial, since the only yardstick they mentioned was some degree of direct linkage between form and meaning. Albeit there is a considerable number of empirical studies that confirm the influence of sound symbolic nature of words, the idea of arbitrariness still prevails since there has not yet been a solid theoretical framework to ground the findings in. The matter is further complicated by the fact that definitions of sound symbolism rely on vague expressions such as imitation, reflection, or relation. Furthermore, the cognitive mechanisms behind sound symbolism are yet to be explained, whether there are iconic mappings between the acoustics of sounds and the referential object, between articulatory movements and the referential object, or the shape of graphemes and the referential object. It goes without saying whatsoever that there have been numerous successful attempts at demonstrating the connection between the sound of words and the associated meaning in the human perceptual system, and this connection is cross-cultural (Shrum et al., 2012).

Sound symbolism is also a prevalent topic in the studies of early language development which demonstrated that toddlers rely on the mechanisms of sound

symbolism to help them learn verbs (Imai et al., 2008; Imai, Kita, 2014). Children at the age of three are able to decide on the meaning of words that are sound symbolic more efficiently than on the ones that are non-sound-symbolic. Since sound symbolism is considered to be a form of cross-modal processing, it is related to the phenomenon of synaesthesia (Bankieris, Simner, 2015).

3. Sound Symbolism and the Language of Advertising

Whether we regard phonemes as segments combined to form words, or as elements that, through sound symbolism, convey meaning on their own, we must agree that they represent indispensable elements especially of brand naming and advertising. This, as well as the fact that the phonological makeup of a brand name, unfamiliar in particular, contributes to the effect and buying intentions of consumers, has been confirmed in relevant studies (Klink, 2000; Yorkston, Menon, 2004). The product name should serve as a “mind marker” or a reminder of what the product offers (Platen, 1997, p. 162). The phonetic symbolism of a brand name can suggest product attributes and, via a specific effect on the consumer, eventually increase sales. Lowrey and Shrum (2007) found that consumers associated heavy and slow products with back vowels, and light, fast and sharp products with front vowels, which is reminiscent of the research by Sapir (1929), Newman (1933), Imai et al. (2008), etc. Phonetic symbolism works well especially if brand names are non-words. Since brand names convey meaning and information, they directly contribute to favourable product perceptions. Brand name failures can sometimes lead to product failures, as well (Hartley, 1992).

A company may perform various promotional activities in order to reach the target, i.e. consumer trust and loyalty, since a brand image stability may change over time and must be reinforced (Kotler, Armstrong, 1997). What consumers associate the brand with will affect their feelings and impressions and ultimately determine the sales and profit (Cotticelli Kurras et al., 2012). In naming their brands, companies rely on phonology, morphology, and semantics, and in phonology in particular, they rely on sound symbolism (Lerman, 2007). For example, names that begin with a plosive are more easily remembered and recognized than names starting with a different consonant class (Vanden Bergh et al., 1987). Advertising relies on authenticity in the first place, especially when it comes to food or drink marketing (Stewart, 2013). The results of a study by Yoo et al. (2000) point to the important fact that high advertising spending, high price, and good store image contribute to brand equity more favorably than price promotion. One more indispensable aspect of advertising is multimodality, since ads are often a combination of pictures, sounds, and different text types that consumers perceive as a whole and as part of face-to-face interaction (Cook, 2001).

Since the main aim of advertising is to convince the consumer to buy the product, research has underlined various linguistic means of persuasion employing referential, emotive, conative, phatic, metalingual, and poetic functions of language

in unity (Vestergaard, Schroder, 1985; Cook, 2001; Goddard, 2002). Advertising slogans must attract attention and convince, but they must also be readable or memorable, including both verbal and paralinguistic communication. Some of the attention-seeking devices at the phonological level are alliteration, rhyme, anaphora, etc. At the orthographic level, brand name and slogan creators resort to divergent spelling, and at the lexical level to puns, polysemy, idioms, and colloquial expressions in order to achieve desirable connotations. Sentences are usually fairly simple, and exclamations or questions prevail over declaratives. According to the aforementioned authors, allegory, metonymy, antithesis, allusion, oxymoron, and paradox are the most frequently used rhetorical devices.

What remains under-researched, however, especially in the Serbian scientific context, is the level of prosody in advertising, i.e. the level above the individual segments, and its effect on the consumers. This of course has to be related to the advertising campaigns presented either as audio recordings on radio stations, or both visual and auditory commercials on TV or the Internet. Past research has focused on intonation and voice intensity and demonstrated a strong effect on consumer attitudes and product credibility (Gélinas-Chebat et al., 1996). Moreover, Komar (2015) underlined that short commercials demonstrated simple linguistic patterns so as to avoid complex processing and effort in the audience. Furthermore, the results showed that greater emphasis was placed on the actual oral delivery by means of intonation and prosodic variation.

4. Methodology

4.1 Aims

Abiding by the relevant research findings in the previously presented literature overview, the aims of the present paper pertain to investigating certain segmental and suprasegmental elements contributing to the persuasive effect of brand names and popular advertising slogans in commercial campaigns.

4.2 Research Questions

Having the proposed aims in mind, we were interested in the following research questions:

- Does sound symbolism present in brand names affect Serbian EFL students' perception of product qualities?
- Which phonetic features are chosen by Serbian EFL learners to represent particular products and brand names?
- Which suprasegmental features (pitch range, speech tempo, or intensity) are relevant indicators of the persuasive effect of advertising slogans among Serbian EFL students?
- Ultimately, what is the persuasive effect of sound symbolism and prosody of advertising in a foreign language on foreign language learners?

4.3. Participants

The sample of participants comprised 26 second-year English-major students at the Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac, attending the *English Phonology* course during the spring semester of 2017/2018 academic year (male=9, female=17; average age=20.31; *Phonetics Exam performance* mean=68.8/100, max.=87/100, min.=51/100). The particular sample was chosen due to the fact that they were familiar with the English sound system and prosody, since they had all successfully passed the exam in *English Phonetics*.

4.4. Instruments and Procedure

The instrument employed in the research was specifically designed for the purpose of the present study by the author of the paper, adapting and modifying the methodological design of the previous studies (Sapir, 1929; Klink, 2001; Lowrey, Shrum, 2007; Guevremont, Grohmann, 2015). The primary instrument was a test with a series of different tasks divided into two parts.

The first part, related to the level of segments, consisted of three tasks – a two-alternative forced choice task, a ranking task and an open-ended creative task with examples and guidelines. In the first task, the participants were presented with a picture of a product, and they were supposed to circle the name of the product (two options of nonce words combining front vs. back vowels, initial plosives vs. fricatives). The nonce tokens were created by the author of the paper using English sounds. There were four examples in total. Even though the choice of monosyllabic nonce words may have been preferable and more straightforward, the idea behind presenting polysyllabic words was to divert the attention of participants from the obvious vowel preference and further investigate what happens if the word contains more syllables. In the second task, the participants had to rank ten different, existing, yet less familiar brand names, based on whether or not they liked the sound of them. The brand names were selected so that the name does not actually exist as a lexeme; but is a brand-specific coinage. We analyzed the sound structure of the five highest-ranked tokens. In the third task, the participants were asked to invent the name for two products differing in shape, size, and texture, with the guidelines provided in terms of the specific vowels (only front and back vowels were suggested) and consonants. It seems important to note here that they were advised to use English sounds only. The participants were asked to transcribe the created brand names using IPA symbols so as to avoid possible mispronunciations in the analysis of sound structure.

The second part, related to the level above the segment, contained two tasks overall: the first one was a ranking task, and the second one was a three-alternative forced choice task with audio recordings. In the first task, the participants listened to nine advertising slogans and had to rank them based on the persuasive effect. The persuasive effect criterion meant ranking the slogans based on which product the participants were likely to buy first. The recordings were played twice and no sound manipulation was implemented to the original commercial. This first task served as a guide for the second task, which is why the first and the second tasks were done on two separate occasions.

Out of all the advertising slogans that the participants ranked, we chose three that were ranked the highest based on the persuasive effect criterion selecting them for the second task. Using the relevant options in *Praat, version 6.0.43* (Boersma, Weenink, 2018) and *Audacity, version 2.2.1*, we manipulated the original recordings in terms of pitch, speech tempo (which included overall duration), and intensity (loudness). The manipulated recordings were then played twice for the multiple choice task, which formed the second task of the second part of the test. The participants were asked to choose the more persuasive option and they also had the option to choose “they are equally persuasive”). The second task contained nine examples in total (three slogans across three acoustic manipulations), thus comprising a corpus of twenty-seven played recordings (the original recording and two more versions manipulated to lower and higher values across different variables). We originally included pause duration as the fourth variable, but it made the chosen recordings sound unnatural so we excluded this variable from further analysis.

The audio recordings for the second part of the test were prepared in advance and included some, presumably, less familiar advertising slogans. Even though the chosen slogans are quite popular in the world, they are not so prominent on Serbian radio or television stations. By refusing to opt for well-known advertising slogans we aimed at avoiding bias due to product preference in the ranking task. The visual elements of advertising were excluded from the second part of the testing in this particular occasion, in order to help the participants concentrate on the auditory perspective solely. All the slogans were uttered by a male speaker. Some of the limitations we encountered while gathering the slogans are related to the fact that many of the slogans are sung or written on the screen during the actual advertisement is played, and we wanted the participants to concentrate only on speech, i.e., on audio stimuli.

The practical research was performed on two separate occasions during the spring semester of 2017/2018 academic year during the *English Phonology* course, in May 2018. The participation was voluntary with no assigned course credits.

4.5 Data Processing

The obtained test results were analyzed quantitatively using basic descriptive statistics and percentage calculations, which was followed by qualitative interpretations and analysis of results. The relevant acoustic manipulations were performed using *Praat, version 6.0.43* (Boersma, Weenink, 2018) and the percentage counts were performed using *SPSS, version 20*. Audio recordings were prepared using *Audacity, version 2.2.1*.

5. Results and Discussion

The examples of brand names in Task 1 were designed so that there were always two options, one in which front vowels prevailed, whereas the other one contained back vowels. The task was to choose between the two depending on what

name would suit the product type more favorably. The results of participants' brand name preference are presented in Table 1.

Table 1. Task 1: Brand Name Preference

Product Type	Brand Name Preference (%)	
	<i>Nonce Brand Name</i>	
<i>a wood chopping tool</i>	Faacus /'fa:kʊs/	Dilines /'dɪlɪnɪs/
	17 (65.38%)	9 (34.62%)
<i>a spoon</i>	Gusdra /'gʌzdrʌ/	Trikem /'trɪkɛm/
	5 (19.23%)	21 (80.77%)
<i>hot sauce</i>	Toorhop /'tu:rɦɔp/	Fehend /'fɪhɛnd/
	16 (61.54%)	10 (38.46%)
<i>ice-cream</i>	Shoondas /'ʃu:ndʌs/	Tistili /'tɪstɪli/
	12 (46.15%)	14 (53.85%)

Judging by students' answers, there is a strong preference for back vowels when the product attributes are large, rough, heavy, as could be seen from the percentage for the wood chopping tool (65.38% opted for double-back-vowel combination in a nonce word). In the case of a spoon (defined by smoothness, small size, and light weight), the participants strongly preferred a front vowel combination, up to even 80.77%. It seems important to note here that /ʌ/ was chosen as the symbol for the vowel in *Gusdra* to emphasize the short pronunciation (to avoid confusion by adding a more adequate symbol due to the participants' unfamiliarity) rather than the quality of the vowel that tends to be more mid-central in native speakers. From our experience with the chosen sample, the participants generally pronounce this particular monophthong as more back (a short counterpart to low-back /ɑ:/). Back vowels are preferred for the brand name representing a hot sauce, while, interestingly enough, the participants were almost equally divided when it comes to their opinion regarding a brand name for ice cream, even though there is a slightly higher percentage opting for front vowels (53.85%). These findings mostly agree with the results of previous research (Klink, 2001; Lowrey, Shrum, 2007; etc.), indicating that the sound preference of a name may be connected to the size and shape of a referent object.

The brand name ranking results are shown in Table 2. For the sake of reminding the reader, it was the sound of the brand name that was the primary and most important criterion for the participants' ranking choice.

Table 2. Task 2: Brand Name Ranking

Brand No.	Brand Name	Ranking Mean
B1	Benelli /ben'neli/	2.42
B2	Refmex /'refmeks/	2.58
B3	Tornel /tɔ:'nel/	3.5

B4	Costco /'kɔ:stkəʊ/	4.42
B5	Peloton /'peləʊtən/	5.3
B6	Manuhrin /mə'nu:hɹɪn/	5.85
B7	Chiappa /tʃi'æpə/	6.77
B8	Jawara /dʒɑ:'wɑ:rɑ:/	7.19
B9	Sarsilmaz /sɑ:'sɪlməz/	8.07
B10	Nvidia /en'vɪdɪə/	8.88

The ranking results demonstrate a slight front vowel preference (58.33% of the first five brand names contain front vowels), and the word-initial plosive preference (80%), especially of voiceless plosives. 57.89% of all consonants are obstruents (fricatives and plosives), while 47.37% of all the consonants in the first five examples are approximants and nasals (more sonorant sounds than obstruents). Thus, we could say that there is an equal distribution of sounds both low and high on a sonority scale. Based on this, we could conclude that the sound of brand names without the existing referent does not actually follow a particular pattern, yet it has to be related to a particular product attribute (cf. Klink, 2000; Shrum et al., 2012; etc.).

In Task 3 the participants were supposed to create new brand names for the suggested products. Understandably, the product attributes corresponded to shape, size, and texture differences with industrial truck on one side, and a creamy soap on the other. The aim of this task was to establish whether there is a preference for a certain phonological structure when creating names for particular products, which would ultimately point to the existence of inherent sound symbolism. The phonological makeup details of the created words is provided in Table 3.

Table 3. Task 3: Creating a Brand Name

Phonological Structure of Invented Words			
Industrial Truck		Creamy Soap	
Total: 175 (100%) Consonants: 97 (55.43%) Vowels: 78 (44.57%)		Total: 188 (100%) Consonants: 86 (45.74%) Vowels: 102 (54.26%)	
Word-initial: /s/ 8 (4.57%) /d/ 5 (2.86%) /t/ 3 (1.71%)	Word-final: /s/ 6 (3.43%) /k/ 4 (2.29%) /p/ 3 (1.71%)	Word-initial: /g/ 7 (3.72%) /l/ 4 (2.13%) /v/ 3 (1.6%)	Word-final: /m/ 9 (4.79%) /i/ 6 (3.19%) /n/ 5 (2.66%)
Fricatives: 41 (42.27%) Plosives: 35 (36.08%) Nasals: 9 (9.28%) Approximants: 8 (8.25%) Affricates: 4 (4.12%)		Fricatives: 24 (27.9%) Plosives: 16 (18.6%) Nasals: 25 (29.07%) Approximants: 19 (22.09%) Affricates: 2 (2.33%)	
Front Vowels: 26 (33.33%) Back Vowels: 40 (51.28%) Other: 12 (15.38%)		Front Vowels: 48 (47.06%) Back Vowels: 36 (35.29%) Other: 18 (17.65%)	

Comparing the total number of consonants and vowels for both products, we notice that there is a slight preference for vowels in the case of the second product which is smaller, smoother, and rounder, and the overall number of sounds was slightly higher in the second case, as well. The longest created brand name for an industrial truck was *Sonvolved* /sɒn'vɒlvd/, and the shortest was *Soldus* /'sɒldʌs/. For a creamy soap, the longest name was *Scoopgrance* /'sku:pgræns/, and the shortest was *Liapop* /'liəppɒp/. The names often included morphological bases of the already existing words in English, but they were combined in a different fashion.

The interesting finding was that for the industrial truck the /s/ sound is preferred both in the beginning and at the end of the word, otherwise no significant differences were noticed in terms of initial or final sound preference. However, the manner of articulation classifications point to the difference in the preference for obstruents in the first case (82.47% out of all the consonants), and for nasals and approximants in the second case (51.16% out of all the consonants). This could mean that the participants opted for more sonorous sounds when the product was smaller, smoother, and rounder. Furthermore, more than a half of the participants preferred back vowels when designing a name for an industrial truck (51.28% out of all the vowels), and front vowels for a creamy soap (47.06% out of all the vowels). Hence, when product attributes are available, the participants show evident preference for back vowels if the object is larger in size, and front vowels if the object is smaller in size, which was found in previous studies (Sapir, 1929; Newman, 1933; Imai et al., 2008; Guevremont, Grohmann, 2015).

When it comes to the persuasive effect of advertising slogans, based on audio recordings only, the results we obtained are presented in Table 4. The task was to determine which of the products the participants were most likely to buy or use first based on the persuasiveness of the slogan in the advertisement.

Table 4. Task 4: Slogans Ranking

Ad No.	Slogan	Ranking Mean
Ad 1	American Express <i>Don't leave home without it.</i>	2.54
Ad 2	M'n'Ms <i>So good, they're back.</i>	2.85
Ad 3	Capital One <i>What's in your wallet?</i>	3.85
Ad 4	Chia Pets <i>The gift that grows.</i>	3.88
Ad 5	Floam <i>It's fun you can feel.</i>	4.35
Ad 6	Chef Boyarde <i>Boy, this stuff is good.</i>	6.12
Ad 7	H&M <i>Recycle your clothes.</i>	6.96
Ad 8	Sprite <i>When you're thirsty, trust your gut not some actor.</i>	6.96
Ad 9	Chocolate Factory <i>Treat your family to chocolate creations.</i>	7.38

The most persuasive slogan was by *American Express Card* given in the form of a command, which is followed by an *M'n'Ms* slogan in the form of a declarative.

The third preferred slogan is a wh-question pronounced by Samuel L. Jackson for *Capital One* (but the students did not know that). What is interesting for the three best ranked slogans is that they are all characterized by the falling intonation (low head + low-fall pitch contour for the first and third slogan, and rising head + high-fall for the second slogan). It seems worth noting that there was a greater mean difference between the second and the third slogan (one entire value point), and the difference between the third and the fourth slogan was significantly smaller. The first three most persuasive slogans were subjected to further analysis, the results of which are presented in Table 5. The investigated suprasegmental features included pitch range, speech tempo, and sound intensity.

The participants were presented with four options to choose from in Task 5. The options contained the original recording, the manipulated versions (*Manipulation 1* meant manipulation of the original to a lower value, and *Manipulation 2* meant manipulation of the original to a higher value), as well as *No Difference* option which meant that all the provided recordings are equally persuasive for the participant. The latter option was particularly significant for us; since it helped us determine the actual effect of sound manipulation on the persuasiveness of the slogans.

Table 5. Task 5: Manipulating Advertisements for Persuasive Effect Decision

Ads	Persuasive Effect Answers (%)			
	<i>Manipulation 1</i>	<i>Original</i>	<i>Manipulation 2</i>	<i>No Difference</i>
Pitch Range (Hz)				
Ad1	50-90Hz	74-115Hz	90-135Hz	x
	6 (23.07%)	8 (30.77%)	8 (30.77%)	4 (15.38%)
Ad2	50-170Hz	64-238Hz	90-250Hz	x
	5 (19.23%)	9 (34.62%)	7 (26.92%)	5 (19.23%)
Ad3	40-180Hz	60-230Hz	90-250Hz	x
	5 (19.23%)	7 (26.92%)	10 (38.46%)	4 (15.38%)
Speech Tempo (words per sec. (w/s)) + Duration (time in sec. (s))				
Ad1	3.44 w/s / 1.45s	4.35 w/s / 1.15s	6.25 w/s / 0.8s	x
	10 (38.46%)	7 (26.92%)	2 (7.69%)	7 (26.92%)
Ad2	1.08 w/s / 3.37s	1.3 w/s / 3.07s	1.6 w/s / 2.5s	x
	9 (34.62%)	10 (38.46%)	3 (11.54%)	4 (15.38%)
Ad3	2.16 w/s / 1.85s	2.67w/s / 1.5s	4 w/s / 1s	x
	8 (30.77%)	10 (38.46%)	0 (0%)	8 (30.77%)
Intensity (dB)				
Ad1	40dB	88 dB	100dB	x
	0 (0%)	8 (30.77%)	8 (30.77%)	10 (38.46%)
Ad2	40dB	65 dB	100dB	x
	2 (7.69%)	4 (15.38%)	6 (23.07%)	14 (53.85%)
Ad3	40dB	75 dB	100dB	x
	2 (7.69%)	7 (26.92%)	9 (34.62%)	9 (34.62%)

Judging by the results, we may conclude that all three chosen variables proved to be relevant for determining the persuasive effects of the chosen advertising slogans. The only one that had more participants selecting the *No Difference* option was intensity (even up to 53.85% in the case of the second best-ranked slogan), yet in the majority of cases we can still detect that the participants opted for different values which points to the relevance of this variable, too. Furthermore, slogans manipulated to low intensity proved to be non-persuasive for our participants (0-7.69% range). Since we deliberately chose male speakers in the recordings, the pitch ranges started as low as 60Hz, and the participants showed slightly higher preference for the higher-pitched manipulation, yet the answers were distributed across other options as well, which points to the conclusion that pitch range is a relevant factor in determining the persuasive effect of advertising messages. Less than one fifth of the total number of participants found pitch range to make no difference in determining the persuasiveness of the slogans in question. The percentage is slightly higher for speech tempo, i.e., the number of uttered words per second (a quarter up to one third of the participants). The participants showed higher preference for slower speech tempo compared to the faster one in terms of persuasiveness, which may underline the overall understandability of the message in the advertisement.

6. Conclusion

The conducted investigation had the aim of demonstrating the relevance of phonetics in the research related to the language of advertising. Hence, the proposed methodology concentrated both on segmental and suprasegmental levels of speech production.

The results of the analysis derived from three different tasks on the segmental level showed a strong preference for back vowels when the product attributes are large, rough, and heavy, and a preference for front vowels when the product attributes are small, smooth, and light, which underlines the existence of sound symbolism proven in previous studies (Klink, 2000; Lowrey, Shrum, 2007; Shrum et al., 2012; etc.). What is important to note, as well, is the fact that, for sound symbolism to be put into effect, the brand name has to be related to the referent product. Even in the creative task of finding a brand name for the given product, the product attributes, hence the name itself, likewise corresponded to shape, size, and texture. The manner of articulation classifications point to the difference in the preference for obstruents in the first case for a larger and rougher product, and for nasals and approximants in the case of a smaller and smoother object. More than a half of the participants preferred back vowels when designing a name for a large object, and front vowels for a smaller object.

When it comes to the level of prosody, the participants displayed preference for the slogans characterized by falling intonation. The investigated variables of pitch range, speech tempo, and intensity proved to be relevant determinants of the persuasive effect of advertising slogans. Higher pitch and slower speech tempo

were chosen as more persuasive, and low intensity slogans were selected as non-persuasive at all.

The methodology issues encountered in the paper need to be addressed more thoroughly here. Namely, investigating the concept of sound symbolism requires quite a complex methodological design which in turn causes a complex interpretation of results. The possible limitations thus include the choice of advertising slogans and their classification in terms of speech act types and intonation contours. Furthermore, the choice of participants could yield different results in the sense that linguistic laymen could have perceived persuasive effects and sound symbolic values of words differently.

Future suggestions include investigating whether sound symbolism works in the same way in the native and non-native languages, and whether there is a difference between male and female speakers in terms of brand name and slogan preference depending on the type of the product. The present study, though preliminary in nature, underscores the importance of studying phonetic features of advertising language since it proved to be relevant both at the segmental and suprasegmental levels.

References

- Bankieris, K., & Simner, J. (2015). What is the link between synaesthesia and sound symbolism? *Cognition*, 136, 186–195.
- Brown, R. (1968). *Words and things*. New York: The Free Press.
- Casas-Tost, H. (2014). Translating Onomatopoeia from Chinese into Spanish: a Corpus Based Analysis. *Perspectives*, 22, (1): 39-55.
- Childs, G. T. (1994). African ideophones. In L. Hinton, J. Nichols, and J. J. Ohala (eds), *Sound Symbolism*. Cambridge: Cambridge University Press, 247–279.
- Cook, G. (2001). *The Discourse of Advertising*. London and New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203978153>
- Cotticelli Kurras, P., Trovato, A. & Vigolo, V. 2012, *Brand Name and Brand Image between Linguistics and Marketing*, in Boerrigter R. and Nijboer H. (eds.), *Names as language and capital*, Meertens Instituut, Amsterdam, 11-13 June 2009, 13-31.
- De Saussure, F. (1959). *Course on General Linguistics*, New York City: The Philosophical Library, Inc.
- Dingemanse, M. (2011). *The meaning and use of ideophones in Siwu*. PhD Thesis, Radboud University Nijmegen, Nijmegen.
- Dingemanse, M. (2018). Redrawing the margins of language: Lessons from research on ideophones. *Glossa: a journal of general linguistics*, 3(1): 4. doi:10.5334/gjgl.444.
- Feist, J. (2013). “Sound symbolism” in English. *Journal of Pragmatics* 45.1. 104–118.
- Gélinas-Chebat, C., Chebat, J. C., & Vaninsky, A. (1996). Voice and advertising: Effects of intonation and intensity of voice on source credibility, attitudes toward the advertised service and the intent to buy. *Perceptual and Motor Skills*, 83(1), 243-262.
- Goddard, A. (2002). *The Language of Advertising*. London and New York: Taylor & Francis Ltd.

- Guevremont, A., & Grohmann, B. (2015). Consonants in brand names influence brand gender perceptions. *European Journal of Marketing*, 49 (1-2), 101-122.
- Hamano, S. (1998). *The Sound-Symbolic System of Japanese*. CSLI Publications.
- Hartley, R. F. (1992). *Marketing mistakes*, 5th edition. New York: Wiley.
- Hinton, J., Nichols, J., & Ohala, J. (Eds.), (1994). *Sound symbolism*. New York: Cambridge University Press.
- Imai, M., & Kita, S. (2014). The sound symbolism bootstrapping hypothesis for language acquisition and language evolution. *Philosophical Transactions of the Royal Society London B: Biological Science* 369, 20130298. <http://dx.doi.org/10.1098/rstb.2013.0298>.
- Imai, M., Kita, S., Nagumo, M., Okada, H. (2008). Sound symbolism facilitates early verb learning. *Cognition*, 109, 54-65.
- Ivanova, G. (2006). Sound symbolic approach to Japanese mimetic words. *Toronto Working Papers in Linguistics*. Vol. 26, 103–114.
- Klink, R.R. (2001). Creating Meaningful New Brand Names: A Study of Semantics and Sound Symbolism. *Journal of Marketing: Theory and Practice*, 9 (Spring), 27–34.
- Klink, R. R. (2000). Creating Brand Names with Meaning: The Use of Sound Symbolism. *Marketing Letters*, 11 (1), 5–20.
- Komar, S. (2015). Linguistic Features of Persuasive communication: The case of DRTV Short Form Spots. *ELOPE*, 12 (2): 29–52.
- Kotler, Philip dan Armstrong (1997). *Dasar-Dasar Pemasaran*. Jilid I, Jakarta: Prenballindo.
- Ladefoged, P. (2001). *Vowels and consonants: An introduction to the sounds of the world*. US: Blackwell Publications.
- Langacker, Ronald W. (1991). *Foundations of Cognitive Grammar, vol. 2*. Stanford: Stanford University Press.
- Lerman, D. B. (2007). Phonology, morphology, and semantics: Toward a fuller conceptualization of brand name meaning. In T. Lowrey (Ed.), *Psycholinguistic phenomena in marketing communications*, 79-99. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Lowrey, T.M., & Shrum, L.J. (2007). Phonetic symbolism and brand name preference. *Journal of Consumer Research*, 34, 406-414.
- Monaghan, P., Shillcock, R. C., Christiansen, M. H., & Kirby, S. (2014). How arbitrary is language. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 369(1651), 20130299.
- Newman, S.S. (1933). Further experiments in phonetic symbolism. *American Journal of Psychology*, 45, 53-75.
- Nuckolls, J.B. (1999). The case for sound symbolism. *Annual Review of Anthropology*, 18, 225-252.
- Platen, C. (1997). *Ökonymie: Zur Produktnamen-Linguistik im Europäischen Binnenmarkt*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Sapir, E. (1929). A Study in Phonetic Symbolism. *Journal of Experimental Psychology*, 12 (3), 225–39.

- Shrum, L. J., Lowrey, T. M., Luna, D., Lerman, D. B., & Liu, M. (2012). Sound symbolism effects across languages: Implications for global brand names. *International Journal of Research in Marketing*, 29, 275–279.
- Svantesson, J.O. (2017). Sound symbolism: the role of word sound in meaning. *WIREs Cogn Sci*, 8: n/a, e1441. doi:10.1002/wcs.1441.
- Tarte, R. D., & Barritt, L. S. (1971). Phonetic symbolism in adult native speakers of English: Three studies. *Language and Speech*, 14(2), 158–168.
- Tsur, R. (2006). Size-sound symbolism revisited. *Journal of Pragmatics*, 38, 905-924.
- Vanden Bergh B, Adler K, & Oliver L. (1987). Linguistic distinction among top brand names. *Journal of Advertising Research*. 14:3 9–44.
- Vestergaard, T., & Schroder, K. (1985). *The Language of Advertising*. Oxford: Blackwell.
- Yoo, B., Donthu, N., & Lee, S. (2000). An examination of selected marketing mix elements and brand equity. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 28(2), 195–211.
- Yorkston, E., & Menon, G. A. (2004). Sound idea: Phonetic effects of brand names on consumer judgments. *Journal of Consumer Research*, 31, 43-51.

Даница Јеротијевић Тишма

ДОПРИНОС ФОНЕТИКЕ МОЋИ УБЕЂИВАЊА У ОБЛАСТИ МАРКЕТИНГА

Циљ рада јесте истражити фонетске елементе који доприносе ефекту убедљивости назива брендова и популарних рекламних слогана у маркетиншким кампањама. Сегментни ниво је обухватио анализу фонолошке структуре и могуће звучно-симболичке вредности назива брендова, док је истраживање на супрасегменталном нивоу подразумевало рангирање и анализу рекламних слогана манипулисаних у погледу висине тона, темпа и интензитета говора. У истраживању је учествовало 26 студената друге године англистике који су радили различите задатке релевантне за спроведену анализу. Резултати су показали да испитаници преферирају вокале предњег насупрот вокала задњег реда, или сонанте наспрам опструената у зависности од величине и облика производа на који се назив брeнда односи, што је потврдило идеју звучне симболичке присутне при брендирању производа. Све три анализирание супрасегменталне варијабле показале су се релевантним у одређивању ефекта убедљивости код изабраних рекламних слогана. Уопштено говорећи, резултати рада, иако прелиминарни по концепту и закључцима, подвлаче значај истраживања фонетике у циљу бољег разумевања језика рекламирања.

danica.tisma@filum.kg.ac.rs

МОЋ И ЈЕЗИК У ЈАПАНУ: ОД МИТА ДО *SOFT POWER*-А

Имајући у виду мноштво дискурса о моћи језика у Јапану, у овоме раду главне видове модерне етнолингвистичке идеологије у тој земљи сагледавамо кроз три фазе, током којих јапански језик испољава своју моћ у обликовању националног идентитета како у његовоме саморазумевању тако и у односу према Другом. У првој етапи, школа националне филологије, *кокугаку*, од XVII века ангажује дискурс лингвистичке супериорности Јапана, према којем моћ његовог језика почива у онтолошком и когнитивном јединству речи са стварношћу и с националним духом. Овакве идеје утицаће затим на идеологију царске владавине у време модернизације у XIX веку, што је следећа етапа у дијалектици моћи националног језика. Његов формативни утицај манифестује се у пројекту модернизовања језика као његовог новог креирања, у којем ће процесу створена бити и модерна индивидуалност, док се истодобно одржава романтичарска визија јапанског језика као непосредног израза духа нације у његовој посебности и узвишености. У трећој фази, коју можемо назвати глобалистичком и постмодерном, експанзија националног језика ван етничких граница подстиче се у склопу стратегије снажења глобалног утицаја Јапана посредством његове културе, што је као свејеврсна културна дипломатија познато под називом *soft power*. У раду се водимо основном претпоставком да је у свим овим етапама на делу била херменеутичка стратегија водећих интелектуалаца Јапана који, у одговору на друштвени рефлекс ка самотумачењу и модерном саморазумевању, померају онтолошки и комуниколошки центар језика, повећавајући свесно амплитуду његовог утицаја и мењајући правац моћи коју он остварује.

Кључне речи: Јапан, јапански језик, моћ, *кокугаку*, модернизација, *котадама*, *soft power*

Јапанска лингвистика, као и лингвистика јапанског језика, током XX века стичу своје место у међународном контексту, а јапански се данас, међу националним језицима изван евроатланске сфере, на основу доступних показатеља може сврстати и међу најчешће учене језике (Looney & Lusin, 2018). Немогуће је прецизно утврдити у којој је мери његово глобално присуство резултат процеса описаних у овом раду, но, као што ћемо показати, постоји јасна намера пројектовања јапанског језика као моћног носиоца посебности домаће културе. У самоме Јапану, најстарији слојеви свести о значају посебног старања о језику као средству којим се концептуализују и остварују значења од

утицаја на релевантне друштвено-историјске парадигме јављају се у додиру са санскритским и кинеским текстовима, у контексту будистичког и конфуцијанског учењаштва. Од X века, пак, у књижевности се исказује већ јасна тежња ка афирмацији изворности и снаге јапанског језика – насупрот утицају кинескога. Овде је, конкретно, реч о језику аристократске дворске културе раздобља Хеиан (794–1192), класичног доба јапанске културе и језичког израза.

Било да је реч о кинескоме, који у Јапану све до XIX века остаје доминантан као језик јавног и интелектуалног дискурса, било да је, пак, у питању јапански језик, који од класичног доба преовладава у књижевности и у сфери приватног живота, текстуална продукција током хиљаду и по година писмености у Јапану од самих почетака налазила се у зависном односу према националном, друштвеном и духовном идентитету аристократије као носилаца писмености. Утицај континенталне културе, превасходно кинеске, условио је, такође, да се, у тежњи ка подражавању и супротстављању доминантном Другом, развије снажна склоност ка промишљању суштине језика, поглавито јапанскога, и природе моћи која му се приписује, што је наглашавано нарочито у књижевном контексту. С временом ће се у интелектуалном простору Јапана успоставити трајна наклоност ка производњи идеолошких дискурса као теорија које се увек изнова враћају и обраћају језику, *откривајући* га као најмоћније средство у посредовању и креирању управо идеолошких значења унутар аристократске културе, која нужно надрастају саму језичку сферу.

Појам „идеологија“, потребно је напоменути, не користимо овде у конвенционалном и ограниченом значењу репресивних системских интервенција односно идеја ограничавајућих по мисаону и другу друштвену и индивидуалну активност. Како каже Харотуниан, ефикасније одређење идеологије било би оно којим се наглашава њена улога сигнификације и одржавања продуктивних друштвених односа (Harootunian, 1988: 3, 4). Када се, тако, у традиционалном кинеском књижевном дискурсу говори о томе да је „шара“ (кин. *вен/文*) образац којим човек учествује у стваралачком делу природе, онда култура (кин. *венхуа/文化*), појам који у кинеском и јапанском садржи лексему *вен*, постаје технологија привођења људи у стање цивилизованости. Као таква, она је и средство владања те су још легендарни кинески цареви знали да се владати може силом речи колико и снагом оружја. На делу је, дакле, идеологија просвећености и писања која ће условити да се и другде у сфери кинеске цивилизације, па тако и у Јапану, образовање владара изједначи с његовом врлином, бивајући чак и мерило мужевности (Louie & Edwards, 1994). Због својега позитивног вредносног предзнака, идеограм *вен/文* често се налазио у називима раздобља јапанске историје, нарочито од средњег века, као израз жеље за врлом и просвећеном владавином. Свест о језику је, дакле, од самих својих почетака идеологизована, каква је једино и могла бити друштвено делатна и продуктивна.

У савременим дискурсима који често утемељују фундаменталне разлике међу културама Истока и Запада, не само у друштвено-историјском него и у још далекосежнијем психолошко-когнитивном смислу, уписана је још једна идеологија – она која се огледа у жудњи за исконском спонтаношћу и изворношћу, као привилегијама

које се од доба модернизма приписују, по правилу, културама Истока, превасходно Кине и Јапана. Важан извор премоћи која се у оријентализму и његовим дериватима додељује овим источним културама јесте и њихов језик. У случају кинескога, филозофски и песнички духови модернизма попут Ернеста Фенолосе и Езре Паунда налазе – и то ће до данашњег дана остати привлачна теза – да је његово идеограмско писмо у непосредном дослуху са силама стварања. У новије време, познато је да му поверење поклања и Дерида у својој критици логоцентричности Запада и доминантне хијерархије привилеговања значења у односу на писање (Zhang, 1985).

Сличну веру у онтолошку моћ једног источњачког језика налазимо и у дискурсима о јапанскоме, с том разликом да његова надмоћ неће потицати од писма – јер писма до доласка кинеских идеограма није ни било¹ – већ ће у погон бити стављене језичке идеологије које управо у древном јапанскоме налазе, и одатле настоје да реконструишу, првобитно јединство бића и речи. И не само да су у рестаурацију изгубљеног идеала из прошлости труд уложили интелектуални духови премодерног доба, вођени националним осећањима и подстакнути дестабилизовањем ригидних конфуцијанских темеља друштва свога времена, већ су свој допринос од позног XIX века дали и модерни јапански филозофи, на време учовавајући да Јапан можда није градио филозофске системе, уместо којих би, међутим, извесно могао располагати убедљивим терминолошким и уопште концептуалним потенцијалом којим ће сугестивно одговорити на потребе све уморније филозофске мисли Запада. Модерни филозофски жаргон јапанског језика у своме настајању кроз интеракцију с мисаоним системима Запада брзо се прилагођавао потребама времена и убрзо се дошло до *открића* да он већ располаже концептима, углавном будистичког порекла, који би могли ефикасно одговорити на модерну кризу субјекта у замци рационализма. У време када јапански филозофи двадесетих година XX века буду учили од Хајдегера, њихов немачки учитељ већ је наслућивао – или је то готово извесно прижељкивао – да би јапански језик, неоптерећен метафизичким претпоставкама Запада, могао стајати у приснијем односу, ако не чак и у јединству, са самим бићем.²

Под утицајем теорије и праксе онога што се назива „лингвистичким заокретом“ у филозофији, а особито касније у контексту идеја постмодернизма,

¹ У раздобљу Едо (1603–1868) јавиле су се теорије о томе да је у прадавно „доба богова“ (према предању, период до 660. године п. н. е) у неколиким различитим варијантама постојало аутохтоно јапанско писмо (*хундаи мођи*) које је коришћено столећима пре доласка кинеских идеограма у III веку. Један од најзначајнијих заступника ове тезе био је Асутане Хирата (Atsutane Hirata, 1776–1843), учењак из редова оних који су радили на реконструкцији националне вредности наводно потиснутих многовековним кинеским утицајем.

² Хајдегеров есеј „A Dialogue on Language“ (1959) настао је на основу стварног сусрета чувеног филозофа и јапанског германисте по имену Томио Тезука. У том тексту, написаном у форми дијалога Хајдегера и његовог јапанског саговорника, сугерисана је другачија природа јапанскога у односу на европске језике. Могућа разлика тематизована је већ избором јапанске речи *котоба* у одговору на Хајдегерово питање како се на јапанскоме каже „језик“. Између неколико могућности, саговорник одговара да је то сложеница *котоба*, која у двозначности лексеме „кото“ крије значење догађаја/ствари и вербалног израза. На тај начин Тезука већ антиципира очекивања Хајдегера, који ће у истом тексту критиковати Јапанце који усвајају европске филозофске концепте (Heidegger, 1971).

јавиће се утицајне интерпретације јапанске културе које полазе од слабљења онтологије субјекта, контекстуализованог кроз матрицу јапанског језика (Matta, 2010). Како је већ примећено, Ролан Барт у својој књизи *Царство знакова* (1970) зен-будистичко просветљење, *сатори*, тумачи као *празнину језика*, и то понајпре јапанскога, граматичких и синтактичких одлика таквих да субјект остављају у празнини у којој је овај лишен сваке извесности знања о самоме себи (Colucci, 2017). Овакав Бартов увид у природу јапанскога савремено је тумачење које се, додуше посредно, чак надовезује на језичку мисао Мотоорија Норинаге (Motoori Norinaga, 1730–1801), најутицајнијега међу етнолингвистичким идеолозима школе *кокугаку*³. У данашње време када и званична јапанска држава ширење својега утицаја настоји да оствари, између осталог, увећањем броја оних који јапански језик уче у свету, основни аргумент у његовом популаризовању није више онтолошка надмоћ, али јесте нешто што се једино из такве надмоћи може извести: културна супериорност у богатству суптилних и особено „јапанских“ значења, од којих се многа сматрају непреводивим на друге језике. Она се пројектују као довољно специфична да пробуде страно интересовање и уједно као довољно универзална да, ваљаном интерпретацијом, могу обезбедити стабилну страну рецепцију и бити препознатљив део светског наслеђа.

Почетке модерне језичке идеологије у Јапану ваља тражити у историјском раздобљу Едо, које претходи индустријској и свакој другој модернизацији земље након рушења феудалног режима за време Реставрације Меиџи⁴. У наслуђивању коренитих друштвених промена, низ учењака, међу којима се првим сматра будистички монах Кеићу (Keichu, 1640–1701), отпочеће филолошки рад који ће после њега попримити шире токове и постати „интелектуални дискурс јапанске аутентичности заснован на детаљном проучавању древних и класичних текстова, међу којима су *Кођики*, *Ман'јошу* и *Генђи моногатари* [...]“ (Rambelli: 17). Х. Харотуниан, аутор који је овој теми приступио с ретком методолошком и теоријском свешћу, детаљно је испитао структуру и идеолошке импликације *нативистичких* теорија.

У складу с нашом темом, а то је језик и моћ, може се рећи да Харотуниан као главни извор утицаја теза окупљених око језгра неколико најважнијих нативистичких тема налази у њиховој експресивности, која рачуна на изражајну моћ језика као основне преокупације. Исконска моћ речи у средишту њихове вере прелива се у дискурзивне конструкције довољно моћне да се њима идентификују и артикулишу оне групе које су са својим искуством на прагу модерности до тада присутне биле тек на маргинама друштва – експресивност се

³ У литератури на енглеском језику за ову школу користи се често термин „nativism“, а назива се још и школом националних студија. Припадници овог покрета духовне обнове, који нипошто није био хомоген у интересовањима и идејама својих чланова током бар три века свога трајања, мање су користили термин *кокугаку*, а више друге називе који су указивали на древност и изворност њихове науке.

⁴ Под „рестаурацијом“ се подразумева обнављање царске власти након свргавања војног режима самурајске породице Токугава.

састојала у томе да се уобличи и видљивим учини њихово раније неименовано искуство (Harootunian, 1988: 33). Друштвена заједница за владавине шогуната Токугава устројавана је и строго вођена јапанском верзијом неоконфуцијанске мисли, у мери да је сваки вид учењаштва који би занемаривао хијерархију знања и вредности тог система био недвосмислено обесхраброван. С друге стране, брзи развој грађанске класе, са светоназором и вредностима сасвим супротним конфуцијанским начелима, затим дисперзија и популаризација различитих знања изван граница повлашћене самурајске класе, као и све осетнија криза власти услед нарастајућих економских потешкоћа, најавили су скори крај самурајске владавине. „Друштвени вишак [услед економске и интелектуалне експанзије грађанског сталежа] прелио се преко класних граница и дестабилизовао устаљена значења, подстичући игру и плуралност идентитета“ (Исто: 34), каже Харотуниан, концептуализујући тако суштину и динамику промена у хијерархији друштвених значења. Другим речима, дискурси којима су се заговорници аутентичног духа древног Јапана у школи *кокугаку* обрађали нису одмах имали рецепцију дефинисаних друштвених група. Њима је тек претходио рад на интелектуалном реконструисању протојапанске заједнице, замишљене као једнодушје и склад цара и његовог народа, и то у духовном модусу не вековима доминантног будизма већ јапанског шинтоизма.

Посредством учења ове школе, моћ језика испољиће се у два основна вида: први је моћ јапанског језика као таквог, и она пребива у његовом онто-метафизичком превасходству; други вид чине модерне консеквенце те „изворне моћи“, које су се на делу јавиле у подстицању и обликовању царистичке идеологије у темељима модерне јапанске државе. Као што учењаци *кокугаку* нису чинили хомогену групу, тако ни њихова учења нису била озваничена царским признањем веома дуго, иако је неприкосновено царско достојанство стајало у самом средишту њихове оданости шинтоизму. Идеолошки утицај њихових идеја на државном нивоу постао је могућ тек с настанком модерне државе уједињене у ауторитету цара, што ће значити тек с јачањем утицаја оних елемената које су тај ауторитет заступале. До тада, један од главних задатака ових нових интелектуалних снага био је у враћању Јапана његовом језику из времена пре свемоћног сино-будистичког утицаја.⁵

Поменути монах Кеићу сматра се првим који је предузео дубље захвате у питања јапанске лингвистике, откривајући *успут* и древно Јапан какав је, са својим боговима и у девичански чистом стању својега језика, наводно постојао пре доласка кинеске културе, склоне философском концептуализовању у системима конфуцијанства и будизма. Он се древној прошлости враћа радећи на обимном задатку тумачења правописа и језика *Ман'јошуа* (*Man'yōshū*, VIII век), најстарије сачуване поетске антологије Јапана. Она садржи песме записане кинеским идеограмима, који, међутим, нису коришћени према свом оригиналном значењу већ на начин да представљају фонеме јапанског језика, према гласовној вредности која им је додељена у Јапану. Кеићу међу првима указује

⁵ Будизам у Јапан званично је стигао из Кореје, у првој половини VI века.

на то да је постојало време када у земљи није било писма јер оно није било ни потребно – у „земљи богова“ ствари су постојале у чистом и простом облику а потреба за комуникацијом била је задовољена већ усменом предајом (Murphy, 2009: 70). Као монах езотеричног будизма, он наслеђује средњовековне, али и још старије, погледе на реч као непосредни израз просветљеног Буде, у езотеричним визијама замишљеног у димензијама метафизичког божанског бића. У тим теолингвистичким сагледавањима, речима јапанског језика, од средњег века нарочито у њиховој поетској форми, приписује се моћ еквивалентна духовној сили санскритских мантри.

С Кеићуом, пиониром у истраживању јапанске фонетике, испод наслага кинескога писма открива се архајска моћ јапанског језика, који ће се у свим следећим покушајима те својеврсне археолошке лингвистике надаље идентификовати пре свега у својој различитости од кинескога. Све оно што је остајало неисказиво кинеским идеограмима, и што се различитим графичким изумима морало у писању допунити да би они могли послужити јапанском језику⁶, постаје у истраживањима националних филолога доказ језичке посебности у односу на Кину и траг ка архајском идеалу универзалног језика из доба богова (Сакаи, 1991: 267, 268). Кеићу у песничком идиому збирке *Ман'јошу* издваја појам *котодама* (јап. *kotodama*/言霊), тј. душа речи, који, премда се и у самој антологији јавља ретко, захваљујући интерпретацијама постаје носилац веровања у првобитно сагласје речи управо јапанског језика и стварности (Rambelli: 20). Онда када се у древним песмама помиње, *котодама* је реч-чувар земље Јамато, тј. Јапана. Рефлекси ка митскоме у овоме појму наглашавани су и осмишљавани све до данашњих дана, водећи настанку представе о интуитивном и непосредном карактеру јапанског језика, који у свом „чистом“ виду наводно не познаје подвојеност субјекта и објекта. Због њихове хомофоничности, теза о повезаности *речи* (јап. *koto*/言) и *ствари* као вербализоване догађајности (јап. *koto*/事) од времена Кеићуа биће подложна даљем теоретизовању код Норинаге и модерних философа, да би до Запада и Хајдегера, као што смо већ напоменули, стигла у виду слутње о јапанском језику као посебној „кући бића“.

Премда је, дакле, Кеићуова лингвистичка мисао у основи будистичка, а Норинага је попут већине осталих из школе *кокугаку* будизам сматрао погубним по дух божанског Јапана, он сам као најзначајнији представник тог својеврсног романтичарског покрета усваја Кеићуов поглед на језик као место коме тежи сва човекова субјективност и у које увире његов животни дах (清田, 2018). За њега, језик се у својој сили испољава само као говорни, као глас: на јапански је протоговор завеса кинеског писма пала управо онда када је дворски службеник О но Јасумаро *записао* оно што му је казивао приповедач Хиџида но Аре, којом приликом настаје митолошка хроника *Кођики* (*Kojiki*/古事記, 712). Појединачно

⁶ У време деловања школе *кокугаку*, у јапанском језику већ су стандардно била коришћена три писма, што је случај и данас. У основи, именице као непроменљиве речи и коренски део променљивих речи, који је носилац значења, пишу се идеограмом, док се морфолошки и граматички елементи пишу силабичким писмом, *хираганом*. Постоји још једно слоговно писмо, *катакана*, које се у савременом језику углавном користи за писање речи страног порекла.

вероватно најважнији религиозни текст Јапана, *Кођики* језиком мита објашњава божанску драму која води стварању јапанског архипелага, а онда и силаску богова на новостворено тло, одакле се даље плете и небески родослов царске лозе. У свету *Кођикија*, *Ман'јошуа*, те у класичном роману *Генђи моногатари* (XI век), Норинага налази суштину Јапана: свет непосредних осећања која се исказују слободно и у магновењу, не подлежући контроли и потискивању друштвених институција, међу којима је и писмо. Суштина овог приватног простора, недоступног конфуцијанском и будистичком моралу, непријатељски настројеном према човеку у његовом природном и непосредованом виду, по Норинаги је садржана у изразу *моно но аваре* (јар. *mono no aware/物の哀れ*).

Присутан у роману *Генђи моногатари*, *моно но аваре* као кључни појам ове поетике означава осећање ганућа и сете у сусрету са спољашњим стварима у њиховој пролазности. Овај у своје време лаконски и тек спорадично коришћени израз надраста тако првобитни контекст своје употребе, након што га је Норинага протумачио као врсту естетске когнитивне способности емпатијског типа, која води непосредном сазнавању природе ствари. Снага језика, превасходно песничкога – а јапански је, за њега, једини инхерентно поетичан језик – састоји се у моћи да срце човека врати у стање ненарушеног јединства, пре *пада* у конфузију двојности. Штавише, и сам човечји ум, уобичајено у власти нереда и немира, може се у ред привести – гласом. Глас је, наиме, тај који следи ритам дисања, активности која значи сам живот (清田, 2018). Отуда, бити дугог даха⁷ исто је што и живети, дакле интензивно осећати, у чему ваља тражити порекло и сврху песме, која је тако израз саме животне снаге (Исто). Кроз призму естетике *моно но аваре*, песничка реч иницира сусрет унутарњег и спољашњег који се догађа без одлагања и концептуалног посредовања – реч је већ сопствено извршење. Према савременим тумачењима овог естетског идеала, већ у само једној практичној, перформативној ситуацији може се актуелизовати целокупна егзистенција као пролазни, али значењем далекосежни, тренутак у времену, *Augenblick* (Sakai, 1991: 274).

Ова потрага за транспарентним језиком егзистенције (Исто: 275), који свако појединачно постојање оправдава искреном непосредношћу и аутентичним чини без обзира на усклађеност с конвенционалним моралом, постаће део језичке идеологије модерне јапанске државе. Не, додуше, у смислу привилеговања непосредних осећања на рачун моралних норми као што је то случај код Норинаге, но језик ће бити колико образац стварања модерне индивидуалности толико и идеолошки филтер у служби националне педагогије осећања пожељних у царевини нарастајућих амбиција. Говорећи о идеологији, и о моћи језика која је начелно увек идеолошког порекла, од времена модерне државности у раздобљу Меиђи (1868–1912), може се рећи да се она остваривала на два начина: експлицитно, у виду дискурса о онтолошкој супериорности јапанског

⁷ Овде је реч о Норинагиној интерпретацији етимологије глагола *нагеку* (*nageku*/嘆く). Он се данас употребљава искључиво у значењу „туговати“ или „жалити се“, док Норинага налази да првобитно значи „дуг дах“, као израз снажних осећања, а одатле и снажног осећања живота, што је, коначно, по њему основа за настанак поезије.

језика, на трагу *кокугакуа* из претходног периода; и имплицитно, у језичкој реформи са задатком стварања сасвим новог језика, примереног потребама модерне државе у контексту неопходности постизања материјалног прогреса према стандардима Запада. У оба ова случаја циљ је био исти: нормативна улога и централизовање језичке политике у складу с политичком агендом изградње државотворне свести утемељене у божанској личности цара, као суверена који влада једном и уједињеном нацијом. Ова отворена идеологизација божанских прерогатива јапанског језика није се, разумљиво, одвијала истим средствима као и његова модернизација у оквиру тежњи познатих под називом *генбун ићи* (јап. *genbun ichi/言文一致*)⁸.

Док је у теоријама XVIII века језик био сматран матрицом што чува изворни код националног бића, различит од доминантних али наводно штетних форми кинеске културе, с XIX веком наступа отуђивање од архаичног идиома а моћ језика не може се више заснивати на логици изворности. Наместо носталгије за прошлoшћу, мотивисане полемичким антагонизмом према страном конфуцијанско-будистичком елементу, задатак модерног доба јесте утемељење нове епистемолошке и прагматичке садашњости јапанског језика – језика нових реторичких и перформативних капацитета као непосредног израза моћи државе. Грађанска индивидуалност у темељима модерне државности препознала се сада у својем јединственом језику, који је још морао бити и индивидуални норматив што прописује прерогативе аутентичности својих говорника и јемчи њихов културни идентитет.

Поетика старе филологије, која у јапанскоме налази инхерентну склоност ка перформативности и непосредности наћи ће своју примену у спису *Суштина јапанског бића* (јап. *Kokutai no hongi/国体の本義*, 1937), насталом у доба већ отворено милитантног национализма.⁹ Навођењем идеја учењака *кокугакуа*, попут Камо но Мабуђија и Фуђитани Мицуеа, ту се излаже начело *искрености* (јап. *makoto/真*), као јединства језичког чина и дела (Rambelli: 16). Оно се поткрепљује етимологијом појма *макото*, који садржи лексему *кото* с поменутиим двојним значењем речи и перформативне догађајности. Све што је исказано речима, дакле, неизоставно мора бити извршено (文部省, 1937: 56). Искреност је, наводе се Фуђитанијево речи, природа несебичног срца; такав узвишени дух је онај који говори – и неизоставно тако дела, ослобођен сваке везаности. „Душа речи“, *котодама*, одређује се као реч која, будући једном изговорена, мора бити испуњена. Само таква реч садржи бесконачну снагу и далеко допире

⁸ Реч је о неформалном покрету, израженом особито у књижевности, чији је циљ био да се створи стандардна језичка форма, претежно заменом архаичних граматичких елемената варијантама ближим говорном језику. Посебну компоненту ових тежњи чинила су залагања за реформу писма, што је укључивало и радикалне предлоге да се кинески идеограми искључе из употребе.

⁹ Овај наставни приручник Министарства просвете, резултат рада уређивачког одбора састављеног од угледних интелектуалаца, објашњава суштину националног бића Јапана као земље којом цар, син божанских предака, влада ауторитетом непрекинуте лозе. Сви царски поданици једнодушни су у поштовању ове свете истине, каже се, а оданост је њихова главна врлина. У ратним годинама забрањена је била било каква критичка примедба на рачун овог списка којим се апсолутизује власт цара – и оних који извршавају његову вољу.

(文部省; Rambelli). И опет, позивањем на поезију *Ман'јошуа*, Јапан се описује као земља обилно испуњена духом *котодама* и благочестиво обитавалиште богова, место где се реч не изговара олако (文部省: 62). У овом изразито шинтоистички устројеном дискурсу, парадоксално, идеал искрености остварује се одбацивањем индивидуалног ега, што је сотериолошки услов и највиши увид будистичке антропологије. На делу је, дакле, реторика која се позива на натиivistички мит, укључујући истовремено и будистички индуковане елементе и термине, да би се на тим темељима градила педагогија савршено одане личности. Тако се најпосле докида и сама реч, бивајући трансцендирана у деловању божански надахнутог и царском идеалу беспоговорно покорног субјекта.

Субјекти нове царевине, међутим, сада нису више феудални поданици, сталешки строго ограничени конфуцијанским дужностима, већ грађанство од којег се очекивало да ипак буде образовано у духу прогреса и да у борби за добробит државе учествује равноправно са Западом, власником модерне парадигме. Просветитељ Јукичи Фукузава (Yukichi Fukuzawa, 1835–1901) у својим утицајним књигама објавиће нову визију човека: рођењем су људи равноправни, но не и подједнако вредни и учени, у чему он налази оправдано начело диференцијације међу њима. Архаични и узвишени идиом *Суштинe јапанског бића* експлицитно ће, премодерним језичким стилем, прописивати духовно настрojeње, емоционално усмерење и пожељно владање сваког појединца у свe ратоборнијој царевини; пре тога, у Фукузавино време модерна индивидуа као будући прималац идеолошке поруке била је тек на путу својега формирања и потребовала је радикално другачији језик у практичном животу, прилагођен еволутивном степену друштва. Још 1866. године је Хисока Маеђима, високи државни службеник, последњем шогуну упутио неуслишену иницијативу да идеограмско писмо у Јапану буде укинато, будући да, како је сматрао, стоји на путу образовању и напретку (De Vary, 1989). Модерној индивидуалности неопходан је модеран језик: „економичан, непосредан и демократски“ (Исто: 250). Савремени филозоф и критичар Кођин Каратани, који је традиционалне дискурсе о успеху јапанске модернизације „превео“ и протумачио у терминима постмодернизма, пресудну улогу у процесу цивилизацијског препорода доделиће управо језику и писму.

У својој утицајној студији *Исходишта модерне јапанске књижевности* (日本近代文学の起源, 1980), Каратани излаже тезу да прави значај поменутог покрета за језичку реформу, *генбун ићи*, лежи заправо у тежњи да се традиционална култура писања замени фоноцентричношћу (Каратани, 1988). То је, сматра он, донекле уочљиво већ у Норинагином идеалу говорног језика, но сада би се коначно остварило као језичко осавремењивање и рационализација, упрошћавањем граматике и ортографије. За Норинагу, моћ језика налази се у његовој транспарентности и ефикасности којом посредује између људске осећајности и спољашњег деловања, при чему се разлика између субјективности и објективног света раствара у тренутку вокалне експресије ганутости у сусрету с душом ствари. Насупрот томе, модерни фоноцентризам не познаје ту старин-

ску, усхићену непосредност, већ, напротив, свету прилази скептично и хладно, представљајући га као објективну датост и предмет дистанцираног сазнавања (Исто). Тако се између света и субјекта више не замишља емпатијски однос, у коме су „знати“ и „осећати“ у јединству, већ се субјекат повлачи у сопствену ограничену унутрашњост, у којој се релевантност предмета конституише искључиво из субјективне перспективе.

Суштину ове побуне против старе лингвистичке и концептуалне парадигме Каратани налази у смени онога што он назива *écriture*, тј. заједничког, „дељеног“ језика, који увек представља језичку норму и устројава говорни језик (Karatani, 1995). Према Каратанију, модерни Јапан одбацио је нативистичко схватање језика као носиоца естетско-когнитивне праксе и спознаје, устајући истовремено и против идеограмског писма. Идеограм је носилац комплексних значења високе графичке вредности, што ће модерно доба препознати као отежавајућу околност у процесу усвајања лингвистичких концепата Запада, неопходних да би се језик учинио предметом објективног проучавања. На комуниколошком и епистемолошком плану, то је значило креирање језичке норме која је кориснике језика начелно изједначавала, предвиђајући за све јединствени стилски и граматички образац, заснован на једној истој стварности за све и једнаким интелектуално-когнитивним претпоставкама. Реформама је језик ослобођен сталешких разлика, привилегованих традиција и тајних знања, слојевитих и сложених стилских варијација а идеограмско писмо своди се на ограничени број карактера, који више ни по чему нису били повлашћени у односу на фонетско писмо.

Идеограм, дакле, остаје без својих митских одлика и резонанци, које је чувао као сећање на легендарно порекло писма у Кини.¹⁰ Штавише, сматра Каратани, тек унутар овог новог дискурзивног простора омогућено је формирање модерних и тек привидно универзалних концепата. Фонетизацијом писма, у инаугурише се суштинска разлика између *знака*, који је апстрактне и опште природе, и *значења*, које је субјективно и конкретно. Идеограмско писмо, и то важи нарочито у оквирима традиционалног разумевања, у извесном смислу има статус стилизоване стварности односно својеврсног ритуалног чина језика који не темељи своја значења у модусу транспарентности, на линеаран и неутралан начин. Усудили бисмо се чак рећи да је традиционално текст био у некој врсти предности у односу на субјекат, који у густој мрежи интертекстуалних конотација и могућих значења не може сачувати позицију психолошке инстанце која је власник сопствених значења. Дакле, природу модернизације јапанског језика, по Каратанију, ваља тражити у утемељивању нове – позити-

¹⁰ Према једној легенди, историчар у служби легендарног Жутог цара, Цангђие, на царев захтев прихватио се задатка да побољша систем бележења. Ново писмо Цангђие је изумео, каже легенда, помно посматрајући сваку појединачну ствар и уочавајући њихове одлике, одакле настају кинески идеограми. Веза између знака и означенога, дакле, нипошто није случајна, нити је резултат обичне мимезе, већ је ствар инхерентно присутна у знаку и тако непосредно доступна. Иако привлачна песницима и филозофима Запада, тезу о посебности кинеског писма савремени аутори оштро ће критиковати.

вистички схваћене – реалности, у којој ће почетак и крај човековог односа са светом бити његов унутрашњи, психолошки говор. Смисао спољашњег света, тако, исцрпљује се у субјективној психолошкој димензији, а реалитет тог света своди се на опредмећеност која се може посматрати и објективно оценити.¹¹

Оба ова вида испољавања моћи језика, и експлицитни који установљује етичку норму с ослоном у шинтоистичкој религиозности и нативистичким визијама, и овај модерни, имплицитни, што тежи рационалној ефикасности и концептуалној опремљености као вишем еволутивном степену прикладном друштвеној стварности, биће синтетисани у новој науци о јапанском језику, националној лингвистици која је имала и посебни назив: *кокугогаку*, тј. наука о националном језику. Развој и импликације те дисциплине остају изван оквира овог рада, о чему, уосталом, већ постоје значајне студије¹². Довољно је истаћи да се амплитуда моћи коју језик има извршити у овом периоду, а говоримо о времену јачања национализма током последње две деценије XIX века, вишеструко увећала фузијом ових двеју тенденција: прво, формирањем стандардног језика који би омогућио слободан развој мисли, да Јапан не би задесила судбина Кине¹³; друго, уплива идеја *кокугакуа* у модерну науку о јапанском језику.¹⁴ Под утицајем идеологије иза концепта *котодама* и величања романтичног доба *Ман'јошуа* као времена настанка аутентичног јапанског сензибилитета, књижевник Наобуми Оџиаи (Naobumi Ochiai, 1861–1903), заговорник идеје о јединству књижевности и судбине државе, залаже се за реконцептуализовање књижевности и језика (Lee, 1996). Особености и појмове домаће филологије више није било довољно, као до тада, означити префиксом *ва* испред одговарајуће речи, у значењу „јапански“, и тако ограничити њену вредност унутар дихотомије чији је други крај нужно чинио кинески елемент, *кан*. Тиме би се и даље одржала интелектуална и културна подела друштва на штету, како се сада сматрало, националног идентитета. Од тог времена јача тежња да се јапански језик и књижевност означавају генеричким префиксом *коку*, у значењу „државни“ или „национални“. Тако ће настати и поменути термин *кокугогаку*.

Посебно истакнуту улогу у етнолингвистичком пројекту модерног Јапана имао је први модерни јапански лингвиста Казутоши Уеда (Kazutoshi Ueda,

¹¹ Иако питање фонетичности (или не) кинеских идеограма превазилази намену и намеру овог рада, неопходно је било поменути чињеницу да се удаљавањем од практично неограниченог мноштва значења истог идеограма и рационализацијом употребе писма јапански језик одриче моћи засноване на привилегованом езотеризму и убрзано се појмовно модернизује да би се снабдео корпусом значења неопходних у знатно другачијем друштвено-историјском контексту од дотадашњег.

¹² В. *Language and the Modern State: the reform of written Japanese* (Twine 1991), *The Ideology of Kokugo: Nationalizing Language in Modern Japan* (Lee 1996), *Language, Nation, Race: Linguistic Reform in Meiji Japan (1868–1912)* (Ueda 2021), др.

¹³ Како је сматрао философ Иноуе Тецуђиро, у Кини је неприродан, застарео и нефункционалан однос писаног и говорног језика онемогућио развој модерног мишљења.

¹⁴ Истакнути лингвиста Мотоки Токиеда (Motoki Tokieda, 1900–1967) говори о промени у својим схватањима лингвистичког метода, што је конкретно значило преиспитивање адекватности а онда и критику примене стране методологије на јапански језик.

1867–1937), koji je najzaslužniji za kreiranje politike jedinственог језика. На прелазу у XX век у јапанскоме још увек није постојала јасна термилошка разлика између расе и нације па ће Уеда у самоме Јапану по пореклу разликовати више раса – од непосредних потомака божанске лозе па до свих осталих из провинцијалних и локалних генеалогича. Он налази да је, стога, неопходно постојање централне расе која ће све хетерогене елементе објединити у једну нацију и бити „власник“ њенога језика, „духовне крви“ свих њених припадника (Ueda, 2021: 89). У даљем поступку устројавања стандардног језика артикулише се представа о томе да постоје, с једне стране, његови аутентични говорници, као и они који то нису својим пореклом, већ се њиме служе будући део јапанске империје.

У процесу хомогенизације домаћег лингвистичког простора и у напреднијим фазама колонијалне политике на азијскоме континенту, Уеда ће развити идеју о јапанскоме као заједничком језику Источне Азије. Без обзира на порекло, свако ко се буде бавио пословном или каквом другом активношћу на тој територији, мораће познавати јапански језик (Исто: 89). У визијама Уеде и осталих етнолингвиста, јапански ће бити не само природно и практично средство комуникације у сфери утицаја царевине у експанзији, већ се он има уздићи и до језика целе једне цивилизације. Као такав ће се учити и у колонијама и, на тај начин, омогућити локалном становништву да не само спољашњом нужношћу учествује у животу царевине већ и да се, посредством језика, суштински цивилизује, те да доживи част какву осећа сваки становник империје. Истовремено, што буде постојало више „неаутентичних“ говорника јапанског језика, утолико ће бити већа снага оних којима је та привилегија припала рођењем (Исто: 97).

Да би се језик од елоквентних, романтичних и мистификујућих наратива раније филологије уздигао до начела хомогености – а онда и диференцијације – његових говорника, он је морао, епистемолошки, бити узнегован до улоге концептуално обогаћеног посредника између јапанског духа и реалности, те онтолошки изнова утемељен – не у миту већ у терминима модерне науке. Није се, чини се, значајно променило идеолошко усмерење, али јесте структура идеолошких циљева и циљна група којој се, сада званична, језичка политика обраћала.

Трећи вид остваривања моћи јапанског језика налазимо у савременој улози која му се додељује као глобалном представнику јапанске културе и њених семиотичких потенцијала. „Правилном“ интерпретацијом изворних значења, кодираних језички односно неком другом културном праксом, и увек у релацији према језичким особеностима Јапана, не само да је могуће, каже нови наратив, већ је и неопходно актуелизовати и свету пренети вредности јапанске културе. Током последње две деценије, тачније од 2002. године када новинар Douglas McGraw пише утиске о свом боравку у тој земљи, његова синтагма „Cool Japan“ постаје платформа стратегије за промоцију јапанске културе у циљу обезбеђивања дугорочног утицаја Јапана у виду његове „меке моћи“ (*soft power*). Интерпретацијом и контекстуализацијом културе, њених производа и концепата према савременим парадигмама, јапанска држава настоји да утврди стратешку

основу за јачање своје глобалне моћи, која ће се мерити способношћу земље да трајно остане привлачна и актуелна дестинација. Значај јапанског језика као семиотичке матрице која чува кодове те ванвременски тумачене културе не може се потценити, но о томе је тешко дати поуздан и коначан суд, будући да је реч о процесима који још увек трају.

Језичка политика савременог Јапана подразумева развој језичких компетенција у три вида: учење енглескога у Јапану; настава јапанскога за стране држављане у земљи; настава јапанскога као страног у иностранству. Оспособљавање у комуникацији на енглескоме део је националног пројекта *интернационализације* (*kokusaika/国際化*), што, међутим, не значи нужно отварање врата конкуренцији са страним хетерогеним дискурсима већ, напротив, креирање атмосфере да такво интрузивно – колико и неминовно – страно присуство буде на време неутрализовано и „удомаћено“ (Liddicoat, 2007: 37). Учење енглескога, такође, има и важну званичну сврху: створити што већи број национално свесних инстанци јапанске културе, способних да њене вредности представљају у свету. Ово је, на неки начин, и наставак визија из раздобља Меиђи о интелектуалном идеалу и хероју модернизације као личности „натприродне“ способности, наиме кадре да равноправно комуницира с изворним говорницима енглеског језика. Тако се у контексту савременог Јапана доминантни језик Другога, истовремено предмет и жудње и националне неурозе, преображава у својеврсну екстензију моћи јапанског језика, задужену да глас о Јапану пронесе и тамо где се „језик богова“ не разуме.

Све ово до изражаја долази од седамдесетих година XX века, у деценијама кад земља враћа своје међународно самопоуздање. Тада се међу јапанским лингвистима формирају дискурси о експлицитној моћи језика да свету пренесе светоназор и очекивања јапанског народа, те се он јавља у улози средства које ће „меком моћи“ заступати интересе Јапана и бити оружје у његовој одбрани (Liddicoat, 2007: 39, 40). Ту улогу у ширењу моћи утицаја влада ће званично узети у обзир 2011. године, одређујући „меку моћ“ као „креативну снагу културе Јапана и његове културе, укључујући ту и јапански језик“ (Hashimoto, 2018: 54). Постоје, дакако, и аргументовани критички осврти на ово поистовећивање присуства сопствене популарне културе у иностранству с утицајем који оно може произвести као непосредну добробит по међународни углед и економску снагу земље. Како каже Groot, „[...] иако овладавање јапанским језиком до напредног нивоа подразумева и то да је, на пример, ученик разумео и подразумевана суптилнија културна значења, још увек се не може претпоставити то да је он прихватио, а још мање усвојио, и вредности које иза њих стоје. Штавише, чак и ако оне јесу асимиловане у процесу овладавања језиком, то још увек не значи и спонтано прихватање локалних политичких и моралних вредности“ (Groot, 2018: 30).

У овој фази јапански језик већ је, бар званично, сасвим деонтологизован, а његова моћ испољава се посредно, као језика земље порекла популарне културе, и имплицитно – као концептуалне матрице у којој не само да су трајно похрањени кодови једне особене културе, већ она располаже и механизмима

производње значења изван хијерархије вредности логоцентричног универзума Запада. Јапански језик налази тако своје место у пројекту креирања Јапана као центра алтернативне светске културе.

Од херменеутике древних текстова од XVII века, преко стварања стандардног националног језика у служби модерне државности крајем XIX века, па све до данас, када Јапан жели да оствари „меку моћ“ рачунајући на надмоћ своје културе, мењале су се онтолошке пројекције његовог језика и поруке које је он имао да одашиља. Бавећи се собом, идеологије јапанског језика мотриле су будно на Другога, а на делу су увек били дискурси сасвим одређне сврхе: да се покаже моћ „јапанске расе“ прво у онто-метафизичким размерама, затим у изградњи модерне и снажне државе, и, на крају, Јапана као постојбине културе која ризички блага прошлости и будућности. Та се култура стратешки представља у својим особеностима, чинећи се довољно тајанственом да побуди занимање али исто тако и универзалном, барем у мери довољној да задржи пажњу света и да охрабри даље превођење и дисеминацију сопствених концепата и значења. Овај процес одвија се непосредно на јапанскоме, али и посредством енглескога, који се тако, сасвим неочекивано, нашао у улози трансмитера етничким границама ограничене моћи самог јапанског језика.

Литература

- Colucci, D. (2017). Roland Barthes, Japan and l'utopie de l'écriture, *Romance EReview*, 21. Retrieved from <https://ejournals.bc.edu/index.php/romance/article/view/9982>
- De Bary, B. (1989). Karatani Kōjin's *Origins of Modern Japanese Literature*. In H. D. Harootunian & M. Miyoshi (Eds.), *Postmodernism and Japan* (pp. 235–257) Durham, London: Duke University Press.
- Groot, G. (2018). Cool Japan Versus the China Threat: Does Japan's Popular Culture Success Mean More Soft Power?. In Hashimoto, K. (Ed.) *Japanese Language and Soft Power in Asia* (pp. 15–41). Singapore: Palgrave Macmillan.
- Harootunian, D. H. (1988). *Things Seen and Unseen: Discourse and Ideology in Tokugawa Nativism*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hashimoto, K. (2018). Cool Japan and Japanese Language: Why Does Japan Need “Japan Fans”?. In Hashimoto, K. (Ed.) *Japanese Language and Soft Power in Asia* (pp. 43–61). Singapore: Palgrave Macmillan.
- Heidegger, M. (1971). *On the Way to Language*. New York: Harper & Row.
- 柄谷, K. (1988). 日本近代文学の起源. 東京: 講談社文芸文庫.
- Karatani, K. (1995). *Nationalism and écriture*. Surfaces, 5. Retrieved from <https://id.erudit.org/iderudit/1064990ar>
<https://doi.org/10.7202/1064990ar>
- Marra, M. (2010). *Essays on Japan: between aesthetics and literature*. Leiden; Boston: Brill.

- Lee, Y. (1996). *The ideology of kokugo: nationalizing language in modern Japan*. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Liddicoat, A. J. (2007). Internationalising Japan: Nihonjinron and the Intercultural in Japanese Language-in-education Policy. *Journal of Multicultural Discourses*, 2(1), 32–46. <https://doi.org/10.2167/md043.0>
- Looney, D., & Lusin N. (2018). Enrollments in languages other than English in United States institutions of higher education, summer 2016 and fall 2016: Preliminary report. <https://www.mla.org/content/download/83540/2197676/2016-EnrollmentsShort-Report.pdf>
- Louie, K., & Edwards L. (1994). Chinese Masculinity: Theorising 'Wen' and 'Wu'. *East Asian History*, 8, 135–148.
- 文部省 (1937). 国体の本義.
- Murphy, E. R. (2009). Esoteric Buddhist Theories of Language in Early Kokugaku: The *Sōshaku* of the *Man'yō daishōki*. *Japanese Journal of Religious Studies*, 36 (1), 65–91.
- Rambelli, F. The Sacred, the Empire, and the Signs Religion, Semiotics, and Cultural Identity in Japanese History. Retrieved from <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.232.8647&rep=rep1&type=pdf>
- Sakai, N. (1991). *Voices of the past: The status of language in eighteenth-century Japanese discourse*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- 清田, M. (2018). 契沖及び安然の悉曇学と本居宣長の言語観. 佛教大学大学院紀要, 37–54.
- Ueda, A. (2021). *Language, Nation, Race: Linguistic Reform in Meiji Japan (1868–1912)*. Oakland: University of California Press.
- Zhang, L. (1985). The “Tao” and the “Logos”: Notes on Derrida’s Critique of Logocentrism. *Critical Inquiry*, 11(3), 385–398.

Dalibor Kličković

LANGUAGE AND POWER IN JAPAN: FROM MYTH TO SOFT POWER

Having in mind an abundance of discourses on the power exerted in Japan by its language, in this paper, we consider some traits of the modern ethnolinguistic ideology in Japan as it developed in three phases propelled by the necessity of reaching a modern self-understanding but also redefining the nation’s relation to its oversea Other. In the first stage, the *kokugaku* as the nativist school of thought launches the discourse of the linguistic superiority of Japan, based on the assumption of the unity between the language and the Japanese spirit. Moreover, the spoken Japanese language was envisaged as being essentially at one with reality itself, fully expressive of the people’s most inner being and in accord with the soul of the things. Some concepts from that period, particularly *kotodama* and *mono no aware*, would be repeated during the period

of the modernization too, when the language ideology seemed to comprise two layers: the *kokugaku* romanticism and the need for Japanese be modernized and thus made more appropriate as a means of creating a modern and strong country. After serving the ideological purpose of creating both the modern individuality and the devoted imperial subject, the Japanese language in the third stage had to take on a new role, that of a weapon in the battle for Japan's influence in the contemporary world. Globally known as the *soft power*, Japan strongly relied on a kind of cultural diplomacy to get as much as possible foreign understanding and affection. The language itself continued to be considered a matrix in which the exclusivity of Japanese culture has been encoded and executed, although the notions of the mythological origin of this power were relinquished. Japan is a country of high culture and its language can attest to that. Instead of the strong ontology, the Japanese has to be acculturated globally in order to secure new sources of the power of the Japanese state.

daliborklickovic74@gmail.com

eres of life and many research disciplines, but
Therefore, as researchers in the fields of social
international conference, this year entitled
cus on the power of words, as well as on the
ifested in various spheres of society and in
ly encompassing linguistic and literary studies
ary studies, but nevertheless enable the
omenon in specific contexts and from their

III

THE POWER OF THE WRITTEN WORD

vim sferama života i u mnogim istraživačkim
straživačko polje. Stoga je ideja da se za našu
književnost, moć kao stručnjaci iz polja
uka usredsredimo upravo na pojam 'moć reči'
manifestuje u različitim sferama društva i u
živačkih oblasti koje obuhvataju najširi spektar
disciplinarna istraživanja koja se oslanjaju na
učesnici skupa ovaj rasprostranjen fenomen
mu iz svog originalnog ugla.

LANGUAGE, LITERATURE, POWER

Petra Mitić

Univerzitet u Nišu

Filozofski fakultet

IDENTIFYING FEMINISM: THE NARRATIVES OF POWER AND RESISTANCE

Abstract: Even though the feminist agenda has always been related to the concept of empowerment and resistance, the feminist struggles, both in theory and practice, have often just replicated forms of exclusion and domination in their own ranks and narratives. This failure to bring about substantial changes in the underlying systems of power has made it necessary to reconsider the achievements made so far, while the ability to identify the structural matrices of oppression in the existing narratives is seen as crucial to performing a radical break with dominant culture of systemic violence. Today, it is the culture in a consumerist world in which women have been declared free, and are persistently lauded for having won most of their feminist ‘battles’, but it is more often than not, and usually under the surface of its politically correct speech and democratic ways, even more toxic and oppressive than ever. Redefining the idea of transformative power – of both words and deeds – and a choice to resist is therefore related to remembering the warning words of bell hooks, the recently deceased feminist icon of resistance. In the context in which mainstream feminism has been largely appropriated to serve the ends of neoliberal agenda, her warning states that it has become urgent to re-appropriate the term, change the narrative by identifying and proclaiming feminism to be not just about gender roles but about liberation for all people – female and male – from domination and oppression in all its different manifestations, old and new. The paper will then proceed to illustrate different aspects of power, and different ways of speaking out to demonstrate resistance to its destructive ways by calling upon the resisting voices of three contemporary literary figures: that of Antigone (Sophocles), of Adolfinia Freud (Goce Smilevski), and of Michael K. (J.M. Coetzee).

Key words: the feminist agenda, identifying oppression, the idea of transformative power, changing the narrative and re-appropriating the term, resisting oppression

1. Introduction

Feminism has usually been defined as a theory and practice, or a set of practices, based on the belief in the crucial importance of advocacy of the political, economic, and social equality of the sexes. Its organized activity has been focused upon defending women’s rights and interests by demystifying and subverting the cultural matrices of double standards and oppression. Exposing patriarchy as a culture of power based on systemic violence has been at the root of all feminist struggles. Its agenda has therefore necessarily revolved around constructing forms of meaningful resistance

and promoting the importance of sisterhood and solidarity. The proclaimed ideal of universal sisterhood was surely something that initiated the movement, triggering and keeping its emancipatory dimension and revolutionary impulse, but the history of the movement has shown more than just occasional or minor departures from the declared ideals, and failures to stay true to its own beliefs, convictions, and proclamations. The fact that the movement's progression towards achieving some of its most cherished goals coincided with reproducing similar patterns of exclusion in its own ranks and narratives has made it necessary to stop and reconsider not just the strategies used to resist patriarchy, but also some of the fundamental postulates that this struggle has relied upon. Even though words of warning in this regard were uttered from the very beginning, too much time had passed, and many opportunities lost before these voices of despair were given any serious thought. If what has happened with mainstream feminism included legitimizing the power patterns of the dominant order, thereby subverting its own goals and ideas of liberation, then obviously some thoroughgoing gestures of redefining and reclaiming have been long overdue. As it will be clear from a brief overview of how oppression works, all these betrayals of solidarity have always been about privilege, even if maintaining it sometimes had nothing to do with a deliberate act or conscious intention.

2. The Concept of Oppression and the Feminist Agenda

In order to keep intact the system of power based on constructing, maintaining and exploiting the other, it is crucial that the voice of subversion should be suppressed. That is why silencing those who may threaten a dominant order has always been the most efficient method used by authoritarian societies. Throughout history, the fate of the suppressed other has been allotted to the woman, but also to the worker, the negro, and the colonized. As long as their voices/stories were kept at bay, unrecognized as having anything important to say, the official history – and so far it has been a self-legitimizing story of the white, colonizing master/employer – had little difficulty safeguarding the sanctioned frame of perception and the system of accepted knowledge. In order to make this work of domination go smooth, the power system has always needed the inferior others to internalize and accept a distorted and degrading image of the self as natural and beyond change. In her essay on psychological oppression, Sandra Lee Bartky (1979), who was a distinguished feminist philosopher, argued that our ordinary concept of oppression was too narrow and insufficient to explain the nature and experience of oppression. She insisted that it needed to be expanded so as to include understanding of the less visible, but all the more pernicious forms hidden in the very structure of the system which thrives on domination. It is so because as long as individuals and collectivities are rendered incapable of understanding the agencies responsible for their subjugation, their spirit will remain broken, and their resistance null. “To be psychologically oppressed is to be weighed down in your mind; it is to have a harsh dominion exercised over your self-esteem” (Bartky, 2008: 51). This process is accomplished when a person, or a

group of people, become internally oppressed/colonized, and so far it has usually gone hand in hand with ways of political and economic dispossession.

Bartky, however, makes it clear that for psychological oppression to do its work of damage, it is not necessary for economic or political dispossession to exist. As long as the established order is perceived as legitimate, and the colonized other has internalized the socially desirable, prefabricated image of the self – one’s own status of inferiority – any additional effort or recourse to overt acts of violence is indeed no longer required. On the other hand, economic and political oppression are in themselves psychologically oppressive. It is because poverty and powerlessness, or the fact that one occupies an inferior social position, are quite sufficient in themselves to undermine or destroy one’s sense of worth and self-esteem, and thus to prevent any meaningful gestures of self-determination and self-actualization. Through stereotyping, cultural domination, and sexual objectification, the three major patterns that Frantz Fanon identified as strategies of oppression, the culture of passivity stays unchallenged while the subjugated other is kept under control – their voice of resistance successfully obliterated. These are the special modes of psychic alienation which make it possible for the terrible message of inferiority to be delivered even to those who do enjoy some form of economic privilege or material benefits. “Even when economic and political obstacles on the path to autonomy are removed, a depreciated alter ego still blocks the way” (Bartky, 2008: 53). But it is also important to note that this blockage that Bartky refers to has two sides actually; on the one hand, it may stand for unconscious self-sabotage (self-deprecating gestures obstructing the path to agency and autonomy), while on the other it stands for deliberate obstructive acts preventing the others from achieving the same. That is why understanding privilege is so essentially related to understanding and demystifying oppression. The power system is basically dependant on those who will, as an act of hypocrisy and at times unconsciously, defend oppression in order to maintain their own position of privilege even if it is the system which turns them, in some other important ways, into the victims themselves.

To demonstrate this double bind of oppression at work, it could be useful to go back briefly to the official beginnings of the women’s movement and see how the same mechanism of silencing and exclusion was employed in the contexts primarily intended to resist and not promote oppression. Among the participants at the World Anti-Slavery Convention, which met for the first time in London in 1840¹, there were American and British female abolitionists, yet their presence and participation was a point of contention even before the meeting was held. For many leading opponents of slavery – a practice which they saw as oppressive, immoral and degrading – it was inadmissible that women should be allowed to engage in politics and their voice heard publicly. So, despite the fact that both the Massachusetts and

¹ There are numerous historical sources available describing how this particular event unfolded, while including the information related to women delegates, which is the focus of our interest here. The visual representations of the London Convention have also become significant part of our cultural legacy. The photographs memorializing moments from this groundbreaking historical event, as well as the images trying to reconstruct it can be found on the internet.

Pennsylvania Anti-Slavery Societies were going to send women delegates to this Convention, their participation was still in question when eventually the Convention started. The final decision was eventually reached on the first day of the Convention stating that the presence of the women delegates would not be denied – meaning they were allowed to watch and listen from the spectators gallery – but participation and the right to speak was limited to ‘gentlemen’ only.² This important lesson – that fighting inequality did not necessarily include all those who were unequal – would eventually lead to the movement advocating the rights of women, but the hypocrisy of exclusion, which was so blatantly demonstrated at the London convention, would continue to haunt the feminist struggle itself. In spite of the Declaration, a legacy of the first women’s rights convention in Seneca Falls (1848), indicting a patriarchal culture for repressing the rights of women through a history of repeated injuries and usurpations, as well as asserting that “all men and women are created equal” (Castle 2007:94), the reality proved to be very much different than the idealized picture these promising words had anticipated. Very soon, and in very much the same way, this revolutionary statement, modelled on the famous words of Thomas Jefferson from the U.S. Declaration of Independence, ended by betraying the promise it had given, just as the Declaration of equal rights did not lead to equality in practice; or just as the gentlemen at the London Convention never thought that oppressed humanity, which they officially defended, should also include and refer to that of their female colleagues, or women in general.

When it became clear that this new movement was not going to fight for the rights of all women with equal zest, including their proletarian and black sisters, the pattern of exclusion had already taken root, subverting the revolutionary potential and the ideals the movement had started with. When in 1851 at the Ohio Women’s Convention, the former slave and a black activist, Isabella Baumfree (Sojourner Truth) cried in despair and asked her famous question “Ain’t I a woman?”³, the noble ideal of universal sisterhood had already been undermined beyond repair. The important words of the American abolitionist Sarah Grimke – that slavery and subordination of women should be looked upon as two sides of the same coin – would not, unfortunately, become the platform for the now officially instituted feminist struggles. It is hard to miss the irony that this crucial insight about oppression was

² It so happened that this important landmark in the international effort to end slavery was marked by discussing something that from our perspective today should not even be an issue, and it is interesting to note that much of the first day of the Convention was actually spent debating whether or not the women delegates should be allowed to take part in the proceedings.

³ Although the American historians widely disagree on the exact words spoken by Sojourner Truth on this memorable day in 1851, the cultural memory has retained the image of the legendary woman in connection with these prophetic words, so that the version in which the colloquial form of her accusatory question is scattered throughout the text has gone into history books: “Look at me! I have ploughed and planted and gathered into barns and no man could head me. And ain’t I a woman? I could work as much and eat as much as a man – when I could get it – and bear the lash as well. And ain’t I a woman? I have borne thirteen children and seen most all sold off to slavery, and when I cried out with my mother’s grief, none but Jesus heard me. And ain’t I a woman?” (For more details about this controversy, see the Internet Modern History Sourcebook).

repressed and forgotten by the very same people who had based their own resistance on the knowledge and experience of being excluded themselves within the movement founded to oppose inequality and oppression. The paradox of what is at work here is clear enough – the oppressed have now become partners in oppressing others, collaborators in the hegemony, perpetuating the status quo of the class-based, racist society which can increase its power of domination only by co-opting others who are willing to replicate the same patterns of exclusion that their policy officially condemns.

3. Feminist Narratives of Power and Resistance

That not much has changed in the structural matrix of oppression and the co-opting strategies used to subvert the power of resistance becomes even more evident when we take a closer look at the so-called *third wave feminism* which, as Gail Dines (a radical feminist and Professor Emerita of sociology and women's studies at Boston University) has claimed, is basically what happened⁴ when postmodernism met and was 'happily' combined with neo-liberalism, and she is quite downright in her pronouncement that this "has absolutely killed feminism" (Dines, 2012). To be quite specific, this murder of feminism, as Dines insists on clarifying, did not occur because postmodernism itself had no precious insights to offer about the phenomenon of power and oppression, but rather because the potentially radical ideas shifted in their nature when this unprincipled alliance came into being. The agenda of neo-liberalism foregrounds an individual and free choice but these tenets are not meant to promote any essential empowerment. Actually, quite the opposite has happened – it has now become crucial to make it look like we all act according to our free choice instead of having a social structure examined and deconstructed. The problem is, as Dines was able to articulate it, that the only level of analysis has become the individual, his alleged sovereignty, and the right of free choice but these are de-contextualized from the collective realities of that same individual life. What is left of feminism in this unfortunate combination is just an empty husk of high-sounding words and declarations. The paradox is that all the proclamations of new feminine power are mostly focused on the superficial, cosmetic changes in living style but are basically devoid of any meaningful substance or capacity for transforming the structural matrix of oppression.⁵ If one considers a definition that became a kind of manifesto for the third wave activists – that feminism is something individual to each feminist (Jennifer Baumgardner) – it comes as no particular surprise that things got confused to such a degree that it was possible to see Margaret Thatcher or Hilary Clinton as feminist icons of the new age, embodying authentic feminine voice and female power!

⁴ She calls it the new hegemony in the academy, but it is easy to see how through education and the media an already existing social paradigm is successfully reproduced, reshaped, or updated, having been given new forms of expression.

⁵ Hence the apt title of the lecture delivered by Dines – "From the Personal is Political to the Personal is Personal: Neo-Liberalism and the Defanging of Feminism" (July 2012).

Apart from Dines, there are others who have been able to identify this self-defeating shift and ultimate betrayal of feminist ideals: Luce Irigaray, for example, who posed the question of whether we should really consider a desirable goal for women to be equal with man within the existing system which feeds on inequality, or in a social order which now in different ways still treats them as merchandise. The patriarchal exchange system which capitalism has only ‘improved’ to perfection is based on viewing women as commodity, or objects of exchange, and it is not only in the domain of sexuality that this dehumanizing distortion has been taking place. It is within the whole of economic, social, and cultural system that these exchanges have been imposed as something which is only too natural and self-evident. “A woman “enters into” these exchanges only as the object of a transaction, unless she agrees to renounce the specificity of her sex, whose “identity” is imposed according to models that remain foreign to her” (Irigaray, 1985: 85). Demanding to be equal is therefore something that presupposes a term for comparison, and Irigaray is justified to question what seems to be a transparent issue: “What do women want to be equal to? Men? A wage? A public position? Equal to what? Why not to themselves?” (Irigaray, 1991:32). The mainstream feminist inability to offer a more profound insight into pernicious ways of patriarchal attitudes has resulted not only in similarly superficial critiques of inequality, but also in the misguided conviction so many feminists share today that it is enough to be professionally successful and have a career to be declared free, independent, and liberated. Nancy Fraser, the American feminist and critical theorist, did not mince words when she came up with her own diagnosis of what actually happened to feminism, a sad irony that a movement which started as a critique of capitalist exploitation ended up contributing key ideas to its latest neoliberal phase:

In a cruel twist of fate, I fear that the movement for women’s liberation has become entangled in a dangerous liaison with neoliberal efforts to build a free-market society. That would explain how it came to pass that feminist ideas that once formed part of a radical worldview are increasingly expressed in individualist terms. Where feminist once criticized a society that promoted careerism, they now advise women to “lean in”. A movement that once prioritized social solidarity now celebrates female entrepreneurs. A perspective that once valorized “care” and interdependence now encourages individual advancement and meritocracy. (Fraser, 2013)

What Fraser has in mind is to pinpoint the blind spots of our feminist failures, which is transparently clear from the very title of her article – *How Feminism Became Capitalism’s Handmaiden and How to Reclaim It* (Guardian, 2013) – and though Irigaray and Fraser have never been put together for discussion in feminist anthologies, it is obvious that they both advocate the necessity to reconsider some of the most tenacious, and most pernicious orthodoxies that have been shaping mainstream feminist thinking for a long time now. Finally, there is bell hooks, the recently deceased American feminist who, in one of her public talks, was quite honest in admitting that she herself used to be a very pro-Hillary Clinton supporter before she was able to see Clinton’s true nature as militarist, imperialist, and white

supremacist. Of course, all these qualities which she managed to identify, but which somehow still remain hidden for so many others, contradicted everything else that she, as a dedicated feminist, had always stood for and believed in. And her own stance was quite articulate as early as 1981 when in her book *Ain't I a Woman: Black Women and Feminism* she wrote her own diagnosis of what she recognized as the feminist cul-de-sac:

It is obvious that many women have appropriated feminism to serve their own ends, especially those white women who have been at the forefront of the movement; but rather than resigning myself to this appropriation I choose to re-appropriate the term “feminism”, to focus on the fact that to be “feminist” in any authentic sense of the term is to want for all people, female and male, liberation from sexist role patterns, domination and oppression. (hooks, 2015: 261-2)

However, hooks does not think that this betrayal of the term, or contradiction in the fact that white females have actually structured a liberation movement which has replicated the racist agenda, should be something to lead us away from feminism, or make us ignore the feminist issues. Quite the opposite, we can make our own contribution by doing the same she did in her own work – subject the problem to critical analysis and try to articulate meaningful and relevant frames to make these issues more easily visible. For example, the problem of analyzing how class, race, gender, age, and disability combine to form interlocking systems of domination is still something that remains largely ignored by mainstream feminist thinking. And yet by functioning simultaneously, these factors of identity determine and define our social and psychological realities. Gail Dines, who tried to shed light on these issues herself, is quite keen on emphasizing the concept of empathy, and the fact that empathy has to stay out of the picture in a system which, in order to survive, needs to keep the engines of expansion moving on relentlessly. If we elaborate the concept a bit further, and take capitalism to stand for any authoritarian regime or an oppressive social structure, it is easily understood that the same is always bound to happen when it comes to empathy because for empathy, or solidarity to appear, there has to be both mental ability and readiness to identify with the just cause even if the lack of privilege, or sharing the same plight, do not apply to one's own position. And this is exactly what happened at the London Convention when those few genuinely noble men decided to join their female colleagues in the spectators gallery, thus showing solidarity while at the same time expressing resentment at the fact that oppression was demonstrated by the very same people who had organized the event; and the event had been organized to condemn the inhumanity of slavery and promote ways of resistance! In the circumstances of the prevailing attitudes at the time, and bearing in mind the strength and tenacity of these patriarchal attitudes, it would have been unrealistic to expect others to have followed suit, or to have realized their own hypocrisy in advocating the end of oppression while being oppressive to somebody else. But the fact that the others didn't follow suit does not make their gesture of solidarity either irrelevant or any less significant. The same could be said for the three literary examples selected to illustrate both the meaning of transformative power and the significance of resistance.

4. Power and Resistance in Literature

If there is any doubt related to why *Antigone* has been chosen for discussion in the context of contemporary literary characters, the explanation is simple: the play is not only one of the founding narratives of the Western tradition, but its main protagonist has long been hailed as the icon of feminist agency and defiance. Her literary fame has never waned despite the fact that her defiance – against the intransigent attitudes of the authoritarian regime – could have had no other outcome but her death. This outcome is to a good measure the result of her uncompromising stance that the rituals of mourning should be performed for her dead brother Polyneices (a traitor of the state officially) at all costs. Her determination and revolt against what she identifies as the pathological absurdity of the law are seen as irrevocable. As one of the most striking characters of all literature, Antigone has proved to be “infinitely interpretable” (Kureishi 2016:viii) and “has been repeatedly written about by philosophers, psychoanalysts, feminists, literary critics and revolutionaries”. In his foreword to Slavoj Žižek’s book, Hanif Kureishi, for his part, does not deny her being a feminist, “a girl defying patriarchy, a lone woman standing up to a cruel man” (Kureishi, ix), but he insists that there is no solidarity, or community in her actions. In being a rebel, he claims, she is not a revolutionary since her actions are not intended against the autocratic state in the sense of attempting to replace dictatorship with a more democratic system. From a certain perspective, she is indeed somebody who can be viewed in this manner – just as terrifying and monstrous as Creon – the uncompromising position of the one being a reflection of the other, so that the two of them, the law and dissent, seem to create and generate one another. But in this play of voices colliding with each other in a deadly conflict, eventually bringing ruin to both, Antigone’s choice⁶ is motivated by compassion and empathy, whereas Creon’s is just blind, uncompromising service of institutionalized brutality; his acting is that of the law which knows no compassion and will never allow it.

The problem with Kureishi’s view is related to the fact that he takes no account of the role of both the chorus and the blind prophet in the play, and the significance of his warning to Creon, which the latter ignores in mocking indifference. Antigone – the one who is of the opposite opinion (which is the etymology of her name in Greek) – refuses to renounce the innermost truth of her own humanity (she can’t stick to life which she finds no longer livable in Judith Butler’s term) in very much the same way as Coetzee’s apparently antiheroic Michael K. refuses to comply to the demands put upon him by the world he feels to be unlivable. What puts these two in meaningful connection is that they both find themselves amidst the so much stronger forces of destruction, but both refuse to play by the rules. Neither will abandon their own vision of a world in which empathy is a prerequisite for a community where a true conversation of mankind⁷ is both possible and desirable; or in the case of Michael K,

⁶ A more detailed analysis of the deadly conflict between Creon and Antigone, and the symbolism of the two opposing principles of living that these two embody, is given in my book *Zašto crno pristaje Elektri* (75-79).

⁷ The term was used by the British political philosopher, Michael Oakeshott, to refer to the utopian community in which different universes of discourse will meet and joyfully acknowledge each other, with no requirement that any of these should ever be assimilated to any other (Bohm, 2000).

what he will not renounce is his vision of a garden (and himself being a gardener) in a world which seems to have forgotten the supreme importance of both literal and metaphorical gardens.

Surrounded by the turmoil of the country ravished by a civil war, Michael is a complete outsider, alone on a quest to find the distant farm on which his mother was born and raised, so that her ashes would be given their final and the only appropriate resting place. That this feeble-minded, emaciated escapee with his pumpkin seeds and thoughts of flying is actually trying to preserve the remnants of a lost humanity is recognized by a single person, an unnamed medical officer whose role seems to be that of articulating a different understanding of Michaels, thereby showing the world his significance.⁸

Let me tell you the meaning of the sacred and alluring garden that blooms in the heart of the desert and produces the food of life. The garden for which you are currently heading is nowhere and everywhere except in the camps. It is another name for the only place where you belong, Michaels, where you do not feel homeless. It is off every map, no road leads to it that is merely a road, and only you know the way. (Coetzee, 1985: 228)

With quite the same task in mind, Goce Smilevski has written a novel to give voice to an exceptional woman silenced by history. So that her life should not remain just a footnote on the margin of what has been established as the officially known history, Adolfinia Freud, one of the five sisters of the famous founder of psychoanalysis (four of whom were murdered in concentration camps, including Adolfinia herself), was given her subjectivity back in this fictionalized memoir by the Macedonian writer, which quite deservedly took the prize of *The best European fiction* (2010). In some ways, she is very similar to Michaels in that she also does most of what she is told to do – yielding in will but not in her body, or not in her soul. And yet, Smilevski is intent on making the reader understand that this woman, who was forgotten by both her brother and the official history, is not just a passive figure going towards her sacrificial death without understanding why this death was inevitable (Mitić,

⁸ Bearing in mind that in the circumstances of unequal distribution of power and wealth, the freedom to speak can easily deteriorate into coercion to speak, not all critics would agree with the view that the doctor's act of speaking on Michael's behalf is ultimately benevolent and beneficial. This coercion to speak in a destructive (neo-colonial) social context is seen as the principal theme of the novel by both Arnd Bohm (2000) and Duncan McColl Chesney (2007), and the respective titles of their essays are quite clear in this regard. To justify his analysis which takes this particular direction, Bohm is on a good track when quoting the words spoken by Michael himself, and using these as the motto of his own essay: "They want me to open my heart and tell them the story of a life lived in cages. They want to hear about all the cages I have lived in, as if I were a budgie or a white mouse or a monkey." The paradox in that he is repeatedly asked to tell his own story even though his story is precisely the version *they* do not want to hear is just one of the many subtle maneuvers of the author's compositional mastery. But even if the doctor remains part of the establishment bent on crushing and obliterating the memory of the very existence of someone like Michael K, the stance taken in this paper argues that it does not necessarily undermine the depth of his understanding of what Michael and his resistance actually stand for. Surely, all narration has been contaminated with the violence of the institution (Bohm, 2000), but that is exactly what the doctor himself is intent on articulating.

2021: 126). Through her capacity to empathize and her precious acts of giving (even when there is little else left to give), she is shown to communicate a much more profound knowledge and understanding of the political, social and historical reality than her famous brother ever did. It is her ability to go deeper and understand better, as well as her capacity to forgive even those who wronged her terribly, that make her a figure to be cherished and remembered. And yet it is Freud's legacy which the official history has preserved and promoted, while hers has been pushed aside into nonexistence. By letting her voice be known to the world, as well as that of some other forgotten people of her time, Smilevski has pointed to the necessity of reshaping cultural memory so that both voices can be heard, and a significance of comparing and choosing made visible.⁹

5. Conclusion

The paper has made an attempt to provide an analysis of the narratives of power and resistance by referring to the feminist agenda, its major misconceptions and failures, and by shedding light on the same topic with reference to literature. The focus has been on the meaning and mechanisms of oppression, and the possibility to speak out against it or suggest ways of articulating productive forms of transformative power and opposition to master narratives in both theory and practice. The importance of empathy, solidarity, and community has been emphasized throughout, in critical voices coming from the realm of feminist theory, and also in literary narratives following the same path of resisting the official paradigms, thus proving the ethical dimension of literature to be the most precious guide we have in our constantly subverted search for a true humanity. The main standpoint of our discussion here is that even when "the brutality of totalitarianism has dissolved the possibility of a conversation of democratic equals" (Bohm, 2000), the exceptional individuals will always be there to still offer hope and show the way forward.

References

- Bartky, S. Lee (2008). On Psychological Oppression. In A. Bailey and C. Cuomo (Eds.), *The Feminist Philosophy Reader* (pp. 51-61). New York: McGraw-Hill.
- Bohm, A. (2000). Coercion to Speak in J.M. Coetzee's *Life & Times of Michael K*. *International Fiction Review*, 27(1) Retrieved from <https://journals.lib.unb.ca/index.php/IFR/article/view/7656/8713>
- Castle, G. (2007). *The Blackwell Guide to Literary Theory*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Coetzee, J.M. (1985). *Life & Times of Michael K*. London: Penguin (1st published in South Africa by Ravan Press Ltd, 1974).

⁹ A detailed analysis of the novel is provided in my paper "Zaboravljeni ljudi Sigmunda Frojda: politički aspekt kulture sećanja u *čitanju* Goceta Smilevskog" (Mitić, 2021).

- Chesney, D. M. (2007). Towards an Ethics of Silence. *Criticism*, Vol. 49, No. 3, pp. 307-325.
- Dines, G. (2012). From the Personal is Political to the Personal is Personal: Neo-Liberalism and the Defanging of Feminism. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=vqAbEIH-G5Y>
- Fraser, N. (2013). How Feminism Became Capitalism's Handmaiden and How to Reclaim It. Retrieved from <https://www.theguardian.com/commentisfree/2013/oct/14/feminism-capitalist-handmaiden-neoliberal>
- hooks, b. (2015). *Ain't I a Woman: Black Women and Feminism*. New York & London: Routledge (1st published by South End Press, 1981).
- Irigaray, L. (1986). *This Sex Which is Not One*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Irigaray, L. (1991). Equal or Different? In Margaret Whitford (Ed.), *The Irigaray Reader* (pp. 30-34). Oxford: Basil Blackwell.
- Kureishi, H. (2016). Foreword in Slavoj Žižek, *Antigone*. London: Bloomsbury.
- Mitić, P. (2004). *Zašto crno pristaje Elektri: studija o književnoj interpretaciji*. Beograd: Narodna knjiga.
- Mitić, P. (2021). Zaboravljeni ljudi Sigmunda Frojda: politički aspekt kulture sećanja u čitanju Goceta Smilevskog. *Društvene (dis)funkcije umjetnosti: od instrumentalizacije ka emancipaciji*. Banja Luka: Fakultet političkih nauka (121-139).
- Smilevski, G. (2012). *Freud's Sister*. Translated from the Macedonian by Christina E. Kramer. New York & London: Penguin Books.
- Sojourner Truth (1851). Ain't I a woman? Retrieved from https://thehermitage.com/wp-content/uploads/2016/02/Sojourner-Truth_Aint-I-a-Woman_1851.pdf

Petra Mitić

PREPOZNAVANJE FEMINIZMA: NARATIVI MOĆI I OTPORA

Iako je feministička agenda oduvek bila blisko povezana sa konceptom osnaživanja i otpora, u svojim redovima i narativima koje su proizvodile, feminističke bitke su često ostajale tek replika dominantnih obrazaca isključivanja i dominacije. Ovaj neuspeh da se suštinski izmene postojeći sistemi moći čini neophodnim preispitivanje dosadašnjih postignuća, dok sama sposobnost da se u postojećim narativima prepoznaju strukturne matrice ugnjetачkog sistema postaje presudna za radikalni prekid sa dominantnom kulturom sistemskog nasilja. U današnjem svetu potrošačkog društva, žene su proglašene slobodnim pa je stvoren utisak kako je njihova borba za jednakost urodila plodom i dala hvale vredne rezultate. Ali često se ispod površine politički korektnog govora i demokratskih procedura nazire društvo koje je ponekad čak više toksično i ugnjetачko nego ranije. Zbog toga se redefinisane ideje o tome šta predstavlja transformativna moć – kako na rečima, tako i na delima – dovodi u vezu sa rečima

upozorenja koje je uputila nedavno preminula ikona feminističkog otpora, bel huks. U kontekstu u kome je glavna struja feminizma većim delom preuzeta kako bi služila ciljevima neoliberalne agende, njeno upozorenje ukazuje koliko je od presudnog značaja da se što hitnije termin feminizam prisvoji natrag i vrati sopstvenom ishodištu, kao i da se promene njegovi narativi time što će feminizam biti prepoznat kao borba koja se ne tiče samo rodnih uloga, već pretpostavlja oslobođenje svih ljudi – žena i muškaraca – od svih vrsta dominacije, u svim nekadašnjim, ali i novim oblicima ispoljavanja. U nastavku rada, ilustruju se različiti vidovi moći i različiti načini da se protiv nje ustane i pruži otpor njenoj destruktivnosti. Sa takvim ciljem, daje se kratki osvrt na tri paradigmatična glasa otpora u književnosti: danas još uvek aktuelne Antigone (Sofokle), Adolfine Frojd iz romana Goceta Smilevskog, i Majkla K. iz Kucijevo romana.

petra.mitic@filfak.ni.ac.rs

Ljubica Matek

Jelena Pataki Šumiga

University of Osijek, Croatia

Faculty of Humanities and Social Sciences

THE (AB)USE OF LANGUAGE IN TWENTIETH CENTURY BRITISH DYSTOPIAS

Abstract: The idea that words possess power to perform existed even before the publication of J. L. Austin's seminal work *How to Do Things with Words* (1962) and his speech-act theory, but the twentieth century, plagued by several prominent totalitarian regimes, pushed this realization to the forefront of both literary and non-literary texts. The paper will focus on the (ab)use of language in George Orwell's *Nineteen Eighty-Four* (1949) and Anthony Burgess's *A Clockwork Orange* (1962). The two dystopian novels, set in different societies, illustrate how language is used to wield power and construct or deconstruct identity, creating the effect of defamiliarization and inviting the readers to critically assess both the written narratives and the society they live in. More specifically, albeit from opposing angles, both works show how depriving one of language is necessarily linked to loss of power and identity. While *A Clockwork Orange* employs an "anti-language" (Halliday 1976) within the domineering social group that clashes with the expected social behaviour, *Nineteen Eighty-Four* constructs a language with the specific aim of controlling the society.

Key words: language, power, identity, George Orwell, *Nineteen Eighty-Four*, Anthony Burgess, *A Clockwork Orange*

Even before the publication of J. L. Austin's seminal work *How to Do Things with Words* (1962) and his speech-act theory, the idea that words possess power to *perform*, that is, to change reality existed as an intuitive, non-theorized concept, most notably in religious rituals. In fact, in Christian worldview, it was the Word that created both the world and man, and not the other way around. In Genesis, God speaks, commands, and names things, materializing them and giving them life through speech (*King James Version*, 1991, Gen. 1:1-26), in Corinthians he *speaks* Light out of darkness (1991, 2 Cor. 4-6). The Psalms claim that "[b]y the word of the LORD were the heavens made; and all the host of them by the breath of his mouth. . . . For he spake, and it was done; he commanded, and it stood fast" (1991, Ps. 33:6, 9), and John most famously asserts: "In the beginning was the Word, and the Word was with God, and the Word was God" (1991, 1:1). Performative utterances are used to carry out an action (Austin, 1962, p. 6) and thus go beyond describing. But the power of language also lies in its ability to carry out or perform changes in people's way of thinking or perceiving the world, as "the slovenliness of our language makes it easier for us to have foolish thoughts" (Orwell, 1956, p. 355).

This aspect of language, as a tool for social, political and psychological manipulation, was pushed to the forefront of both literary and non-literary texts during the twentieth century, which was plagued by several prominent totalitarian regimes. Although – in light of phenomena such as fake news – the twenty-first century cannot by any means be considered exempt from the practice of the abuse of language, the paper will focus on two twentieth century dystopias as exemplary representatives of such practice: George Orwell's *Nineteen Eighty-Four* (1949) and Anthony Burgess's *A Clockwork Orange* (1962). The two dystopian novels, set in different societies, illustrate how language is universally used to wield power and construct or deconstruct identity, creating the effect of defamiliarization and inviting the readers to critically assess both the written narratives and the society they live in. Both works show how depriving one of language is necessarily linked to loss of power and identity. While *A Clockwork Orange* employs an “anti-language” (Halliday, 1976, p. 570) within a prominent (teenage) social group that clashes with the expected or even imposed social behaviour, *Nineteen Eighty-Four* exhibits a (de) construction of language with the specific aim of controlling the society.

In the context of Orwell's *Nineteen Eighty-Four*, language represents a Foucauldian type of discourse created through and representing the social relationships of power. According to Foucault's notions of archaeology or genealogy of knowledge production, power is historically linked to the formation of discourse designed to manage social groups (1994, p. 236-240), ultimately showing that human society is being shaped by language and that language reflects power relationships. In fact, according to Pynchon, Orwell's novel is an embodiment of his realization that the historical totalitarian systems are “first drafts of a terrible future” (2003, p. xiv) because of “the irresistible human addiction to power” (p. xiv). People seem to be drawn to authoritative figures, who make decisions on their behalf and to whom they surrender their independence.

In his 1784 essay titled “What is Enlightenment?” Kant explains that enlightenment occurs when people evolve from their state of immaturity, that is when they are released from “self-incurred tutelage,” which is “man's inability to make use of his understanding without direction from another” (2007, p. 29). People are lazy and afraid to take responsibility and to perform competently, so they give in to “guardians” who take over their lives by manipulating them. The guardians “have first made their domestic cattle dumb . . . then show them the danger which threatens if they try to go alone” (p. 29-30). According to Kant, full freedom and enlightenment can occur if people nurture their “propensity and vocation to free thinking” (p. 37). In effect, those who wish to limit people's freedom, first must limit their (free) thinking, which is precisely what happens in *Nineteen Eighty-Four*.

Considering the issues of language and dogma in Orwell's novel, Steven Blakemore suggests that *Nineteen Eighty-Four* looms large in the Western consciousness and “permeates Western debate over language and ideology . . . [because it] crystallizes a linguistic ideology, reified in the newspeak world through a procrustean violence which narrows human thought by linguistically narrowing the semantic space of language itself” (1984, p. 349). As most of his fictional and non-

fictional texts suggest, Orwell was well aware of the fact that people are linguistic beings who interact with their reality by means of language; for instance, in *Animal Farm* (1945) he uses hymns and commandments as a means of manipulation, and in “Politics and the English Language” (1946), he makes an explicit connection between language, thought, and socio-political situation. In fact, various thinkers have concluded and shown that language is essential both in our psychological development and socialization: Gottlob Frege, Ferdinand de Saussure, Jacques Lacan, Julia Kristeva, and Michel Foucault, to mention just a few. Taking this into consideration, Orwell represents totalitarian authorities as distinctly “anti-linguistic” (Blakemore, 1984, p. 349) because a systematic impoverishment of language prevents human self-expression and limits freedom. For Blakemore, “the degradation of man through the murderous assault on his linguistic reality [is] — an assault that is more sinister than the clumsy torturing of the spirit’s flesh” (p. 349). Physical violence is only a secondary means of control because, as Foucault suggests, language is our most essential social function. For him, the most basic codes of a culture are those, which govern “its language, its schemas of perception, its exchanges, its techniques, its values, the hierarchy of its practices” (1994, p. xx), and which determine very early on for every individual “the empirical orders with which he will be dealing and within which he will be at home” (1994, p. xx).

Nineteen Eighty-Four is based on the idea that language is a means of both empowerment and enslavement, so the main strategy used in the novel is an opposition between the old, empowering language and the new, repressive one. Although the Party’s new language is called Newspeak, the narrator uses “oldspeak,” that is, the conventional way of speaking as known to the readers, as both a form of subversion and of protection of human spirit. Without the old way of speaking, the human spirit would become limited and, ultimately, extinguished; thus, as Blakemore suggests, Orwell contextualizes the totalitarian Newspeak world within the realm of oldspeak values (1984, p. 351). In this way, the contrast between the past and present is achieved and the reader – like the narrator – experiences both worlds: one through a lens of humanist-intoned nostalgia and the other through a sense of fear. Indeed, even the novel’s setting, the fictional country of Oceania, is marked by such a contrast: an almost schizophrenic rift between the past and present permeates the pores of the novel’s society. The citizens (must behave as if they) know nothing of the past, whereas the Party leaders and the proles acknowledge its existence: the first as an abomination that must be erased from memory, and the latter by continuing to live according to its ways.

Being the official language, Newspeak is constructed in such a way as to sanction this rift, that is, the permanent cognitive dissonance that the citizens of Oceania experience due to the phenomenon of *doublethink*:

To know and not to know, to be conscious of complete truthfulness while telling carefully constructed lies, to hold simultaneously two opinions which cancelled out, knowing them to be contradictory and believing in both of them, to use logic against logic, to repudiate morality while laying claim to it, to believe that democracy was

impossible and that the Party was the guardian of democracy, to forget whatever it was necessary to forget, then to draw it back into memory again at the moment when it was needed, and then promptly to forget it again: and above all, to apply the same process to the process itself. (Orwell, 2003, p. 40-41)

The sense of duality, or rather conflicting realities arising from this can be seen in the application of the language's ambiguous terms: "‘There is a word in Newspeak,’ said Syme, ‘I don’t know whether you know it: *duckspeak*, to quack like a duck. It is one of those interesting words that have two contradictory meanings. Applied to an opponent, it is abuse, applied to someone you agree with, it is praise’" (Orwell, 2003, p. 63). Through a reduced number of artificially formed permitted words, Oceania's vocabulary prevents clear communication. Orwell explains that "the decline of a language must ultimately have political and economic causes" (1956, p. 355). It is designed to unsettle its population by taking away their own stories, and thus their identity as well. As Jean-Jacques Courtine and Laura Willett explain, this kind of "thought standardization . . . produces a new type of man: *the uprooted man*" (1986, p. 70).

Namely, the "process of continuous alteration" (Orwell, 2003, p. 46) of history and present, and their rewriting in the language of the Party disturbs the relationship between past and present, as well as between personal and public memory, disengaging the citizens from their history and, thus, their identity. The Party's radical and direct interventions in the spheres of memory, history, and identity illustrate Foucault's claim that the production of knowledge is regulated by the discourse of power (1990, p. 11-12; 63-65). To illustrate, Winston, the protagonist of the novel, is an employee of the Ministry of Truth. He alters historical records according to the needs of the Party, participating directly in the creation of systems of meaning that gain the status of "truth" and regulate the behaviour and thoughts of the citizens. In this, Orwell has represented the order of a society that Foucault will later refer to as *the order of things*, a knowledge that is taken for granted and that shapes our thoughts, "that which is given in things as their inner law, the hidden network that determines the way they confront one another, and also that which has no existence except in the grid created by a glance, an examination, a language" (1994, p. xx). Thus, the society of Oceania is fully regulated, both by the language and by the strict – and widely advertised – control of its use. As Courtine and Willett explain: "totalitarian power keeps people under a surveillance which is both visible and invisible, continuous and meticulous, which patrols and scrutinizes each one of them" (1986, p. 70). The slogan "Big Brother is watching you" (Orwell, 2003, p. 3) is everywhere, reminding the people that they are never alone, and that, not just symbolically but also literally, their thoughts, words, and acts belong to the state.

Specifically, the spaces in which the citizens of Oceania live and work are equipped with cameras, which enable the Thought Police to monitor all their activities. In this, Orwell provides us with a modern, technologized version of Jeremy Bentham's Panopticon: "Bentham laid down the principle that power should be visible and unverifiable. Visible: the inmate will constantly have before his eyes the

tall outline of the central tower from which he is spied upon. Unverifiable: the inmate must never know whether he is being looked at at any one moment; but he must be sure that he may always be so” (Foucault, 1995, p. 201). All citizens are expected to think the same things and behave in prescribed ways, and the technological disciplinary measures ensure that none of them stray from the expected norms. Any form of individualism is connected to eccentricity, which is encompassed by the Newspeak term “*ownlife*” (Orwell, 2003, p. 94), a negative word.

Blakemore argues that Orwell’s representation of totalitarian ideology resembles “perverted Puritanism, obliquely expressed in the incongruous statue of Oliver Cromwell . . . and the reference to a civil war” (1984, p. 352). The age-old Puritan ideas really seem to match some of the traits of Oceania, most notably because of the “puritan goal of reshaping the world around them. . . . Puritans generally asserted the importance of community and bending private aspirations to societal needs” (Bremer, 2009, p. 74). They struggled to enforce a culture of discipline and to ensure the promotion of “true” religion, whereby they limited access to “traditional social activities and pleasures,” including theatre (Bremer, 2009, p. 75). In a similar vein, the Oceanians are told to put faith in the Party and abandon reason for obedience, as well as to reject traditional forms of art. It may seem that the proles enjoy greater freedom, as their language and behaviour are less sanctioned, but in reality their social and economic position is radically marginalized. So much so, in fact, that despite their greater number, they seem to pose no threat to the dominant order: “nobody cares what the proles say” (Orwell, 2003, p. 11) because “[t]he proles are not human beings” (p. 61).

As the supreme doctrinal authority, the Ministry of Truth regulates all forms of cultural production, supplying both the citizens and the proles with appropriate and sanctioned media:

newspapers, films, textbooks, telescreen programmes, plays, novels--with every conceivable kind of information, instruction, or entertainment, from a statue to a slogan, from a lyric poem to a biological treatise, and from a child’s spelling-book to a Newspeak dictionary. . . . There was a whole chain of separate departments dealing with proletarian literature, music, drama, and entertainment generally. (Orwell, 2003, p.50)

In his examination of Puritanism and science, John Morgan explains the reasons behind such a strict control of human thought via the policing of literature, entertainment, and learning. He argues that “[r]eason – the cause of the Fall – had therefore to be supervised more closely than any other of man’s faculties” (1979, p. 551) because reasoning is a means of emancipation, which is wrong in itself, as humans belong to God.¹ For Puritans, the use of reason was “*dangerous to salvation*”

¹ Morgan refers to William Perkins, a notable sixteenth-century Puritan, to argue this: “He who wishes to be truly wise, that is, to have knowledge of God, explained Perkins, ‘must reject his owne naturall reason, and stoppe up the eyes of his naturall minde, like a blinde man, and suffer himselfe wholly to be guided by Gods spirit in the things of God, that thereby he may be made wise unto salvation’” (1979, p. 551).

(Morgan, 1979, p. 552). A similar kind of blind faith is necessary in order to deal with the realities of Oceania, which are neither reasonable nor pleasant, and yet the people continue to believe the dogma instilled by the Party. Additionally, people engage in rituals that suppress individual identity and reinforce collectivist mind-set; these rituals, such as “Two Minutes Hate” (Orwell, 2003, p. 12), serve to unite the people against the common enemy and propagate devotion to the Party as the only true way of living. In this, they resemble religious rituals that also use formulaic phrases and words repeated automatically for the purpose of testifying faith and devotion to God.

Such discourses that restrain the production of knowledge also prevent dissent and difference, and, in transferring power solely to the highest authority, negate individual empowerment. Every notion of individuality, even walking alone, is “always slightly dangerous” (Orwell, 2003, p. 94) because nobody is supposed to deviate from the group. A person does not belong to themselves, but to the Party; otherwise, they become an “*unperson*” – erased from existence (Orwell, 2003, p. 53). The complete lack of autonomy, and the prevention of freedom of both feelings and thought, is illustrated by the term and concept of *facecrime*, a punishable crime of wearing “an improper expression on your face” (Orwell, 2003, p. 71). In this way, the Party is shown to regulate language, and through it the behaviour, thoughts, and feelings of the citizens; it creates the order of things, a code or an *episteme*, which “defines the conditions of possibility of knowledge, whether expressed in a theory or silently invested in a practice” (Foucault, 1994, p. 168).

Shaping Newspeak as a language is described as a deliberate process of “destroying words – scores of them, hundreds of them, every day. We’re cutting the language down to the bone” (Orwell, 2003, p. 59) with the aim “to narrow the range of thought” (Orwell, 2003, p. 60). As Syme suggests: “The Revolution will be complete when the language is perfect” (Orwell, 2003, p. 61). In this, the Party disempowers people by preventing them to both speak and think freely. Language becomes a means of control and manipulation, its power of free, creative expression extinguished in favour of the most basic communication. Syme, the proponent of impoverishing language, illustrates this by reducing humanity’s most complex moral concerns to a single word (good and its variants: *ungood*, *plusgood*, *doubleplusgood*): “In the end the whole notion of goodness and badness will be covered by only six words – in reality, only one word” (Orwell, 2003, p. 60). People will be “rid” of their language, and, as Courtine and Willet elucidate, “zones of indetermination-ambiguity, equivocation, polysemy wiped out. Signs must be purged and purified of their meaning and bodies of their substance” (1986, p. 70). Indeed, both the language and the body become the arenas in which the Party’s influence is performed: “You will be hollow. We shall squeeze you empty and then we shall fill you with ourselves” (Orwell, 2003, p. 293). The Party will thus establish itself as the moral authority and the ultimate decision-maker, annulling the citizens’ agency and freedom by means of linguistic control. Such a type of control also appears prominently in the other dystopian novel that the paper focuses on, *A Clockwork Orange*.

Much like Orwell, Anthony Burgess nurtured a great interest in language and its discursive power. It is therefore no wonder that, similar to the academic and

popular influence that the language of *Nineteen Eighty-Four* had in becoming a symbol of oppression, with phrases such as “Newspeak” and “Big Brother” entering the English dictionary,² the peculiar language of *A Clockwork Orange* is the most pronounced element of Burgess’ story. As Booker argues, dystopian systems often focus on language since it is a “potentially powerful tool with which to control and manipulate their subjects but also because language may harbour powerfully subversive energies” (1994, p. 81), whereby the use of language is usually tied to identity and emphasized individuality.

Even though Orwell’s and Burgess’s dystopias differ in style, they share the Foucauldian perspective³ on the power of those who manipulate language in order to manipulate social reality. The new vocabulary in *Nineteen Eighty-Four* is the system’s deliberate exercise of power, and the constricted language reflects the bleak, ever-shrinking existence of its protagonist, whereas the “linguistic pyrotechnics” (Evans, 1971, p. 408) in *A Clockwork Orange* provide the opposite perspective. Here, the unconventional linguistic expression based on invented words suggests the individuality of a (yet) nonconformed adolescent protagonist, “Alex, the Everyman of this dystopian world” (Goh, 2000, p. 264-65). The term “nadsat” (Burgess, 2011, p. 22), derived from the Russian suffix meaning *-teen*, stands for the jargon of violent teenage gangs who terrorize the streets of Burgess’s fictional society. A combination of mostly “Slav roots,” “odd bits of rhyming slang,” “gypsy talk” (Burgess, 2011, p. 86), and an odd German word or two, nadsat functions as the main differentiator between the socially deviant adolescents and authorities. In fact, the use of conventional language, seen by Alex as stifling to one’s true identity, is attributed to all adults, including his parents, whom he sees as brainwashed due to their compliance with the system. Goh notes that “Burgess’s use of language makes a statement about the individual’s struggle for authenticity under dystopian conditions of social control” (2000, p. 264), once again purporting the idea that language translates to identity.

There is generally nothing problematic in seeing Alex’s individualistic approach to language as a reflection of his non-conformed identity, since it is established that language can be both empowering and disempowering, depending on its use(r). However, the jargon employed by the protagonist Alex and his “droogs” (Burgess, 2011, p. 3) is revealed as a powerful dystopian tool for manipulation. This is evident in the actions to which the teenagers refer when using nadsat; apart from describing mundane, socially acceptable activities, the droogs’ peculiar speech patterns are most prominent when it comes to their “extracurricular” or criminal activities. In this regard, the teenage jargon functions as what Halliday terms “anti-language”:

The principle is that of same grammar, different vocabulary; but different vocabulary only in certain areas, typically those that are central to the activities of the subculture

² “propagandistic language marked by euphemism, circumlocution, and the inversion of customary meanings”; “the leader of an authoritarian state or movement, or an all-powerful government or organization monitoring and directing people’s actions” (*Merriam-Webster.com*).

³ Also interconnected with the Sapir-Whorf’s “hypothesis” of linguistic relativity (Hill & Mannheim, 1992, p. 398).

and that set it off most sharply from the established society. So we expect to find new words for types of criminal act, and classes of criminal and of victim . . . for police and other representatives of the law enforcement . . . and the like. (Halliday, 1976, p. 571)

Consequently, Alex and his gang oppose the “millicents” by “peeting moloko plus,” “crasting of pretty polly,” “tolchoking old vecks,” and performing “the ultra-violence” on (starry) “ptitsas” (Burgess, 2011, p. 1-4). In other words, they go against the police officers (the system) by using drugs, stealing money from shops and private homes, beating up old men, and raping women. All these violent crimes give the gang a sense of profound pleasure they call “horrorshow” (p. 2), which is a twisted, and highly suggestive, version of the Russian word *harasho*, meaning *good* or *favourable*. As with Newspeak and the abovementioned example of the word *duckspeak*, employed in such a way that it can mean two opposite things depending on the context one uses it in, “horrorshow” is also a very ambiguous expression. According to standard English, it clearly suggests an atrocity, but when Alex and his droogs use it, they attribute to the word the original Russian meaning (of *harasho*), so that it means a positive thing (but only for the gang, and not their victims). In that particular sense, the odd teenage jargon has a typical dystopian function that resonates with Foucault’s theories of discourse and power by being “a way of controlling the perception of reality” (Booker, 1994, p. 81). Just as with Orwell’s Ministries of Truth and Love, among the other two, aimed at spreading lies and hate as the exact opposites of what they claim to represent, Alex’s strange words are ambiguous enough to contain both positive and negative meanings of his actions at the same time.

Deceptive language of this kind has a vital social function in dystopian societies and is always carefully devised to be presented as the opposite of what it stands for, desirable even. Hence, the crimes performed by Alex’s gang, delivered in their strange jargon, become an enticing curiosity to the reader by creating a cognitive dissonance between the almost exotic-sounding words and the horrors they denote. In his “Politics and the English Language,” Orwell also terms this as “inflated style” (1956, p. 363). Such a manner of expressing oneself marks a political use of language characterized by pompousness and deliberate equivocalness in relation to what is actually being said, used “if one wants to name [socially and morally controversial] things without calling up mental pictures” (Orwell, 1956, p. 363). This claim finds its proof in, among others, the phrase “ultra-violence,” which is mentioned (and performed) on the very first pages of *A Clockwork Orange*, but its meaning – that of a brutal rape that resulted in the death of its victim – is only explicitly stated toward the end. Furthermore, that Burgess’s extreme teen vocabulary is a socio-cultural phenomenon deeply rooted within language can be seen even today, and in languages other than English. Namely, in Serbian and Croatian, phrases such as *strava* and *brutalno* (n. *horror* and adj. *brutal*), which denote something bad and undesirable in terms of the standard language, have also come to mean *exceptionally good*, *awesome* even, in teenage jargon and popular culture.

To return to the concept of language as an expression of freedom and identity, or a lack thereof, Alex’s verbal dexterity is the strongest marker of not only his “creativity

and imagination,” two of the most undesirable traits in conforming dystopian societies, but also of his “individuality” (D’Haen, as cited in Goh, 2000, p. 264). Alex is well aware of his individuality being enabled through the discursive power of language, and he often manipulates it to his benefit. To illustrate, his unconventional speech patterns are displayed mostly when on his own or with his hooligan friends, who likewise oppose the system, on their nightly rampages. When surrounded by adults, however, whom he deems as enemies or simply “gloopy lewdies” (Burgess, 2011, p. 15) because they do not share his passion for destruction and violence, Alex uses “a real gentleman’s goloss” (9), his term for a standard manner of speech in English. He consciously trades his deviant teenage jargon for a socially acceptable standard, even resorting to servile language, because Alex knows it gives him power in social relations, such as when lying to his parents about his night-time activities and to his Post-Corrective Adviser P. R. Deltoid (Burgess, 2011, p. 37-38; 29-30).

Yet, unlike in *Nineteen Eighty-Four*, where there seems to be a clear-cut division between the traditional language as “good,” and *Newspeak* as controlling and “bad,” in *A Clockwork Orange* both ways of expression, the teenage jargon and the conventional, standard language, are revealed as tools for manipulation, and used not only by Alex. The nominally expressive teenage jargon does hide atrocities, but the socially accepted standard turns out to be equally “deceptive and dehumanising” (Goh, 2000, p. 265), a type of Foucauldian discourse employed by authorities, whose main purpose is not to protect the individual(ity), but to maintain the order of society. When Alex is forced to undergo Ludovico’s Technique, a cognitive-behavioural treatment which curbs his desire for violence, he is simultaneously stripped of both individuality and the basic human freedom of (moral) choice, while the authorities claim: “We’re not concerned with motives, with the higher ethics. We are concerned only with cutting down crime!” and “with relieving the ghastly congestion in our prisons” (Burgess, 2011, p. 94). A side-effect of the treatment, apart from the loss of passion for violence and classical music (which he feels incites him to violence), is Alex’s loss of linguistic dexterity. He is standardised, conformed “made into a good boy, [and a number] 6655321. Never again [to] . . . to offend in any way whatsoever against the State’s Peace” (p. 71). By forcefully approximating his vocabulary to standard language, the system betrays the fact that this applies to all other adults, who have appropriated this (subdued) manner of speech, and with it the manner of behaviour, which rejects individuality in favour of conformity.

Ultimately, it is Alex’s unconventional use of language that epitomises his identity when, toward the end of the novel, F. Alexander finally recognises him as the member of the gang who raped and (consequently) killed his wife at the beginning of *A Clockwork Orange*. As an intellectual and a critic of the State, F. Alexander at first unknowingly defended Alex against the dehumanisation of the system, since the teenager’s masked face at the time of the crime did not indicate his identity. This convergence between language and the individual, upon which F. Alexander surrenders the teenager to the very authorities he wanted to protect Alex from as an individual, shows that identity is inextricably linked to language and that the performance of language can save, but also condemn an individual within the society.

In conclusion, the two dystopias differ in style and depict different sources of the newly invented languages, but their message seems to be complementary. The new language of *Nineteen Eighty-Four* creates a Foucauldian discursive field of the Party for the purpose of controlling the society, whereas *A Clockwork Orange* focuses on the “anti-language” (Halliday, 1976, p. 570) of those who subvert the hegemonic discourse and clash with the expected norm.

Rather than containing a multitude of discourses representative of any given society, Oceania’s discursive field is reduced to a single narrative proposed by a simplified and ambiguous language, and designed to “convert” the heretic and “capture his inner mind” (Orwell, 2003, p. 292). Newspeak gives power to the Party, in that it organizes all processes in Oceania, and fully disenfranchises the citizens. Only the proles, perceived as subhuman, continue to live at the margins of the society and speak in the old language, but their marginalized status hardly allows a real claim of liberty. In line with the notion of Bentham’s Panopticon, the Party polices both the language (mind) and body of the citizens by means of surveillance, and various disciplinary technologies.

Contrary to a positive view of the old ways as represented by Orwell, *A Clockwork Orange* represents tradition and its language as oppressive. Burgess additionally rejects Orwellian binaries of good vs. bad, and suggests that both the language of droogs and the conventional language are oppressive in their own ways. The droogs create a language which expresses their individuality and the rejection of norms, but their identity latches on to the anarchical view of life, which finds its expression in violence and crime. The dominant order subdues their criminal behaviour, but forcibly extinguishes their individual identity along the way as well.

Both novels demonstrate that control over language equals power, and the manipulation of language allows for the manipulation of reality. Through many instances that exhibit the performative power of language, Burgess and Orwell confirm that language possesses the power to constitute both identity and human reality, and the ways in which they discuss the position of an individual within the society is still relevant as ever.

References

- Austin, J. L. (1962). *How to Do Things with Words*. Oxford: Clarendon Press.
- Blakemore, S. (1984). Language and Ideology in Orwell’s 1984. *Social Theory and Practice*, 10(3), 349-356. JSTOR, Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/23556571>.
- Booker, M. K. (1994). *The Dystopian Impulse in Modern Literature: Fiction as Social Criticism*. Westport: Greenwood Press.
- Bremer, F. J. (2009). *Puritanism: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford UP.
- Burgess, Anthony. (2011) *A Clockwork Orange*. London: Penguin Books.
- Courtine, J.-J., & Willett, L. (1986). A Brave New Language: Orwell’s Invention of ‘Newspeak’ in 1984. *SubStance*, 15.2(50), 69-74. JSTOR, Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/3684756>.

- Evans, Robert O. (1971). Nadsat: The Argot and Its Implications in Anthony Burgess' 'A Clockwork Orange.' *Journal of Modern Literature*, 1(3), 406-410. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/3831064?seq=3>.
- Foucault, M. (1990). *The History of Sexuality. Vol. 1: An Introduction*. Translated by R. Hurley, New York: Vintage.
- Foucault, M. (1994). *The Order of Things. An Archaeology of the Human Sciences*. New York: Vintage.
- Foucault, M. (1995). *Discipline and Punish. The Birth of the Prison*. Translated by A. Sheridan. New York: Vintage.
- Goh, R. B. H. (2000). 'Clockwork' Language Reconsidered: Iconicity and Narrative in Anthony Burgess's 'A Clockwork Orange.' *Journal of Narrative Theory*, 30(2), 263-280, JSTOR. Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/30224562>.
- Halliday, M. (1976). Anti-Languages. *American Anthropologist*, 78(3), 570-84. Retrieved from <https://anthrosource.onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1525/aa.1976.78.3.02a00050>.
- Hill, J. H., & Mannheim, B. (1992). Language and World View. *Annual Review of Anthropology*, 21, pp. 381-406. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/2155993>.
- The Holy Bible. King James Version*. (1991). New York: Ivy Books.
- Kant, I. (2007). "Was ist Aufklärung?" Translated by L. White Beck. In S. Lotringer (Ed.), *The Politics of Truth by Michel Foucault* (pp. 29-37). Los Angeles: Semiotext(e).
- Morgan, J. (1979). Puritanism and Science: A Reinterpretation. *The Historical Journal*, 22(3), 535-60. JSTOR. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/2638654>.
- Orwell, G. (2003). *Nineteen Eighty-Four*. London: Penguin.
- Orwell, G. (1956). Politics and the English Language. In *The Orwell Reader: Fiction, Essays, and Reportage* (pp. 355-66). New York: Harcourt Brace.
- Pynchon, T. (2003). Introduction. In G. Orwell, *Nineteen Eighty-Four* (pp. v-xxv). London: Penguin.

Ljubica Matek
Jelena Pataki Šumiga

ZLOUPOTREBA JEZIKA U BRITANSKIM DISTOPIJAMA DVADESETOG VEKA

Čak i pre objave prelomnoga dela Dž. L. Ostina *Kako delovati rečima* (1962) i njegove teorije o govornim činovima, misao da reči poseduju performativnu moć, odnosno moć da menjaju stvarnost, postojala je kao intuitivan koncept, prvenstveno u verskim ritualima. No dvadeseti vek, s nekoliko istaknutih totalitarnih režima, pogurao je tu spoznaju u prvi plan književnih i drugih tekstova. Ovaj se rad stoga usredsređuje na zloupotrebu jezika u delima *1984* (1949) Džordža Orvela i *Paklena pomorandža* (1962) Antonija Burdžesa. Dva distopijska romana, smeštena u različita društva, pokazuju da se jezik koristi za posedovanje moći i konstrukciju ili dekonstrukciju identiteta,

stvarajući učinak defamiliarizacije i pozivajući čitatelje da kritički procenjuju i priče i društvo u kojem žive. Tačnije, mada iz suprotnih uglova, oba dela pokazuju da je ograničavanje jezika nužno vezano za gubitak moći i identiteta. Dok *Paklena pomorandža* koristi „anti-jezik” (Halliday 1976) unutar dominantne društvene skupine koja se kosi s društveno prihvaćenim ponašanjem, *1984.* kreira jezik isključivo s namerom kontrolisanja društva.

lmatek@ffos.hr
jpataki@ffos.hr

Jelena R. Penezić

University of Kragujevac

Faculty of Philology and Arts

The Centre for Research and Studies

WEAPONIZED NARRATIVE AS A SOCIALLY SYMBOLIC ACT IN FRANK HERBERT'S NOVEL *DUNE*¹

Abstract: Literary critics have previously discussed Frank Herbert's *Dune* with regard to eco-criticism (Ellis, 1990; Herbert 2003), historicity (DiTommaso, 1992), and state power (Minowitz, 1997; Viberg, 2019). This paper will aim to unveil narrative power structures surreptitiously established and perpetuated by the Bene Gesserit sisterhood, a seemingly apolitical religious order operating behind the scenes. The methodological approach will stem from Frederic Jameson's definition of narrative as a socially symbolic act as well as Foucault's theory of power/knowledge. Coupling Marxism to Lacanian psychoanalysis, Jameson proposed three interpretative horizons, shuffling semantic structures of the text around its ideologically charged core. On the other hand, Foucault argued that power was at the center of all social interactions, seeking to control the very forces of life and set them into productive coordination on the basis of knowledge. Since the Bene Gesserit wield storytelling in a deliberate, premeditated, and surgically precise manner, discourse can be observed as the control mechanism of a shadow, elitist political organization over an unsuspecting populace. Thus, the paper will strive to elaborate on the power of narrative in shaping social as well as political realities in *Dune*.

Key words: *Dune*, socially symbolic act, power/knowledge, weaponized narrative.

1. Introduction

A deciding turn in narratological studies was precipitated by a French literary theorist, Roland Barthes, when he proposed the plurality of interpretative codes, revealing and demystifying multiple meanings of a story. One could even argue, as Allenby (2017, p. 65) does, that it was precisely his works that initiated other branches of humanities into narratological studies: "social scientists and humanists began to appreciate that stories structured reality, created and maintained identity, and provided meaning to people, institutions, and cultures". A similar hermeneutical approach was adopted by Paul Ricoeur, whose theory suggested that narrative discourse transfigures physical events into narrative, providing coherence and structure to our experiences. Hence, narrative can be seen as a crucial human

¹ The research was funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia (Agreement on the Realization and Funding of Scientific Research NIO in 2022 no. 451-03-68/2022-14/ 200198).

trait, channeling meaning between an individual and society. In addition, narrative is integrated in and formative of reality itself, to such an extent that Wittgenstein (2002, p. 68, 3) proclaimed that “the limits of my language mean the limits of my world” as well as that “what we cannot talk about we must pass over in silence”. It is through storytelling that “we endow experiences with meaningfulness, and literature increasingly relies upon this capacity of narrative” (Godzich, 1984, p. xvii). Without stories, one could conclude, there would be no civilization, no culture; and art, specifically literature, could be proposed as its most suitable operating medium.

Yet, if in the spirit of Plato’s *Cratylus* we turn to the etymological foundations of the lexeme *narrative* in order to discover its “true name”, we shall find that it is derived “from *gnarus*, meaning *knowing*” (Harper, entry: “narrative”). From this definition, *knowledge* pops out as a “fellow guest”², tenuously positioned at the kernel of narrative. Consequentially, its latent presence has instigated strenuous philosophical discussions ever since Plato declared that philosophers are exclusively qualified to rule his utopian city, for it is them who possess and use knowledge. As Reeve (2004, p. xiii) comments in his preface to Plato’s *Republic* (2004):

“philosopher-kings unite political power and authority with philosophical knowledge of the transcendent, unchanging form of the good (the good-itself) [...] What the philosopher-kings do is construct a political system—including primarily a system of socialization and education—that will distribute the benefits of their specialized knowledge of the good among the citizens at large”.

An interesting argument suggested here is the coupling of knowledge and governmental power which, in turn, exerts control over its citizens. The subtle interplay of knowledge and narrative implied in its etymological structure is further convoluted by introducing the concept of power, a subject more relevant, poignant, and current than ever. The urgency of this issue was thoroughly discussed in 2017, when the Center on the Future of War, operating under the Arizona State University, published a collection of essays edited by Brad Allenby and Joel Garreau (Allenby & Garreau, 2017, p. 5) introducing the academic world to the “weaponized narrative” which “seeks to undermine an opponent’s civilization, identity, and will by generating complexity, confusion, and political and social schisms”.

In the aftermath of Oxford Dictionaries’ decision to choose “post-truth” as the Word of the Year in 2016, contributing authors attempted to deconstruct cultural and political paradigms influenced heavily by information manipulation and purposeful, weaponized use of narrative for mass control. Though this collection of essays focuses primarily on the American cultural climate and the devastating consequences of unchecked proliferation of information supported by technology, for the purpose of this paper we will adopt the term “weaponized narrative” in its general, abovementioned sense. The paper will aim to unveil how narrative power structures surreptitiously established and perpetuated by the Bene Gesserit sisterhood are realized in Frank Herbert’s novel *Dune* – one of the most influential science fiction (SF) novels rife with political machinations, Biblical allusions, and

² A phrase coined by Miller in his essay “Critic as Host” (1977).

underlying criticism of statehood practices. We will observe the Bene Gesserit through the lens of Frederic Jameson's theory of narrative as a socially symbolic act as well as Foucault's concept of power/knowledge in order to uncover how narrative can shape social and political reality in general.

2. Where have you been, my blue-eyed nun?

According to the *Encyclopedia of Science Fiction* (D'Amassa, 2005, p. 124-125), the publication of *Dune* in 1965 won Frank Herbert a widespread following, both among science fiction readers and with the general public. The novel, first published as two separate serials under the titles *Dune World* and *Prophet of Dune*, is an elaborate interstellar political drama set in a corrupt human empire held together only by commercial necessity for the Spice Melange, found on the planet Arrakis. Various great houses of the empire vie for power over the spice, for "he who controls the spice, controls the universe" (Lynch 1984). When the noble house of Atreides is granted management of Arrakis in place of the Harkonnens, a political scheme to destroy the Atreides family is eventually revealed, spurring the young protagonist Paul Atreides onto the path to becoming the Emperor. Arrakis is perhaps the best known fictional planet in SF and its creator is usually considered one of key figures who set the bar for future works in the genre.

Literary criticism regarding *Dune* has primarily focused on detecting issues that can be put into three major categories: eco-criticism (Ellis, 1990; Herbert, 2003), state power (Minowitz, 1997; Viberg, 2019), and historicity (DiTommaso, 1992). However, academic interest in the Bene Gesserit sisterhood seems to be somewhat limited: few are those who have dedicated any attention to the organization, and those who have, have discussed it mostly in the context of religion (Rudd, 2016; Taylor Howard, 2012) or feminist studies (McLean, 1982; Kennedy, 2021). And yet, in the *Dune* universe, being allied to the Bene Gesserit is synonymous with prestige, power, and influence. The Emperor is never without his Truthsayer, the Reverend Mother Gaius Mohiam, who is feared even by the Harkonnens. The Empress herself is a Bene Gesserit adept who bears only daughters under direct orders from her sisterhood, thus bringing the Emperor's dynasty to a close due to the lack of a male heir. It would, hence, seem that there is more than meets the eye when it comes to this particular "religious group". Therefore, we will put forward arguments for the following hypothesis: what the Bene Gesserit define is neither their religion nor their gender – but power embodied through their narrative functioning as much more than a simple tool of manipulation; it is a weapon.

3. Narrative as a Socially Symbolic Act

Frederic Jameson decided to open his *The Political Unconscious* (2002, p. ix) with the exclamation: "Always historicize!" For Jameson, no text is inherently

“fresh” or entire of itself. Instead, it is structurally layered, comprising inherited interpretative traditions, inextricable from the cultural paradigms that have produced it. For Jameson, it is of the utmost importance to establish and properly apply the method by which one should analyze the text. For that purpose, he (*ibid*, 1) proposes political perspective “as the absolute horizon of all reading and all interpretation”. Furthermore, Jameson initiates a dialog with the Lacanian psychoanalytic tradition founded on the concepts of the Other, whose primary manifestation is through Language and the unconscious mind. Lacanian terminology will serve Jameson throughout the book as a tool for expressing, supporting, and illustrating his arguments on literary interpretation as such.

When considering the necessity for such a perspective on historical narrative, marked by the constant struggle between the “oppressed and the oppressor”, Jameson writes: “[i]t is in detecting the traces of that uninterrupted narrative, in restoring to the surface of the text the repressed and buried reality of this fundamental history, that the doctrine of a political unconscious finds its function and its necessity” and offers his central hypothesis: “[t]he assertion of a political unconscious proposes that we... explore the multiple paths that lead to the unmasking of cultural artifacts as socially symbolic acts” (*ibid*, p. 4, 5). History thus emerges as a collection of narratively construed Russian dolls – each story existing within another story, creating an endless chain of narratives held together by cultural, or social symbolism. For Jameson, “master narratives” are embedded into the very foundations of civilization as well as our individual minds through the process of *mediation* or *transcoding*, which is a “device of the analyst, whereby the fragmentation and autonomization, the compartmentalization and specialization of the various regions of social life is at least locally overcome, on the occasion of a particular analysis” (*ibid*, p. 25). In short, every story, every text, every narrative is marred by a crack through which an underlying, hidden story shines. Such narrative fissures are inherently inserted into our society as well as our individual psyche and are translated through the Symbolic act of storytelling. All narrative belongs to the Other’s narrative, to the Unconscious which is by default political. Furthermore, it is language that “manages to carry the Real within itself as its own intrinsic or immanent subtext” (*ibid*, p. 67).

Jameson further proposes three “semantic horizons” or “concentric frameworks” that mark “a widening out of the sense of the social ground of a text” (*ibid*, p. 61). These horizons are “distinct moments of the process of interpretation,” and each one “governs a distinct reconstruction of its object, and construes the very structure of what can now only in a general sense be called ‘the text’ in a different way” (*ibid*, p. 61-62). The first semantic horizon is our object of study, or the text, seen as a symbolic act in a “narrowly political” context. The second mode of interpretation “has widened to include the social order” and is “thereby dialectically transformed, and it is no longer construed as an individual ‘text’ or work in the narrow sense, but has been reconstituted in the form of the great collective and class discourses” (*ibid*, p 61). In other words, individual texts from the first semantic level of analysis are incorporated into a wider collective dialogue, with an ideologeme as the smallest analytical unit. Jameson further adds that an ideologeme can “manifest

itself either as a pseudoidea – a conceptual or belief system, an abstract value, an opinion or prejudice – or as a protonarrative, a kind of ultimate class fantasy about the ‘collective characters’” (ibid, p. 73). The third horizon, the *ideology of form*, is that of general history, broadly conceived as the totalizing code which sustains and transcends the others. It is a transformative narrative system where “the symbolic messages are transmitted to us by the coexistence of various sign systems which are themselves traces or anticipations of modes of production” (ibid, p. 62).

Jameson’s critical vision presented in the book is one of movement, of a peculiar flow of a story that is all stories through its culturally integrative stages; and yet, it is never indicative of its self-sufficiency. In addition, an ideologeme, charged with political power set to be sprung into action, is the axis on which all discourse relies and maintains its structural integrity. Jameson’s musings on ideology, power, and storytelling could be said to have been anticipated by Frank Herbert almost twenty years before the publication of *The Political Unconscious*. By giving breath to the Bene Gesserit, Herbert effectively created a political organization seeking (and attaining) control across multiple planets of the universe through surgically precise use of narrative and its immanent power. One might even argue that of all the tools of manipulation Herbert imbues the Bene Gesserit with, Missionaria Protectiva is by far the most potent.

3.1. To protect and to control

The “Terminology of the Imperium” defines Missionaria Protectiva as “the arm of the Bene Gesserit order charged with sowing infectious superstitions on primitive worlds, thus opening those regions to the exploitation by the Bene Gesserit” (Herbert, 2018, p. 904). In essence, it is a discursive project aimed at sowing seeds of legends in nascent societies across the universe. This narrative practice was cleverly designed as a means of personal protection and survival – if a Bene Gesserit sister found herself in danger, she could exploit her knowledge of the Missionaria Protectiva in order to manipulate the natives whose culture had succumbed to their carefully planned influence. However, protection of a sister is not the program’s sole goal – through establishing narrative control over an unsuspecting populace, the Bene Gesserit can gain a political foothold and exercise control over a planet’s society, thus gaining additional power.

One of the earliest inklings of the Missionaria Protectiva’s presence on Arrakis can be discerned upon the Atrides’ arrival to their new fief, when the Fremen welcome Paul chanting “Mahdi”, likening him to the prophesized messianic figure. But as Herbert notes, “their shout was more a question than a statement, for as yet they could only hope that he was the one foretold as Lisan al-Gaib, the Voice from the Outer World” (Herbert, 2008, p. 87). Lady Jessica is acutely aware that the Bene Gesserit have weaved a thick web of legends and superstitions, shaping Fremen religion as well as their social structure: “[s]he must’ve been good, that Bene Gesserit of the Missionaria Protectiva. These Fremen are beautifully prepared to believe in us” (Herbert, 2008, p. 239). But, in order to secure their place among the Fremen,

Paul and his mother have to prove their compatibility with the legend's basic tenants, and Lady Jessica is resolute in wielding her knowledge of the *Missionaria Protectiva* in order to comply with the Fremen's expectations. Faced with the ultimate test of her abilities, Lady Jessica extrapolates the narrative embedded in the Fremen collective subconscious and applies it directly to her immediate need for safety and influence:

“She knew the cant of the *Missionaria Protectiva*, knew how to adapt the teachings of legend and fear and hope to her emergency needs. [...] *Our Missionaria Protectiva seldom fails. A place was prepared for us in this wilderness*” (Herbert, 2008, p. 247-248, original italics).

Following the test, Paul and Jessica become entrenched in the social structure of the Fremen, allowing them to exploit, shape, and maneuver the faithful for their own political goals. If we observe the narrative of the *Missionaria Protectiva* in Jameson's terms, we will find that it successfully transitions through all three proposed stages of discursive evolution: the political, the social, and the historical. Jameson (2002, p. 62) defines the first analytical level as a “political horizon – in which history is reduced to a series of punctual events and crises in time”. It can be interpreted as a record of a series of events in a fictive context, constructed as a plot by an individual; or, in short, it is a story in its most general sense. The prophecy of Mahdi, planted by the *Missionaria Protectiva*, corresponds to Jameson's political horizon in the sense that it is constructed as the narrative realization of events; however, one important distinction refers to the temporal aspect of the narrative bound not to the past, but to the future: it anticipates characters, their behavior, origin, abilities, as well as the consequences of their actions.

In short, the prophecy becomes a cultural artifact of the Fremen society functioning as a symbolic act through which the tension between two opposing social groups – the Bene Gesserit and the Fremen – can be resolved. Narrative imposes itself as a “resolution of determinate contradictions” (Jameson, 2002, p. 66). Furthermore, the act of seeding the prophecy, establishing it as an esthetic and discursive practice, “is itself ideological, and the production of aesthetic or narrative form is to be seen as an ideological act in its own right” (ibid, p. 64). The introduction of ideology, embodied through the ideologeme, signifies movement from a symbolic function of narrative to the second, social horizon of interpretative practice.

By advancing towards “master fantasy about the interaction of collective subjects, we have moved to the very borders of our second horizon” (ibid, p. 65-66). Jameson's social horizon of literary analysis is concerned with the conflict of “ideologemes” – worldviews constructed within the social class and its relation to other classes, commonly buried deep in our unconscious and brought forth through narrative expression. However, due to the fact that an ideologeme is inherently concerned with politics as an expression of power, Jameson dubs it the “political unconscious”. In other words, one is not aware that their beliefs are conditioned by external factors, their social circumstances. Narrative, hence, becomes a playground of ideologemes, a representation of unresolved conflict manifested as tension between opposing discourses. However, these discursive (and perhaps, ontological) clashes

do not play out in vacuum – they emerge within the general unity of a shared master code. In *Dune*, by perpetuating the prophecy of Mahdi, the Messiah, the Fremen society encloses it within its political unconscious, actively (but not consciously) performing what Jameson calls the “rewriting” of narrative – hence, the Bene Gesserit’s tool of protection and control becomes the core political and religious belief for the people of Arrakis.

Both the Bene Gesserit and the Fremen operate within a shared discursive code, the cultural discourse centered on the expectation of the One, the Savior. For the Fremen, that is Mahdi, he who shall bring life to Arrakis and lead the Fremen to salvation. The Bene Gesserit, on the other hand, have worked tirelessly for generations waiting for genetically perfect the Kwisatz Haderach. This cultural paradigm based on the expectation of a singular messianic character is crucial to both factions, though their ultimate purpose is entirely conflicting; for, where the Bene Gesserit seek control of their male counterpart in order to gain power over human civilization, the Fremen demand liberation from the harsh realities of life on Arrakis and release from ascetic, rigid control imposed by their survival-centered society. Antagonism between these two social spheres emerges from their opposing relationship with the notion of control and through the shared cultural paradigm or the common code of expectation.

Finally, we arrive at the last concentric framework of Jameson’s analysis: the historical horizon. This third interpretative level revolves around the idea of a dominant mode of production, which can be understood as a system of thought or production generated by the dominant social or economic arrangement. The historical level, as Jameson claims, is marked by the tension or clash among modes of production as seen diachronically. Therefore, we will consider the Missionaria Protectiva’s historical dialogue with the Fremen society as representative of the conflicting modes of production. On one hand, the Bene Gesserit symbolize order and stability brought forth by feudalism – as an organization formally operating under and through the Empire, the sisterhood imposes control over numerous planets and human civilizations by utilizing premeditated political engagement. On the other hand, the Fremen embody the principles of religious fervor, warmongering tendencies, and chaos that springs from unchecked fanaticism. Entropy versus stagnation, chaos versus stability, unstoppable force pitted against an immovable object. In an attempt to strengthen their control and gain power through narrative manipulation of the Arrakeen, the Bene Gesserit inadvertently incite Jihad, which, in Jameson’s terms, can be perceived as a cultural revolution. The essential function of the prophetic narrative has been drastically changed: initially charged with maintaining the Fremen in check, feeding their superstition and garnering their need for a unifying figure in order to keep them pliant to manipulation, the prophecy of Mahdi has been reconfigured to a spark that starts the flame of interplanetary war, instigating a violent succession of the dominant mode of production. Religious fanaticism of the Fremen can thus be understood as an expression of an emerging new mode of production, as it succeeds the feudal rule of the Emperor Shadam IV.

In conclusion, the political ideologeme established by the Bene Gesserit has formed deep roots in the political unconscious of the Fremen. Through the process

of transcoding, Lady Jessica, a Bene Gesserit herself, capitalizes on the ancient legend that has become the master narrative. The final form of the ideogeme is that of a narrative palimpsest, enclosing all three stages of semantic evolution: an initially symbolic act aimed at reconciling the strain between the Fremens and the Bene Gesserit “has widened to include the social order” (mirrored in the social organization of the Fremens which, in turn, mirrors the Bene Gesserit hierarchical structure with the Reverend Mother at the helm), ultimately enabling Paul and Jessica to insert themselves into the Fremens society as “collective characters”. Finally, this “protonarrative” branches into the third semantic horizon, a transformative, all-encompassing narrative system spearheaded by Paul’s ascension to the throne and culminating in Jihad, which instigates a forceful succession of modes of production.

The Bene Gesserit narrative project becomes a story within the wider circle of Paul Muad’Dib’s ascension to power among the Fremens, which is, again, further superimposed by the narrative of the Emperor Paul Atrides, constructing a multitude of cultural artifacts transformed by narrative mediation into the *ideology of form*. Furthermore, if we assume that the case of Arrakis is not a solitary one, it becomes evident that numerous other civilizations of *Dune*’s universe could have been affected by the Missionaria Protectiva. Therefore, the program represents the sisterhood’s vast, yet generally obscure power to shape individual perspectives, social structures, and ultimately, the course of history as a whole. In their hands, narrative becomes a powerful weapon: the distortion of truth, concealment of intention, and deeply rooted sense of control over a society’s future sharpens the narrative into a “self-reinforcing loop” (Allenby & Garreau, 2017, p. 7).

And the sisterhood is acutely aware that their power stems from their narrative: for, as Lady Jessica says, “[t]ongues are Bene Gesserit’s first learning” (Herbert, 2008, p. 52). This is a particularly interesting line since it indicates that the weaponized narrative of the Bene Gesserit is *learned*. It presupposes and operates through knowledge – both when it comes to effectively implanting narrative into the collective or political unconscious, as well as recognizing its patterns and utilizing it fully to one’s benefit. The knowledge of narrative strategies, as well as complete mastery of it, is the bedrock of Bene Gesserit power. This knowledge, coupled with their deep understanding of human psychology, enables the sisterhood to rise above mere clerical servants of the Empire and become one of the greatest powerhouses of the universe. Since we have previously determined that narrative is etymologically pregnant with knowledge, we will now consider an author who extensively discussed the interdependence of power, narrative, and knowledge – Michele Foucault.

4. Towards Discursive Power/Knowledge

Jameson’s aforementioned credo “Always historicize!” echoes sonorously as a reflection of Marxist preoccupation with history, typically portrayed through the lens of class struggle. In the 1950s and 1960s France, Marxist thought and existentialist phenomenology provided the dominant forces in intellectual life, where one author

particularly distinguished himself – Michel Foucault. His initial studies attempted to detect connections between the reconfiguration of discursive fields with the organization of institutions such as asylums, clinics, and hospitals (Rouse, 2005, p. 95). Perhaps the most intriguing idea that Foucault explores is the interplay of knowledge and power, where he juxtaposes massive but infrequent exercises of destructive force (public executions, military occupations, violent suppressions of insurrections) and the uninterrupted constraints imposed through training and discipline. Discipline and training, he claims, can reconstruct the relationship between the human body, knowledge, and eventually, power, resulting in “new gestures, actions, habits, and skills, and ultimately new kinds of people” (Rouse, 2005, p. 97-98):

[t]he human body was entering a machinery of power that explores it, breaks it down and rearranges it. A ‘political anatomy’, which was also a ‘mechanics of power’, was being born; it defined how one may have a hold over others’ bodies, not only so that they may do what one wishes, but so that they may operate as one wishes, with the techniques, the speed and the efficiency that one determines. Thus, discipline produces subjected and practiced bodies, ‘docile’ bodies” (Foucault, 1995, p. 138).

In addition, Foucault’s first volume of his *History of Sexuality, The Will to Knowledge* deals with historical reconfigurations of knowledge intertwined with new forms of power and domination (Rouse, 2005, p. 95). The central idea is the notion of “power” as enforced by a circulation or distribution of knowledge, the type of power which is discursive in nature and which enforces its norms on society. Foucault (1978, p. 59) calls this phenomenon “power/knowledge” and he detects its most poignant expression in the act of confession: he claims that our society has become “a singularly confessing society” in which “one confesses – or is forced to confess”. For Foucault (ibid, p. 44), a confession is a ritualistic exchange of discourses or narratives “through questions that extorted admissions, and confidences that went beyond the questions that were asked” where he ultimately reveals that the main goal of this process is the production of truth.

4.1. Veritas Vos Liberabit

In Frank Herbert’s *Dune*, the discursive production of truth is of the utmost importance to maintaining political power. The Emperor relies heavily on his Truthsayer, the Bene Gesserit Reverend Mother, to act as his Grand Inquisitor and elicit truth from his subjects. The Truthsayer in *Dune*’s universe is greatly revered and feared for her unique ability to observe the minutia of human gestures and vocal cadence to such an extent that no secret can escape her, as demonstrated in the striking interrogation scene of Baron Harkonen:

“[a]n old woman in a black aba robe with hood drawn down over her forehead detached herself from the Emperor’s suite, took up station behind the throne, one scrawny hand resting on the quartz back. Her face peered out of the hood like a witch caricature – sunken cheeks and eyes, an overlong nose, skin mottled and with protruding veins. The Baron stilled his trembling at sight of her. The presence of the Reverend Mother

Gaius Helen Mohiam, the Emperor's Truthsayer, betrayed the importance of this audience. [...]

One of the witch's clawlike hands tapped the Emperor's shoulder. She leaned forward, whispered in his ear" (Herbert, 2008, p. 380-381).

This scene masterfully denotes the archetypal imagery of an ancient, mysterious woman, clad in black, looming behind the Emperor (a symbol of masculine power), communicating (in)directly her social ranking. She is (both literally and figuratively) the power behind the throne, with her clawlike hand reaching for authority, grasping it, controlling it with her unquestioned "truth". Not only does she hold significant political sway over the Emperor, the Truthsayer exercises power over the confessor, too, through "the exchange of discourses" (by asking questions and eliciting answers). In addition, she is also the one who controls the process of interrogation through careful observation and "reading" body language – or, as Foucault (1978, p. 62) writes: "the agency of domination does not reside in the one who speaks (for it is he who is constrained), but in the one who listens and says nothing; not in the one who knows and answers, but in the one who questions and is not supposed to know". These narrative-based techniques of truth-extraction are, in *Dune's* universe, unique to the Bene Gesserit, and are painstakingly drilled into their adepts from a young age. So, if tongues are the Bene Gesserit's first learning, as Lady Jessica suggests, we can argue that tools of narrative manipulation are their second most valuable skillset:

"[n]ow, motivational patterns are going to be similar among all espionage agents. That is to say: there will be certain types of motivation that are similar despite differing schools or opposed aims. You will study first how to separate this element for your analysis – in the beginning, through interrogation patterns, that betray the inner orientation of those under analysis. You will find it fairly simple to determine the root languages of your subjects, of course, both through voice inflection and speech pattern" (Herbert, 2008, p. 118, italics in original).

The Bene Gesserit employ speech pattern recognition in order to analyze an individual's psyche and gain an upper hand in the dialectics of power. It is a calculated practice which effectively transubstantiates knowledge into a control mechanism. But the sense of looming danger firmly attached to the Bene Gesserit is further supported by the fact that the sisterhood has another, more palpable narrative weapon in their arsenal – the Voice.

The Bene Gesserit's command over one's unconscious finds its most poignant expression in the Voice; by extrapolating the powers of suggestion and psychological manipulation, they can dominate a person directly, thus nullifying free will – all they need to do is simply say the Word. According to Mack (2011, p. 44), Herbert establishes the Voice as the Bene Gesserit's "direct access to another character's subconscious" achieved by analyzing and simulating her victim's speech. This echoing simulation of one's own voice, a process Mack describes as "a twisted form of persuasive self-talk", overrides an individual's ability to discern their own free will from that of the external Other. By "reading" people's body language as well as "cracking" their speech code, the Bene Gesserit attain thorough understanding of

a person's subconscious operating systems, forcing their subjects into submission, where "power shifts towards those who understand and deploy narrative [...] Power leaks away from the naïve faith in individual rationality" (Allenby & Garreau, 2017, p. 9). Lady Jessica reveals just how sinister the Voice can be by underlining its potential to actively simulate independent thought – if she so desired, the Duke would obediently marry her, and would even be convinced that this was an expression of his own free will. The gray area between an individual's Self and the Other turns into a topos of simulated, narratively imposed reality.

Though they claim that they seek true "humans" in order to "set them free", in the presence of a Bene Gesserit all humans can be reduced to Foucauldian "docile bodies" – "controlled and placed under great scrutiny, in order to ensure that they function efficiently and support the institution which disciplines" (Godamunne, 2011, p. 39). Narrative, either wrung from the individual or forced upon them, becomes a source of physical as well as mental violence. By transforming their discursive practices into a weaponized narrative, the Bene Gesserit are able to attain and maintain power over the Empire's society and beyond.

5. Concluding Remarks

It is no wonder, then, that the Bene Gesserit of *Dune* are notoriously dubbed as "witches" – for they are ephemeral, ancient, and powerful. By juggling knowledge, narrative, and power, they create a weaponized narrative which can undermine entire planetary social systems or galactic empires. Furthermore, their specific abilities of extracting the truth and reading the human subconscious have the potential to shape both individual as well as collective social and political realities. The theoretical approach applied throughout the analysis relied on the common element of placing narrative in a wider, intertextual environment: both Jameson and Foucault underline that narrative cannot be observed separately from the cultural contexts from which it stems, but is a part of an intricate web of social, cultural, and historical paradigms.

On a final note, if we consider our current cultural climate, marked by the age of "post-truth", "fake news", and geopolitical instability, it is perhaps appropriate to underline the need for further discussion on the nature of weaponized narrative. In a post-postmodern age, the circulation of discourses, ideologies, and power is moving on a Möbius strip, and the feedback loop between objective reality and literature is hyper-accelerated, hyper-inflated; hyper is a hyper is a hyper. We should not be so naïve as to believe we are immune to weaponized narrative or that we can escape it. Yet, one thing is certain – we must not allow it to "pass over in silence".

References

- Allenby, B. (2017). The Age of Weaponized Narrative, or Where have You gone, Walter Cronkite?. *Issues in Science and Technology*, 33(4), 65-70. National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine: The University Of Texas at Dallas Arizona State University.
- Allenby, B. & Garreau, J. (2017). *Weaponized Narrative: The New Battlespace*. Washington, DC: Center of the Future of War.
- D'Ammassa, D. (2005). *Encyclopedia of Science Fiction*. Entry: *Dune* series, 124-125. New York: Facts on File.
- DiTommaso, L. (1992). History and Historical Effect in Frank Herbert's *Dune*. *Science Fiction Studies*, 19(3), 311-325. Greencastle: DePauw University Press.
- Ellis, R.J. (1990). Frank Herbert's *Dune* and the Discourse of Apocalyptic Ecologism in the United States. Garnett, R. & Ellis, R.J. (eds.), *Science Fiction Roots and Branches. Insights*, 104-124. London: Palgrave Macmillan.
- Foucault, M. (1978). *The History of Sexuality Volume I: An Introduction*. New York: Pantheon Books.
- Foucault, M. (1995). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York: Vintage Books.
- Godamunne, V. (2011). *Biopolitics in Science Fiction Films: an Exploration of the Representation of the Contemporary Politicization of Human Biological Life in Cinema*. London: London Metropolitan University.
- Godzich, W. (1984). Foreword: After the Storyteller... Chambers, R. (ed.) *Story and Situation: Narrative Seduction and the Power of Fiction*, ix-xxii. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Harper, D. (n.d.). Etymology of narration. Online Etymology Dictionary. Retrieved from <https://www.etymonline.com/word/narration>
- Herbert, B. (2003). *Dreamer of Dune: The Biography of Frank Herbert*. New York: Tor.
- Herbert, F. (2018). *The Great Dune Trilogy: Dune, Dune Messiah, Children of Dune*. London: Gollancz.
- Jameson, F. (2002). *The political unconscious: Narrative as a socially symbolic act* (2nd ed.). London: Routledge.
- Kennedy, K. (2021). *Women's Agency in the Dune Universe: Tracing Women's Liberation through Science Fiction*. Cham, Switzerland: Springer Nature.
- Lynch, D. (director). (1984). *Dune*. [Film]. Universal Pictures Studio.
- Mack, R. L. (2011). Voice Lessons: The Seductive Appeal of Vocal Control in Frank Herbert's *Dune*. *Journal of the Fantastic in the Arts*, 22 (1), 39-59. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/24352426>
- McLean, S. (1982). A Psychological Approach to Fantasy in the *Dune* Series. *Extrapolation* 23(2), 150-158. Brownsville: University of Texas at Brownsville, Department of English.
- Miller, H. (1977). The Critic as Host. *Critical Inquiry*, 3(3), 439-447. Chicago: The University of Chicago Press.

- Minowitz, P. (1997). Prince versus Prophet: Machiavellianism in Frank Herbert's *Dune* Epic. Hassler, D.M. & Wilcox, C. (eds.), *Political Science Fiction*, 124-147. Columbia: University of South Carolina Press.
- Plato. (2004). *Republic*. Translated by Reeve, C.D.C. Indianapolis: Hackett Publishing Company, Inc.
- Rouse, J. (2005). Power/Knowledge. Gutting, G. (ed.). *The Cambridge Companion to Foucault*, 95-122. New York: Cambridge University Press.
- Rudd, A. (2016). Paul's Empire: Imperialism and Assemblage Theory in Frank Herbert's *Dune*. *MOSF Journal of Science Fiction*, 1(1), 45-57. Washington DC: Museum of Science Fiction.
- Taylor Howard, K. (2012). *Religious Violence in Frank Herbert's Dune Series*. Boca Raton: Florida Atlantic University.
- Viberg, P. (2019). *Age of Arrakis: State Apparatuses and Foucauldian Biopolitics in Frank Herbert's Dune*. Retrieved from <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:su:diva-169949>
- Wittgenstein, L. (2002). *Tractatus Logico-Philosophicus*. New York:

Јелена Пенезић

ОРУЖАНО ПРИПОВЕДАЊЕ КАО ДРУШТВЕНО СИМБОЛИЧКИ ЧИН У РОМАНУ ФРЕНКА ХЕРБЕРТА *ДИНА*

Досадашња критика промишљала је роман Френка Херберта *Дина* кроз призму екокритике (Елис, 1990; Херберт, 2003), историографије (ДиТомасо, 1992) и институционалне моћи (Миновиц, 1997; Вајберг, 2019). Овај рад ће настојати да разоткрије приповедне структуре моћи које успоставља и одржава сестринство Бене Гесерит, једна наизглед аполитична верска организација која дејствује иза друштвених кулиса. Методолошки приступ ослањаће се на Џејмсонову дефиницију приповедања као друштвено симболичког чина, као и на Фукоову теорију о моћи/знању. Упаривши марксизам са лакановском психоанализом, Џејмсон је предложио три интерпретативна хоризонта, где се семантичке структуре текста ротирају око идеолошки бремените осовине. С друге стране, Фуко је тврдио да се моћ налази у сржи свих друштвених односа. Моћ успоставља контролу над свакодневним животним процесима а претпоставља знање као свој постулат. Дакле, будући да сестринство Бене Гесерит барата приповедањем плански, циљано и хируршки прецизно, њихов наративни дискурс се може посматрати као механизам контроле над широким народним масама. Стога, рад ће настојати да разигра моћ приповедања у процесу обликовања како друштвених, тако и политичких парадигми у *Дини*.

jelena.vilotijevic@filum.kg.ac.rs

Mirosława Buchholtz

Nicolaus Copernicus University

Faculty of Humanities

POWER AND POWERLESSNESS IN HENRY JAMES' *THE TURN OF THE SCREW* (1898)

Abstract: This article focuses on *The Turn of the Screw* (1898), which has a special status within Henry James's oeuvre as an effort to reestablish himself as a popular author in the literary market. The genre of ghost story that James used occasionally in shorter pieces as well, turns this famous novella into a literary tour de force that has riveted the attention of critics for over 120 years. The article explores James's attitude to his own work in the context of power relations in and around the novella. It addresses the questions of the author's power over his art and his audience, the power of the narrator or narrators over someone else's tale, and complex multidirectional power relations within the ghost story itself. The ultimate question concerns the traditional social hierarchies that James lays bare in his novella. In spot analyses, the article brings to the surface the occurrences of the word "power" in relation to the central character of the unnamed governess and comments on James's nuanced study of power as the other of emotion and affect.

Key words: Henry James, ghost story, authorship, power relations, social hierarchy, emotion and affect

1. Introduction: Meet the Author

The Turn of the Screw (1898) is "certainly the best known and most discussed" of Henry James's more than 100 tales (Drummond, 2009, 289). Its technically sounding title gestures towards the mechanism of creating horror, which in itself sets the author above and beyond the emotions (and to some extent also affects) that the text conveys and provokes. James did not think much of this novella, at least at first and at least on the face of it. In his letters to family and friends, he used to speak slightly about this ghost story, even if his correspondents praised it. In his letter of December 1, 1897, he reported to his sister Alice that he had just finished his "little book," which gave him "two or three mornings of breathing-time before I begin another" (James, 1966, p. 107). To the French essayist and novelist Paul Bourget, he wrote on August 19, 1898, that he had just published "a poor little pot-boiling study of nothing at all, *qui ne tire pas à conséquence*" (James, 1966, p. 109). In letter after letter to H.G. Wells (James, 1966, p. 110–111) and W.D. Howells (James, 1966, p. 113, 115–117), James apparently reveled in belittling his "little book" that has, nevertheless, kept his critics on edge ever since its publication.

Ten years later, when revising and selecting the best of his fiction for the famous New York Edition, James still dismissed the ghost story in a preface as "a fairy-tale

pure and simple.” He qualified somewhat his criticism, however, by remarking that it sprang “not from an artless and measureless, but from a conscious and cultivated credulity” (James, (1962 [1934]), p. 171). In other words, he consistently emphasized the technical skill that a professional author needs to make a text work for him and the reader. His disparaging remarks were – to all appearances – meant to prove that he was in control of his narrative, rather than being possessed or carried away by it, as was the case of the poor governess inside the novella. Being a master storyteller required remaining outside the story. The inclusion of the novella in the prestigious New York Edition means, however, that James thought of it much better than he had ever admitted. His insistence on technical skill and control over the text and its reception amounts to underlining the power that the author claims for himself and the female protagonist of the ghost story so evidently lacks.

Yet, *The Turn of the Screw* does not testify to the possession of power over one’s fiction and the literary market, but, much rather, to James’s aspiration for such power. In writing this ghostly *tour de force*, he sought to solidify, or rather regain, his literary status by reinventing himself under the pressure of contemporaneous popular demand that he at once accepted and begrudged. The text marks a shift in James’s career, from the middle to the late phase of his writing. The phases, distinguished by James’s biographer and editor, Leon Edel, differ in several respects. The tales of the middle period show James as “a brilliant and witty observer of life on both sides of the Atlantic” (Edel, 1962, p. 11). They illustrate “an extraordinary play of intellectual humour” (Edel, 1962, p. 11) and offer memorable portraits of American women (Edel, 1962, p. 12). A dramatic change occurred, as Edel points out, by the end of the 19th century in the plots and styles of James’ late tales, as meticulous depictions of manners gave way to “a study of states of feeling and dilemmas of existence” (Edel, 1962, p. 13). *The Turn of the Screw* is a text of the transition period, as James was moving away from the conventions of realist fiction towards ambiguity and modernist experiments that became his trademark in the late, or major, phase (see Ellmann, 2010). There is little humor in *The Turn of the Screw*, the portrayed characters are without exception English, and the narrative is first and foremost a careful study of emotions and to some extent also affects. The dilemmas concern both existence and perception.

The novella was meant as a potboiler, as if in defiance of the previous theatrical fiasco (see Salamensky, 2009, pp. 379–180) and the disappointing sales of his social novels *The Bostonians* and *The Princess Casamassima* (Anesko, 1986, p. 101). After his failed attempt at becoming a popular playwright and social commentator, James once again hoped that he could be a popular novelist and the genre of ghost story seemed to serve that purpose perfectly. In *The Turn of the Screw*, James still managed to satisfy both his simple-minded and sophisticated audiences. The simple-minded were pleased with the gothic scenario and setting, as well as the suspense. The sophisticated could chew endlessly on the dilemma of who sees what in the tantalizingly inconclusive plot.

2. Framing the Governess

The frame narrative is an age-old literary technique of introducing the main plot, setting the scene, and explaining the circumstances of writing a story. *The Turn of the Screw* belongs to this tradition, though it is, in fact, only partly framed. Susan Crowl points out that the novella “has a half-frame which is full of suggestive, if veiled, commentary on the story to follow” (1971, p. 108). In his reading of James’s text, William Goetz calls the frame “asymmetrical” and explains why the novella has no epilogue. He claims that “the governess does not exist as a voice at all but pre-eminently as a written text, one that cannot be questioned, one that is both a court of final appeal [...] and an unsatisfying, incomplete testament” (1981, p. 73). In other words, the reader of *The Turn of the Screw* is confronted with a manuscript of a personal account (allegedly) written by a governess and read out loud by a man who claims to have known her in his youth; he announces that “[s]he was my sister’s governess” (James, 1966 [1908], p. 2).

In James’s novella, the setting of the prologue is a Christmastime storytelling competition that takes place in an old country house. The question tossed at the party is who can tell the scariest ghost story. One of the participants of that round is Douglas, who after some delay (the manuscript he mentions is allegedly “in a locked drawer” in London and needs to be fetched, James, 1966 [1908], p. 2), produces and reads to the audience a personal account of his sister’s late governess. The text he presents has the form of a memoir without dates. Douglas claims that he received the manuscript from the governess herself (“She sent me the pages in question before she died,” James, 1966 [1908], p. 2), but he may have just as well written it himself. There is no one to prove or disprove it. Because of these ambiguities, the question remains how much power Douglas has over this story, how it matters to him, and to what extent it is his story. There is an undeniable analogy between the governess’s charges: Miles and Flora in the manuscript, on the one hand, and Douglas and his sister, who is mentioned in the prologue, on the other. If Douglas is in some way identical to Miles, who dies at the end of the story, is Douglas a ghost exposing the governess’s folly, even though he claims to have been very fond of her? The unnamed narrator in the prologue, in his turn, copied the manuscript and took over the story, leaving the reader in doubt as to his stake in the process of narrating. By the time the unnamed narrator offers the tale in print form, Douglas is dead, and the mystery of his involvement in the narrated story is irretrievable.

From the beginning to the end, *The Turn of the Screw* is a study of power, for which emotions and affects seem to be a litmus test: first, the power of the author over his art and his audience, second, the power of the narrator or narrators over someone else’s tale, and third, complex multidirectional power relations within the ghost story itself. Ambiguities abound and most questions haunting the reader from the beginning, remain without an answer in the end. For example, who is, in fact, the author of the story? What stakes do the narrators have? Does the story strengthen or defy the traditional hierarchies? Power relations within the story of the governess

are quite complex and fraught with dizzying parallels, mirror images, and instances of mimicry.

She is described in the prologue as a twenty-year-old girl, “the youngest of several daughters of a poor country parson,” who seeks to take “service for the first time in the schoolroom” (James, 1966 [1908], p. 4). Answering an advertisement in person, she comes to London to be dazzled by the owner of the estate, who eagerly employs her and requests that she take complete care of his orphaned niece and nephew. The unnamed master “vacates the chain of command, delegating his authority to the unnamed governess” (Ellmann, 2010, p. 38). He invests her with “supreme authority” (James, 1966 [1908], p. 5) over the household, which as the reader has every reason to expect, cannot go well given her young age and lack of experience. Is the uncle taking revenge on female ambition by setting a modest person so high on a pedestal or does this investiture mean that for all the male power, women are supposed to take responsibility? The key point is that the “high” position is in a country home in Essex, over children and domestic servants, which is the kind of splendor a London gentleman gladly foregoes. To achieve his aim of persuading the girl, he uses the power of elocution, whose samples are offered in the prologue in free indirect speech (James, 1966 [1908], p. 5).

The uncle’s power over the governess rests on several social assumptions about the superiority of a wealthy male aristocrat over an impecunious woman of lower social standing. In addition, his social power also casts an erotic spell on the young governess, who at the age of twenty seeks her first employment. To a young provincial and impressionable woman, the children’s uncle is the embodiment of Prince Charming:

He was handsome and bold and pleasant, off-hand and gay and kind. He struck her, inevitably, as gallant and splendid, but what took her most of all and gave her the courage she afterwards showed was that he put the whole thing to her as a kind of favor, an obligation he should gratefully incur. She conceived him as rich, but as fearfully extravagant—saw him all in a glow of high fashion, of good looks, of expensive habits, of charming ways with women. He had for his own town residence a big house filled with the spoils of travel and the trophies of the chase; but it was to his country home, an old family place in Essex, that he wished her immediately to proceed. (James, 1966 [1908], p. 4)

In the prologue, James plays with the reader’s expectations concerning the governess’s social rise, comparable to that in Charlotte Brontë’s *Jane Eyre* (1847) (see Duperray, 2011, p. 147), but the uncle in James’s novella woos the governess only to absent himself completely from the story, to become a ghostly presence within that space. He refuses to be bothered and tells her – in his overpoweringly charming way – that “she should never trouble him—but never, never: neither appeal nor complain nor write about anything; only meet all questions herself, receive all moneys from his solicitor, take the whole thing over and let him alone” (James, 1966 [1908], p. 6). However, as the situation escalates, the need to appeal to him for help becomes ever more urgent.

3. The Power of Ghosts

In the rural mansion of Bly, the governess is in charge, which means that she assumes the role of a person in power, despite her inferior position as a woman and an employee in the first place. She is responsible for the household and thus stands above the housekeeper, Mrs. Grose, who has so far taken care of the girl, whose name is Flora. Her brother Miles returns to Bly from a boarding school for the summer, preceded by a letter from the headmaster – forwarded by the absentee uncle – announcing that the boy had been expelled (James, 1966 [1908], p. 10). The boy is charming (just like his uncle), which prevents the governess from confronting him with the issue of expulsion right away. The beginning of the relationship between the governess and her two charges is idyllic, but the countryside idyll is thrown off balance when strange people begin to appear on the property.

The Turn of the Screw is a ghost story, but the word “ghost” is used only once in the prologue with reference to a different tale. The word “specter” also appears once and the word “apparition” – five times. This sparing use of words denoting ghostly presence heightens the reality of ghosts. The word “visitor” appears twelve times in this context and the word “visitant” – four times (see James 1995). The concept of “visitor” does not allow for distinguishing between reality and imagination.

The first sighting of a hatless man appears to be part of the governess’s reverie in Chapter III. She goes for a stroll on the grounds and thinks how charming it would be “suddenly to meet someone” (James, 1966 [1908], p. 15). Her reverie – reminiscent of her commerce with the master of the estate in London – turns into reality (of sorts), but what promises to be a friendly encounter, evolves into its opposite, as the governess becomes aware of being stared at and “fixed” by a stranger looking down on her from a tower:

What arrested me on the spot—and with a shock much greater than any vision had allowed for—was the sense that my imagination had, in a flash, turned real. He did stand there!—but high up, beyond the lawn and at the very top of the tower to which, on that first morning, little Flora had conducted me. [...] It produced in me, this figure, in the clear twilight, I remember, two distinct gasps of emotion, which were, sharply, the shock of my first and that of my second surprise. My second was a violent perception of the mistake of my first: the man who met my eyes was not the person I had precipitately supposed. [...] We were confronted across our distance quite long enough for me to ask myself with intensity who then he was and to feel, as an effect of my inability to say, a wonder that in a few instants more became intense. [...] We were too far apart to call to each other, but there was a moment at which, at shorter range, some challenge between us, breaking the hush, would have been the right result of our straight mutual stare. He was in one of the angles, the one away from the house, very erect, as it struck me, and with both hands on the ledge. So I saw him as I see the letters I form on this page; then, exactly, after a minute, as if to add to the spectacle, he slowly changed his place—passed, looking at me hard all the while, to the opposite corner of the platform. Yes, I had the sharpest sense that during this transit he never took his eyes from me, and I can see at this moment the way his hand, as he went, passed from

one of the crenellations to the next. He stopped at the other corner, but less long, and even as he turned away still markedly fixed me. He turned away; that was all I knew. (James, 1966 [1908], p. 15–17)

The man reappears in Chapter IV, peering into the house through a window (James, 1966 [1908], p. 20), which frightens the governess and makes her seek more information from Mrs. Grose, who recognizes in the governess's description, the master's former valet, Peter Quint. The governess learns from Mrs. Grose that Peter Quint was close not only to the master but also to Miles, which alerts the governess to the dangers besetting her two charges. She resolves to protect them. However, her attempt to show her power is very soon challenged once again, this time by a female figure, whom she notices watching her across a lake while playing with Flora by the end of Chapter VI (James, 1966 [1908], p. 29–30). The governess realizes, however, that she is not the object of the strange spectator's gaze. The woman came for Flora, whom she "fixed," as the governess puts it in conversation with Mrs. Grose "with such awful eyes! [...] With a determination—indescribable. With a kind of fury of intention. [...] To get hold of her" (James, 1966 [1908], p. 32). The apparitions come ever closer and one night, the governess encounters Peter Quint inside the house. She shows courage and takes note of it in her account:

dread had unmistakably quitted me and [...] there was nothing in me there that didn't meet and measure him. I had plenty of anguish after that extraordinary moment, but I had, thank God, no terror. And he knew I had not—I found myself at the end of an instant magnificently aware of this. I felt, in a fierce rigor of confidence, that if I stood my ground a minute I should cease—for the time, at least—to have him to reckon with; and during the minute, accordingly, the thing was as human and hideous as a real interview: hideous just because it *was* human, as human as to have met alone, in the small hours, in a sleeping house, some enemy, some adventurer, some criminal". (James, 1966 [1908], p. 41)

Strange events happen in the house, and the children – most notably – keep disappearing from their beds at night, but for a while, there are no more sightings. The governess is, however, convinced that the children continue to see the ghosts:

What it was least possible to get rid of was the cruel idea that, whatever I had seen, Miles and Flora saw *more*—things terrible and unguessable and that sprang from dreadful passages of intercourse in the past. Such things naturally left on the surface, for the time, a chill which we vociferously denied that we felt. (James, 1966 [1908], p. 53)

The power of the governess is thus increasingly challenged by the ghosts of the previous governess, Miss Jessel, and the master's valet, Peter Quint. The two, as Mrs. Grose explains, had developed an intimate relationship and were also very close to the children (James, 1966 [1908], p. 26, 32, 37). The power relations between Miss Jessel and Peter Quint are the usual story of the woman's victimization at the hands of a rude and cruel drunkard. Miss Jessel's somewhat higher social standing counts for nothing against the male brutality of her lower-class lover. What complicates the story further is the companionship that developed between the master and his valet,

“his own man,” as Mrs. Grose somewhat ambiguously puts it (James, 1966 [1908], p. 24). When pressed by the governess, Mrs. Grose reveals, piecemeal, that Peter Quint used to wear his master’s clothes, which – as the reader may assume – amounts to considerable intimacy. In other words, in relation to Miss Jessel, the cruel valet may have assumed the role of the master’s double. What exactly the valet’s relation with the master himself may have been, remains a mystery. As it gradually turns out, the master’s complete loss of interest in his country estate in Essex may well have to do with the passing of his companion, Peter Quint.

The ghosts invade the space and seem to control the children, but the reader never knows for sure how real the ghostly presence is. Is it just persistent memory or actual control over the children? In any case, the ghosts’ power derives at least in part from the living people’s openness to their presence. The governess is not sure and begins to struggle with Miss Jessel and Peter Quint for control over Miles and Flora. Ghosts are by definition elusive and evasive, but the more the governess seeks to control them, the more powerful their presence is in her consciousness and that of the children.

The governess feels manipulated by the children and the ghosts alike. The latter appear to pursue their aims (to be together again and to bring back the master) through the children’s agency. The children (or the ghosts they seem to impersonate) repeatedly ask the governess to write to the uncle and make him come to Bly. This is, however, precisely what she promised the uncle not to do. She struggles with the ghosts and with the children to protect, in fact, the handsome uncle. The children eventually fall prey to her heroic mission to save them and the household. In the end, Flora falls ill and leaves Bly with Mrs. Grose. Left all alone with Miles, the governess boldly faces the devil impersonated by the ghost of Peter Quint, but at the very moment when she seems to have extracted from Miles the admission of his connivance, the boy dies in her arms. There are no winners at the end of the story. The governess’s victory over Peter Quint coincides with the loss of her charge in the final scene of the novella. This in turn amounts to the utter defeat of both her educational mission and the mandate she received from the master.

4. Fe/Male Power/lessness

For all of the governess’s bravado, predicated on her sense of educational (if not pastoral – after all, she is not a parson’s daughter for nothing) mission, she is doomed to fail not only because of her young age and inexperience, but also on account of the double bind she willingly accepts: the responsibility for the children and the household, on the one hand, and the protection of the master against all inconveniences, on the other. Her authority, the power conferred on her by the owner of the estate is an illusion and, possibly, the most frightening ghost of all. She feels responsible for everyone, even though the ghosts are not after her. She seeks to forestall them and in struggling with shadows, she spirals down into powerlessness, which amounts to giving way to emotions and affects. The emotions she experiences

and whose effects she describes in her memoir contain the whole gamut from positive to negative ones: from enjoyment, interest, and surprise, down to fear and shame (see, for example, Silvan Tomkins, 1995). The study of emotions in *The Turn of the Screw* goes beyond the scope of this essay, but their connection to their physical bases and effects requires a detailed analysis because it was studied by the novelist's elder brother, the psychologist William James, around the time Henry James explored the governess's mind, that is, long before Tomkins formulated his theory (see W. James, 1894).

The whole novella is about power, but James uses the word "power" very sparingly. Perhaps not surprisingly, it appears only three times in Chapters VII, XIII, and XV, which is in the middle of the tale, when the question of power is still at a tipping point. Interestingly enough, power in Henry James's novella (and not only this one) is inextricably bound up with its other, that is, powerlessness. A sense of power brings with it negativity that haunts it like a ghost. Power is itself ghostly. It is always someone else's power: that of the owner of the estate, that of God, and that of high principle or a lofty idea (of, for example, saving others).

The first occurrence of the word "power" at the end of Chapter VII is built into a description (in fact, a self-description) of the governess breaking down in view of what seems to be the ghosts' intrusion and, what is still worse, the children's connivance. She confides her educational failure in the housekeeper, Mrs. Grose, who is both good-natured and illiterate, as the reader knows all too well. The governess's reaction in itself shows the degree of her despair. She trusts and seeks help from a motherly figure rather than her own intellect:

It brought out again all her [Mrs. Grose's] compassion for me, and at the renewed touch of her kindness my power to resist broke down. I burst, as I had the other time made her burst, into tears; she took me to her motherly breast, and my lamentation overflowed. "I don't do it!" I sobbed in despair; "I don't save or shield them! It's far worse than I dreamed—they're lost!" (James, 1966 [1908], p. 33)

What breaks down and calls for another woman's compassion is the governess's "power to resist." The reader can only speculate about what exactly she would like to resist. Perhaps it is precisely powerlessness that may well be a general term for overpowering emotions, disorientation, and lack of firm ground that the governess experiences and that robs her of the "authority" she was so mockingly invested with by the male aristocrat. Powerlessness in the face of the ghostly intrusion, which parallels her own ghosts of patriarchal power, puts her on a par with an illiterate housekeeper and thus shatters her dream of upward mobility. This dream is only implicated in fashioning herself as a person (a man or a woman – as assuming power involves transgenderism) responsible for "saving" and "shielding" those who are weak. In other words, the governess's imagery belongs to the sphere of a medieval romance, in which a knight – this is the role she seems to be assuming – is responsible for saving and shielding others.

The word "power" appears again in Chapter XIII, in the report on an exchange between the governess and Mrs. Grose, following the scene on the lake, in which

Flora seemed to have seen the ghost of Miss Jessel. The governess refers to her own (supernatural) power to see what she expects the children can also see, that is, the ghosts:

I had said in my talk with Mrs. Grose on that horrid scene of Flora's by the lake—and had perplexed her by so saying—that it would from that moment distress me much more to lose my power than to keep it. I had then expressed what was vividly in my mind: the truth that, whether the children really saw or not—since, that is, it was not yet definitely proved—I greatly preferred, as a safeguard, the fulness of my own exposure. I was ready to know the very worst that was to be known. (James, 1966 [1908], p. 52)

Especially the word “safeguard” in this excerpt harks back to the self-perception of the governess as a knight in shining armor, who is ready to jeopardize his/her safety for the sake of others. If she has no power over the ghosts and their relations with her young *protégés*, at least she can use her power to know the worst. However, the possession of that power is also insecure. The governess voices her wish to keep this power in a way that suggests that having or losing it is only a matter of degree of distress. Both possession and loss cause distress, and it is the sense of responsibility for others that makes the difference in the degree of distress.

The third occurrence of the word “power” in Chapter XV follows the confrontation between Miles and the Governess on their way to church. They discuss the matter of the uncle's intervention, which Miles explicitly requests. Miles is composed enough to march on to church after this exchange, whereas the governess is so upset that she stops to think the situation over and does not enter the church: “The business was practically settled from the moment I never followed him. It was a pitiful surrender to agitation, but my being aware of this had somehow no power to restore me” (James, 1966 [1908], p. 57). The awareness that in Chapter XIII still figured as a bridgehead, crumbles at the beginning of Chapter XV. It has no longer the power to “restore” the governess.

The word “power” is thus used in the positive sense of “supernatural power” only once in the whole novella. The first and the third examples are a negation of power. The whole novella consists of twenty-four chapters, but from the beginning of chapter XV, the word is not used again, which is a significant absence. The governess's mind spirals down into powerlessness, which finds its readily recognizable modality in madness. She loses power and control. Similarly, Douglas, who brought her story to the audience's attention, has no more power; he is silent and dead. There is hence no epilogue at the end to match the opening prologue.

The related concepts of “strength” and “force” are likewise sparse in James's novella. “Strength” appears in the positive upbeat sense at the beginning of Chapter VI (James, 1966 [1908], p. 25). The governess's strength is put to the test at the end of Chapter IX (James, 1966 [1908], p. 41). At the beginning of Chapter XIII, she has no more strength, as she admits that speaking to the children “proved quite as much as ever an effort beyond my strength” (James, 1966 [1908], p. 50). Finally, at the end of Chapter XIX, it is only the pang of envy that is strengthened when the governess compares her complex relationship with the children with the simple

one that Mrs. Grose has established. This comparison again signals the conviction that awareness, knowledge, or simply literacy can give the governess no advantage. The concept of “force,” which appears seven times in the novella, is mostly related to others: Mrs. Grose in Chapters II (James, 1966 [1908], p. 11), VII (James, 1966 [1908], p. 31), and VIII (James, 1966 [1908], p. 37), to heavy rain in Chapter IV (James, 1966 [1908], p. 20), and to a frightening idea in Chapter XI (James, 1966 [1908], p. 46). The governess’s sarcastic force towards the illiterate Mrs. Grose is “not fully intended” in Chapter XVI (James, 1966 [1908], p. 61), and in the final chapter (XXIV) in confrontation with Miles, the governess mimics Mrs. Grose’s “homely force” (James, 1966 [1908], p. 87), which is in turn mocked by the tragic finale of the novella.

4. Conclusion: Inside Out

James’s text raises more questions than it ever answers, which has provoked critics over the past 120 years to subordinate the novella to a succession of readings that pull it in one direction or another (see Beidler, 1989). Thus the reader is invited by the author (who revels in delegating his authorship to others, that is, the narrators) to take the place of the governess in dealing with the ghosts and “educating” the text. This effort inevitably leaves the text dead in the end, without ever managing to save anyone or dispel the ghosts. The author remains safely outside all these efforts and defines his power over the novella, the literary market, and the reception by distancing himself from his text. Thus the novella with all its paratexts is, in a way, a lesson in practical psychology, and thus a complement to the academic work of the novelist’s brother. In his letters and his preface to the novella, Henry James reserves for himself the role of the charming master, the children’s uncle, who refuses involvement because it would require an emotional response and would rob him of his power as an absentee.

The first known use of the word “governess” goes back to the 15th century, when its sense was “a woman who governs.” The institution of “a woman who cares for and supervises a child, especially in a private household” is older than that (see Merriam-Webster online dictionary), but it was only in the mid-eighteenth century that “[t]he transformation of the governess into a major literary character” occurred, parallel to the feminization of the novel (Hughes, 2001, p. 3). James may have resented the competition of “scribbling ladies” of his time and he may have, quite traditionally, insisted on his masterly, patriarchal noninvolvement, but in penning the famous story of an unnamed, and thus representative, governess, he exposed the mechanism of investing a young woman with the power that is illusive and exceeds by far her real capability, especially if she takes it upon herself to serve the patriarch and obey patriarchal hierarchies. In dispensing with the happy ending of social mobility, James lays bare some of the mechanisms of power in Victorian society, of which the woman is a willing victim.

References

- Anesko, M. (1986). *“Friction with the Market”: Henry James and the Profession of Authorship*. Oxford: Oxford University Press.
- Beidler, P.G. (1989). *Ghosts, Demons, and Henry James: The Turn of the Screw at the Turn of the Century*. Columbia: University of Missouri Press.
- Crowl, S. (1971). Aesthetic Allegory in “The Turn of the Screw.” *NOVEL: A Forum on Fiction*, Vol. 4, No. 2, 107-122.
- Drummond, R. (2009). „The Turn of the Screw.” In E.L Haralson & K. Johnson, (Eds.), *Critical Companion to Henry James: A Literary Reference to His Life and Work* (pp. 285–294). New York: Facts on File.
- Duperray, M. (2011). ‘*Déjà Vu*’ in ‘The Turn of the Screw.’ In D. Tredy, A. Duperray, & A. Harding (Eds.), *Henry James’s Europe: Heritage and Transfer* (pp. 147-154). Cambridge: Open Book Publishers.
- Edel, L. (1962). General Introduction. In L. Edel (Ed.), *The Complete Tales of Henry James*. Vol. 1. (pp. 7–16). London: Rupert Hart-Davis.
- Ellmann, M. (2010). *The Nets of Modernism: Henry James, Virginia Woolf, James Joyce, and Sigmund Freud*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goetz, W. (1981). The “Frame” of *The Turn of the Screw*: Framing the Reader. *Studies in Short Fiction* 18.1, 71-74.
- Hughes, K. (2001). *The Victorian Governess*. London and New York: Hambledon and London.
- James, H.. (1962 [1934]). *The Art of the Novel: Critical Prefaces*, with an introduction by R. P. Blackmur. New York: Scribner’s.
- James, H.. (1966 [1908]). *The Turn of the Screw*. R. Kimbrough, (Ed.). New York: W.W. Norton & Company.
- James, H.. (1966). James on *The Turn of the Screw*. In R. Kimbrough, (Ed.), *The Turn of the Screw* by Henry James (pp. 106–23). New York: W.W. Norton & Company.
- James, H. (1995). *The Turn of the Screw*. Retrieved from <https://www.gutenberg.org/files/209/209-h/209-h.htm>.
- James, W. (1894). Discussion: The physical basis of emotion. *Psychological Review*, 1(5), 516–529. Retrieved from <https://doi.org/10.1037/h0065078>.
- Salamensky, S.I. (2009). Drama. In E.L Haralson & K. Johnson, (Eds.), *Critical Companion to Henry James: A Literary Reference to His Life and Work* (pp. 379–180). New York: Facts on File.
- Tomkins, S. (1995). *Exploring Affect: The Selected Writings of Silvan S Tomkins*. E.V. Demos (Ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

Mirosława Buchholtz

МОЋ И НЕМОЋ У ХЕНРИ ЦЕЈМСУ *ОКРЕТ ЗАВРТЊА* (1898)

Овај чланак се фокусира на *Окрет завртња* (1898), који има посебан статус у опусу Хенрија Цејмса као покушај да се поново успостави као популаран писац на књижевном тржишту. Жанр приче о духовима који је Цејмс повремено користио и у краћим комадима, претвара ову чувену новелу у књижевни *tour de force* који привлачи пажњу критичара више од 120 година. Чланак истражује Цејмсов став према сопственом делу у контексту односа моћи у и око новеле. Она се бави питањима моћи аутора над својом уметношћу и његовом публиком, моћи наратора или наратора над туђом причом и сложеним вишесмерним односима моћи унутар саме приче о духовима. Коначно питање се тиче традиционалних друштвених хијерархија које Цејмс открива у својој новели. У детаљним анализама, чланак извлачи на површину појаву речи „моћ“ у односу на централни лик неименоване гувернанте и коментарише Цејмсову нијансирану студију моћи као супротности емоција и афекта.

mirabuch@umk.pl

Anja Petrović**Nataša Tučev**

University of Niš

Faculty of Philosophy

“THE POWER OF THE WRITTEN WORD”: LITERARY IMPRESSIONISM IN CONRAD’S “YOUTH”¹

Abstract: Joseph Conrad’s famous statement in the “Preface” to *The Nigger of the “Narcissus”* – “my task which I am trying to achieve is, by the power of the written word... to make you see” – is often taken as a pithy expression of the goal of the impressionist movement in literature. It implies devising a method of writing which would enable the reader to visualize with special acuteness the scenes and events presented in a narrative. However, in his study, *What Was Literary Impressionism?* (2018), Fried proposes a new understanding of this literary movement which foregrounds the act of writing itself. Based on his analysis of the impressionists’ works, primarily those of Stephen Crane and Joseph Conrad, Fried argues that what these authors “make the reader see” is in fact the very scene of writing. As Fried maintains, the impressionists unwittingly and automatically metaphorize the action of inscription, the materiality and the production of writing, through motifs such as upturned faces, maps and charts, or the relation between visual and aural signifiers. The paper proposes to analyse Conrad’s well-known short story, “Youth”, by referring both to the traditional understanding of the power of words in impressionism, and to Fried’s poststructuralist one, by laying emphasis on the following aspects of the writing process: erasure and inscription.

Key words: Joseph Conrad, Michael Fried, literary impressionism, impressionist techniques, scene of writing

1. Impressionism: The Traditional Perspective

Impressionism as a literary movement originated in the late nineteenth and early twentieth century. Literary works which emerged within this movement were focused on an individual’s personal impressions and experiences, aiming to depict characters, scenes and actions from a subjective point of view. The process of perception is given special prominence in these works. As van Gunsteren points out, in literary impressionism “writers had to interpret the world around them for themselves” and make sense of their own experience (1990: 19). According to John G. Peters, the author of an extensive study titled *Conrad and Impressionism* (2001), impressionists realized that “knowledge always comes through the medium

¹ Prepared as a part of the project *English Studies in the Digital Age*, conducted at the University of Niš – Faculty of Philosophy (No. 455/1-1-1-01).

of human subjectivity”, implying that objects do not possess universal features which are perceived equally by everyone, as the fiction of the realist movement previously seemed to imply (Peters 2001: 14). In impressionism, reality is viewed as a combination of sensations which are filtered through one’s consciousness and consequently transformed into impressions. The boundaries and distinctions between objects remain “fluid” due to the fact that an onlooker perceives an object “in the context of a seamless flow of experience” (ibid., 45). Furthermore, impressionists acknowledge the fact that a person’s experience is comprised of fragments, which they aim to depict in their works.

The characters’ ability to understand and make sense of their general surroundings represents one of the dominant themes of this movement. As Van Gunsteren points out, the verb “to see” is often used in impressionist fiction to imply comprehension because, for these authors, “a character’s ability to see is synonymous with his ability to interpret his own experience coherently” (Gunsteren, 1990: 19). On a similar note, Tod Bender explains that the authors of that time want to “render an affair” in their writings, instead of merely describe the details of an event (1997: 6). This means that they do not focus on the objective occurrences that comprise the plot; rather, they center their attention on the comprehension process of the character who is perceiving the said events. To achieve this goal, the impressionist authors apply the narrative techniques which, in the words of Peters (2001: 2) “represent the way human beings obtain knowledge”, while focusing on an individual perception of reality. Instead of presenting the world from the viewpoint of an omniscient observer, who would give the reader access to unlimited information that would have been inaccessible to a single observer, the impressionists present the individual point of view of a character. Among the various techniques that they employ are first-person or limited third person narration, the use of evocative language to convey sense impressions, achronological narration, and juxtaposition.

No definition of literary impressionism would be complete without taking into account Conrad’s famous “Preface” to *The Nigger of the “Narcissus”* (1897), which has often been regarded as a manifesto of literary impressionism (Saunders, 2005: 205). Conrad’s celebrated preface asserts that the main role of the writer is to use written words in order to encourage the reader to hear, feel, and, most importantly, see the scenes which are not literally there on the page in front of him, but which the letters, words and sentences seek to evoke: “my task which I am trying to achieve is, by the power of the written word to make you hear, to make you feel—it is, before all, to make you see!” (Conrad, 1914: 140). In his study *Conrad in the nineteenth century* (1979), Watt elaborates on the “Preface”, explaining that Conrad was convinced that everything in a work of art “began with the sense-impressions made by external reality on the individual consciousness” (1979: 79). However, Conrad did not merely wish to convey the writer’s sensory impressions to the reader and make him a passive recipient of the written work. Instead, as Watt explains, Conrad believed that what was needed was “some intermediate psychological center in which the individual can remember and compare all the impressions made by the external world” and discern their meaning (ibid.). The fact the artists are capable

of appealing to our senses also gives them the unique ability to address this inward faculty which Conrad considered universally human. It is for this reason that a writer needs to use evocative language in his prose and aid the reader in visualizing a scene. Furthermore, Watt explains that the word ‘make’ is closely related to the characteristics of Conrad’s fiction and its “steady narrative pressure” which prompts the reader to view the situation from a specific angle (ibid., 83). As for the verb ‘to see’, both Watt and Peters argue that Conrad uses it to denote more than just a person’s ability to perceive visual impressions. As Peters points out, the connotations of the word *see* in Conrad’s texts “obviously include the perception not only of visual impressions, but of ideas” (2001: 35).

In the later chapters of his study, Watt introduces the term *delayed decoding*, which is his name for one of Conrad’s most striking impressionist techniques; as Watt explains, it “functions as a verbal equivalent of the impressionist painter’s attempt to render visual sensations directly” (1979: 176). This technique, which frequently appears in Conrad’s fiction, allows the author to portray a character’s direct sensations, while also enabling the reader to become aware of the temporal gap between the immediate sensual impressions and their consequent rational comprehension. Since the reader is presented with “the chronological sequence of momentary sensations in the protagonist’s mind”, he is able to notice the temporal delay which occurs when the protagonist tries to make sense of these impressions (ibid.). In other words, delayed decoding enables the reader to experience each step in the comprehension process of the character who is actively trying to understand a scene or event. This narrative technique is based on the presupposition that the reader’s understanding of the story is limited to the consciousness of the fictional character. As Watt explains, Conrad’s use of delayed decoding is aimed at reflecting the difficulties in “translating perception into causal or conceptual terms” (ibid., 178). Delayed decoding will be further addressed when analyzing the short story “Youth” through the traditional impressionist framework.

2. Michael Fried’s Approach to Impressionism

In 2018, Fried published his thought-provoking study titled *What Was Literary Impressionism?*, proposing a radical change in the perception of impressionist texts. According to Jonah Siegel, Fried has managed to create “a network of heuristic structures that allows him to relish a vision of the struggle between the artist and the medium that is at once titanic and abject” (2019: 999). In his study, Fried postulates that, while the impressionists sought to compel readers to see what was described and narrated, they also inadvertently made visible the process of writing itself. Namely, he argues that impressionists made the reader see what was actually present in front of the author when he sat down to compose his work: “the written words themselves, the white, lined sheet of paper on which they were inscribed, the marks made by his pen on the surface of the sheet, even the movements of his hand wielding the pen in the act of inscription” (Fried, 2018: 13). Fried’s fascination with literary impressionism

began after viewing Thomas Eakins's painting *The Gross Clinic* (1875) at an art exhibition. Eakins's *The Gross Clinic* is an oil on canvas painting which depicts Dr. Samuel D. Gross in the process of lecturing a group of medical students in a surgical theatre. It occurred to Fried that the acclaimed surgeon, who was portrayed holding a blood-tipped scalpel, resembled the image of a painter standing before his canvas and holding a paintbrush. The idea that Eakins's painting contained a hidden representation of the painter in the act of creating his work prompted Fried to transfer this analogy to the field of writing. He then examined a number of texts from the end of the nineteenth century for what he believed they revealed about their authors' preoccupations at the moment when they were creating their work. While Fried refers to Conrad's famous claim regarding the "power of the written word", and its ability to "make us see", he is not interested in how a writer can compose his narrative so as to make the reader visualize a scene. Instead, his focus is on unveiling the reoccurring imagery that foregrounds the scene of writing.

Nevertheless, Fried realizes that when such motifs unconsciously appeared in the works of impressionists, they posed a threat to their project due to the fact that they "called into question the very basis of writing as communication" (ibid.). The impressionists' predominant focus on conjuring up scenes and images made them especially anxious to conceal the writing process and mask the existence of the written word. Otherwise, if the materiality of writing was foregrounded, "the narrative continuity would be threatened and the writing in question could turn into mere mark" (ibid., 15–16). This is why Fried claims that the materiality of writing is at the same time brought forth and subdued in the works of the impressionist authors. It is brought forth because, in most cases, the materiality "doesn't call attention to itself" when one proceeds to read a text, and subdued because, if it became visible, "the very possibility of narrative continuity would be lost" (ibid., 16). In Fried's opinion, the authors' eagerness to suppress the materiality of the writing process contributed to the poetic intensity of their works. He claims that the scenes which depict the images of dead or dying bodies, violent acts directed at a body, or memories of such acts, actually portray the writer's struggle to conceal the writing process. This is the reason why, as Fried argues, the impressionist project is "profoundly conflicted" and in a sense "tortured" (ibid., 15).

Fried begins his analysis by investigating Stephen's Crane short two-part narrative called "The Upturned Face" (1900). The story, which takes place during the time of the American Civil War, portrays the burial of a dead officer by two fellow soldiers under enemy fire. The central figure of the story is the image of the chalk-blue face of the dead man which is facing upwards. As Fried explains, the upturned face is "the principal object of the characters' attention" (2018: 9). The two soldiers, who are standing beside the corpse, experience repugnance at the prospect of having to cover the dead man's face with dirt, and hesitate to complete the burial. Fried's main argument is that "The Upturned Face" has a metapoetic dimension as it actually reveals the process of its own creation. In order to explain how he came to this conclusion, he puts forward his theory of the spaces of reality and the written text. He states that real life space and the space which is seen in fictional

representations are radically different, arguing that there is a contrast between “the allegedly upright or erect space of reality and the horizontal space of writing and drawing”, and that this contrast poses a problem when representing vertical objects on a horizontal plane (ibid., 11). It is for this reason that a human character who is normally standing upright and “so to speak forward-looking” needs to be made “horizontal and upward-facing, so as to match the horizontality and the upward-facingness of the blank page” on which the author writes (ibid.). After applying this argument to Crane’s short story, Fried comes to the conclusion that the upturned face in his narrative represents the sheet of white writing paper that the author had before himself at the moment of literary creation.

Fried also investigates Conrad’s first novel, *Almayer’s Folly* (1895), which depicts the life of a ruined Dutch merchant on Borneo, married to a native Malayan woman. According to Fried, the novel thematizes the act of erasure, the process by which a writer erases the traces of his previous writing. In the novel, Almayer desperately wants his daughter Nina to be integrated into Western society and for that reason sends her to a European school in Singapore. Once Nina returns to Borneo, she falls in love with a Malayan, Dain Maroola. Fried comments on a scene in which Almayer swears that he will forget his daughter Nina after she has completely turned to her mother’s Malayan tradition and eloped with her Malay lover. He explains that Almayer’s blank and expressionless face represents a visible portrayal of erasure, due to the fact that “all passion, regret, grief, hope and anger” have been erased from it (Conrad, 1895: 190). Additionally, after his daughter leaves him, Almayer acts upon his vow and performs a symbolic act of erasure as he buries the traces of her feet in the sand, so that each footprint resembles a miniature tomb. Here, erasure is portrayed as “a visible marking over of preexisting writing” (Fried, 2018: 37). Symbolically, it represents the act of writing over a text, while at the plot level it suggests that the narrative of Almayer’s life has essentially changed.

Fried claims that Conrad also makes visible the scene of writing by suggesting an analogy between a white sheet of paper and an uncharted map. Namely, as he explains, whenever a map appears in an impressionist text, the white space on the map may be equated with the blank surface of a page because it represents an area of limitless opportunities for the author. In many of Conrad’s novels and stories, in particular, the blank surface of a page “which is described as a field of boundless possibility for the writer seated before it”, is juxtaposed to a blank map depicting the Third World countries in the imperialist era, “which functions as a comparable field of imaginative self-realization for the young male Europeans” (ibid., 53). Fried notices such imagery in Conrad’s short story “Youth”, adding that its youthful protagonist, Marlow, is implicitly compared to a blank page ready to be filled with inscription. In the following sections of this paper, the narrative of “Youth” will be examined, first by referring to the traditional understanding of its impressionist elements, and then by referring to Fried’s theories on the thematization of writing.

3. The Traditional Reading of Conrad's "Youth"

This section will offer a reading of Conrad's short story "Youth" based on the traditional understanding of literary impressionism, its aims and techniques. "Youth" is a short story which describes Marlow's first voyage to the Eastern waters on board the ship *Judea*. The frame narrative depicts a middle-aged Marlow conversing and drinking with four other men as he tells them the story pertaining to his youth. He explains to his companions that when he was a young man of twenty, he undertook his first sea voyage as a second mate on an old ship *Judea* bound for Bangkok. The voyage proved to be a very turbulent experience, with the ship facing numerous troubles. At first, the *Judea* was rammed by a steamship in Newcastle harbour, and then further damaged by gales in the English Channel. Afterwards, it underwent endless repairs at Falmouth, before finally setting out to Bangkok. However, just as the crew set sail after making some additional repairs to the ship's hull, its cargo of coal caught fire. After a long struggle to control the fire, an explosion off Sumatra forced the crew to abandon ship and seek refuge on the lifeboats.

It is important to note that through all of these misfortunes, it is the possibility of finally seeing the mythical East that keeps Marlow's hope alive. This subjective perspective of the optimistic, youthful Marlow offers an ironic counterpoint to the story's main events. Thus, for him, the *Judea* is not "an old rattle-trap" (as it is for the middle-aged, cynical Marlow who narrates it to his companions), but "the test, the trial of life" (Conrad, 1903:7). Marlow's youthful enthusiasm makes him too self-preoccupied to feel the tribulations of the ship. Instead, he sees everything as an adventure.

In order to enable the reader to be an immediate witness to a crucial event in the story, Conrad employs a narrative technique which Watt has labelled "delayed decoding". As explained above, delayed decoding "combines the forward temporal progression of the mind" during the moment that it receives signals from the exterior world "with the much slower reflexive process" that characterizes the way in which a human being usually makes out their meaning (Watt, 1979: 175). As Watt argues, by employing this narrative technique, Conrad enables the reader to come into intense sensory contact with the events. His use of delayed decoding reaches its climax in Marlow's description of the final explosion on the *Judea*:

The carpenter's bench stood abaft the mainmast: I leaned against it sucking at my pipe, and the carpenter, a young chap, came to talk to me. He remarked, 'I think we have done very well, haven't we?' and then I perceived with annoyance the fool was trying to tilt the bench. I said curtly, 'Don't, Chips,' and immediately became aware of a queer sensation, of an absurd delusion, —I seemed somehow to be in the air. I heard all round me like a pent-up breath released—as if a thousand giants simultaneously had said Phoo!—and felt a dull concussion which made my ribs ache suddenly. No doubt about it—I was in the air, and my body was describing a short parabola. But short as it was, I had the time to think several thoughts in, as far as I can remember, the following order: 'This can't be the carpenter—What is it?—Some

accident—Submarine volcano?—Coals, gas!—By Jove! we are being blown up—Everybody's dead—I am falling into the after-hatch—I see fire in it' (Conrad, 1903: 13).

Watt explains that “the very slowness of the decoding makes us smile at Marlow’s impercipience” (Watt, 1979: 178). At first, Marlow is standing abaft the mainmast and leaning against the carpenter’s bench when the carpenter comes up to talk to him. Marlow perceives the young man with annoyance, believing that he is trying to slant the bench, and tells him to stop. Seconds later, he notices something strange happening all around him. He comes to realize that his feet are no longer on the ground and that he is flying. Watt argues that Conrad succeeds in creating a strong effect of delayed decoding by contrasting Marlow’s initial sensations and their causes: “the odd contrast between the pedantic precision of ‘my body was describing a short parabola’ with the wild chaos of what is actually happening”, which adds a layer of irony to the story (ibid., 176). Furthermore, Watt explains that, in normal circumstances, there are various factors which influence human perception and affect our ability to perceive and recognize the most relevant and important matters related to an event. In literary impressionism, “the field of vision is not merely limited to the individual observer, but is also controlled by external and internal conditions that prevail at the moment of observation” (ibid., 178). Marlow’s untimely reaction to the explosion can be explained by taking into account the various internal and external factors that prevail at the moment when the accident occurs. Firstly, Marlow’s mind is preoccupied with other things. In the given scene, he is trying to relax for a few minutes and smoke his pipe in peace. Secondly, his habitual expectations alter his interpretation of impressions. Initially, he believes that the carpenter is the one trying to tilt the bench because he is standing near it. Thirdly, it must be noted that Marlow has many items in his range of vision when the explosion happens, and cannot focus on all of them simultaneously. It can be concluded that Conrad has successfully represented to the reader the difficulties that an individual encounters when translating sensual perceptions into concepts and comprehending their meaning – and in this way, as Watt maintains, established an impressionist technique equivalent to the ones used in visual arts (ibid., 176).

4. Michael Fried’s Reading of “Youth”

Fried offers his own unique reading of the short story by foregrounding two of its aspects which, in his opinion, depict the creation of a written work: the process of word erasure and the blankness of the piece of paper in front of the author. Erasure, that is, the act of erasing a former literary representation, can be seen in the passage which describes the obliteration of the *Judea* as it sinks:

As we pulled across her stern, a slim dart of fire shot out viciously at us, and suddenly she went down, head first, in a great hiss of steam. The unconsumed stern was the last

to sink; but the paint had gone, had cracked, had peeled off, and there were no letters, there was no word, no stubborn device that was like her soul, to flash at the rising sun her creed and her name (Conrad, 1903: 21).

Even though *Judea* is destroyed, Marlow's enthusiasm is not dampened, and he is still eager to sail to Java. After a while, along with the other crew members, he manages to finally reach land. The thematic of erasure is further expressed in Marlow's two experiences of arrival – "the cursing voices and the silent gazes" (Fried, 2018: 56). At first, Marlow is dispatched to see whether the ship in the new harbour is English. The men he encounters "swore and cursed violently" at him, while their loud voices "riddled the solemn peace of the bay by a volley of abuse" (Conrad, 1903: 23). Moments later, after the men realize that Marlow is their compatriot, they take on a more pleasant tone and allow the crew of *the Judea* to seek refuge on their ship. Feeling exhausted after the whole turbulent experience, Marlow falls asleep and only awakes the next morning. When he opens his eyes, he sees the following scene:

And then I saw the men of the East—they were looking at me. The whole length of the jetty was full of people. I saw brown, bronze, yellow faces, the black eyes, the glitter, the color of an Eastern crowd. And all these beings stared without a murmur, without a sigh, without a movement (ibid., 24).

These two encounters, which occur within the span of just a few hours, cancel each other out. Namely, as Fried argues, the second experience effectively cancels, without exactly denying, the first. As Marlow wakes up after a night's sleep, he is greeted by numerous Asian faces looking at him and the jetty in silence. He then proceeds to explain that "this was the East of the ancient navigators, old, mysterious and somber" (ibid.). Therefore, this passage represents Marlow's stereotypical conception of the East as being a mysterious and uncharted region which is full of danger. However, it is important to note that Marlow's initial experience of the East was completely different. At first, he was greeted by a clamour of voices who had "riddled the solemn peace of the bay by a volley of abuse" and called him a "pig", followed by other "unmentionable adjectives" (ibid., 23). Thus, Fried explains that the second experience (the silent voices) "represents a mode of writing that renders irretrievable a prior writing (the cursing) but whose own legibility as erasure depends on a certain material survival of the original text" (Fried, 2018: 37). In other words, Marlow's initial experience of the East is not completely deleted, but concealed by a more favourable one, closer to the stereotype of the mystical Eastern realm which he has desired to experience.

Fried also argues that when writing his short story "Youth", Conrad managed "through the medium of erasure, simultaneously to bear witness to the success of the imperialistic strategy to mobilize young men", and to allow the reader to see how this strategy functions (2018: 56). He explains that, historically, the uncharted maps at the end of the nineteenth century served to help encourage the imperialistic project. When a young man sat down in front of a world map, the empty spaces on the map, the colour charts, and the exotic names of faraway places would tempt him

to join the colonial project in some capacity and explore foreign destinations. Fried adds that maps allowed imperialist tendencies to expand, “not only because they gave objective expressions to the struggle for geopolitical domination, but because they helped mobilize the youthful energies of an entire class of persons” (ibid., 53). On the surface, it appeared to the young men of that period that they were engaged in individualistic undertakings; however, in reality, they were lured to help further their country’s geopolitical rule over other nations. In other words, maps aided Britain in assembling a large mass of people into a “largely collective undertaking, whose economic and political consequences need not have been recognized as such” (ibid.).

In Fried’s interpretation, Conrad’s story “Youth” equates the uncharted space on a map (representing a blank surface on which the white man’s experience of the East, or Africa, or South America would be inscribed) with a blank piece of paper which is laid before the writer. This in turn implies that Marlow can be read as representing a blank page. This analogy is especially suggested by the scene on the jetty, when Marlow wakes up and observes the Eastern faces from his upturned, horizontal position. As Fried comments, it is “as if the scene by the jetty was visualized from the position not of the writer staring at the white paper but rather of the paper under his eyes” (Fried, 2018: 56). In this manner, as he explains, Conrad wanted to expose and depict a mobilizing tactic employed by the ruling Western classes, by which they managed to convince young men to set sail and explore unknown areas, under the assumption that they were embarking on a personal adventure:

And this suggests in turn that one of the fundamental mobilizing strategies of the “new imperialism” was to encourage its younger representatives to imagine, for all their prior formation in European society and the actual economic work they were carrying out, that they were engaged in a strictly personal enterprise of self-realization that cast them in the passive role of blank surfaces on which their experiences of the East, or Africa, or South America, would inscribe the first identity-defining marks (ibid.)

As Fried explains, young men were encouraged to imagine themselves as “blank pages” on which the experiences in the distant Third World regions would inscribe “identity-defining marks”; this in turn made them view their role in the imperialist enterprise in strictly personal terms, as a process of self-realization, while remaining oblivious to its political implications. It is for this reason that the older Marlow admits that when he was young, dreams of great and perilous adventures sustained him, and illusions allowed him to survive all the misfortunes he experienced on his journey to the fabled East. “For me,” as he sums up in the story, “all the East is contained in that vision of my youth. It is all in that moment when I opened my young eyes on it” (Conrad, 1903: 26).

5. Conclusion

Michael Fried’s approach to impressionism redefines the way one views the texts originating in this literary period. By turning the readers’ attention to the scene and the materiality of writing present in the works he examined, he created an entirely

new framework for the analysis of impressionist fiction. Fried is not interested in the impressionists' attempt to turn their prose into a medium for conveying sensual perceptions; instead, he focuses on uncovering the hidden imagery contained in their writings, which is associated with the very production of the literary work.

In this paper, both the traditional and the novel approach to understanding the impressionist project in literature have been applied to the analysis of Conrad's short story "Youth". When examined from a traditional critical framework, "Youth" is regarded as a work which has significantly contributed to the exploration of subjectivity and individual perception in the early twentieth century fiction (Krieger, 1959: 257). By using innovative impressionist techniques such as delayed decoding, Conrad enables the reader to directly perceive the events and conversations which are happening in the story without an intervening consciousness commenting on the scene. The reader sees the story through the protagonist's eyes and follows his thought process as he gradually uncovers the details of an event from his limited point of view.

Fried, on the other hand, offers a completely novel reading of Conrad's story. He argues that in "Youth" Conrad successfully dramatizes the effects of the dominant strategies to mobilize young men and encourage them to explore and conquer new uncharted lands. By drawing a parallel between a blank page laid before a writer, a "space of delightful mystery", and the white space on the map, Conrad demonstrates how these strategies managed to prompt white male Europeans in the late nineteenth century to participate in a nationalistic enterprise (Fried, 2018: 232). In this particular case, Fried uses his theories regarding the thematization of writing not only to show how Conrad's story reveals the materiality of the writing process, but also to suggest how it reveals the workings of the imperialist ideology.

References

- Bender, T. K. (1997). *Literary Impressionism in Jean Rhys, Ford Madox Ford, Joseph Conrad, and Charlotte Brontë* (Vol. 1887). New York: Taylor & Francis.
- Conrad, J. (1903). *Youth: A narrative, and two other stories*. Charlottesville: William Blackwood and Sons.
- Conrad, J. (1914). "Preface" to *The Nigger of the Narcissus*. New York: Doubleday, Page & Co.
- Conrad, J. (1895). *Almayer's folly: a story of an eastern river* (Vol. 2). Cambridge: Cambridge University Press.
- Crane, Stephen. (1900). "The Upturned Face" in *The Shrapnel of Their Friends* (pp. 473-476). New York: Street and Smith.
- Fried, Michael (2018). *What was Literary Impressionism?* Cambridge: Harvard University Press.
- Gunsteren Van, J. (1990). *Katherine Mansfield and Literary Impressionism*. De Boelelaan, Amsterdam: Rodopi Press.

- Krieger, M. (1959). Conrad's Youth: A Naive Opening to Art and Life. *College English*, 20(6), 275–280. <https://doi.org/10.2307/371905>
- Peters, J. G. (2001). *Conrad and impressionism*. New York: Stevens Point.
- Saunders, M. (2005). Literary Impressionism. In: D. Bradshaw and K. Dettmar (eds.). *A Companion to Modernist Literature and Culture* (pp. 204-211). Oxford: Blackwell Publishing.
- Siegel, J. (2019). Michael Fried. What Was Literary Impressionism. *Critical Inquiry*, 45(4). https://criticalinquiry.uchicago.edu/jonah_siegel_reviews_what_was_literary_impressionism
- Watt, I. (1979). *Conrad in the nineteenth century*. Oakland: University of California Press.

MOĆ PISANE REČI: IMPRESIONIZAM U KONRADOVOJ PRIPOVECI „MLADOST“

Čuvena izjava Džozefa Konrada u „Predgovoru“ za roman *Crnac sa „Narcisa“* – „moj zadatak koji pokušavam da ostvarim je, snagom pisane reči... da vas navedem da vidite“ – često se navodi kao jezgroviti prikaz ciljeva impresionističkog pokreta u književnosti. Konradov iskaz odnosi se na pripovedne tehnike čiji je cilj pre svega da čitaocu dočaraju čulne utiske i omoguće mu da jasno vizualizuje scene i događaje prikazane u narativu. Međutim, u studiji *Šta je bio književni impresionizam?* (2018), Majkl Frid predlaže nov pristup ovom književnom pokretu, koji bi u prvi plan stavio sam čin pisanja. Analizirajući dela impresionista kao što su Stiven Krejn i Džozef Konrad, Frid dolazi do zaključka da je ono što ovi autori „navode čitaoca da vidi“ zapravo sama scena pisanja. Kako Frid tvrdi, impresionisti nesvesno i automatski u svojim delima dočaravaju čin pisanja, kao i materijalnost i proizvodnju pisma, kroz motive kao što su lica i tela u ležećem položaju, geografske mape, ili odnos između vizuelnih i zvučnih označitelja. U radu se analizira Konradova poznata pripovetka „Mladost“ sa osvrtom na tradicionalno shvatanje moći reči u impresionizmu, kao i na Fridovo, poststrukturalističko, pri čemu se naglasak stavlja na sledeće aspekte procesa pisanja: brisanje i upisivanje.

natasa.tucev@filfak.ni.ac.rs
a.petrovic-18516@filfak.ni.ac.rs

IV
MOĆ PISANE REČI

ovim sferama života i u mnogim istraživačkim
istraživačko polje. Stoga je ideja da se za našu
književnost, moć kao stručnjaci iz polja
uka usredsredimo upravo na pojam 'moć reči'
manifestuje u različitim sferama društva i u
istraživačkih oblasti koje obuhvataju najširi spektar
disciplinarna istraživanja koja se oslanjaju na
učesnici skupa ovaj rasprostranjen fenomen
mu iz svog originalnog ugla.

LANGUAGE, LITERATURE, POWER

МОЋ ВЕЛИКЕ ПРИЧЕ

Сажетак: Истраживање је базирано на савременом когнитивнонаратолошком и когнитивнопсихолошком методу тумачења жанрова велике приче – мемоара и аутобиографије, са аспекта наративне рефлексije која, будући да се у одређеном степену канонски везује за наратив наведених књижевно-научних врста, доприноси схватању смисла неке значајне димензије (ауторовог) живота. Заступајући ову тезу, у раду улазимо у диспут са теоријама о чињеничној истини и дисторзивности чињеница као омашкама и/или резултатима дубљих спознаја одређених догађаја и детаља, до којих доводи управо постојање дистанце чина писања од чина дешавања приказаних догађаја. Резултат истраживања спроведеног кроз дијахронију когнитивнонаратолошких и когнитивнопсихолошких теорија, те на примеру конкретне мемоарске и аутобиографске грађе показујемо, тачније потврђујемо моћ велике приче и наративне рефлексije у спознаји дубље истине о свом (и туђем) идентитету.

Кључне речи: велика прича, моћ наративне рефлексije, конструисање наративног идентитета, мемоари, аутобиографија

1. Ка савременој поетици *велике приче*

„Postoje velike priče koje iznova prepričavamo u bezbroj različitih oblika, jer oslikavaju naše najdublje vrednosti, želje i strahove” (Абот 2009: 86) – ово је једна у низу варијација теоријског промишљања поетике велике приче; оно што је универзално у таквим разматрањима, било да долазе из пера нама савремених посткласичних наратолога (Х. Портера Абота), структуралиста (Ролана Барта)¹ или писаца (Ива Андрића)² из 60-их година 20. века, или пак античких филозофа

¹ Уп. „Безбројне су приче света. [...] Као да је свака прилика послужила човеку да му ове приче повери: прича може бити заснована на артикулисаном језику, оралном или писаном, на слици, непомичној или покретној, на покрету и на уређеној мешавини свих ових супстанци; она је присутна у миту, легенди, басни, приповеци, новели, епопеји, историји, трагедији, драми, комедији, пантомими [...]. Штавише, кроз ове скоро бескрајне облике, прича је присутна у свим временима, на свим местима, у свим друштвима; прича почиње самом историјом човечанства... [...] Интернационална, трансисторијска, транскултурна, она је свуда, као и живот” (Барт 1971: 56).

² „На хиљаду разних језика, у најразноличнијим условима живота, из века у век, од древних патријархалних причања у колибама, поред ватре, па све до дела модерних приповедача која излазе у овом тренутку из издавачких кућа у великим светским центрима, испреда се прича о судбини човековој, коју без краја и прекида причају људи људима. Начин и облици тога причања мењају се са временом и приликама, али потреба за причом и причањем остаје, а прича тече и

(Платона, Аристотела)³, јесте указивање на моћ наратива: „to što se ljudi često pridržavaju jednog narativnog objašnjenja, a ne nekog drugog, često nema mnogo veze sa dokazima, već sa jednim moćnim oruđem narativa koje nazivamo velika priča” (Abot 2009: 86). У савременој науци о књижевности концепт велике приче фигурира у два значења, или, боље рећи, везује се за два типолошки различита жанровска корпуса. Х. Портер Абот (2009: 86–91) усмерен је ка истраживању универзалних модела наратива (са темом потраге, освете; митова о смрти и регенерацији), укореењених у култури (са различитим „локалним” варијантама). Такве *велике приче* изражавају животна уверења и, речима Френка Кермода, конституишу „mitološku strukturu društva, koja nam pruža sigurnost” (нав. према: Abot 2009: 88). У односу на овај тип велике приче, когнитивни психолог Марк Фримен (Mark Freeman) проучава тип велике приче као исхода наративне рефлексije аутора о неком (личном или колективном) проживљеном искуству. Она је типолошки блиска (чињеничним) наративима мемоара и аутобиографија.⁴ Оба наведена типа велике приче (фикцијски и чињенични) повезује моћ, преваходно реторичка, потом сазнајна и етичка, без занемаривања њеног естетског момента. Придевом *велика* алудира се управо на снагу/моћ/утицај који те приче имају или могу имати на реципијента. По Аботу (2009: 86), реторички ефекат велике приче сразмеран је реципијентовој личној и вредносној повезаности са датом причом, а велики део њихове снаге почива и на моралној вредности коју преносе, а у којој су добро и зло јасно диференцирани, те се „кривица” може приписати само једној страни. Моћ ових прича огледа се или у укореењивању постојећег система вредности, или у промени мишљења реципијената и разбијању предрасуда.

С обзиром на то да је у књижевнотеоријској литератури пажња углавном посвећивана моћи фикције,⁵ у овом раду усмерићемо се ка оним ефектима који који доприносе привлачности/моћи/снази чињеничних наратива који у основи имају велику причу.

даље и причању краја нема. Тако нам понекад изгледа да човечанство од првог блеска свести, кроз векове прича само себи, у милион варијаната, упоредо са дахом својих плућа и ритмом свога била, стално исту причу” (Андрић 2007).

³ У Платоновим поетичким списима (дијалозима *Држава*; *Федар*; *Ијон* и др.) учавамо препознавање моћи наратива; томе највише сведоче Платонов ставови о непоходности брисања појединих места из епова или трагедија јер могу негативно утицати на реципијенте. О моћи наратива на појединачном и колективном плану говорио је и Аристотел (1982: 41) унутар концепта катарзе, односно циља трагедије да код реципијената (из)врши (пр)очишћење (од) афеката (у првом реду сажаљења и страха).

⁴ Уз мемоаре и аутобиографију као примере жанрова уско повезаних са великом причом, можемо поменути и две фикцијске врсте – епопеју и трагедију.

⁵ Навешћемо неколико монографија, зборника и студија релевантних за наведену тему: James Phelan, *Living to Tell about It: A Rhetoric and Ethics of Character Narration*, N.Y. : Cornell University Press, 2005. Lisa Zunshine, *Why we read fiction: Theory of mind and the novel*, The Ohio State University Press, 2006; Snežana Milosavljević Milić, *Virtualni narativ: ogledi iz kognitivne naratologije*, Novi Sad – Sremski Karlovci – Niš: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića – Filozofski fakultet, 2016; Aleksandra Kostić (ur.), *Paradoks fikcije*, Beograd: Fedon, 2013; David Herman, „Stories as a Tool for Thinking”. In: *Narratologies: New Perspectives on Narrative Analysis*, ed. David Herman, Ohio State University Press, 1999, etc.

2. Моћ чињеница у великој причи

По дефиницији, од велике приче нефикцијског карактера очекује се да представи истину о стварним догађајима. У референцијалној функцији налази се и њена *differentia specifica*, и њена моћ. Међутим, питање истине велике (чињеничне) приче подједнако је комплексно (или парадоксално?) као проблем истине фикције јер:

1. „Činjenice ne govore ništa same po sebi. One se moraju protumačiti. Samo tumačenje činjenica onako kako se one odvijaju kroz vreme zahteva da se one pretvore i postanu *deo priče* (istakla M. B. Č.)” (Abot 2009: 246);
2. стављање тежишта (мемоарског и аутобиографског) приповедања на *доживљај* додатно релативизује проблем чињеничности, уједно га усложњавајући кроз *истину чињеница* и *истину значења* (Abot 2009: 244). Корене поетичког промишљања опште, филозофске, универзалне истине (песништво) и појединачне (историографија), односно вероватноће и стварности налазимо у Аристотеловом делу *О песничкој уметности* (1982: 48);
3. напоследку, Ролан Барт (1968) је концептуализовао *ефекат стварности* (*L'Effet de Réel*), чија је функција (независно од чињеничног или фикцијског окружења) убедљивост наратива као конструкције (историјских и књижевних елемената), а Џејмс Фелан је у студији „Local Fictionality within Global Nonfiction” (2016) говорио о реторичком ефекту фикционалности као интенционално сигнализиране комуникације у чињеничној нарацији (превасходно мемоарима). Фелан закључује да присуство „локалне” фикционалности у великој чињеничној нарацији може побољшати комуникацију о стварним догађајима и допринети њиховом дубљем разумевању.⁶

Без обзира на интенцију (ре)дефинисања велике чињеничне приче, готово да нема одређења које се не дотиче дисторзије чињеница. Овај проблем не само да завређује посебну пажњу у теорији савремене мемоарско-аутобиографске прозе, већ је уско везан за концепт моћи који, како смо имплицитно указали, лежи и у процесу конфигурације и у рецепцији велике приче.

Савремене теорије које се дотичу дисторзије факата у чињеничним (великим) наративима (Freeman 2006; Birkerts 2008; Freeman 2010a, 2010b, 2010c) најпре изнова покрећу питање *истине* у наративу уопште.

3. Моћ наративне рефлексije

Моћ/снага/потенцијал (*power, powerful*) као концепт, интенција и ефекат велике приче се већ у једној од низа Фрименових монографија, студија и огле-

⁶ Уп. „Fictionality can provide perspective, salutary humor, and compelling, albeit indirect ways, of dealing with the actual” (Phelan 2016: 14).

да јавља деведесет пута. Контекст у којем се најчешће јавља јесте наративна рефлексија као примарни процес конфигурације велике приче.

У студији која је имала велики утицај на потоње савремене теорије мемоара, налазимо следећу тврдњу, провокативну у односу на речничке дефиниције мемоарске прозе: „Memoir begins not with the event but with the intuition of meaning—with the mysterious fact that life can sometimes step free from the chaos and contingency and become story” (Birkerts 2008: 3–4). Мемоари, дакле, настају поновним разматрањем проживљеног искуства у накнадном (потоњем) тренутку. У датом разматрању неизбежна је наративизација јер, послужимо се речима Х. Портера Абота (2008: 27), „narrativ [je] osnovni način na koji ljudska vrsta organizuje svoje shvatanje vremena”, односно наратив јесте оно што времену, у које су смештени наши догађаји, и које је потом обликовало наш укупан доживљај датог, даје статус „људског”. Наратив обликује *време* (схваћено у најширем смислу) у складу са оним што желимо нагласити. Време у најужем значењу те речи (минут, сат, дан) утиче на уобличавање одређеног догађаја, односно на његово схватање/разумевање. Већи проток регуларног времена у односу на тренутак саме реализације догађаја може допринети његовој другачијој, у погледу чињеница – флуидној, али у погледу истине дубљој спознаји. Наративизација искуства, какву налазимо у великој причи мемоарско-аутобиографског карактера, односи се не само на коришћење наративних модела како би се успоставиле релације између секвенци догађаја; наратив је својом творбом и у морфолошком значењу (јер потиче од санскритског *gna* – знати, односно латинских речи *gnarus* – знање и *narro* – приповедање), и у пренесеном значењу *творења* приче уско повезан са појмом сазнања, истовремено обухватајући два његова аспекта: стварања (усвајања) и преношења (изражавања).⁷

Аутор мемоарско-аутобиографске прозе у великој мери и вишеструко користи потенцијал наратива: креће се кроз време у више смерова, укључујући и димензију дубине (висине) јер му „поглед уназад” на (свој) живот и одређене догађаје, са велике временске дистанце (по канону писања ове прозе) омогућава узимање у обзир околности и чињеница које му у датом тренутку нису биле познате; те чињенице, сазнања, закључци наводе га на перманентно кретање напред–назад и застајкивање код одређених детаља који, такође, могу подстицати нова питања, односно садржати одређене наративне рукавце. Сагледавање „изнова”, са дистанце, свакако доприноси дубљем разумевању проживљеног. Истовремено, води саморазумевању⁸ као још једној димензији моћи велике приче. Дакле, „упит”, упитаност о сопственом животу, идентитету, одређеним догађајима, са веће временске дистанце, јесте и повод, и ефекат велике приче мемоара и аутобиографија.

О моћи наративне рефлексије и ограничености разумевања у садашњем тренутку писао је и Жорж Гасдорф (Georges Gusdorf) у тексту „Conditions and

⁷ Уп. „Putem narativa mi saznajemo i pripovedamo, to je način da se znanje istovremeno usvoji i izrazi” (Abot 2009: 36).

⁸ Уп. „Self-understanding occurs, in significant part, through narrative reflection, which is itself a product of hindsight” (Freeman 2010a: 19).

limits of autobiography” (1980). Гасдорф истиче да у непосредном тренутку одвијања даје ситуације узбуђеност, напетост или пак читава скала осећања субјекта, као и одсуство контекста онемогућавају да се јасно, објективно и у свој пуноћи сагледа одређени догађај. С друге стране, памћење елиминише наведене околности и доприноси пуноћи сагледавања јер омогућава сазнавање читавог контекста догађаја. У односу на флукуацију и неодређеност „тренутка тренутка”, будућност доноси прецизне смернице за поимање смисла и значаја онога што се дешавало у прошлости.

4. *Свемоћ* наративне рефлексije

Процес наративне рефлексije, која је у основи конфигурације мемоарско-аутобиографске прозе, може резултирати реконструкцијом значења одређеног догађаја или искуства; наведено преобликовање/презначавање свакако доводи до „рестаурације” успомена, односно поновне конфигурације *сећања*, али може имати и радикалну позитивну улогу – „измену фундаменталне представе о добру и злу, те начина живота, као и крајње негативан аспект – осећање наративног срама. „Big story narrative reflection is thus an arena both of great promise and great peril” – закључује когнитивни психолог и наратолог Марк Фримен (2006: 155).

Укупна пракса писања Прима Левија, преживелог заробљеника логора Аушвиц, сведочи о наведеном негативном аспект наративне рефлексije.

У поглављу „Срамота” мемоарско-аутобиографског и есејистичког дела *Потонули и спасени*, Примо Леви деконструира стереотипе о слободи у свеколиком значењу те речи:

„Postoji jedna stereotipna predstava. [...] Posle bolesti dolazi zdravlje; da prekinu tamničenje, stižu naši, oslobodioci, s razvijenim barjacima; vojnik se vraća i ponovo nalazi porodicu i mir. [...] U većini slučajeva, trenutak oslobođenja nije ni veseo, ni bezbrižan. Uglavnom se dešavao u tragičnom okviru razaranja, pokolja i patnje. U tom času kada ponovo postajemo ljudi, odnosno odgovorna bića, vraćali su se i svi jadi ljudskog roda... [...] Izbavljenje iz patnje bilo je uživanje samo za malobrojne srećnike, ili samo na nekoliko trenutaka, ili za veoma jednostavne duše; gotovo uvek se podudaralo s iznenadnim osećanjem teskobe” (Levi 2002: 60).

Као конкретну потврду наведене рефлексije о слободи Леви наводи свој поновни доживљај једне сцене из логора: наставши у подруму, за чије је чишћење био задужен, водоводну цев са око литар воде, Леви одлучује да је подели са заробљеником Албертом, али не и са Данијелом који је због жеђи био у прилично тешком стању. У „тренутку тренутка”, Леви је осећао да је поступио максимално коректно у односу на правила функционисања у логору која појединца стављају на прво место и легитимишу сва (мимо логора етички некоректна) средства преживљавања. Слобода и дистанца од одиграног догађаја доприносе његовој другачијој *слици*: Леви осећа срамоту због свог поступка. На ширем плану, Леви, као припадник радног одреда који је, због сарадње са

управом логора на уштрб својих сународника имао веће шансе за преживљавање, стид и осећај кривице разматра и на ширем плану: „По завршетку svega javljala se svest o tome da nismo učinili ništa, ili barem ne dovoljno, protiv sistema koji nas je progutao. [...] gotovo svi osećaju krivicu što nisu pomogli. [...] I postoji još jedna sramota, većih razmera, sramota od sveta” (Levi 2020: 69; 71; 78).

Парадигму наративне рефлексije са консеквенцама у домену моралног, а потом и живота у целини, представља лик Ивана Иљича у истоименој Толстојевој приповеци из 1886. године. Након више од четрдесет година свог живота, изолован из подобног градског хронотопа у, за поглед уназад, погодан сеоски хронотоп, „на одмору” од перманентне креације свог идеалног чиновничког живота, Иљич започиње ре-креацију прошлости у којој ће сам живот, од обриса до детаља, добити другачију, дијаметрално супротну конотацију, што ће резултирати смрћу овог јунака. Заправо, Иљич рекреира „живот који је пролазио” испод њега, док се он „у очима јавног мњења пео” (Толстој 1983: 25). Поглед уназад Ивана Иљича деконструираше (превредује) његове кључне животне догађаје, од приступања служби, преко женидбе, родитељства, што резултира увидом у дубљу/праву истину о његовом животу и личности. Од чега је Иван Иљич уствари боловао? Суди себи, на хронотопу сећања, Иљичу се „догоди оно што се догађа у железничком вагону кад мислиш да идеш напред, а идеш назад, и наједном сазнаћеш у ком се правцу одиста крећеш” (Толстој 1983: 28); тачније, Иљич долази до спознаје да „одиста цео мој [његов] живот, свесни живот није био оно!”

Дакле, поглед уназад у психолошким истраживањима (Freeman 2010a: 7) често прате пристрасности, склоности, предрасуде, прецењивања, што је извор искривљења/изобличења оног што је заиста било. „Искривљења” у погледу доживљаја, догађаја, па и самих чињеница, могу бити резултат (не)свесне жеље за самозаштитом стварањем „утешне фикције”.

Без обзира на евентуалне „опасности”, наративна рефлексija је:

1. Примарно средство (наративног) промишљања и испитивања наших живота.
2. Метод учења како живети.

5. Моћ фалсификовања прошлости

Велика прича, без обзира на то да ли је реч о њеном мемоарском или аутобиографском карактеру, сачињена је из:

1. онога што знамо;
2. онога што смо наследили;
3. онога што смо чули из спољног извора (односно широког спектра медија – документарних снимака, филмова, представа; тачније, из свега што посредује у нашем односу према прошлости).

Према општем ставу когнитивних психолога, делање (акција) има предност над рафлексијом. По правилу, рефлексija долази накнадно, касније.

Међутим, когнитивни психолог и нараторолог Марк Фримен (2006: 136) појашњава да неретко морални аспект живота често доприноси одлагању наративне рефлексije о неким стварима, односно дубљег увида у одређене ситуације. Као што смо навели у вези са прозом Прима Левија, поглед уназад на живот у логору осветлио је разне, наизглед безначајне детаље, а заправо окидаче за нове упите и спознаје; тако је сећање на пронађену, сакривену водоводну цев иницирало Левијеву рефлексiju о појму кривице уопште, што је за последицу имало закаснили осећај срама/стида. Спознаја кривице и осећај стида Левија наводе на даље промишљање релевантности сопственог сведочења јер он не говори у име већине страдалих, већ неколицине преживелих. Овај сегмент истраживања сведочи о моћи наративне рефлексije да де(кон)струише и саму интенцију: од незауостављивог порива за сведочењем, који се метафорички може изразити као жеђ, Леви долази до преиспитивања позуданости и објективности сопственог статуса сведока. Тумачећи ефекат Левијеве велике приче у релацији према самом аутору, Фримен (2006: 137) закључује: „there had emerged painful truths that he could not or would see earlier on, in the rush of the moment, and there had emerged wounds – identity-wounds – that seemed virtually permanent, beyond repair. However much of a reification Levi’s Big Self identity might have been, there was no denying its existence”.

Концепт одлагања увида/рефлексije или пак фалсификовања чињеница треба размотрити и унутар Левијевог концепта потонулих и спасених, што је уједно наслов једног од његових најзначајнијих мемоарско-аутобиографских дела. Леви (2002: 13) *потонулима* назива оне који су „истраживали колико је дубоко дно”, односно заробљенике, у својој борби за преживљавањем, „паралисане” патњом, разумевањем и сажалењем. Такође, Леви потонулима назива и оне који су, након ослобођења, подлегли терету своје савести. И *спасени* се могу оделити на две групе: оне који су успевали да се отргну рефлексiji о догађајима који се свакодневно одвијају у логору и да се препусте инстинкту преживљавања (акцији), и друге који су или изабрали ћутање, или остављали непотпуна и искривљена сведочења (нав. према: Леви 2002: 12). Разлог за одбијање истине (у смислу сведочења о логору) или фалсификовање истине је двојак: други је егзистенцијалне природе јер се непосредно тиче сарадње с непријатељем и могуће одмазде. Међутим, први је дубљи, лични, у исти мах општи јер се тиче саме људске природе и опасности да се може потонути под теретом сопствене савести. Уједно, то је разлог одлагања и одбијања рефлексije о преживљеним догађајима. Постоје и примери *предаје савести*, у смислу суицида (између осталог, оно се, не у потпуности доказано, везује и за самог Левија) или предаје пред савешћу, које резултира сведочењем у болести, пред сопственом смрћу (као у случају Лудвига Ајзенберга/Ludwig Eisenberg, односно Лалија Соколова).⁹

У делу *Потонули и спасени* оцртан је и модел јединке (пред)одређене да преживи. Парафразираћемо запажање Прима Левија (2002: 133–134): пожељни

⁹ *Сећања* Лалија Соколова настала су током разговора са новинарком Хедер Морис, која их је потом објавила у форми „књижевног дела заснованог на личним успоменама Лалија Соколова” (Морис 2019).

су одсуство разума,¹⁰ заборав уметности и поезије, одбацивање културе у ужем и ширем значењу, сећања на дом и породицу, мисао о богу; било је пожељно „proterivanje u onaj zapećak pamćenja gde se gomila materijal koji smeta, i koji više ne služi svakodnevnom životu.” Одсуство свега наведеног јемчи одсуство нарративне рефлексије, самим тим увида који могу донети додатни (душевни) бол и омести инстинктивно делање у циљу пуког преживљавања заробљеништва у концентрационом логору. *Моћ* велике приче, интензивнија након ослобођења и градирана у периодима све већег одстојања од преживљених догађаја, претила је низом опасности – од читаве скале негативних емоција, преко „рана идентитета” (Freeman 2006: 137) до смрти.

О мемоарима преживелих логораша као грађи за психолошке и социолошке студије писао је и Еди де Винд (Eddy de Wind); тачније, овај преживели заробљеник, лекар и књижевник, и сам је путем књижевноуметничких и књижевно-научних наратива о Холокаусту, заснованих на личном искуству и непосредном раду са пацијентима, настојао да донесе одређене закључке о *моћи* овог типа велике приче. Говорећи о „згранутости” као пратећој емоцији рецепције књижевне и књижевно-научне прозе о Холокаусту, Еди де Винд исту емоцију налази у самом стваралачком процесу (пориву за писањем) ове прозе: њега је управо запрепашћеност над неинформисаношћу јавности у Холандији о историјским чињеницама у вези са Холокаустом и стравичним догађајима у концентрационим логорима мотивисала да напише низ научних студија и књижевноуметничко дело *Последња станица Аушвиц/ Еиндстатсион Аусцхвитз. Мијн верхаал ванут хет камп*. Опредељење за најмање два стила наративизације Холокауста – научни и књижевноуметнички – условљено је Де Виндовом (и уопште, доминантном) интенцијом интегралног и апсолутног (у погледу типова читалачке публике) приказивања истине о Холокаусту. Ово је други чин мисије преживелих логораша. Први је вишеструко описан у студијама Прима Левија – суочавање с потиснутим емоцијама путем наратива ради постизања унутрашњег мира. Опредељење аутора за више видова/стилова наративизације Холокауста имплицира још једну, можда најважнију интенцију ове прозе: подстицање читалаца да „преузму бреме” (Де Винд 2020б: 228), донесу закључке и наставе да пренесе *нађену истину приче*. Аутори мемоарско-аутобиографске прозе о Холокаусту више него други свесни су да овај историјски догађај живи само у наративу – неисприповеданом и вербализованом, историографском, књижевноуметничком, књижевном, у стању перманентне опасности од налажења истине и нађене истине.

Од стилских разлика, значајнија је типологија прозе о Холокаусту према времену наративизације искуства у концентрационом логору. Де Винд такође истиче да су наративи настали са значајне временске дистанце лишени афективности и објективнији у погледу сагледавања и процене приказаних догађаја. Разлике у ова два типа прозе о Холокаусту – малој и великој при-

¹⁰ Уп. „Najpre su se prilagođavali onom stavu 'ne pokušavaj da razumeš', i to je bila prva mudrost koju je trebalo naučiti u Lageru” (Levi 2002: 134).

чи – налазимо и у самом садржају: у првом типу доминантна је фактографија („атмосфера логора”, Де Винд 2020б: 228), у другом рефлексија. (Овај закључак је донет уз извесна ограничења јер се ни стваралачка природа аутора не може уоквирити наведеним шаблонима.) Де Винд (2020б: 228) је свој стваралачки поступак поредио са својеврсним експериментом: „Vidimo logor s njegovim ulicama i barakama, i u njemu ljude – reagense. Puštamo okolnosti da utiču na njih i posmatramo kako se menjaju.” Поједини аутори прозе о Холокаусту, којима припада и Де Винд, књижевног узора налазе у Достојевском, писцу који је проучавајући људску природу у граничним ситуацијама (у *Идиоту*) закључио да је незамисливо да је људска природа кадра да сачува здрав разум у суочавању с неминовиношћу смртне казне и да у таквим тренуцима „nepetost postaje tako nepodnošljiva da čovek žudi za smrću kao jedinim načinom da se te nepetosti oslobodi” (Де Винд 2020б: 229). Достојевски је, парадоксално, у великој мери делио *искуство* граничних ситуација са преживелим заробљеницима концентрационих логора. Једино одступање од закључака Достојевског јесте у вези са (не)могућношћу очувања здравог разума у ситуацији перманентне претње смрти и њене извесности; по Де Винду (2020б: 230), оно је условљено природом („стањем ума”) Јевреја (нарочито у Амстердаму и Вестерборку у Холандији) које се одликовало снажним потискивањем стварности (постојања гасних комора у Пољској, које су се на радију Би-Би-Сија помињале још 1941) и лажним осећајем сигурности коме су доприносили разни немачки спискови, гаранције, али и сам Јеврејски савет. У тренутку депортације Јевреји су, како сведочи Де Винд (2020б: 230), прибегавали другом одбрамбеном механизму: хипоманичном понашању које се нпр. пројектовало кроз изопачено расположење „веселог туристе”, песму и жељу да се што пре стигне у логор. Психичка траума заробљеника концентрационог логора одвијала се у неколико фаза: „открића” Аушвица, растанка с материјалним стварима понетим од куће, искуства селекције, искуства „оваплоћења стварности” *Записа из мртвог дома* Ф. М. Достојевског, рецепирање натипса „Arbeit macht frei” – „слогана” концентрационог логора као сугестије мирења са судбином уз нуђење трачка наде „храњењем” ирационалних илузија могућег преживљавања. Фазе суочавања с концентрационим логором (конфисковање пртљага, одвајање од породице, сусрет с људима који су радили изван логора, поглед на логор с бодљикавом жицом под напоном, бријање и тетовирање, разговори придошлица са старијим логорашима) Де Винд (2020б: 235) пореди с најјачим траумама из области трауматских неуроза. По сведочењу Едија де Винда (2020б: 235), живот у логору мењао је људску природу; тачније допринео је формирању две раздвојене свести без међусобног утицаја – „знајуће” и „надајуће”. Физичком преживљавању допринело је налажење става према логору, односно „необична врста прилагођавања” (Де Винд 2020б: 236). Више него личном траумом, психичко стање логораша, по тумачењу Едија де Винда (2020б: 241), било је условљено социолошком структуром логора. Несумњиво, резултат искуства у логору је „далекосежна промена личности” (Де Винд 2020б: 243), а она је, након ослобођења, условила нову борбу – са собом *преживелим*. И сам Еди

де Винд као преживели заробљеник Аушвица и „двоструки” тумач Холокауста – кроз непосредно искуство и научно истраживање, највећу (само)помоћ бившим логорашима видео је у наративизацији искуства у логору у форми велике приче, методом наративне рефлексije. Према речима његовог сина, Мелхера де Винда, и сам Еди је боловао од „синдрома концентрационог логора”, тачније од „кривице због преживљавања” и „зависти према жртвама”.¹¹ Иако је своју исповест 1946. године преточио у дело *Последња станица Аушвиц*, није се могао ослободити терета преживљеног искуства. Њега је додатно отежавало „дељење искуства” са Фридл Коморник, са којом је ступио у брак током Другог светског рата, а од које се, како се претпоставља, касније растао управо због немогућности превазилажења трауме.

6. Закључак

Неоспорно је да велике чињеничне приче, попут мемоара и аутобиографија, нису натуралистички непосредне попут нпр. дневничких бележака. Међутим, оне су подједнако важне за наративно истраживање идентитета – личног и колективног, али и људског памћења уопште; мимо свега, и самог концепта истине. Велика прича односи се на посебну област нашег искуства којем се приступа са дистанце, у периоду „живота на одмору”, односно из изолованости од свакодневне рутине, и резултат је *доживљаја* и наративне рефлексije о чињеницама. Поједностављено, велике приче могу се назвати резултатом истраживања живота, које обухвата низ когнитивних операција (прикупљање свих чињеница, селекцију, анализу, синтезу), наративизацију (смештање догађаја у шире, накнадно откривене околности, релације) и најмање двоструко тумачење: у кључу некадашњих и нових спознаја и *зрачења*.

Поглед уназад имплицира обећање/завет и/или опасност. *A priori*, он доноси нову перспективу. *A posteriori*, поглед уназад/наратив велике приче/животни наратив носи одређене опасности, нарочито у сфери моралног живота.

Класичне и посткласичне теорије мемоарско-аутобиографске прозе наводе нас на закључак да је *истина*, заправо, *између*: прошлости и садашњости, чињенице и наративне рефлексije ње, те мале (текуће, непосредне, дневничке) и оне, са велике дистанце когнитивно-наративно уобличене приче. По Марку Фримену, ни једна ни друга прича није реалнија/истинитија, већ је у датом тренутку и у датим околностима потребнија; међутим, недвосмислен закључак можемо извести у вези са моћи приче јер само она заснована на наративној рефлексiji/ретроспекцији/упитаности, флуидна у погледу временских координата, а једносмерна у погледу *запремине*, поседује моћ дубљег и суштинског (само)разумевања.

¹¹ Нав. према: <https://www.blic.rs/slobodno-vreme/vesti/opis-logora-smrti-u-realom-vremenu-jedini-roman-napisan-u-ausvicu-uskoro-ce-biti/fylljer> (21. 5. 2022)

Литература

- Abot, Porter H. (2009). *Uvod u teoriju proze*. Beograd: Službeni glasnik.
- Андрић, Иво. (2007). „О причи и причању: Беседа Иве Андрића поводом доделе Нобелове награде за књижевност 1961. године”, *Растко*, доступно на: <https://www.rastko.rs/rastko/delo/10110> [5. 8. 2022]
- Аристотел. (1982). *О песничкој уметности*, превод Милоша Н. Ђурића. Београд: Рад.
- Барт, Ролан. (1971). „Увод у структуралну анализу прича”, *Летонис Матице српске*, бр. 407, 1971, 56–84.
- Барт, Ролан. (1990). „Ефекат стварног”, *Трећи програм Радио Београда*, бр. 85, 190–196.
- Birkerts, Sven. (2008). *The Art of Time in Memoir*. Graywolf Press.
- De Vind, Edi. (2020). *Poslednja stanica Aušvic*. Prevod Maje Bajić. Beograd: Laguna.
- De Vind, Edi. (2020b). „Suočavanje sa smrću” u: Edi de Vind, *Poslednja stanica Aušvic*, prevod Maje Bajić, Beograd: Laguna, str. 227–243.
- Gusdorf, G. (1980). „Conditions and limits of autobiography”. In J. Olney (Ed.), *Autobiography: Essays Theoretical and Critical*, Princeton, NY: Princeton University Press, 28–48.
- Levi, Primo. (2002). *Potonuli i spaseni*. Prevod Elizabet Vasiljević. Beograd, Clio.
- Moris, Heder. (2019). *Tetovažer iz Aušvica*. Beograd, Laguna.
- Phelan, James. (2016). „Local Fictionality within Global Nonfiction”, *Enthymema*, XVI, 2016, 1–18.
- Толстој, Лав Николајевич. (1983). *Смрт Ивана Иљича и друге приповетке*. Београд: Просвета – Рад.
- Freeman, Mark. (2006). „Life 'On Holiday'“, *Narrative Inquiry*, John Benjamins Publishing Company, 16:1, 131–138.
- Freeman, Mark. (2010a). *Hindsight: The Promise and Peril of Looking Backward*, Oxford University Press, 67–94.
- Freeman, Mark. (2010b). „Must Memoirs Lie?: Discerning the Deeper Truths of Life Stories”, доступно на <https://www.psychologytoday.com/us/blog/hindsight/201004/mustmemoirs-lie> (приступљено 15. 2. 2018)
- Freeman, Mark. (2010c). „Stories, big and small: Toward a synthesis”, *Theory & Psychology* 21(1), 1–8; The Author(s) 2010 Reprints and permission: sagepub.co.uk/journalsPermissions.nav DOI: 10.1177/0959354309354394, tap.sagepub.com.

Mirjana D. Bojanić Ćirković

THE POWER OF A *BIG STORY*

The research is based on the modern cognitive-narratological and cognitive-psychological method of interpreting the genres of the great story - memoir and autobiography, from the aspect of narrative reflection, which, since it is canonically linked to the narrative of the mentioned literary-scientific types, contributes to the understanding of the meaning of some significant dimension (the author's) of life. Representing this thesis, in the paper we enter into a dispute with theories about the factual truth and distortion of facts as mistakes and/or the results of better understanding of certain events and details, to which the existence of the distance of the act of writing from the act of happening of the depicted events leads. The result of the research conducted through the diachrony of cognitive-narrative and cognitive-psychological theories, and on the example of memoir and autobiographical material, we show, or rather confirm, the power of a big story and narrative reflection in realizing the deeper truth about one's (and others') identity.

mirjana.bojanic.cirkovic@filfak.ni.ac.rs

Vladislava Gordić Petković
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

MOĆ PAMĆENJA I ZABORAVA KAO NARATIVNI I KULTUROLOŠKI IMPERATIV SAVREMENE PROZE

Sažetak: Rad će se na primeru dela savremenih srpskih i američkih prozних autorki pozabaviti tezom da moć da se u ritualima pamćenja i zaborava procesuiru individualna i kolektivna prošlost presudno određuje adaptacijska iskušenja sadašnjosti. U svetu književnog dela, moć pamćenja i zaboravljanja oblikuje narativ koji će pomoći da se relevantne vrednosti i ideje artikulišu u kulturnoj praksi, o čemu govori i antropolog Džon Levit kada ukazuje na to da emocije izražavamo u specifičnim društvenim kontekstima: one su konstruisane u okvirima kulture, kao „iskustva naučena i izražena (...) posredstvom sistema znakova, verbalnih i neverbalnih“. Viđene kao ekspresivne i lične, ili pak diskurzivne, performativne, pragmatične i socijalne, emocije u Levitovoj studiji *Značenja i osećanja u antropologiji emocija* bivaju nedvosmisleno povezane sa različitim društvenim kontekstima moći.

Istražujući teme traumatičnih gubitaka i različitih vidova nasilja, romani Ane Vučković, Toni Morison, Tanje Stupar Trifunović, Otese Mošfeg i Amber Tamblin narativizuju različite strategije pamćenja i zaboravljanja, koje zavise od širokog spektra emocija, ali najviše od strukturisanja moći u odnosu na tok lične istorije. Lirski roman Ane Vučković *Jugoslav* istražuje bol ličnog i kolektivnog gubitka, dok američke spisateljice Toni Morison i Amber Tamblin, svaka u svom debitantskom romanu (*Najplavlje oko* i *Bilo koji muškarac*), združuju ispovest i međusobno saobraćanje protagonista kako bi predstavile kulturno i socijalno (ne)utemeljenu svest o psihofizičkom nasilju, o silovanju kao zločinu čija žrtva može biti bilo ko, bez obzira na pripadnost, pol i poreklo. Tanja Stupar Trifunović i Otesa Mošfeg u centar pažnje stavljaju liminalnost tela i pokušaj da se sećanje zamrzne ili artikuliše, fokusirajući se prevashodno na ispitivanje granica intimnosti u savremenom svetu.

Ključne reči: pamćenje, naracija, iskustvo, rat, nasilje

1. Književni tekst kao oruđe moći: društveni okviri pamćenja

U svetu književnog dela, moć pamćenja i zaboravljanja oblikuje narativ koji će pomoći da se vrednosti i ideje uspostave u kulturnoj praksi i postanu relevantne. Svestan da se emocije moraju odrediti i intimno i socijalno, antropolog Džon Levit ih vidi ili kao primarno biološke, ili kao primarno sociokulturne (Leavitt 1996: 514), a razvrstava ih na telesne, ekspresivne i lične ili pak diskurzivne, performativne, pragmatične i socijalne (Leavitt 1996: 523). Džon Levit ukazuje da emocije izražavamo u naročitim društvenim kontekstima, insistirajući na

tome da su konstruisane u okvirima kulture, kao i da su one „iskustva naučena i izražena (...) posredstvom sistema znakova, verbalnih i neverbalnih“ (Leavitt 1996: 526).

Prozna dela Ane Vučković, Toni Morison, Otese Mošfeg, Tanje Stupar Trifunović i Amber Tamblin narativizuju različite strategije pamćenja i zaboravljanja, čija moć oblikovanja slike realnosti zavisi od širokog spektra emocija: od osećanja lične nemoći pred tokovima istorije, koliko i od različitih intimnih trauma i samog procesa introspekcije. Po intonaciji ispovedan i lirski, roman Ane Vučković *Yugoslav* istražuje bol porodičnog i kolektivnog gubitka; iako različite generacijske, rasne i klasne pripadnosti, američke spisateljice Toni Morison i Amber Tamblin svaka u svom debitantskom romanu (*Najplavlje oko* i *Bilo koji muškarac*) kombinuju ispovest i interakciju protagonista kako bi predstavile kulturno i socijalno (ne)utemeljenu svest o silovanju kao zločinu čija žrtva može biti svako od nas, bez obzira na pol i poreklo, bez obzira na kodifikovanje društvene moći. Tanja Stupar Trifunović i Otesa Mošfeg u centar pažnje stavljaju liminalnost tela i pokušaj da se sećanje zamrzne ili artikuliše, fokusirajući se prevashodno na ispitivanje granica intimnosti u savremenom svetu. Moć da se procesuiru prošlost otkriva koliko su rodni identiteti ranjivi u kontekstu nemogućnosti efikasnog suočavanja sa traumom. U okviru procesa pamćenja i zaboravljanja kristališe se ne samo odnos prema prošlosti, nego i prema adaptacijskim iskušenjima sadašnjosti.

Pojedinačno pamćenje, tvrdi Moris Albvaks u *Društvenim okvirima pamćenja*, nije „zapečaćeno i izolovano“ (Halbwachs, 1980: 51). Da bismo se setili individualne prošlosti, potrebna nam je socijalno definisana referentna tačka (Halbwachs, 1980: 51). Na mnogo se načina može argumentovati teza da književnost stvara dugotrajna, iscrpljujuća bitka koja se vodi između pamćenja i zaborava – bilo da je zaborav jasno artikulisan egzistencijalni i poetički otpor inertnim manirizmima sećanja, ili je pak u pitanju intimna konstrukcija idile i uspomene. Zaborav može da bude mesto nerazrešive traume, patoloških poriva i zatomljene agresivnosti, a može da bude prostor angažovane kritike ili satiričnog podsmeha na temu neugodne realnosti. U svetu u kom se književnost bori da zadobije moć koja bi donela blagodet svima, kao i da angažovano reflektuje društvene anomalije i nepravde, stvarao ci nemaju prostora ponuđenog za bezbrižnu igru motivima i porukama. Pripovedni eksperimenti koje odlikuju strepnja i briga daleko su frekventniji, kao što će se videti iz dela autorki koje se pripovedanju i dalje posvećuju kao prostoru iskušavanja tradicionalnih formi i razgrađivanja čitalačkih očekivanja.

Zahvaljujući jeziku, emocije, stanja i procesi kao što su sećanje, opraštanje i zaboravljanje mogu da se pretoče u narativ koji će pomoći da se određene vrednosti i ideje uspostave u kulturnoj praksi i u njenim okvirima sačuvaju. Povezivanje emocija sa kulturnim okruženjem u velikoj meri zavisi od straha kao krize konstanti i konstante krize, od moći da se strah prevaziđe: „Kultura straha potiče neprestan govor o prijetnji, opasnosti i užasu, govor čiji učinak nije suočavanje sa stvarnom traumom (...), nego, naprotiv, odvlačenje pažnje od nje pomoću njezinih simulakruma“ (Badurina 2018: 211). Racionalno pojmljene pretnje u savremenom svetu dovode do krajnosti „čovjekovu potrebu za imunitetom, zaštitom, zatvaranjem u malu zajednicu“ a govor o opasnostima „naizgled služi jačanju odbrambenih mehanizama

pojedinaca i zajednica pred pritiskom drugosti i nametnutih međuodnosa, no čini se da je jedini rezultat takvog govora o strahu poništenje samog tog pojedinačnog identiteta“ (Badurina 2018: 211).

Nasilje se ne može dočarati ni opisati bez evokacije telesne patnje i bola čiji je intenzitet nekada nemoguće posredovati jezikom, a traumatične teme u savremenoj prozi obnavljaju interes za fiziologiju tela najviše stoga što uznemirujuća slika telesne patnje ili fizičkog iskušenja može da koliko-toliko kompenzuje neadekvatnost i nedostatnost jezičkog opisa. Jedini vid kritičkoteorijske aktivnosti s ciljem ukidanja marginalnosti tela u tekstu može biti eksplikacija diskurzivne moći u tom istom tekstu – s tom razlikom što se čitanje tela u tekstu mora neminovno pretvarati u učitavanje svih pozitivnih imperativa telesnosti u tekst, u afirmaciju delatnog identiteta koji se suprotstavlja agresivnim mehanizmima prisile.

2. Kako ne izgubiti drugog i spasti sebe: moć regenerativnog pamćenja u prozi Ane Vučković i Otese Mošfeg

„Zašto bi iko tako mlad razmišljao o smrti? Koliko je drugih tema za mlado biće“ (Vučković 2019: 44): ovakvo retorsko pitanje, i konstatacija koja sledi, zapravo pokazuju da su prioriteta teksta drugačiji nego što se to na prvi pogled čini. Cilj je da se kristališe smrt kao tema koja ima moć nad mladim ljudima, i da ta tema uključi sve druge.

Lirski roman Ane Vučković *Yugoslav* u sedamnaest fragmenata različitog opsega i obuhvata istražuje gubitak i bol koji protagonistkinja proživljava kao posledicu gubitka, tematizuje ono što je, u gotovo neprevodivom naslovu jedne svoje kratke priče, postavila američka književnica En Biti: *learning to fall* – nauk padanja, ili nauk o padanju, a može se, u širem značenju, shvatiti i kao lekcija o gubitku, o ulasku u sećanje i fantaziju i spoznaju njihove moći, ali i u napeto posmatranje trenutka sadašnjeg: „Tatini prijatelji me grle čvršće otkad ga nema. Da li misle da mi treba podrška, ili ponovo hoće da osete njega, kao da sam babuška i da ću tamo negde, ako dovoljno pritisnu, naći i njega, da će moja koža napući, kao kinder jaje, i da je tamo negde on“ (Vučković, 2019: 52). Roman Ane Vučković predstavlja pokušaj da lirski proza kamernog govora nešto kaže ne samo o žaljenju za mrtvima, nego i o detaljima pamćenja koji nas čine živima u svesti onih kojih više nema. Sama pretpostavka da oni koji više nisu među živima i dalje imaju moć pamćenja odraz je kontinuiranog napora naratorke da nas uveri (makar to bilo eksperimentalno i poetički) kako je sećanje dvosmerna ulica i proces koji nesmetano teče, neopterećen dimenzijama realnosti i prolaznosti: „bol je život, ima šta da boli, nije gotovo dok ima šta da boli, a tamo više ništa ne boli, kažu ljudi da je to dobro kad se umre, dobro je jer ne boli“ (Vučković, 2019: 7).

Roman Ane Vučković aludira, naravno, i na lično ime, i na ime domovine koja više ne postoji, i u svojim sedamnaest poglavlja konstruisan je kao mali leksikon, ili spomenar u kom se pod odrednicama „Kiša“, „Starci“, „Ormar“, „Tanjir“, „Stomak“, „Cipele“, „Kafa“ ili „Sendvič“ istražuju sećanja, lična i kolektivna. Materijalna forma

ove knjige, koja bi mogla biti roman-leksikon, autobiografski roman ili autofikcija, zapravo se razlistava kao dokaz multižanrovske prirode sećanja: da ova knjiga ima sadržaj u kom bi poglavlja bila popisana, mogla bi se formatirati kao zbirka priča, ili prozaida, ili pak kao mali kolaž sećanja. Sva poglavlja slojevito razlažu temu ličnog i kolektivnog gubitka: otac autorke zvao se Jugoslav, kao i domovina koja je netragom iščezla. Za verifikaciju sećanja i umirenje bola, katalogizacija je spasonosna tehnika: ona se pretvara u pripovednu strategiju verizma, realizma koji pomno dokumentuje okruženje, a u ovom slučaju to je jedno prošlo vreme. Prepliću se detalji očevo ponašanja, svakodnevnih navika, a sve u pokušaju da se pojmi neminovnost njegove smrti: „Sa čovekom nestaje i jedan ukus, način na koji drži viljušku, način na koji se kikoće, skače u more sa stene, liže sladoled, čita knjigu, pakuje stvari” (Vučković 2019: 40–41).

Urbanu prozu koja je pisana u vreme SFR Jugoslavije odlikovale su teme sazrevanja i odrastanja u paradigmi bunta i neprilagođenosti, sukoba generacija i odbijanja adaptacije na model potrošačke kulture koji je omladina koja je stasavala šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog veka doživljavala kao malograđanski. Te će teme biti sačuvane u postjugoslovenskoj književnosti kao refleksija na motiv usamljenosti koja prati proces sazrevanja i uklapanja u nametnute okvire, a delom i kao podsećanje na nemoć da se ponove idilična osećanja zajedništva, blagostanja i optimizma koja asociraju na Jugoslaviju i kao državnu zajednicu, i kao kulturni fenomen. Važna tematska kategorija postmilenijumske proze stvaralaca koji naseljavaju prostor od Balkana do Kanade biće proces sećanja, razumevanja, opraštanja i zaboravljanja, u okviru kog se kristališe odnos prema prošlosti, ali i odnos prema tehnikama prilagođavanja primenljivih u sadašnjosti.

Bez ikakvih tragova kontekstualizacije političke ili kulturološke paradigme vremena prošlog ili sadašnjeg, roman autorke hrvatskih korena Otese Mošfeg objavljen 2018. govori o jednogodišnjoj samoizolaciji, svesno izabranoj, završavajući se događajima 11. septembra 2001. godine. Teme izolacije, psihofizičkog eksperimenta sa izdržljivošću sopstvenog tela i snažno nastojanje glavne junakinje da svoje pamćenje učini koherentnim navelo je i obične čitaoce i stručnu javnost da roman protumače kao predviđanje pandemije i lokdauna koji su nastupili godine 2020. Junakinja koja u ovakav performans otuđenosti ulaže svoj život i ostatak jedva postojećih socijalnih kontakata mlada je i lepa istoričarka umetnosti sa Menhentna, traumatizovana smrću roditelja (koji su je finansijski zbrinuli, ali su joj uskratili emocije i posvećenost), usamljena, neartikulisana i zbog ponavljanih neuspeha u komunikaciji u velikoj meri apatična.

Terapija kojoj naratorka bez imena pribegava u pokušaju da se socijalno i psihofizički izoluje a da ipak održi moć pamćenja svodi se na tablete protiv nesanice i anksioznosti, neke realne a neke fiktivne: lekovi koje uzima uglavnom podstiču njenu apatiju, da bi ta apatija potom dovela do otupljenosti, samozaborava i omamljenosti. U stanju „pomračenja“ junakinja šalje opscene selfije nepoznatima, naručuje hranu i odeću preko Interneta a podatak da je njenoj jedinjoj prijateljici Rivi majka umrla potpuno iščili iz njenog pamćenja, pa se ni ne seća da je kupila crninu za sahranu i voznu kartu za Farmingdejl. Po povratku kući nakon pogrebnog rituala

vidi da je ostavila upaljen televizor, uključen na kanal sa pornografskim sadržajem, a da njen mobilni telefon pluta po kadi u zaptivenoj kutiji, što je posledica njenih samonametnutih protokola: junakinja, naime, od jednog trenutka počinje da skriva mobilni telefon od sebe kako ne bi tokom epizoda pomračenja počinila eksces ili prestup koji bi je mogao koštati života.

Dnevnik oslobođanja iz grotla samoće i straha opisuje svesno i tvrdoglavo tonjenje u izolaciju kao jedini lek i pretvaranje te samozadate terapije u umetnički projekat. Reprogramiranje, radikalna pasivnost, flegmatično samouništenje, poigravanje konceptom rasutog vremena i dezorijentisane telesnosti možda su viđeni još ranije u anglofonomi prozi, ali samo u romanu Malkolma Laurija *Pod vulkanom* ili u *Golom ručku* Viliijama Barouza. Ono što junakinja zove „subliminalna pobuna“ rađa se u sistemu digitalnih tehnologija i posthumanističkih načela koji je i samu komunikaciju na kojoj počiva obesmislio do apsurdna, pa je protagonistkinjino stanje katatonije istovremeno odraz duboko potisnutih ličnih trauma i neosvešćene socijalne frustracije.

„Ugledao sam mozak kako drhtulji na asfaltu... kao žele kad ga istreseš iz modle“. Ovo potresno i upečatljivo svedočanstvo o padu mosta kod San Franciska u zemljotresu 1989. prepričava Riva kao deo svog legitimnog sećanja (Mošfeg, 2022: 150); tako se uspostavlja dinamički kontrast između naratorke i njene jedine prijateljice koja je, kakav-takav, etalon prosečnog, očekivanog ponašanja i reagovanja koje je prilagođeno okolnostima čak i kad je naglašeno teatralno ili neurračunljivo. Riva je zavisnica od mode, brendova i luksuza, sklona toksičnim vezama i autodestrukciji, bulimičarka, preosetljiva i povodljiva: njeni poremećaji, međutim, ukazuju se kao neka vrsta poznatog zla u poređenju sa zastrašujućom dubinom autodestrukcije i adikcije kod glavne junakinje. Katatonija koju Otesa Mošfeg dodeljuje svojoj naratorci bez pravih karakternih svojstava ipak ima nijanse i faze: od nemoći usmerenja i usredsređenja pa do odluke da se nezdrava izolacija pretvori u konstruktivnu; od straha pred zamračenjima u pamćenju do prihvatanja sna i pasivnosti kao neminovnih etapa razvoja i obnavljanja; od izolacije do kolebljivog prihvatanja interakcije sa drugim ljudima. Glavna junakinja nema ime zato što nema moć nad sobom i svetom: tačnije, ona tu moć stiće etapno, učeći da dezorijentisanost upotrebi kao početak traganja za smislom. Dok Ana Vučković u svom romanu prvo lice koristi kako bi pokazala da moć prihvatanja bola i gubitka mora da se stiće postepeno, kroz strpljiva i obazriva suočavanja za promenom, Otesa Mošfeg anonimizacijom junakinje koja koristi Ich-formu želi pre svega da ukaže na dubinu poremećaja individue u svetu koji glorifikuje komunikaciju a istovremeno je sabotira na svaki mogući način – najpre tako što poništava bliskost. Emocije, da parafraziramo Levita, možda jesu naučene u okvirima društvenog konteksta, ali roman Otese Mošfeg pokazuje kako se one baš u svetu informacija, komunikacija, povezivanja i profita mogu beznadno zagubiti – toliko da ih jedino duboka hibernacija i ponovna emotivna samoedukacija mogu obnoviti.

3. Moć terapeutskog sećanja: Toni Morison i Amber Tamblin u suočenju sa ženskim traumama

„Znala sam da neke žrtve snažnog samoprezira postaju opasne i nasilne, rekreirajući iznova i iznova neprijatelja koji ih je ponizio. Drugi napuštaju sopstveni identitet; pretapaju se u strukturu koja uspešno proizvodi onu jaku osobu koja njima nedostaje. Ipak, većina to preraste. Međutim, postoje i oni koji se uruše, tiho, anonimno, bez ikoga ko bi to objasnio ili mu posvedočio. Oni su nevidljivi“ (Morison, 2019: 5)

Najplavlje oko je prvo objavljeno prozno delo Toni Morison, najpotresniji i najkontroverzniji roman autorke *Voljene, Džeza, Raja* i čitavog niza romana koji se obračunavaju sa istorijskim, kulturološkim i klasnim konfliktima, ali iznad svega sa rasizmom i kulturnim imperijalizmom. Debitantsko delo afroameričke nobelovke je tim potresnije zato što govori o nejednakosti, rasizmu i intraraszizmu, porodičnom i vršnjačkom nasilju, nametnutim idealima lepote, te imperativima rasne i rodne superiornosti. U zapletu romana jasno je naglašena tematska nit koja govori o internalizovanom rasizmu koji kao svoju posledicu ima mržnju prema sebi, nipodaštavanje samih sebe i sebi bliskih, nesigurnost i ojađenost. Autorkin predgovor ukazuje na moć samoprezira, čije se posledice razmatraju u romanu *Najplavlje oko* do krajnjih, tragičnih ishoda.

Jedan od izvora onemogućenosti, strepnje i traume u ovom delu je lepota; ne kao svestremena kategorija koja poseduje i daruje čarobnu moć, već kao kulturološki parametar koji ograničava kognitivne i perceptivne moći. Opsesija evropocentričnim idealom lepote u crnoj zajednici prenosi se generacijski i čvrsto je povezana sa mizoginijom, siromaštvom, neravnopravnošću, i ta opsesija nosi sa sobom veliku razornu moć. *Najplavlje oko* se zasniva na formi dečje slikovnice i njene idealizovane slike stvarnosti, te tako knjigu otvara opis nuklearne porodice, čija se idila pompežno hipertrofira u tekstu samo zato da bismo postali svesni koliko je porodica Bridlav surovo udaljena od idile, ne samo zbog sagrešenja njenih članova nego i zbog kolektivne milenijumske krivice i greha intraraszizma, zbog inherentne nemoci da se odupru neminovnom propadanju.

Toni Morison otkriva da je želela da predoči sudbinu nekog ko zbog svoje mladosti, pola i rase ima najmanje šanse da izdrži nalet razorne sile. Narativni centri romana, Frida i Klaudija, počinju ovu priču kao njeni neposredni svedoci, kao dva glasa koja čuvaju moć pamćenja i spoznaje, otkrivajući imanentnu sposobnost narativa da uspostavi red, i jedinu mogućnost reda kao ostvarivanje u narativu: „O tome više nema šta da se kaže – osim zašto. Međutim, budući da je 'zašto' teško obuhvatiti, moramo pronaći zaklon u 'kako'“ (Morison 2019: 13). Za devojčice su prva asocijacija na proleće tanke mladice kojima ih roditelji kažnjavaju umesto, kao tokom zime, štapovima; mnogo godina kasnije, u romanu *Dom* kazivanje junaka otkriva da je svaka nežnost od posla premorenih roditelja bila kao žilet – oštra, kratka i tanka. Slikanje nasilja, međutim, ne sme biti samosvrhovita praksa, jer tako literatura postaje adrenalinska arena umesto skroviti kutak spoznaje. Sa druge strane,

sećanje na nasilje može postati praksa isceljenja uvek kada su junaci svesni faktora koji kontekstualizuju nadziranje i kažnjavanje: u slučaju disfunkcionalne porodice Bridlav, kažnjavanje dece je neprekinuti krug nasilja uslovljenog neravnopravnošću, patnjom i nepravdom usled pripadnosti potčinjenoj i marginalizovanoj zajednici, i na kraju nasilje eskalira u seksualni napad oca na maloletnu ćerku, u silovanje i incest; Fridini i Klaudijini roditelji svoju strogost temelje na brizi, solidarnosti i pravičnosti, ne dozvolivši da njihova deca postanu žrtve trauma i nasilja.

Iako crna zajednica nije unisona u odbacivanju zlostavljane i zauvek traumatizovane Pekole, ni sami pojedinačni pokušaji iskupljenja nemaju moć da promene njenu sudbinu: „Mi smo sve naše otpatke istovarali na nju, a ona ih je upijala. A svu svoju lepotu, koja je isprva bila samo njena, poklonila je nama. Svi mi – svi koji smo je znali – osećali smo se tako dobro kad bismo istresli svu svoju štroku na nju. Bili smo tako lepi kad smo se postavljali nasuprot njenoj ružnoći“ (Morison, 2019: 181). U dijagnostikovanju moći terapijskog sećanja, Toni Morison ne propušta da ukaže na svu disfunkcionalnost zajednice koja nije spremna da se prema žrtvi postavi utešiteljski i pruži joj podršku.

Debitantski roman američke glumice i pesnikinje Amber Tamblin *Bilo koji muškarac* može se posmatrati kao sumorni egzemplar eksperimentalne proze fragmentarno-kolažnog tipa na temu serijskog silovanja čiji je počinitelj žena. Narativ je zasnovan na multiperspektivnosti ekspozicije: roman daje glas šestorici muškaraca koji svim silama nastoje da se oporave nakon teške fizičke i emotivne traume koja ih je zadesila nakon seksualnog zlostavljanja, kada im je demonska predatorica po imenu Mod nanela trajne psihofizičke ozlede. Mod je predstavljena kao brutalna zločinka i izobličeno mitsko čudovište, a njene žrtve po pravilu odlikuje selektivna i dezorijentisana percepcija, budući da su nakon traumatičnog iskustva jedva u stanju da u pamćenje prizovu i rekonstruišu slike delova tela svoje mučiteljke: sa velikim naporom će se setiti da ona ima crne oči, deformisanu šaku ili da od nje struji zadah poput trule ribe. Ember Tamblin smišljeno konstruiše ulogu predatorice i silovateljke, pa roman posreduje iz tačke gledišta šestorice muškaraca koji su žrtve nasilja. Ova stvaralačka strategija nije nastala usled pokušaja da se obrnu rodne uloge. Pošto je sama spisateljica glumica i javna ličnost, publici najpoznatija kao jedan od stalnih sporednih likova u seriji *Doktor Haus*, nju je zanimalo da istraži fenomen *rape culture* (kulture silovanja) i da se odredi prema nasilju objektivizacije, prema fizičkom i psihološkom zlostavljanju, i prema traumi koju stvara nepoverenje i podozrivost sa kojima se pristupa žrtvama seksualnog nasilja (Mahdawi, 2018). Umesto da se fokusira na transformaciju žrtve, Amber Tamblin sugerise kako ponovljeni čin nanošenja bola može da u počiniocu pokrene preobražaj: Mod se pretvara u čudovište tokom samog čina ubijanja ili sakaćenja svojih muških žrtava. Poreklo njenog zločina i koreni njene mržnje prema žrtvama ostaju nejasni i neartikulisani, a narativni glas u romanu fokusira se na unutrašnje monologe preživelih i na njihovu interakciju, na njihovu međusobnu prepisku i medijske odjeke koji dolaze sa televizije i interneta, pokazujući kako društvo eksploatiše bol, kako nalazi izvor razonode i naslade u traumi viktimizovanih. Amber Tamblin insistira na tome da mediji moraju biti pozvani na odgovornost zbog načina na koji uživaju u bolu i užasu muškaraca koje je

Mod zlostavljala: objavljivanje zločina i slavljenje tuge jesu motivi koji se detaljno analiziraju u zajednici koja ne može da se odupre nijednom od ova dva poriva.

Roman je eksperimentalno formatiran, koristeći prozu, poeziju, monologe, epistolarnu formu elektronske korespondencije, onlajn časnikanje i tvitove s intencijom da ispriča složenu priču u čijem je korenu trauma. Tamblin mapira diskurzivne medijske strategije koje se koriste za predstavljanje silovanja sa namerom da se usredsrede na bol i traumu koje žrtve proživljavaju u svojoj mašti. *Bilo koji muškarac* kombinuje žanrove i diskurse novinskih tekstova, snimaka radio emisija i časnikanja u aplikacijama za upoznavanje, ali i monologe, asocijacije i polusvesna stanja kako bi oblikovala šokantne narative žrtava seksualnog nasilja. Žrtve teško prihvataju mogućnost da i muškarac može biti silovan, i sa mukom se bore sa pojačanom pažnjom medija koji beskonačno spekuliraju o odgovornosti žrtve za sopstveno stradanje. Žrtve su žigosane, osramoćene, one su predmet poruge: posledice otvaraju potpuno novi pakao posle prvobitnog zločina, a to je samo jedan aspekt njihove patnje; duboko u sebi, protagonisti su suočeni sa poniženjem, strahom i osećanjem gađenja i mržnje prema sebi. Opasna i nepokorna, Mod je sveprisutna u elektronskom prostoru, stupa u dijalog sa budućim žrtvama, a njena moć je dobrim delom posledica procesa mistifikacije koji se odvija u medijima: kada jedan novinar stupi u kontakt sa Mod, ton njegove poruke i sam pristup njoj ukazuju na alarmantnu kombinaciju istraživačkog novinarstva, senzacionalizma i pop psihologije koji su karakteristični za odnos celokupne društvene zajednice prema patnji, traumi i stradanju.

Mod lovi svoj plen i na mreži i van elektronskog prostora, munjevito menjajući obličja, glasove i identitete, i na taj način simbolizuje sveprisutnost zla koje nijedno digitalno postojanje ne može izbrisati ili otkloniti. Njene žrtve su ponižene načinima na koje moraju da se suprotstave posledicama napada: izložene su neverici i sumnji policije, osećanje stida ih obuzima i otuđuje od porodice i prijatelja. Ono što njihovu patnju usložnjava i čini intenzivnijom jeste činjenica da se njihov bol javno secira. Mod tako postaje figura zlodejnice koja je bremenita značenjima, figura koja reflektuje strahove i fascinacije društva, nekontrolisanu strast i mizoginiju, figura koja neprestano proizvodi traumu. Ipak, roman uspeva da na upečatljiv način predoči lekovitost proticanja vremena: kako godine prolaze, žrtve uspevaju da se oporave i revitalizuju, udružujući se i pronalazeći mogućnost da progovore. Ispričana u naizmeničnim tačkama gledišta potpisom na svaki glas i iskustvo žrtve, *Bilo koji muškarac* je narativ ispunjen emocijama, u rasponu od dubokog, iskonskog straha do iskrene empatije.

4. Moć ljubavi u jeziku: Tanja Stupar Trifunović

Čini se da jezik nije u stanju da obuzda svoju opsesiju ljubavlju, i pored nebrojenih poraza koje u predstavljanju ljubavi doživljava. Zbog artikulacije veze između ljubavi, saznanja i iskustva, proza pesnikinje Tanje Stupar Trifunović prirodno se uklapa u struju borbene ženske književne tradicije koja intimistički i ispovedni postupak koristi kao pokretač eksperimenta sa naracijom i idejama. Primarna tema

ove autorke nije mir intime, već bitka stvaranja. Ispovedanje u romanu *Otkako sam kupila labuda* nije rekonstrukcija (jer roman nije realistički, niti pretenduje na autentičnost), a nije ni spekulativan čin (jer u njemu nema studije karaktera): građa za roman je materijal od kog se zida sećanje. Prethodni roman Tanje Stupar Trifunović, *Satovi u majčinoj sobi*, govorio je o enigmatičnosti majčinstva, a odnos majke i kćeri predstavio kao prvu životnu lekciju o ljubavi koja se savladava tek poslednja. Roman *Satovi u majčinoj sobi* mogao je da se čita kao dnevnik depresije, sačuvan nakon borbe protiv patrijarhalnog kodeksa i svega drugog što remeti individualne slobode, jasno ukazujući prolaženje kroz identične muke sazrevanja među ženama stvara distancu i otuđenje. *Otkako sam kupila labuda* čini hrabar korak napred u otkrivanju nenasleđenih sličnosti.

Iako se na prvo čitanje ne bi reklo da je tema romana *Otkako sam kupila labuda* odnos strasti i lektire, upravo se taj konstitutivni motiv ukazuje kao najvažniji. Istopolna strast nepoznata naratorke, bibliotekarki u zrelim godinama, u lektiri pomno traži ne samo objašnjenja, već i odjeke; naratorčina mlada partnerka, umetnica, u delima od antike do drame apsurdna nastoji da prepozna repliku svojih nemira i nesigurnosti. Paralele sa književnim likovima i delima koji su zaokupljeni istopolnom ljubavlju koincidiraju sa odbijanjem da te paralele trajno uobličie život pripovedačice. Ipak, odbijani odjeci i sporni odzivi probijaju kanal do podsvesti, sećanja i trauma naratorke: gubitak bebe, otac i majka koji se do smrti i nakon nje otuđuju jedno od drugog, gušenje u skućenim prostorijama i nestabilnom braku stanice su sećanja koje vode do okretnice na kojoj se životi dveju po svemu različitih žena ujedine u strasti i sličnosti.

Pred kraj ovog kratkog romana u kom su zapakovani tomovi ispovesti i strepnji, pripovedačica kaže: „Često sam mislila da bi bolje bilo da smo ovu ljubav ostavile trajnom fantazijom zatočenom u tu knjišku ili filmsku atmosferu, taman toliko slatkom da je iznova poželiš i dovoljno dalekom da je ne oživiš. Ostale bi lišene tereta i gorčine svakodnevnog koje lako samelje svaku ljubav“ (Stupar Trifunović 2019: 84). I nije sudar svakodnevice i fantazije jedini razlog što veza dve žene ne može da se održi: razlog je porodica, ali ne kao sociokulturno uslovljen nalogodavni aparat, već porodica kao zatrovani bunar trauma, poraza i krivice. O ljubavi koja je prava samo ako je nesrećna ne može se govoriti upravo zato što ima istoriju i stvara sukobe, ona nastaje uprkos socijalnom okruženju, koje je makar suspreže ako ne otvoreno zatire: „Nijedna ljubav neće promijeniti zakon rađanja, umiranja, odlazanja. Sitnih izdajstava. Malih otrova. Brzinu kojom krasta srasta oko rane“ (Stupar Trifunović 2019: 13). To kaže zrelost, a mladost zna da nema vremena, da nema ni luksuz naknadne psihologizacije, a da je moć jedino u odlučnoj i rizičnoj akciji traganja za promenom.

Kao što ljubavi ne dá da bude singularna i svodiva, Tanja Stupar Trifunović ni tekstu ne dozvoljava da uđe u zamornu igru prilagođavanja ili podređivanja zakonu romanesknog žanra. Jedina duga i jedina prava bitka vodi se između kontemplacije i konverzacije: činjenica da drugi roman u velikoj meri koristi dijalog, dok je prvi ostajao u sferi refleksije, samo treba da nas podseti koliko je dijaloška forma nestabilna. *Otkako sam kupila labuda* nije dijalog o ljubavi, već dugo pismo u

kom se naratorica čisti od patnje, za šta joj je potrebna geografska izdvojenost u Beogradu, gradu u kom se, kako kaže, sve raspada i vrvi od života. Pripovedačica *Labuda* oseća potpunu ispunjenost tek u gladi i tek u odsutnosti koje su s mukom stečene, i koje su se otele fantaziji i samosažaljenju. Roman koji čitamo nestabilan je i žanrovski i tematski, dosledno neodlučan između oporog lirskog pripovedanja nalik Herti Miler, fikcionalizovane memoaristike nalik *Staklenom zvonu* Silvije Plat, fragmentarnog dijaloga sa književnim uzorima prepoznatim kod hrvatskih spisateljica Irene Vrkljan ili Slavenke Drakulić, ali nije daleko ni od groteskne, ali vešte inverzije Nabokovljeve *Lolite*. Herta Miler žensko iskustvo opisuje tvrdim, jednostavnim slikama, metaforama pustinje, samoće i vetra; ne dozvoljava da sine radost ili vedrina jer, kako kaže, čak i sreća s vremena na vreme može „ponekom da otkine glavu“.

Tanja Stupar Trifunović radije bira da njena romaneskna proza bude kao strast, u skladu sa viđenjem strasti koje sa nama deli naratorica *Labuda*: „bezumna, teška i vesela“ (Stupar Trifunović 2019: 11). Paradoksalna poruka romana *Otkako sam kupila labuda* jeste da nema zaceljenja bez rascepa; taj se rascep dogodi kad se dve žene ujedine u čemeru kasno prepoznatih sličnosti. Moć njihove odluke da se prepuste pripovednim krugovima sećanja, ispovesti i imaginarnih dijaloga otvara novi, neočekivan prostor za definisanje emocija.

Pesničko stvaranje Tanje Stupar Trifunović dobra je prethodnica njenom proznom izrazu: uspostavlja se na snažnom i strasnom saobraćanju sa više sagovornika, koji su istovremeno prijatelji i ispovednici, dragi sapatnici i neželjeni svedoci. Tanjina poezija bavi se reaktualizacijom intime i čulnog doživljaja, a u njoj su prisutni i lična intimna istorija i svakodnevica sveta, nespokoji sna, jave, ljubavi i smrti. Stvaranja, međutim, nema bez osećaja stranosti, koje je na samom njegovom početku: stranost je rizičan izbor ili neumitnost, stranost je više nego modernistička mitema o nemogućnosti povratka i neizbežnosti otuđivanja. Intimno i političko, poetičko i svakodnevno, čitalačko i stvaralačko stapaju se u čvrst amalgam.

Ciklusi pesama Tanje Stupar Trifunović čitaju se kao posvete privilegovanim prizorima i stanjima duše koje lovimo kao iskre budućih narativa: u temelju i zakonu svakog stiha moraju se zateći i prizor i emocija koji će se uvek dodirnuti i proze. Ciklus pesama „On i ona po Barnsu“ razvija romantično-sentimentalni zaplet, razbokoren u više lirskih perspektiva. U stihovima se pominju direktor pilane koji zna kako „puca drvo“ (Stupar Trifunović 2019a: 15), „na koju stranu pada prerezano“ (Stupar Trifunović 2019a: 15), koji čeka da se na vratima pojavi žena veverica; „ozdravljenje od uzaludnog života“ (Stupar Trifunović 2019a: 14) jedna je od strašnih i paradoksalnih želja koje postaju izvesnosti, i izvesnosti koje maskiramo u želju. Ono što bi u različenim perspektivama Barnsovih logoreičnih junaka izmamilo osmeh i razumevanje, kod lirskih protagonista Tanje Stupar Trifunović postaje nervozna seta i mrzovoljni žal; pesnikinju ni lako stečen nespokoj, ni paradne rane jednostavno ne zanimaju.

Tema migracije sve je snažnija umetnička i istraživačka opsesija, pri čemu ova reč više ne označava samo promenu jezičkog i kulturnog okruženja, već i premeštanja socijalnih relacija u virtuelne svetove: jedan od tih svetova jeste i poezija, koja kipi

i vri od nedoumica. Lirska junakinja Tanjine poezije jeste ona koja čini „prosječne gadosti“ u pesmi „Iza ponoći“ (Stupar Trifunović 2019a: 22), a njeno povlašćeno mesto je uvek na telu, tamo gde počinje „topli kosmos majčinih grudi“, kako stoji u pesmi „Zadovoljstvo“ (Stupar Trifunović 2019a: 23). Ovu poeziju govori glas samotnog bića, žene koja je odlučna da u svakom pokušaju razgovora i istraživanja sveta osvoji prostor za sebe, makar to bila ćelija ili samica. Vidljiva je i postojana pesnikinjina teritorijalnost, žudna fascinacija poznatim prostorom kao uporištem ženskosti: antologijska pesma „Kuća“ sadrži retko sretanu ironijsku distancu lirske junakinje od samoprevarnog uverenja da se izbeglička i ratna promena staništa može čitati kao ulazak u izazov novih početaka. Međutim, sa odrastanjem raste i bol novih početaka, te teška i mračna slika žene koja mora da se isplače pred kućom koja je nekada bila njena natkriljuje sve neukusne neonske reklame optimizma.

4. Zaključne napomene: moć da se promeni stvarnost

U pokušaju da definišu granice moći koje imaju naše pamćenje i sposobnost zaboravljanja ili potiskivanja, romani Ane Vučković, Toni Morison, Otese Mošfeg, Tanje Stupar Trifunović i Amber Tamblin artikulišu spektar emocija koji predodređuje iskustva njihovih junaka i junakinja. Te emocije su definisane kulturološki i antropološki, ali i ideološki: njih grade procesi oslobađanja (od) sećanja i reinstitucionalizacija moći da se stvarnost preoblikuje u skladu sa empirijskom spoznajom. Levitova skala emocija u kontekstu ovih književnih dela ukazuje na to da se sva iskustva koja se usvoje i podele strukturisu posredstvom znakova koji su i verbalni i neverbalni, znakova koji su u neprestanoj potrazi za koherencijom i artikulacijom doživljaja.

Po Morisu Albvaksu, „istorija je beleženje promena“ (Halbwachs 1980: 86), a odavno je jasno da je književnost ona privilegovana umetnost koja uspeva da registruje sve frekvencije promena, kao i sve odjeke društvene zajednice i pojedinaca koji je obrazuju. Kao što, po Albvaksu, istorija polazi od prirođenog uverenja da se sve menja a da neprekinuti niz transformacija postaje deo jedne integralne slike o istoriji, i proza teži da kroz presek pojedinačnih sudbina naznači jednu moguću paradigmu o društveno-političkim i intimnim trenucima obrta i promena. Moć pamćenja pomaže svakoj socijalnoj grupi da sebe prepozna i definiše u okvirima tih promena, da viđenje prošlosti jedne zajednice prenese na naredne generacije. Umetnička proza intenzivira sećanje, vodeći neprekinuti dijalog sa opštom i ličnom istorijom.

Literatura

Albvaks, M. (2013). *Društveni okviri pamćenja*. Prevela Olja Petronić. Novi Sad: Mediterran Publishing.

- Brockmeier, J. (2002). Remembering and Forgetting: Narrative as Cultural Memory. *Culture and Psychology* 8: 15–43.
- Vučković, A. (2019). *Yugoslav*. Kikinda: Partizanska knjiga.
- Erll, A., A. Nünning. (2008). *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Walter de Gruyter, Berlin, New York.
- Field, R. (2020). *Writing the Survivor: The Rape Novel in Late Twentieth-Century American Fiction*. Clemson: Clemson University Press.
- Halbwachs, M. (1980). Autobiographical Memory and Historical Memory: Their Apparent Opposition. U: Halbwachs, Maurice. *The Collective Memory*. Translated by Francis. J. Ditter and Vida Yazdi Ditter. New York: Harper and Row Colophon Books, 50–88.
- Leavitt, J. (1996). Meaning and Feeling in the Anthropology of Emotions. *American Ethnologist* 23 (3): 514–539.
- Lohafer, S. (1983). *Coming to Terms with the Short Story*. Baton Rouge and London: Louisiana State University Press.
- Morison, T. (2019). *Najplavlje oko*. Beograd: Darma Books.
- Mošfeg, O. (2022). *Moja godina odmora i opuštanja*. Beograd: Booka.
- O'Connor, F. (1984). *Mystery and Manners*. Sally and Robert Fitzgerald (eds.). New York: Farrar Straus.
- Sontag, S. (1967). The Aesthetics of Silence. <http://www.ubu.com/aspen/aspen5and6/index.html>. Pristupljeno 9. septembra 2021.
- Steiner, G. (1968). The retreat from the world. *Language and Silence*. Harmondsworth: Penguin.
- Stupar Trifunović, T. (2019). *Otkako sam kupila labuda*. Beograd: Arhipelag.
- Stupar Trifunović, T. (2019a). *Mjesta gdje počinje sve ispočetka*. Novi Sad: Kulturni centar Vojvodine Miloš Crnjanski.
- Tamblyn, A. (2018). *Any Man*. New York: Harper Collins.

Vladislava Gordić Petković

THE POWER OF MEMORY AND FORGETTING AS A NARRATIVE AND CULTURAL IMPERATIVE OF THE CONTEMPORARY FICTION

Emotions and their powers have for a long time been an object of study, but the course of the research has been determined by the radical decision to either locate emotion in discourse or to overemphasize their psychological concern.

According to Renate Lachmann, the mnemonic capacities of literature include the representation and transmission of knowledge. The traumas of love and war are best situated in language and perhaps best expressed in words: despite its numerous deficiencies, the language is the only medium capable of collecting valuable meanings and the ultimate essence which incorporates pain and unhappiness, physical and

emotional devastation, the brutal effects of violence on survivors, or the rise of brutality and confrontation with the imminent trauma as a lasting consequence which affects the individual characters.

The novels by Amber Tamblyn, Toni Morrison, Ottessa Moshfegh, Tanja Stupar Trifunović and Ana Vučković, deal with a broad scope of strategies of coping with memory, violence, oblivion and trauma amid social forces that are impossible to suppress or to control. The fiction by these women authors offers a glimpse into the contemporary world, focusing mostly on the survivors who reexperience the retroactive horror and struggle to come to terms with the society's collective memory and their own respective powers of survival. The narratives demonstrate that the distinction between the world of memory and the real world narrows, as the literary transformation of experience has to cope with antagonistic and ambivalent attitudes towards the tradition and the cultural practices of reality.

vladislava.gordic.petkovic@ff.uns.ac.rs

(НЕ)МОЋ ЈЕЗИКА КАО ОДБРАНЕ ОД ЗЛА У РОМАНУ *КУЋА СЕЋАЊА И ЗАБОРАВА*

Сажетак: Филип Давид у роману *Кућа сећања и заорава* поставља питања по рекла и природе зла и покушава да схвати како је могуће живети у свету који је дозволио Холокауст и страдање невиних људи. Свестан несавршености људске природе, човекове слабости и понизности пред „заstraшујућом нормалношћу зла” (Фројд), аутор покушава да докучи, барем онолико колико је то појединцу могуће, зачуђујуће везе између преживљеног зла, сећања, заорава и језика. У покушајима ослобађања човека од самомржње и кривице без греха изнедрила су се тумачења која се односе на реконструкцију интимних доживљаја и деконструкцију језика и посттрауматског дискурса. Слично Кишу, спајајући фикцију и аутобиографско штиво, Давид се опредељује за сликање појединачних судбина, исповести и трауматичних искустава којима потврђује да зло постоји, вреба, чека свој тренутак и истовремено успешно измиче пред свим покушајима да буде опредељено или исказано постојећим језиком. Семантичком анализом рад тежи да одговори на питање снаге и ограничености језика и да дешифрује на који начин овај роман постаје својеврсно сведочанство ауторове утопијске идеје о стварању „новог језика” као могуће најјаче одбране од зла.

Кључне речи: Филип Давид, *Кућа сећања и заорава*, моћ, зло, исповест, траума, језик

1. Књижевност Холокауста

Чувена Адорнова реченица: „Писати поезију после Аушвица је варварство”, донела је основану сумњу у моћ уметности да се бави темом Холокауста. Ипак, дехуманизовано доба које је уследило после Шое изнедрило је разноврсне интерпретације и уметничке репрезентације преживелих и потомака жртава, али и оних који са јеврејством и страдалницима Другог светског рата немају директних породичних веза. С друге стране, потреба да се пружи било какав „одговор” на ову тему, јавиће се и код потомака починилаца гнусних злочина који су се одигравали најчешће унутар зидина озлоглашених нацистичких логора. Упркос уверењима да је *траума* нешто што се не може ни на који начин „опредметити”, многи уметници, било да су своје трауматично искуство стекли из прве руке, преко породице, или пак посредно, преко књижевности, позоришта, сликарских и вајарских дела, фотографије, филма или музејских поставки, успели су, свако на свој начин, да премосте јаз између временских и просторних дистанци, између лудила и нормалности, између сећања

и заборави да постану чувари прошлости која је најбоља одбрана од тога да се нешто слично никад не понови.

Књижевност Холокауста, захваљујући завидном броју писаца који се бавио (бави) овом темом, издвојила се као засебан и обиман жанр који стално изазива пажњу и интересовање књижевних критичара и изучавалаца књижевности. Када се истражује тема Холокауста у књижевности незаобилазна су следећа имена: Ели Визел (Elie Wiesel), Виктор Франкл (Viktor Frankl), Примо Леви (Primo Levi), Тадеуш Боровски (Tadeusz Borowski), Јержиј Козински (Jerzy Kosinski) и Давид Гросман (David Grossman). Иако је Визел, као један од најпознатијих преживелих, покушао да наметне своје ставове поводом писања о Холокаусту једино у форми мемоара, сведочења и дневничких записа, без уплива фикције, критичари се нису сложили да је и сам, пишући роман *Ноћ* (1956) успео у томе¹. У овом науку успели су пре Виктор Франкл својом књигом *Зашто се нисте убили: Тражење смисла живљења* (1946) и Примо Леви мемоарима *Зар је то човек* (1947). Боровски, такође, инсистира на личном односу према написаном, док код Гросмана испричана прича постаје услов за опстанак. Неки од најзначајнијих писаца јеврејског порекла који су писали и пишу о Холокаусту на српском језику су Исак Самоковлија, Хаим С. Давичо, Станислав Винавер, Данило Киш, Александар Тишма, Иван Ивањи, Давид Албахари и Филип Давид. Палавистра (1998) пише о нераскидивим везама јеврејске и српске књижевне традиције и нагласава како допринос јеврејских писаца у српској књижевности XX века далеко превазилази њихово сразмерно присуство. На просторима бивше Југославије, први роман који сведочи о Холокаусту био је *Хладни крематоријум: Роман о Аушвицу* (1950) Јожефа Дебреценија (József Debrézzeni)², преведен са мађарског на српскохрватски језик 1951. Генерацији 1,5³ припадају Данило Киш, чија књижевност почива на трауми због страдања оца у логору и Радомир Константиновић, нејеврејски писац који је био дете за време Другог светског рата, али кога ће трауматично искуство губитка другара из разреда опседати читавог живота. Најпознатији представник друге генерације писаца јесте Давид Албахари. Његова два романа *Мамац* (1996) и *Геџ и Мајер* (1998) дочаравају како *постсећања* друге генерације функционишу и на који начин трауматска историја предака узрокује трауматске последице код наредних генерација. У постјугословенској књижевности издвојила се група писаца тзв. треће генерације, који немају етничке и/или религијске

¹ Његова тврдња да је *Ноћ* мемоарски запис који је настао на основу личног проживљеног искуства када је имао петнаест година, оспоравана је тиме што је прошло доста времена од „преноса” проживљеног у књижевну форму, као и тиме што је аутор писао на јидишу, а потом је спис преведен на француски језик.

² Јожеф Дебрецени је псеудоним Јожефа Брунера (József Brunner), јеврејског писца који је у међуратном периоду био активан у књижевном животу у Суботици и који је преживео Аушвиц и још неколико нацистичких радних логора у Силезији. Године 1945. се вратио у Југославију и живео у Београду до своје смрти 1978.

³ У ову генерацијску групу спадају писци који су били „премлади да би имали одрасло поимање онога што се догађало са њима али довољно стари да би били ту за време нацистичког прогона Јевреја“ (Suleiman, 2002: 277).

везе са јеврејским жртвама Холокауста, али су Холокауст учинили темом свог књижевног рада. Они на сличан начин реагују на исто историјско искуство и позајмљујући од „различитих (уметничких, историографских, музеолошких) дискурса о Холокаусту поступке приказивања трауматских повести тематизују екстремно насиље које је подржавала држава током југословенских 1990-их” (Stejn, 2018:121).

Однос књижевног и историјског дискурса, односно између „оног што је могло да буде” и „оног што се заиста збило” веома је битан за поетику постмодернизма. У периоду постмодернизма начин писања историје изнова се проблематизује и дозвољава разноврсне комбинације, модификовања и прожимања. Чест случај постмодерног романа јесте „фалсификовање” историје или манипулисање историјским чињеницама у сврху стварања нових могућих светова, нових значења и читања. У доба вечите сумње и преиспитивања, историјске „истине” постају недовољне, непоуздане и варљиве, те им је потребна књижевна реч како би повратиле своју уверљивост и валидност. Тако *историјска метафикција* подразумева стално критичко преиспитивање историје и креирање књижевних текстова која су у својој бити дела фикције, заснована на историјским догађајима (Наџион, 1996). Слично томе, термин *аутофикција* означава фикцију сачињену искључиво од стварних догађаја и чињеница, а сковао је француски писац, теоретичар и књижевни критичар Дубровски како би описао поступак свог романа *Филс* (1977). Готово сви поменути аутори у свом проблематизовању страха Холокауста служе се овим поступцима обликовања (не)књижевне грађе. Ипак, у случају романа Давида Гросмана, Џејн Јолен, Филипа Давида и њихове репрезентације Холокауста, проналазимо нову технику која се не може разумети без увођења термина *магијски/магични реализам*. Неке од основних карактеристика *магичног реализма* јесу формирање фиктивног света који је близак појавном свету у којем живимо, спој чињеничне и фантастичне стварности, симултано усвајање дословне и алегоријске перспективе, као и преиспитивање фиксираних идеја о времену, простору и идентитету. Битна одлика *магијског реализма* јесте метафикција као наративни поступак својствен постмодернистичкој прози, док су неке од главних приповедних стратегија постмодерне метафикције: аутореференцијалност, поигравање тачкама гледишта, релативизовање и обезвређивање аутора, интертекстуалност, употреба иронијске дистанце према поступцима и догађајима итд. Писци користе ову технику да би оживели оне којих нема како би уз њихову помоћ покушали да дођу до истине, при чему им нарочито помажу следеће стратегије: „магија вербалног“ која замагљује границе између објективног и књижевног света, једноставан књижевни израз упућен одраслом читаоцу касног двадесетог века, понављање као наративни принцип, трансформација јунака, побуна против тоталитарних режима и етаблираних друштвених истина, карневализација, превласт Јунгове теорије *колективно несвесног* насупрот несвесном које заступа Фројд (Faris, 1995: 173–186). Венди Ферис закључује да је концепт магичног реализма значајна компонента постмодернистичке фикције која „трага за новим начинима приказивања неприказивог и несводљивог”

(1995: 185). Слично Кишу, спајајући фикцију и аутобиографско штиво, Давид се опредељује за сликање појединачних судбина, исповести и трауматичних искустава којима потврђује да зло постоји, вреба, чека свој тренутак и истовремено успешно измиче пред свим покушајима да буде до краја опредмећено или исказано постојећим језиком.

2. „Бука и бес историје” (Д. Киш)

На композиционом плану роман *Кућа сећања и заборав* се одликује комбинацијом нумерисаних и именованих поглавља са, на први поглед, не чврсто повезаном структуром (поглавља садрже поред оквирне приче о Алберту Вајсу, појединачне интригантне и дубоко несрећне исповести јевреја, као и вести из новина). Роман започиње звучно, хуком воза⁴ и фонолошком језичком конструкцијом *Бум-ћиха-бум-бум-ћиха-бум* која главном јунаку романа, Алберту Вајсу, не да мира. Ова ономатопејска мантра (бајалица или клетва) прогања га читавог живота, јер је везана за ситуацију у којој остаје без родитеља и млађег брата. У почетку порекло звука је потпуно непознато и недокучиво: „Тај звук... често се јавља. Воз у покрету. Точкови воза у покрету. (...) Покривао сам уши шакама, гурао главу под јастук. Ништа није помагало. Упорна, једнолична, бука није престајала. *Бум-ћиха-бум-бум-ћиха-бум*” (David, 2014: 11). У другој половини романа сазнајемо да он има тинитус, симптом буке у уху који нема физички узрок, већ потиче из главе и да за њега нема лека. Дакле, Вајс је приморан да живи са стално присутном буком која се појачава како време пролази и како се читалац упознаје са разноврсним покушајима да се зло објасни, са једне стране и са све већим бројем јевреја које прогони њихова прошлост и разара их „бес историје”, са друге стране. Задњи план романа, такође је обележен овим звучним ефектом, који сада има високо упозоравајућ тон и управља визијом која мноштво људи у колони у пратњи наоружаних војника доводи пред логорска врата изнад којих је натпис *ARBEIT MACHT FREI*. Ипак, аутор романа се одлучио да не заврши роман овом кошмарном визијом, нимало страшнијом од стварно проживљених трауматичних догађаја и посттрауматског искуства, већ је главном јунаку дозволио последњу визију смираја, искупљења и среће, „свет без зла” у којој је поново заједно са мајком, оцем и братом, пре но што ће бука у глави постати још јача. Звук клопарања воза, тј. буке региструје се као лајт-мотив, те се и сам текст може схватити као последица приповедања заогрнутог буком. Троп воза на сваком кораку блокира приповедача (можда и аутора) и открива му како ће се сви његови напори да се пронађе у сопственој прошлости и да раскринка разарајуће силе зла задржати на покушају.

⁴ Вероватно је за многе једна од првих асоцијација за Холокауст превоз људи у сточним вагонима до логора смрти. Анализирајући романе Е. Визела, Ј. Козинског, Д. М. Томаса, Ф. Давида и драму Х. Пинтера, у којима се јавља троп воза, Милица Карић долази до закључка да воз добија симболику трауме и смрти хуманизма у жанру књижевности Холокауста (2021а: 69-92).

3. „Застрашујућа нормалност зла” (З. Фројд)

Већ на почетку романа сусрећемо се са покушајима поимања природе зла, у којима се запажа оштра подвојеност између тезе о баналности зла и тезе да је зло космичко, ирационално и незауостављиво. Оне су изнедриле и различите струје у тумачењу зла, иако свако објашњење има исти циљ – помирење човека са постојећим, моћним и свеprisутним злом. „Разумети, значи и оправдати”, рећи ће један од Давидових ликова и још: „требало би измислити нови језик када се разговара о злу, јер се овим нашим начином говора и размишљања дубина зла не може исказати” (2014: 120).

Недокучивост ових проблема условила је тумачења која се ослањају на мистику, симболику и оностраност, за разлику од вере која се показала недо-вољним оруђем у ослобађању човека од самомржње и кривице без греха. Веома је интригантно објашњење које пружа незнанац са скупа „Злочини, помирење, заборав”, о постојању *дајмона - водича који иде уз нас и који се сећа нашег позвања*. Аутор је ову фантазмагорију свог лика нарочито подржао пажљиво ут-кавши његову итимну трауматичну коб у радњу читавог романа. Незнанац губи своје ближње на најапсурдније начине (уколико бисмо рекли да зло има смисла за хумор, онда би било то у овом случају), да би у једном тренутку Алберт Вајс сазнао да је *дајмон* стајао и уз незнанца када је изгубио живот у бомбашком нападу. Још једно тумачење зла, дао је најстарији лик романа, 90-огодишњак Емил Најфелд. Његова исповест нас води у Аушвиц, где је био члан „небеског одреда”, „црних гавранова” или зондероваца. Они су били задужени да жртва-ма угушених гасом поваде златне зубе, одвозе до пећи за спаљивање и њихов пепео товаре у цакове и бацају на ђубриште.

„Пре него што се догодило, нисмо веровали да је такво нешто могуће. А када се догодило, почели смо се навикавати на то зло, које нас је паралисало, одузело нам сву снагу, осим снаге за преживљавањем, а све оно што нам се некада чинило сулудим, неприхватљивим, немогућим, постало је и могуће и прихватљиво, јер је то била наша једина стварност. И из те стварности није било бекства, свака друга стварност била је укинута и непостојећа.” (2014: 140)

Најфелдово трауматично искуство превазилази план интимног и оставља могућност аутору да прошири кадар ове епизоде, па и читавог романа.

„Постављајући питање о суштини зла, односно стављајући га у контекст људске природе, он не говори само о Холокаусту који се догодио током Другог светског рата, него истовремено проговара и о страдањима свих невиних жртава током историје. Такође, он не нуди никакав коначан одговор, напротив, он као да оспорава све понуђене формуле које су оправдавале кроз разумевање и указује на две кључне ствари – одраз зла у добру или добра у злу кроз параболу о Сабатају Цевију, али и бола као суштинског ре-креативног принципа, односно као саме суштине постојања кроз причу о кући сећања и заборава.” (Arsenić, 2014)

И када трагамо за одговором на питање *сећати се зла или га заборавити* наилазимо на опозиције у мишљењу: Најфелд открива како је памћење страш-

није од заборава, док Вајс не пристаје на заборав, иако би памћење подразумевало бол. „У сабласној соби њујоршке куће која све памти, која читава његову јаву и његове снове, Вајс ће разумети да памћење има само један модус претрајавања у човеку: бол. Вајсов живот није друго до бол...” (Николић, 2017: 249) „Али, шта би он био без тога, без дубоко прожимајућег бола? У њему се чувају сећања на оца, мајку, Елијаха. Тај бол је све оно што је он сам, без тог бола он, Алберт Вајс, не постоји. А ни они до којих му је највише стало.” (David, 2014: 117) Пристајање на ту бол јесте прихватање своје кобне *другости*, али и чин „заборава” зла.

Ипак, задовољавајуће објашњење порекла и природе зла изостаје. Најфелд ће рећи: „Шта нам у свему што смо проживели недостаје? Нешто јако важно, за чим трагамо, узалуд трагамо. Недостаје смисао нашег страдања. А зло управо свему чега се дотакне одузима смисао.” (2014: 141). И овде долазимо до парадокса. Уколико је зло испражњено од смисла, како можемо очекивати од језика да га саопшти?

Бум-ћиха-бум-бум-ћиха-бум

4. *Нестајање* (пост)сећања

Књижевне верзије Холокауста и нацистичких злодела изнедрене из постсећања често на први поглед бивају лабаве, крће и недоречене, јер је место на које сећања упућују остало заувек неприступачно и неизрециво. Место сећања претвара се у *ехо трауме*, односно у *ехо сећања* (Matejić, 2012: 84-87), које упркос својој веродостојности буди сумњу у „истине” које саопштава, јер налазећи се „иза бесконачних слојева симболичких репрезентација (...) стварност бива нешто за чијим се додиром истовремено жуди, а коју је немогуће дотаћи услед низова (празних) репрезентација-означитеља” (Stojanović, 2012: 60). Сумња се повећава уколико се у обзир узме и теорија о „немогућности изражавања болног искуства” (Giergiel, 2017: 39). Такође, примећено је да „искуство трауме може узроковати нестанак говора, немост, што можемо повезати са чињеницом да екстремно искуство не може бити вербализовано” (Giergiel, 2017: 41).

Нестајање је још један од доминантних мотива романа, отелотворен на више семантичких планова, без чијег разматрања би ауторова идеологија остала недовољно расветљена. Најтранспарентније је приказано *нестајање као умирање*, најчешће насилном смрћу или самоубиством. Потом, региструјемо *нестајање као прелазак у неки други свет*, у неку другу паралелну стварност, тачније *уметност нестајања*, мађионичарски трик којим се одлази негде другде, постаје неко други, али који често имплицира и замку – немогућност повратка у реалност из које смо побегли. Трећи аспект *нестајања* јесте *нестајање рукописа* који садрже слово о злу или интервенција над њима – списи чији се рукопис мења, дописани или оскрнављени, што изнедрава уверење да се нешто не сме и не може изрећи или записати, да просто није дозвољено. Последњи аспект *нестајања* се може пренети на план писања о нестајању, али и на ре-

алну опасност да ће то писање у скорој будућности ослабити или изостати, што би била својеврсна победа зла. Према Бодријару заборављање јесте део истребљења (1991: 50) – онај вид *нестајања* који чини окосницу романа *Кућа сећања и заорава*. Морамо признати да је „неговање културе сећања неопходно ма колико невероватан и ванредан догађај да је у питању, најпре у оквирима породице, ужих друштвених заједница и најзад кроз највише облике институционализованог сећања” (Карић, 2021б: 78) како не бисмо упали у замку зла и дозволили да се нешто слично понови.

Уријел Коен, један од јунака Давидовог романа, којем није у досадашњим студијама посвећивано довољно пажње, репрезентативни је пример бића преплављеног страхом, кривицом и самомржњом. Родитељи његове мајке, успешни и поштовани лекари, пре но што ће их одвести у логор смрти, оставили су ћерку Елизу на чување човеку који ће их изневерити. Њихово страдање остаје донекле у сенци трауме коју ће преживети Елиза и њен син Уријел. Нежељено дете, последица злостављања и сликовања, одрасло је у четири зида без светлости и свести о спољашњем свету. Једина дистинкција између Уријела и животиње био је говор, те отуд неизмерни страх да ће и ту моћ изгубити. „Од најрнијег детињства прогонила га је мисао да ће одједном изгубити моћ говора и почети да заборавља речи, да ће речи почети да губе своја значења не би ли се на крају претвориле у гласове без икаквог смисла.” (2014: 120) Бивајући ослобођен из тамнице коју је називао својим домом, Уријел није могао да се ослободи себе и своје зле прошлости. Вечито одбациван од других, не наставши разумевање ни од кога, Уријел своју бол рефлектује у другости, али не изналази начин да је отуђи и да је се ослободи. „Шта онда у свему томе може да значи живот неког скрајнутог људског створа, некаквог странца у сопственом животу?” (2014: 122) Приморан да живи у сталном страху и грчу, раме уз раме са „утварним посматрачем” или двојником који се наслађује његовом болешћу и његовим сталним падом у мрак, Уријел неће моћи а да не осети самомржњу због „другога и другачијега”. Презирући онај део себе који чини разлику од других, иако свестан да та разлика није настала његовом заслугом ни кривицом⁵, Уријел живи колективно сећање Јевреја, с немогућношћу да га до краја вербализује и саопшти.

Поставља се питање колико је књижевност постсећања уопште читљива и прочитана. Часлав Николић примећује да „упознавањем са једном и другом просторијом, јунак заправо региструје савремену релативизованост теме Холокауста, која се баш у Кући могла учинити апсолутно прегледном, присутном, али у исти мах и апсолутно недоступном” (2017: 250). *Нестајање, пад у мрак, замрачивање* догађа се и читаоцима књижевности Холокауста. Према Роберту Иглстону (Robert Eaglestone), текстови о Холокаусту се не могу читати као „обични“ књижевни текстови, већ као текстови сведочанства који, с једне стране, описују ужас логора на реалистичан начин али, истовремено, користе специ-

⁵ Нешто слично осећа и Емил Најфелд који у преписци са Уријелом покушава да му помогне, али и да осветли позицију друге генерације: „(...) стид ће ме надживети као оног Кафкиног јунака, кривог без икакве кривице” (2014: 145).

фичне наративне стратегије које отежавају или онемогућују идентификацију читалаца са текстом, те на тај начин спречавају лако конзумирање текста или асимилацију ауторовог искуства (Eaglestone, 2004). Морамо се сложити са ставом Драгане Стојановић да у историографији 20. века Холокауст представља црну тачку, „која се небројено пута изнова и изнова ре-креира, реконструише и репрезентује у покушају бега од ужаса њене непредстављивости, несагледивости и неисказивости” (2012: 60). Чини се да је уметност на овом ризичном терену показала своје слабе стране. Своју немоћ у исписивању трауматичног и посттрауматичног искуства показују подједнако књижевност и филм. Телевизија је „иста црна рупа као и Аушвиц”, јер је њено егзорцистичко раскривање Холокауста само „јефтин начин” да се, „по цену неколико суза” (Водријар: 1991: 50), открије нешто друго, неки злодух вештачке, постхумне меморије. С друге стране, који ће медијум пре уметности моћи да барем делимично сачува од заборава (не)изрецивост (не)могућег сећања? „Књижевност постаје (по)етички знак да је, и поред увек присутне сумње и оправдања, историјски и политички злочин над човеком извршен. И зато књижевност, унутар епистемолошко-логичко-историјских апорија, провоцира и обавезује литерарним обликом прећутаног, сама постајући знак убијеног.” (Вошковић, 2015: 184)

5. (Не)моћ речи

Ако смо становишта да је траума заиста неизрецива, да се у дискурсима о сновима, визијама и најдубљим емотивним потресима нужно јављају лексичке и семантичке пукотине и да саопштавање снова, траума и сећања остаје увек крње и тиме непознаница за оног коме се саопштава, не можемо да се не запитамо да то није последица несавршености језика и људског говора.

Тема језика јесте једна од значајнијих када се говори о књижевној репрезентацији Холокауста. Милица Карић истиче како се после полемика о језику на коме се пише Холокауст може закључити да је то сваки онај језик којим су говориле жртве, да то није ниједан конкретан језик, већ да је то језик трауме. Колико је језик битан у књижевном стваралаштву доказао је Козински признавши како му је било немогуће да пише на матерњем пољском језику, зато што је тај језик носилац трауматског искуства и да је због тога одабрао да пише на „маћехином” енглеском језику, који му је донео могућност ослобађања од трауме. С друге стране, „Зихер у студији посвећеној роману Холокауста *The Holocaust Novel* (2005) каже да је било који постојећи језик импотентан да опише ужас’ (Зихер, 2005: 176), те да је неопходно да се и дан-данас трага за новим језиком и савременим начинима да се говори о неговорљивом” (Карић, 2021б: 76).

Пишући о Давидовом језику и стилу, Симонида Лончар (2020) запажа да је незаобилазна и посве крупна ставка, неретко лишена запажања и анализе у делу *Кућа сећања и заорава*, несумњиво пишчево прибегавање једноставном, каткад прозаичном и сажетом изразу, који, нехотице или са одређеном

намером, бива „употпуњен“ одсуством језгровитости на лексичком, а самим тим и на семантичком плану. Ауторов сведен израз и избегавање нарочитог „кићења“ и проширивања реченице дословно указује на „бег“ од удубљивања и дотицања свеприсутног проблема суштине и природе зла. Са друге стране, одабрана форма приватног дневника очито надокнађује недостајућу димензију дубине језика/говора/дискурса. Сходно томе, можемо закључити да је је језик трауме увек дубоко личан, индивидуалан, аутохтон – готово крик кога је тешко „превести“, али којем из тих разлога понајвише погодује књижевна форма исповести, мемоара, дневника и приповедање које почива на магијском реализму – баш оно што обележава књижевни рад Филипа Давида.

Језик именује, дефинише, опредмеђује, саопштава, расветљава и још много тога. Али, језик и унижава, кажњава, затамњује, сакрива и изокреће смисао и сл. Језик има моћ да се игра, да нешто веома битно учини апсурдним или ироничним. На пример, озлоглашен натпис исписан на улазима нацистичких концентрационих логора (Аушвиц, Дахау, Грос-Розен, Захсенхаузен и Терезинштадт), *Arbeit macht frei* је немачки израз који у преводу значи „рад ослобађа“. Колико језик може да буде привид, замка и парадокс илуструје именовање Уријела у спреси са његовим бивствовањем. Дословно име Уријел значи „Бог је светлост“, „Бог доноси светлост“ или „Божија ватра“. Стручњаци име Уријел преводе као моћ која је повезана с вољом за животом и са Светим Духом у свом његовом сјају. Ипак, одрастање у изолованој подрумској просторији и живот уз стално одбацивање и самомржњу може резултирати само тиме да се светлост угаси у мраку ума. У његовом случају, али и у случајевима Мише Волфа, Соломона Левија, Емила Најфилда и Алберта Вајса, региструје се моћ језика да страдалнике још дубље ставља у позицију криваца без кривице, као и о немоћи језика да их дефинише с оне стране зла. Они су доживели нешто несхватљиво, били су жртве, сведоци и починитељи⁶ немогућег зла. Дакле, језик њихове судбине може дефинисати само кроз негацију нормалности, чак негацију могућег, а како то често није довољно ту се показује његова мањкавост и немоћ⁷.

Уријел ће једном приликом рећи: „Само покаткад, речи могу постати мостови преко којих једни другима прилазимо“ (David, 2014: 151), док у дванаестом поглављу које је посвећено управо њему читамо редове:

⁶ Ева Хофман (Eva Hoffman) и Ангела Кухнер (Angela Kühner) се залажу за употребу термина *терет* и *траума* којима би се подвука дистинкција између постгенерације нациста и постгенерације жртава Холокауста.

⁷ Речи су понекад сувишне, чак њихово осуду (ћутање / тишина) може казати много више. Пример за претходно речено јесте филмско остварење *Обојена птица*, међународна копродукција црно-беле ратне драме из 2019. године. Филм је настао по сценарију, режији и продукцији Вацлава Мархоула (Václav Marhoul) и представља адаптацију истоименог романа Јержија Козинског. На фантастичан начин појмимо колико слика у односу на уметност речи може да учини искорак и колико је одсуство говора некада неопходно да би се „чула“ туђа бол (главни јунак припада 1,5 генерацији и не проговара ниједну реч током филма, уколико не рачунамо језиви крик који је испустио када су га ране закопаног у земљи кључале по глави).

„Много тога не може се исказати речима, речи су у највећем броју случајева заиста лишене сваког значења, постале су лажљиве. Требало би измислити неки нови језик, чист, неокаљан, који би имао јасноћу, дубину, снагу, који би био способан да изрази права осећања. Такав језик, прецизан и снажан, представљао би најјачу одбрану од зла. *Зло је ужасно моћно, страховито је моћно, али је и саморазарајуће (...)*” (2014: 120).

Утопијска идеја о стварању новог језика је изнедрила алтернативу – буку, као разарајући самодеструктивни моменат, али и музику која попут композиције локомотиве води читаоца кроз исповести Алберта Вајса, Соломона Левија, Мише Бранкова, Емила Нејфелда и Уријела Коена. Музика је највише везана за лик Мише Бранкова, професора музике, који је тек у позним годинама сазнао да су његови биолошки родитељи страдали у Јасеновцу. Настављајући давно започету очеву композицију, он покушава да реши проблем свог идентитета и да се поново сусретне са давно изгубљеним оцем. У том процесу схвата да би морао себе да интерпретира и дефинише унутар, њему недовољно познатог, јеврејског, хасидистичког и кабалистичког културног и религијског регистра. Недовршена композиција постаје његова опсесија, али тек пошто је проучио кабалистичке песме био је у стању да створи „молитву” која брише границе између прошлости и будућности и којом се „отварају капије времена”. Једне ноћи Миша посматра како мноштво људи улази у незасито гротло возила, међу којима види и своје родитеље. Та кошмарна визија није била одговор за којим је трагао. Говор је још једном опредмећен, изокренуо се у апсурд, вука у мук: „Он повика што је гласније могао али никакав звук не напусти његове усне” (David, 2014: 110). Руководећи се Рабиновим ставом да је „музика душа универзума” и својим најинтимнијим осећањима, Миша је отишао на Старо сајмиште и ставио букет цвећа на хумку: „Стајао је тако неколико тренутака без речи. Затим је из футроле коју је носио под руком извадио виолину. Засвирао је мелодију *Кад сване дан*, онако како ју је записао његов отац Аврам Волф, са делом који је он, Миша Волф, његоц син, дописао. Била је то сада завршена, заокружена мелодија, испуњен дуг према оцу али и према свима који су са овог места отишли у смрт.” (David, 2014: 111)

Рад завршавамо стиховима из романа *Кућа сећања и заорава*, који су у филму *Кад сване дан* (2012) још више добили на значају, будући да њима гласови мртвих проговарају и казују више но што живи могу говором да формулишу. Језик постаје слика и тон, исконска поезија, свеprisутно сећање, колективна свест, медијум између непосредног трауматичног искуства и посттрауматског стања друге генерације, свет без заорава, предзнање о невероватној рушилачкој моћи зла и нада да ће се зло ипак надвладати:

*Кад сване дан
И мртви пробуде се
И зора нова дође
И прође ноћ*

*Бићемо ту
Кад сване дан
И прође ноћ...*

Литература

- Arsenić, V. (2014). *Život nakon Holokausta – Filip David: Kuća sećanja i zaborava*. Retrieved from <https://radiogornjigrad.wordpress.com/2014/12/28/zivot-nakon-holokausta-filip-david-kuca-secanja-i-zaborava/>
- Bodrijar, Ž. (1991). *Simulakrumi i simulacija*. Novi Sad: Svetovi.
- Bošković, D. (2015). *Zablude čitanja*. Beograd: Službeni glasnik.
- Giergiel, S. (2017). Govoriti čitanjem nije isto što i čutati. *Српски језик, књижевност, уметност*, књ. 2, Тишина, 39-48.
- David, F. (2014). *Kuća sećanja i zaborava*. Beograd: Laguna.
- Eagleton, R. (2004). *The Holocaust and the Postmodern*. Oxford: Oxford University Press.
- Карић, М. (2021 а). Троп воза као симбол трауме у књижевности холокауста. *Лунар: Часопис за књижевност, језик, уметност и културу, година XXII / број 76 / 2021*, 69-92.
- Карић, М. (2021 б). Шоа/холокауст: књижевнокултуролошки одговор. У Д. Бошковић и Ч. Николић (Ур.), *Јевреји: Српски језик, књижевност, уметност: зборник радова* (стр. 77-92). Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.
- Лончар, С. (2020). Антитетички однос теме и наративног стила у роману "Кућа сећања и заборав" Филипа Давида. Retrieved from <https://pulse.rs/kuca-secanja-i-zaborava/>
- Matejić, J. (2012). Diskurs postgeneracije. Sećanje i identitet potomaka počinilaca i žrtava Holokausta. *Filozofija i društvo XXIII (3)*, 78-90.
- Николић, Ч. (2017). Кућа сећања и заборав Филипа Давида: књижевност, памћење и смрт. *Poznańskie Studia Slawistyczne 12*. Poznań 2017. Publishing House of the Poznań Society for the Advancement of the Arts and Sciences, 241-258. Pdf.
- Палавистра, П. (1998). *Јеврејски писци у српској књижевности*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Stejn, V. (2018). Sećanje na Holokaust u jugoslovenskoj i postjugoslovenskojknjiževnost i: transnacionalne dimenzije traumatskih sećanjana Balkanu. U M. Lošonc i P. Krstić (Pr.), *Holokaust i filozofija* (str. 103-130). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Stojanović, D. (2012). Reprezentacija kao polje nemoći (i) konstrukcije sećanja. U M. Sebić (Ur.), *Naša mesta – geografija sećanja i zaborava* (str. 60-63). *Nova misao, časopis za savremenu kulturu Vojvodine br. 16*.
- Suleiman, S. R. (2002). The 1.5 Generation: Thinking about Child Survivors and the Holocaust. *American Imago 59 (3)*. 277-295.
- Faris, W. B. (1995). *Scheherazade's Children: Magical Realism and Postmodern Fiction. Magical Realism: Theory, History, Community*. Durham, NC and London: Duke University Press, 163-190.
- Наћион, Л. (1996). *Poetika postmodernizma*. Novi Sad: Svetovi.

Jelena Veljković Mekić

**THE (LACK OF) POWER OF LANGUAGE
AS A DEFENSE AGAINST EVIL IN THE NOVEL *THE HOUSE
OF MEMORY AND OBLIVION***

In the novel the *House of Memory and Oblivion*, Philip David questions the origin and nature of evil and tries to understand how it is possible to live in a world that allowed the Holocaust and the suffering of innocent people. Aware of the imperfection of human nature, man's weakness and humility in the face of the «terrifying commonness of evil» (Freud), the author tries to fathom, at least as much as it is possible for one person, the surprising connections between the evil experienced, memory, forgetting and language. In attempts to liberate man from self-hatred and guilt without sin, interpretations related to the reconstruction of intimate experiences and the deconstruction of language and post-traumatic discourse were born. Similar to Kish, combining fiction and autobiographical reading, David opts for painting individual destinies, confessions and traumatic experiences that confirm that evil exists, lurks, waits for its moment and at the same time successfully evades all attempts to be objectified or expressed in existing language. Through semantic analysis, the work aims to answer the question of the strength and limitations of language and to decipher how this novel becomes a kind of testimony to the author's utopian idea of creating a «new language» as the strongest possible defense against evil.

vmjelena@yahoo.com

Милана Гајовић

Универзитет у Београду

Институт за филозофију и друштвену теорију

ОДНОС ИЗМЕЂУ ДЈЕЧЈЕ ТРАУМЕ И ЛИЧНОГ ИДЕНТИТЕТА: (НЕ)МОГУЋНОСТ ДОСТИЗАЊА СОПСТВА (МЛИЈЕЧНИ ЗУБИ, ЛАНА БАСТАШИЋ)

У збирци прича „Млијечни зуби” Л. Басташић тематизују се трауме у току одрастања у патријархалној култури насиља, у којој се афирмишу снага и „ирационални ауторитети” (Е. Фром). Највећи дио прича за тему има широк спектар насиља (психичко и физичко) које над дјецом спроводе родитељи и родитељске фигуре, као и потребу да се о дјечјим траумама проговори како би се отворио простор за њихову интеграцију. У том контексту фикција постаје простор у оквиру ког дијете као најбеспомоћније биће има језичку моћ да трауматске садржаје своје свијести уобличи у кохерентан наратив, за шта у реалности нема капацитете. Језик је кључно средство у признавању искуства жртве и гаранција успостављања Другости, која се супротставља ригидном патријархалном и религијском дискурсу, заснованом на неупитној послушности ауторитетима. Отуд се моћ језика врхуни у његовој способности да освјетљава страшну истину жртава и да проширује границе људског искуства кроз саживљавање с Другим, како би страшне физичке и психичке посљедице које траума оставља биле видљивије.

Кључне ријечи: *Млијечни зуби*, Лана Басташић, дјечја траума, *ирационални ауторитет*

1. Појам дјечје трауме

У оквиру теорије о афективној везаности у психологији говори се о неопходности успостављања здравог примарног односа дјетета с другим људским бићем (с родитељем или неком родитељском фигуром) како би оно могло да изгради повјерење у властиту вриједност и у спољњи свијет. Уколико је дати примарни однос нарушен, дијете може осјећати застрашујућу беспомоћност, страх и ужас. Траума је страшни догађај или низ догађаја који нарушава човјек систем психолошких одбрана. У дјетињству је реакција коју траума изазива посебно снажна стога што „[т]рауматски догађаји уништавају жртвине основне претпоставке о безбедности света, позитивној вредности самства и смисаоном поретку стварања” (Херман 2010: 95).¹ Дакле, дјечја траума може

¹ „[ч]ини се да је траума много више од патологије или просто од болести рањене психе: она је увијек прича ране која запомаже, која нам се обраћа из потребе да нам саопшти стварност или истину која у супротном није доступна. Ова истина, у свом накнадном појавном облику и закашњелом обраћању, не може се повезати само с оним шта се зна, већ такође и с остацима непознатог у нашим поступцима и у нашем језику [прев. М. Г.]” (Карут 1996: 4).

оставити огромне и страшne посљедице на развој појединца зато што она разара повјерење; такође осујећује потребу за виталистичким откривањем свијета и отварањем ка другима – „Наиме свака траума, као и превише интензиван и дуготрајан стрес покрећу систем везаности и истовремено смањују жељу за истраживањем, радозналост, а последично и способност да се ментализује” (Стефановић Станојевић, Тошић Радев, и Богдановић. 2018: 68). Касније у животу жртва трауме може избјежавати блиске односе с другим људима, а, самим тим, и жељу да развија способност да боље разумије властите и туђе мисли и осјећања, што су способности које се налазе у основи вјештине ментализације. Аутори попут Габора Матеа и Басела ван дер Колка у својим радовима испитују широк спектар физиолошких оштећења које изазивају трауме настале усљед злостављања и занемаривања у дјетињству, али и у каснијем животу. Ове узроке Мате доводи у везу с каснијим настанком тешких болести (тумора, аутоимуних болести и др.) стога што стрес² ослабљује имунолошки систем појединца, као и способност да очувамо своје аутономне границе, да осјетимо и уравнотежено препознамо и испољимо властита осјећања и др. Он такође повезује ове узроке с проблемима зависности и с поремећајем пажње АДХД.

Родитељи и старатељи најчешће имају апсолутну моћ у животу дјетета, што потврђују религијске³ и друштвене структуре. Патријархат афирмише негативне ауторитете, који имају моћ захваљујући сâмој друштвеној улози, независно од својих квалитета и заслуга. Они су први модели у животу дјетета и кроз однос с њима оно ствара примарну слику свијета коју касније с више или мање успјеха може мијењати или одбацити. Уколико родитељи злостављају дијете (физички или психички), оно нема капацитет да освијести насиље које трпи стога што не може да појми да му чини зло онај од кога у потпуности зависи – дјеца „нису способна да дају објективну процену понашања својих родитеља. Ако га лоше третирају, дете ће, у већини случајева, закључити да је то због тога што оно није добро [...] подизана без љубави, деца временом почињу да верују да је њих немогуће волети” (Пек 1991: 63). Такви *ирационални ауторитети* (Е. Фром), који подвлашћују своју дјецу и који своју моћ намећу као природну и унапријед задату, своје потомке осујећују у физичком и психоемотивном развоју, и у процесу изградње личног идентитета – „У друштвеној структури у којој је *зависност* човека, његова послушност, на вишој цени од његове слободе, ауторитарна карактерна структура, тј. потчињеност ирационалним ауторитетима, раширена је појава” (Тадић 1987: 89).⁴

² „Стрес је психолошка реакција која се одиграва у организму када је суочен са претераним оптерећењем својих механизма одбране, били они биолошки или психолошки. Он је покушај да се одржи интерна биолошка стабилност” (Мате 2019: 224).

³ Старозавјетна заповијест која проповиједает поштовање оца и мајке утврђује неспорност њихових ауторитета и не дозвољава дјетету да преиспитује поступке својих родитеља, чиме му се одузима способност критичког преиспитивања оквира стварности који му је унапријед постављен, а самим тим и слобода у изградњи личног идентитета.

⁴ Истински ауторитет је онај који употребљава своју моћ како би другог човеку омогућио да стекне своју независност, те да развија цјелокупну личност; онај који је по Платону истински праведан – „За Платона, сваки ауторитет је заснован – или би барем требало да буде – на Правди

У збирци прича *Млијечни зуби* Лана Басташић тематизује трауме које произлазе из насилног понашања родитеља и старатеља (али и других ауторитета) у животу дјете. Дакле, свјесни и одговорни дјелатници над дјецом спроводе различите форме насиља, и то кроз физичко и психичко злостављање и занемаривање – које се креће у опсегу од вријеђања, омаловажавања, ударања, неуважавања основних емоционалних потреба – па све до инцеста (у причи *Зубић вила*), који представља најтежи вид нарушавања тјелесног и психичког интегритета дјетета. Како оно нема способност да препозна насиље које доживљава на когнитивном нивоу, оно може почети да емоционално потискује оне аспекте стварности који су угрожавајући; од њих се нпр. може дисоцирати тако што престаје да осјећа један спектар осјећања (попут туге, страха или бијеса) како би преживјело непојмљиве околности. Дијете без нечије помоћи не може овладати способношћу ментализације. Када одраста без сигурног простора, за њега је касније у животу отежан процес освјешћивања и излечења трауме. Услед дуготрајне трауме интензитет дјечјих „одбрана може бити толико јак да деца изгледају изузетно повучено или дехуманизовано” (Стојиљковић 2015: 106).

Нездрави породични и друштвени системи се одржавају кроз завјеру ћутања, којом се прећутно потврђује круг насиља и зла. Отуд је језик којим се о том насиљу говори начин да се жртвама на првом нивоу призна валидност искуства (жртви је услед механизма трауме, попут дисоцијације, потискивања или рационализације, тешко да касније освијести и прихвати страшно сјећање). Премда дјеца немају способност да освијесте трауму и да о њој говоре, поготово ако је њихов породични систем изграђен на лажима, обманама и неповјерењу, у умјетности она добијају прилику да о њој говоре на естетски уобличен начин. Дати ликови су у овом књижевном дјелу мање или више способни да директно испричају своју животну причу, тако да читалац стиче увид у опустошеност њиховог унутрашњег свијета, дезинтеграцију свијести, утрнулост осјећања, беспомоћност, преузимање кривице итд.

У *Млијечним зубима* Лане Басташић дјеца имају већу или мању способност да говоре о својим траумама. На тај начин се у књижевности освјешћује лице појединачног људског бића наспрам митологизоване слике породице која најприје има политичку и идеолошку функцију. Породични систем је микро-слика насилне друштвене структуре, те у овим причама можемо видјети како изгледа одрастање дјете у нездравом и спутавајућем окружењу.

2. Наративно уобличење трауме

У оквиру когнитивне наратологије говори се о наративу као оруђу мишљења (Дејвид Херман о томе пише у свом тексту *Прича као оруђе*

и Правичности. Све друге форме ауторитета нелегитимне су. У пракси то значи да су нестабилне, непостојане, тренутне, пролазне, случајне. Оне су ништа друго до псеудоауторитети. У стварности, свака моћ која не почива на Правди не почива ни на једном ауторитету у правом смислу речи” (Кожев 2016: 57–58).

мишљења) и језику као важном средству у обликовању властитог *наративног идентитета* (Пол Рикер). Дјеца, поготово она млађег узраста, због својих психофизичких ограничениости немају способност да вербализују трауматска искуства (Стојиљковић 2015: 113), што је истински тешко чак и одраслим људима. Бесел ван дер Колк у својој важној књизи *Тијело све биљежи* (*The Body keeps the Score*) говори о физиолошким промјенама у мозгу људи који су проживјели трауму. Опсег функционисања Брокине зоне, која је задужена за говор, битно се смањује након трауме:

„Брокина зона је један од центара за говор у мозгу који је често захваћен код пацијената који су доживјели шлог, када је онемогућено снабдијевање крви те регије. Без функције Брокине зоне не можемо пренијети своје мисли и осјећања у ријечи. Наши налази скенера показали су да је Брокина зона престајала да функционише кадгод су се појављивали флешбекови. Другим ријечима, имали смо визуелни доказ да се посљедице трауме нужно не разликују – и могу да се преклопе са – посљедицама физичке озљеде попут шлога [прев. М. Г.]” (Ван дер Колк 2014: 56)

Он такође истиче – „Свака траума је превербална” (Ван дер Колк 2014: 56). То значи да се приликом доживљавања страховитог искуства враћамо у примитивне системе функционисања свијести, којима недостаје виши степен когниције и који су, самим тим, ближи дјечјем нивоу развоја. Такође, постоје чисто физичка сјећања која се памте на тјелесном нивоу, без вербалног уобличења. Све то отежава исказивање трауматског искуства, с тим што је то дјечи најтеже.

Важни кораци у изљечењу трауме су: препознавање потиснутих емоција и како се то потискивање испољава на тјелесном нивоу, способност проживљавања, а касније и именовања датих емоција и вербализовање властитог искуства. Само исказивање трауме, наравно, није довољно да би се она превазишла нити је њено потпуно изљечење икада могуће.

У психотерапијској пракси дјечи се омогућује да на различите начине исказују трауматске доживљаје (кроз бајке, игру, цртеже и сл.) стога што она немају могућност да јасно и заокружено говоре о своме дјетињству, и то нарочито она млађег узраста која су трпјела дуготрајну трауму. Дјечје исповијести у књижевном тексту отварају могућност читаоцима да освијесте тешку тему попут ове стога што је у друштву „злостављање деце [...] и даље табу тема” (Роловић 2010: 13). Књижевност отвара врата приватног простора породичног дома и освјешћује истину која се прикрива ради одржања конформистичке идеалне слике о себи и властитој друштвеној заједници.

У *Млијечним зубима* приповиједа се о дјечјим трауматским доживљајима посредно у трећем лицу или дјеца о њима говоре у првом лицу. У њима се види да дјеца располажу с мање или више свјесности о ономе шта им се догађа, о себи, али и о другима. Дјечје исповијести представљају уобличене наративе, а дјеца често располажу већим знањем него што је то у складу с њиховим узрастом и с њиховим психоемотивним капацитетима, што утиче на утемељеност

њихове мотивације, али и на естетску вриједност сваке од прича. Ауторка се поиграва и језичким варијететима, тако да су неке од прича написане на екавском изговору, а већина на ијекавском, чиме се индиректно показује да жртве говоре истим језиком који их спаја на постјугословенском простору, на коме се афирмише насиље у јавном дискурсу.

Сâм наслов збирке упућује на процес сазријевања. У примитивним културама су зуби имали посебну симболику – „Зуби нису само природна оруђа везана за исхрану, већ и важни показатељи релативне зрелости и напредовања детета” (Требјешанин 1991: 192). Наслов збирке упућује на болни инцијацијски процес сазријевања дјецe, која су принуђена да се на суров и застрашујућ начин растану са својом безбрижношћу зато што живе у средини која је затворена, препуна мржње и насиља – и зато што их злостављају они људи од којих зависе и који имају моћ над њима. Као мото на почетку збирке послужио је цитат из романа Георгија Господинова, *Физика туге*, у коме се каже да на почетку свега стоји дијете бачено у подрум. Тиме се индиректно казује о дубоко потиснутој дјечјој трауми и о завјери ћутања у вези с њом која је свеприсутна. Коријен насиља налази се у мучењу беспомоћног дјетета, што се у свим културама афирмисало на различите начине. У њима се дијете посматрало као неоформљено биће, које је слабо и које тек треба да постане човјек у току развоја; оно је посматрано као потлачено (Требјешанин 1991: 237), чиме се негирала јединственост његовог осјећаја и доживљаја.⁵

У овој збирци прича Лане Басташић доминантне су теме казивања истине жртава ради освјешћивања трауме, постојање насиља које се на колективном нивоу потискује и не признаје али и стицање снаге да се дати догађаји превазиђу и да се дијете у току процеса изградње личног идентитета удаљи од негативних ауторитета, те да преузме одговорност за свој животни пут. Отуд је у пролошкој причи *Шума* прва реченица: „Требало ми је доста времена да задавим тату” (Басташић 2020: 9). Алегоријски оквир ове збирке представља потреба да се на симболичком плану „убију”, тј. одбаце негативни ауторитети, као и патријархалне друштвене норме и васпитање које се индоктринацијски намећу дјечи.

Спољашњу композицију збирке чини дванаест прича. У основи свих прича налази се прећутни или отворени сукоб између дјецe и негативних ауторитета. Карактеризација ликова није црно-бијела, већ се приказује сложеност дјечје психе и како је често дјецa својим насилним понашањем одражавају насиље у породици и у друштвеној заједници чији су дио.

2.1. Однос између трауме и *ирационалних ауторитета*

Сви (анти)јунаци у овој збирци су неименовани. Тиме се индиректно указује на њихову мање или више успјешну изградњу личног идентитета у току

⁵ „Током дуге историје у многим културама, *дете* је схватано као незрело, несоцијално, неодговорно биће, као умањена копија одраслог људског створења, а *детињство* као универзалан, природан, биолошки детерминсан пут преображавања 'малог дивљака' у одрасло, зрело друштвено биће” (Требјешанин 1991: 7).

одростања и живота уопште. У том смислу је важан покушај сваког дјетета да се постави у односу на ауторитете који га окружују, те да пронађе своје мјесто – „Пуна слобода и независност постоје само кад индивидуум мисли, осјећа и одлучује за себе” (Фром 1986: 117). Неки од њих успијевају да се одвоје од ауторитета, а неки не успијевају да надиђу њихова и друштвена ограничења. Приповједачи у овој збирци говоре у различитим језичким регистрима (који зависе и од њихове старости и особина). Поигравање формом приповиједања (приповиједа се и у првом, и у другом, и у трећем лицу) показује да се може о траумама говорити на различите начине, али да сви могу побуђивати једнак степен саосјећања.

У првој причи *Шума* кључан је сукоб између јунакиње и заједнице у којој се налази, а који се симболички разрјешава њеном одлуком да убије свога оца (што сазнајемо већ у првој реченици). Дјевојчин живот је уоквирен судбином њенога оца, који је прећутно избачен из друштва јер има проблем с менталним здрављем – „Тата је био депресиван, само што се тада та ријеч није користила” (Басташић 2020: 10). Могло би се проблематизовати питање с колике временске дистанце дјевојчица приповиједа и откуд јој накнадно знање које припада одраслој особи зато што га нема подједнако у свим случајевима када се оглашава у времену у ком приповиједа (као нпр. када посматра оца у шуми док се самозадовољава, она каже: „Касније сам схватила да је то било нешто друго, да је тата радио себи оно прљаво, оно што тјера сеоске барабе и пијандуре да наскачу на градске цуре кад се увече враћају с вашара” [2020: 11]).

Сам чин убиства оца има алегоријско значење и тиче се потребе да се појединац одрекне границе која се дјеци у току одрастања успоставља тоталитарно (ту границу би у Лакановом тумачењу означавао појам *Име Оца*, који се односи на ону фигуру која из свијета природе дијете, у процесу социјализације, уводи у област културе и језика), али је на нивоу основног значења саме приче слабо мотивисано. Отац је и физички болешљив, слаб и непрестано одустан. Највише времена проводи у шуми (као симболу несвјесног, нагонског – Фројдовога *Ида* и Јунгове *Сјенке*) – као простору забране, у коме се јавља необуздана сексуалност (која је табуизирана у друштву), оличена у очевом самозадовољавању. Његова ћерка сексуалност посматра као нешто тајно и прљаво, а тако се говори и о менталној болести. У овој причи је отац тај који симболизује природу и несвјесно, док је дјевојчица та која својом вољом улази у оквире друштвене заједнице. Након што га дјевојчица убија, она казује – „Гледао је кроз мене, као биће без језика, без мисли. [...] Иако је био без свјести, нешто се у њему копрцало, није хтјело да га напусти, жилаво и слијепљено, дубоко унутра. А онда је, наједном, само одустало” (2020: 13). Шума се описује на сљедећи начин: „Ту су се криле глисте и кртице, сљепићи и гусјенице, мрави и бубашвабе. Све се повлачило, скривало и вребало гоњено примарним нагонима. Сав се тај срамотни живот успињао слободно, дивље, без ријечи, уз отровне гљиве и велико, запетљано коријење” (2020: 11).

Мајка и ћерка остају без хране зато што их постепено избјегавају сви становници мјеста у ком живе. Очево одсуство их прогони. Ћерка преузима

одговорност за породицу тиме што одстрањује слабост коју друштво стигматизује. Ментална болест и сексуалност посматрају се као мрачна другост, што указује на конзервативност те средине у којој не постоји свијест о Другом као људском бићу. Не постоји директна, јасна и отворена комуникација, већ се ћути о темама које ремете привидну стабилност заједнице, тако да дјетету преостаје да на свој незрео начин покушава да их протумачи и да се суочи са свијетом. Стога дијете наставља круг насиља, убија свога оца – како би га се ослободила, али и како би заједницу растеретила различитог човјека који пријети да наруши њену привидну равнотежу – „Све док отац живи, његова је воља једини закон, а нада у самосталност и независност је, свјесно или несвјесно, повезана с надом у очеву смрт” (Фром 1986: 43). У том контексту се може тумачити епилог приче у ком се јунакиња враћа кући, гдје мајка опчињено гледа сапуницу и вечера у миру.

Ради очувања идеализоване слике породице ислучује се увид у огроман распон проблема с менталним здрављем, и све оно шта представља специфичност појединачног људског искуства. Постојање породице саме по себи постаје циљ, а не изграђивање личног идентитета, аутономије – и прије свега емпатије. Да би се одржала дата слика, потребно је учествовати у завјери ћутања о ономе шта се крије иза паравана нормалне породице – „Параван нормалне породице” је посебно штетан за дете јер га нагони да негира вредност својих осећања и опажања. Готово је немогуће да дете развије снажан осећај самопоуздања уколико стално мора да лаже о томе шта осећа и мисли. Осећање кривице га тера да преиспитује да ли му људи верују” (Форвард, Бак 2010: 79). На тај начин се афирмише неаутентичност и изградња пожељне персоне (Јунгов термин којим се означава начин на који се појединац представља у јавном простору). Тако се дијете препушта самовољи оних који имају надмоћ над њим.

И у причи *Кругови* говори се о насиљу, само што се о њему говори у контексту школе и односа између ученице и професора физичког који је немилосрдно вербално злоставља и понижава пред другима. Назив приче се може тумачити у контексту кругова насиља који произлазе један из другог у друштву у ком се не његује емпатија. Професор јунакињу тјера да истрчи неколико кругова на часовима физичког иако она то не може. Она је благо расијана и неповезана са својим тијелом („[М]оје тијело одбија да прати прецизне наредбе” [Басташић 2020: 78]).

Уводна реченица је важна зато што се у њој види како се у дјевојчици из осјећаја срама и беспомоћности окреће ка мржњи и ствара увјерење о спољњем свијету као непријатељском – „То сунце је јако и ја ћу га се заувјек сјећати као тиранина” (Басташић 2020: 77), што значи да је ова прича испричана као накнадно сјећање, у ретроспекцији и да је то сјећање које има важно мјесто у њеном уму.

Сунце освјетљава ране од првог бријања и промјене на њеном тијелу које јунакиња доживљава као деформисано. Она, између осталог, мислећи на професора, каже: „Понизиће ме као тијело” (Басташић 2020: 79); себе види као тупаву и и безначајну (Басташић 2020: 77), док јој се друга дјевојчица руга због изгледа.

Она је свјесна неутемељености ауторитета свога професора – „Сав његов смисао лежи у дувању у ту проклету пиштаљку” (Басташић 2020: 78). Мржња према њему је испуњава топлином. Иако нема кондиције, она мотра истрчати цијели круг. Њено приповиједање је пуно бијеса, потиснуте анксиозности из немоћи да се уклопи и да се повеже с другима; она је пуна мржње и према професору и према другима који потенцијално свједоче њеноме понижењу. Из мржње произлази насиље и жеља за осветом. Дјевојчица у епилогу приче остаје заглавана у професора који се гуши због бомбоне коју је појео након што јој се ругао и након што је тјерао да једина истрчи још кругова и након часа. Она се у тој ситуацији коначно осјећа надмоћно. До краја приче нећемо сазнати шта ће се десити, али с обзиром на то да она размишља о томе како ће оправдати своје нереаговање, намеће се закључак да ће пустити професора да се угуши.

У причи *Хџеб* такође је приказана дезинтеграција слике о себи (селфа) јунакиње и начин на који се дјевојчице још од дјетињства објективизују у патријархалном друштву, у ком је женска сексуалност потиснута, док се мушка афирмише кроз надмоћ и силу. Јунакиња приче нема реалну слику о себи. Она себе види деперсонализовано (издвојену од себе саме). Свој одраз у огледалу посматра на сљедећи начин – „Огледало је малено, његове ивице ти сијеку ноге изнад кољена и једно раме” (Басташић 2020: 71).⁶ Доминантни осјећај властите индивидуалности јунакиње нескладан је – „Распарчаност у свести спречава уобичајену интеграцију знања, памћења, емоционалних стања и телесних доживљаја. Распарчаност унутрашњих представа самства спречава интеграцију идентитета. Распарчаност унутрашњих представа других особа спречава развој поузданог осећања независности у односима с њима” (Херман 2010: 180). Она гризе своје нокте до коријена јер „[т]ај бол је бол границе, тамо гдје престаје месо, а почиње крв” (2020: 72).

Дјеца која имају назнаке или дијагнозу поремећаја пажње АДХД имају распарчан ум зато што је „ум морао бити фрагментисан да би фрагментирао бол” (Мате 2021: 24) и да би тај бол постао подношљив. Габор Мате овај поремећај повезује с недостатком здраве привржености родитеља који поштују емоционалне и физичке границе свога дјетета и његов емоционални бол, што усљед повишеног нивоа стреса доводи до анксиозности и осјећаја празнине. Дјеца и људи с овим проблемом „[н]ајчешће су чврсто уверени у то да су њихови проблеми последица фундаменталне, непоправљиве мане њихове личности” (Мате 2021: 22). Не можемо рећи да дјевојчица има дијагнозу поремећаја пажње, али злостављање и занемаривање могу изазвати последице које потпадају под овај поремећај у некој мјери. И у причи *Кругови* огледа се у неким сегментима слична карактеризација главног лика (најприје у раздвојености између тијела и свијести о себи – у осјећају сопства; као и у болној раздвојености између начина на који себе видимо и на који начин нас виде други).

⁶ Сексуално sazријевање тијела је табу тема. У вези с тим дјевојчица нема с ким да разговара – „Плаши те твоја шума јер си увјерена да је друге дјевојчице немају” (Басташић 2020: 71). Приповиједање у другом лицу ствара ефекат постојања саговорника који се обраћа јунакињи, али и упућује на подвојеност у њој самој. Она себе опажа са стране и није стопљена са сликом о себи – као да њено тијело није саставни дио ње.

Њен пољуљани осјећај сопства, између осталог, узрокује отац својим забранама у вези са сексуалношћу, због чега она своје тијело посматра као нешто прљаво и као да јој не припада. Његове ријечи задиру у границу њене здраве виталности и постају инцестуозне на емоционалном нивоу (отац је питао да ли жели да постане курва када порасте зато што је средила обрве, а њено лакирање ноктију доводи у везу с потенцијалном трудноћом).⁷ Како њене потребе нису испуњене, она се осјећа неадекватном, нема утемељену свијест о сопству и о властитим границама.

Када јој мушкарци додају на улици, она се осјећа посрамљено и присиљава себе да истрпи насиље. Мушка агресивност се афирмише на друштвеном нивоу, гдје је, као и у приватном домену, жена сведена првенствено на тјелесно. Град се описује као „кошница очију” (2020: 73), која је несигурна и гдје нема никога да је заштити. Она је сведена на тјелесност – „И успјела си, сада си само одраз који хода низ улицу, оно тијело из огледала, али без тебе у њему. Тијело које је виђено, додирнуто, изговорено, опсовано, исмијано ухваћено” (2020: 74); које се тресе „у своје двије димензије као изгужвана новчаница на вјетру” (2020: 75). Она осјећа сигурност само у очевом загрљају, у коме се заправо смањује јер јој он даје оквири свијета.⁸ Она нема свијест о себи, већ свој идентитет гради кроз однос с оцем и од њега не успијева да се одвоји (они се налазе у уплетеном односу у коме нису аутономна људска бића стога што отац насилно задира у њене границе). Иза оца се налази подршка цјелокупног друштва које жене подстиче да се стиде свога тијела, а насилнике охрабрују да поступцима и ријечима злостављају. На идејном плану је јасна ангажована тенденција цјелокупне збирке Лане Басташић. У њој се проговара о темама које су суштински важне, како би се освијестиле и како би се жртве заштитиле.

У причи *Зубић вила* злостављана дјевојчица, која нема менталне и вербалне капацитете да истински освијести страшну трауму коју проживљава – казује о инцесту који је доживјела на незрелом дјетињем нивоу у форми разговора са стручњаком који је наводи да исприча причу.⁹ Она казује о свом застрашујућем искуству кроз одбрамбене механизме – користи моћ замишљања; причу о бајковитој Зубић вили њена психа користи како би се одбранила од непојмљиве реалности. Дјечја способност маштања обиљежена је двострукошћу:

⁷ „Прикривени инцест се дешава када дете постане објекат родитељеве привржености, љубави, страсти и преокупације. Родитељ, кога мотивишу самоћа и празнина настале у хронично проблематичном браку или партнерском односу, од детета прави сурогат партнера. Граница између здраве и инцестуозне родитељске љубави бива прекорачена када тај однос са дететом има за циљ да задовољи родитељеве а не дететове потребе” (Адамс 2011: 21); „Дете се осјећа као објекат, а не као особа. Никад се не испуњавају његове истинске потребе за љубављу, негом, безбедношћу и поверењем. Што је још горе, дете је наведено да верује да му те потребе јесу задовољене. То је суштина повреде у прикривеном инцестуозном односу, заједно са траумом услед тога што је тај однос проткан неадекватном сексуалном енергијом” (2011: 56).

⁸ „И тијело се смањује док не буде довољно малено да стане у очеве руке” (2020: 75).

⁹ „Инцист је вероватно најсуровије и најстрашније искуство. То је издаја најосновнијег поверења између детета и родитеља. Емоционално разарање. Младе жртве, потпуно зависне од агресора, немају ни где да побегну, ни коме да оду. Заштитници постају прогонитељи, а стварност постаје затвор мучно прљавих тајни. Инцест је издаја самог срца детињства – његове невиности” (Форвард, Бак 2010: 137).

„Могућност злоупотребе од стране одраслих велике су јер су деца подложна претњама које укључују зла бића, нечастиве силе, вампире и сл... Тако ће једно сексуално злостављано дете ћутати о томе јер му је речено да ће, ако проговори, зли дух убити његову маму. Са друге стране, управо та моћ замишљања може помоћи детету да превазиђе трауму, јер оно себи може дочарати и помоћ и замислити добру вилу која му може помоћи у ситуацијама велике патње.” (Стојиљковић 2015: 103)

Дјевојчица замишља фигуру оца, који је сексуално злоставља, као злу Зу-бић вилу како би се одбранила од непојмљиве истине. Њене реченице су кратке и сажете (елиптичне), као да су изговорене брзо. Њено казивање почиње ријечима: „Али маме нема” (Басташић 2020: 53), што упућује на њену напуштеност и на недостатак сигурног оквира. Она простор своје куће дијели на горњи и доњи дио. У горњем је мрак и ту они спавају. Мајка је грди зато што мокри у кревету као да је мала дјевојчица. Мајка није ту за њу да је заштити. Она је емоционално занемарује. Дјевојчица каже да нема пријатељице: „Али ја немам пријатељице. Једном сам их нешто питала [...] То што сам питала, није било добро. Више нису хтјеле причати са мном. Нисам то рекла мами. Не волим кад је мама љута” (2020: 53). Мајка је не грли и љубоморна је што је отац воли више него њу. Дјевојчица размишља о мртвој баки, и на тај начин избегава да размишља о болној напуштености и о злостављању које проживљава. Она носи превише одјеће и мисли да је ружна – „Рођендан ми је и ружна сам” (2020: 54). Злостављање је уништило свијест о сопственој вриједности и онемогућило је у томе да на здрав начин учествује у спољном свијету и да ступи у односе с другима, због чега је двоструко напуштена. Она казује: „Мама је увијек далеко” (2020: 55).

Бака јој је била утјеха прије него што је умрла. Њена соба је била поред дјевојчичине и она је све чула. Како би се одбранила, она опсесивно размишља о бакиној смрти и себе криви за њу. Она казује: „Вила је велика. Смрди на цигарете. Узима моје зубе и ставља новце испод јастука. Хладно ми је. Желим се покрити. Вила има велике руке. Хладне су. И грубе. Бака је мртва и више ништа не чује” (Басташић 2020: 57). Она имагинативно размишља о томе да јој неко помогне јер јој треба неко снажан да вилу убади у веш-машину и да је заштити јер је беспомоћна.

3. Моћ да се оде

У причи *Човјек на Мјесецу* (анти)јунак је дијете које трпи очево злостављање. У њој се говори посредно, у трећем лицу, али је у питању унутрашњи монолог главног лика, тако да заправо читамо о његовим мислима и осјећањима. Треће лице не подразумијева отклон од саосјећања, већ може дати дубоки увид у унутрашњи свијет лика.

Оквирни догађај у причи је слијетање мисије *Аполо II* на Мјесец. Отац главног лика је један од ријетких људи који у њиховом мјесту имају телевизор.

Он жели да се покаже пред мјештанима,¹⁰ док му два сина сједе усамљени и затворени у соби. Њима није допуштено да уђу у простор одраслих.¹¹

Наспрам персоне и слике коју његов отац жели да изгради о себи, која се у друштву позитивно вреднује (идентификација са спољашњом ‘вриједношћу’), у унутрашњем дјечаковом свијету налази се много бола због очевог насиља. Дјечак размишља: „Астронаути су требали бити бесмртни попут богова, а Гагарин је био мртав, сахрањен у зиду. То је за дјечака било поразно, готово срамотно” (Басташић 2020: 18). И за млађег брата, који је премали да би га отац ударао, старији брат је изгубио идеализујући оквир – „На кревету је сједио млађи брат, уплашен пред претученим ауторитетом старијег дјечака” (2020: 20). Дјеца такође често идеализују родитеље чак иако их злостављају јер не би могла да поднесу да су препуштена на милост и немилост злим људима од којих зависе.

Дјечак показује знакове насилног понашања у вербалном смислу (он пријети млађем брату да ће му поломити кости ако изгуби кликере и дјевојчици говори да јој је ружан цртеж и псује је, због чега га отац касније удара), угледајући се на одрасли модел оца, али се од њега битно разликује по томе што је способан да види свог брата и да саосјећа с њим. Мајка је у односу с оцем тиха партнерка (она личи на сјенку); не штити свога сина, само му нечујно оставља уштике у соби након што га је отац изударао.

Антијунак ове приче је развио технике како да га што мање боле ударци, јер су чак и очеви загрљаји болни. У његовим сновима се имагинативно стапају поход на Мјесец и страшна искуства из стварног живота, међу којима важно мјесто имају осјећаји напуштености и усамљености. Жртва је препуштена да се сналази сама иако нема капацитете да се одбрани и да разумије шта му се дешава. Он не анализира, већ ствари прима као задате и формира свој систем преживљавања. Зна како да се намјести да га што мање боле ударци и како да се дисоцира да би ти тренуци што раније прошли.¹²

„Претходне ноћи је сањао простране кратере. Ходао је преко њих и они су боље-ли. Не њега, он није осјећао бол, али је некако у сну знао да то боли – стати у кратер. Као да хода по кожи пуној рана. Најгоре у том сну било је сазнање да је сам. Километрима и километрима око њега није било никога и ничега. Могао би ходати годинама и не би налетео на другу особу” (2020: 21–22).

¹⁰ Очева идентификација с успјешним астронаутом говори о његовој унутрашњој празнини; иза спољашње фасаде налази се особа која у приватном простору свога дома туче свога сина. Отуд се у причи приказује како он изгледа из тачке гледишта свога сина: „Шалиће се, смијати, срећан јер је неко људско биће, мушкарац као он, ходао површином Мјесеца” (Басташић 2020: 18).

¹¹ „Отац је њега и брата истјерао напоље. Ето вам Мјесеца горе па гледајте кол’ко вам воља. Све и да им је дозвољено, тешко да би успјели ући у кућу од толиких ципела. Цијело се село изуло на њиховом прагу. До краја живота дјечак ће повезивати Мјесец са смрадом људских ногу” (2020: 15).

¹² „Најбоље што мозак може да учини је да искључи нашу свест о њој када бол постане толико огроман и неподношљив да прети да ће да преплави наше способности да функционишемо. Аутоматско потискивање болних емоција је примарни механизам одбране код беспомоћне деце и може да учини дете способним да издржи трауму која би иначе била катастрофална. Несретна полседача је неселективно затупљивање емоционалне свести” (Мате 2019: 55, 56).

Дјечак се битно разликује од свога оца због способности да сагледа лице Другог, када размишља о своме брату:

„Батина кожа је чиста и нетакнута. Попут кликера. Али кликери су чврсти, бато није. Он ће плакати кад га отац први пут истуче. Дозиваће маму, крвариће, биће пун модрица. Онда ће га тући још више. Старији дјечак је већ научио како да се намјести, како да дише, како да ћути. Бато је глуп, отац ће га убити од батина. А то ће се десити ускоро” (2020: 23).

Из саосјећања он брата охрабрује у томе да маше човјеку на Мјесецу, подстичући његову машту, чиме му на индиректан начин подстиче механизам бијега од застрашујуће стварности – „Дијете замишља своје магичне моћи, користећи их да изађе на крај са беспомоћношћу” (Хаџић 2019: 32). Он не умије да дубље разумије узроке понашања људи око себе, али гради механизме одбране који ће га заштити и своме брату жели да помогне у томе. За њега је отац попут бога који је изгубио своју истинску моћ, што представља први корак да се од њега оде.

У *Дану на базену* показује се како свака нездрава породица чини затворени систем. Када јунак сједи поред свога оца на базену, конобар га сажаљева. Дјечак „[о]сјети да је нешто пукло, нешто се пробило у мјехур који је штитио његову породицу и ушло унутра. У њих. То је неподношљиво” (2020: 61–62). Родитељи су му разведени и о томе се не разговара. Отац непрестано коментарише све шта уради, не дозвољава му да има своју вољу, не види га и не чује. Говори му да мумла и омаловажава га. Занемарује његове потребе и коментарише изглед жена пред дјечаком „као да су обојица одрасли мушкарци и међу њима постоји некакав прећутни договор” (2020: 64), што је вид емоционалног инцеста.

Отац се према сину понаша као да је он његов посјед. Руга се његовом изгледу, омаловажава га и уништава дјечакову способност да вреднује самога себе. Родитељи коментаришу његову килажу тако да „и једно и друго звучи као да умире” (2020: 62). Чак умјесто њега наручује пиће и на сваком кораку му нарушава аутономију. Иако дјечак у прологу приче покушава да успостави саосјећајни контакт с конобаром, тај контакт се руши када он схвати да га конобар сажаљева. И у том чину сажаљења он подсвјесно назире негацију његовог бића.

Као и у причама *Кругови* и *Хљоб* јунак ове приче је несигуран у вези са својим изгледом и у себе (слабо плива и нема осјећај за координацију). Плаши се очевог погледа кадгод направи неку грешку – „Сваки пут кад му се деси нешто срамотно, брзо изрони, скине наочаре и погледа ка тати да провјери је ли га видио. А тата сваки пут види све” (2020: 63). Отац га опомиње како говори, пита га да ли је глуп, дакле, уништава синовљево самопоштовање. Дјечакова усамљеност у присуству оца је страховита.

Он успоставља своју границу када замишља да се Спајдермен појављује у купатилу и да му додаје тоалет-папир у тренутку када има проблеме с пробавом због лимунаде коју је попио иако је није желио. Након тога оца почиње

да замишља као зликовца и схвата да од њега може отићи својом вољом. Он је смогао снаге да кроз имагинацију и нечију помоћ с додавањем повеже са суперхеројем који може бити оријентир и ауторитет – као онај који помаже и разумије, а не онај који злоставља.

У причи *Бог од меда* проблематизује се однос између дјечје трауме и религије. У њој се на неколико нивоа тематизује питање моћи човјека у односу на ригидне ауторитете. На симболичком плану је кућа у којој јунакиња живи симбол такве затворене структуре. Кућа је у потпуности чиста. Мајка редовно убија мраве у своме дому (како би све било савршено) и за њихов долазак окривљује комшиницу која оставља храну у свом дворишту – „Мајчин план је успео, решила се свих инсеката, а кућа је опет чиста и празна, затворена за сав живот који би је могао узнемирити” (Басташић 2020: 39). Комшиница представља опасну Другост, јер је неудата, сређује се и живи сама и на тај начин ремети ред и идеалну замисао живота који живе дјевојчиницини родитељи и који њој намећу као једино исправан.

Кроз религијски дискурс родитељи у дјевојчицу усађују огроман страх од спољног свијета и од свега што је другачије и разноврсно, а што нарушава њихов мали и затворени идеолошки систем, који се заснива на догми – на непреиспитивању, на категоризацији и поједностављивању. Дјевојчица мора да рецитије молитву коју не разумије. Када пита оца зашто је Бог подавио дјецу у потоцу, он одговара да су сва дјеца грешна. Дјевојчица ствара слику страшног Бога који је надгледа и који је свуда. Гледа свјетлост с улице која прелази „преко очију Мајке Божије која је у мраку страшнија од комшинице” (2020: 37). Дјевојчица мисли да је Бог можда у ормару или ћошку и има осјећај да је свеци непрестано посматрају. С друге стране, комшиничин живот јој је несхватљив јер се у потпуности разликује од њихових. Дјевојчица се отуд пита како то да постоји неко ко је толико другачији од њих и постепено освјешћује да јој се не допада суровост свијета који су јој родитељи наметнули (мајка јој казује да ће њене мртве корњаче завршити у паклу јер немају душу). Она га одбацује када почне да сумња, када спозна Другост и други начин мишљења – „Дјевојчица осећа недостатак страха као да је преко ноћи порасла – све се некако смањило, и просторије, и тата, и мама [...] Улази у кућу без Бога. Он је остао тамо, у другом дворишту, где су мрављи лешеве прекрили суву земљу” (2020: 43). Она тада осјећа да је нико више не посматра. Тада њен живот постаје основ за аутентично дјелање – без присиле која долази споља.

Епилошка прича *Тата се враћа кући* тематизује посттрауматски стресни поремећај и очев повратак из рата – „Ратну трауму обликује како искуство из рата, тако и повратак кући из рата. Повратак је поновна екстремна промена реалитета на који се сада поново треба адаптирати” (Беара 2019: 98). У овој причи постоји јасна разлика између времена приповиједања и приповиједаног времена. Ово је једина прича у којој се одрасла особа присјећа траума. Сиже је прстенаст и у уводу приче приповједачицу, која казује у првом лицу, снаха обавјештава да је муж ударио. То је повод да се она присјети очевог повратка из рата и начина на који је њено дјетињство било обиљежено његовим одсуством и завјером ћутања, али и братовим ударцем.

Дјеца су занемарена у име идеализујућег оца који треба да се врати. Знају само за начин на који мајка говори о њему – „Постојало је неко празно мјесто које је наша мајка предано обожавала, мјесто које би само татине руке и ријечи исправно попуниле. Наша мала стопала и глупаве шале нису се уклапале у fine наборе и ћошкове његове празнине” (2020: 112). Они постају „права породица” тек када се отац врати. Од дјеце се тражи да беспоговорно вјерују у неистину – у идеализацију и у прећуткивање истине.

По повратку отац је празан као сјенка. Истрауматизован због злочина које је починио, а који се прећуткују, он се убија и на самом крају приче дјевојчица поставља границу између себе и њега, што је основа за изградњу сопства – „Стопала су му била у ваздуху [...] Не, помислила сам. Стопала нам нису *толико* слична. Исти облик можда, иста закривљеност. Али не *толико*. Не иста” (2020: 121).

На тај начин се заокружује потреба за напуштањем идеје о идеализованом, свемогућем оцу као симболичке фигуре, јер се тиме отвара простор за властити пут – „Једино чврста граница коју је поставио неки симболички ауторитет, може гарантовати стабилност и задовољство – задовољство до ког се долази кршењем те забране, прекорачењем те границе” (Жижек 2017: 107). Важно је питање од чега зависи способност напуштања ауторитета. Да ли је то чврстина нечијег карактера? И да ли је то разлог због ког чешће изразито сензитивна дјеца у томе не успијевају? Способност одупирања „ирационалним институцијама”, а самим тим и аспектима друштва који стоје иза њих, огромни је терет на плећима нејаке дјеце стога што су она најчешће сама у тој борби.

4. Закључак

Трауматски догађаји остављају тешке посљедице на човјека. Може се рећи да најтеже посљедице оставља туђа суровост, а поготово када је суров родитељ или неки други човјек од кога дијете у потпуности зависи. У *Млијечним зубима* назначене су тешке психичке посљедице злостављања и занемаривања у умовима дјеце. Физичке посљедице видљиве су у случају ударања дјетета, али оне које се тичу физиолошких оштећења и болести најчешће се испољавају у одраслом добу. Поред тога, трауме оштећују способност човјека да у процесу уцјеловљења ступа у однос са собом, да препознаје властита осјећања, своје границе које су гаранција аутономије, да ствара блиске и дубоке односе, те да живи испуњен живот. Нова научна изучавања утичу на то да боље разумијемо жртве траума. Ван дер Колк истиче:

„Сада знамо да траума оштећује регију у мозгу која ствара физички, ујеловљени осјећај постојања [...] Они нам (резултати истраживања, прим. М. Г.) такође помажу да разумијемо због чега трауматизовани људи толико често настављају да понављају исте проблеме и имају толико муке с учењем из искуства. Сада знамо да такво понашање није резултат моралног посрнућа или знак слабе воље или лошега карактера – већ су они узроковани стварним промјенама у мозгу [прев. М. Г.]” (Ван дер Колк 2014: 15).

У збирци прича Лане Басташић видимо да дјеца пате, покушавајући да се изборе за своју самосталност, у чему често не успијевају. Дјеца која преживљавају велике страхоте одрастају у фрагментарне људе који изнова улазе у ситуације и односе који су подједнако повређујући као они на које су навикли у дјетињству. Искључивање рањивог дијела себе доводи до још веће патње:

„Када бежимо од своје рањивости, губимо свој пуни капацитет за осећање емоција. Можемо чак и развити емоционалну амнезију, престати да се сећамо да смо се икада осећали истински срећним или истински тужним. Штипајућа празнина се отвара и ми је доживљавамо као отуђење, као дубинску досаду, као раније описан осећај оскудне неиспуњености” (Мате 2019: 56).

Стога је улога језика у дијелењу искуства, у његовом валидирању, као и признању туђих осјећања – суштинска. Језик отвара могућност за промјену и побољшање чак и физиолошких оштећења у мозгу, за промјену когнитивних схема. У том процесу велику одговорност има жртва, али још већу одговорни људи из њеног окружења – од осталих ауторитета, па све до медија и институција.

За читаоца језик књижевности отвара простор за појединачну истину, а самим тим и за саосјећање – „Проучавати психолошку трауму значи суочити се лицем у лице са људском рањивошћу у свету природе и са капацитетом за зло у људској природи” (Херман 2010: 27) јер „[...] идентитет је могућан само по цену у њега уписане другости” (Буржињска, Марковски 2020: 397). Кроз саосјећање и језик отвара се простор за емпатијског слушаоца и за стварање сигурне средине у којој се може признати до сада прећуткивано и потиснуто искуство жртава, тако да се оне охрабре да повјерују себи и да кроз саоднос постану моћније у контролисању свога живота.

Језик који ће садржати што већу дубину емоционалних стања, без одбрамбених механизма, приближава се истини која није само вербална. У књижевности и психотерапијском процесу језик представља важно средство у освјешћивању и исказивању трауматског доживљаја, како би се човјекова психа ослободила емоционалног терета и како би он, у сигурној средини, могао да се истински зближи с другим људским бићем у односу пуном повјерења. То не значи да је исказивање трауме само по себи довољно, али представља важну етапу у изљечењу и исцјелењу.

Литература

- Требјешанин, Ж. (1991). *Представа о детету у српској култури*. Београд: СКЗ.
- Adams, K. (2011). *Emocionalni incest: kada dete postane najbolji prijatelj* (prev. K. Rakić Odri). Novi sad: Psihopolis.
- Bastašić, L. (2020). *Mliječni zubi*. Београд: Booka.
- Beara, V. (2019). *Ratna trauma*. У Т. Мировић и М. Томашевић (Ur.), *Trauma – naša priča: zbornik radova (str. 19–43)*. Београд: Centar za shema terapiju.

- Van der Kolk, B. (2014). *The Body keeps the Score: Brain, Mind, and Body in the healing of Trauma*. New York: The Penguin Group.
- Buržinjska, A., i Markovski, M. (2009). *Književne teorije XX veka* (prev. I. Đokić). Beograd: Službeni glasnik.
- Caruth, C. (1996). *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Baltimore, London: The John Hopkins University Press.
- Forvard, S., i Kreg, B. (2010). *Toksično vaspitanje: emocionalna detoksikacija odrasle dece i zbuđenih roditelja* (prev. M. Božić). Novi Sad: Psihopolis.
- From, E. (1986). *Autoritet i porodica* (prev. Lj. Tadić). Beograd, Zagreb: Nolit, Naprijed.
- Hadžić, A. (2019). *Uvod: o traumama*. U T. Mirović i M. Tomašević (Ur.), *Trauma – naša priča: zbornik radova (str. 19–43)*. Beograd: Centar za shema terapiju.
- Herman, Dž. (2010). *Trauma i oporavak: struktura traumatskog događaja* (prev. Lj. Miočinović). Novi Sad: Psihopolis.
- Kožev, A. (2016). *Pojam autoriteta* (prev. K. Bojanović). Novi Sad: Akademska knjiga.
- Mate, G. (2021). *Kad telo kaže ne: cena skrivenog stresa* (prev. Matić). Beograd: Kontrast.
- Mate, G. (2019). *U svetu gladnog duha: bliski susreti sa zavisnošću* (prev. N. Matić). Beograd: Kontrast.
- Pek, S. (1991). *Ljudi laži* (prev. E. Kiehl). Novi Sad: IP Svetovi.
- Stefanović Stanojević, T., Tošić Radev, M., i Bogdanović, A. (2018). *Strah je najgore mesto: studija o ranoj traumama iz ugla teorije afektivne vezanosti*. Beograd: Društvo psihologa Srbije.
- Rolović, J. (2010), predgovor u: Herman, Dž. (2010). *Trauma i oporavak: struktura traumatskog događaja* (prev. Lj. Miočinović). Novi Sad: Psihopolis.
- Stojiljković, A. (2015). Trauma u detinjstvu. *Godišnjak za psihologiju*. 12(14), 99–116.
- Tadić, Lj. (1987). *Autoritet i osporavanje*. Beograd: Filip Višnjić.
- Žižek, S. (2017). *Kako čitati Lakana* (prev. G. Bojović). Beograd: Karpos.

Milana Gajović

RELATION BETWEEN CHILDHOOD TRAUMA AND PERSONAL IDENTITY: (IM)POSSIBILITY OF ACHIEVING SELF (MLIJEČNI ZUBI, LANA BASTAŠIĆ)

The collection of short stories *Mliječni zubi* (*Decidious Teeth*) by Lana Bastašić thematizes traumas during growing up in a patriarchal culture of violence, in which strength and *irrational authorities* (E. Fromm) are affirmed. A wide range of violence (both mental and physical) that parents and parental figures inflict on children, as well as the need to talk about children's traumas in order to make their integration possible are the main topics in most of the short stories. In this context, fiction becomes a space within which a child, as the most powerless being, has the linguistic power to shape the traumatic contents of his consciousness into a coherent narrative in order to overcome

them. Language is a key tool in acknowledging the victim's experience which opposes the rigid patriarchal and religious discourse of power, based on unquestioning obedience to authorities. Hence, the power of language culminates in its ability to shed light on the victim's horrible truth and to expand the boundaries of human experience through empathy with the Other.

milanagajovic@gmail.com

VERBALIZACIJA PRAŠTANJA U KNJIZI PRIČA *ANĐELI NEĆE SIĆI SA NEBESA ĐORĐA LEBOVIĆA*

Sažetak: Moć reči „oprosti“ i još veća moć da se ona prihvati od onoga kome je učinjeno neko zlo ili nepravda, tako što dolazi do iskrenog praštanja, retko se razmatra u književnosti i psihologiji. Motiv osвете mnogo je zastupljeniji u umetnosti, a psihoanaliza, potekla iz kliničke prakse, veću pažnju posvećuje bolesnim psihičkim fenomenima poput mržnje naspram pozitivnih emocija. Neočekivano, s obzirom na razmere zla u konclogorima, o praštanju progovara Đorđe Lebović u devet priča objavljenih posthumno u knjizi *Anđeli neće sići sa nebesa*. Karakteristična je priča *Zli umiru vertikalno* o suđenju koje preduzima grupa logoraša prema kapou. Zajednička ideja da sude zlikovcu je prvo što žele da urade u slobodi i osuđuju ga na smrt. Moć reči da se zlo predstavi i osudi u ime čovečnosti daje snagu fizički slabim logorašima da oprostite svom dželatuu. Umesto izvršenja kazne, dopuštaju mu da se odmori. Moć praštanja ima samo žrtva, toga su lišeni svi koji su činili zlo. Iz pozicije traumatizovane žrtve preživeli logoraši suočeni su sa počiniocima lišenim svemoći i ljudskih vrlina, prvenstveno sposobnosti da se bude dobar. Zbog toga je ovo praštanje i neka vrsta osвете kojom je žrtva psihološki obeštećena, a dehumanizovane zločince lišene govora stiže kazna i pre smrti.

Ključne reči: moć reči logoraša, verbalizacija praštanja, koncentracioni logori, humanitet žrtve, dehumanizacija zločinaca

1. Uvod

Izvinjenje i traženje oprostaja je kulturno uslovljeno i najčešće je verbalno, kroz govorni čin. Najviše radova koji istražuju ovaj fenomen objavljeno je na anglosaksonskom jezičkom području, tretirajući izvinjenje kao formu jezičke učtivosti u svakodnevnoj komunikaciji. Međutim, u nekim tradicionalnim društvima verbalizovano izvinjenje smatra se znakom slabosti i zbog toga se izbegava, iskazujući se mimikom, gestovima i postupcima koji predstavljaju kompenzaciju za traženje oprostaja (Perović 2009: 5). Isto tako, prihvatanje izvinjenja i davanje oprostaja može biti verbalizovano konkretnim iskazom, ali i zaobilazno, rečima koje se indirektno na to odnose ili nekim gestom dobre volje, recimo prećutnom dozvolom da krivac ostane u blizini žrtve koja je pretrpela fizičko ili psihičko (ili i jedno i drugo) zlostavljanje.

Pod uticajem globalizacije, savremene mlade generacije lakše prihvataju neophodnost izvinjavanja, pri čemu se često koristi strana reč, najčešće engleska „sorry“, kao neobavezniji, lakši vid izvinjenja. U srpskom jeziku uočava se i razlika

između „izvini“ i „oprosti“, jer poslednja reč ima dublje značenje. Ona se koristi u težim slučajevima sagrešenja, kada je nekome naneta nepravda ili učinjeno zlo koje zahteva iskreno kajanje krivca i saosećanje koje uključuje priznanje odgovornosti. Zbog toga što je retko u svakodnevnom životu, praštanje se ne pojavljuje često u književnosti, a još ređe u psihologiji. Mnogo češće je u umetnosti zastupljen motiv osvete, a klinička psihologija i psihijatrija najviše pažnje posvećuju negativnim psihičkim fenomenima, poput mržnje i straha.

Tema praštanja nije ni navedena u indeksu Frojdovih sabranih dela, niti kao ključne reči u naslovima, a ni u indeksu autora u *Psihoanalitičkim žurnalima* koji obuhvataju gotovo čitav XX vek. Pretpostavka je da psihoanaliza ignoriše sve teme koje Frojd nije pominjao, a „praštanje je jedan takav fenomen. Sama ta reč pojavljuje se svega pet puta u čitavom korpusu njegovih radova“ (Guttman prema Ahtar 2016: 132). Moguće je da je praštanje zaobiđeno jer predstavlja hibridni psihološki koncept iz sfere interpersonalnih odnosa kojima psihoanaliza nije posvećivala posebnu pažnju, fokusirajući se na bolesne psihičke fenomene poput anksioznosti i mržnje, nauštrb pozitivnih emocija – hrabrosti i altruizma, koje doprinose poboljšanju kvaliteta života.

Neočekivano, s obzirom na razmere zla u konclogorima, o praštanju progovara Đorđe Lebović u devet priča objavljenih posthumno u knjizi *Andeli neće sići sa nebesa*. One su simbolično nadomestile nenapisana završna poglavlja autobiografskog romana *Semper idem* (2016), u kojima je autor nameravao da predstavi pakao Aušvica i drugih nacističkih logora smrti, u koje je deportovan kao petnaestogodišnjak. Zapisi su nastali pedesetih godina prošlog veka, dok su sećanja na logorski život još bila sveža, a jeziva iskustva bila teško shvatljiva svedočanstva o zverskoj prirodi čoveka. Najčešća molitva izgovarana u logorima bila je: „Bože, zašto si nas ostavio?“ O tome su govorili mnogi preživeli, pa tako i bratanica generala Šarla de Gola koja je bila logorašica, a njeno svedočenje je prikazano u biografskoj TV seriji o velikom francuskom državniku (De Gaulle 2020), posvećenom katoliku koga je bestijalnost nacista takođe žestoko uzdrimala i poljuljala u veri u ljude i božansku prirodu čoveka. Ali uprkos tome, osećanju bespomoćnosti i ostavljenosti od boga, i u logoru su se mogle čuti reči zatočenika koje upućuju na odgovornost čoveka za sva zla koja se događaju: „Proklet nek je svako ko ništa ne čini da ovaj svet bude bolji!“ (Lebović 2021: 92).

Likove u Lebovićevim pričama koji svedoče o nepojmljivim užasima pakla na zemlji, nacistička uprava svela je na brojeve tetovirane na podlaktici, a oni se međusobno oslovljavaju nadimcima, najčešće po nacionalnosti: Greko, Serb, Franse... Dijalozi su nosioci radnje čijem dramaturškom naboju doprinose crnohumorne šale. Autorova supruga Zlata Lebović u knjizi razgovora *Dijalog o zlu i dobru* beleži njegovo objašnjenje: „U logoru, u nedostatku hleba, humor je bio jedina moguća opcija da se zavara glad i da se preživi“ (Lebović 2011: 87).

Karakteristična je priča *Zli umiru vertikalno* o suđenju koje preduzima grupa logoraša prema kapou – mučitelju, u dane kada se nemačka vojska povukla, ostavivši logoraše da umiru bez vode i hrane, a Crvena armija još nije bila stigla do logora Mauthausen. Zajednička ideja da sude zlikovcu je prvo što logoraši žele da urade u

slobodi. Time pokreću značajna pitanja krivice, odgovornosti, savesti, saosećanja i praštanja, ključna za razumevanje prirode čoveka.

2. Suđenje logorskom kapou

„Ne podnosim tišinu – reče Greko – ona krije zlo“ (Lebović 2021: 122). Ovom rečenicom počinje priča *Zli umiru vertikalno*, a izgovara je logoraš koji je radio kao kuvar i tako sačuvao nešto više snage od ostalih. Da razbije nepodnošljivu tišinu koja izaziva mučninu i strah, Greko glavom udara u staklo na vitrini i šutira servis za čaj komandanta logora, u čijoj napuštenoj kancelariji je organizovano suđenje. Potreba da se osudi kapo – logorski starešina koji je mučio i ubijao druge da bi on preživeo, može se razumeti kao težnja da se govorom i delanjem ublaži teskoba, jer zatočnici i dalje umiru, bolesni, bez hrane, vode i lekova.

„Ne divljaj, Greko, ovo je sud“, govori mu logoraš Franse, a u suđenju učestvuju i Čeh i Serb. „Ideja da sude makar jednom jedinom zlotvoru je bila zajednička. Učinilo im se da je to prvo što žele da urade u slobodi. Da sude“ (Lebović 2021: 122). Narator je i protagonist priče, reč je o metalepsi autora koji pripovedanjem iskoračuje iz literarne fikcije u događaj u kome je i sam učestvovao, dajući mu uverljivost svedočenja o istinitom događaju (Genette 2006: 25). Dva logoraša – kostura, za ovu priliku u ulozi stražara, dovode mnogo snažnijeg kapoa do kancelarije i on se ne buni, ne pokušava da pobjegne, iako prezrivo gleda svoje sudije. On je jedini u civilnom odelu, presvukao se pre dolaska oslobodilaca, a baš zato se upadljivo razlikuje od ostalih. Već je obavešten o suđenju i bez straha govori šta o tome misli: „Ludi ste!“ (Lebović 2021: 123).

Franse je predsedavajući suda, jer je jedini imao visoko obrazovanje i uz to je nekada radio u sudu. Objavljuje početak sudskog procesa, pita kapoa za ime, a zatim odmahuje rukom i saopštava da to nije ni važno, jer u logoru imena nemaju nikakav značaj. Umesto toga saopštava da je peti član suda Polen (Poljak) noćas umro i da ih je zato samo četvorica. Kapo odbija da sedne, govori da nemaju prava da mu sude i da treba sačekati oslobodioce. Pominje i da ima dvoje dece i da nije kriv: „Dobro. Ne mogu da poreknem, ubijao sam. Morao sam. Želeo sam da preživim. Taj posao su nam odredili naši zajednički neprijatelji, isto kao i tebi, Grek, da ljuštiš krompire u kuhinji. A tamo si mogao da ždereš više od drugih koji su od gladi umirali. A ti, Serb, pravio si ručne granate u njihovoj fabrici...“ (Lebović 2021: 125).

Logoraši – sudije mu uglas govore da nije isto ljuštiti krompir i ljudske kože, a predsednik suda Franse prekida raspravu: „Slušaj – reče – već sam ti rekao, sada se ne odlučuje o tome da li si kriv ili nisi, sada je važno na koji način ćeš da umreš. I ništa više! Upamti, zlotvore!“ (Lebović 2021: 126). Rasprava se nastavlja ali kapo ne pokazuje znake kajanja. To otežava situaciju, jer je nemoguće oprostiti nekome ko ne saoseća sa žrtvom i nije u stanju da se izvini, rečima ili gestom. „Narodna mudrost priznaje da je oprostaj božanski čin. Ali čak i božanski oprostaj, u većini religijskih sistema, nije bezuslovan. Istinski oprostaj se ne može dati sve dok ga nasilnik ne zatraži i zasluži kroz ispoved, pokajanje i nadoknadu“ (Herman 2012: 303).

Četvorica logoraša – sudija – šokirani su što kapo negira krivicu, smatrajući ubijanje samo jednom od dužnosti koje je svako u logoru morao da obavlja, tako da ni sam ne zna broj žrtava: „Nisam brojao. [...] Nisu mogli da prežive. [...] Nisam kriv! Kad sam ih ubio, bili su već mrtvi. [...] Bio sam realan čovek! I bio sam hrabar, želeo sam da preživim, [...] Izdržao sam do kraja. A sada sam tu” (Lebović 2021: 126).

Improvizovani sud potvrđuje nameru s kojom je suđenje i organizovano i kapo je osuđen na smrt. Ostaje još da smisle kako da ga ubiju „na pošten način“ (Lebović 2021: 127). Greko predlaže vešala, predsednik suda Franse bičevanje do smrti, a Serb insistira na pravednosti: „Slušaj šljame. Pravedno je da te sahranimo zajedno sa našima koji leže napolju. Živog. Da što duže budeš u društvu sa njima“ (Lebović 2021: 127). Čeh smatra da logorašima neće odgovarati da im kapo pravi društvo, ni u životu, ni u smrti i predlaže: „Neka umre vertikalno!“ (Lebović 2021: 128)

Ostali su se saglasili, a kapo ih gleda sa mešavinom sažaljenja i prezira: „Jadnici! – reče. – Tako surov nikada nisam bio.“ Odgovor koji dobija je konačna osuda, za tu priliku i za sva vremena: „Nisi ubijao zle“ (Lebović 2021: 129).

Predsednik improvizovanog suda ustaje i još jednom se obraća optuženom: „Poslednji put te pitam! Možeš li da osporiš našu presudu?“ Kapo je pomalo iznenađen što mu se daje još jedna prilika da se odbrani, razmišlja i kolebajući se, izgovara: „Nevin sam!“ (Lebović 2021: 129).

Tišinu u kancelariji komandanta logora prekida samo ptica koja se odnekud oglasi, čime privuče drugu pticu sa oluka prozora da odleti u pravcu poziva. Izgubivši strpljenje, razočaran što kapo nikako ne uviđa sopstvenu krivicu za zločine u kojima je učestvovao, što je karakteristično za osobe bez empatije, Franse saopštava: „Onda je u redu – reče – znači, slažeš se. Sada nam preostaje da uradimo ono što se mora uraditi. Zajedno! Da izvršimo presudu“ (Lebović 2021: 129).

Sledi paradoksalan preokret, pošto predsednik suda Franse saopšti da je vreme za izvršenje smrtno kazne. Greko ponavlja: „Ne volim tišinu, sluti na zlo!...“ (Lebović 2021: 129). A zatim, gledajući kroz prozor, dodaje: „To drvo pred prozorom, napupilo je. Proleće je.“ (Lebović 2021: 130). Do tada sumornu kancelariju obasjava sunce i svi su zbunjeni tolikom svetlošću. Franse mrmlija kako niko drugi ne može da izvrši presudu, jer svi drugi u logoru su bolesni. Ometen svetlošću sunca, u do tada tmurnom danu, uznemiren što bi osuđenog kapoa trebalo likvidirati i tako se od žrtava, na kraju rata, pridružiti ubicama, objavljuje pauzu i saopštava: „Spavaću malo. Samo do sumraka, a valjda će dotle stići i naši oslobodioci. Umoran sam!...“ (Lebović 2021: 130).

Zatim legne na pod, koristeći kantu za otpatke kao uzglavlje. Greko i Serb se takođe spuštaju na pod pored prozora, a Kapo, premišljajući se, takođe se opruži na pod pored predsednika suda. Čeh zaklapa knjigu sa ilustracijama koju je sve vreme listao, odlaže je na sto i gledajući društvo u sobi izgovara: „Pa, drugari, i ja sam umoran – pospano reče. – Ako ovaj ovde umre horizontalno, neće biti prva omaška. Ni prva ni poslednja“ (Lebović 2021: 130).

Moć reči da se zlo predstavi i osudi u ime čovečnosti daje snagu fizički slabim logorašima da oprostite svom dželatu, iako nije pokazao kajanje. „Već tokom 'suđenja'

postaje jasno da logoraši nisu ni sposobni, ni pripravnici da okrivljenom presude na način kako su nacisti presuđivali njima, etički sklop žrtava je suprotan krvnikovom a njihova ljudska merila uprkos doživljenim strahotama ostala su očuvana“, piše Dejan Mihailović u pogovoru knjige logorskih priča (Lebović 2021: 208).

Umesto izvršenja kazne, sudije dopuštaju kapou da se i on odmori. Moć praštanja ima samo žrtva, toga su lišeni svi koji su činili zlo. Iz pozicije traumatizovane žrtve preživeli logoraši suočeni su sa počiniocima lišenim svemoći i ljudskih vrlina, prvenstveno sposobnosti da se bude dobar. Zbog toga je ovo praštanje i neka vrsta osvete kojom je žrtva psihološki obeštećena, a dehumanizovane zločinca lišene smislenog govora – njihove reči nisu ni opravdanje ni kajanje - stiže kazna i pre smrti, „škrinje ništavila kao utočišta bića“ (Hajdeger 1982) koja svakoga očekuje.

Moć praštanja pokazuje se delotvornom čak i pred besmisлом holokausta, tamo gde je i Franklova logoterapija (terapija smislom) nemoćna. Lebović otkriva terapiju pisanjem, terapiju zasnovanu na izgovorenim rečima, pamćenju i zapisivanju, za buduće naraštaje, slično holandskom piscu Kejsu Notebomu (1980) koji „kaže da povreda koja je oprostena treba da se zaboravi ali treba pamtiti činjenicu da je zaboravljena!“ (Ahtar 2016: 134).

Za temu praštanja značajna je i Lebovićeva beleška *Nulti čas* - opis reagovanja logoraša i stražara na vest o propasti Trećeg Rajha: „Dan pre nego što će iz logora nestati i naš komandant i njegova vojska, ja sam, u potrazi za puževima, našao letak sa slikom Hitlera, pisalo je ‘Naš vođa je mrtav’, a ispod slike: ‘Umro je jedan od najvećih vođa u istoriji sveta’. Zakačio sam letak na čeonu zid naše barake, znatiželjan da vidim šta će se dešavati. Povremeno bi promakla neka spodoba, nalik na ljudsku senku, vukući noge po žitkom blatu. Zastajali su pred obaveštenjem od epohalnog značaja, jedno vreme ćutke zurili u omraženi lik, zatim bi nastavljali svoj usporeni, lelujavu hod. Lica su im ostajala bezizražajna, nije bilo ni gneva ni mržnje. Nije bilo znakova zadovoljstva ili radosti, čak ni uzdah olakšanja, nije bilo ničeg, apsolutno ničeg. Bio sam spreman da se pokrenem dalje, kad je naišao jedan od stražara. Dugo je stajao pred slikom, mislio sam da se moli, a on je digao glavu i pljunuo na Adolfov lik, uz psovku: ‘Zum Teufel!’ (U pakao!) Farsa je bila završena“ (Lebović 2021: 170).

Ravnodušnost žrtava na vest o smrti Adolfa Hitlera, a bes onih kojima je poklonio „moć natčoveka“ i oslobodio ih moralne odgovornosti, osećanja krivice i griže savesti, na prvi pogled je paradoksalna kao i priča o logorašima koji su osudili kapoa na smrt, a zatim mu dozvolili da spava pored njih i da zajedno sačekaju oslobodioce. Međutim, psihološki je razumljiva, jer oni kojima su uništene porodice, oteta imovina, upropašćeno zdravlje – ako su imali sreću da ipak prežive, imali su prilike da vide i na svojoj koži osete užase nacizma koji se nije mogao ostvariti kao totalitarni sistem bez saučesništva većeg dela nemačkog i nekih drugih naroda. Oni koji su prigrlili nacizam „progledali su“ tek kada ih je stigao konačni poraz u Drugom svetskom ratu. Mržnja koju su osećali prema svom Vođi nije posledica povratka čovečnosti, već očajja zbog izgubljenog rata i straha od posledica, strepnje za sopstveni život.

Ne treba zaboraviti Bahtinovo zapažanje u knjizi o Dostojevskom da „nema konačnog iskaza“ i da (raz)govor nikada ne prestaje. Suprotstavljajući se ideolozima

„poslednje reči“, staljinizma koji je u negiranju ljudske slobode i prava na egzistenciju bio totalitarni sistem poput nacizma, Mihail Bahtin je pisao i dokazivao: „Ništa se definitivno u svetu još nije dogodilo, poslednja reč sveta i o svetu još nije izrečena, svet je otvoren i slobodan, još uvek je sve ispred i uvek će biti ispred“ (Bahtin 1967: 236).

U tom kontekstu treba razumeti i reči Viktora Frankla kojima sumira svoje iskustvo iz konoclogora: „Odatle možeš naučiti da na svetu postoje samo dve vrste ljudi: ljudska i neljudska vrsta. Obe vrste su rasprostranjene, prodiru i uvlače se u svaku društvenu grupu. Nema grupe koja bi se sastojala samo od jednih ili samo od drugih ljudi, pa u tom smislu dakle nema čistih vrsta. Eto, bilo je ljudi i među stražarima“ (Frankl 1994: 81). Moć praštanja sebi i drugima ima samo prva, a druga vrsta prašta jedino sebi i to je ono što je čini opasnom po opstanak, ne samo ljudi, nego i celokupnog živog sveta i planete.

Zbog toga zlo treba uočiti, prepoznati i o njemu govoriti, počev od banalnih, svakodnevnih situacija u kojima se autoritarnost uspostavlja i uvežbava da postane automatska reakcija. O tome je pisala Hana Arent u delu *Izvori totalitarizma*, pokušavajući da pronikne u nezamislivu provalu „radikalnog Zla“ u Evropi, pred kraj prve polovine XX veka. Totalitarni poredak kao potpuna politizacija celokupne ljudske egzistencije predstavlja ukidanje slobode i dovodi u pitanje i biološki opstanak čovečanstva. Politika gubi smisao, jer su nacizam i staljinizam originalna sprema ideologije i terora sa premisom da je „istorijsko-politički proces definisan deterministički kao nešto što je od početka određeno, što sledi vlastite zakone koje treba spoznati“, a slobodno ljudsko delovanje je nepredvidljivo i „remeti konzistentnost ljudskih stvari“ te stoga „totalitarizam mora sa tim raščistiti“ (Arent 1998: 397–425).

Na sasvim suprotnoj strani od totalitarnog ukidanja slobode mišljenja, osećanja i delanja, praštanje je uzajamno oslobađanje – počinioća nedela kroz iskreno kajanje, a žrtve od opsednutosti osvetom. To je moguće samo ukoliko dođe do istinskog ljudskog susreta, kroz govor kojim čovek izražava samog sebe, poziva drugog da se izrazi i njihov razgovor biva dijalog sa značenjem, a ne dvostruki monolog u kome se reči mimoilaze, pseudogovor koji ne govori „o nečemu“, već svako o sebi, bez smisla. „Taj kosmos smisla možemo nazvati logos“ (Frankl 1987: 62), a govor je moćan samo ukoliko tome služi, inače je obično brbljanje.

3. Pitanje krivice i odgovornosti

Za razumevanje fenomena praštanja u psihološkom, lingvističkom i književno-umetničkom smislu, značajno je pomenuti i razmatranje pitanja krivice nemačkog filozofa Karla Jaspersa. Uoči Hitlerovog dolaska na vlast, Jaspers je objavio knjigu o Maksu Veberu sa podnaslovom *Srž nemačkog u političkoj misli, učenosti i filozofiji* (1932), definišući „srž“ kao „racionalnost i humanost koje se rađaju u strasti“ (Jaspers 1999: 5). Hana Arent, u to vreme njegova studentkinja, napisala mu je pismo 1. januara 1933. godine, u kome ukazuje na to da kao Jevrejka ne može da prihvati

i da se zalaže za takvu srž. Po njenom mišljenju, „Nemačka znači moj maternji jezik, filozofiju i književnost“, a profesor joj je dva dana kasnije odgovorio na pismo: „Čudno mi je da se Vi kao Jevrejka odvajate od onoga što je nemačko“ i napisao da svemu što je navela treba da doda i „istorijsko-političku sudbinu“ (Arent, Jaspers 1992). Njihova korespondencija koja je trajala više od četiri decenije (1929–1969) je sačuvana i objavljena, a iz nje je jasno vidljivo da je u Jaspersovoj filozofskoj misli snažno izražen nacionalistički element. Predan humanističkim vrednostima, bio je zaprepašćen kada je video šta su u ime nemstva počinili nacisti tokom dvanaest godina svoje vlasti.

Iako je tokom Drugog svetskog rata njegov i život njegove supruge Jevrejke bio ugrožen, on izbačen sa Univerziteta i oduzeto mu pravo da objavljuje, a samo je poraz Nemačke sprečio njegovo odvođenje u koncentracioni logor, dok se žena sve vreme skrivala od nacista, Jaspers se suočio sa sopstvenom odgovornošću za stravične zločine koji su počinjeni u ime nemstva. Tokom zimskog semestra 1945–1946. držao je predavanja na Univerzitetu u Hajdelbergu o duhovnoj situaciji u Nemačkoj, a sadržaj časova na kojima je govorio o pitanju krivice objavljen je u knjizi već aprila 1946. godine. U predgovoru je zapisao: „Ovim izlaganjima želeo sam da kao Nemaac potpomognem pojašnjenje situacije i slogu u Nemačkoj; kao čovek među ljudima, da učestvujem u našem stremljenju istini“ (Jaspers 1999: 9).

Pripisivati kolektivnu krivicu Nemcima ili bilo kom drugom narodu je pogrešno, jer su mnogi koji su se protivili ideologiji nacizma ili bilo kom drugom totalitarnom sistemu, u prošlosti i u naše doba, stradali od svojih fanatizovanih sunarodnika. Ipak, Jaspers smatra da je i potpuno odricanje od odgovornosti za zločine pogrešno i razlikuje četiri pojma krivice:

1. Krivičnu odgovornost, kada su zločini objektivno dokaziva dela, a instanca je sud koji utvrđuje činjenice i primenjuje zakon. 2. Političku krivicu, do koje dovode postupci zvaničnika i građana jedne države. Svaki čovek snosi deo odgovornosti za svoju vlast, ističe Jaspers, navodeći kao instancu silu i volju pobednika, kako u unutrašnjoj, tako i u spoljnoj politici. 3. Moralnu krivicu, za postupke koje počinu svaki pojedinac, uključujući i sprovođenje političkih i vojnih odluka. To znači da opravdanja tipa „samo sam izvršavao naređenja“ ili „vršio sam svoju dužnost“ ni u jednom trenutku ne važe, jer „zločini ostaju zločini i onda kada su naređeni“ (Jaspers 1999: 21). Instanca kod moralne odgovornosti je sopstvena savest. 4. Metafizičku krivicu, za koju je jedina instanca Bog, filozof objašnjava navodeći da „postoji solidarnost među ljudima kao pripadnicima ljudskog roda koja svakog čini saodgovornim za svaku krivdu i nepravednost u svetu, a posebno za zločine počinjene u njegovom prisustvu ili s njegovim znanjem. Ako ne uradim sve što je u mojoj moći da ih sprečim, i sam sam delom kriv“ (Jaspers 1999: 21–22).

Da ova razmatranja nisu filozofske apstrakcije uveravamo se čim se suočimo sa konkretnim događajima, bilo da lično u njima učestvujemo kao akteri ili posmatrači, bilo da o njima saznajemo iz različitih umetničkih i medijskih formi. Jedan od najupečatljivijih primera koji nam pomaže i da razumemo Lebovićevu priču *Zli umiru vertikalno*, predstavlja slučaj Eve Kor, devojčice iz logora smrti Aušvic koja je oprostila nacistima. O njoj su pisani brojni tekstovi, a snimljen je i dokumentarni

film u kome se ona susreće sa unukom komandanta logora Aušvic koji se odrekao svoje porodice i poželeo da ga Eva Kor usvoji, što je ona i učinila, kao gest praštanja. Autor filma je novosadski novinar i reditelj Aleksandar Reljić, a *Enkel* (2018) prati životne priče Rajnera Hesa, unuka komandanta logora Aušvic, i preživele logorašice Eve Mozes Kor.

Tragedija jevrejske porodice Kor počela je hapšenjem „za zločin pripadnosti prokazanoj zajednici“ 1944. godine. Stočnim vagonom, bez hrane i vode, kao i milioni drugih, prebačeni su u Poljsku, na peron za selekciju nacističkog logora smrti Aušvic. Jedan od čuvara, instruisan da pronalazi blizance za eksperimente zloglasnog doktora Jozefa Mengelea, zapazio je Evu i njenu sestru Mirijam i silom ih odvojio od majke. Dve desetogodišnje devojčice su privremeno spasene jer su bile identične blizakinje, a baš takve je koristio Mengele za svoja monstruoza istraživanja. Prilikom selekcije, fizički slabi su odmah sprovedeni u gasne komore, a oni jači odvođeni na prinudni rad. Čerke nisu nikada više videle svoje roditelje koji su stradali u Aušvicu.

Mnogo godina kasnije, govoreći za BBC, Eva Kor je opisala tu prvu, stravičnu noć:

„Na prljavom podu su bili razbacani leševi tri devojčice. Njihova tela su bila gola, a oči širom otvorene. Bio je to jeziv prizor. Nikad u životu pre toga nisam videla mrtvu osobu. To me je potreslo. Obećala sam sebi da ću uraditi sve što mogu da Mirijam i ja ne završimo na podu pomoćnog objekta, i da ćemo nekako preživeti i izaći iz logora žive.“ (BBC NEWS 2022)

Mengele je u to vreme bio asistent indoktriniranog nacističkog eugeničara fon Veršuera koji je proučavao blizance u Institutu za naslednu biologiju i rasnu higijenu u Frankfurtu. Pod njegovim uticajem, maja 1943. godine, dobrovoljno se prijavio da radi u Aušvicu eksperimente na blizancima, unapred oslobođen odgovornosti za njihovu smrt. Zabeleženo je da je mučio više od hiljadu blizanaca i drugih zatvorenika, u sklopu monstruoznog shvatanja nauke. Jedan od opita bio je da se ustanovi koliko krvi osoba može da izgubi, a da i dalje ostane živa. Eksperimenti su bili strašni i ponižavajući, deca su tretirana kao zamorci, a primali su i injekcije koje su često bile smrtonosne.

Eva je primala i po pet injekcija u desnu ruku, a jednog dana se ozbiljno razbolela. Čula je kako Mengele govori da joj je ostalo najviše dve nedelje života ali borila se da ne umre, strahujući za sestru:

„Ako bih umrla, Mirijam bi takođe dobila smrtonosnu injekciju da bi on mogao obema da nam otvori tela i uporedi naše autopsije. Naredne dve nedelje obitavala sam između života i smrti. Sve čega se sećam je da sam puzala po podu barake jer više nisam mogla da hodam. I dok sam puzala, svest me je napuštala, nalazila bih se između svesti i nesvesti, ali sam sve vreme sebi govorila: 'Moram da preživim, moram da preživim'.“ (BBC NEWS 2022)

Sestre Eva i Mirijam Kor su preživele i 1945. su oslobođene iz Aušvica. Devet meseci kasnije vratile su se kući i saznale da osim njih, niko iz porodice nije preživeo. Sve što je ostalo od prethodnog života bile su tri izgužvane fotografije. Uprkos užasnim traumama, pokušale su da nastave da žive i Eva se udala i zasnovala

porodicu u SAD. Međutim, zdravlje sestre Mirijam bilo je ozbiljno narušeno eksperimentima u Aušvicu. Eva joj je donirala jedan bubreg 1987. ali je sestra umrla 1993. godine. Eva, jedina preživela iz porodice, bila je neutešna, a zatim ljuta na sudbinu. Pokušavajući da zaleči rane iz prošlosti, kontaktirala je nacističkog doktora Hansa Munka i avgusta 1993. krenula je na put u Nemačku kako bi se srela sa njim.

„Bila sam neverovatno nervozna i uplašena. Doktor Munk je u to vreme imao 82 godine. Dočekao me je sa ljubaznošću, poštovanjem i uviđavnošću. Bila sam iznenađena da jedan nacista može da se odnosi prema meni sa poštovanjem. Hans Munk je bio bakteriolog u Aušvicu, ali je imao i još jedno zaduženje: čekao bi ispred gasnih komora i kad bi ljudi umrli, potpisivao bi njihovu smrtovnicu. Bez imena, samo broj ljudi koji su umrli. I rekao mi je: 'To je moj problem, to je noćna mora sa kojom ja moram da živim'. Pitala sam ga da li je voljan da pođe sa mnom u Aušvic i kaže isto to što je rekao meni. A on je rekao da bi voleo da to uradi.“ (BBC NEWS 2022)

Zajedno su posetili gasne komore i doktor Munk je potpisao dokument kojim je potvrdio da su one postojale. Eva je želela da mu za to zahvali, jer su revizionisti istorije, ne samo iz Nemačke, umanjivali broj žrtava i negirali postojanje krematorijuma. Desetak meseci kasnije, Eva Kor je došla na neobičnu ideju:

„Šta bi bilo kad bih mu napisala pismo u kom mu opraštam, ja preživela iz Aušvica? Znala sam da bi mu taj poklon mnogo značio. Ali otkrila sam da je to za mene bilo transformativno iskustvo: otkrila sam da u sebi posedujem moć da oprostim. Niko ne može da mi da tu moć. Niko ne može da mi oduzme tu moć. Da bih stavila sebe na probu, odlučila sam da mogu čak i da oprostim Mengeleu, osobi koja mi je život pretvorila u pakao.“ (BBC NEWS 2022)

U međuvremenu se zloglasni doktor Jozef Mengele utopio, posle moždanog udara, u jednom odmaralištu u Brazilu 1979. godine. Sahranjen je u Sao Paulu pod imenom 'Volfgang Gerhard'. Evi Mozes Kor nije bilo potrebno da on bude živ da bi mu oprostila:

„Nije bilo lako, ali osećala sam se kao da sam se rešila ogromnog tereta. Konačno sam se osećala slobodno. Ko odlučuje da ja, kao žrtva, moram čitavog života da budem tužna, besna, očajna i bespomoćna? Odbijam to. Nikad više ne možete da promenite ono što se desilo u prošlosti. Možete da promenite samo reakciju na to. Moja sestra i ja smo bile pretvorene u ljudske zamorčice. Naša čitava porodica je pobijena. Ali ja imam moć da oprostim. A imate je i vi.“ (BBS NEWS 2022)

Ovim činom opraštaja doktoru Munku koji se pokajao zbog svog učešća u nacističkoj mašineriji smrti, i doktoru Mengeleu koji se skrivao radeći kao farmer u Nemačkoj do 1949. godine, da bi zatim pobegao u Argentinu, a potom u Brazil da bi izbegao zasluženu kaznu, Eva Mozes Kor je pokazala da je opraštaj moguć i kada ga zlikovac ne traži, niti zaslužuje. Praštanje je bitno za žrtvu, jer ona time ne samo da dokazuje da je istinsko ljudsko biće, već se i oslobađa strašnog psihološkog tereta kako bi mogla da nastavi da živi. Eva Kor je umrla u 85. godini, tokom jednog od njenih godišnjih putovanja u Poljsku, u julu 2019. godine. Njena životna priča pomaže nam da razumemo ogromnu moć praštanja i da shvatimo njenu snagu, bila ona verbalizovana ili ne, poput slučaja iz priče *Zli umiru vertikalno* Đorđa Lebovića.

4. Zaključak

Oproštaj je božanski čin i zato je tako redak među ljudima. Teolozi, filozofi i psiholozi ističu da je za praštanje potrebno pokajanje krivca i preuzimanje odgovornosti za počinjeno zlo. Tome se nema šta prigovoriti, jer deluje logično da žrtva treba da bude psihološki oštećena iskrenim izvinjenjem kako bi mogla da oprost za nasilje kojem je bila podvrgnuta. Međutim, izgleda da je oproštaj moguć i u situacijama kada je dželat beslovesno biće bez empatije i svesti o sopstvenoj krivici i odgovornosti za postupke kojima je fizički i psihički ugrozio druge. Upravo o takvom jednom slučaju piše Đorđe Lebović, zatočenik pet koncentracionih logora tokom Drugog svetskog rata, u priči *Zli umiru vertikalno*. Petorica logoraša formiraju sudsko veće koje će suditi kapou, ubici i zlostavljaču koji se spremao da pobjegne, videvši da su nacisti napustili logor, pred očekivanim dolaskom savezničkih snaga američke i sovjetske vojske.

Uprkos smrti Poljaka tokom noći, jednog od članova *ad hoc* „međunarodnog suda“, Franse, Greko, Čeh i Serb – narator i protagonist priče, njen implicitni autor Lebović, organizuju i sprovode sudski postupak. Nagoveštaj slobode dao im je ideju da bi trebalo suditi „makar jednom jedinom zlotvoru“, u ime svih zatočenika koncentracionog logora. Presuda je očekivana, smrtna kazna za kapoa, čime su logoraši verbalizovali krivicu i odgovornost svih učesnika i saučesnika u nacističkom zločinačkom poduhvatu koji je unesrećio stotine miliona ljudi. Izvršenje kazne postaje problem, jer su četvorica sudija među najzdravijim zatočenicima logora u kome haraju tifus, dizenterija i druge bolesti, tako da osim njih i nema nikoga ko bi mogao da to sprovede u delo. Brzo su se saglasili da smrt kapoa treba da se razlikuje od smrti logoraša koje je i on likvidirao i Čeh predlaže „vertikalnu smrt“, uspravno ukopavanje dželata u zemlju, dalje od drugih preminulih koji sigurno „ne žele njegovo društvo“.

Rasplet je neočekivan ali logičan: ubiti dželata značilo bi postati ubica i tako se na samom kraju rata simbolički „pridružiti“ svojim mučiteljima, potvrditi da se pripada istoj vrsti. Izgovoriti reči praštanja obezvređilo bi sudski čin, zato niko od sudija to i ne čini. Umesto toga, izmučeni od gladi i žeđi, logoraši ležu na pod kancelarije da se odmire, dopuštajući i kapou da to učini. Taj gest je simbolično praštanje jednom ljudskom biću kome je nagon samoodržanja po svaku cenu poništio humanitet, a njegovo priklanjanje nacistima dovelo do pada u radikalno Zlo¹, kako

¹ *Radikalno zlo*, pojam koji je skovao Imanuel Kant, označivši ga kao greh samoljublja, tiče se slobodne volje i individualne odgovornosti. Kant smatra da zlo nije nešto supstancijalno, već zavisi od vrste maksima koje usvajamo. „Ljudi su skloni moralnom delanju samo u onoj meri u kojoj ono odgovara njihovim pojedinačnim interesima, umesto da prirodna težnja ka sreći bude podređena uslovu saglasnosti sa onim što nam nalaže obaveza. Ovo izokretanje hijerarhije je Kant označio kao radikalno zlo, što je u duhu Avgustinovog shvatanja suštine greha kao izokretanja hijerarhijskog reda vrednosti“ (Lolić 2011: 29). Hana Arent u istraživanjima totalitarizma i holokausta polazi od Kantove ideje radikalnog zla, suočena sa ekstremnim nasiljem u XX veku. Međutim, ona se u svojim raspravama distancirala od Kantovog shvatanja koje nije u stanju da objasni fenomen zla koje ruši sva nama poznata merila. Hana Arent eksplicitno tvrdi da je njeno shvatanje radikalnog zla sasvim drugačije: pojava totalitarizma i koncentracionih logora koji su obeležili XX vek označava raskid s tradicionalnom političkom teorijom ali i raskid s klasičnom etikom. Radikalno zlo prevazilazi ljudski razumljive, grešne motive u ekstremnim situacijama poput Aušvica i drugih logora smrti u totalitarnom sistemu kao originalne

god da ga tumačimo, kao produkt metafizičkog ili banalnog zla potčinjavanja autoritetu. Umor logoraša koji su organizovali suđenje može se razumeti i kao umor od smrti sa kojom su tokom rata i boravka u logorima bili svakodnevno suočeni. Zbog toga se i rečenica Čeha koji poslednji leže na pod kancelarije, ostavljajući knjigu koju je listao tokom suđenja na stolu, može shvatiti kao posredno praštanje celom ljudskom rodu: „Ako ovaj ovde umre horizontalno, neće biti prva omaška. Ni prva ni poslednja“ (Lebović 2021: 130).

Verbalizovano ili ne, da je takvo praštanje moguće, potvrđuje i slučaj Eve Mozes Kor, zatočenice logora Aušvic, zajedno sa sestrom bliznakinjom Mirijam podvrgnute eksperimentima zloglasnog doktora Mengelea. Ona je najpre oprostila bakteriologu iz Aušvica, doktoru Munku sa kojim je zajedno posetila logor 1993. godine, a on potpisao priznanje o postojanju gasnih komora i krematorijuma. Zatim je svoj oproštaj dala i Jozefu Mengeleu, pokazavši da se može oprostiti i onome ko to niti traži niti zaslužuje, pa čak i ako više nije živ. Time se potvrđuje da nije samo dubina ljudskog zla beskrajna, već su to i visine ljudskog dobra „zvezdanog neba iznad nas“ i „moralnog zakona u nama“, kako je ljudsko biće sagledavao Imanuel Kant (1979: 174).

Literatura

- Ahtar, Salman (2016), *Psihologija dobrote*, Clio, Beograd.
- Arent, Hana (1998), *Izvori totalitarizma*, Feministička izdavačka kuća, Beograd.
- Arendt, Hannah & Jaspers, Karl (1992), *Correspondence 1926–1969*, Harcourt Brace Jovanovich, New York.
- Bahtin, Mihail (1967), *Problemi poetike Dostojevskog*, Nolit, Beograd.
- Frankl, Viktor (1994), *Zašto se niste ubili*, Izdavačko preduzeće „Žarko Albulj“, Beograd.
- Frankl, Viktor (1987), *Nečujan vapaj za smislom*, Naprijed, Zagreb.
- Genette, Gerard (2006), *Metalepsa*, Disput, Zagreb.
- Hajdeger, Martin (1982), *Mišljenje i pevanje*, Nolit, Beograd.
- Herman, Džudit Luis (2012), *Trauma i oporavak*, Psihopolis institut, Novi Sad.
- Jaspers, Karl (1999), *Pitanje krivice*, Samizdat/FreeB92, Beograd.
- Kant, Imanuel (1979), *Kritika praktičnog uma*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd.
- Lebović, Đorđe (2016), *Semper idem*, Laguna, Beograd.
- Lebović, Đorđe (2021), *Anđeli neće sići sa nebesa*, Laguna, Beograd.
- Lebović, Zlata (2011), *Dijalog o zlu i dobru*, Pozorišni muzej Vojvodine, Novi Sad.
- Lolić, Marinko (2011), Da li je Kantovo shvatanje radikalnog zla dovoljno radikalno, *Filozofija i društvo* br. 4, (str. 23–36), Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd.
- Perović, Slavica (2009), *Jezik u akciji*, CID, Podgorica.

sprege ideologije i terora koja preobražava ljudsku prirodu, oduzimajući čoveku fizičku i mentalnu slobodu. Tako se „ostvaruje totalitarni ideal: potpuna vladavina nad potpuno poslušnim ljudima koji se ponašaju kao da njihovim životima doista upravljaju neki neumoljivi zakoni“ (Ribarević 2004: 105).

Ribarević, Luka (2004), Potencijali političkoga i radikalno Zlo totalitarizma (izazovi političkog mišljenja Hannah Arendt), *Politička misao*, Vol. XLI, br. 2, (str. 103–116), Fakultet političkih znanosti, Zagreb.

Izvori

BBC NEWS na srpskom, Eva Kor, *Drugi svetski rat, holokaust i nacisti: Devojčica iz logora smrti koja je oprostila nacistima* (2022), <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-60146904> > 21. 9. 2022.

De Gaulle, l' éclat et le secret (2020), <https://www.imdb.com/title/tt12810142/> > 25. 9. 2022.

021 – *Enkel* (Unuk), dokumentarni film Aleksandra Reljića, produkcija RTV Novi Sad (2018), <https://www.021.rs/story/Novi-Sad/Vesti/188222/Unuk-komandanta-Ausvica-za-021-Ljudi-u-Srbiji-se-jos-uvek-nisu-suocili-sa-zlocinima-iz-proslosti.html> > 22. 9. 2022.

Velibor Petković

VERBALIZATION OF FORGIVENESS IN A BOOK OF SHORT STORIES *ANGELS WILL NOT COME DOWN FROM HEAVEN* BY ĐORĐE LEBOVIĆ

The power of the words “forgive me” and the even greater power of forgiving sincerely, held by someone who has been wronged or suffered injustice, is not very often considered in literature and psychology. The motif of revenge is much more prevalent in art, and the theory of psychoanalysis, derived from clinical practice, pays much more attention to unhealthy psychological phenomena such as hatred than to positive emotions. Unexpectedly, given the scale of evil in the concentration camps, Đorđe Lebović speaks about forgiveness in nine stories published posthumously in the book *Angels will not come down from heaven*. One characteristic story is *The wicked die vertically* about a trial undertaken by a group of camp inmates against a Kapo. The common idea to try the criminal is the first thing they want to do as free men and they sentence him to death. The power of words, to expose evil and condemn it in the name of humanity, gives strength to physically weak camp inmates to forgive their tormentor. Instead of executing the sentence, they allow him to rest. Only the victim has the power of forgiveness, all who have done evil are deprived of it. From the position of a traumatized victim, the surviving camp inmates are faced with perpetrators deprived of former omnipotence but also of human virtues, primarily the ability to be good. Therefore, their forgiveness is a kind of revenge by which the victim is psychologically compensated, while dehumanized criminals devoid of speech are punished even before death.

velibor.petkovic@filfak.ni.ac.rs

**(НЕ)МОЋ РЕЧИ И БЕКЕТОВСКИ ЈУНАК
У РОМАНУ ЦРВЕНИ ПЕТАО ЛЕТИ ПРЕМА НЕБУ
МИОДРАГА БУЛАТОВИЋА**

Рад се бави проблемом (не)моћи речи и језичке артикулације апсурдног, бекетовски профилисаног јунака романа *Црвени петао лети према небу* (1959) Миодрага Булатовића. Нонсенсни говор јунака „владимировско-естрагоновске“ литерарне провенијенције, скитница Петра и Јована, преузима све основне елементе бекетовског дијалога. Обесмишљени говор, његова „инфантилна перспектива“ и немогућност успостављања аутентичне комуникације доводе се у везу са трагичним расцепом који постоји у интерперсоналним односима, с једне, али и у односу између човека и апсурдног света, с друге стране. Будући да је нужна претпоставка за успостављање дијалога у правом смислу речи постојање суштинског *конфликта* (за који је, опет, неопходно испољавање аутентичности, коју апсурдни јунаци не поседују), немотивисани *говор ради говора* разуме се као покушај симулације правог дијалога: *псеудодијалогом* достиже се само *псеудоживот*. Иако окрњени говор јунака пројектује бесмисао, реч, међутим, и даље представља примарни покушај осмишљавања и попуњавања празнине. Ослањајући се на претходна истраживања (Л. Томић, П. Пијановића, Р. Фемића, К. Ђурић), рад има за циљ да укаже на могућности сагледавања концепта моћи речи – и то с обзиром на његова два дијалектичка пола – у односу са другим видовима манифестовања моћи: питање вербалне комуникације јунака-скитница умногоме осветљава њихов амбивалентан однос и динамику међусобног подређивања, као и специфичну просторно-временску дезоријентисаност и робовање навици.

Кључне речи: *Црвени петао лети према небу*, *Чекајући Годоа*, „бекетовски јунак“, (не)моћ речи, апсурд, дијалог, простор, време, „годоовска метафора“

1. Увод

У роману *Црвени петао лети према небу* (1959) Миодраг Булатовић живописним колоритом и гротескно хипертрофираним уметничким сликама обликује аутентично карневализовани, трагикомични романескни свет, који, иако се примарно уклапа у хоризонт емпиријски реалног, постепено добија „магијски флуидне, онострани димензије“ (Пијановић, 2001: 133). Заузимањем косе приповедне перспективе,¹ роман добија обресе магијског реализма – онирички онеобичен „реалистички модел патријархалног живота“ (Томић, 2005:

¹ Уп. „Groteskno djeluje i to kad se jedan objekt zahvati iz neuobičajene perspektive“ (Tamarin, 1962: 15).

56) саздан је од изврнутих архетипских слика. „[К]арневалско-трагични приказ дезинтеграције племенског света“ (Ђурић, 2011: 352) сугерише постојање „света у коме патња бива једина реалност људскога битисања“ (Палавестра, 1973: 643). Сва три наративна контрапункта (прича о старцу Илији и надничару Мухарему, епизоде са гробарима, Срећком и Исметом, и наративна нит која прати скитнички дан Петра и Јована) „исказују апсурд и деструкцију једног патријархалног, епског света“ (Пијановић, 2001: 152). „Литерарна космогонија ништавила и пролазности“ (Томић, 2010: 520) најексплицитније је остварена кроз ликове скитница – Петра и Јована, јунаке бекетовског („владимировско-естрагонско“) усмерења, којима Булатовић остварује директну интертекстуалну везу са делом ирског писца (што није усамљен случај у опусу нашег аутора: драма *Годо је дошао* [1965] пример је дела у којем Булатовић најексплицитније успоставља дијалог са Бекетом). Ова двојица јунака, „лишени својих карактерних особина“ (Фемић, 2016: 57), налазе се на бесмисленом путу трагања за некаквим изгубљеним рајем, за који су – као жртве „бекетовске опустошености у свету без ослонаца, без почетка и краја“ (Драгић, 2003: 118) – и сами свесни да га неће наћи. Обузети сартровском мучнином и камијевском свешћу о нескладу између човека и света, ови јунаци представљају парадигму „осећања промашености, узалудности, ишчашености“ (*ibid.*).

Апсурдна *немоћ* јунака очитује се на свим нивоима њиховог литерарног обликовања и у роману ће бити пројектована на различите начине. Простор (не)моћи увек је у вези са језичком артикулацијом властитог положаја: она као да кореспондира са осталим видовима манифестовања немоћи у роману. Постоји, дакле, једна врста каузалне везе између трагичне пасивности јунака и говора. С једне стране, реч, видећемо, пројектује поменути несклад, али исто тако, с друге стране, представља и оруђе за његово „заташкавање“.

2. Просторно-временска дезоријентисаност као манифестација немоћи јунака: бекетовски јунак на егзистенцијалној маргини. Проблематична перцепција времена

Парови јунака скитница неодвојиви су од специфично обликованог хронотопа пута, па тако они своје кључне карактеристике добијају управо контекстуализацијом у оквиру овог хронотопа. Њихово путовање је ходочашће на егзистенцијалном путу апсурда – лутање скитница дијалогизује онтолошко лутање човека, његово несналажење и немогућност утемељења у свету.²

² Наши трои, „боси, прљави и запуштени“ ходочасници (вид. Булатовић, 1972: 9) налазе се на путу који је означен као ружан и прашњав (мотив прашине сугерише атмосферу „стешњености и неког космичког притиска“; Ђурић, 2011: 354), а који стоји наместо живота. Рудиментарност тог пута нарочито је наглашена код Булатовића: „жута и тврда земљурина пута“ (*ibid.*) окружена је трњем, копривом, чичком – биљкама који су симболи егзистенцијалне угрожености (оно је маркирано и топонимом реке Љешнице). Осим што је симбол егзистенцијалне угрожености, поменути мотив трња потенцијано се везује за још један семантички слој, симболичку нијансу

Симболичким позиционирањем својих јунака у гранични и маргинални простор, Бекет и Булатовић сигнализирају онтолошки статус ових ликова (и чо- века уопште, будући да они треба да буду схваћени као представници универ- залног људског искуства – микрокосмос позорнице на којој они наступају раз- уме се као макрокосмос људске ситуације)³, као и њихову подједнако граничну и маргиналну улогу у свету. Лиминалност позиције јунака-скитница нарочито је наглашена у *Црвеном петлу*. Петар и Јован налазе се на граници приказаних „светова“, између „[м]итске слике свадбе (живота) и сахране (смрти)“⁴: на пери- ферији збивања, са подједнако периферном улогом у свету (Томић, 2005: 55).⁴ Овакво просторно ситуирање, такође, сугерише губитак средишта – нестабилну, децентрирану и флуидну онтолошку позицију „јунака с руба егзистенције“ (То- мић, 2005: 26), који осцилује између живота и смрти.⁵ Човек је, дакле, маргина- лизовано биће: он је, речено Попиним поетским језиком – „уљез“, „кап крви у углу неба“ („Уљез“, у: Попа, 2004: 21, ст. 1),⁶ стран и незнатан у месту у којем се обрео (У Попиној песничкој визији, која је такође на трагу поетике апсурда, само небо је, индикативно, означено као *споредно*: човеков положај у апсурдном и безначајном свету може бити само исти такав – апсурдан). Постојање *ван центра* разуме се као постојање *ван простора моћи*. Кокетирање са *категијама моћи и немоћи* у контексту бекетовске литерарне традиције актуализовано је специфич-

која подразумева алузију на Христову пасију (јеванђеоску алузивност могли бисмо назрети и у инсистирању на мотивима јечма и пшенице). На тај начин, кроз дискретно успостављање везе са путем за Голготу, уметнички се потцртава *патња* оних који кроче по представљеном путу (за разлику од Христовог сврховитог страдања, страдање бекетовски профилисаних јунака испоставља се као апсурдно). С друге стране, помињање глога могло би се, можда, довести у везу са оним што ће бити велика тема Булатовићевог романа – са „темом срца“ (будући да се у народној медицини глог употребљава за лечење срца). Могућа је и референца на мотив забадања глоговог коца у срце вампира. Опис простора је, иначе, минималан (готово да се своди на упућивање на поменуте биљке), будући да место збивања треба да представља пустош – тако минимализам у пејзажу на изврстан начин кореспондира са специфичним осећањем опустошености апсурдних јунака. Код Бекета је, опет, незасићеност простора знаком још наглашенија.

³ За разлику од драме *Чекајући Годоа*, у којој не постоје никакве просторно-временске координате, читалац зна да се простор Булатовићевог романа односи на околину Бијелог Поља (у роману присутан и контекст патријархално устројене заједнице, као и конфесионална маркираност имена јунака – Исмет, Мухарем). Такође, читалац романа *Црвени петао лети према небу* свестан је и тога колико су (оквирно) година Петар и Јован провели заједно до тренутка у којем из затичемо („[...] такве их непрегледни и свакојаки путеви знају већ петнаестак година“; Булатовић, 1972: 9). Те назнаке, међутим, никако не угрожавају статус универзалности Булатовићевог романеског хронотопа (који се, попут Бекетовог драмског простора, такође разумева као свет у малом).

⁴ Уп. „Булатовићева идеја свадбе и сахране садржана је у идеји живота и смрти [...]“ (Томић, 2010: 522). И сама свадба, односно сахрана подразумевају одређену граничност (која комуницира са поменутом онтолошки лиминалном позицијом јунака), одвајање и прелазак из једног стања (света) у друго (иницијација у друго стање; она, међутим, у свету романа не подразумева проналазак упоришта) – то су тзв. *обреди прелаза* (вид. Ван Генеп, 2005: 134–167, 168–190).

⁵ Лиминалност ових ликова осенчена је и симболом (црвоточног) моста с почетка романа.

⁶ У вези са евентуалним „годоовским“ импулсом у поезији Васка Попе, уп. и: „Радимо све ово у мраку / Сами без помоћи времена // Питамо се јесу ли то стварно / Припреме за дочек / Или само за испраћај“ („Припреме за дочек“).

ним третманом симболизације средишта (вид. Bruks, 1985: 257). То се, пре свега, постиже навођењем читаоца на асоцирање једне архетипске представе: реч је, наимае, о симболичким конотацијама које у себе укључују представу о игдрасилу, светом дрвету – дрвету живота (*arbor vitae*), које би у традиционалном кључу разумевања требало да значи освећеност простора, које се, самим тим, доживљава као *центар света*, својеврсни *axis mundi*. Чини се, ипак, да увођење овог мотива треба схватити у светлу његовог гротескног несклада са пустоши простора и/или егзистенцијалног смисла. Визија пустоши унеколико десакарализује поменуту архетипску слику, те проблематизује могућност постојања центра (као простора моћи) у свету који је сам по себи маргиналан (гротескно и парадоксално премештање центра света на његову маргину). У апсурдном свету, поимање самог дрвета живота постаје подједнако апсурдно: у симболичкој конкретизацији оно се јавља као *огољено* (код Бекета), односно *дивље* (место светог дрвета у Булатовићевој имагинацији заузима дивља крушка, која, уз то, нашим путницима не може да пружи хлад, те не делује заштитнички),⁷ лишено свог метафизичког ореола; што, такође, сугерише и немогућност поновног осећања обнове и препорода (вид. Bruks, 1985: 257). Дакле, вероватно да симболичку алузију која се код читаоца активира треба пре схватити као својеврсну иронијску сугестију и потцртавање апсурдне слике света, у којој је незамислив неки *други* центар (уколико он уопште постоји), осим овог апсурдног.

У *Году* и *Црвеном петлу* се инсистира и на – и то је важно поменути – просторној *дезорјентисаности*. Апсурдна *непрепознатљивост* простора, резултат је неспецифичности света, који се у свести јунака доживљава као једно велико и увек исто *блатиште*.

Вероватно да је поимање времена оно што бијелополски пар скитница најексплицитније и недвосмислено сврстава у ред јунака бекетовског типа, па је тако интертекстуална веза између Бекетовог хипотекста и Булатовићевог хипертекста можда најевидентнија управо на плану оних сегмената дела који се тичу проблема времена. Овде пре свега треба имати на уму однос према времену који подразумева немогућност оријентације у темпоралним координатама – непоузданост у погледу оцене протока времена и немогућност јасног самоодређења у оквиру историје (постојање по страни од историјског темпоралитета, који се, притом, доживљава као својеврсни простор моћи/„сигурног тла“). Кроз Петрове и Јованове реплике проговара њихово књижевно порекло: њихова временска дезоријентисаност представља наслеђе њихових литерарних претеча, Владимира и Естрагона. Оваква (у оба, дакле, случаја идентична) врста несналажења⁸ своје порекло има у уједначеној, апсурдној непроменљивости њихове животне ситуације.⁹

⁷ „– И ти ово називаш дрветом? – Ипак, биће хлада бар за главу, рече Јован. – А остало, велиш, нек гори, рече Петар“, Булатовић 1972: 14. Уп. „Estragon: Gde je lišće? Vladimir: Mora biti da je osušena“ (Beket, 2004: 15).

⁸ „Estragon: I kažeš da je sve to bilo juče? Vladimir: Naravno da je bilo juče“ (Beket, 2004: 67–68), „– Колико смо већ овде? запита Петар. [...] – Ту смо већ два сата, рече Јован. – А зар нисмо јуче дошли? запита Петар. – Пре два сата, кажем ти, рече Јован“ (Булатовић, 1972: 130).

⁹ Бекетовским јунацима је – да би уопште могли да успоставе било какав однос према реалном

Ипак, и поред тога што нису способни да конкретизују и *вербално артикулишу* своју представу о протоку времена у смислу реално-емпиријских параметара (представа о животу као о једном једином дугачком и бесадржајном дану), Петар и Јован (као и Владимир и Естрагон) имају једну апстрактнију представу о временском протоку, будући да су они и те како свесни да време неумитно и неповратно пролази (оипљивост протицања времена у роману *Црвени петла лети према небу* симболички је конкретизована у слици протицања реке Љешнице).¹⁰ Време, универзални и неодредиви космички поредак (вид. Hristić, 1980: 147) – или изједајући „рак времена“ (*ibid.* 146) – тече само, независно од појединца који у том времену постоји (и који му је у сваком смислу подређен). Време у коме апсурдни јунаци-скитнице живе, међутим, подразумева неисторичност. Будући да су изгубили своје друштвене улоге, јунаци постоје *ван историје* (вид. Hristić, 1980: 151) – у једној митолошкој садашњици (вид. Štraus, 1985: 205). Архетипско стање Петровог и Јовановог лутања појављује се као „кретање у месту“ (Пијановић, 2001: 153), као увек исти кружни пут у цикличном времену.¹¹ Њихово кружно време се, најзад, супротставља линеарном, историјском времену, чији су представници у Булатовићевом роману јунаци окупљени око „свадбарских збивања“ (као што код Бекета Поцо и Лаки долазе из историјског, праволинијског времена и представљају својеврсни контрапункт архетипско-митолошком, цикличном времену – реч је, дакле, о међусобно супротстављеним световима; вид. Hristić, 1980: 153).

Апсурдни јунаци бекетовског профила, дакле, испољавају модернистичку обескорененост – немогућност изналажења утемељења у свету, што је уметнички осенчено управо кроз однос према времену (и простору). Одсуство смислене вербалне артикулације додатно усложњава немогућност оријентације јунака. Сувисла реч као да је својеврсни јемац одређене утемељености – неспособност „продуковања“ сувислог говора, опет, као да упућује на одсуство стабилности, укоренености идентитета.

емпиријском протоку времена (објективном времену) – потребна некаква спољашња смерница, сигнал који долази *споља*, из природе. Једини јасни и сигурни показатељ протока времена у *Году* представља појављивање неколико листова на дрвету. С друге стране, олистивање дрвета би у *Црвеном петлу* могло имати свој симболички еквивалент у слици развејавања маслачка (Петар покушава да се оријентисе у времену на основу процене о времену које је ветру потребно да би развејао један маслачак): „У праву си, промрмља Петар. Пре два сата ветар је начео онај маслачак. И брзо ће га докрајчити“ (Булатовић, 1972: 131). Интерпретација познаје и претпоставку по којој се лишће у *Году* доводи у везу са пепелом (вид. Worton, 1994: 74). Ако се то има на уму, можда би и маслачку из *Црвеног петла* било могуће приписати сличан симболички квалитет (који ствара атмосферу гробљанске нелагоде).

¹⁰ „Сенка крушке одавно је побегла од њега, па га је целом дужином пржило сунце. Лежећи тако, умртвљен и готово без икаквих жеља, *осећао је протицање времена*. Безброј дана провео је овако лежећи, грејући реуматичне кости, али му се никад пролажење времена није учинило тако оипљиво“ (Булатовић, 1972: 88, подв. С.Т.).

¹¹ „[К]ружни пут Булатовићевих скитница који иду на крај света, а заправо немају куд да стигну“ (Пијановић, 2001: 141).

3. Апсурдни говор као *simulacrum* дијалога

Идеја о апсурдности човекове судбинске позиције најеклатантније проговара управо кроз медиј језика, тј. кроз сам говор јунака (и, наравно, гестове који тај говор прате). Петров и Јованов говор „без значења“ (Ђурић, 2011: 356) преузима све основне елементе бекетовског дијалога – алогичност, одсуство каузалности и асоцијативност, који подривају традиционално схваћени дијалог и онемогућују успостављање сувисле комуникације.¹² „[Н]онсенсни дијалог ликова“ (Фемић, 2016: 68), који се остварује кроз безбројне парадоксе, представља манифестацију урушености категорија сазнања (вид. Štraus, 1985: 204). Непостојање смисла у изговореним речима сугерише „немоћ у досезању смисла“ (Ђурић, 2011: 369), или, прецизније речено – непостојање смисла уопште. Уз то, те речи су још и потврда немогућности да се успостави права и аутентична комуникација,¹³ те трагичног расцепа који постоји у интерперсоналним односима, с једне стране, али и између човека и апсурдног света, с друге стране (вид. Фемић, 2016: 102). Такав, до крајње мере обесмишљени говор и његова „инфантилна перспектива“ (Фемић, 2016: 19; уп. Vilijams, 1979: 341) – која се очитује кроз радикалну тривијализацију и говор о „малим темама“ – на артифицијелан (и никад довољан) начин „попуњава“ постојећу празнину (одсуство смисла). Он је, дакле, немотивисани *говор ради говора*, настао искључиво из потребе да се претећа тишина како било испуни: „једино из потребе да се прекине страх од тишине и олакша положај у којем се налазе [јунаци]“ (Ђурић, 2011: 356).¹⁴ У том смислу, бесмислени разговори и радње заправо су само мимикрија живота и покушај фингирања активног постојања. Како су лишени активног учешћа у животу, Петар и Јован користе дијалог, или, боље рећи – његову симулацију, како би себи створили илузију животности. Нужна претпоставка за успостављање дијалога у правом смислу речи јесте постојање суштинског *конфликта*, који је, међутим, немогућ међу апсурдним јунацима, будући да они „немају властиту изражајност и индивидуално, дистинктивно својство“ (Фемић, 2016: 53), не поседују властиту аутентичност, те их одликује изразита „онтолошка несигурност“ (*ibid.* 111).¹⁵ Привид је, дакле, двоструки, будући да се остварује на два нивоа: на нивоу размене речи, и на егзистенцијалном нивоу (*псеудодијалогом* достиже се само *псеудоживот*)¹⁶

¹² Можда би се једино одступање у односу на Бекетов драмски наратив (ако се има на уму језик апсурдних јунака) могао назрети у мање присутној схеми понављања реплика („Estragon: [...] Hajdemo. Vladimir: Ne možemo. Estragon: Zašto? Vladimir: Čekamo Godoa“ [Beket, 2004: 14]), што је код ирског писца представљало основно драмско средство којим се сугерише монотонија узалудног, апсурдног *чекања* (вид. Bruks, 1985: 258). Такође, код Бекета је заступљенија смена брзих реплика (стихомитија).

¹³ У Годоу, Лакијев бесмислени монолог такође ће сугерисати немогућност комуникације као такве (вид. Фемић, 2016: 102).

¹⁴ Уп. „Estragon: [...] Da, sad se sećam, sinoć smo proveli vreme laprdajući ni o čemu posebno. To mi tako dosad već pola veka“ (Beket, 2004: 73).

¹⁵ Уп. „Estragon: Uvek nađemo nešto, je li Didi, što nam stvara utisak da postojimo“ (Beket, 2004: 76).

¹⁶ Бекетовско подражавање живота (у чијем се својству налази подражавање дијалога) могуће је

Апсурдна нелогичност реплика сугерише логику апсурда и њену трагику. Извесно је, дакле, да се на апсурду уметнички не инсистира само кроз начине артикулације „дијалога“ већ и на плану онога што представља предмет тих разговора:

- „– Мост, рече Петар буновно и смрачи се.
- Па шта? рече Јован и покуша да ослободи руку.
- Па мост! бубну Петар. Зар га не видиш?
- Видим. Па шта с тим? рече Јован.
- И теби он не задаје никакву бригу? рече Петар.
- Прећи ћемо га и - квит, рече Јован. Зар је први?
- Али није ни последњи«, рече Петар гневно“ (Булатовић, 1972: 10).

Или, на другом месту у роману:

- „– Слушај, рече Петар тихо и не отварајући очи, брину ме ове моје ноге.
- Зашто? гракну срећно Јован.
- Мрзи ме да ти то објашњавам, рече Петар.
- Баш си луд, рече Јован. Забрињавају те сопствене ноге. Ха, како мене не забрињавају моје.
- Друго су твоје, рече Петар. Дупло су краће.
- Какве то сад везе има? зацерека се Јован. И ово су, ваљда, ноге?
- Да, рече лењо Петар. Али погледај докле моје досежу (*ibid.* 89).

Рекли бисмо, међутим, да је статус који *реч* и *говор* имају у Булатовићевој (а могли бисмо рећи и бекетовској) уметничкој имагинацији унеколико амбивалентан, па би, тако, *концепт моћи речи* у датом контексту требало посматрати с обзиром на његова два дијалектичка пола, будући да реч у извесном смислу пројектује уједно и *немоћ* и *моћ*. Иако окрњени говор јунака, видели смо, сугерише бесмисао, реч, међутим, и даље представља примарни покушај осмишљавања и попуњавања празнине. Јунаци кроз говор покушавају да пронађу некакво утемељење (или, пре, његов привид). Говор се тако показује као „најактивнија“ од свих пасивних радњи јунака.

Јунаци испољавају потребу да прибаве неки доказ који ће им потврдити да у датом тренутку заиста и *постоје*: Петар, нарочито индикативно, „тек кад чу свој *глас* увери се да је на земљи“ (Булатовић, 1972: 42, подв. С. Т.). Глас, дакле, има посебну, повлашћену улогу и недвосмислено егзистенцијални значај и онтолошку димензију. Реч – као онтолошка категорија – пројектује моћ и омогућава јунаку да из властите, егзистенцијално неукорењене позиције, ипак не склизне у потпуно одсуство могућности да себе одреди као биће које (па макар и на елементарном нивоу) битише.

4. Бекетовски пар јунака и видови испољавања моћи: динамика међусобног подређивања

Концепт *моћи речи* требало би посматрати и у вези са амбивалентним односом јунака и динамиком њиховог међусобног подређивања.

Специфични међусобни однос апсурдних јунака-парова у роману *Црвени петлао лети према небу* уобличен је готово идентично као у драми *Чекајући Годоа* (1953): на том плану, могуће је говорити о директним цитатним спонама између *Годоа* и *Црвеног петла* – готово да су у питању парафраза појединих реплика Бекетовог прототекста. С једне стране, „тужна браћа“ осећају делимичну потребу за растанком, као видом покушаја да се перманентно стање промени: „– Можда је време да се растанемо, рече Јован. Доста смо били заједно“ (Булатовић, 1972: 136).¹⁷ Ипак, с друге стране, таква идеја *никада не иде даље од речи*, будући да Петар и Јован (Владимир и Естрагон) осећају снажну међузависност, па тако, на крају крајева – једно без другог ипак не могу. Тако се универзални однос двоје људи појављује у првокласно апсурдном и парадоксалном смислу – као једна врста готово мазохистичког истрајавања (дугачког трајања у ситним међусобним размирицама и мирењима),¹⁸ остајања у заједници која добрим делом представља међусобно мучење. Из темељног осећања немоћи, јунаци у одређеним тренуцима показују потребу да испоље надмоћ у односу на оног другог, при чему се у основи њиховог међусобног подређивања налази *погрда*:¹⁹ о *моћи речи*, дакле, несумњиво сведочи бол који она може да нанесе. Замршени однос двоје људи, међутим – и то је важно нагласити – не искључује међусобне симпатије. Жеља за раскидом, дакле, постоји истовремено са осећањем љубави и блискости (вид. Viliјams, 1979: 344), њихов је однос у основи сапатнички (вид. Selenić, 2002: 11). Чини се, уосталом, да је овакав однос у исти мах и једини могућ. Заједница двоје људи показује се као нужна (они су савезници у узалудним покушајима „осмишљавања егизистенције“; Фемић, 2016: 82), будући да они у *другом* покушавају да пронађу макар какво упориште, ослонац који би прикрио увек присутно – темељно осећање усамљености („због тога се ‚спарени‘ ликови стално боје растанка“; Ђурић, 2011: 353).²⁰

¹⁷ Уп. „Vladimir: Možemo još da se rastanemo, ako misliš da bi to bilo bolje. Estragon: Sad je već dockan za to“ (Beket, 2004: 59).

¹⁸ Петар, односно Јован често осећају и кајање због свог опхођења према оном другом: „Корио је себе што је малопре онако грубо одгурнуо Јована. Скот си, рече себи, прави си скот. Што га мучиш. Не заслужије то“ (Булатовић, 1972: 11).

¹⁹ „– Век ми поједе, ђаволе дебели“ (Булатовић, 1972: 11); „– Завежи, ниткове! Сикну Петар“ (*ibid.* 92).

²⁰ Уп. „Јер ја сам човек само зато што сам с тобом. А чим бих се од тебе одвојио – изједначио бих се с најпоганијом свињом“ (Булатовић, 1972: 186). Уопште узев, и Петар се (попут Владимира), у односу на Јована (као овај у односу на Естрагона), показује као доминантнија фигура, односно фигура изразитије рефлексивности и испрености. Он је, дакле, јунак израженије самосвести, те поседује мисао о апсурдном квалитету света и сопственој апсурдној позицији у том свету, у коме *бити човек* неизмерно боли): „– А шта те то боли? кмекну Јован и унесе му се у лице. – То што

Булатовићев пар гробара, Срећко и Исмет (литерарни пандани Бекетових јунака Поца и Лакија), испољаваће сличну врсту зависности. Срећко и Исмет, међутим, сведоче о унутарсветским односима, који се манифестују „кроз међусобно израбљивање људи“ (Фемић, 2016: 86), вечито понављање каиновске парадигме. Овакав однос у драми *Чекајући Годоа* биће актуализован мотивом конопца око врата, архетипским мотивом спутаности (*ibid.*).²¹ Булатовићев пар гробара испољаваће сличну врсту физичке зависности (повезаности).²² Срећка и Исмета, јунаке грубе и бизарне комике (која подрива ауторитет апсолута), и иначе можемо разумети као својеврсни еквивалент Поцу и Лакију, будући да и они долазе из историјске временитости (што је прецизно сугерисано: они су „међусобно супротстављени различитим вероисповестима“; овакву врсту квалификације схватамо као обележје њиховог „реалноисторијског порекла“ [вид. Ђурић, 2011: 352]). Булатовићев пар гробара је, дакле, такође бекетовске провенијенције: „као што из разговора Петровог и Јовановог не проистиче ништа“, тако „се ништа не дешава на гробљу где Срећко и Исмет васцели дан сахрањују покојницу“ (Пијановић, 2001: 24). Осим подударности са ликовима Поца и Лакија,²³ гробари штошта, нема сумње, деле и са паром скитница – испразност трајања, цикличност и узалудност подухвата (и у вези са тим, робовање навигацији), лиминалност позиције (сугерисана хронотопом гробља). Уопште узев, они су везани за „план црнохуморне гробљански веселе и бесмислене атмосфере“ (Ђурић, 2011: 352).

Разуђени симболички репертоар романа *Црвени петао лети према небу* (онда када је сагледан у својој укупности) читаоцу сугерише основно проблемско упориште самог дела – човекову разапетост између наде и ништавила. Наиме, симболи којима је аутор баратао као својеврсним „оруђем“ за конструисање властитог романескног света често се налазе на супротним семантичким половима, тј. неретко упућују на дијаметрално различите антрополошке перспективе. Целокупна мотивика романа у себе укључује семантички потенцијал који у исти мах обухвата симболизацију како пролазности, тако и бесмртности (она у себе, дакле, укључује онтолошке крајности).²⁴ Самим тим што је реч

смо... што смо људи...” (Булатовић, 1972: 185–186). Он је, могло би се рећи, својеврсни резонер апсурда (вид. Ђурић, 2011: 356).

²¹ То што Лаки замишља да је уплетен у мрежу стоји у вези са истоветном симболичком назнаком.

²² Ону функцију коју је конопач имао код Бекета, овде ће имати носило са лешом (вид. Ђурић, 2011: 352).

²³ Индикативно, Срећково име превод је Лакијевог имена са енглеског језика.

²⁴ Лајтмотивски присутан маслачак је, на првом месту, симбол самоће и усамљености, или – у хришћанском кључу – симбол Христове муке. Насупрот томе, крушка се у симболичком смислу доводи у везу са бесмртношћу. Наглашена тензија ствара се физичким довођењем у везу ова два мотива (семенке маслачка падају у близини дрвета дивље крушке). Ипак, најдиректније сучељавање опозитне симболике дато је у слици трешње (семантика пролазности) на коју слеће петао (претежно соларна симболика; упућује на плодност и на, поврх свега – хришћанску идеју о васкрсењу). Варирањем и међусобним преплитањем мотива са различитим симболичким потенцијалом, као и коришћењем симбола који су сами по себи амбивалентни,

о могућностима, свет бекетовских јунака одликује темељно осећање неизвесности. У Бекетовој драми, Годо је „симбол велике метафизичке неизвесности“ (Фемић, 2016: 9) и, најшире узев, света онога што подразумева неодређеност смисла постојања – с тим у вези, симболичке могућности „годоовског феномена“ не би требало ограничити искључиво на изједначавање Годоа са Богом (тумачење настало на основу етимолошке сличности ових двеју речи у енглеском језику). Тако бекетовско *чекање* означава прижељкивање смисла, човеку прирођену потребу да дође до значења оног „иза“, да схвати разлоге сопственог постојања и постојања света уопште: Бекет истрајавање у нади изједначава са истрајавањем у илузији, која је притом неопходна да би човек могао да поднесе живот без смисла (вид. Milivojević, 2004: 113; Фемић, 2016: 32).²⁵

Пар Булатовићевих скитница несумњиво израста из поменутог осећања растрзаности између потенцијалних крајности коју нам и поменути симболички фон романа сугерише (напуштања немоћног положаја и задобијања простора моћи и смисла) – ипак, као да су апсурдни вагабунди представљени у терминалној фази свог лутања (онда када већ нису у стању да у небу виде ништа осим празнине).

На симболику одсуства и празнине у роману је, уопште узев, стављен посебан акценат (тема срца, глад). „Симболизација празнине“ и одсуства „дефинише апсурд постојања, [...] егзистенцијалну испражњеност“ (Томић, 2005:

тј. допуштају могућност различите перцепције, Булатовић указује на трагични сукоб у човеку и неусаглашеност онтолошких могућности које се пред њега постављају (вечито осцилирање између две могућности: коначности и васкрсења).

²⁵ Булатовићева визија апсурда је, међутим, унеколико песимистичнија у односу на Бекетову. У драми *Годо је дошао* српски писац „нуди својеврсну одгонетку велике Бекетове упитаности“ (Фемић, 2016: 9), у његовој визији долази до радикалне демистификације непознатог: „Бекетов Годо продужава илузију спасења, а Булатовићев је слама“ (*ibid.* 172). Булатовићевска имагинација драматично профанизује есхатонско-месијански мотив *парусије* потпуном деградацијом Годоовог лика, који сада бива лишен свог митског ореола – он се пародијски појављује као пекар, прешавши пут од потенцијално избавитељске фигуре до лика придошлог из нискомиметичког контекста: фигура комичног и немоћног човека из народа („превођење из метафизичког у реални хронотоп“; *ibid.* 75). Очекивање Годоовог доласка као могућег великог хилијастичког тренутка тривијализује се увођењем вашарске музике и Владимировим и Естрагоновим клоновским изгледом – уопште узев, Булатовић свет поистовећује са *вашарштем* (на тај начин, свет добија етикету недвосмислено апсурдног места). Узвишена тематика метафизичке вертикале и ишчекивања теофанијског догађаја травестира се, дакле, и гротескно спушта до баналности. Уместо неизвесности избављења, Булатовићев Владимир и Естрагон осуђени су на разочарање у виду антимијанске фигуре пекара Годоа (они немају чак ни ону илузорну наду коју су гајили Бекетови јунаци). Чини се да Булатовић и у *Црвеном петлу* (који хронолошки долази пре драме) рефлектује песимистичнију визију апсурдних јунака (у односу на Бекетов прототекст). Иако несумњиво присутно, „годоовско искуство“ (неиспуњеност једног њиховог дана могли бисмо назвати чекањем) у роману није толико наглашено: вероватно баш због тога што оно није конкретизовано у смислу некаквог експлицитног чекања. Чини се да Петар и Јован баш ништа и не чекају и ничему се не надају, за разлику од својих претходника – Владимира и Естрагона, који ипак доживљавају одређене (додуше краткотрајне) екстатичке узлете поверења у Годоов доласак. Делује као да је Петров и Јованов однос према сопственом лутању *без циља* готово у потпуности очишћен од илузија: Пар Булатовићевих скитница као да више нема за циљ досезање смисла, већ су свесни тога да је њихов највећи циљ постизање привида.

67), кроз коју проговара „тежња за пуноћом егзистенције“ (*ibid.* 129). Симболизација празнине је, међутим, у роман можда најупечатљивије укључена кроз визије „празног неба“. Колико је овај мотив важан за разумевање романа у целини, говори и чињеница да је оваквим визијама дато посебно место на самим рубовима романа – на његовом почетку и крају (цикличност композиције као да кореспондира са кружним карактером лутања и цикличношћу времена у коме трају апсурдни јунаци). Будући да се на овом мотиву – који рефлектује антрополошки песимистичну позицију – инсистира и на крају романа, вероватно је да кроз њега проговара „последња реч“ аутора. Празнину неба требало би разумети у смислу фридриховски схваћене „празне трансценденције“ (Фридрих, 2003: 33), као „амбис који не улива наду“ (Ђурић, 2011: 361), као ни поверење у метафизичку инстанцу²⁶ (која у Петровој апсурдној визији задобија гротескне и карикатуралне обресе):²⁷ место које би требало да припадне трансцендентном божанству сада остаје упражњено. Овакво виђење проблематизује и сам магистрални мотив црвеног петла и његовог лета према небу (што је, већ само по себи, гротескно оксиморонска представа: петао не лети) – тежња човекове душе за узлетом према апсолуту у роману се показује апсурдном, будући да је небо представљено као празно (лет петла се, дакле, показује као лет у *празно*), тј. да сам апсолут изостаје (чини се да је на снази иронична инверзија онога што је семантички претпостављено у симболу петла, а то је победа светлосног принципа и васкрснуће). Без обзира на индиферентност неба, оно ће ипак, парадоксално, деловати спутавајуће и/или угрожавајуће²⁸ у односу на човека – оно се појављује као „плава омча“ (речено језиком Попине песничке имагинације).²⁹

Увек присутна потчињеност „годоовском принципу“ мотивише помињању, мање или више свесну тенденцију ка међусобном подређивању јунака (у циљу привременог задобијања својеврсне – привидне – „позиције моћи“), што се, као што смо видели, остварује кроз употребу језика.

Ипак, заједница наших протагониста се, видели смо, испоставља као нужна. Они се, тако, показују као својеврсни савезници у узалудним покушајима осмишљавања властите егзистенције, а *реч*, чак и оваква – у великој мери обеснажена и артифицијелна – делује као својеврсна замена за радњу, акцију,

²⁶ Маслачак који премрежује небо симболички упућује на непрозирност смисла и немогућност његовог достизања.

²⁷ „Боже, заклони ме том твојом кљастом шапом; поведи ме у хлад или ме кљукни у прву локву на коју нагазиш; овако више не могу: твоје небо је празно и ја га се бојим; твоје је срце пијандура и паук који ми из прстију извлачи крв. Разроки и ружни боже, доста ми је твоје врелине и твоје светлости...“ (Булатовић, 1972: 181–182).

²⁸ Индикативно је оглашавање орла који кружи небом – оно, такође, сугерише поменути егзистенцијалну угроженост. Још један „продукт“ неба, Сунце (и неподношљива врућина коју оно производи) налази се на сличном симболичком трагу.

²⁹ Уп. „Зашто нам врат зреником стежеш / [...] Задавићеш нас тим појасом“, „Плава омча“, у: Попа, 2004: 32, ст. 1, 4. Апсурду у Попиној поезији Петар Милошевић је посветио књигу (*Поезија апсурда [Васко Попа]*).

њена симулација, привид активног делања. Реч представља спону која јунаке и даље држи заједно, она одржава однос који би у супротном био неодржив.

5. Закључак

Ликови скитница у трагикомичном свету Булатовићевог романа *Црвени петао лети према небу* не припадају толико оном слоју дела који у фокус ставља динамични, дисхармонични однос гротескне и реалистичне перспективизације патријархалне средине, већ првенствено функционишу као парадигма универзалне, просторно и временски неконтекстуализоване,³⁰ апсурдне човекове судбине. Петар и Јован су Булатовићеве транспозиције ликова Владимира и Естрагона, њих одликује „[a]псурдна хендикепираност“ (Фемић, 2016: 56) и истоветно осећање отуђености, који су у оба дела манифестовани специфичним односом међузависности ликова, просторним сугестијама, проблематизовањем јунаковог односа према времену, алогичностима у језику ликова (које онемогућавају успостављање сувислог дијалога), као и тематизовањем проблема бесмисленог „чекања“, које је у *Црвеном петлу*, видели смо, готово у потпуности лишено идеје о коначном спасењу, па тако ствара песимистичнију верзију бекетовског „мита“.

Концепт моћи речи је, уопште узев, у контексту романа могуће сагледати с обзиром на однос са другим видовима манифестовања моћи: штавише, питање вербалне комуникације јунака-скитница нераскидиво је повезано са осталим сферама њиховог деловања и самоодређивања, и умногоме осветљава укупну проблематику романескне грађе. Неутемељеност у језику у великој мери онемогућава виши степен ауторефлексије и разумевања властитог бића и положаја, као и временско-просторне ситуираности.

Вероватно није случајно што пар скитница у Булатовићевом роману носе апостолска имена – Петар и Јован, јунаци у свету хаоса и изгубљене хармоније, појављују се као „апостоли“ апсурда.³¹

Извори

Булатовић, М. (1972). *Црвени петао лети према небу*. Београд: БИГЗ.

Булатовић, М. (2003). *Годо је дошао. Варијација на једну веома стару тему*. Београд: СКЗ.

Попа, В. (2004). *Споредно небо*. Београд: Чигоја штампа.

Beket, S. (2004). *Čekajući Godoa*. P. Pjanić (Prev.). Beograd: Rad.

³⁰ Овакав утисак „не кваре“ ни постојећи, дискретни топонимски сигнали.

³¹ Ореол апостолске узвишености трагикомично је снижен до фигуре апсурдног вагабунда.

Литература

- Генеп Ван, А. (2005). *Обреди прелаза. Системско изучавање ритуала*. Ј. Лома (Прев.). Београд: СКЗ.
- Драгић, Ј. (2003). О палим анђелима који се осмехују. У М. Булатовић, *Годо је дошао* (115–120). Београд: СКЗ.
- Ђурић, К. (2011). Проблем апсурда у делима Миодрага Булатовића (*Ђаволи долазе, Црвени петао лети према небу, Годо је дошао*). *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 59(2), 349–375.
- Палавестра, П. (1973). Чудотворни свет Миодрага Булатовића. У М. И. Бандић (Прир.), *Савремена проза* (642–654). Београд: Нолит.
- Пијановић, П. (2001). *Поетика гротеске. Приповедачка уметност Миодрага Булатовића*. Београд: Народна књига и Алфа.
- Томић, Ј. (2005). *Гротескни свијет Миодрага Булатовића*. Никшић: Јасен.
- Томић, Ј. (2010). Елементи паганске и хришћанске културе у прози Миодрага Булатовића. *Књижевност и култура*, 39(2), 519–525.
- Фемић, Р. (2016). *Ишчекивање апсурда. Компаративни оглед: Самјуел Бекет, Миодраг Булатовић, Жарко Команин*. Бијело Поље: Ратковићеве вечери поезије.
- Фридрих, Х. (2003). *Структура модерне лирике од средине 19. до средине 20. века*. Т. Бекић (Прев.). Нови Сад: Светови.
- Bruks, K. (1985). Mitski obrazac u drami *Čekajući Godoa*. S. Miletić (Prev.). *Treći Program Radio Beograda*, 67(4) (temat *Delo Samjuela Beketa*), 253–262.
- Hristić, J. (1986). Beketovo pozorje ljudskog života. U *Studije o drami* (131–161). Beograd: Narodna knjiga.
- Milivojević, I. (2004). Beket i Godo. U S. Beket, *Čekajući Godoa* (109–114). Beograd: Rad.
- Selenić, S. (2002³). Semjuel Beket. U *Dramski pravci 20. veka* (59–73). Beograd: Fakultet dramskih umetnosti, Institut za pozorište, film, radio i televiziju.
- Štraus, V. (1985). Danteov Belakva i Beketove Skitnice. N. Vuković (Prev.), *Treći Program Radio Beograda*, 67(4) (temat *Delo Samjuela Beketa*), 195–208.
- Tamarin, G. R. (1962). *Teorija groteske*. A. Bašović (Prev.). Sarajevo: Svjetlost.
- Vilijams, R. (1979). Čekajući Godoa – Samjuel Beket. U *Drama od Ibzena do Brehta* (341–347). M. Frajnd (Prev.). Beograd: Nolit.
- Worton, M. (1994). Waiting for Godot and Endgame: theatre as text. In J. Pilling (Ed.), *The Cambridge Companion to Beckett* (67–87). Cambridge: Cambridge University Press.

Sofija Todorović

**(IM)POTENCY OF THE WORD AND THE BECKETTIAN
HERO IN MIODRAG BULATOVIĆ'S *THE RED ROOSTER
FLIES HEAVENSWARD***

The paper examines the concept of the *(im)potency of the word* and the verbal articulation of the absurd, Beckettian hero in Miodrag Bulatović's novel *The Red Rooster Flies Heavensward* (1959). The nonsensical speech used by the characters of Vladimir-Estragon literary provenance – Petar and Jovan, the tramps – assume all the essential elements of the Beckettian dialogue. The senseless speech, its infantile perspective and the incapability of establishing the authentic communication are brought into connection with the tragic incompatibility that exists in interpersonal relations, on one hand, and in the relationship between the individual and the absurd world, on the other. The precondition for establishing the dialogue in the real sense of the word is the existence of the essential conflict, where the manifestation of the personal authenticity is inherent. It is this authenticity that the heroes of the absurd do not possess, therefore, their *speech for speech's sake* is understood as an attempt to stimulate the real dialogue: it is only a *pseudo-life* that could be reached by a *pseudo-dialogue*. Even though the characters' broken speech projects nonsense, the word, however, still functions as a primary attempt of filling the void. The aim of this paper is to point out the possibilities of perceiving the concept of the potency of the word – thereby bearing in mind the two of its dialectical poles – in relation to other ways of manifesting the power (potency): the problem of the vagabund heroes' verbal communication sheds light to their ambivalent relationship and the dynamics of their mutual subordination, as well as their specific spatio-temporal disorientation and slavish adherence to habits.

sofija.tod3@gmail.com

REČ, TIŠINA, SLOM: JEZIK KAO SREDSTVO USPOSTAVLJANJA MOĆI U KOMEDIJAMA PRETNJE I POLITIČKIM DRAMAMA HAROLDA PINTERA

Apstrakt: Latentna borba za uspostavljanje moći predstavlja jedan od lajtmotiva drama Harolda Pintera, budući da se pisac kroz čitavo stvaralaštvo bavi problemom dominacije, potčinjavanja i nejasnim odnosom agresora i žrtve. U skladu sa tim, rad će se baviti načinom na koji jezik služi kao sredstvo uspostavljanja i demonstracije moći, sa ciljem da pokaže da njegov značaj ne zavisi od nivoa na kom se odvija borba za dominaciju. Analizirajući rane Pinterove drame *Bez pogovora* i *Rodendan*, koje se klasifikuju kao komedije pretnje sa elementima apsurdna, kao i političke drame iz pozne faze piščeve karijere *Još jedno pred odlazak* i *Gorštački jezik*, rad će pokušati da ukaže na činjenicu da upotreba jezika u svrhu ugnjetavanja i manipulacije predstavlja jedan od ključnih elemenata Pinterove poetike, bilo da se kao tlačitelj u drami javlja pojedinac, grupa ljudi, politička organizacija ili čitava država. Eksplicitno i prikriveno verbalno nasilje, jezičke strategije poput ponavljanja, apsurdni iskazi lišeni semantičkog značenja, ali i česta upotreba pauza i tišina predstavljaju karakteristične elemente pintereskog stila koji, pored ukazivanja na piščevu težnju naturalizmu, osvetljavaju i ulogu jezika u zauzimanju dominantne pozicije i (zlo)upotrebi moći. Jezik Pinterovih junaka, stoga, neodvojiv je od njihove želje za moći i dominacijom koja se, na ma kom nivou bila ostvarena, nameće kao glavni pokretač dramske radnje.

Ključne reči: jezik, moć, drama, tišina, verbalno nasilje, apsurd, Pinter

1. Uvod

Uprkos žanrovskoj raznolikosti drama Harolda Pintera koje variraju od komedija pretnje i drama sećanja do otvoreno političkih drama, u centru bogatog stvaralaštva britanskog nobelovca nalazi se borba za uspostavljanje moći kao glavni pokretač dramske radnje. Budući da se u osnovi Pinterovih drama nalaze, pre svega, različiti „mehanizmi dominacije i marginalizacije“ (Silverstein, 1991, str. 422), ove drame mogu se smatrati „varijacijama na teme dominacije, kontrole, eksploatacije, potčinjavanja i viktimizacije“, pa čak i „modelima strukture moći“ (Innes, 1992, str. 281). Igre moći se kod Pintera odvijaju se na više nivoa – dok se u kasnim dramama pisac eksplicitno bavi državnom moći i njenom zloupotrebom u svrhu potčinjavanja nemoćne individue, borba za dominaciju u njegovim ranijim dramama odvija se, između ostalog, i na relaciji između prividno ravnopravnih pojedinaca (supružnika, suseda, poslovnih partnera, itd.) – kako kaže sam pisac, u njihovoj osnovi leži

„ne samo moć države, već i moć porodice, religije, moć koja se koristi kako bi se potkopao, a naposljetku i uništio pojedinac ili glas koji se usuđuje da postavlja pitanja“ (Pinter, u Ford, 1988). Stoga, Pinterov junak obuzet je „kompulsivnim nagonom“ za preuzimanjem i zadržavanjem pozicije moći, bilo da je u pitanju prevlast unutar porodice, manipulacija ljubavnim osećanjima u borbi polova, težnja da se vlasitita teritorija odbrani od spoljnih agresora ili zloupotreba sile od strane kako totalitarnih, tako i (prividno) demokratskih režima (Gordon, 2012).

Drame *Rođendan* (eng. *The Birthday Party*) i *Bez pogovora* (eng. *The Dumb Waiter*), napisane 1957. godine zajedno sa Pinterovom prvom jedomskom *Soba* (eng. *The Room*), najčešće se kategorizuju kao komedije pretnje sa elemetima apsurdna. U *Rođendanu*, kao i u *Sobi*, uljezi iz spoljašnjeg sveta – Jevrejin Goldberg i Irac Meken, misteriozni posetioци koji predstavljaju neodređenu organizaciju – ugrožavaju prividnu harmoniju života u zatvorenom prostoru pansiona sa ciljem ispitivanja i odvođenja Stenlija, protagoniste drame čiji su prestupi nejasni. U drami *Bez pogovora*, pak, dvojica profesionalnih ubica, Ben i Gas, godooovski čekaju naredbe od strane nedefinisane organizacije za koju rade i koja predstavlja izvor totalitarne moći. U skladu sa tim, moguće je tumačenje ovih drama kroz političku prizmu, budući da se one bave načinom na koji totalitarne strukture koje imaju moć u svojim rukama ograničavaju, potčinjavaju i slamaju pojedince. Upravo problem zloupotrebe moći povezuje ove drame sa Pinterovim kasnim i otvoreno političkim dramama, u kojima je on znatno eksplicitnije predstavljen dok apsurd biva marginalizovan, a komični elementi svedeni na minimum. Tako u drami *Još jedno pred odlazak* (eng. *One for the Road*) svedočimo surovom isleđivanju u kome Nikolas, policijski zvaničnik koji predstavlja „otelotvorenje državne moći“ (Sitarica, 2021, str. 68) pojedinačno ispituje troje članova porodice – Viktora, Džilu, i njihovog sina Nikija – naposljetku ih slamajući strašnom verbalnom torturom. Drama *Gorštački jezik* (eng. *Mountain Language*), zasnovana na političkoj situaciji u Turskoj i statusu kurdske nacionalne manjine, takođe prikazuje opresivnu moć totalitarnog režima koji potiskuje svaku različitost zabranjujući upotrebu svih jezika osim zvaničnog jezika prestonice.

Pored toga što dinamika borbe za moć u Pinterovim komedijama pretnje i političkim dramama ima istu strukturu (Yuan, 2013), jezik predstavlja osnovno sredstvo pomoću kojeg se moć uspostavlja – bilo kroz eksplicitno verbalno nasilje, igre rečima, korišćenje jezičkih strategija ili upotrebu tišine radi kreiranja preteće atmosfere. Stoga je, na primer, čuvena scena isleđivanja u *Rođendanu* veoma slična ispitivanju u drami *Još jedno pred odlazak*, s jedinom razlikom koja se odnosi na neodređenost izvora moći i prividnu proizvoljnost nasilja u komedijama pretnje koja u kasnim političkim dramama prelazi u torturu sa političkim predznakom i otvorenu zloupotrebu moći od strane državnih organa. Tema zloupotrebe jezika u svrhu uspostavljanja dominacije vezana je i za lično iskustvo Harolda Pintera koji je, kao dečak jevrejskog porekla, odrastao u Engleskoj za vreme Drugog svetskog rata, kako sam kaže, uz konstantnu pretnju Gestapoom čije se prisustvo snažno osećalo (Visser, 1996). Stoga, reči u Pinterovim dramama predstavljaju destruktivnu silu pomoću koje se potčinjava i uništava sagovornik (Visser, 1996), a načini upotebe jezika u ovu svrhu mnogobrojni su i varijaju od otvorenih verbalnih uvreda do suptilnosti tišine.

2. Verbalno nasilje

Na samom početku ovog kontinuuma upotrebe jezika u svrhu uspostavljanja moći nalazi se eksplicitno verbalno nasilje čija svepristunost nije začuđujuća imajući u vidu kako piščevo interesovanje za politiku, tako i njegovo iskustvo sa uličnim fizičkim sukobima sa engleskim fašistima nakon Drugog svetskog rata koji su se, kako sam pisac kaže, mogli izbjeći samo upotrebom reči (Ford, 1988). Stoga, likovi 'agresora' u Pinterovim dramama, u kojima fizičko nasilje gotovo uvek ostaje izvan scene, pribegavaju raznim uvredama i pretnjama: dok u *Rođendanu* tokom kafkijanskog ispitivanja (Sitarica, 2021) Goldberg i Meken nazivaju Stenlija lažnjakom, izdajnikom, kugom i ružnim mirisom, govore mu da je mrtav i prete sterilizacijom, Nikolas u drami *Još jedno pred odlazak* takođe se obraća svojim žrtvama pogrdnim nazivima, poput „ološ“, „govnara“ i „hulja“ (Pinter, 1995, str. 58–60). U drami *Gorštački jezik*, takođe, oficir koji kao državni službenik drži moć u svojim rukama koristi pogrdne termine ne bi li opisao zatvorenike njihovim ženama koje su došle da ih posete: „Vaši muževi, vaši sinovi, vaši očevi, ti ljudi koje čekate da vidite su govna. Oni su neprijatelji države. Oni su govna“ (Pinter, 1995, str. 66). Iako izvor apsolutne moći u drami *Bez pogovora* predstavlja nedefinisana organizacija čiji su Ben i Gas poslušnici, igre moći u ovoj drami odvijaju se i na relaciji između dvojice protagonista: dok Gas predstavlja glas pobunjenika koji sumnja u autoritet i preispituje etičnost zadataka, Ben, kao stariji partner, slepo izvršava naređenja organizacije čime se postavlja u dominantnu poziciju u odnosu na Gasa. U ovoj drami koja predstavlja „zastrašujući prikaz borbe za moć na relaciji nadređeni-podređeni“ (Prentice, 2009, str. 143), Ben zadržava poziciju moći upotrebom jezika, u koji spadaju i uvrede upućene Gasu (naziva ga budalom, idiotom, džukelom), ali i preteća pitanja koja čine atmosferu drame pinterovski zastrašujućom:

GAS: Hteo sam da te pitam nešto.

BEN (*diže noge na krevet*): O, Gospode.

GAS: Ne. Hteo sam nešto da te pitam.

Ustaje i seda na Benov krevet.

BEN: Zašto si seo na moj krevet?

GAS *seda*.

U čemu je tvoj problem? Uvek me pitaš neka pitanja. U čemu je tvoj problem?

GAS: Ni u čemu.

BEN: Nisi mi ranije postavljao toliko prokletih pitanja. Šta te je spopalo?

GAS: Ne, samo sam se pitao.

BEN: Prestani da se pitaš. Imaš posao koji treba da obaviš. Zašto ga jednostavno ne obaviš i umukneš?

(Pinter, 1996, str. 127)

Još više zastrašujuća su apstraktna i gotovo retorska pitanja koje Nikolas postavlja svojim žrtvama u komadu *Još jedno pred odlazak* koji predstavlja jednu od retkih Pinterovih drama bez komičnih elemenata (Dukore, 1988). Nikolas prvo naizmenično naređuje Viktoru da sedne i ustane, zatim mu maše prstima ispred očiju, ne bi li na kraju započeo verbalnu agresiju u formi monologa koji, iako bez otvorenih uvreda i pretnji, ima izuzetno zlokoban ton:

NIKOLAS: ... Spreman sam da budem iskren, kao što i treba da bude pravi prijatelj. Ja volim smrt. A ti?

Pauza.

A ti? Voliš li smrt? Ne nužno svoju. Drugih. Smrt drugih. Voliš li smrt drugih ili, bar, voliš li smrt drugih tako mnogo kao ja?

Pauza.

Jesi li ti uvek ovako dosadan? Razumeo sam da voliš borbu mišljenja.

Pauza.

Smrt. Smrt. Smrt. Smrt. Kao što su i najveći autoriteti primetili, ona je divna. Nešto najčistije, najharmoničnije što postoji. Seksualno opštenje nije ništa u poređenju s tim.

Pije.

Govoreći o seksualnom opštenju...

Divljački se smeje. Zatim prestane.

Jebe li... ona? Ili se... Ili se... ono... znaš... šta? Šta ona voli? Govorim o tvojoj ženi. Tvojoj ženi.

(Pinter, 1995, str. 54)

Moć Nikolasovih reči, koje imaju za cilj da zbune i na kraju potpuno slome Viktora, ne leži samo u islednikovoj uverenosti u sopstvenu nadmoć, već i u njegovoj istinskoj posvećenosti sistemu koji predstavlja. Kao što Goldberg i Meken svojevolljno predstavljaju deo samoodrživog sistema autoritarne moći koji se oslanja na svoje podređene osiguravajući njihovu poslušnost (Taylor-Batty, 2014), tako Nikolas nije samo glasnogovornik totalitarnog režima koji ima znatno veću moć od njega samog (Ali, 2018), već veruje da mu ova pozicija omogućava gotovo neograničenu upotrebu sile: „Ja upravljam ovim mestom. Bog govori kroz mene“ (Pinter, 1995, str. 52). Budući da ovakvo isticanje sopstvene moći doprinosi kreiranju preteće atmosfere i u političkim dramama, postoje kritičari koji smatraju da se odrednica komedije pretnje može primeniti na čitavo Pinterovo stvaralaštvo (Chiasson, 2009), zbog čega se može tvrditi da Pinter kroz karijeru ne menja temu svojih dela, već stav i način na koji se njome bavi – tema uvek ostaje borba za moć.

3. Jezička veština kao znak superiornosti

Pored eksplicitnog verbalnog nasilja, Pinterovi junaci koriste raznovrsne strategije ne bi li preuzeli i zadržali poziciju moći, među kojima je i upotreba prefinjenog vokabulara i razmetanje jezičkim umećem. Nikolas prilikom isleđivanja koristi francuske izraze, naizgled nonšalantno prelazeći s jednog jezika na drugi, čime odaje utisak, kako sam kaže, civilizovanog čoveka, što dodatno ističe kasnijom aluzijom na Hamleta („O jadna, uznemirena dušo...“ (Pinter, 1995, str. 58)) (Dukore, 1988). Dok u *Rođendanu* Stenliju jezička veština na početku omogućava da uspostavi dominaciju nad Meg (Čirić, 2009), situacija postaje potpuno suprotna kada on istim sredstvom biva savladan od strane Goldberga i Mekena koji pribegavaju ne samo upotrebi složenih jezičkih izraza, već i filozofiji, što približava ovu dramu komedijama apsurdna. Nakon što Stenli da dva *pogrešna* odgovora na apsurdno pitanje

da li je broj 846 moguć ili neophodan, Goldberg objašnjava da je ovaj broj „samo nužno neophodan. Dopuštamo mogućnost tek nakon što obezbedimo neophodnost. Moguć je zato što je neophodan, ali nipošto nije neophodan usled mogućnosti. Mogućnost se može razmatrati tek nakon dokaza neophodnosti“ (Pinter, 1996, str. 44). Dok upotreba prefinjenog vokabulara ukazuje na „viši stepen obrazovanja, inteligenciju i savoir-faire“ (Esslin, 1976, str. 226), jezička veština za Pinterove junake simbolizuje „civiliziranost i sposobnost dominacije“, dokazujući da oni junaci koji poseduju jezičko umeće automatski zauzimaju vodeću poziciju u borbi za moć (Čirić, 2009, str. 116), te se razmetanje jezičkim umećem može smatrati činom (verbalne) agresije (Esslin, 1976) Važnost upotebe *odgovarajućeg* jezika u borbi za moć, dakako, najbolje je odslikana u drami *Gorštački jezik* u kojoj grupa gorštaka trpi ugnjetavanje od strane zvaničnih struktura upravo zbog jezika kojim se služe. Ne razumejući zvanični jezik, potčinjen narod gubi svaku šansu za preuzimanjem kontrole nad sopstvenim životom, te prinudna moć jezika igra glavnu ulogu u procesu suzbijanja svih formi različitosti od strane totalitarne vlasti (Silverstein, 1991).

Poznata je Pinterova težnja naturalizmu koja rezultira izuzetnom prirodnošću govora njegovih junaka – govora koji podseća na onaj koji srećemo u svakodnevnom životu sastojeci se od više tišina, ponavljanja i nerazgovetnih opaski nego punoznačnih rečenica i jezičkih bravura. Uprkos tome, odabir pravih reči igra krucijalnu ulogu u borbi za prevlast, što, pomalo metateatralno, ističe i Nikolas u drami *Još jedno pred odlazak*: „Toliko sam slušao o tebi. Užasno mi je drago što sam te sreo. Hm, nisam siguran da je drago prava reč. Čovek mora biti vrlo obazriv kada je reč o jeziku. Zainteresovan. Ja sam zainteresovan“ (Pinter, 1995, str. 53). U Pinterovim dramama ne postoje suvišne i proizvoljno odabrane reči; kao što ističe pozorišni reditelj Piter Hol, „ništa nije tu radi ukrasa ... [Pinterove] replike imaju oblik i ekonomičnost koje glumac ne sme prevideti“ (Raby, 2001, str. 151–152). Stoga su među Pinterovim junacima česti i sukobi oko značenja reči – vokabular predstavlja bojno polje u kojem ubedljivija strana preuzima poziciju moći, rasprava oko značenja reči pretvara se u „fundamentalni i egzistencijalni sukob volja“ (Esslin, 1976, str. 228), a uspostaviti dominaciju znači naterati protivnika u verbalnom duelu da prihvati željeno značenje reči. Stoga, duga prepirka između Bena i Gasa oko (ne)ispravnosti izraza *light the gas* i *light the kettle* – u kojoj, očekivano, Ben odnosi pobjedu – predstavlja samo još jedan korak u procesu potčinjavanja Gasa koji ostaje u podređenoj poziciji do kraja drame, koja se završava upravo naznakama njegove neminovne smrti. Kako kaže Eslin, kod Pinterovih junaka „moć, pa i moć života nad smrću, proističe iz sposobnosti da se protivnik primora da prihvati značenje reči koje je odredio dominantni partner“, te „gubitnik u takmičenju o rečima i njihovom značenju gubi pravo na život“ (1976, str. 227).

4. Ponavljanje i jezičke igre

Uprkos značaju *pravilnog* odabira reči u Pinterovim dramama zasnovanog na činjenici da se *manjkavost* pojedinca ogleda u neadekvatnosti njegove upotrebe jezika (Esslin, 1976), način na koji su reči izgovorene, njihov ton i kontekst igraju

podjednako važnu ulogu. Ponavljanje, kao, prema mišljenju samog pisca, važna karakteristika govora koja se u scenskom govoru dugo zanemarivala pod uticajem tradicionalnih načela retorike (Esslin, 1976), predstavlja jednu od strategija kojom se Pinterovi junaci često služe. Ono se javlja u više oblika i u različite svrhe – od ukazivanja na banalnost dijaloga i ispraznost ljudske komunikacije preko osvetljavanja psihičkog stanja govornika do kreiranja preteće atmosfere koja utiče na odnose moći. Tako Nikolas postavlja Džili ista pitanja iznova i iznova, pokušavajući da zastraši žrtvu i probudi u njoj sumnju u sopstvene reči:

NIKOLAS: Kada si upoznala svoga muža?

DŽILA: U osamnaestoj godini.

NIKOLAS: Zašto?

DŽILA: Zašto?

NIKOLAS: Zašto?

DŽILA: Tek tako.

NIKOLAS: Zašto?

DŽILA: Neplanski.

NIKOLAS: A zašto neplanski?

DŽILA: Nisam ga poznavala.

NIKOLAS: A zašto?

Pauza.

Zašto?

DŽILA: Nisam ga poznavala.

NIKOLAS: A zašto?

DŽILA: Srela sam ga.

NIKOLAS: Kada?

DŽILA: Imala sam osamnaest godina.

NIKOLAS: Zašto?

DŽILA: Bio je u sobi.

NIKOLAS: Sobi?

Pauza.

Sobi?

Ovakvo ponavljanje, osim što daje kvalitet apsurdna dijalogu, čini atmosferu znatno napetijom, te omogućava Nikolasu da ostane u dominantnoj poziciji bez obzira na to što se njegovim iskazima ne prenose nikakve informacije. Slično tome, na početku drame *Gorštački jezik* oficir objašnjava ženama koje su došle da posete svoje muževe i sinove u zatvoru da je zabranjeno pričati njihovim jezikom, koristeći se sinonimnim izrazima:

„Slušajte sada. Vi ste gorštaci. Čujete li me? Vaš jezik je mrtav. Zabranjen je. Ovde nije dozvoljeno govoriti vašim gorštačkim jezikom. Ne možete govoriti s vašim ljudima vašim jezikom. Nije dozvoljeno? Razumete li me. Ne smete da ga govorite. Nezakonit je. Možete da govorite samo jezikom prestonice ... Vaš jezik je zabranjen. Mrtav je. Nikome nije dozvoljeno da govori vašim jezikom. Neko pitanje?“ (Pinter, 1995, str. 67)

Osim ponavljanja, Pinterovi likovi služe se i jezičkim igrama ne bi li zbunili i slomili svoje žrtve. U drami *Rođendan* prisutne su igre koje podsećaju na one iz drame *Čekajući Godoa* (Čirić, 2009), poput izuzetno brzih dijaloških razmena između Goldberga i Mekena u sceni isleđivanja:

GOLDBERG: Kuda te vodi pohotljivost?

MEKEN: Platićeš za ovo.

GOLDBERG: Puniš se suvim tostom.

MEKEN: Zagađuješ ženski rod.

GOLDBERG: Zašto ne plaćaš stanarinu?

MEKEN: Sknavitelju majki!

GOLDBERG: Zašto čačkaš nos?

MEKEN: Tražim pravdu!

GOLDBERG: Koji je tvoj zanat?

MEKEN: Šta je bilo s Irskom?

(Pinter, 1996, str. 45)

Ovakve igre doprinose kreiranju preteće atmosfere i zastrašivaju žrtve: brzom razmenom replika islednici suvereno vladaju situacijom, ne dozvoljavajući Stenliju da dođe do reči i ne dajući mu nimalo prostora da se odbrani od verbalne bujice. Štaviše, baš kao što je to slučaj sa Nikolasom, čini se da Goldberg i Meken ne postavljaju pitanja sa nadom da će dobiti odgovor ili zarad prikupljanja korisnih informacija, već isključivo u svrhu potčinjavanja (Visser, 1996). Stoga njihova pitanja na kraju prelaze u afirmacije, te dijaloška razmena u sceni u kojoj Goldberg i Meken odvođe već gotovo potpuno slomljenog Stenlija svojom brzinom i tempom podseća na stihomitiju, pesnički dijalog koji se sastoji od naizmeničnog izgovaranja kratkih replika suprotstavljenog značenja (Sitarica, 2021):

GOLDBERG: Pazićemo na tebe.

MEKEN: Savetovaćemo te.

GOLDBERG: Lepo brinuti o tebi i paziti te.

MEKEN: Dati ti da koristiš klupski bar.

GOLDBERG: Sačuvati ti sto.

MEKEN: Ukazati ti na dane posta.

GOLDBERG: Peći ti kolače.

MEKEN: Pomoći ti da klekneš na dane klečanja.

GOLDBERG: Dati ti propusnicu.

MEKEN: Voditi te u šetnje.

GOLDBERG: Daćemo ti sjajne savete.

MEKEN: Obezbedićemo konopac za preskakanje.

GOLDBERG: Prsluk i pantalone.

MEKEN: Pomadu.

GOLDBERG: Topli oblog.

MEKEN: Naprstak.

GOLDBERG: Pojas za stomak.

MEKEN: Čepiće za uši.

GOLDBERG: Bebi puder.

MEKEN: Češalicu za leđa.

GOLDBERG: Rezervnu gumu.

MEKEN: Pumpu za želudac.

(Pinter, 1996, str. 76-77)

Za razliku od Vladimira i Estragona kojima jezičke igre služe ne bi li prekratili vreme, Goldberg i Meken ovom gotovo nadrealnom „recitacijom“ pokušavaju da potpuno unište svoju žrtvu (Visser, 1996, str. 333–334). Bačen u „vrtlog jezika“ (Esslin, 1976, str. 231) iz kojeg nema izlaza, Stenli se pretvara u preplašenog i slomljenog pojedinca koji se pokorava svim daljim željama svojih agresora. Poput Goldberga i Mekena, Nikolas suvereno vlada scenom ne dozvoljavajući žrtvi da se odbrani od verbalne agresije – međutim, on čini to upotrebom dugih monologa, u kojima je on taj koji postavlja pitanja i daje odgovore:

„Misliš li da je mahanje očima pred ljudima glupavo? Vidim gde ciljaš. Ti si čovek blistave inteligencije. Ali da li bi isto mislio da je to bila moja čizma – ili penis? Zašto sam toliko opčinjen očima? Jesam li opčinjen očima? Verovatno. Ne svojim očima. Očima drugih ljudi. Očima ljudi koje mi ovde dovode. Tako su ranjive. Duša kroz njih isijava. Jesi li ti religiozan? Ja jesam. Na čijoj je strani Bog, šta misliš? Popiću jedno pićence“ (Pinter, 1995, str. 51)

Iz gorenavedenih primera evidentno je da se samo ponavljanje iskaza, kao i odgovarajuća dinamika izgovaranja replika, čine važnijim od njihovog semantičkog sadržaja, budući da je u svetu Pinterovih drama „nemoguće razdvojiti ono što je izrečeno od načina na koji je rečeno“ (Wardle, 1958, str. 30). Iskazi Pinterovih junaka, stoga, često nisu informativni u sadržinskom smislu, već u dramskom (Esslin, 1976); bez obzira na nedostatak semantičkog značenja, oni i te kako ispunjavaju svoju ulogu – ulogu zastrašivanja i potčinjavanja pojedinca, te se može reći da je „dramsko značenje podjednako efikasno sredstvo komunikacije, pa možda čak i efikasnije, od semantičkog značenja“ (Visser, 1996, str. 327).

5. Apsurd kao vid zastašivanja

Sekundarna uloga semantičkog sadržaja reči u delotvornosti jezika Pinterovih junaka vidi se i kroz njihovu upotrebu apsurdnih iskaza u svrhu uspostavljanja dominacije. Goldbergovo i Mekenovo mučenje Stenlija počinje relativno smislenim i očekivanim pitanjima poput „Šta si radio juče?“ „Zašto se tako ružno ponašaš“ i „Zašto si napustio organizaciju?“ (Pinter, 1996, str. 41–42), iako ih karakteristična pinterovska neodređenost u vidu nedostatka informacija o likovima čini još zlokobnijim. Besmisao pitanja, međutim, gradativno raste: islednici najpre zbnunjuju prestupnika zahtevajući da im objasni kako je ubio svoju ženu, da bi ga kasnije pitali zašto se nikada nije ženio, te se, naposljetku, isleđivanje završava potpuno apsurdnim pitanjima poput „Da li prepoznaješ spoljašnju silu?“ „Da li je broj 846 moguć ili neophodan?“, „Šta koristiš kao pidžamu?“, „Šta je sa albinezanskom jeresi?“ ili „Zašto je kokoška prešla ulicu?“ (Pinter, 1996, str. 44–45). Apsurdna pitanja lišena semantičke funkcije javljaju se, dakle, kao vrhunac zastrašivanja žrtve, a efekat koji

ona imaju na Stenlija mnogo je važniji od odgovora koji bi na njih mogao da dâ (Visser, 1996). Slično tome, u drami *Bez pogovora* Ben i Gas, boraveći u nekadašnjoj kuhinji restorana čija je funkcionalnost nejasna, dobijaju narudžbine za jela preko kuhinjskog lifta koji služi kao svojevrsni fukoovski panoptikon (Rufford 2009) pomoću kojeg ova dvojica plaćenih ubica bivaju nadzirana od strane neodređene organizacije za koju rade. Ove narudžbine bivaju sve besmislenije – od „dva čaja bez šećera“ i „supa dana“ (131–132) do „makaroni pasticio“, „ormita makarunada“ i „stabljike bambusa, vodeni kesten i piletina“ (Pinter, 1996, str. 136–8). Kako raste apsurd upućenih zahteva, tako raste i Benova i Gasova zbunjenost i prestrašenost.

Uprkos tome što Pinterove kasne drame sadrže znatno manje elemenata apsurdna od ranih komedija pretnje, pribegavanje besmislenim iskazima u svrhu zastrašivanja sagovornika strategija je koju koriste i junaci Pinterovih političkih drama. U drami *Gorštački jezik* oficir insistira da mu posetiteljke navedu ime psa koji ih je ugrizao, budući da svakom psu roditelji daju ime i „pre nego što ugrizu oni se *predstave*. To je zvaničan postupak“ (Pinter, 1995, str. 66). Ovakav apsurdan zahtev ostavlja sagovornice bez teksta, one odgovaraju samo tišinom, što pokazuje da iskazi koji su lišeni smisla predstavljaju još delotvorniji način zastrašivanja od eksplicitnih verbalnih uvreda. Za razliku od tipičnih predstavnika teatra apsurdna, Pinter ne pokušava da ukaže na ispraznost jezika i njegovu nemoć u ostvarivanju istinske komunikacije, jer moć reči u njegovim dramama nije proporcionalna njihovoj semantičkoj sadržajnosti. Pinterov teatar nije teatar nekomunikacije: njegov jezik, koliko god se semantički praznim činio, i te kako ispunjava svoju funkciju – funkciju preuzimanja i zadržavanja pozicije moći, kao i potčinjavanja i slamanja pojedinca (Visser, 1996). Apsurdni iskazi, dakle, ispunjavaju svoju svrhu ne samo uprkos nedostatku semantičkog značenja, već upravo zahvaljujući njemu. Iako gubi retoričku i informativnu funkciju, Pinterov jezik u potpunosti zadržava dramsku funkciju (Esslin, 1976), budući da besmisleni iskazi poseduju još veću dramsku snagu od onih smislenih, u većoj meri doprinoseći razvoju dramske radnje.

6. Odsustvo jezika kao vrhunac torture: pauze i tišine

Uprkos neospornoj ulozi reči u borbi Pinterovih junaka za prevlast, ali upravo i u skladu sa njom, podjednako značajnu ulogu igra i njihov nedostatak, odnosno Pinterove čuvane pauze i tišine, toliko karakteristične da su postale deo terminologije (eng. *Pinter pause* i *Pinter silence*). Ove pauze i tišine usko su vezane za igre moći: kako kaže Benston, Pinter kroz ceo svoj opus „koristi pauze kako bi ukazao na to da je ovladavanje jezikom pitanje moći“ (1993, str. 123). Odsustvo govora – kraće u vidu pauze ili duže u vidu tišine – može se javiti kao strategija otpora tlačenog pojedinca, signalizirajući njegovo odbijanje da učestvuje u nametnutim igrama moći ili diskursu koji uspostavlja dominantna struktura. Međutim, ono češće predstavlja znak poraza, odnosno nepostojanje adekvatnog odgovora na verbalnu torturu kojoj je pojedinac podvrgnut. U drami *Gorštački jezik*, na primer, žrtve ostaju nemušte kako na eksplicitno verbalno nasilje oficira, tako i na njihova apsurdna pitanja:

OFICIR: Pogledaj ruku ove žene. Palac joj je gotovo otpao. (STARICI.) Ko je to učinio?

Ona zuri u njega.

Ko je to učinio?

MLADA ŽENA: Jedan veliki pas.

OFICIR: Kako mu je bilo ime?

Pauza.

Kako mu je bilo ime?

Pauza.

Svaki pas ima svoje *ime!* Odazivaju se na svoje ime. Roditelji im daju ime i to je njihovo ime, to je njihovo *ime!* Pre nego što ugrizu, oni se *predstave*. To je zvaničan postupak. Predstave se i onda grizu. Kako mu je bilo ime? Ako mi kažete da je jedan od naših pasa ugrizao ovu ženu a da se nije predstavio, ja ću narediti da se on ubije!

Tišina.

(Pinter, 1995, str. 66)

Tišina kao nepostojanje odgovora na verbalnu torturu javlja se i u komedijama pretnje – ne samo u scenama isleđivanja, već i u konverzacijama između prividno ravnopravnih pojedinaca od kojih jedan, ipak, uvek zauzima poziciju moći:

BEN: Ti nemaš nikakvih interesovanja.

GAS: Imam ja interesovanja.

BEN: Koja? Navedi mi neko svoje interesovanje.

Pauza.

GAS: Imam ja interesovanja.

BEN: Pogledaj mene. Šta ja imam?

GAS: Ne znam. Šta?

BEN: Imam obrađivanje drveta. Imam makete brodova. Da li si me ikad video da se dosađujem? Ja se nikad ne dosađujem. Ja znam kako da iskoristim vreme na najbolji mogući način. Onda kada stigne poziv, ja sam spreman.

GAS: Zar ti nikad ne bude dosta?

BEN: Dosta? Dosta čega?

Tišina. (Pinter, 1996, str. 118)

Invazivni ton Benovih pitanja ostavlja Gasa bez teksta, što je označeno upotrebom pauza i tišina, između kojih se, ipak, kod Pintera, ne može postaviti znak jednakosti. Kako tvrdi Eslin (1976), dok tišina ima prizvuk konačnosti, simbolizujući kraj određene diskursne celine, za vreme pauze intenzivni misaoni procesi i dalje se odvijaju, ono neizgovoreno i dalje je prisutno i čini atmosferu sve napetijom, što se može videti na primeru sledeće scene iz *Rođendana*:

GOLDBERG: Kako si, Sten?

Pauza.

Osećaš li se bolje?

Pauza.

Šta ti je s naočarima?

GOLDBERG *se saginje da pogleda.*

Slomljene su. Šteta.
Stenli zuri u pod. (75)

U Pinterovim komedijama pretnje i (naročito) političkim dramama, pauze i tišine se ne javljaju samo kao znak poraza potčinjene strane, već odsustvo jezika koriste i sami tlačitelji upravo kao strategiju uspostavljanja dominacije. Ono u tom slučaju predstavlja poslednji stepen zastrašivanja semantičkom ispraznošću, odnosno korak dalje u odnosu na apsurdne iskaze, javljajući se kao vrhunac besmisla koji zastrašuje više od jasno i otvoreno verbalizovane pretnje. Nikolasovi monolozi kojima vrši torturu nad Viktorom, Džilom i Nikom ispresecani su brojnim pauzama i tišinama koje imaju toliko poguban uticaj na žrtve čineći izlaganja neizdrživo dugim da nakon jednog takvog monologa Viktor uspeva da izusti samo dve reči: „Ubij me“ (Pinter, 1995, str. 57). U drami *Bez pogovora*, pak, svaka pauza ima vrlo jasnu komunikativnu funkciju:

GAS: Kad će nas kontaktirati?
Pauza.

Da, voleo bih da pogledam još jednu utakmicu. Oduvek sam bio vatreni fudbalski navijač. Hej, šta kažeš da odemo da gledamo Tottenham sutra?

BEN (*ravno*): Igraju u gostima.

Benovo ćutanje u vidu pauze nakon Gasove provokacije daje do znanja neiskusnijem partneru da su njegova pitanja neumesna i zabranjena, što Gas prihvata momentalno usmeravajući razgovor na trivijalne teme. Na sličan način u drami se koristi i tišina, s tim što je ne samo karakteriše ton konačnosti, označavajući kraj razgovorne celine nakon koje se prelazi na drugu, dominantnoj strukturi prihvatljiviju temu, već i određena ozbiljnost i zlokobnost kojom se postiže nešto jači efekat u pogledu uspostavljanja dominacije. Ovo se može videti u sceni u kojoj se Gas konačno usuđuje da preispita identitet žrtve koja će im biti dodeljena:

GAS: ... Mislio sam da možda – mislim – imaš li ikakvu ideju – ko će biti večeras?
Gledaju jedan u drugog.

GAS (usporeno): Ko će biti.

Tišina.

BEN: Jesi li dobro?

GAS: Naravno.

BEN: Idi da skuvaš čaj.

GAS: Važi, naravno.

Tišine i pauze, dakle, poput reči, predstavljaju jedno od glavnih oružja u borbi za uspostavljanjem moći. Iako je njihova upotreba česta u dramama apsurdna zbog čega Pinterove drame bivaju poređene sa Becketovim i Joneskovim (Čirić, 2009), njihovu ulogu u dramama britanskog pisca karakteriše specifična višeslojnost. „Ja smatram da mi i te kako uspešno komuniciramo kroz tišinu, kroz ono što je ostalo nedorečeno“, izjavio je Pinter (1987, str. 15). Njegove pauze i tišine, dakle, ne predstavljaju prekid komunikacije niti njenu neostvarenost, već njen drugačiji i

podjednako legitiman i efikasan vid. One ukazuju na performativnu funkciju jezika, a ne informativnu (Chiasson, 2009), bivajući i te kako efikasne u većitoj borbi za uspostavljanje moći. Kao što je Viktorovo ćutanje efektivniji pokazatelj otpora (ma koliko uzaludnog) od potencijalnih bespredmetnih odgovora, tako su Benove tišine komunikativno snažnije od Gasovog neprestanog praznog brbljanja. Kako kaže Pinter, u tišini se često krije više jezika i smisla nego u onom što je izrečeno; ona nas približava suštini jer govor nije ništa drugo do „strategije prikriivanja ogoljenosti“ (Pinter, 1964, str. 579). Stoga, za pisca tišina predstavlja „esencijalni, integralni deo, pa čak i vrhunac upotrebe jezika“ (Esslin, 1976, str. 46).

Tišinom se upravo i završavaju sve četiri drame, i to tišinom koja ovoga puta ne predstavlja jezičku strategiju kojom se uspostavlja moć, već označava potpuni i krajnji slom pojedinca. Stenlijev govor na kraju drame prelazi u neartikulisano na putu ka potpunoj tišini: ne uspevaajući da izusti ništa do nemuštih slogova, Stenli „u dehumanizivanom stanju prelazi iz dometa jezika u tišinu“ (Hollis, 1970, str. 39). Na sličan način se završava i drama *Još jedno pred odlazak* – postoje naznake da je Viktoru jezik odsečen (ili da su mu nanete povrede koje mu ne dozvoljavaju da normalno govori), te on takođe ne uspeva da pruži artikulisan odgovor na Nikolasovu torturu, što vodi ka tišini:

NIKOLAS: ... Možeš da kreneš. Srešćemo se ponovo, nadam se. Verujem da ćemo zauvek ostati prijatelji. Idi. Uživaj u životu. Budi dobar. Voli svoju ženu. Uzgred, ona će ti se pridružiti za nedelju-dve. Ako bude u stanju. Da. Imam osećaj da smo obojica imali koristi od ovih razgovora.

VIKTOR *mrmlja.*

Šta?

VIKTOR *mrmlja.*

Šta?

VIKTOR: Moj sin.

NIKOLAS: Tvoj sin? O, ne brini za njega. On je bio mala hulja.

VIKTOR *se pridigne i zuri u NIKOLASA.*

Tišina.

Zamračenje.

Duga tišina didaskalija koja se javlja i na kraju drame *Bez pogovora* kada Gas ostaje bez reči našavši se na nišanu Benovog pištolja, drame i na čijem je samom početku, pre ikakvih dijaloga, naznačena upotreba čak tri *tišine* ne bi li se stvorila karakteristična pinterovska preteća atmosfera (Benston, 1993). Konačno, tišina kao odsustvo sposobnosti govora javlja se i na kraju drame *Gorštački jezik*: nakon saopštenja oficira da je gorštački jezik ponovo u upotrebi zatvorenik moli svoju majku da razgovara s njim; međutim, poput Stenlija, Gasa ili Viktora, ona ne uspeva da progovori ni jednu jedinu reč. Zatvorenik počinje da drhti, pada sa stolice, a narednik konstatuje: „Vidi sad ovo. Polomiš se da im pomogneš, a oni sve sjebu“ (Pinter, 1995, str. 71). Potčinjenim pojedincima oduzeta je moć govora, a gubitak sposobnosti govora predstavlja ne samo nemogućnost zauzimanja pozicije moći i kontrolisanja vlastite sudbine, već i konačni gubitak sopstva.

7. Zaključak

Borba za moć javlja se kao podtekst gotovo svih Pinterovih drama, predstavljajući nit koja povezuje njegove najranije drame pretnje i apsurdna sa kasnim političkim dramama. Upravo iz ovoga proizlazi i značaj jezika čija je primarna svrha doprinos ovoj borbi u kojoj igra centralnu ulogu bez obzira na karakter drame, odnosno na kontekst i nivo na kome se borba odigrava. Pinterov jezik ne odslikava samo ono što likovi jedan drugom govore, već i ono što rade (Ali, 2018), te dijalog ne predstavlja samo sredstvo komunikacije, već i oblik radnje (Esslin, 1976), ispunjavajući svoju dramsku funkciju više nego komunikativnu.

Pinterovi junaci stručnjaci su za komunikaciju: islednici u dramama *Rođendan*, *Bez pogovora*, *Još jedno pred odlazak* i *Gorštački jezik* poseduju apsolutnu verbalnu nadmoć u odnosu na svoje žrtve (Visser, 1996), što im omogućava uspostavljanje i zadržavanje dominantne pozicije. U svetlu Pinterovog političkog aktivizma, osvetljavanje ove svrhe jezika može se tumačiti i kao upozorenje na problem manipulacije jezikom u svrhu zloupotebe moći. Kako u komedijama pretnje, tako i u političkim dramama „figure koje poseduju moć manipulišu jezikom, iskrivljuju ga i maskiraju, ne bi li potisnuli, smrvili i istrebili identitet nemoćnih kroz besramne činove nasilja koji se odigravaju na jezičkom, psihološkom i političkom nivou“ (Ali, 2018, str. 109). Ovo *jezičko nasilje*, bilo sačinjeno od otvorenih uvreda, suptilnih provokacija, apsurdnih tvrdnji ili zaglušujuće tišine, dovodi do potpunog sloma žrtava. Kao što Goldberg i Meken razbijaju Stenlijev narativ dovodeći ga do potpune tišine, tako vlast u političkim dramama zatvara usta svojim protivnicima ili ih primorava da govore jezikom kojim se ogleda državna moć (Silverstein, 1991). Potčinjeni junaci, stoga, ostaju nemošti, što, prema Pinterovom mišljenju, predstavlja jedan od najsureovijih oblika torture.

Odbijanjem da pruži kontekst svojim dramama ili postavi ideološki predznak ispred organizacija koje se u njima pojavljuju, Pinter pokazuje težnju ka univerzalizaciji problema zloupotrebe jezika u svrhu potčinjavanja nemoćnog pojedinca. Za Pinterove junake jezik predstavlja i teren i oružje; on predstavlja kriterijum kojim se utvrđuje superiornost i inferiornost junaka (Mostoufi, 2014, str. 147) čija večita i neugasiva želja za moći predstavlja glavnu pokretačku silu svih pišćevih drama. Stoga, bez obzira na to da li je reč o komedijama pretnje ili otvoreno političkim dramama, reči, pa makar i u vidu svoje negacije, predstavljaju najubojitije oružje u rukama Pinterovih junaka, gde ne samo što strana koja pokazuje veću jezičku veštinu zauzima dominantan položaj, već se on uspostavlja i održava čak i kada je jezik koji se koristi semantički prazan; kako kaže Eslin, „usne koje se pokreću važnije su, na kraju krajeva, od reči koje iz njih izlaze“ (1976, str. 229).

Literatura

- Ali, Farah. (2018). *Eroding the Language of Freedom: Identity Predicament in Selected Works of Harold Pinter*. London and New York: Routledge.
- Benston, A. (1993). Chekhov, Beckett, Pinter: The St(r)ain upon the Silence. In K. Burkman and J. Kundert-Gibbs (Eds.), *Pinter at Sixty* (pp. 111–124). Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Chiasson, B. (2009). (Re)Thinking Harold Pinter's Comedy of Menace. In M. Brewer (Ed.), *Harold Pinter's The Dumb Waiter* (pp. 31–54). Amsterdam – New York: Rodopi.
- Čirić, I. (2009). Pinterov „teatar jezika“. *Nasleđe*, 6(12), 107–119.
- Dukore, B. (1988). *Harold Pinter*. London: Macmillan Education.
- Esslin, M. (1976). *Pinter: A study of his plays*. New York: W.W. Norton & Company.
- Ford, A. (1988) *Pinter, Plays, and Politics*, BBC television interview.
- Gordon, R. (2012). *Harold Pinter: The Theatre of Power*. Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press.
- Hollis, J. (1970). *Harold Pinter: The Poetics of Silence*. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Innes, C. (1992). *Modern British drama 1890-1990*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mostoufi, K. (2014). Manipulative language and loss of identity in Harold Pinter's *The Birthday Party*: A pragmatic study. *Procedia*, 134, 146–153.
- Pinter, H. (1964). Writing for the Theatre. In H. Popkin (Ed.), *The New British Drama* (pp. 574–580). New York: Grove Press.
- Pinter, H. (1995). *Nove drame*. Beograd: Lapis.
- Pinter, H. (1996). *Plays one: The Birthday Party; The Room; The Dumb Waiter; A Slight Ache; The Hothouse; A Night Out; The Black and White; The Examination*. London: Faber and Faber.
- Prentice, P. (2009). 'The Ironic Con Game' Revisited: Pinter's *Dumb Waiter*, a Key to Courage. In M. Brewer (Ed.), *Harold Pinter's The Dumb Waiter* (pp. 143–159). Amsterdam – New York: Rodopi.
- Raby, P. (2001). *The Cambridge Companion to Harold Pinter*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rufford, J. (2009). "Disorder ... in a darkened room:" the juridico-political space of *The Dumb Waiter*. In M. Brewer (Ed.), *Harold Pinter's The Dumb Waiter* (pp. 89–110). Amsterdam – New York: Rodopi.
- Silverstein, M. (1991). *One for the Road, Mountain Language* and the impasse of politics. *Modern Drama*, 34(3), 422–440.
- Sitarica, A. (2021). *Verbalno nasilje u dramskom stvaralaštvu Harolda Pintera i Petera Handkea*. Neobjavljena doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet.
- Taylor-Batty, M. (2014). *The Theatre of Harold Pinter*. London: Bloomsbury.

- Visser, D. (1996). Communicating torture. The dramatic language of Harold Pinter. *Neophilologus*, 80, 327–340.
- Wardle, I. (1958). Comedy of Menace. *Encore*, Sept.-Oct., 28–33.
- Yuan, Y. (2013). Power From Pinteresque Discourse in *The Birthday Party*. *Studies in Literature and Language*, 7(2), 72–78.

Sofija Skuban

WORD, SILENCE, DEFEAT: LANGUAGE AS A MEANS OF GAINING POWER IN HAROLD PINTER'S COMEDIES OF MENACE AND POLITICAL PLAYS

Struggle for power lies at the centre of most of Harold Pinter's plays: while in his early comedies of menace it usually happens between seemingly equal characters, in his late and openly political plays it takes the form of the oppression of powerless individuals by the structures of power. Nevertheless, by analyzing two comedies of menace – *The Birthday Party* and *The Dumb Waiter* – as well as two political plays – *One for the Road* and *Mountain Language* – this paper shows that language plays the key role in struggle for power, representing the most common and most efficient means of obtaining the dominant position, regardless of the level on which the struggle takes place. Not only do Pinter's characters use verbal violence to torture their victims, but their use of refined language also serves as an indication of their superiority. What is more, by using linguistic strategies, such as repetition and word games, the torturers baffle their victims into submission, while the use of absurd language serves to further intimidate and perplex the oppressed individuals. Finally, Pinter's famous pauses and silences, though being the 'negation' of language, represent the ultimate form of linguistic torture. The language of Pinter's characters, thus, despite its occasional semantic emptiness and lack of communicative function, always fully fulfils its role – the role of helping the characters assume and retain the position of power.

sofija.skuban@uns.ac.rs

Ана Јањић

Универзитет у Крагујевцу

Филолошко-уметнички факултет

ВИДОВИ МОЋИ У ДЕЛИМА ЕНЕСА ХАЛИЛОВИЋА

На корпусу који чине дела Енеса Халиловића, са фокусом на романе „Људи без гробова“, „Ако дуго гледаш у понор“ и збирку прича „Чудна књига“, истражују се видови моћи у овим прозним текстовима, те анализира могућност њихове класификације и предочавају резултати селекције. На основу теорије Мишела Фукоа о дистрибуцији снаге и успостављању контроле тела – физичком тортуром и надзирања ума – преко концепта Паноптикона, облици моћи тумаче се посредством историјских, социјалних, родних и других карактеристика. Психолошки механизми владања појединцима и групама и доминација централних структура над (вишеструко) маргинализованим отварају питање упућености текста на, са једне стране, историографску метафикцију, а на другој разини на (ре)дефинисање фикцијског света дела преко наративног идентитета. Моћ приче да (ре) конституише идентитетске позиције посматра се вишеструко – кроз идентитет јунака, приповедача, заједнице, итд. Као посебан израз јачине текста издваја се дискурс тишине, речито ћутање потлачених. Коначно, један део Халилевићевог опуса показује да је моћ књижевности онтолошко питање, задирање у архаичне представе и фигуре, у архетипско и колективно, чиме ћемо се бавити у последњем сегменту рада.

Кључне речи: моћ, колектив, појединац, Паноптикон, (наративни) идентитет, дискурс тишине, историографска метафикција

Увод

Ушавши у свет прозе збирком прича „Потомци одбијених просаца“ (2004) Енес Халиловић успоставља кохерентну идејну нит, која се рефлектује и на последњи објављени роман „Људи без гробова“ (2020). Од уводног фрагмента прве збирке прича, насловљеног као „Пад и дар“, јасно приказује дихотомију човечанства на одабране и изузетне потомке младожење, оличене у писцима, који теже откривању универзалних законитости постојања, и потомке одбијених, који су у својој баналности и ограничениости склони свим варијацијама на тему зла, низу „падова“ (Халиловић, 2004). Додатно, поларизација Халиловићевог прозног света остварена је разноврсним поделама на центар и маргину, доминантне и потлачене (често вишеструко потлачене), на видљиву квазиистину и ону „праву“, но недоступну или неизречену.

На трагу овако мапираног фикцијског космоса посматраћемо бинарност изузетног и вечног у човековом бићу, на једној страни, и људског посрнућа,

на другој разини. Намера рада јесте да на одабраном делу опуса, који сачињавају романи „Људи без гробова“ и „Ако дуго гледаш у понор“ и збирка прича „Чудна књига“, осветлимо механизме и видове успостављања моћи унутар света дела и њихов утицај на креирање идентитета појединца и заједнице, али и саме приче. Корпус је одабран према приказаним сликама света – сва три анализирана дела покрећу питања моћи у јавном простору, износећи суморну и песимистичну онтолошку и антрополошку визуру, приказују потлачено биће у друштву, породици, на основу класе и рода, у сваком егзистенцијалном смислу. Међутим, у таквим сликама понора, у које читаоци „дуго гледају“, извиру оптимистична поетичка начела, схватања уметности, моћи речи, фрагментарне но постојане наде у људско и стваралачко.

1. Рефлекси фолклорног – варијације на тему колективног и судбинског

Као један од доминантних видова моћи, присутан већ у првим фрагментима посматраних дела, издваја се снага колектива. На почецима романа „Људи без гробова“ и „Ако дуго гледаш у понор“ моћ заједнице предочена је као предестинирана, судбинска. Приповедача романа „Људи без гробова“ Семира Нумића попут невидљивог жига обележава злочин оца Нумана, бегунца, починиоца вишеструког убиства због погажене речи девојке која му се обећала и исмевања њене околине. Семир оца познаје једино посредством визуре јавног мњења и креирања приче која жанровски одговара усменом предању: „Приче о скривању мог оца, од народа су допричане, препричане и препране; ишле су од уста до уста, кроз уши, кроз прозоре и ограде“ (Халиловић, 2020: 63), уз указивање на варијантност: „Пишем оно што су други видјели и онако како су видјели; пишем и оно што су други чули, препричавали и допричавали. Њихова истина биће и моја истина о мом оцу“ (Исто: 12). Фолклорним елементима – низом поређења описане су Нуманове натприродне моћи које му је народ причом подарио – он је невидљив, попут вука, као сова, погађа мету и не гледајући, само постављајући пушку на раме (Исто: 72).

У судбину приповедача уплетен је у колективу уврежен став, на трагу усменог веровања и предања, да ће потомцима бити онако како су чинили преци, чиме се залази „у области етичких конвенција одређене средине“ (Самарџија, 2011: 346, 347). Породично проклетство рефлектује се на потомке преступника. Казна за прекршене табуе се неминовно извршава, наследницима је суђена (у неким предањима чак седмом / деветом колону), а њеном реализацијом пољуљана слика света доводи се у наводну равнотежу. Потенцијал усменог предања налазимо у причи – преиспитивању приповедачеве тетке Бедеме, која у незнању одвоји новорођено теле од краве, које потом страда (Халиловић 2020: 32). Казна за нарушено устројство је у томе што Бедема остаје бездетна, док њен некадашњи муж у лову убија „оно што је сам родио“ (Исто: 32).

Жиг колективне визуре Семир пројектује на себе, верујући да му је због очевог греха мајка умрла на порођају, брат близанац не говори, не хода, не расте, док он сам муца, чиме се, парадоксално, као недостојан, спасио крвне освете.¹ Преокретом на крају романа, када приповедач сазнаје ко му је заиста биолошки отац, испоставља се да је изнад моћи уврежених ставова заједнице и појединца прича сама: „Нисам запиткивао, али Векић је и даље причао то што ми беше суђено да чујем“ (Халиловић, 2020: 241), те да она има моћ предређеног.

Управо је прича (приче) срж романа „Ако дуго гледаш у понор“. Његову основу чине два наизглед одвојена наративна тока, стилски потпуно различита, спојена на ободима књиге тиме што су животи приповедача на тим хронотопским тачкама преплетени. Док Нејра говори, професор Сипац записује, и обратно. Записивање изговореног одговара контексту извођења усмене творевине, у коме се издвајају испитаник – наратор и истраживач, онај који бележи изречено. Нејра прича разговорним стилем, а њено казивање, жанровски блиско усменој причи из живота, фрагментарно је и огољено, често експлицитно у приказивању животних падова. Професор користи књижевноуметнички и понегде научни стил, служи се вербалним бравурама и доскочицама. Његов дискурс одговара ерудицији једног филозофа, на тренутке солилоквијума, уз доста промишљања, али и дистанце, са минимумом казивања о себи. Приповедачица каже: „Прича професора Сипца краћа је, занимљива, види се да он све преувеличава и шали се, а моја прича је само кост без меса, гола истина“ (Халиловић, 2021: 197).

Ослоњеност на веровања и неписане законе колектива у овом делу је још израженија јер усуд Нејрине породице потиче из наслеђеног греха, из приче о породичном проклетству. Нејра носи белег, коб, коју је њеној мајци пренела мајка тиме што је поставила сихир – вид црне магије, а потом се криво заклела. У исказу „Ако сам сихир поставила, дабогда родила дијете разваљено“ (Исто: 11) преламају се и синтетишу апелативни жанрови заклетве и клетве,² коју је адресант – субјект, односно „онај који проклиње“ (Фролова, 2010: 114) упутио себи као адресату – оном који се проклиње. Клетва се казује „са вером у магијску моћ речи да Бога, демона, судбину или природне силе покрене на наношење зла“ (Ајдачић, 2012) и одговара петочлавној структури породичног проклетства (Фролова, 2010). Као последица деловања моћи лажне заклетве, мајка приповедачице је богаљ, а Нејра и њен брат бездетни.

У темпоралном смислу, клетва се извесно остварује, брзо или одложено, а њеном реализацијом успоставља се угрожена равнотежа. Тако у причи ‘Визита’ из збирке „Чудна књига“ доктор оперише своју мајку, која га је као малог оставила, чиме се реализује очева клетва: „– Дабогда, сине, мајку ножем да режеш“ (Халиловић, 2018: 20). Чак и када се ћути, моћ усуда пренетог на потомке

¹ Тако немогућност да се каже, онеобичено, значи живот, као што ће у другом контексту, када због муцања не може, не стиже да изговори да би спасио свог пријатеља Јана, означити смрт.

² Детаљније о овоме у: Ајдачић, 2012.

дејствује, а у колективу незауостављиво кола уврежено мишљење о догађајима и актерима, те ће Нејра рећи: „На мом потиљку урезани многи погледи, у моју крв слиле се ријечи“ (Халиловић, 2021: 12).

У социјалном смислу, последица породичног проклетства је изопштавање из заједнице и маргинализација низа генерација. С једне стране влада „концепт идентитета као сопства. У питању је начин бивствовања који може бити назван ‘мој или уопштено свој’, супротстављен егзистенцији свих других ствари“ (Милутиновић, 2013: 62). На другом полу, Семир и Нејра, приповедачи посматраних романа, покушавају да опстану у свету који их је унапред осудио, у друштву које их је етикетирало. Отуда њихова парадоксална позиција – индивидуалност и различитост, али и потреба за припадањем групи која их је означила.

2. Од личног до општег – путем наративног идентитета

У низу истости и разлика, континуитета и његовог прекида, рикеровског „идем“ и „ипсе“ (Рикер, 2004), у тексту се пресецају елементи наративног идентитета. Према Рикеру, дијалектика идентитета – истости, коју одређују репетиција, трајност, потврђивање, и ипситета, који обухвата стално мењање, трагање, разноликост / различитост, „води процесу самоконституције што подразумева проналажење личног идентитета у оквирима фрагментације и расплинутости. То је почетна Рикерова позиција приликом утврђивања наративног идентитета“ (Милутиновић, 2013: 62). Док причају и записују, приповедачи ових романа трагају за идентитетом, за сталним и неупитним делом сопства. Пут ка сопственим Ја кроз нарацију јесте процес „идентификовања, схваћеног у смислу поновног идентификовања истог а што чини да сазнати значи препознати“ (Рикер, 2004: 123). Крећући се кроз просторе табуа, уврежена колективна схватања и прошлост, појединац покушава да се уклопи у заједницу или да бар делимично одговори на њена питања.

Између колективне и индивидуализоване визуре, као границу усменог, неписаног и историјског, друштвеног издвојили смо један готово епизодни, али апликативни лик. Инспектор Прелић заузима двоструку улогу. Он је талентовани приповедач који казује „разне детаље који су жуборили по народу као потоци по планини“ (Халиловић, 2020: 64), и потенцијални мучитељ, који се саживљава са својим пленом, толико да је „сузних очију довршавао причу о сиромашном, младом човеку који није могао да поднесе губитак цуре коју сигурно никад није обљубио, али је имао њену ријеч – пристанак“ (Исто: 65).

Моћ колектива и његовог памћења приказана је, на другачији начин, кроз фрагменте романа „Људи без гробова“, у којима је, посредством полифоније гласова који личе на антички хор, описано страдање од нациста у Крагујевцу.³ У рефлек-

³ У интервјуу насловљеном као „Енес Халиловић: Судбина ме гонила да испричам ову причу“, аутор говори о роману „Људи без гробова“ (посебно о крагујевачком страдању), те о документарности – историји (списима) из које произилази лирско (<https://nova.rs/kultura/enes>

су историје на фикционализовано романескно конциприрана је моћ сећања, патња, али и снага оних који су остали након страдалих. На крају одломка постављена су сва питања за падеже (Халиловић, 2020: 214), чиме је представљена зачудност, онеобиченост пред језиком као стожером споразумевања, будући да је у толико дестабилизованом свету чак и основна комуникација постала упитна.

Корелацију личног и општег, све до универзалног, у опису страдања 1941. у Крагујевцу Халиловић даје и у либрету „Земља“. У овом делу се низом паралелизама повезују судбине једне породице и животиње – црне роде,⁴ као и усуди појединаца и заједнице,⁵ уз сведочења и објашњења хора, те мушких и женских гласова који појачавају слике колективног умирања (Халиловић, 2022). Полифонија се најављује једном дидаскалијом – реплике се брзо смењују и преламају у свеопштој мешавини гласова која указује на хаотичност света и јединке у њему: „(наредни стихови (31) имају ефекат брзалице и треба да је што мања пауза између преузимања пажње. МОМЧЕ и ХОРОВОЋА као да упадају у глас ЦРНОЈ РОДИ и ХОРУ, и обратно“ (Исто: 40).

Потврда идентитетског „истог“ остварује се како на структурном тако и на идејном нивоу дела. Репетицијом се идентитетско устројство додатно подвлачи, што је учињено и хронотопским отклоном. Наиме, прича о жртвама је измештена, јер ретроспективни говор припада страдалима, оностраном. Тиме се и у овом делу уз понављања и многогласје, уз силовита убрзања и тешка успоравања, попут оних која доносе осцилације између живота и смрти, показује моћ сећања, у коме страдање човека и патња потомака почетно јесу индивидуални, да би се потом уклопили у матрицу голгооте једног народа и, још шире, дела цивилизације.

3. Тортура над (не)видљивим људским

Уколико се у анализираним делима сагледавају друштвено-историјски, класни и родни аспекти, отварају се нови простори моћи, које ћемо посматрати кроз теоријске ставове Мишела Фукоа о контроли тела и душе. У ослика-

halilovic-sudbina-me-gonila-da-ispricam-ovu-pricu/).

⁴ Црна рода каже да

„нема њихове куће.

нема више ни мог гнезда“ (Халиловић, 2022: 16),
при чему је рањена као и момче на чијој је кући живела (Исто: 27).

⁵ Паралелизам индивидуалне и опште судбине предочен је у блискости / сличности мајчиног гласа и низа женских гласова:

„ЖЕНСКИ ГЛАСОВИ:

вероватно их воде на пругу, да раде.

А да ли ће им дати воде и хлеба?

МАЈКА:

не дадох вам

комад хлеба...

ех, како сам сметена...

плашим се, радиће, а огладнеће“ (Халиловић, 2022: 15).

вању друштва деведесетих померени систем вредности – корупција, шверц, блуд и неморал доводи до социјалних разлика, често подвучених елиптичним закључцима: „А многи се обогатише у то вријеме. А многи пропишташе“ (Халиловић, 2021: 63). Первертирана слика света доноси и обрнуту истину, искривљен угао гледања, према коме већина прихвата лажне вести у којима је „угледни домаћин“ заправо јатак који је издао, неталентовани младић голман који обећава, а неморална жена она која ће за разврат окривити другу.

Хијерархија у класном смислу видљива је у суноврату Нејриног оца, кога због сплетки и моћи надређених избацују из школе. У овим делима таленти су спутани како услед наслеђа тако услед класних позиција. На Голом отоку, како пише Семир, „над кичмом мог оца надвило се питање управника: – Како то да је твоја сестра отровала полицијског официра, а ти ранио војног официра? Имате ли ви шта против Југославије?“ (Халиловић, 2020: 40). Тако се лични анимозитети, услед хијерархијске структуре, увијају у социјални, чак државни, контекст.

У таквом друштву моћ се исказује како над телом тако и над духом, а често и у синтези ових параметара. Тамо где је доминантна тортура тела најчешће је у питању женско тело. Оно је, међутим, у чиновима насиља само повод за мучење душе и контролу над невидљивим аспектом бића. Моћ над женом заједница показује у фукоовским „призорима за јавност“ (Фуко, 1997: 11), у којима је она која је погрешила / пала означена, жигосана и скрајнута, након чега је сама одабрала да ћути, ћутњом дајући легитимитет таквој пресуди. Тиме што је појединац изопштен потврђује се устројство система, према чијим правилима живи једнолична, неосвешћена већина. У питање успостављања моћи уноси се, додатно, патријархално устројство, у коме се фигура оца, на основу очеве наивности и немоћи, покушава пренети на будућег целата, силоватеља Лиса. Отац ће Нејри при поласку на посао код будућег напасника саветовати: „И слушај Лиса, ако ти каже да ведро небо није плаво, а ти то прихвати. Пречи ти је он него ја“ (Халиловић, 2021: 75).

Потлаченост ове јунакиње видљива је и касније, у новом напаствовању, унутар наводне сигурности дома, у представи коју је креирала њена свекрва. Тако ни простор безбедности у окриљу породице више није поуздан. Када одагле изађе лажно оптужена и осрамоћена, њен пад постаје све интензивнији до краја романа – све до рада у кући блуда, у којој губи потенцијалну нову љубав, те коначне разарајуће болести и смрти. Нејрино „дуго гледање у поноре“ свакодневице показује да она није изузетак у својој средини, како је заједница посматра, већ њен продукт, рефлекс суноврата свих вредности друштва које онемогућава појединцу да се искобеља из канци система.

У посматраним делима друштвена уређења добијају обресе аутократских, тоталитарних. У њима се иза тортуре тела често открива надгледање душе. Овакав вид контроле одговара Бентамовом моделу Паноптикона – почетно наводно идеалне институције, те и савршеног затвора, коме посебну пажњу посвећује Мишел Фуко у књизи „Надзирати и кажњавати“ (Фуко, 1997). Овај концепт заснива се на прецизно осмишљеној организацији простора, у коме

само један стражар, смештен у централној кули, контролише све затворенике, распоређене кружно, у околне просторије. Код сваког заточеног се постепено гради свест о томе да стражар може посматрати управо њега, „овде и сада“, те сам регулише своје понашање, постајући примерен систему (Исто: 194–217). Дакле, механизми „подобности“ успостављају се унутар бића: „Пошто мета више није тело, онда је то душа. Испаштање које се сводило на мрцварење тела треба да се замени казном која делује дубље – на срце, на мисли, на вољу, на склоности“ (Исто: 19). У приказу јавне куће из романа „Ако дуго гледаш у понор“ јасно је да њен власник управља телима жена, али да је још израженија и трагичнија његова моћ над њиховим духом, над било каквим видом слободе, коначно, над њиховим животима у целини. Тај виши облик надзирања и дистрибуције моћи одговара Фукоовим запажањима о савременим методама надгледања, према којима

„предмет контроле нису, или нису више, значењски елементи понашања или говор тела, већ економичност, ефикасност кретњи, њихова унутрашња организација; циљ присиле су телесне снаге (...) Напослетку, начин контроле: он подразумева непрекидну, сталну принуду, надзор над разним видовима активности, а не над њеним резултатима; најстроже се контролишу време, простор, кретања“ (Фуко 1997: 133).

У свету тортуре, насупрот силницима, у низу прича „Чудне књиге“ приповедач скицира, али ипак довољно јасно, важност и моћ слободе. У причи ‘Кланица’ кратко, фрагментарно, описује зачуђеност коњем који воли траву док га воде у смрт (Халиловић, 2018: 49), а у ‘Кавезу’ апсурдну позицију партизана „који се борио против ропства, а посмртне године проводи у кавезу“ (Исто: 47). Виши, перфидни облици насиља над духом искључују физички контакт, али су разарајући. Тако у причи ‘Новчић’ муж своју супругу – прељубницу не кажњава физички, већ је за динар купује од љубавника, а онда свакодневно показује тај новчић, вршећи психолошки притисак све до жениног самоубиства (Исто: 11).

У вези са насиљем над духом приповедач романа „Људи без гробова“ рећи ће да су Нуман и његова сестра „робијом, муком и глађу смирени“ (Халиловић, 2020: 41), јер страх од нових начина кажњавања управља свим њиховим потенцијалним поступцима. Посве друга врста страха – од одбеглог младића Нумана шири се колективом. Међутим, у приказу односа заједнице према Нуману запажа се и једна врста прећутне побуне против система, претња за власт. Фуко говори о опасности саживљавања колектива са оптуженим, које може да пољуља ауторитет владајућих структура. Зато је у прошлости, приликом јавних кажњавања, била потребна потврда публике – народа, који би ликовањем или пристајањем на јавну казну дао легитимитет власти (Фуко, 1997: 43–56). Саживљавањем са патњом кажњеника постоји могућност да са сам систем пољуља, како је у двоструком односу заједнице према лику Нумана Нумића. Наиме, ма колико да је Нуман својим опасним поступцима отргнут од средине, испад, злочинац, он је од оних „који су одрасли у свијету крвних освета и превеликог поноса“ (Халиловић, 2020: 75), чиме је типичан представник свог колектива.

Док је моћ званично у рукама власти, постоји, са друге стране, моћ појединца који се дрзнуо да се позове на неписане законе мноштва. Отуда страх и разумевање, зебња и сажалење – амбивалентан однос заједнице према одметнику и вишеструком убици Нуману Нумићу: „- И народ је неки судија... Народ се сажалио на Нумана, јер је сиромах. Цура му се обећала, а они су згазили његову душу, нису га уважили колико пепео цигаре. А твој брат је испао образли човјек“ (Халиловић, 2020: 65). У тако преокренутом свету маргинализовани и потлачени добија моћ и прећутно влада уместо званичне власти.

4. Кад се моћи уједине

Као посебан модел моћи у посматраним делима издвајамо синтетизоване видове. У чину мучења Нејре спојени су моћ над телом (посебно над женским телом), класна доминација, родна хегемонија – моћ замењене / индиректне очинске фигуре, моћ тишине. Запажају се најмање два вида тишине. Почетна позиција Нејре јесте статус жртве која ћути: „Идем на посао. Пеглам. Радим, и језик за зубе. Шта год рекла, бићу крива“ (Халиловић, 2021: 79). Улога мучене жене, прогнане из квазисигурности дома и сломљене на крају романа бар на тренутак се мења. При ослобађању од целата, када после низа силовања успе да оде, симболично бацајући кључ, она на трен постаје доминантна, а њена тишина говори најречитије. Синтеза моћи у оквиру рода, класе и тишине запажа се и у избору мужа тетке Бадеме: „Тражио њену руку. Она ћутала. Кад је рекао да ће хранити сестру њену и два брата, пристала. Пошла, отишла“ (Халиловић, 2020: 28).

Аналогија и амалгам друштвеног и родног остварују се у сцени у којој професор Сипац лупом посматра шипку у кући блуда, говорећи: „- Занима ме све о корозији. Провјеравам колико је корозија захватила друштво. - Па сте почели од ове шипке? - Да, ова шипка, врло је важна у новим друштвеним околностима“ (Халиловић, 2021: 171). Тропичност у исказу и пренесено значење у акту професора показатељи су снаге неисказаног, којим се демонстрира „оно што је тамо већ прећутно артикулисано“ (Фуко, 2007: 20).

5. Тишина гласнија од крика

Моћ тишине у овим делима комплексна је и контекстуално условљена. Према Дерида, у простору маргинализованих тишина покреће, преиспитује и може бити гласнија од вербалне или физичке побуне, те „Ваља пронаћи говор који чува тишину. (...) која, правећи се да прећуткује смисао, изриче не-смисао, клизи и сама се брише, не одржава се, саму себе прећуткује, и то не као тишину, него као говор“ (Дерида, 2007: 280). Сликвито и речито је ћутање младића – избеглице прозване Диогеном који држи фењер и за дан и за ноћ, макар и угашен, док се он сам гаси, јер је видео и донео „нешто страшно“ (Ха-

лиловић, 2021: 55). Најмање су два пола рефлекса ћутања. Тако погрешном, прећутаном информацијом Семир индиректно убија човека за кога ће сазнати да му је биолошки отац, али својим муцањем, иако силно жели, не може да искаже мисао којом би спасио свог пријатеља. Чак и када ништа не чини, када је само сведок блуда својих рођених, тишина открива своје кобно лице, те каже „али очи – нека пазе шта гледају“ (Халиловић, 2020: 227). Један је вид и степен моћи Ајлине ћутње која гази своју задату реч не прелазећи преко очеве (само налик на Фату Авдагину), док је друга димензија Нуманове тишине док смишља освету: док „ћути, дуго не трепће, него му очи раширене, загладане у нешто страшно и приближено“ (Исто: 49). Чак и када је претња највећа, Нуман је једва чујан, језгровит, пун слутњи: „- Добро, добро... долазим на свадбу, рече тихо мој отац“ (Исто: 45).

Тишине, дакле, поседује разарајући потенцијал. Нејрин крај, коначни суноврат, одредила је тишина приликом сведочења, праћена само једном речитом сузом, која је открила сву лаж и лицемерје јавне куће. Коначна дезинтеграција у тишини јесте смрт речи која се једначи са физичком смрћу. Тако је, услед увреда, срамоте, страдања „пала“ Нејрина мајка, која је „Покушавала да избаци крик. (...) Тако су умрле ријечи у њој“ (Халиловић, 2021: 183).

6. Моћ прошлости – истина „као бунар“

Сви приказани видови моћи креирају идентитет појединца. На крају романа „Људи без гробова“ читав уврежени свет приповедача се дестабилизује – доводи се у питање не само идентитет његовог биолошког оца већ и њега и његовог брата. Досадашњи отац постаје „лажни“, залази у просторе митског. У фикцијски свет дела уноси се запитаност над сопственом историјом, а посредством ње отвара се и питање позиције опште историје у фикцији. Са једне стране младић Јан каже: „- Оно што упамте појединац, породица, народ, сведоци – то је литература“ (Халиловић 2020: 194). На другом полу одређења записаног стоји да је задатак писаца отргнути уобичајено, „одбацити свакодневно. Немој да утврђујеш историјску истину. Избаци политички призив. Не упуштај се у тврдње и претпоставке. (...) У гомилама лешева, и у гомилама речи, потражи свог стрељаног прадеду“ (Исто: 206, 207).

На месту пресецања литературе и историје, идејне поставке историографске метафикције упућују на проблемски однос стварности и фикције, потенцијалних и разноликих углова гледања на истину / истине. Према Линди Хачион, „Уздизати ‘приватно искуство до јавне свести’ у постмодерној историографској метафикцији заиста не значи проширити субјективно; то значи изразити неразмрсивост јавног и историјског и приватног и биографског“ (Хачион, 1996: 165). У свим посматраним делима преламају се лично и опште, историја и фикција, уз јак и неутажив рефлекс прошлости. Очево време славе и суноврата, бежања од греха у нове грехе за Семира је саставни део не само идентитета већ и „садашњости“: „тих 47 дана и ноћи и даље провирује у моје дане и ноћи“ (Халиловић, 2020: 12).

Прича о Нуману Нумићу, како приповедач Семир казује, налази се у књизи „Капиларне појаве“, али приповедач није сигуран колико се писцу може веровати (Исто: 67). У ову двоструку фикционализацију (фикцију у фикцији) уплиће се и рефлекс овострани „истине“ и чињеница да је Нуман постојао. Како Халиловић каже: „Истина је хранитељица литературе баш као и машта. (...) Ја сам чуо о одметнику, истраживао, домаштао оно што није било у документима. Сећање је скела романескна, мислим не само на лично сећање него и на колективно сећање“⁶.

Тако почетни импулс документарног постаје везивна нит са фикционализованим, спона која је постојана, али не и неприкосновена у фикцијском свету дела, јер инкорпорирати, чак и „Изазвати историју или њено писмо не значи порећи их“ (Хачион, 1996: 367). У расколу наслеђеног, биолошког, социјалног и поетичког, приповедач налази спас у моћи уметности. Она проговара посебном врстом истине, готово на трагу историографске метафикције. Тако у причи ‘Мечка’ актер погрешно пренете приче почиње у „стварности“ да се понаша по законитостима наратива, говорећи писцу: „- Господине драги, ја причам све онако како сте ви јавили новинама. (...) Сви ми верују. Не брините“ (Халиловић, 2018: 116). Коначно, смелост да се прича, да се пренесе искуство, иако домаштано, накнадно преиначено поетским актима, пут је ка слободи и истини, јер „Истина је као бунар – неко се хладне воде напије и окријепи душу, неко се само стрмоглави и сретне смрт“ (Халиловић 2020: 11).

Уместо закључка – текст као избављење

Текст, простор књижевног обликовања, светла је тачка у егзистенцијалној тескоби, у суморно предоченим судбинама јунака ових дела, иако је у њима моћ књижевности амбивалентна. Нејрин отац се иза књига „крио“, налазећи у њима спас, бежећи у свет фикције од сурове стварности. С друге стране, таленат и моћ писане речи могу деловати рушилачки, покренути завист и злобу. Тако ће приповедач романа „Људи без гробова“ рећи да „Људи више мрзе онога који зна да пише него онога који је дужан крив“ (Халиловић, 2020: 104), те да је више мржње примио од „танушних писаца“ (Исто: 104) него од оних којима је његов отац убио најближе.

За Семира се потрага за архетипском фигуром оца спаја са књижевном потрагом – идентитетско начело постаје поетичко – „треба трагати за оцем, али треба роман продубити и неким митским оцем – кад би могао пронаћи неког оца у антици“ (Исто: 193). Архетипске слике материјализују се и кроз потребу да се осветли фигура мајке. Тако у сталагмитској дворани Ресавске пећине стуб налик на мајку са дететом приповедача подсећа на његову мајку (Исто: 217). Тражећи излаз у литератури, Семир каже: „Кад бих говорио (кад не бих муцао,

⁶ Ова изјава део је интервјуа са Халиловићем, објављеним под називом „Енес Халиловић: Судбина ме гонила да испричам ову причу“, 15.11.2020, на страници: <https://nova.rs/kultura/enes-halilovic-sudbina-me-gonila-da-ispricam-ovu-pricu/>.

прим. А. Ј.), не бих дуго говорио“ (Исто: 105). Услед тога, он пише, враћајући нас на рикеровско становиште да се „литерарне приче и животне историје не само не искључују, него се употпуњују упркос и помоћу њиховог контраста. Та нас дијалектика подсећа да прича припада животу прије него што се из живота протјера у писање, она се враћа назад у живот многоструким путевима присвајања и по цијену неукидивих напетости“ (Рикер, 2004: 170). Чак и када смо свесни истине у тврдњи Семира Нумића да поезија може личити на копље, да „има улогу да отвара ране, не да их затвара“ (Халиловић, 2020: 125), чини се да је она једина која те озледе може залечити.

Литература

- Ајдачић, Д. (2012). О клетви у усменој књижевности. Преузето са Пројекат Растко – Библиотека српске културе на интернету, https://www.rastko.rs/knjizevnost/nauka_knjiz/dajdacic-kletva_c.html.
- Derrida, J. (2007). *Pisanje i razlika*. Prevod Vanda Mikšić. Sarajevo: Šahinpašić.
- Milutinović, D. (2013). Lični identitet u postmodernoј. U B. Dimitrijević (Ur.), *Nauka i svet, Nauka i savremeni univerzitet 2: zbornik radova* (str. 60–71). Niš: Filozofski fakultet.
- Рикер, П. (2004). *Сопство као други*. Београд – Никшић: Јасен – Службени лист СЦГ.
- Самарција, С. (2011). *Облици усмене прозе*. Београд: Службени гласник.
- Фролова, О. (2010). Семейное и родовое проклятие в книжной народной культуре. *Диалог поколений в славянской и еврейской культурной традиции*. Москва: 103–116.
- Фуко, М. (1997). *Надзирати и кажњавати: настанак затвора*. Превод Ана Јовановић. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Fuko, M. (2007). *Poredak diskursa, pristupno predavanje na Kolež de Fransu (1970)*. Prevod Dejan Aničić. Loznica: Karpos.
- Halilović, E. (2021). *Ako dugo gledaš u ponor*. (2. izdanje) Beograd: Laguna.
- Халиловић, Е. (2022). *Земља*. Крагујевац: Спомен-парк „Крагујевачки октобар“.
- Halilović, E. (2020). *Ljudi bez grobova. Goldbahova hipoteza*. (1. izd.) Beograd: Laguna.
- Halilović, E. (2004). *Potomci odbijenih prosaca*. (1. izd.) Beograd: Rad.
- Halilović, E. (2018). *Čudna knjiga*. (2. izdanje). Beograd: Albartos plus.
- Наџион, Л. (1996). *Poetika postmodernizma: istorija, teorija, fikcija*. Novi Sad: Svetovi.

Ana Janjić

ASPECTS OF POWER IN THE WORKS OF ENES HALILOVIĆ

This paper analyzes the aspects of power in the prose texts of Enes Halilović by focusing on the novels „People without Graves“, „If You Gaze Long into an Abyss“, and the collection of stories „Strange Book“. At the same time, the paper analyzes the possibility of their classification and the results of the selection. Based on Michel Foucault’s theory of the distribution of power and the establishment of body control – by employing physical torture and the surveillance of the mind through the concept of the Panopticon – the forms of power are interpreted based on social (socio-political and historical), gender, and other characteristics. Psychological mechanisms governing individuals and groups and the dominance of central structures over the (multiple) marginalized open the text to (at least) two aspects: its inclination towards historiographic metafiction and the redefinition of the fictional world in his works through a narrative identity. The power of the story to (re)constitute identity positions can be observed in multiple ways – through the identity of the hero, the storyteller, the community, etc. The discourse of silence, the eloquent silence of the oppressed, stands out as a particular expression of the potency of his texts. Ultimately, one part of Halilović’s opus shows that the power of literature is an ontological question that penetrates archaic representations and figures, the archetypal and the collective, which will be discussed in the last segment of this paper.

ana.stankovic86@yahoo.com

ТИРАНИЈА „ПИСАНОГ“ – ДЕСТРУКТИВНА МОЋ ПАТРИЈАРХАЛНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У ПРОЗИ БОРЕ СТАНКОВИЋА

Апстракт: Предмет истраживања рада је страдање јунака у прози Боре Станковића. Концепт „писано“ потиче из владајуће оријентално-исламске атмосфере у Врању Станковићевог времена. Понашање које је подразумевало мирење са судбином, уздржавање, подношење бола и патње било је саставни део живота православних људи, које је именовано исламским ставом „мактуб“, који у преводу на српски језик значи „писано“. Свесни моћи патријархалне заједнице, јунаци верују у вечитост и непроменљивост њених закона. Да би се мучни живот лакше поднео сви се позивају на „писано“. У уводном делу, ослањајући се на ставове, Луј Алтисера, Џудит Батлер, Клауса Рота и домаћих истраживача, дат је краћи осврт на балкански патријархални културни образац и положај појединца унутар заједнице. У средишњем делу, интерпретацијом ликова из приповедака *У ноћи*, *Покојникова жена*, *Увела ружа*, *Станоја*, *Стари дани* и романа *Газда Младен*, истражују се деструктивни исходи моћи заједнице, која је узрок индивидуалних трагедија јунака. Освртом на сличности и разлике у финалним решењима дела у завршном делу, закључујемо да је јунацима заједничко афективно, нагонски, немо сукобљавање са заједницом и помирење са поразом. Циљ истраживања је да се разматрањем примера страдалих јунака продуби тумачење уметничке слике деструктивног деловања моћи заједнице и укаже на ауторов уметнички поступак.

Кључне речи: патријархална заједница, моћ, сукоб, писано, пораз

1. Уводна разматрања

Криза личног идентитета, сукоб са заједницом и фрустрације, као последице са трагичним исходима, тематизоване су у књижевном стваралаштву Боре Станковића, које је усредсређено на најконфликтнију сферу оновременог човека, растрзаног између вечито слободољубиве страсти срца и патријархалних забрана (Јовичић 1976: 157). У већини дела дата је психолошка карактеризација јунака који су, као жртве апсолутне моћи патријархалних закона, били ускраћени за истинску љубав или опседнути љубавном жудњом или патњом (Максимовић 2009: 218). Не само у Врању, већ и у свим српским крајевима живот људи је функционисао у оквиру патријархалних правила која су била извор многих поремећаја.

Ослобађања 1878. донела су културни процес у тај простор, који је тешко прихватио новине и страни културни образац. Окамењени обрасци културног оквира, коме су припадали, опстајали су вековима, као један специфични и

самосвојни начин живота, који се у том контексту мора схватити. Ослобођење је прекинуло устаљени начин живота, што је доводило до потпуне алијенације и обескорењавања појединаца. Тада постаје видљиво све оно што је та култура санкционисала, бранила као своју митолошку основу, која је до тада господарила (Стриковић 2016: 78).

Крајем XIX и у првим деценијама XX века у јужним крајевима Србије влада оријентално-исламска атмосфера у средишту чије културе је мирење са судбином, подношење бола и патње, који постају синоними живота и исказују се исламским ставом „мактуб“, што на српском значи „написано“. Оваква схватања прихватили су и православци (Јеротић 2016: 10–11). Апсолутна моћ патријархалне заједнице над појединцем одржава веровање у вечитост и непроменљивост њених закона. Да би се поднео терет норми заједнице, чланови се позивају на „писано“. Узрок томе може се наћи у тумачењима културног идентитета Балканаца.

У огледу „Проблеми културног идентитета Балкана“, освртом на закључке ранијих истраживача менталитета балканског човека (Јована Цвијића, Иве Андрића, Владимира Дворниковића, Владете Јеротића), Мирко Грчић наводи да се на овим просторима формирао посебан етнокултурни тип „балканског човека“ – *Homo Balcanicus*, који је синтеза европског духа, источњачког мистицизма и инстинктивног човека оријента. У менталном склопу патријархалних Балканаца су гордост и задовољство малим, оскудним, но својим, оригиналним, карактерним. Такав систем вредности искључује потребу постојања великих држава, великих форми у уметности и система у филозофији и идеологији. Током историје у овом региону, због честих ратова, дошло је до различитих процеса етничких интеграција и дезинтеграција, те је менталитет балканског човека менталитет раскршћа, вечите дилеме, нестабилности и бесмисла (Грчић 2013: 56–57). Вишеструко укореењени трагови османске културе одржали су се све до модерних времена. Грађанске елите су након стицања независности у XIX веку улагале велике напоре да се трагови „прошле“ културе уклоне. До потпуне трансформације и иновације целокупног друштвеног и културног система никада није дошло. Инфраструктура насеља, одећа и техничке иновације прихватили су се брзо, јер су били ефикасни и нудили многе предности. Споро су се прихватили западни друштвени и породични односи, засновани на индивидуализму и рационалности, (протестантска) радна етика и рационално мишљење, одређење улога двају полова, васпитање деце, навике у исхрани. Многи елементи отоманске културе нису се доживљавали као страни, већ као саставни део националне културе па и културног идентитета као на пример родбинске и пријатељске везе, партикуларистичка етика и фамилизам, одржавање снажних веза са широм родбином и локалном заједницом, конзервативизам, својствен исламу и традиционалним народним културама. Сви ови, али и неки други елементи социокултурног система нису се могли одбацили без губитка личног и културног идентитета. У сфери домаћег живота традиционалне патријархалне породичне структуре и даље преовладавају традиционални начин одгајања деце, сеоски начин живота и становања. Закључује се да су

„де-отоманизација“ и „позападњавање“ Балкана процеси који једва дотичу средњешне тачке система вредности. Већи део њих остао је нетакнут попут снажних личних и неформалних односа мишљења и делања у читавим сплетовима познанстава, веза, завичајних породичних спона, традиционалних улога које се додељују половима, важности појма части и мушког јунаштва и снажног народног веровања (Rot 2000: 196–202).

2. Идеологија као услов постојаности

Човек унутар идеологије обдарен је „свешћу“ и веровањем у „идеје“, које његова „свест“ побуђује у њему, и он их слободно прихвата. Такав човек мора делати у складу са својим идејама, јер ако то не учини то за њега није добро (Altiser 2015: 55). Човек покорен идеологијом често ће бити окренут против себе, против властите жеље, јер ће то бити услов његове постојаности (Batler 2012: 15). Жеља појединца за потчињавањем, која је веома упадљива у патријархалним заједницама, заснована је на потреби за друштвеношћу, која се показује као инструмент и ефекат моћи потчињавања. Појединац је принуђен да признање властитог постојања тражи језиком категорија, термина и назива, које није он сам створио. Знак постојања тражи ван себе у дискурсу који је истовремено доминантан и индиферентан. Друштвене категорије истовремено значе потчињеност и живот. Другим речима, у потчињавању цена егзистенције је субординација. У тренутку када избора нема, субјект прихвата субординацију као обећање живота. То није питање избора, али није ни нужност. Потчињавање експлоатише жељу за постојањем, при чему се егзистенција увек потврђује са неког другог места; оно означава примарну изложеност утицају другог да би се опстало (Batler 2012: 24). У својој жељи и свом делу, отеловљена свест жели да се захвали за свој живот, за своје моћи, способности, могућности. Оне су јој дате, њен живот је дар и она живи свој живот у захвалности. Сва своја дела она дугује другом и њен живот је бескрајни дуг. Зато што свој живот дугује другом, ово живо биће није извориште својих дела. Његово дело упућено је на дело другог; стога, будући да није темељ својих дела, то биће није ни одговорно за оно што чини. Његова дела треба протумачити као стално „само-жртвовање“ којим јединка доказује своју захвалност. Показивање захвалности постаје нека врста самоуздицања (Batler 2012: 51).

У балканским породицама породичне старешине су имале апсолутну власт над својим члановима: родитељи над децом, муж над женом. Та улога није морала обавезно бити додељена мушкарцу, нити најстаријем мушком члану породице, већ најспособнијем и односила се на обезбеђивање дисциплине и реда у породици, те је та особа морала бити строга, разумна, високоморална, вредна, савесна и штедљива. Породични старешина је контролисао све укућане и могао је, сходно процени, да их кажњава (Чолак 2008: 490). Непокоравана вољи старешине није смело да буде, а осећања и жеље појединих чланова морали су бити жртвовани ћуди и вољи појединих чланова породице.

Ортега и Гасет истиче да нема друштва без чврсте структуре, макар она била и веома јединствена. Нема друштва уколико међу члановима не постоји свест о припадништву истој групи. Обиље сведочанстава, пре свега етнолошких, приморава нас на помисао да се друштво рађа из надмоћне привлачности коју један или неколико појединаца зраче према другима. Надмоћност, изузетност, одређеног појединца аутоматски буди код осталих покретачку снагу привлачења, слеђења. Понашање те истакнуте личности одушевљени следбеници прихватају као наиндивидуална начела (Ortega i Gaset 1998: 52).

3. Закон средине и жртве патријархата у делу Боре Станковића

У делу Боре Станковића дата је богата уметничка слика света који се гуши, притиснут патријархалним законима моћи, која не допушта никакво испољавање посебности (Максимовић 2011: 60). Писац није само препознао, разумео и литераризовао пресудне утицаје закона средине, који су креатори трагичних људских судбина, већ и неке људске унутрашње законе. Владета Јеротић указује на једну карактеристичну црту балканског човека која се чини неуротичном, иако је дубоко укореењена у његово карактерно биће. Балкански човек не жели да прихвати у себи несвесну снагу, која не подлеже његовој вољи, односно свесној контроли. Узнемирава га препознавање конфликта у себи или теже решивог проблема. Патњу осећа као срамоту, коју треба да сакрије, исто тако и болест, телесну, поготово менталну (Јеротић 2009: 77).

Робовање патријархалним нормама и ограничени положај јединке у патријархалној породици сусреће се готово у свим Станковићевим делима. Патријархална породица од својих чланова стално тражи апсолутну жртву, те су чланови у непрестаном притајеном, неисказаном сукобу са њом. Станковићеви јунаци нису убеђени да је „правда“ на њиховој страни. Они сукобу више афективно и нагонски приступају јер човек интимно највише жели своју срећу. Убеђени у непроменљивост патријархалних закона, јунаци се међусобно разликују по интензитету отпора, а све их чека иста „судбина“ – апсолутна жртва породици и угледу. Ове личности су „у сталном процепу између онога што осећају и онога што им дужности намећу, оне траже смисао своје егзистенције, али ће их патријархални закони живе закопати и створити од њих великомученике“ (Влатковић 1962: 16–17).

Народни обичаји и породични прописи су закони који су сваког заробили и оковали, сматра Јован Дучић. Врањанац је частан и чедан, не само зато што је религиозан, него и зато што је исправни члан породице и беспрекорни човек старог православног друштва. „У таквој средини живот је био природно подјармљен и окован, и човек је био робом хиљаду обзира, који су, сви уједно, ишли насупрот његовој здравој крви и природним инстинктима“ (Дучић 1980: 27). „Што ситнија планчица, то живот у њој више напет. Свако је у свачијој кући комшија, пријатељ и тихи отров. Дању и ноћу нешто гмиже, клоке и

шапуће; примитивне снаге бректе; живот је увек пун и готов као куршум“, наводи Исидора Секулић (Секулић 1980: 38). Бора Станковић „слика, деклинацију и дегенерацију те балканске мрачне дивљине, које у нашем животу још у заостацима има, сагледавајући је управо у преосталим стањима расточавања и изумирања“ (Богдановић 1956: 11). У новијим интерпретацијама Станковићеве прозе наглашено је робовање и жена и мушкараца патријархалном друштвеном обрасцу. Мушкарцима је прописан однос према жени, породици и друштву. Патријархат од мушкараца захтева емоционалну хладноћу с обзиром на то да је основна улога да буде домаћин, газда и настављач породичне лозе (Чолак 2008: 485). Све ово наводи на закључак да се патријархат може посматрати као тамница за појединца, било да је реч о мушкарцима или женама (Стојковић, Стојанов 2021: 167).

4. Мазохизам и одрицање од личне среће – газда Младен и Аница

У роману *Газда Младен* дата је слика јунака – жртве традиционалног васпитања, које је инсистирало на потискивању емоција и у коме злостављање има привид одгоја. Главни јунак романа, Младен, одрастао је у затвореној некомуникативној породици у којој је баба доминантна фигура. Патријархална култура држи до слике о себи која се формира у колективу, те је од истине важније шта ће свет рећи, а битна улога у формирању конвенција на којима патријархална култура почива припада колективу. Почетак романа „Целог живота, увек, само је радио оно што један човек треба да ради“ (Станковић 1988: 7), сугерише подређеност бића ономе што „треба“, што указује на доминацију обичаја, реда, неписаних патријархалних закона (Ахметагић 2010: 540–542). Младенови преци, мушкарци, отац и деда, били су склони пороцима, пићу, женама и коцки, због чега је породица материјално посрнула. Од Младена се очекивало да поврати изгубљено и он, страхујући да и сам не подлегне слабостима, одлазећи у другу крајност, потпуно избегава све што „не треба“ (Стојковић, Стојанов 2021: 164), жртвује свој духовни живот, не би ли досегао наизглед неоствариви циљ (Лазичић 2020: 27).

Након очеве преране смрти, Младен ради у трговини, под будним оком бабе, која контролише сав посао. Бабини механизми контроле су до танчина разрађени, маскирани бригом и равнодушношћу, усмерени и на испољавање емоција (Солеша 2019: 685). Инсистирало се васпитањем да се он уобличи као *патер фамилиас*, што је захтевало потискивање емоција у име снажења воље. Потиснута емотивност увек значи одрицање од читавих делова властитог бића и дегенерисање јединке (Ахметагић 2010: 540). У напору „да буде као што треба“, Младен се труди да не направи ниједну грешку. Страхује од бабе, средине и себе самог. У породици и заједници стиче посебан углед тек када вољеној девојци даје благослов да се уда за другог, који значи његово одбијање девојке. Младен је тада „положио испит“ и доказао лојалност идеологији заједнице.

Заједница примењује технику дресуре, награђујући само оне поступке којима личност потврђује своју припадност колективу, а не пружа подршку за развој његове индивидуалности. Тако се личност инструментализује, јер се уобличава као одговор на породичне захтеве, а свођење човекових могућности и утилитарна сврха, са којом се то предузима, увек значи нарцистичку повреду појединца (Ахметагић 2010: 540). Социјални нагон се састоји од порива ка послушности, коју неки људи осећају према човеку, који је у извесном смислу узоран. Тај динамички однос између узорног човека и жудње околине да га следи, да му се прилагоди, појављује се у свим друштвима почевши од најпримитивнијих и исонских па све до савремених (Ortega i Gaset 1998: 52).

Цена „исправности“, достизања идеала патријархалног обрасца „бити као што треба“ за Младена је била висока. Платио ју је не остваривши се као љубавник, муж и отац. Бити као што треба значило је пристати на самоуништење и самоћу. Иако је са позиције породичног старешине касније могао да одлучује о сопственом емотивном животу, Младен одбија љубав, одбија да створи себи породицу, одбија све оно што се у (мало)грађанској пројекцији егзистенције сматра срећом. Младен прихвата улогу онога ко ће повратити пољуљани породични углед и вођен надљудском самоконтролом, одбацује све оно што му смета да оствари циљ, љубав вољене жене, мајку и брата, своју крв. Бира свет у којем ће духовно, емотивно и телесно бити ускраћен. Постаје тихи деспот, онај који систематски убија оно хумано, људско у себи, свестан да је пут којим је кренуо пут у једном смеру (Јлазић 2020: 29).

Станковић уметнички уобличава механизме покоравања јединке које чине сродници, јавни морал и друштво у целини. Крајњи облик таквог потчињавања је када појединац врши аутодеструкцију над собом и својом интимом, настављајући даље оно што су започели други. Поред газда Младена, као најилустративнијег примера жртве неписаног патријархалног обрасца „да све буде као што треба“, издвојићемо и Аницу, јунакињу приповетке *Покојникова жена*. Заједничко овим јунцима је што одбијају брак са особама које воле и када им то околности омогућавају. Младен одбија Јованку, иако је моћ одлуке у његовим рукама, Аница одбија Иту и када јој то браћа дозвољавају.

Аница је млада удовица, чији је живот и пре и после брака био лишен љубави и поштовања и која аутоприсилно остаје верна своме мужу, чак и после његове смрти. То иде дотле да се њена покорност и ропски положај појачавају више него у време док је био жив, „претварајући тако свој живот у живи леш који хода земљом“ (Јеврић 2017: 430). Мотив *Покојникове жене* је оригиналан у својој грађи, али он ипак није у потпуности „исцрпео приказ нечовечног притиска те конвенције о свемогућем, господарећем реду ствари и односа“ (Новаковић 1983: 271). Правила удовичког живота у патријархалној средини подразумевала су низ ограничења и забрана јер се сматрало да је удовица могући предмет и извор пожуде. То није важило за удовице, мајке зрелијих година или оне удовице која су имале статус свекрве (Пешикан Љуштановић 2005: 438). Аница их беспоговорно прихвата и у занемаривању и одрицању од личне среће иде до краја, одбијајући касније просца којег воли. Одрицањем као самокажњавањем она се свети себи,

околини, патријархалном реду, животу. Након мужевљеве смрти сви су је оставили: њени, комшинице, родбина покојникова, његови пријатељи – сви су се повукли. Била је слободна и усамљена. Аница је знала да самачки, удовички живот неће вечито трајати и да ће је браћа поново удати. У статусу удовице, она би била терет браћи и мајци, који су у тако уређеним односима обавезни да о њој брину. Након извесног времена јављају се просци, међу којима је и момак Ита, који јој се као девојци веома допадао. Аницу ова просидба јако потреса, и она је одбија, иако је Ита најбоља прилика. Породица не схвата разлог. Под великим притиском, суочена са сопственим конфликтом, јунакиња ће се готово разболети. Да би прекинула мучење, Аница пристаје на просидбу извесног удовца Недељка, на запрепашћење свих. Аница је промишљено донела ову одлуку. Знала је зашто се не може удати за Иту. Кад год би сневала о Ити, увек би јој се приказивало лице покојниково. Није мирно спавала, била је готово луда. Сматрала је да није довољно чиста за Иту, јер је била са другим човеком. Да би избегла одговор на питање зашто њега неће, она се опредељује за Недељка. До саме удаје за Недељка, била је у тешком психичком стању, под сталним надзором мајке и комшиница.

Могуће је да Аница одбија просидбу вољеног човека због осећаја прљавштине и бола, односно конфликта трауматичног првог сексуалног искуства с мужем, с једне стране и чистоте љубави према Ити, са друге стране. Први контакт с мушкарцем био је поражавајући доживљај који је желела да заборави: „једва да се сећа (...) додир мужевљева кошчата тела уза своје, да је, пошто је узалуд покушала да се извије из његова наручја, пала, и загњуривши лице у своје косе, трпећи, проплакала. (...) задах заврнуте лампе, а она полугола, с модрицама, изломљеним телом, а и он до ње, згурен, кошчат уз њу, додирује је ... осећа му дах... Скочила је“ (Станковић 1956: 529). Осећала је неискреност, прљавштину и бол. Патријархалне неписане норме подразумевају да жена уђе „чиста“, „неокаљана“ у брак. Брачни односи би требало да буду искрени, испуњени љубављу и поштовањем. Аничин принудни, уговорени брак је без љубави, без поштовања. У очевој породици жене су често биле криве за све. У мужевљевој кући Аница је могла лако бити крива за све. Прве мужевљеве речи упућене њој биле су: „Ништа немој да ми дираш! А што не знаш, питај. Само ништа не смеш“ (Станковић 1956: 532). Мужа није волела и није јој било жао кад је умро. Сматрала се кривом што га искрено не жали и: „као кажњавајући себе за то, она је више, управо од тада само плакала“ (Станковић 1956: 533). Сагледан у целини живот ове јунакиње тече у страху да нешто не скриви. Кривицу осећа и тамо где је нема. Крива је јер не жали мужа кога није волела, крива је што јој Ита није први мушкарац у животу, иако је ни за то нико није питао. Ита је сан, неостварен сан, недозвољен сан, одгурнут и одбијен, постављен на место недостижног, најпре одлуком Аничине браће, а онда и самом Аничиним одлуком. Ита се ставља на место немогућег и онда када може постати могућ и стваран. Одговор на питање зашто Аница бежи од љубави није једноставан. Суштина њеног понашања је вишеструко сложена.

Патријархални друштвени односи су повољно окружење за развој мазохизма. Мазохистичка стремљења најчешће се испољавају као осећај инфериор-

ности, немоћи, безначајности. Појединац покушава да избегне дуго присутни неподношљиви и ужасавајући осећај усамљености и беспомоћности. Преплашена јединка настоји да своје лично ја веже за неког или нешто јер не подноси да буде своје „ја“. Зато покушава да се ослободи свога појединачног „ја“, те да таквим уклањањем лично „ја“ поново стекне безбедност. Једна од могућности је мазохизам, који може имати различите облике, усмерене ка једном циљу: ослободити се појединачног „ја“, изгубити се, лишити се терета слободе. Мазохиста лечи свој страх повећавајући га. Покушавајући да се ослободи усамљености и безнадежности, мазохиста је склон самоомаловажавању, патњи, самопоништавању. Долази до зачараног круга, мазохиста не жели бол и патњу, али болом и патњом плаћа циљ коме принудно тежи (From 1989: 109–112).

5. Терет искушења – *Увела ружа* и *У ноћи*

Засноване на мотиву немогуће љубави између девојке, служавке и газдашког сина (Микић 2005: 22) приповетке *У ноћи* и *Увела ружа* у средишту радње постављају јунака, који у сусрету са остављеном драгом, сада удатом и патњом измученом женом доживљава снажни налет емоција. Узалуд потискивана, још увек јака и неугасла љубав се код обоје распламсава, да би је убрзо поново пригушио терет забране (Јовичић 1976: 145). Из Станковићевих текстова лако се могу реконструисати друштвено санкционисани модели еротског понашања и њима надређен патријархални код (Вукићевић 2011: 39). Човек се увек и свуда одликује сексуалним понашањем подвргнутим правилима, одређеним ограничењима, која знатно варирају од времена и места (Bataj 2009: 36). Људска сексуалност је примарна, а систем забрана и ограничења које налаже цивилизација је другостепен. Традиције и табуи представљају ону снажну пресу пред чијим притиском се јединка гуши (Епштејн 2011: 31). Патријархалне забране онемогућавају чисту младалачку љубав и у приповеткама *Увела ружа* и *У ноћи*. Јунаци приповедака су у искушењу да сруше табуе. У *Увелој ружји* заљубљени се краткотрајно упуштају у везу, којој знају коначни исход. У приповеци *У ноћи* јунак игнорише наметнути брак. Искушења јунаке воде ка депресији и самомучењу.

На месту одбране патријархалног реда у *Увелој ружји* је баба, стицајем околности породични старешина, којој се јунак не може супротставити и због тога страда. Пошто је остао без родитеља, живи једино са бабом која од њега очекује да поврати изгубљено богатство и углед. Баба је пронашла начин којим се обезбеђује унуков пристанак на правила игре и спречава могући покушај отпора. То је понизна молба и индиректно, кад год се укаже прилика, љубазно исказивана очекивања. Пошто се позиција власти и моћи у породици обезбеђују емоционалним везама, отворени конфликти су нешто до чега не би смело доћи. Ако би до отпора дошло, једно од крајњих решења које би посрнула јединку вратило на прави пут, била би понизна молба онога од кога се то никако не очекује. Баба је често, плачевним, молећивим гласом, сугерисала унуку своја очекивања.

Истицала у разговорима да су некада били први и поштовани, захваљивала Богу што има њега, унука, који ће повратити изгубљено. Она користи превентивне методе како не би дошло до било каквог отпора. Јунак је свестан своје немоћи да се супротстави бабиним жељама. Иако се у суштини не слаже, нема никаквог отвореног конфликта. Нема речи расправе, аргумената, доказивања јер се правила понашања и очекивани поступци усвајају рођењем и васпитањем. Конфликт је унутар јунака који ћутке преживљава своју драму. Упркос томе он ће се кратко упустити у недозвољену везу са девојком коју воли а која му статусно не приличи. Ни оног тренутка, када је унук на бабином лицу прочитао да она „зна све“, неће бити никаквог конфликта. Без икаквих речи прекора унуку, баба хитно удаје девојку. Када се након неколико година, Којо буде у бабином присуству уверио како његова вољена жена, Стана, у браку стравично живи и трпи насиље, баба ће то оправдати „писаном“ судбином. „Стана је плакала узалуд покушавајући да нешто поједе. Било јој је непријатно што је Којо види такву. Баба је тешила речима: „Не плачи ћерко! Писано је!“ (Станковић 1956: 573).

Приповетка *Увела ружа* даје уметничку слику ауторитарне, садистички настројене жене, која врши психолошко насиље над својим унуком. Садистима у потпуности одговара патријархални образац и позиција моћи коју он пружа. Садизам подразумева стремљење ка неограниченој власти и моћи над јединком. Садистичке особе су у суштини оптерећене страхом од живота и свега што се не може предвидети и што није сигурно, али и страхом од спонтаних и немаскираних реакција. Карен Хорнај наводи да тежња за моћи над људима код садиста потиче из недостатка моћи да се буде. Они не бирају случајне жртве, већ пасивне особе са одсуством амбиција и иницијативе (Hornaj 1976: 157).

Извесни покушај рушења патријархалних табуа је онемогућен и у приповеци *У ноћи*. Радња прати један тренутак у животима јунака који су се помирили са „писаним“. Цвета излаз налази у свакодневном, тешком, мучном раду. Стојан пати, лута, пева, тугује, тешко прихвата уговорени брак, избегава жену и у том бежању прелази границу. Када нису помогле молбе и савети, несрећни, запрепашћени и љути Стојанов отац ће употребити непогрешиви маневар, понизну молбу, на коју Стојан није био спреман: „Ево, на. Уби ти мене... ти ме уби!“ изговарао је старац, обезбеђујући Стојанов пристанак на наметнути брачни живот. Гледајући како се велики отац претвара у немоћног старца који стрепи од бруке, Стојан ће се на тренутак помирити са судбином, али ће и даље тражити Цвету налазећи се, као случајно, пословно, ту негде где је она.

Станковићеве јунакиње, посебно Цвета и Аница своја лична, интимна осећања сматрају проклетством, грехом због којег се мора испаштати. Страхујући од божје казне, осуде људи или ближњих, оне своје казне примају доста мирно, стоички, убеђене да им је тако суђено, „писано“. Због осећаја кривице оне су заправо највише у сукобу са собом (Влатковић 1962: 19). Жељени и никада остварени сан који Цвета будна сања на месечини, цензуриран је јунакињиним свешћу о греху. Емоционални интензитет несрећене љубави добија свој пандан у драми самомучења и покајања удате жене која у молитвеном шапату покушава да побегне од себе саме (Милосављевић Милић 2013а: 72–73).

6. Неми бунт, самоизолација и несрећа – Томча и Станоја

Станковићев јунак је осуђен на стварност обликовану паланачким стереотипима и општеприхваћеним моделима интеграције појединца у друштво и покушаји отвореног отпора не постоје (Милосављевић Милић 2013б: 60). Ако би одбијао наметнути модел, родна улога мушкарца би била доведена у питање, те патријархат треба сагледавати и као систем обавеза и улога које има појединац одређеног пола из којих произилази његов положај (Чолак 2008: 488–491). Одступање од пожељног друштвеног обрасца подразумевало би изопштење из заједнице.

Уважавајући ставове Пјера Бурдјеа, који разматра облике симболичког насиља над женама у патријархалним системима, Бојан Чолак закључује да су симболички облици насиља истоветни и за мушкарце и они се спроводе путем породичног васпитања и опомена на ред. Инсистирало се на усвајању нормативних упутстава који су се односили на све чланове заједнице. Мушкарац је био дужан да прихвати све обрасце који одликују мушку полну улогу у патријархалној култури. Прихватањем друштвено обликоване улоге мушкарац је пристајао на мазохизам (Чолак 2008: 494–497). Отпор се може препознати само у видовима самокажњавања који имају исти исход: несрећу, неоствареност и трагичну сету. Неми бунт против неписано/„писаних“ закона заједнице водио је у самоизолацију и несрећу (Станоја, Томча) (Милосављевић Милић 2013в: 35).

Аутор у приповеци *Стари дани* супротставља свет идиличне прошлости са негованим традиционалним фолклорним вредностима и усамљеност трагичног појединца, Томче, наспрам заједништва колектива. Слика славе, Аранђеловдана, испуњена је обичајима, ритуалним радњама, изобиљем, песмом, разговорима, шалом, дружењима. Када у друштво долази Томча, још увек нежењен, несрећно у туђу жену заљубљени кријумчар, атмосфера се мења. У топлину славске собе Томча уноси хладноћу: „Сви, чак и ја овамо на крај собе, осетисмо хладноћу, коју од споља собом унесе“ (Станковић 1956: 413). Томча покушава да се уклопи, гледа вољену Пасу, која пева и заносно игра, игра му брада, пева, али с муком. Пије дуго и много. Патријархални морал у извесним ситуацијама кршење забрана омогућава. То су ситуације колективних народних свечаности и прослава, које су идеална прилика да се под утицајем прекомерене хране, пића, веселја, песме и игре ослобађа еротска енергија кроз различите облике колективног деловања што обично почиње од песме и игре (Максимовић 2011: 65). Тако су у Томчином певању у приповеци *Стари дани* компензиране емоције које јунак не може да саопшти вољеној жени, већ мора да их скрива и спутава (Милосављевић Милић 2013в: 31). У равни поезике, у питању је трансфер еротског посредством одређених жанрова, у овом случају лирске народне песме (Вукићевић 2011: 32). Томча је покушавао да дискретно руком покрије закрпе на својој одећи, посматрајући свилену и чисту одећу присутних. Био је свестан да не припада овом месту. Не пристаје му атмосфера породичне топлине и заједништва, не пристаје му ни прелепа Паса. Упркос

топлини и сјају кандила, које обасјава приповедача, прича о старим данима се окончава сликом несреће (Пешикан Љуштановић 2005: 453).

Станковићеви чудаци имају једну особину суровости када долазе у опасност да им се рањена душа открије. Преводећи снимке бизарне маловарошке средине, центрајући све то у трагичну филозофију живота, без спекулативне духовне трансценденције и спиритуалистичке ведрине, Станковић је пре почетка XX века писао приче у новом натуралистичком стилу (Вучковић 2014: 247). У том смислу веома је илустративна приповетка *Станоја*, још једна људска драма, прича о несрећној љубави која је реализована кроз мотив љубавног троугла. Станоја је неуобичајени лик Станковићеве прозе који својим одустајањем од живота, не пристаје на стереотипну тиранију „писаног“ (Маринковић 2009: 87). Драмска нит се уочава у нараторовом постепеном отварању теме о доживотној љубави једног релативно имућног трговца, који не успева да прихвати чињеницу да вољена жена (нараторова стрина) не може бити његова супруга и постаје сиромаш и слуга у њеном новом дому.

Овог несрећника средина доживљава као људску сподобу, обичног слугу плитке памети, мутне психе и настраног држања. Свет се не подсмева и не понижава његов спољашњи и унутрашњи изглед чудака. Патријархалну средину иритира онај део његовог бића који га чини човеком, а то је управо та безумна љубав (Јовичић 1976: 145). Потпуније сагледавање узрока Станојине несреће наратор сугерише описом Станојиног живота и застрашујућег изгледа након стринине смрти. Његова животна трагика кулминира у финалном делу приче, када наратору умире мајка и када је требало ископати стринин гроб да би се она сахранила. То је требало да уради Станоја, који најпре одбија, а онда, пошто се добро напије, пристаје. Наратор у завршници даје сцену којом се широм отвара унутрашњи свет и несрећа јунака: „погледа ме погледом у коме беше све: закопана љубав, проћердан живот и вечита туга за нечим. Небо је чисто и плаво а у даљини преко оградe се зелене баште и виногради. У чистом и сувом ваздуху кликће шева и ластавица“ (Станковић 1956: 463). Живописна слика природе само појачава дубину понора у којем се изгубио живот несрећника. Сликком природе аутор наглашава усамљеност јунака и његову издвојеност из тога света. Плаветнило неба и благодети природе су далеко, припадају другима. Станоја је један од оних којима припада и чијим животом управља „вечита туга за нечим“. „Вечита туга за нечим“ био би метафизички резиме судбине газда Младенове, али се она први пут јавља у приповеци *Станоја*. То је нека врста споне, нит која повезује све оно без чега је Станоја остао (Микић 2005: 15), а што је по патријархалним конвенцијама морао крити и што се у поступцима наговештавало, понегде и лако могло прочитати.

7. Закључак

Слепо поковавање патријархалним нормама, примарна брига појединца да се не огреши о „ред“ и нужно понашање „како треба да буде“, названо као

„писана судбина“, генерацијама предавана у наслеђе (Глигорић 1983: 118), идеална су подлога за развијање масовних социјалних фобија и социјалних страхова. Породица и средина су примарни фактори који утичу на развој оваквих страхова. Понашање чланова унутар породице и њихов однос према околини, те општа емоционална атмосфера која влада у средини, доводе до усвајања извесних облика понашања који касније преовладавају. Ако у породици влада затвореност, строга хијерархија, неподржавање младих у доношењу одлука и у јавном наступању, то доводи до усвајања инхибираног понашања, повлачења па и изолације, што је корак до социјалног страха и фобије (Егић 2009: 107).

Обликујући ликове Анице, Станоје, Томче, Стојана, газда Младена, аутор скреће пажњу на оне страдалнике који нису пристајали на лаж, по сваку цену. Са тиранијом „писаног“ свако се носио на свој начин. Газда Младенове и Аничнине емотивне празнине испуњавају рад и дужности, Станоја одустаје од живота, каквог је у заједници требало да има, од газде постаје слуга, усамљеник и чудака. Томча се заварава да му је тако самом добро, Стојан живи а бежи од живота. Све њихове животе испуњавају самоћа, празнина, терет постојања у таквом систему, туга због забрањених љубави, туга за сневаним животом, слободом, радостима и могућностима да се буде онај који јесам, а не онај како треба. Доминантна карактеристика јунака у издвојеним делима, коју Станковић у приповеци *Станоја* назива „вечита туга за нечим“ јесте неизречена реакција на императиве патријархалног друштва, које није препознавало емотивне потребе појединца, санкционисало посебности и гушило сваки вид и покушај отпора.

Извори

- Станковић, Б. (1956). *Сабрана дела I*. Београд: Просвета.
 Станковић, Б. (1988). *Газда Младен – Певци*. Београд: Бигз – Просвета.

Литература

- Altiser, L. (2015). *Ideologija i državni ideološki aparati*. Loznica: Karpos.
 Ахметагић, Ј. (2010). Треба – глагол злостављања. *Књижевна историја*. бр. 142. 537–547.
 Батај, Ж. (2009). *Erotizam*. Београд: Službeni glasnik.
 Batler, Dž. (2012). *Psihički život moći – Teorije pokoravanja*. Београд: Centar za medije i komunikacije / Fakultet za medije i komunikacije.
 Богдановић, М. (1956). Борисав Станковић. У: Борисав Станковић. *Сабрана дела I*. (стр. 7–23). Београд: Просвета.
 Влатковић, Д. (1962). *Бора Станковић*. Београд: Рад.

- Вукићевић, Д. (2011). *Анархија текста: огледи о српској књижевности 19. века*. Београд: Службени гласник.
- Вучковић, Р. (2014). *Модерна српска проза: крај XIX и почетак XX века*. Београд: Службени гласник.
- Глигорић, В. (1983). Бора Станковић. У: Хатица Крњевић (прир.) *Критички радови Велибора Глигорића. Српска књижевна критика*. Књига 18. (стр. 112–130) Нови Сад: Матица српска. Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Грчић, М. (2013). Проблеми културног идентитета Балкана. *Гласник ГДРС*. бр. 17. 39–67.
- Дучић, Ј. (1980). Борисав Станковић. У: Живорад Стојковић (прир.). Борисав Станковић. *Стари дани – Божји људи*. Сабрана дела Борисава Станковића. (стр. 11–35) Књига прва. Београд: Просвета.
- Епштејн, М. (2011). *Sola Amore*. Београд: Конрас.
- Ерић, Лј. (2009). *Психодинамичка психијатрија / теорије страха и стања страха*. Том II. Београд: Службени гласник.
- Јеврић, М. (2017). *Историја српске књижевности: реализам I*. Косовска Митровица: Филозофски факултет / Бања Лука: Бесједа.
- Јеротић, В. (2009). *Неуроза као изазов*. Београд: Ars Libri.
- Јеротић, В. (2016). Пусто ерот(ур)ско. У: Душан Петровић (ур.). *Пуста младост у Бориним сновима*. Зборник радова. (стр. 7–15). Параћин: „Вићентије Ракић“.
- Јовичић, В. (1976). *Уметност Борисава Станковића*. Београд: СКЗ.
- Лазић, Н. (2020). Софка и Младен: две неаутентичне егзистенције. *Баштина*. св. 51. 15–32.
- Максимовић, Г. (2009). Дјело, судбина и доба Боре Станковића. *Годишњак за српски језик и књижевност Филозофског факултета у Нишу*. год. XXII. бр. 9. 215–228.
- Максимовић, Г. (2011). Еротско у *Нечистој крви* Борисава Станковића. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*. Књига LIX. Свеска 1/2011. 59–71.
- Маринковић, Д. (2010). *Поетика прозе Борисава Станковића*. Београд: Службени гласник.
- Микић, Р. (2005). Ерос и месечина. „Стари дани“ Борисава Станковића“. У: Бора Станковић. *Стари дани*. Београд: Политика/Народна књига.
- Милосављевић Милић, С. (2013а). Одлике фокализованог приповедања у приповеци *У Ноћи*. У: *Отпори и прекорачења (Поетика приповедања Боре Станковића)*. (стр. 65–77) Ниш: Филозофски факултет.
- Милосављевић Милић, С. (2013б). Метафора границе као модел читања Станковићеве поетике еротског. У: *Отпори и прекорачења (Поетика приповедања Боре Станковића)*. (стр. 49–65). Ниш: Филозофски факултет.
- Милосављевић Милић, С. (2013в). Апелативне форме приповедања у приповеткама Боре Станковића. У: *Отпори и прекорачења (Поетика приповедања Боре Станковића)*. (стр. 37–49). Ниш: Филозофски факултет.
- Новаковић, Б. (1983). Борисав Станковић у српској уметничкој прози. У: *Међуратни критичари. Српска књижевна критика*. Књига 20. (стр. 245–279). Нови Сад: Матица српска. Београд: Институт за књижевност и уметност.

- Ortega i Gaset, H. (1998). *Posmatrač*. Beograd: Clio.
- Пешикан Љуштановић, Љ. (2005). Борисав Станковић – између традиције и модерности. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*. Књига 53. Св. 1/3. 431–463.
- Rot, K. (2000). *Slike u glavama: ogledi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Čigoja.
- Секулић, И. (1980). Боре Станковића вилајет. У: Живорад Стојковић (прир.) Борисав Станковић. *Стари дани – Божји људи*. Сабрана дела Борисава Станковића. Књига прва. (стр. 38–44). Београд: Просвета.
- Солеша, Б. (2019). Феминистичко истраживање девијантних типова материнства у прози српског реализма. У: Весна Лопичић, Биљана Мишић (ур). *Језик, књижевност, теорија*. Тематски зборник радова. (стр. 677–689). Ниш: Филозофски факултет.
- Стојковић, Стојанов, Ј. (2021): Газда Младен – живот у страху (патријархат као инструмент обликовања књижевног лика). *Philologia Mediana* XIII. 161–175.
- Стриковић, Ј. (2016). Софка антрополошка раван. У: Душан Петровић (ур.) *Пуста младост у Бориним сновима*. Зборник радова. (стр. 77–83). Параћин: „Вићентије Ракић“.
- From, E. (1989). *Bekstvo od slobode*. Beograd: Nolit.
- Hornaj, K. (1976). *Naši unutrašnji konflikti*. Titograd: Pobjeda.
- Чолак, Б. (2008). Стереотипне представе о мушком идентитету и књижевно дело Борисава Станковића. *Књижевна историја*. год. 40. бр. 136. 485–499.

Biljana Soleša

TYRANNY OF “IT IS WRITTEN “ – THE DESTRUCTIVE POWER OF THE PATRIARCHAL COMMUNITY IN THE PROSE OF BORA STANKOVIĆ

The subject of this research is the hero’s ordeal in the prose of Bora Stanković. The concept of „it is written“ comes from the prevailing oriental-Islamic atmosphere in Vranje in Stanković’s time. Behavior that involves resignation to one’s fate, abstinence, enduring pain and suffering was an integral part of the life of Orthodox people known as the Islamic proverb „maktub“, which translated into Serbian means „it is written“. Aware of the power of the patriarchal community, heroes believe in the eternal and the immutability of its laws. In order to make the agony of life easier to endure, everyone alludes to the „written“. In the introductory part, according to statements by Louis Althusser, Judith Butler, Klaus Roth as well as local researchers, a short overview of the Balkan patriarchal cultural framework and the position of individuals within the community is given. In the central part, an interpretation of characters from short stories *In the Night, the Wife of the Departed, Wilted Rose, Stanoja, The Old Days*

and the novel *Gazda Mladen* explore the destructive outcomes of the power of the community that is the cause of the hero's individual tragedy. By referring to the similarities and differences in the final resolution at the end of the story, we conclude that all heroes have in common an emotional, instinctive, impulsive, silent conflict with the community and reconciliation with defeat. The aim of the research is to deepen the interpretation of the artistic image of the destructive effects of the power of community and indicate the author's artistic procedure by considering examples of fallen heroes.

solasabilja@gmail.com

(ДЕ)ИДЕОЛОГИЗАЦИЈА АНТИЧКОГ МИТА О ПОВРАТКУ ЗАВИЧАЈУ: *PHILOKTET* ХАЈНЕРА МИЛЕРА

Сажетак: Идеја о развоју од мита ка логосу подразумева рационализацију идејног света помоћу језика. Према томе, језику се приписује моћ која је у Европи свет најраније цивилизације претворила у њен данашњи облик. Прилог намерава да на примеру једночинке *Филоктет* драмског писца из бивше НДР, Хајнера Милера, у херменеутичком приступу испрати његове идеје о перспективи грчко-македонске основе хеленске културне заоставштине, као и ауторова размишљања о њеној даљој цивилизацијској еволуцији. Посматрано као огледни случај, митска основа једночинке песнику служи за стварање разлике у склопу друштвених вредности између, с једне стране, постојања етичких и моралних садржаја и, са друге стране, њихове друштвене организације. Додуше, функцијом стварања смисла митови мобилишу друштво, али се идеолошко усмеравање кроз друштвену организацију остварује опет кроз језик. У драми *Филоктет* Хајнер Милер указује на ограничења митског доживљаја који се језички кроз историју бележи у пароксизму, што позива на размишљање о могућностима за остваривање вредности и њихову узорност.

Кључне речи: власт, драмско песништво, завичај, Хајнер Милер, мит, моћ, насилије, сила, *Филоктет*

1. Хајнер Милер и његов завичај

Након пада Берлинског зида, популарност Рајмунда Хајнера Милера заснивала се, између осталог, на његовој контроверзној позицији у бившој Немачкој Демократској Републици. Штавише, за време подељене Немачке његове драме су неретко премијерно извођене у Савезној Републици Немачкој, али исто тако често после неколико година ћутања након што је драмски текст објављен.

Пресудан утицај на друштвени положај Хајнер Милера имала је његова породица. Због неслагања са одлукама Социјалистичке јединствене партије Немачке (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED*) члан и функционер странке одмах након њеног формирања, отац Хајнер Милера, Курт, напустио је НДР заједно са супругом и млађим сином Волфгангом. Средином 50их година, након поновљених посета старијем брату у Источној Немачкој, Волфганг се одлучио да крене путем супротног правца, у односу на све већи број становништва које је напуштало Источну Немачку. Доживљај подељеног зави-

чаја бележио је тада конкурентски однос између две Немачке, о којем сведочи коментар из чувеног часописа *Шнигел* (1968: 95), који Милера у негативној рецензији након премијерног извођења једночинке *Филоктет* (*Philoktet*) у чувеном Минхенском позоришту, злурадо сврстава међу најважније драмске пиесе и наглашава да се у његовој земљи изведбе његових дела више скидају с репертоара него што се приказују.

Корење које је немачка култура у 19. веку поставила током индустријске револуције, показало се у Западној Немачкој после другог светског рата изузетно живавим. Социјалне структуре радничког слоја, институционализоване за време владавине цара Вилхелма, доживеле су успон, изједначавајући се са „високим грађанством“. Упркос промењеним политичким условима друштвеног живота, првих деценију и по после краја Другог светског рата, такозвани „социјални милије“ (Кетелсен 2012: 115) успео је да се одржи. Међутим, у Савезној Републици Немачкој стање се променило услед утицаја који је из САД вршен на субкултуру, што је умањило простор деловању конзервативних друштвених структура. Поред тога, поделама је додатно допринео и источнонемачки књижевни покрет *Битерфелдски пут* (*Bitterfelder Weg*), тежњом стварања социјалистичке националне књижевности у Немачкој Демократској Републици. Одлуку о животу и стварању у НДР драмски песник Хајнер Милер донео је зато што су, из његове перспективе, „овде постале видљиве линије деобе света, стање стварног света конкретизовано Берлинским зидом“ (1986: 135). Живећи у Источној Немачкој налазио се у земљи колевци високе грађанске културе, док је с друге стране Гвоздене завесе могао да прати удаљавање од културне основе, коју су 1927. године Бертолд Брехт и колеге намеравали да за позориште у Есену учврсте планирањем *Рурске опере*. Посматрано из тог угла, Милерова критичка проницљивост не дозвољава сужавање његовог опуса на друштвено-политичке теме; његови културнокритички ставови пре свега постављају питања о дихотомном односу културног наслеђа и напретка цивилизације.

Друштвено уређење које се у Немачкој после Другог светског рата распао, поново је изграђено у Савезној Републици Немачкој и Немачкој Демократској Републици, спољнополитички и економски потпомогнуто, на идеолошкој основи. И ова, идеолошка основа као таква, управо је онај део који је друштву послужило као оријентир, који би протоком времена омогућио препознавање и усклађивање са новопостављеним уређењем. Друштво, колико обележено на описани начин толико и на истим основама повезујући његове чланове, указује на идеолошке поделе у немачком народу између, с једне стране, његовог плуралистичко-демократског дела и, с друге стране, социјалистичко-комунистичког. Према томе, основу за књижевне рефлексије на актуелне теме, писцу Хајнеру Милеру чинили су односи конститутивни за друштво. Чињеница да су чланови одређеног друштва међусобно повезани идеологијом, постаје основно обележје свакодневне расправе. Због тога управо у слоцијалистичком друштвеном уређењу, које треба да води ка комунизму, била су неизбежна разматрања друштвеног уређења и поретка у погледу будућег напретка. Друштво

које у себи крије уређење себе ради, уређење које у будућности треба да доведе до вишег степена уређености, оно се упоређује примерима из прошлости, што постављање идеолошких питања чини неопходним, такође, посматрано кроз историјску визуру, ради обезбеђивања будућности.

Друга по реду драма Хајнера Милера, насловљена *Потискивач плата* (1956/57), на примеру организовања процеса рада у предузећу, указује на контрапродуктивне резултате као последицу идеолошки уређеног друштвеног система. На тај начин постаје видљив отпор према историјски одређеним околностима, отпор који друштво спутава у развоју. Друштвени односи осликани у *Потискивачу плата* упућују дакле на закључак да се друштвена уређења у којима влада конвергенција између облика и садржаја, док је облик постављен ради постизања сличног али бољег садржаја, суочавају истовремено са прошлим облицима и другим садржајима. Закључак у себи крије исто тако поруку о сталној расправи на идеолошком плану, која може водити ка различитим закључцима. Можда се разлике у схватању не примећују одмах, у почетку друштвених превирања, али ће сигурно доћи до изражаја током друштвене реорганизације, у периоду у којем постављени поредак почиње да се обликује.

Идентификација сваког од чланова друштвене заједнице се позива на заједничка обележја проистекла из историје, ради обезбеђивања опстанка друштва у будућности, стварајући идеју о завичају. Уколико се чланови друштвене заједнице међусобно препознају на основу њима заједничких обележја, они се препознају унутар заједнице, на равни која је изнад појединца јер је сачињена од истих, који тако обезбеђују опстанак друштва.

На овај начин дефинисано, из кохезионе моћи заједнице могу настати идеје коју су историсјки потврђене, у савременом тренутку присутне или се конкретно наговештавају. Почетком 19. века створена је таква једна основа у такозваном Формерцу (Vormärz, 1815–1848), периоду пре Мартовске револуције окарактеришући или дефинишући заједницу из које настаје немачка културна нација: „јединство створено на основу заједничког језика, песништва и историје“ (Deutscher Bundestag, 1988: 85).

У књижевности ове карактеристике су допринеле стварању перспективе за појединца, које су омогућиле идентификацију са заједницом, односно унутар заједнице. Заузврат, књижевност исту перспективу јачала је истицањем управо оних елемената који обезбеђују културно јединство. У Предмартовском периоду књижевници својим бекством из политичке реалности додатно су подстицали оснаживање друштвених веза. Сусретима у кружоку „Хајделбершког романтизма“ бежали су од стварности, политичких конфронтација, економских проблема који се свакодневно намећу. Идентификацијом оствареном помоћу културног наслеђа, књижевно стваралаштво се окреће опису садашњости, опису који заузимањем појединачних ставова не унапређује расправу о могућим решењима, него помоћу књижевности друштву дозвољава сростање са заједничким садржајима.

После Другог светског рата подељена Немачка се нашла изложена проблемима суочавања са заједничком историјом, али не искључиво због идеолошки

узрокованих разлика. Значај питања којем се ретко поклања пажња, питање о ефикасно спроведеној реорганизацији друштвеног уређења, расте ако се историјска димензија, посматрана ретроспективно, укључи у друштвено деловање. У знантом делу томе доприноси непотпуна политичка и економска самосталност.

Примери историјски условљених потешкоћа, које Хајнер Милер у *Потискивачу плата* описује помоћу манифестација друштвеног уређења Немачке Демократске Републике, у књижевном стваралаштву на исту тему у Савезној Републици Немачкој нису нашли свој пандан, који би дозволио усвајање проблема суочавања са прошлошћу путем поређења. Док су одговарајућа питања, с једне стране, додуше формулисана и постављена, на њих се, с друге стране, није одговарало тежњом стварања расправе у облику заједничке историје. Немачка Демократска Република се задржавала првенствено на идеолошким садржајима, који нису дозвољавали суочавање са наслеђеним историјским теретом путем поређења са Савезном Републиком Немачком, као заједничким друштвеним чиниоцем, превазилазећи тако политичке поделе.

Упркос томе, погрешно је историјске догађаје свести у полазишту на колективизам у смислу степена достигнутог развоја свести, или пак несвесног. Јер, историјске околности одређују међународни, а нарочито спољнополитички чиниоци, као општедруштвени фактори. Догађаји после Другог светског рата су показали намере успостављања начела личне одговорности током спровођења судских поступака против учесника у организацији логора Аушвиц, одржаних у Савезној Републици Немачкој током 60-их година двадесетог века у Франкфурту. У судском епилогу од изречених казни већи значај има доказ да је полазиште за људско биће везано за појединца као непромењиву јединицу. Недоследно спроведено суочавање са историјом, у савременој историји Немачке након уједињења идеолошки подељених ентитета, препознаје се у капиталистичким односима конкуренције успостављеним међу члановима друштва као појединцима, који су довели до потпуног разграђивања друштва посредством владајућег облика сазнања у овако уређеном друштву.

Питања о основама друштвеног уређења и начину како се остварују, траже одговоре у контексту поделе власти, која не немачком језику преко силе (Gewalt) успоставља везу према моћи (Macht).¹ С обзиром на подељену државу Немачку после другог светског рата, сила закона се делила на два начина и успоставила је исто тако два различита полазишта за дефинисање друштвених вредности. Стога не изненађују разлике у успостављању односа према античком миту између Источне и Западне Немачке. Док на западу наука о књижевности, према Екарду Лефевру, улаже напоре у оживљавању античких и хуманистичких традиција, на истоку се воде „дискусије о дефинисању страног елемента“ (Eckard Lefèvre, 2000: 420). Подељено у односу између људске природе и друштвеног уређења, на примеру једночинке *Филоктет* (Philoktet, 1968) веза се успоставља исто тако према подели власти, дефинисаној као моћ.

¹ Делови овог прилога се ослањају на текст Вукчевић (2006), у вези са разликама у значењу овде наведених појмова, посебно с освртом на тему насиља.

2. Функција мита у друштву

Изалазак из доба идеолошки подељеног света, ставио је, после пада Гвоздене завесе, немачки народ пред проблем дефинисања заједничког идентитета. Настали попут Италијана у 19. веку као производ „пројектоване заједнице“ (*imagined community*), немачки народ себе може сматрати предметом политичких митова, који је настао из потребе представљања себе. Снагу би црпио, каже Херфрид Минклер (Herfried Münkler, 1994: 21), из смисла који нуде митови (*Sinnversprechen*) заједно са обећањем зајамченим за будућност (*Zukunftsversprechen*), и које се образлаже блаженством (*Heilsversprechen*), мада Минклер, иако термилошки могућност постоји, не користи у парентезама дате, посебне термине, иначе, веома распрострањене у немачком језику. После Другог светског рата идеолошке одреднице и економски показатељи били су у функцији поделе света. Јоханес Пискорц (Johannes Piskorz, 1994: 188) у том смислу говори о миту о немачкој симетрији, поређујући новонастале немачке државе „двојицом браћа неравномерно примљеног наследства.“ Можда звучи сувишно помињање снаге моћи и односа између светских сила и центара моћи јер је општепознато да је довољно погледати идеју друштвеног уређења као таквог, како би се училе силе које регулишу утицаје и односе у друштву, тзв. власт. На немачком језику у овом случају се говори о сили (*Gewalt*), која је у демократским друштвима подељена (*Gewaltenteilung*), а мисли се заправо на однос моћи (*Machtverhältnisse*).

Полазећи од митског појма обележеног идејама „социјалних конструкциониста“ (Борг-Лауфс & Дуда 1991, Герген 2002, Шотер 1991), као и постмодерних епистемиологија и философија науке (Фајерабенд 1980, Лиотард 1986), схватање стварности у даљем тексту се прати конструисано према социјалним везама које се одређују кроз традицију. Митови у друштвеној заједници преносе традиционална схватања и упрошћавају их нормирајући друштвену комуникацију, без даље потребе за легитимацијом. На овај начин посматрано, митови су моћно средство за стварање кохеретне друштвене интеракције. Али упркос спознаји о људском животу организованом према различитим митовима, постепено удаљавање од прихватања једнозначно обележених садржаја доводи до растакања како друштвених конвенција тако и нужности њиховог важења, односно друштвених норми. Мера диверсификације социјалних веза и друштвених конструкција постаје јасна ако се погледају наводи Лиотарда (Lyotard), који говори о „хетероморфији језичке игре“ (1986: 191), или ако се обрати пажња на Улриха Бека (Ulrich Beck) и његово указивање на конкретно „индивидуализацију социјалне неједнакости“ (1986: 115 и д.), а Гисен (Giesen), опет, налази „конкурентски однос који влада међу различитим значењима“ (1991: 121).

Идеја о развоју од мита ка логосу подразумева рационализацију идејног света помоћу језика. У складу са тим, језику се приписује моћ која је свет најраније цивилизације у Европи претворила у њен данашњи облик. У даљем

излагању намера је да се на примеру Милерове једночинке *Филоктет*, у херменеутичком приступу испрате његове идеје о перспективи културне заоставштине југоисточне Европе, грчко-македонске, хеленске основе, као и пишчева размишљања о цивилизацијској еволуцији која је уследила преношењем наслеђа на западноевропске цивилизацијске процесе. Посматрано као огледни случај, митска основа једночинке песнику служи за стварање фундаменталне дистинкције унутар склопа друштвених вредности између, с једне стране, постојања етичких и моралних садржаја и, са друге стране, њихове реализације у друштвеној организацији. Додуше, митови мобилишу друштво функцијом стварања смисла, али се идеолошко усмеравање кроз друштвену организацију остварује опет кроз језик. У драми *Филоктет* Хајнер Милер указује на ограничења у доживљају митског садржаја, који се језички кроз историју манифестује у пароксизму, што позива на размишљање о могућностима за остваривање вредности и њихову узорност, односно уређеност према одређеном моделу.

3. Мит и друштвено уређење

Приликом разматрања уређења друштвеног система прво се поставља питање његове блискости љуској природи. Према томе, значај друштвеног поретка произлази из мере у којој је његова концепција усклађена са људском егзистенцијом, јер се на тај начин категоријално одређују саставни делови друштвеног система.

Филозофском расправом још код Платона поставља се питање надлежности човека као појединца за доношење исправног суда приликом разматрања спорних питања. Расправа код Платона залази у област људске природе. Платон у *Држави* сматра да је обележје доношења суда један од конституената индивидуалног интегритета, што чини основу за могуће успостављање, квалификацију и усмеравање међуљудских и друштвених односа.

Према наведеној категоризацији се проблематизује преиспитивање функционалности друштвеног поретка у времену, које је овде предмет разматрања. Заправо, предмет разматрања је сврсисходност нормативне структуре у односу на систем вредности који је успостављен у друштву. Дискусија о Сократовом друштву у *Држави* показује „цивилизован” начин суочавања са временски одређеним променама у друштву, друштвом, онаквим каквим се у датом тренутку показује. Овде се говори о суочавању чланова заједнице са поретком друштва њиховог окружења, а самим тим и са питањима друштвеног система.

Значајни су, истовремено, моћ надгледања, праћења или контроле, као и спровођења друштвених начела, с једне стране, и морални аспект са друге. Подела успостављена између природног конституента људске егзистенције и обезбеђивања његовог постојања указује на разлику између друштвеног аспекта људске заједнице и људске природе која покушава да људско биће прикаже као појединца. Овако успостављену дијалектику Платон превазилази констатацијом да се индивидуално препознавање постојећих друштвених начела

консолидује како се традицијом даље преносе. Према томе, друштвом владају нормативни вредносни принципи и стицањем увида у начела која владају у друштву, долази се и до структуре саме власти.

Поступањем како је описано Платонова аргументација поново уводи разлику између два аспекта. Док се стицање и остваривање вредносних начела у облику норме може схватити као демонстрација моћи, која је усмерена ка одређеном циљу, преношење моћи и њена демонстрација у друштву има истовремено васпитну улогу. Ада Нешке својим речима описује: „Под владавином Платон замишља преношење спознаје од стране онога ко поседује знање. Политичар код Платона је васпитач” (1979: 50).

Одисеј убеђује Неоптолема, Ахилејевог сина, чији отац је погинуо у борби против Тројанаца, да Филоктета којег је Одисеј оставио на повратку из битке, врати за потребе рата против Тројанаца, који и даље траје. Филоктет, остављен на усамљеном острву Лимнос због своје труле ноге, чији неподношљиви смрад исцрпљена бродска посада није могла да истрпи, својим чудесним луком, који у Филоктетовим рукама увек погађа свој циљ, неопходан је за суштинску победу у бескрајној борби против Тројанаца. Одисеј, мајстор реторике, не може лично да се појави пред Филоктетом намером да га придобије за учешће у бици, због наредбе коју је он издао да се овај остави на острву, па шаље Неоптолема пред напуштеног и изопштеног човека са измишљеном, лажном мржњом према Одисеју, не би ли Филоктета тако наговорио на полазак опет са њима на пут. Одисеј би тек касније открио себе.

Неоптолем, свестан моћи коју језик има, „[ш]ироко плетена је мрежа твојих речи“² (Милер, 1988: 120), више је склон дипломатији истине, која људске односе посматра на друштвеној равни. Смрт његовог оца, великог ратника и признатог војсковође, који је такође био мистично непобедив због своје нерањивости, осим тетиве изнад пете, указује на аналогije које у Филоктетовом случају треба искористити. Према Хајнцу-Петеру Пројсеру (Heinz-Peter Preußner, 1998: 273), главни актери „формално осликавају природни циклус кружног кретања и повратка“. Филоктетова трула нога је паралела која би требало да га покрене, да своју једнако несаломиву силу стави у службу оних који су га претходно изопштили. За Неоптолема се подразумева интегрисање појединца у друштво, тим пре што судбинске везе упућују на такав чин.

Неоптолем: Истина је виша.

Одисеј: Овом не и наша.

Неоптолем: Једном ли ногом против двојице?

Одисеј: Докле год му је лу́ка, превише.

Неоптолем: Стрелама кренимо на његову.

Одисеј: Зар за мртвим војсковођом у бој?

Неоптолем: На нашој тетиви задржаће / у тобоцу стрелу његову.³ (Милер, 1988: 120)

² „Dein Wort hat weite Maschen.“

³ „Neoptolemos: Vielleicht kann Wahrheit mehr./ Odysseus: Bei dem nicht unsre./ Neoptolemos: Was kann er gegen zwei auf einem Fuß?/ Odysseus: Solang er seinen Bogen hat, zu viel./ Neoptolemos: Laß uns mit Pfeilen kreuzen seinen Pfeil./ Odysseus: Wer folgt dem toten Feldherrn in die Schlacht?/

Неоптолемов интегритет је саткан истином, због чега Филип Ридл њега назива „идеалистом“, чија се стратегија истине разликује од „стратегије моћника Одисеја“ која почива на „обмани“ (2007: 250). Покушају наговарања Филоктета помоћу споја истине и мистичног фаталитета, да им се придружи, испречава се потцењивање истине од стране изгнаног. Игноришући питање о његовом идентитету, Неоптолем исказује непоштовање према Филоктету, мада ненамерно, иако свестан осетљивости саговорника, он, рачунајући управо њоме, покушава да се окористи тако што се овом представља као његов поданик: „Безгрешног, лешинару на гозбу⁴ (Милер, 1988: 126). Бесан због непоштовања исказаног према његовом интегритету, Филоктет насумично открива додуше не потпуну истину, али схватајући одређене околности у вези са Неоптолемовом појавом и историјом у параболичном смислу, приближава се могућој истини у Неоптолемовим уверавањима. Параболична поређења: „Крадљивац стоке и можда лажов / из Итаке, отмичар стоке оца твога / (...) / Из семена лажова наста лажов /“⁵ (Милер, 1988: 126–127), омогућавају Неоптолеми асоцијације на његов живот, које прате њему непроцењиву истину.

Током година усамљености, у Филоктету је нарасла чежња за друштвом, што се да препознати из убрзо нестале сумње и жеље за било каквим разговором, макар – у разговору са Неоптолемом врло занимљиво – не одговарало истини. Филоктет Хајнера Милера је жртва, прича о њему алегорија на диктаторски вођену државу. Користећи се ефектом отуђења из Брехтовог поучног позоришног комада као референтним моделом, Милер сликама из митологије црта односе између моћи и политике, чији је резултат манипулација. Упуштајући се све дубље у разговор, Филоктет се показује неспутаним у друштвеним активностима, али се како у његовом случају тако и у Неоптолемовом показују границе људског интегритета.

Одисејева снага превазилажења властитог бића, у ондосу на интегритет који није ставио у службу друштва, у мери у којој је чуван, сада се претвара у спремност за жртвовањем. На примеру Одисеја Милер указује на дефиницију „зоон политикон“ као човека инструментализованог разума (Херник, 1990: 67). У околностима опасним по живот, такорећи под пристиском ситуације без излаза, Одисеј на крају ипак покушава да признањем заштити непостојећи интегритет: „Мој леш нека те води у Троју/ Није део твоје старе несреће/ Тек, невољно у превари, новој“⁶ (Милер, 1988: 142). Али судбина је кренула својим током и Неоптолем, признајући свој интегритет, спреман је да га жртвује. Пошто није успео, убија Филоктета.

Полазиште и услови тројице јунака у друштву су исти, али се разликују према стеченом друштвеном искуству и, у складу са тим, према начину како

Neoptolemos: Der Pfeil auf unserer Sehne hält vielleicht / Im Köcher seinen Pfeil.“

⁴ „Schuldlos den Geiern gab mich dein Geschoß.“

⁵ „Doch hat ein Herdendieb vielleicht und Lügner / Aus Ithaka, der deines Vaters Vieh stahl / [...] / Und aus der Saat des Lügners wuchs ein Lügner.“

⁶ „Folg über meine Leich dem nach Troja / Er hat nicht teil an deinem alten Unglück / Und widerwillig am Betrug, am neuen.“

конкретно успостављају однос према друштву. Инсистирање на властитим позицијама, међутим, претвара их у статисте у арени људске заједнице.

Улога коју је Хајнер Милер приписао Одисеју, карактеристикама које се могу препознати и код обојице других ликова, показује ограничене могућности избора које су притом дуалистички обележене. Ликови подлежу или отпору којем се суочавају или су присиљени да у следу начелних радњи, ценећи властити интегритет, пронађу довољно снаге за решавање и превазилажење конфликтне ситуације усмерене према себи, прихватајући у истом тренутку истину сагласну са људским и друштвеним конвенцијама. Или ће појединац ипак подлећи отпору који је за њега конститутиван, тако што ће истог у својој индивидуалној динамици, јачајући властити интегритет, довести у конфликт са окружењем. Оба случаја указују на људску слабост, недовољну снагу за разматрање истине, што указује на човека који на концу није достојан себе.

Према Хајнеру Милеру, људско постојање је везано за тренутак који обележен судбином, разоткрива истину и тада пружа могућност достојног живота у људској заједници. Филоктетову рану није било могуће предвидети, нити последице које ће да изазове. Болесна нога је „алегорија природе“ (Емерих, 1989: 145). Пак, њена појава је покренула читав један низ радњи и реакција, који током дешавања захтевају људско понашање према људским појавама. У свом писму упућеном Митку Гочеву, режисеру бугарске премијере *Филоктета* у Драмском позоришту у Софији, Хајнер Милер је појаву фаталног назвао чак „оружјем“, ваљда у борби за људскост. Елеменат који у друштву није могуће сагледати рационално, представља онај елеменат који човеку као појави којом управља судбина, даје прилику да се приближи својој истини: „Рана може бити употребљена као оружје, зато што нога представља рупу у мрежи, празан ход у систему, слободан простор између животиње и машине, стално угрожен, који треба поново освојити.“ (Милер, 1996: 104)

4. Сила–моћ–насиље

Дискусија Хенинга Ришбitera (Henning Rischbieter) у његовом *Мрачном комаду* [‘*Филоктет*’] (1996) о борби појединаца за моћ, ради потврђивања сопствених идеја у контексту друштвене агитације, поставља ликове Одисеја и Филоктета симболично у везу између друштва и појединца. Овде се Одисеј ставља у функцију друштва, представља се заузимањем става обухватајући неколико односа, које Одисеј потом репрезентује кроз своје поступке. Док Шифелбуш такође заступа мишљење о Одисеју као „метафори за модел друштвене праксе“ (Schivelbusch, 1974: 140), Лефевре се враћа изворном тексту и наглашава традиционане вредности патријархалног друштва у којем савест и понос етички изједначавају Неоптолема и Одисеја (Lefèvre, 2000: 421). Филоктет, за разлику од тога, представља позицију појединца који је у годинама самоће накупио сентименте, и чије идеје, које нису успоставиле међуљудске, друштвене односе, избијају путем осећања. Одисеј, међутим, представља

више различитих односа: најпре улогу појединца као конститутивног члана у друштву, означавајући тако појединца као средство, потом спровођење виталних интереса друштва, који су заузврат намењени добробити појединца, и напосредом разрешење контрадикторних околности, које проистичу из констелације појединац–друштво. У Милеровој једночинки, Одисеј остаје, такорећи, заглављен у пат позицији, беспомоћан, јер није у стању да искористи елемент који повезује појединца и друштво, да искористи и употреби Неоптолема на начин који ће неутралисати отпор без примене насиља. Истина се налази, дакле, у међусобном односу отпора. Сила, односно моћ означава притом судар и разрешење отпора, док до изражаја долази у односу према појединцу или кретањем с друштвеног аспекта према појединцу. Приказивањем стварности кроз мит Хајнер Милер разоткрива недостатак морала како код појединца тако и у идеолошки дефинисаном друштвеном уређењу, наиме, разградњом мита која води отуђењу. Мењајући античко предање он концепцијским захватима наглашава начело повратка старог, односно историјског понављања тако што успоставља историјске паралеле. Насилно вршење моћи познато из Мелијских разговора у петој књизи Тукидида, Милера асоцира на мотиве који се тематизују у другим предањима, у овом случају мотив љубави према отаџбини. Концепцију коју Лефевре назива „књижевним отуђењем у књижевности“ (2000: 423), међутим, Ридл сматра резултатом Милерове расправе са Брехтовим моделом поучног позоришта (2007: 251). Ако се поучни позоришни комад лиши утопије, онда митски циклус насиља указује на преостали део трагедије који је испунио своју сврху и доживео крај.

Сила или моћ у облику насиља представљају алтернативно решење за самовладавање властитога интегритета појединца и његове динамике, али су и резултат неприхваћене одговорности од стране појединца и изосталог обзира према владајућој противречности. Интегрисање појединца у друштво обележено је дакле силом. Али питање које у *Филоклету* остаје без одговора, а које поставља и Генија Шулц (Genia Schulz) у њеној расправи на тему овог комада, тиче се моћи која произлази из друштва. Појединац се усмерава намером да у складу са друштвеним идејама примењује силу; на који начин се правда друштвени захтев за силом? Одговор Шулцове на овако постављено питање гласи: „Милерова обрада показује трагичну фабулу покушаја да се жртва, изгнаник поново придобије за борбу у којој је неопходан“ (1980: 71).

Додуше, Лефевре указује на јачање схватања о заједници након периода светских ратова, које доводи у везу са схватањем о полису, насталим у доба Софоклеа (2000: 420). Али однос грађан према миту у немачком друштву треба разликовати, односно посматрати у друштву подељеном између Источне и Западне Немачке. У Милеровој верзији, лик Одисеја указује на промену перспективе која превазилази друштвене поделе, јер посматра перспективу понуђену јунаку почетком 20. века напуштањем његове улоге моралног и етичког прегаоца у друштву, у правцу јачања његове појаве као појединца, индивидуалисте.

У систему моћи, тачније, правилима регулисаним структурама ради вршења власти или моћи, човек је промењива величина у зависности од функције

која се успоставља. У тренутку када је угледао Одисеја, Филоктетова искуства стечена поштовањем друштвених конвенција, постају безвредна и све његове акције су окренуте само према узроку његове дугогодишње друштвене изопштености. Мржњом покренуто деловање се показује као последица запуштеног морала. Свака емоција која због изостале друштвене активности није нашла пут да се изрази, остаје заробљена у појединцу и под притиском ране на нози – симболом за непокретљивост – сакупљено незадовољство, као и nelaгода због немогућности адекватног изражавања се претварају у мржњу према узроку, Одисеју: „Бејак себи и човек и жена / Завађен родовима, раном другог / Без излаза из верига тела мог“⁷ (Милер, 1988: 130–131). Филоктет не успева у савладавању осећања помоћу разума, већ дозвољава окружењу вршење утицаја и на тај начин додатно јачање његових емоција. Филоктет их показује у свакој прилици: „Не жури одговором. Би десет / ил’ сто година, богови их вратити неће“⁸ (Милер, 1988: 128). По природи ратник, ратник који се доказао, он се овде окреће од богова.

Аналогију према завичају Хајнера Милера чини интелектуализација заједнице, али она води отуђењу, независно од тога да ли се радило о односу социјалистичке идеологије према цркви у НДР или о општој идеји о продуктивности. Милерова интерпретација приче из античке саге, указујући на аналогije према дешавањима актуелним у његово време, открива заправо константе отпорне на историју. Наиме, ако песничка интерпретација историјских догађаја поштује историјски правилно постављен временски оквир, онда се аналогije откривају саме по себи, односно према речима Хајнера Милера:

(...) основно начело историје (...), наиме чињеница да су процеси које комад описује, могући само у класним друштвима антагонистичких противуречности, у чије потребе спадају отимачки ратови. Ово је пресудно за разумевање процеса. За нас то је предисторија. (...) ‘Филоктет’ се бави догађајима из предисторије човечанства која је у многим деловима света још увек у току. (1974: 144, 146)

У успостављеном ланцу превара од Грка преко Ахила и Неоптолема све до Филоктета Ришбитер, у тренутку када се дело појавило, налази опис друштвеног модела НДР, потврђивање властите моћи од стране руководећег кадра преко политбироа и централних комитета, управних и надзорних као и партијских одбора (1968: 30). Напуштањем контекста суженог искључиво на немачке односе или, штавише, минимизирано на управни апарат у НДР, Милерово називање Тројанског рата једним отимачким ратом, могуће је разумети као метафору за светску револуцију. Хајнер Милер се бави стањем у друштву које је резултат, односно последица вршења власти или пак моћи. Власт, то јест моћ, правда се сама по себи, аргументом остваривања себе без обзира на то да ли се посматра победа Грка над Тројанцима или победа Комунизма. Милерова драма *Филоктет* је огледни случај, модел.

⁷ „Wie lang war ich mir selber Mann und Weib / Uneins mit dem Geschlecht, der andern Wunde / Und aus den Fesseln meines Leibs kein Ausgang.“

⁸ „Beeil dich mit der Antwort nicht. Ob zehn / Ob hundert Jahr, kein Gott wälzt sie zurück.“

У мојој верзији комада борба за Троју је само знак или слика за социјалистичку револуцију која је у стагнацији, у пат позицији. Одисеј није хтео у рат, натеран је. Нико га заправо није хтео, али су сада сви у рату и једини излаз води дубље у рат, да би се завршио. Не постоји више идеологија, али се рат не може завршити без уништења непријатеља. (...) у раним шездесетим годинама није било могуће написати комад о Стаљинизму. Била је потребна ова врста модела, ако је постојала жеља за постављањем правих питања. (Милер 1982: 75, 77)

Намеће се закључак о насиљу које се правда социјалистичком сврхом, док се појединац покорен идеализму, предаје судбини историјског процеса. Док се код Еурипида у Одисејевом предговору мушка улога дефинише као позиција моћи, за коју је требало изборити се ако се тежило части и угледу, у Есхиловој верзији долази до изражаја крутост, на основу заостравања у позицијама јунака које су непремостиве, али због тога и израз непомирљивости. Милерова радикализација Еурипидове верзије открива, међутим, противуречност коју у себи крије превазилажење властите позиције.

Ако се узме у обзир већи број различитих представа Милеровог *Филокмета* онда је интересантно подсетити се нацрта драме са балетом, који је Хајнер Милер објавио у западнонемачким новинама *Ди Цајм* (*Die Zeit*, 1978) деценију након премијере једночинке у Минхену. Софоклову лажну вест о слабо насељеном острву Лимнос, данас је могуће читати и у светлу неолиберализма и кривог медијског извештавања. Нацрт Милерове петочинке у такозваном „јавном дискурсу“ тренутно оставља утисак више него само једне сатире на односе међу Немацама и Немцима, са дискурсом на социјалистичке односе у НДР. Наиме, асоцијације се могу разумети и као персифлажа на духовни развој у ново доба, цивилизацијски повезан са Средњом Европом.

Литература

- Бек. Beck, U. (1986). *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in die andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Борг-Лауфс. Borg-Laufs, M. & Duda, L. (1991). *Zur sozialen Konstruktion von Geschmackswahrnehmung*. Braunschweig: Vieweg.
- Вукчевић. Vukčević, M. (2006). *Die Morgenröte der Geschichte. Das Thema 'Gewalt' in Heiner Müllers "Der Lohndrucker", "Philoktet", "Mauser" und "Der Auftrag"*. Beograd, Bochum: Europäischer Universitätsverlag.
- Герген. Gergen, K. J. (2002). *Konstruierte Wirklichkeiten. Eine Hinführung zum sozialen Konstruktivismus*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Гисен. Giesen, B. (1991). *Die Entdinglichung des Sozialen. Eine evolutionstheoretische Perspektive auf die Postmoderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Емерих. Emmerich, W. (1989). Der vernünftige, schreckliche Mythos. Heiner Müllers Umgang mit der griechischen Mythologie. In F. Hörnigk (Hrsg.), *Heiner Müller Material. Texte und Kommentare*. (S. 138–156). Leipzig: Philipp Reclam jun.

- Кетелсен. Ketelsen, U.-K. (2012). Dichtung „denkender Seelen mit dem Zukunftswechsel in der Tasche“. Poesie des „genau gebohrten Lochs“. Lyrik-Anthologien aus der industriellen Arbeitswelt des frühen 20. Jahrhunderts im rheinisch-westfälischen Industrieviertel. In W. Gödden (Hrsg.), *Literatur in Westfalen. Beiträge zur Forschung* (S. 87–120). Bielefeld: Aisthesis.
- Лефевре. Lefèvre, E. (2000). Sophokles‘ und Heiner Müllers *Philoktet*. In S. Gödde (Hrsg.), *Skenika : Beiträge zum antiken Theater und seiner Rezeption; Festschrift zum 65. Geburtstag von Horst-Dieter Blume* (S. 419– 438). Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft.
- Лиотард. Lyotard, J.-F. (1986). *Le Postmoderne expliqué aux enfants: correspondance 1982-1985*. Paris: Galilée.
- Милер. Müller, H. (1996). Brief an den Regisseur der bulgarischen Erstaufführung von *Philoktet* am Dramatischen Theater Sofia. In *Herzstück. Heiner Müller Texte 7* (S. 102–110). Berlin: Rotbuch.
- Милер. Müller, H. (1988) *Philoktet*. In J. Fiebach (Hrsg.), *Heiner Müller. Stücke* (S. 117–146). Berlin: Henschelverlag.
- Милер. Müller, H. (1986). *Gesammelte Irrtümer 1, Interviews und Gespräche*. Frankfurt am Main: Verlag der Autoren.
- Милер. Müller, H. (1982). *Walls*. Interview with Sylvere Lotringer [1981] / *Mauern*, Gespräch mit Sylvere Lotringer [übers. v. G. Weber]. In H. Müller, *Rotwelsch* (S. 9–48 bzw. 49–86). Berlin: Merve Verlag.
- Милер. Müller, H. (1978). *Philoktet 1979. Drama mit Ballet (Entwurf)*. *Die Zeit*, 29.12.1978.
- Милер. Müller, H. (1974). Gespräch mit Heiner Müller. In M. Messer (Hrsg.), *H. Müller; Geschichten aus der Produktion 1. Stücke, Prosa, Gedichte, Protokolle* (S. 137–146). Berlin: Rotbuch.
- Милер. Müller, C. W. (2009). *Nachlese. Kleine Schriften 2*. Berlin, New York: De Gruyter.
- Минклер. Münkler, Herfried (1994). Politische Mythen und nationale Identität. Vorüberlegungen zu einer Theorie politischer Mythen. In W. Frindte & H. Pätzolt (Hrsg), *Mythen der Deutschen. Deutsche Befindlichkeiten zwischen Geschichten und Geschichte* (S. 21–27). Opladen: Springer Fachmedien Wiesbaden.
- Нешке. Neschke, A. (1979). Platon: Der Staat. In B. & L Clausen (Hrsg), *Spektrum der Literatur* (S. 50–51). Gütersloh: Bertelsmann.
- Пискорц. Piskorz, J. (1994). Die DDR als Schatten. Vom Mythos der deutsch-deutschen Symmetrie. In W. Frindte & H. Pätzolt (Hrsg), *Mythen der Deutschen. Deutsche Befindlichkeiten zwischen Geschichten und Geschichte* (S. 187–191). Opladen: Springer Fachmedien Wiesbaden.
- Ридл. Riedl, P. Ph. (2007). Weltliteratur im Werk Heiner Müllers: Modelle der Erinnerung. In J.-M. Valentin (Hrsg), *Akten des XI. Internationalen Germanistenkongresses Paris 2005: „Germanistik im Konflikt der Kulturen“*. Bd. 8: Universal-, Global- und Nationalkulturen – Nationalliteratur und Weltliteratur (S. 249–253), Bern u.a.: Peter Lang.
- Ришбигер. Rischbieter, H. (1968). Ein finsternes Stück. Heiner Müllers *Philoktet*’, uraufgeführt am Residenztheater München. *Theater heute*, 9, 28–31.

- Скупштина Савезне Републике Немачке. Deutscher Bundestag. (1988). *Fragen an die deutsche Geschichte. Ideen, Kräfte, Entscheidungen von 1800 bis zur Gegenwart*. Bonn: Referat Öffentlichkeitsarbeit (Hrsg.).
- Фајерабенд. Feyerabend, Paul. (1980). Democracy, elitism, and scientific method. *Inquiry*, 23(1), 3–18.
- Херник. Hörnigk, F. (1989). *Heiner Müller Material. Texte und Kommentare*. Leipzig: Philipp Reclam jun.
- Шивелбуш. Schivelbusch, W. (1974). *Sozialistisches Drama nach Brecht. Drei Modelle: Peter Hacks – Heiner Müller – Hartmut Lange*. Darmstadt, Neuwied: Luchterhand.
- Шотер. Shoter, J. (1991). Rhetoric and the social construction of cognitivism. *Theory and Psychology*, 1(4), 495–513.
- Шпигел. *Der Spiegel* (1968). Der fusskranke Philoktet, 30, 95.
- Шулц. Schulz, G. (1980). *Heiner Müller*. Stuttgart: Metzlersche Verlagsbuchhandlung.

Miodrag M. Vukčević

(DE)IDEOLOGIZATION OF THE ANCIENT MYTH ABOUT THE RETURN TO THE HOMELAND: *PHILOCTETES* BY HEINER MÜLLER

Myths are a powerful tool for creating coherent social interaction in a social community because they convey traditional understandings and simplify them by standardizing social communication. But despite the knowledge of human life organized according to different myths, the gradual distancing from the acceptance of unambiguously marked contents leads to the dissolution of both social conventions and the necessity of their validity, i.e. social norms. In fact, the subject of consideration is the expediency of the normative structure in relation to the value system established in society. The discussion of Socrates' society in *The Republic* shows a "civilized" way of dealing with time-specific changes in society. While the acquisition and implementation of value principles in the form of a norm can be understood as a demonstration of power, which is aimed at a certain goal, the transfer of power and its demonstration in society has an educational role at the same time. By portraying reality through myth, Heiner Müller exposes the lack of morality both in the individual and in the ideologically defined social order, namely, by dissolving the myth, which leads to alienation. But the relationship established to the myth in German society must be differentiated in a society split between East and West Germany. Leaving the context narrowed exclusively to German relations or, moreover, minimized to the administrative apparatus in the GDR, Müller's calling the Trojan War a war of conquest can be understood as a metaphor for the world revolution. He deals with the situation in society which is the result, that is, the consequence of the exercise of authority or power. The analogy to Heiner Müller's homeland is the intellectualization of the community, but this leads to alienation, regardless of whether it was the relationship of socialist ideology to the church in the GDR or the general idea of productivity. Müller's interpretation of the

story from the ancient saga, which points to analogies according to the events current in his time, actually reveals constants resistant to history. If the poetic interpretation of historical events respects a historically correctly set time frame, then the analogies are self-explanatory.

mvukcevic@fil.bg.ac.rs

ТЕОПОЕТИКА У СВЕТИЛНИКУ СВЕТЛАНЕ ВЕЛМАР ЈАНКОВИЋ

Сажетак: У овом раду предмет истраживања је писани израз Светлане Велмар Јанковић (*Светилник*), настао истовремено потакнут и савременим тренутком и свевременим богонадахнућем, призивом да се изговоре (напишу) речи молитве упућене Творцу. Методолошки приступ савременој ауторки базиран је на теопоетици (начину читања текстова одувек присутног, али књижевнотеоријски дефинисаног у XX веку). Овакав приступ тексту представља процес откривања континуитета са средњовековним изразом, али је истовремено херменеутика хришћанског живота, без обзира на време и простор. Моћ речи, упркос стварносним околностима, произлази из медијевистичког принципа мимезе – не у фактографији, већ *евокацији* – када се присећањем на давно прошло, речју призива Добро и Истинито у актуелном тренутку.

Кључне речи: Светлана Велмар Јанковић, *Светилник*, молитва, теопоетика, моћ речи.

1. Увод

Уколико се осврнемо на опус Светлане Велмар Јанковић, јасно је да она оквир свог приповедања проналази у категорији историјског. Како Јана Алексић истиче, описана „културноисторијска струјања епохе одликује врло жива динамика, са великим амплитудама духовних уздицања и спуштања и различитим концептима о позицији човека у односу на стварност, на Бога“ (Алексић 20012: 134).¹ Некада је хронотоп у који смешта своје јунаке онај којем и сама сведочи. Такав је случај са романима *Ожиљак* и *Лагум*, затим текстовима жанровски одређеним као *сећања* (*Прозраци* 1 и 2); роман *Нигдина* представља рефлекс ратних деведесетих година XX века. На другој страни је време прошло, преиспитивано кроз инстанцу садашњег – романи *Бездно* и *Востаније*, књига прича *Дорћол*, у којима приповедано обухвата дуг историјски период; затим драме *Кнез Михаило – неисторијска драма о историјском збивању*, *Жезло* (чији је главни јунак Стефан Дечански).

У вези са наративним оквиром прозе Светлане Велмар Јанковић, Михајло Пантић каже:

¹ О историјском контексту романа Светлане Велмар Јанковић, у истом зборнику, говори и Александра Угреновић (2012). Горе истакнут навод Јане Алексић је важан, зато што указује да приповедни свет Светлане Велмар Јанковић, иако контекстуализован историјом, није свет без Бога, а историјско време је у сагласју са промишљањима о вечности.

„Када поводом књига Светлане Велмар-Јанковић говоримо о општим обавезујућим приповедним категоријама, недвосмислено можемо установити да се прозни свет те списатељице заснива на историчној времености имагинације или, друкчије речено, реконструкцији и хронологизацији историјске фактографије, која се имагинативно проширује и обогаћује, али јој никада не противречи [...] Приповедни свет Светлане Велмар-Јанковић почива на посебном слагању времена, дакако, не у граматичком, него у над-граматичком смислу, на упошљавању и стално активном механизму огледања садашњости у прошлости, на уочавању веза помоћу којих се све што нам се збило или што нам се збива, указује као последица неког пређашњег разлога, и у дословном и у наддетерминативном смислу“ (Пантић 2012: 166).

Универзална категорија у опусу Светлане Велмар Јанковић, индиферетна према прецизним одређењима времена и простора, јесте свеprisутна категорија светлости. Реч светлост, као симбол текстуалног израза ове ауторке, користи Александра Жежељ Коцић и каже да она „заиста оставља светлост будућим генерацијама да би се и оне у њој препознале и, речима Васка Попе, ‘научиле овај мрак да сија’“ (Жежељ Коцић 2012: 124). Михајло Пантић, пратећи аутопоетичке наводе Велмар Јанковић закључује: „Свако ко је прочитао макар понеку књигу те савремене српске списатељице, лако ће уочити да су међу поменутиим повлашћеним речима/појмовима, две најповлашћеније, светлост и време“ (Пантић 2012: 163).

Оно што спаја време прошло и садашње са светлошћу као категоријом која противуречи пролазности, јесу њени записи језички и стилски на трагу старе српске књижевности.² Фокус овог истраживања су текстови уоквирени књигом *Светилник* у којима Светлана Велмар Јанковић – ауторка која ствара у другој половини XX века, постаје експонент ентузијастичке поетике средњег века: она пише по *нужди* божанског призива или богонадахнућа, како сама у предговору наводи.³

Књига о којој је реч састоји се из три дела – две молитве, прва је посвећена Светом Симеону, друга Светом Сави, и похвалног слова посвећеног деспоту Стефану Лазаревићу.⁴ У овим њеним записима „време садашње потпуније се сазнаје временом прошлим, а усмерени ка будућем времену се слежу, како би то одредио Димитрије Богдановић, у својеврсно ‘метафизичко време’“ (Јовановић Стипчевић 2000: 549). Само помињање угледног српског медијевисте Богдановића, пресупонира континуитет са епохом у којој се филологија не може одвојити од теологије⁵ – са средњим веком.

² Сродност са поетиком средњовековне књижевности уочио је и Миодраг Матицки (2009).

³ „Први призив огласио се у јесен 1990. године [...] Други призив ми се причуо у августу прошле, 1997. године у порти манастира Манасије у Деспотовцу [...] Три месеца касније, у новембру 1997, у Солуну, на изложби „Благо Свете Горе“, угледала сам икону Богородице Одигитрије, ону уз коју је издахнуо монах Симеон, раније Стефан Немања. Богородица ме је пратила својим погледом, као што прати свакога ко јој присутпи. Био је то трећи призив, у **мени се покренула реч**“ (Велмар Јанковић 1998).

⁴ .

⁵ Како Радмила Маринковић истиче: „У средњем веку све је хришћанско, све је у склопу

По стилу блиски медијевистичком писаном изразу, ови текстови су настали деведесетих година XX века. У вези са последњим у низу, који ауторка жанровски одређује као похвално слово, важно је истаћи и податак да је *Похвално слово Деспота Стефана* написано у Ја форми. На тај начин се, пишући о прошлости, Велмар-Јанковић утврђује у свом поетичком опредељењу: „Њену прозу карактерише непоколебљива жеља да досегне себе кроз друге“ (Жежељ Коцић 2012: 124).

Оваква наративна стратегија, у радовима одређених истраживача, као што је случај и са ауторком претходног цитата, добија одређење *утопијског поимања живота*. Међутим, измештањем фокуса са историјског на метаисторијско, ововременог на свевремено – духовност и метафизичку повезаност живих и мртвих, која у хришћанским оквирима нема само симболичко, већ и стварно значење, претпоставка да је реч о утопији престаје да буде функционална.

Као што је већ речено, прва два записа у књизи *Светилник* жанровски су одређени као молитве. Реч молитва садржи у себи снагу комуникације – моћ више, метафизичке, а истовремено стварносне повезаности између човека и човека, Логоса и човека, човека и Логоса, који је Речју створио све оно што егзистира и у временом (стварносном) и у безвременом (вечном). *Свето писмо* представља најизразитију апологију речи (Речи), а њена моћ јасно је описана на почетку *Јеванђеља по Јовану*: „У почетку бјеше ријеч, а ријеч бјеше у Бога, Бог бјеше ријеч. Она бјеше у почетку од Бога. Све је кроз њу постало, и без ње ништа није постало, што је постало“ (Јн 1: 13). Овај навод је из превода *Новог завета* Вука Стефановића Караџића,⁶ а касније измене само потврђују наведено – у новијем преводу, на месту где је првобитно била реч (Реч) стоји реч Логос.

Како архимандрит Софроније наводи, и сам чин изговарања молитве (а свака молитва је упућена Савршенству) јесте стваралаштво које се понавља новим молитвеним чином. То је зато јер „путем молитве ми долазимо у додир са Беспочетним Бићем. Друкчије речено, живот Само-постојећег Бога улази у нас тим каналом“ (Софроније Сахаров 1995: 21). По хришћанској доктрини норма свих норми је Исус Христос – а Његова реч није различита од Њега, па су сходно томе јеванђелски текстови записи о Њему, а „само име Логоса или Речи, врло природно се асоцирало с појмом речи као текста с појмом књиге“ (Аверинцев 1982: 224).

У складу с тим су и наводи Радмиле Маринковић која указује на следеће: будући да је српски језик и језик *Светог писма* и службе Божије, у поменутих оквирима је *lingua sacra*. Зато је и само писање овакве провенијенције сакрални процес:

хришћанске мисли о земаљском – временом и вечном – надвременом“ (Маринковић 2001: 74).

⁶ У овом раду наводи из Светог писма су преузети из два издања из 1950. и 2008. године. Издање из 1950. године садржи Нови завет у преводу Вука Стефановића Караџића. Када је реч о издању из 2008, реч је о преводу Вука Караџића и Светог архијерејског синода са исправкама и преводима Светог Владике Николаја.

„Све што је написано стављала је људска свест на врло високу раван и придавала му велику важност. Писмо се могло користити само за битне и озбиљне сврхе и није се смело скрнавити баналним исказима. То су духовни разлози поштовања писане речи уопште.“ (Маринковић 1996: 239)

„За виђење духовних ствари потребна је духовна светлост чији извор представља Исус Христос, који даје светлост духовним очима душе, да би оне могле духовно да виде оно што је духовно и невидљиво“ (Бичков 2012: 358). У основи свега и крајњи циљ је духовна Светлост или *Светилник*, како то Светлана Велмар Јанковић каже. Светлост је осим силе и снаге, која по хришћанском учењу од Светог Духа долази, истовремено и естетичка категорија. Полазећи од тога да је светлост заједнички именилац свега од Творца створеног – да се налази у сваком телу, било небеском било земаљском, Умберто Еко на ову тему закључује: „У том смислу светлост је начело сваке лепоте“ (Еко 1992: 79).

2. Теопоетика као методолошки приступ

Текстовима из књиге *Светилник* приступљено је као савременим записима (у историјском смислу), али су прочитани кроз хришћанско учење и поетику давно прошле епохе средњег века. Оваква истраживачка одлука усклађена је са оним што се у савременој теорији одређује као теопоетика. Свесна сакралности речи и њеног анагошког смисла, богонадахнута, повезујући свевремено са савременим, Светлана Велмар Јанковић је на трагу записа светих отаца православне цркве.

У овом историјском тренутку појам теопоетика се везује за одређене ауторе и њихову активност, произашлу из претпоставке да и савремене текстове треба читати кроз постулате хришћанске догме, али то читање истовремено ускладити са постмодерним тренутком. На који начин се то чини? Превасходно кроз категорију коју би теолози назвали теофанијом, а теоретичари епифанијом. Амерички теолози Стенли Хопер (означен као неко ко је термин теопоетика први пут употребио 1971. године) и Амос Вилдер сматрају се родоначелницима овог *покрета*.

У вези са рецепцијом програмских текстова поменутих америчких теолога, у обзир су узети радови Крешимира Шимића (католичког теолога) и Лазара Нешића (православног теолога). Крешимир Шимић у свом детаљном истраживању указује да Стенли Хопер, Амос Валдер и њихови епигони желе да направе *корак назад* у односу на западнохришћански картезијански (рационални) приступ Богу, како би комуникација човека са свакодневним постала простор метафизичких искустава – теофаније (епифаније). Крешимир Шимић указује и на слабости овог, чини се, јединог приступа сакралном тексту (али и животу) у епоси дисперзивности и плурализма.

Изложивши методологију поменутих америчких теолога и њихових следбеника⁷ запазио је пренаглашеност психологизма (јер теофанија подразумева

⁷ Детаљније види: Шимић 2017.

врло лично искуство), те да се таквим приступом пренебрегава да у хришћанском учењу све стварање, созерцавање (разумевање) или теофанија (откривање) произлази из озарености Светим Духом, која се не може свести на психолошки фактор унутар самог човека.⁸

Лазар Нешић, узимајући у обзир наводе Вилдера и Хопера и њихово одређење шта све то теопоетика јесте у савременом тренутку – такође инсистира на једној од ипостаси Свете Тројице – Светом Духу.⁹ Преузевши термин теопоетика, као и њихову идеју о ресимболизацији, репоетизацији хришћанског живота и текста, као и то да теолошки дискурс задире у поље несвесног (већ поменута психологизација), евентуални комуникациони шум, поменут у наводу Крешимира Шимића, превазилази новом категоријом у оквирима теопоетице – он говори о православној теопоетици.

Овом новом синтагмом Нешић не улази у сукоб са догматским категоријама, већ претпоставља да овако именовани приступ артефактима културе и у савременом тренутку треба прилагодити хришћанском учењу заједнице којој испитивани аутор припада (или је близак одређеном светоназору, те као такав одређене елементе може јасно препознати). На основу свега наведеног одлучује се за следеће оквири теопоетичког приступа: „Теопоетика је херменеутика богочовештва: заједнице Свето Тројичног Бога, Цркве и човека творевине“ (Нешић 2016). И што је такође значајно за ову тему:

„Нема теопоетике без молитве и ехаристије. Зашто то кажемо? Зато што молитва и ехаристија бивају места призива, доласка и присуствовања догађаја Христа у оном свакодневном. Молити и причешћивати се значи оваплоћавати, историзовати и конкретизовати продор Христа у свет. Тако, поновимо, сусрет бива услов за опис. Без сусрета, остаје само преписивање, копирање и шаблонирање“ (Нешић 2016).

Уз сву инвенцију ради позиционирања теофаније на начин пријемчив човеку у савременом тренутку, Нешић, промишљајући овај теоријски приступ (*покрет*), јасно истиче да је теопоетика заправо стара колико и хришћанска теологија. Много векова пре него о томе пишу Хопер и Вилдер, свети оци „пишу хришћанску поезију, поетизују своје храмовне беседе, своје духовно искуство саопштавају“ (Нешић 2016).

У складу са последњим цитатом (Лазара Нешића), који идеју теопоетике сматра сродном са записаним духовним искуствима првих хришћана, а не не-

⁸ У вези с тим закључује: „Дакле, ако се пројект теопоетике, настојећи да пошто-пото не буде пасторче еуропске сјевернореформацијске и медитеранско-католичке теологије, не буде дао коригирати смјеравним разликовањем теолошкога и пјесничкога дискурса (на чему су у полемикама с хуманистима инзистирали сколастици), односно теологијом надахнућа и пнеуматологијом, ‘теопоетичари’ ће можда бити ‘јаки пјесници’ [...] који ће у антагонизму према својим претходницима засновати једну – да се послужим оксиморомом, теопоетичарима драгим тропом – теопоетску теологију, али неће бити на изградњу мистичног тијела Кривога“ (Шимић 2017: 269).

⁹ У вези с тим наводи: „Најважније, пак биће искуство пројава Духа у свакодневном и обичном људском животу. Реч је о теофанијама у оно – на дохват руке“ (Нешић 2016).

чим потпуно новим и сензационалним, јесте навод Софронија Сахарова у вези са молитвом,¹⁰ иако савремени тренутак нуди и другачије примере.¹¹ Уколико наведено повежемо са значајем богонадахнућа (призива да се приступи стваралачком чину, како то Велмар Јанковић наводи), као и поимањем молитве као стваралачког чина, указаћемо на још један аспект ове теме:

„Истинска молитва Богу истинитом јесте општење са Духом Божијим, који се моли у нама. Он нам даје да знамо Бога. Он уздиже наш дух до стања у коме посматра вечност. Будући да благодат која нас посећује долази Одозго, молитвени чин превазилази нашу земаљску природу, због чега му се супротставља ово пролазно тело, неспособно на узмах у сферу духа; противи се и интелект, јер није у стању да обухвати безграничност, будући да га потресају сумње и будући да одбацује све што превазилази његову моћ схватања“ (Софроније Сахаров 2009: 23).

Софроније Сахаров проблематизује друштвену прихватљивост молитве, јер наша стварност и наше окружење могу бити дијаметрално супротно усмерени и додаје: „Али само она, молитва, може да извуче вештаствени свет из његовог пада, превлађујући његову инерцију и мртвило великим напрезањем нашег духа у следовању заветима Христа“ (Софроније Сахаров 2009: 23).

Молитва *Оче наш* налази се у *Светом писму*, предаје нам је сам Син Божији.¹² Симбол вере је дефинисан на васељенском сабору у Никеји, допуњен на Васељенском сабору у Цариграду. На основу ових и других бројних примера, могло би се закључити да је предуслов за овакву ауторску иницијативу богато теолошко знање. Светлана Велмар Јанковић, као потомак господске породице старих Београђана јесте хришћански одгајана, али она није теолог.

Овај коментар изнова иницира питање богонадахнућа и *враћа* у први век нове ере, случај Романа Слаткопојца који је, како његово житије наводи, био неписмен и невешт појању, због чега је био исмејан. Благодат је дозвоа својом искреном молитвом,¹³ а од Бога је дарован песничким даром и способношћу савршеног појања. Како у његовом житију пише, у сну му се јавила Богородица, дала му свитак хартије (звани кондак¹⁴) и наложила да то поједе. Већ сутрадан је његово појање било ванредно, а Роман Слаткопојац је током живота написао више од 1000 кондака (Јустин Поповић 2016).¹⁵

¹⁰ Види: навод архимандрита Софронија у Уводу овог рада.

¹¹ Види: Brougia Bitton-Ashkelony, Derek Krueger 2017. Зборник је резултат истраживања научника са Принстона и из Израела. Иако је реч о стручњацима за источно хришћанство у области теологије, архитектуре или историје уметности, у овом зборнику нису заступљени радови православних теолога (истраживача) са простора Европе, те је источна оријентација у хришћанству иако маркирана грчким православљем представљена углавном као егзотична религија Блиског Истока.

¹² Мт 6: 9–13; Лк 11: 2–4.

¹³ Овај пример наводи и Аверинцев у својој *Поетици рановизантијске књижевности* (Аверинцев 1982: 24).

¹⁴ Кондак – врста црквене песме слична тропару, од кога се разликује местом које заузима у богослужењу.

¹⁵ Описани сан представља слику уобичајеног обреда у оквирима преписивачке делатности у

У вези са стваралаштвом Романа Слаткопојца, класични филолог Барквизен запажа: „Иако није био оригинални теолог, Романове химне откривају дубок осећај побожности, репрезентујући оно византијско религиозно осећање које је било типично за његово време“ (Barkuizen 1993: 92). Дар писања сакралних текстова Светлана Велмар Јанковић описује кроз *призив* (духовну потребу) да то учини, што пресупонира податак да је и код ње изражено дубоко религиозно осећање. На основу тога нужно је закључити како оно што се приписује Роману Слаткопојцу није тек резултат византијске културе и њених тековина, већ да је реч о константи Божијег промислитељског деловања у свету.

Молитва као начин општења с вечношћу, иако неретко мотивисана потребом за реалном подршком у невољи, подразумева изговарање већ научених молитава. Као што је већ објашњено, иако је у питању добро познати низ, само изговарање тих вековима истих речи представља *стваралачки чин*. Међутим, благодат богонадахнућа условљава нужност да се одговори *приву* и молитвена реч запише и од стране савремених аутора, што постаје стваралачко-сакрални чин, када језик од свакодневног (или књижевног) постаје *lingua sacra*.

3. О молитвама и слову Светлане Велмар-Јанковић

Теопоетички приступ или хришћанско читање данас је веома заступљено и када су у питању аутори светске и аутори српске књижевности.¹⁶ На релацији молитва – савремена српска поезија Тања Ромчевић о томе говори на следећи начин: „Молитвени жанр је доказ рефлектовања дијакхронијског на синхронијском плану српске књижевности: одређени духовни садржаји присутни су у датом синхронијском пресеку“ (Ромчевић 2016: 14). Иако претходно одређење произлази из проучавања савремене српске поезије, а у овом раду ми приступамо тексту савремене српске прозаисткиње, сагласје синхронијског и дијакхронијског је сасвим функционално и на актуелном примеру.¹⁷

средњем веку (преписивања светих књига) у тадашњим скрипторијумима. Пергамент је требало да буде очишћен и опран светом водом, а онда су ту воду испијали писари пре почетка посла у одређеном молитвеном тренутку како би се повезали са књигом, тј. „она физички улази у њега“ (Шпадијер 2004: 450).

¹⁶ Ово је велика тема и превазилази оквире овога рада, па бисмо само указали на најрепрезентативније ауторе у националним оквирима и то у складу са уводу истакнутом релацијом теологије и филологије – једног теолога и једног филолога. Реч је о теологу Ромили Кнежевићу, у овим оквирима најпознатијег по теолошком читању Марсела пруста (Кнежевић 2011), на једној страни и истраживача који дуго и истрајно чита савремене српске писце кроз хришћанско учење, посебно Иву Андрића – Оливери Радуловић (Радуловић 2014). На тему молитве као жанра заступљеног код савремених српских песника Тања Ромчевић написала је докторску дисертацију (Ромчевић 2016).

¹⁷ У средњовековном изразу није до краја јасна подела између поетског и прозног „Савременом читаоцу српска црквена поезија најчешће изгледа као оплемењена и донекле ритмизована проза“ (Витић 2003: 8). Осим тога, лирска компонента молитвеног израза, приближава је поетском изразу.

Сваки сегмент молитве Светом Симеону насловљен је микромолитвом: „Свети Симеоне моли Бога за нас“ (Велмар Јанковић 1998), а његова светост садржана је преваходно у појмовима светлост и љубав. Свети Симеон својом светошћу на једној и својом временошћу на другој, спаја ова два различита квалитета, јер, како Велмар Јанковић наводи, Свети Симеон осам векова хода кроз светлост.

Насупрот вечном, насупрот Речи, светлости, љубави, јесте актуелно време (деведесете године XX века), у којем ауторка пише своје текстове духовно оријентисане. То је време таме, одсуства сваке наде – време духовног пада. Указујући на наведене елементе стварности, доводи у питање супстанцијалну категорију: постаје упитно да ли њени савременици који ходају земљом јесу или нису живи. Шта је то што је, упркос јасној физиологији – чињеници да они дишу, хране се, љубе – наводи ауторку да искаже овакву егзистенцијалну сумњу? То је одсуство духовне категорије у људима. Зато су, каже Велмар Јанковић, иако виде ослепљени, а њихова чула, иако у стварносном контексту извесна, удаљена су од Истине.

Кључни елемент по којима би их Бог препознао као своје¹⁸ – љубави – нема: „Јер, утрнула је љубав у дубинама нашим, па тумарамо кроз црну пустињу, слепи а оштрог вида, глуви а оштрог слуха“ (Велмар Јанковић 1998).¹⁹ Зато светлост моли за свој народ – како не би лутали у мраку – и то ону непатворену ноетичку светлост која од Бога долази. Као пут ка исцељењу од људске дезоријентисаности види нужност самосагледавања, уочавања сопственог пада: „Да препознамо где смо“ (Велмар Јанковић 1998).

Насупрот актуелном времену и страдању, молитва садржи и житијне елементе Светог Симеона, служећи се још једном типском одликом средњег века – евокацијом.²⁰ Молитва Светом Симеону није упућена под претпоставком да он из простора вечности треба да делује на нов или другачији начин, већ да

¹⁸ „По томе ће сви познати да сте моји ученици, ако будете имали љубав међу собом“ (Јн 13: 35).

¹⁹ „О чему се заправо ради? У хришћанској философији прави се разлика између телесне и духовне мудрости. Телесна ‘мудрост’ заснива се само на ономе што је материјално и видљиво, само на ономе што не захтева већи духовни напор или апстракцију. Уколико се ослањамо само на чулни, то јест видљиви и материјални свет, онда не можемо учити реалитет духовног света и остајемо у сфери ограниченог разумевања стварности. Зато крштењем добијамо ‘очи на очи, уши на уши’, ‘облачимо се у Христа’ и тако се будимо, односно прогледамо у духовној реалности. Не одбацујемо телесни вид, већ видимо и чујемо више и дубље, од немудрих наша чула постају – премудра! И тек тада, по учењу хришћанских отаца, ми можемо добити праву утеху од зла и смрти у којима овај свет лежи, тек тада наслућујемо да Свети Дух провејава свуда, тек тада свет сагледамо у његовој лепоти и савршенству, јер је прожет Божјом љубављу“ (Ристић Горгиев 2020: 5).

²⁰ Евокација је увод у оно што је у книжевнотеоријском смислу сведено на *подражавање*, о чему се у медијевистичким оквирима може говорити и у стварносном и у наративном смислу. У стварносном смислу читује се у категорији уподобљавања узору – Исусу Христу. На плану житијног карактера на тај начин се аутентизује чињеница да *данашњи* светац може исто оно што је могао светац вековима раније – у крајњем исходу – све оно што је могао и сам Исус Христос: да оживљава мртве, лечи болесне, кажњава зло и господари над природним појавама; да буде подједнако битан учесник догађаја и током живота и после благословене смрти.

результати његове метафизичке помоћи превазиђу стварност на начин која у православним оквирима теофанију сматра природним стањем ствари. Наиме, савремена ауторка молитве моли за оно што Свети већ вековима чини: „Ти што си [...] спасавао племе своје спаси га и сад: научи нас како се у мркости несреће чува жижак наде, остарели пламичак вере“ (Велмар Јанковић 1998). У наставку истиче узрок мраку у коме се њен народ налази, а то је макар „пламичак вере који изгубисмо у ходу кроз овај век“ (Велмар Јанковић 1998).

Земаљско искуство покоравања, љубави, помирења и слоге, прво међу браћом а онда и синовима, сматра корисним. Зато што вечно живи – Свети Симеон зна колико је тешко обуздати страст за владањем или осветом. Као што му је и јасно колико је у свету присутна тежња ка безакоњу и колико је тешко из човековог срца истерати „тајну склупчаног зла“ (Велмар Јанковић 1998). Време којем сведочи је време зла, јер „црни вихорови бесне у нама и око нас. Воде су отроване и тле земаљско и ваздух“ (Велмар Јанковић 1998).

Упркос историјском контексту у којем пише ове редове (ратовима, девалвацији, глади, болести у времену деведесетих година XX века), њена критика усмерена је на духовну човекову сферу. Она не говори о злу изван него о злу у људским душама: „Сад змије и аспиде у **себи** узгајамо уз смех“ (Велмар Јанковић 1998). Контраст који успоставља стављајући у исту раван зло (змије и аспиде) и добро (смех) увод је у виши степен пада о коме говори. Иако онеспokoјавајући, ови наводи нису апокалиптичног карактера, јер ауторка молитве сматра да је препуштање одсуству добра уз смех *болест* која се може исцелити.²¹ Као претпоставку исцељењу – враћања Добру а одрицању од зла, проналази у нади да се сваки човек у самоћи *сећа* смрти, што само по себи изазива страх. У оваквом узрочно-последичном низу страх Божији представља добро јер, како цар Соломон каже: „Страх Господњи је почетак мудрости“ (Пс 110: 10).

У оквирима хришћанског учења и сећање на смрт (самим тим и страх који се тим поводом јавља) има позитивну конотацију јер усмерава појединца ка активном учествовању у процесу спасења (вечног живота). Стварносна дихотомија живот – смрт добија сотириолошке размере, док њихово свакодневно поимање престаје да буде релевантно. Тада смрт престаје да буде негативна категорија, постаје важан тренутак у мистичном процесу на путу ка вечности.

Одсуство духовне компоненте супротставља човека Богу, који је људима неопходан у савременом тренутку, у данима када је „сталном трпљењу изложен“ (Велмар Јанковић 1998). Духовни људски пад се рефлектује и на речи: не само да је међу људима нестало благости и самилости, већ су и речи изгубиле своју вредност и значење: „Доброту болешћу називамо, а племенитости се чу-

²¹ „Иако сваки појединац мучен пошастима болести тежи ка свом телесном здрављу, потребно је истаћи да је погрешно доживљавати Божији удео у оздрављењу човеково као допуну медицинском лечењу, или мистички процес исцељења као остварење земаљског циља – победу болести за коју лекари у болницама немају лекове. Погрешно је из разлога што је неусклађено са базичним полазиштем хришћанског учења које за циљ нема привођење појединца површном и тренутном добру, већ исцељење у овом контексту јесте пут спасења, вечног живота (вечног здравља)“ (Милојевић 2021: 111).

димо као незнаном растињу“ (Велмар Јанковић 1998). Ауторка стварности без Бога претпоставља молитвени плач као искупљење и покајање, сузну молитву као простор за ревитализацију комуникационог кода између Бога и човека, зато крешендо молитве гласи: „Унеси нас ка Господу у нама, молимо Ти се, Свети Симеоне“ (Велмар Јанковић 1998).

Свети Симеон је неко ко је био владар, а тек онда монах и светац. Он је самим собом доказ како је човеку дато да усели у себе благодат Христовог постојања и осети његову љубав и снагу. Зато се богонадахнута ауторка узда у његово „благоразумевање“ и помоћ њој и њеним савременицима који „у блату гацају“ (Велмар Јанковић 1998). Шта има савремени човек који је из себе благодат отерао? Подигао је велике куће, научио да управља снагом воде, навикао на лаж и издају и на убиство је српеман, по глибу се креће а злом се хвали. Шта је изгубио? Изгубио је своје утемељење у Христу, не уме да управља силама своје душе нити поштује оно рођењем даровано (Велмар Јанковић 1998).

Молитва Светом Сави насловљена је речима „Светилан Светом Сави“. Почетак овог текста истиче категорију приче као моделативни фактор поимања историјске личности: „Памћење и прича много му лица дадоше и много обличје“ (Велмар Јанковић 1998). Његово постојање је већ вековима и видљиво и невидљиво. Када (како) је видљиво? Увек када човека удаљеног од себе самога *расветли* сећање на његову реч. Свети Сава невидљив постаје када доброта замре, а човек постане зао и „острви се“ (Велмар Јанковић 1998).

Најмоћнијом снагом и силом Светога Саве сматра његову бескрајну љубав према Господу, а из љубави свако добро произлази; или – човек који негује Бога у себи извор је свеопште хармоније у свету. Том љубављу је пробудио духовност у народу, довео свог оца с престола у манастир; успевао да унесе мир међу зараћене и оне који су у завади; опоменуо оне незасите у жељи за поседовањем. Фокус и у овој молитви такође је на унутрашњем – духовном паду човечанства у времену деведесетих година XX века. Као морију (земалску пошаст) издваја сумњу која је владала *стадом* његовим: „Знао зло сумње и сумњу од зла што харали су, као морија паством његовом и још харају“ (Велмар Јанковић 1998).

У овој молитви порекло страдања човековог на овим просторима види у *народном заборау* свог духовног светла у „неутажено тамним временима црних искушења“ (Велмар Јанковић 1998). Дакле, тешка времена су она која изазивају дезоријентисаност, одсуство јасног циља и смисла. Зато правац, смер, одговор на сва питања и проналажење јасног смисла и сврхе живота види у светосављу, јер: „Не напушта нас и опомиње подвижник Светости и Светлости и моли за нас грешне. И тако на вјеки вјеков“ (Велмар Јанковић 1998).

У *Светилнику* Светлана Велмар Јанковић Деспоту Стефану пише похвално слово, чији сваки сегмент почиње речима: „Славим те Господе“ (Велмар Јанковић 1998). Изједначавање са лирским субјектом и атмосфером живота у вазалном положају, тада због најезде Османлија, актуелно – глобалистичког света, постиже писањем у Ја форми. Прошло и садашње време одређује као време „када се гнев и освета умножавају у човеку“ (Велмар Јанковић 1998),

а упркос свим потешкоћама *злог доба*, важном сматра захвалност Богу – и за оно лепо и оно лоше што човек доживи током живота. Мотивација безусловне захвалности је у хришћанском учењу, по којем се ништа не дешава без неког дубљег разлога, који може бити недокучив онеме који страда.

Стефан Дечански израста у модел исправног хришћанског живота, личности која не ламентира над несрећном судбином, већ проналази смисао свог постојања у Богу, а своју радост упркос свему, тумачи снагом подареном Светим Духом. Захвалан је што је кроз страдање у времену „кад зло у души људској расте из даха у дах и на гнусобна дела наводи“, препознао своју греховну страну: „А сам сам глибавом пустаром греха ступао, Госпде, јер у огњу гнева изгарах, и од жеђи за осветом осуших се, и на најближег свог љуту мисао управљах [...] смрвљен у страсти свете, скршен у тмини сумње“ (Велмар Јанковић 1998).

Будући да свака страст води страдању, како хришћанство учи, па и праведна страст за осветом, јер побуђује греховну категорију гнева, може бити повод личног пропадања оног ко у себи гаји такво осећање. У тешком времену за српски народ и државу после Косовске битке, бива окружен стварношћу где је „јад [...] људски грдан и очај под мрклим небом“ (Велмар Јанковић 1998). Стефан Лазаревић Светлане Велмар Јанковић подршку која долази из метафизичких простора, превасходно препознаје у оснаженом осећају наде што тумачи као зрак Божије светлости.

Захваљујући богонадахнућу осећа се делом једне васељенске целине својих предака чије је молитве Бог услишио („Светитеља Симеона и Саве, који Хиландар саградише, и Студеницу и Милешеву“ (Велмар Јанковић 1998)). Деспот Стефан захвалан је Богу јер је пронашао „ово најлепше место од давнина превелики град Београд“ (Велмар Јанковић 1998). Иако га затиче у разрушеном стању, захвалан је јер му је дато да га изнова изгради и посвети Пресветој Богородици. На ушћу двеју река Дунава и Саве, упућује молитвену захвалност Богу јер му је дато (Светим Духом) да препозна Божији план: његова је владарска дужност била покоривање пред убицама свога оца, како би спасао свој народ већег страдања („устрашено племе своје, незнајем обезглављено“ (Велмар Јанковић 1998)).

Захвалан је и због тога што гледа како његов град из дана у дан расте и постаје све већи и лепши; захвалан је на развијеној и добро организованој преписивачкој школи у манастиру Манасија коју је уз помоћ Божију изградио, као и руднику сребра на Новом брду што је од Османлија успео да освоји (поврати). Како његов град расте и постаје све белји и раскошнији, тако и он сам постаје вером богатији, *созерцава* (схвата) да је достигао хришћански идеал љубави: „Славим Те, Госпде, јер упуту ме како да живот свој муком и жртвом испуним, и у радосног ме даваоца претвори за спас мој и племена мог“ (Велмар Јанковић 1998).

На самом крају Слова, у молитви захвалности Господу и деспоту Лазаревићу, Светлана Велмар Јанковић даје општу слику о стању у свом несрећном и незахвалном народу кроз завршне речи: „Лишисмо се и Стефана и сунца“

(Велмар Јанковић 1998) – исказујући своје промишљање савременог тренутка кроз континуитет духовног постојања на овим просторима. Наиме, овим наводом изнова утврђује своју претпоставку утемељену у категорију унутрашњег, духовног плана, како несрећа српског народа произлази из чињенице да се народ одрекао себе – усмерености ка спасењу и завету својих предака.

4. Закључак

Теопоетичко усмерење Светлане Велмар Јанковић превасходно је засновано на личној усмерености ка Богу, али и изврсном хришћанском образовању. У предговору описује теофанијске (епифанијске) тренутке препознавања Божије благодети, тј. призив да напише речи упућене Творцу. Кроз своје текстове духовног карактера Велмар Јанковић истиче још један важан сегмент хришћанског учења – иако је Божија љубав бескрајна, то је двоструко усмерен процес и Бога према човеку и човека према Богу. Зато је благодат варијабилна категорија – која, у складу са односом човека према Богу и према себи, у одређеном историјском тренутку, може бити више или мање издашна.

На другој страни, указује да страхоте стварности не морају неминовно бити узрочник стагнације, јер она не говори о материјалном расту и губљењу истога, већ указује на духовне *болести* и пут исцељења. Иако се ова нит провлачи кроз сва три текста, довољно је подсетити се деспота Стефана Лазаревића који у условима вазалског положаја успева да изгради *бели град*, развије списатељску и преписивачку делатност и сам постане писац, захваљујући уздању у Божију доброту.

Својим инсистирањем на континуитету – а не само на личним теофанијама (о којима такође говори), она је ближа средњовековном аутору који истиче своју ништавност пред стваралачким подвигом у славу Божију. У том духу је и тај хришћански оптимизам Стефана Дечанског Светлане Велмар Јанковић, који кроз страдање стиже до сазнања о суштини хришћанске љубави – жртвовању добра ради. И у директном смислу могуће је направити компарацију између савремене ауторке Светлане Велмар Јанковић и аутора старе српске књижевности. У оба случаја личности којима је текст посвећен, нашавши се у невољи, помоћ траже из метафизичких простора обраћајући се Богу, али и светим прецима (Светом Симеону и Светом Сави).

Посебан квалитет записа из књиге *Светилник* представља и чињеница да је њен језик достојан сакралних текстова, али особен и сасвим пријемчив савременом реципијенту. Логосност је истакнута кроз истоветност идеја и структурално позиционирање одређених мотива, а разлог томе се налази у следећем: „Исус Христос јуче и данас исти је увек“ (Јевр 13: 8). Увек је иста и снага и моћ речи (Речи) јер „ако имате вере колико зрно горушичино, рећи ћете гори овој: пређи одавде тамо, и пређи ће, и ништа вам неће бити немогуће“ (Мт 17: 20; Лк 17: 6).

Литература

- Аверинцев Сергејевич, С. (1982). *Поетика рановизантијске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Алексић, Ј. (2012). Суманута историја, граматика и симболика идентитета. У Михајло Пантић (Ур.), *Бездане светлости. О књижевном делу Светлане Велмар-Јанковић: зборник радова* (стр. 127–162). Београд: Библиотека града Београда.
- (1993). An analysys of the Form and content of prayers as liturgical component in the hymns of Romanos the Melodyst. *Ekllistiasitikos Pharos* 75/2, 91–102.
- Bitton Ashkelony, B./ Krueger, D. (2017). *Prayer and Worship in Eastern Christianities, 5th to 11th Centuries*. New York: Routledge.
- Бичков Васиљевич, В. (2012). *Кратка историја византијске есетике*. Београд: Службени гласник.
- Богдановић, Д. (1997). *Студије из старе српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Велмар Јанковић, С. (1998). *Светилник*. Алдемо: Београд.
- Витић, З. (2003). *Антологија старе српске поезије*. Београд: Народна књига.
- Еко, У. (1991). *Уметност и лепо у естетици средњег века*. Нови Сад: Светови.
- Жежељ Коцић, А. (2012). Погреди издалека и изблиза у прози Светлане Велмар-Јанковић. У Михајло Пантић (Ур.), *Бездане светлости. О књижевном делу Светлане Велмар-Јанковић: зборник радова* (стр. 106–126). Београд: Библиотека града Београда.
- Јован П. Свети Јован Златоуст – литургијски етос и савременост.
Преузето са: https://dodjividi.blogspot.com/2013/02/blog-post_7233.html
- Јовановић Стипчевић, Б. (2000). Повратак молитви. Светлана Велмар Јанковић: Светилник. *Археолошки прилози*, 22/23, 549–553.
- Јустин П. (2016). Спомен преподобног Романа Слаткопојца. *Житија светих за октобар*. Преузето са: <https://svetosavlje.org/zitija-svetih-11/2/?>.
- Маринковић Р. (1996). *Писах и потписах. Аутобиографска изјава средњег века*. Београд: Нолит.
- Маринковић, Р. (2001). Теолог и филолог пред старим текстом. *Даница*, 8, 66–77.
- Матицки, М. (2009). Жанр житија у контексту романсирања историје Светлане Велмар-Јанковић – Дорћол. *Књижевност*, 2, 43–50.
- Милојевић, С. (2021). Исцеление как антиномия вылечению в *Житии королевы Елены* архиепископа Даниила. *Христианское чтение*, 1, 104–114.
- Нешић, Л. (2016). Геопоетика (сасвим кратак увод). Преузето са: <https://pouke.org/index/1346440445/1346440934-r7147/>
- Пантић, М. (2012). *Прозраци* Светлане Велмар-Јанковић или слагање времена. У Михајло Пантић (Ур.), *Бездане светлости. О књижевном делу Светлане Велмар-Јанковић: зборник радова* (стр. 163–170). Београд: Библиотека града Београда.
- Радуловић, О. (2014). *Нова читања Иве Андрића*. Нови Сад: Орфеус.
- Ристић Горгиев, С. (2020). Реч о неизрецивом. У Милојевић, С. *Од премудрих чула*. Ниш: Нишки културни центар, 5–7.

- Ромило К. (2011). *Време и сазнање: теолошко читање Марсела Пруста*. Београд: Институт за теолошка истраживања и Православни богословски факултет.
- Ромчевић, Т. (2016). *Молитва као жанр у српској књижевности* (докторска дисертација). Београд: Филолошки факултет.
- Свето писмо (1950). *Свето писмо*. Савет Библијских друштава: Њујорк–Лондон.
- Свето писмо (2008). *Нови завет*. Ваљево: Глас цркве.
- Софроније С. (1995). *О молитви*. Света Гора Атонска: Манастир Хиландар
- Софроније С. (2009). *О молитви*. Света Гора Атонска: Манастир Хиландар.
- Угреновић, А. (2012). Историјски наратив у роману Востаније Светлане Велмар-Јанковић. У Михајло Пантић (Ур.), *Бездане светлости. О књижевном делу Светлане Велмар Јанковић: зборник радова* (стр. 84–105). Београд: Библиотека града Београда.
- Šimić, K. (2017). Теоретика: genealogija i perspektiva. *Diaconvensia*, 28/2, 247–270.
- Шпадијер, И. (2004). Живот с књигом. *Приватни живот у српским земљама средњег века*. Београд: Слио, 447–470.

Snežana J. Milojević

THEOPOETICS IN *THE LIGHTHOUSE*²² BY SVETLANA VELMAR JANKOVIĆ

Apology for the word (Word) and its action (power) over the created is present in the Bible, the supreme text of medieval culture. In this paper, the subject of research is the written expression of Svetlana Velmar Janković (*The Lighthouse*), which is inspired simultaneously by the contemporary moment and the all-time divine inspiration (call) to say (write) a form of prayer addressed to the Creator. The methodological approach to this contemporary author is based on theo-poetics (a way of reading texts that has always been present but defined in literary and theoretical terms in the 20th century). This approach reveals the continuity with the medieval expression, but at the same time it is a hermeneutics of Christian life, regardless of time and space. The power of words, despite the real circumstances, comes from the medieval principle of mimesis - not in factography but in evocation - when, by invoking (remembering) the past long gone, the Good and True in the contemporary moment is invoked with words.

milojevic.snezana@yahoo.com

²² Ова књига Светлане Велмар Јанковић није преведена на енглески језик, зато овако преведен наслов представља само потенцијалну могућност.

ДА ЛИ „РЕЧИ РАЗБИШЕ МАГИЈУ”? СИМБОЛИЧКА И СЕМАНТИЧКА МОЋ РЕЧИ ФРУЛА, ВРЕТЕНО И ЦРН(ИЛО) У *НОВОМ ЈЕРУСАЛИМУ* БОРИСЛАВА ПЕКИЋА¹

Основна намера рада јесте испитивање моћи речи фрула (свирала), вретено и црн(ило) у збирци готских прича Нови Јерусалим (1988) Борислава Пекића. Кроз пет прича, наведене речи у Пекићевом поетском дискурсу појављују се у различитим контекстима – директно и индиректно. Ако је, према Фукоу, један дискурс културолошко конструисана репрезентација реалности, рад настоји да продре у начине културолошког и симболичког конструисања приповедне матрице Новог Јерусалима указивањем на моћ речи које истовремено стварају значења и прожимају читав наратив. Семантичка моћ речи биће тумачена на основу неколико речника симбола (Речник симбола Ж. Шевалије, (2004), Речник симбола Х. Бидерман (2018), Dictionary of Symbols J. C. Cirlot (1990), итд.). Симболичка моћ наведених речи, уз своје варијације, транспонује се кроз (митску) прошлост, садашњост и будућност – односно од 1347. до 2999. године. На основу издвајања ових речи и посматрања њихове дискурзивне моћи којом најпре објумљују смисао прича, а потом и смисао Новог Јерусалима у целости, настојимо да укажемо на Пекићеву симболичку манипулацију речима, односно на начине којима моћ речи манипулише дискурсом усложњавајући његову семантику. Другим речима, варирајући наведене речи из приче у причу, мењајући им временски и наративни контекст, аутор њима манипулише додељујући им симболична значења. Тиме је и њихова семантика – у зависности од контекста – различита. Са друге стране, моћ којом наведене речи прожимају и делују на поетски дискурс Новог Јерусалима читање отвара ка симболичном, фолклорном и магијском тумачењу Пекићевог текста.

Кључне речи: моћ, реч, наратив, симбол, значење, фрула, вретено, црн(ило), Нови Јерусалим

1. Увод

У студији *Поетика форме у прози српског постмодернизма*, Ала Татаренко (2013: 79) истиче да се *Нови Јерусалим* Борислава Пекића с правом третира као књига приповедака, односно венац приповедака, указујући на постојање „унутрашњих копчи” које целину књиге отварају дубинским значењима. Трагајући за поменутиим „унутрашњим копчама”, уочене су лексичко-семантичке

¹ Истраживање спроведено у раду финансирано је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години број 451-03-68/2022-14/ 200198).

јединице, чије наративно понављање² доприноси разносмерним аспектима интерпретације, а самим тим, и усложњавању симболике Пекићевог дела. Основна намера јесте испитивање општекултурног симболичког и семантичког поља у готској хроници *Нови Јерусалим* унутартекстовном семантичком анализом речи. Премреженост интратекстуалних везама и њихова чврста повезаност творе „јединствено значење које надмашује семантику сваке од прича узете посебно” (Ахметагић 2019: 3). Преиспитивањем (моћи симболике) интратекстуалних јединица (вретено, фрула и црн(ило)) на равни дискурса, указаћемо на извесне смисаоне диференцијације. Симболичка и семантичка моћ посматраних мотива-речи-симбола утиче на начине интерпретације *Новог Јерусалима*, који су се у научној критици кретали од постапокалиптичних, футуристичких, демонолошких, психолошких аспеката, до митских, магијских, бајковитих и фолклорних аспеката. Стога, моћ литерарних транспозиција (и варираних трансформација) наведених интратекстуалних јединица наводи најпре на унутартекстовно трагање, а потом на преиспитивање њихових симболичко-семантичких система.

2. Књижевно дело као дискурс и као уметнички текст

Нови Јерусалим одликује плурализам и богатство идеја, као и „иманентно утопијско визионарство слободне маште” (Палавестра 1983: 15), уз коришћење традиционалних духовних вредности националних култура. Међутим, шта књижевно дело посматрано као дискурс говори?

„Ако књижевност разумемо као дискурс, књижевни текст нам се јавља као динамичан, отворен исечак из унакрсних процеса рађања, разумевања и обрађивања значења која настају у историјским мрежама интерперсоналних, интерлингвистичких, интертекстуалних и социокултурних односа”. (Јуван 2011: 51)

Књижевни дискурс као културолошка репрезентација стварности настоји да разоткрије једну истину (новом, будућем, једном) свету, само што се та „истина померила од ритуализованог, делотворног чина исказивања у *сам исказ* [итал. А. Ч.], ка његовом смислу, форми, његовом објекту, његовом односу ка свом референту” (Фуко 2007: 12). Тај исказ, односно искази, заправо су лексичко-семантичке јединице које, ресемантизујући наратив, успостављају књижевни дискурс као такав. Одабиром наративних стратегија и приповедачких пракси, аутор манипулише сопственим дискурсом који за задатак има спознање „истине”. Начини конституисања те истине у први план истичу употребу доминантних „наративних копчи” – мотива-речи-симбола – које Пекић асоцијативно варира. Моћ којом полисемија речи (али и мотива које оне репрезентују) испуњава дискурс, *Нови Јерусалим* отвара лавиринт-проучавању у ком је свака интерпретација могућа, вишедимензионална и никад коначна.

² Ана Секулић у раду *Комплексност идеја поетског и стваралачког у делу Нови Јерусалим* (2019) начиње питање варирања одређених речи кроз Пекићев *Нови Јерусалим*, као што је то случај са речју Црни.

Према семиотичкој теорији уметничког текста Ј. Лотмана, нарративни простор ограничен је знацима уметничког текста, али референцијално одражава бесконачност стварности, где моћ речи утиче на неограничену семантику. Књижевно дело, односно „уметнички текст може [се] разумети као текст који је вишеструко енкодиран” (Лотман 1976: 99) речима као симболичким и семантичким системима. Способност елемената текста да улази у неколико контекстних структура и добија различито значење представља једно од најдубљих својстава уметничког текста (уп. Лотман 1976: 99). На основу Лотмановог термина игре³ (1976: 99–112) као моделативне активности може се рећи да Пекићева игра речима којом моделује (књижевну) стварност не доводи до статичног истовременог коезистирања разних значења, већ до сталне свести како су могућа и друга значења у „треперењу” (уп. Лотман 1976: 109), где свако симболичко разумевање образује посебан синхронични пресек истовремено чувајући сећања на претходна значења, уз свест о могућности каснијих значења.

Стога, симболичко-мотивска учесталост уочених речи (вретено, фрула и црн(ило)) позива на разоткривање поменуте смисаоне диференцијације (уп. Лотман 1976: 125). Њихова симболичка и семантичка моћ на нивоу књижевног текста успоставља сложене односе привидне еквивалентности: интратекстуалне јединице подлежу трансформацијама – (кон)текстуално⁴ варирају дискурс кроз различита литерарна обличја. Како би се учила преплитања, стапања, варирања и трансформације, нужно је истакнути хронолошку заступљеност речи фрула, вретено и црн(ило) кроз нарратив *Новог Јерусалима*. Тиме ће бити створена подлога за тумачење симболичких и семантичких домета моћи посматраних интратекстуалних јединица.

2.1. Лексичко-семантичка јединица фрула

У првој хроници, *Мегалос масторас и његово дело, 1349*, активирана је лексичко-семантичка јединица фрула: упоредо са причом о страдању народа од куге, Пекић асоцијативно наговештава апокалиптичне домете *музике свирале*. Наратив о тегејском резбару, Кир Ангелосу, прекида се ретроспективном дигресијом о дешавањима из 1333. године: разорној суши у Китају и Индији претходила је *музика апокалипсе*: „Најпре сви чуше свирку [...] А онда дође пропаст” (Пекић 2021: 13).

Реч фрула (свирала) мотивски поентира у хроникама *Отисак срца на зиду, 1649* и *Свирач из Златних времена, 1987*. У жељи да пронађе фрулу, младић-фрулаш нестаће у тмини грантчестерског подрума. Истрагу о нестанку и „магичној” фрули, покреће Џон Блексмит, свирач свирале, одн. флауте. Одласком у подрум виле, Џон покушава да измами од несталог фрулаша какав

³ „Дискурс је увек само игра: игра писања, читања и размене” (Фуко 2007: 37).

⁴ На равни текстуалности, одн. производње и дијалогског кружења значења, граница између текста и контекста (речи) се губи: контекст продире у текст, текст се рефлектује у контекст (уп. Јуван 2011: 87).

звук свирањем древних и паганских мелодија. Но, циљ му није проналазак несталог фрулаша, већ жеља да спаси „себе неких понижавајућих слабости у свирању” (Пекић 2021: 70). Попут несталог фрулаша, Џон жели чудотворну свиралу. Узалудна истрага резултираће сном о пригушеној свирци која као да потиче из подрума и подсећа на флауту.

Занимљивим се чини симболика појављивања (мелодије) фруле на ониричком нивоу *Новог Јерусалима*. Најпре се Кир Ангелос из сна присећа „свирке неке фруле” (Пекић 2021: 45), потом свирку сања и Џон Блексмит. Ониричка матрица објаве свирке, наставља се и у хроници *Човек који је јео смрт, 1793*. Жан Луис Попје сања: „Однекуд [...] чу танак, мелодиозан звук фруле. Песма је била весела, па и дрска” (Пекић 2021: 113). У наредном сну, Попје чује фрулу невидљивог свирача чија је свирка повезана са сликом гиљотине у облику металног вретена, чиме су две лексичко-семантичке јединице директно доведене у везу.

Дакле, да је онирички слој *Новог Јерусалима* запоседнут моћима речи фрула (свирала), јасно је на основу приповедачеве најаве Свирача у хроници *Отисак срца на зиду, 1649*: „Од сна сам сазнао како и где да нађем Грант-честерског младића, свирача из Златних времена, и унапредим своје свирање. Јер и њега сам у сну видео. И тамо је, под земљом, на Сабату, флауту свирао” (Пекић 2021: 94). Дакле, од 1333. године, прича о музици *свирале* надовезује се на причу о Свирачу и несталом фрулашу из 1649. године. У хроници из 1987. године, где је реч о сусрету приповедача и пријатеља-песника, долази до варијације: песник се поезијом „бавио с озбиљношћу древног мага” (Пекић 2021: 139). Након анонимног писма са речима своје давне песме⁵, пријатељ-песник верује како је писац писма Пан, свирач из Златних времена, и да има фрулу из песме. И у овој хроници упечатљив је онирички тренутак: пријатељ-песник усниће сан како кроз туђу машту пролази као Пан са магијском фрулом (уп. Пекић 2021: 148). Када пријатељ-песник убије младића верујући како је он Пан са фрулом, приповедач у стану, осим тела, не затиче ни фрулу нити пријатеља, већ само *вретено*. Приповедач хронику завршава речима: „Много времена немам. Иза затвореног прозора и спуштене завесе јесењи ветар малаксава и сетна песма Свирача из Златних времена јасно се чује” (Пекић 2021: 177) – музика фруле је, дакле и даље *ту*.

У хроници *Луче Новог Јерусалима, 2999*⁶, истраживач крај костура проналази личне ствари ритуалне вредности:

„Поред костура човека, пацова и кртице [...] нашао сам само један предмет. То је била дрвена, обла палица, дебљине два, дужине двадесет пет сантиметара, с осам

⁵ „Вратићу се као рефрен што се враћа,
У машту твоју довршену бедом,
У снове твоје облик, биће редом,
Моја ће сенка као Пан с фрулом да корача!” (Пекић 2021: 147)

⁶ У хроници је извршена семантичка реконструкција записа ПОСЛАЋЕ СЕ У ПОДРУМ НА ЧЕТРНАЕСТ ДАНА, где се у први план истиче реч подрум која контекстуално упућује на подрум виле, несталог свирача, фрулу и Пана.

рупа. Личила је на дечју свиралу од зове или на врло примитивну фрулу. По томе би морала бити нека врста музичког инструмента, сличној концертној флаути која се свира с врха, не са стране.” (Пекић 2021: 209)

Пронађени предмет јесте свирала што у последњој фусноти (везаној за последњу реч(еницу) романа *Нови Јерусалим*), истраживач саопштава: „Очистио сам свиралу нађену крај костура човека, пацова и кртице. Измамио сам из ње и праве звуке. То још није песма, поготову магијска која се из ње некада чула. Ипак сам поносан. С овим радом осећам се као Свирач из Златних времена који је изашао из бајке да људе у њу том песмом поведе” (Пекић 2021: 222). Интратекстуална јединица фрула (свирала), са својим трансформацијама осликаним у сетној мелодији, музици и Пану, циклично заокружује *Нови Јерусалим* распростирући се кроз све наративне слојеве.

2.2. Лексичко-семантичка јединица *вретено*

У хроници о ловцу на вештице, Џону Блексмиту дознајемо како је пријатељица његове мајке *преља* Ребека Винслов. Разоткривши је као вештицу, спаљују јој кућу, док на згаришту једини преживели предмет недирнут ватром остаје вретено. Вретену неће нико прићи због веровања, како Џон каже, да је вретено „једно од најгрознијих демонских алатки. На његовом се точку расплетени божји конци наше судбине поново уплићу вољом вештице која га окреће” (Пекић 2021: 64). Символика вретена упечатљива је, будући да оно разоткрива и Џонову мајку као вештицу.

Са друге стране, у хроници *Човек који је јео смрт, 1793*, прва пресуда коју Попје обедује јесте пресуда сиромашне *преље*, Жермејн Чутер „која је пред родољубивим сведоцима изјавила да јој у животу највише недостаје *le roi*, краљ. На суду се бранила тврдњом да је казала *le route*, вретено. Суд је стао на становиште да је једној прељи краљ потребнији од вретена и осудио је на смрт” (Пекић 2021: 112).

Осим фрулом, онирички слој *Новог Јерусалима* запоседнут је и моћима вретена: Џон снови жену која седи за вретеном и преде „нешто што се као вуна растезало али вуни није личило, пре људским цревима” (Пекић 2021: 88). Вретено снови и Попје, само што је симболика вретена у његовом случају скопчана са изгледом гиљотине: Попје сања прељу чију је пресуду појео и гиљотину у облику „големог гвозденог вретена” (Пекић 2021: 112). Желећи да види гиљотину-вретено, одлази на трг: „Гиљотину не види. Покривена је црном драперијом као споменик који ће се тек открити. Наслућује да има оштар, готски облик, и да се позади продужује у даску, уз коју везују тело. Није се од вретена много разликовала. Не осети разочарење што је није видео” (Пекић 2021: 130).

Разоткривање Попјеа и осуђивање на погубљење симболично стапа све три лексичко-семантичке јединице – црнило⁷, фрулу и вретено:

⁷ Реч је о Попјеу као господину у црном и модром жакету, што одговара представи Црног господина, в. доле.

„Jean-Louis Porrier ništa nije zapazio. У *модром* жакету, под уредном, плавом власуљом, послушкивао је *свирку* далеке *фруле* и кратковидим очима, кроз округле наочаре, посматрао како му се с *Place de la Revolution* приближава *гиљотина*.

Био је у праву.

Личила је на *вретено*. [итал. А. Ч.]” (Пекић 2021: 136)

Варирање мотива-речи-симбола вретено настављено је и у хроници из 1987, где је незграпно вретено оковано потамнелим месингом (уп. Пекић 2021: 146) део ентеријера стана приповедачаевог пријатеља-песника. Након убиства младића, потенцијалног Пана, преживљава једино „вретено чији се точак још једном окренуо пре него што ће се зауставити” (Пекић 2021: 172).

Што се хронике *Луче Новог Јерусалима, 2999* тиче, симболичном се чини одредница речи ПАРАША у глосару, која асоцира на вретено, али и на гиљотину: „Култни појам представљен црним, металним, цилиндричним предметом. По свој прилици Врховно божанство, Бог Новог Јерусалима” (Пекић 2021: 194). Нешто касније, истраживач говори о појму „очигледно култног карактера” – реч је о металном предмету шупљег цилиндричног облика који је стајао у свакој просторији Новог Јерусалима (уп. Пекић 2021: 220, 221).

2.3. Лексичко-семантичка јединица *црн(ило)*

Прича о *црној* грозници, односно куги отвара *Нови Јерусалим*. У складу са разорношћу куге, *црнило* симболизује оно страшно и ужасавајуће. Међутим, ужасавајуће деловање црила, прошириће се на домен свих хроника. Стога, важно је истакнути како се црнило као литерарна репрезентација углавном јавља у виду појаве *Црног* господина изузев у последње две хронике где боја *црила* доминира као боја ентеријера⁸ или предмета.

У уводној хроници, појава *Црног* господина симболизује деструктивност и смрт: извесни морепловац (за време космолошке апокалипсе⁹, 1345. године) оболева, те услед грознице и болести „[у] бунилу помињаше странца који га је унајмио и био црн. Но, да ли је човек црн или му је црна била само одећа, није се сазнало” (Пекић 2021: 14). Морепловац умире пре него што изриче име *црног* човека¹⁰. Четири године касније, 1349. године, у посету резбару Кир Ангелосу, у име господара и наручиоца столице, у два наврата долази господин, „прав, танак, у црно одевен”, „црни поклизар” (Пекић 2021: 19). *Црног* господина резбар уводи у радионицу испуњену *црнилом* како би се уверио у рад на столици од храстовог¹¹ пања.

⁸ Приповедач и пријатељ-песник бораве у стану испуњеним тамом и пренатрпаним црним намештајем.

⁹ Сусрет Сатурна и Јупитера донео је смрт, а сусрет Марса и Јупитера пошаст (уп. Пекић 2021: 14).

¹⁰ Име *Црног* господина (*Црних* господина) у хроникама *Новог Јерусалима* остаје непознато (осим фиктивних имена: наручилац столице, Црни поклизар, Неподмитљиви, Мастер Вокер, итд.).

¹¹ Према веровању, за неке се храстове веровало да су сеновити, односно да се нису смели посећи јер онај који то учини, могао би умрети одмах или би дуго и тешко боловао и најзад умро (уп.

Представа *Црног* господина као потенцијалног демона или ђавола, алузивно је наговештена Пекићевим учесталим коришћењем мотива *црнила*, али и сугестивним упућивањем на присуство „другог” света:

„Једног од посетилаца добро је познавао. Другог виде само једном, кад пре две године посао уговорише. Био је обучен у црну супатридску одећу, без украса или везова, ичег непотребног. Црнина је истицала уморно лице неодређених година. Месечина је на њему лежала као танка, садрена образина. *Antropos apo alo kozmo*, мислио је Кир Ангелос, човек из другог света!” (Пекић 2021: 29)

Човек из другог света, „црни господин” (Пекић 2021: 30), личио је на хладног, уморног и тужног мртвака коме бакље, језиво, не греју лице, већ се ужарена светлост одбија од њега, попут одсејаја на равном огледалу. Лексичко-семантичка јединица црнило ће, попут фруле и вретена, запосести и онирички слој: седећи у храстовој столици, Кир Ангелос снови лажну столицу у којој седи *Црни* господин, поворку и *црну* мачку. Пробудивши се на столици, присећа се „свирке неке фруле, па сна” (Пекић 2021: 45), након чега ће уследити посета *Црног* господина.

И у хроници из 1649. настављена је трансформација црнила – оно се прелива на конкретну особу. Код јунака хронике, Џона Блексмита (John Blacksmith), упечатљив је симболичан придев у презимену – *црни*¹². У посету Блексмиту доћи ће Мастер (Самјуел) Џонстон, „сув господин, сав у црном” (Пекић 2021: 65), док након епизоде са несталим фрулашем, Блексмита долази да види још један *Црни* господин, Мастер Хенри Вокеру.

У хроници *Човек који је јео смрт, 1793*, неочекивани долазак Неподмитљивог, који је био „огрнут црном пелерином, са црним шеширом широког обода” (Пекић 2021: 109), навешће Попјеа, писара судских пресуда, да у страху и брзини узме пресуду, њоме завије ручак и однесе је кући. Након дуге традиције обедовања пресуда, и сам Попје доживљава својеврсну метаморфозу – постаје господин у *црном*: „неугледан писарчић, у црном похабаном жакету” (Пекић 2021: 114); „Сви у кошуљама, осим грађанина Попјеа. Он је у црном жакету” (Пекић 2021: 115). Гутањем нових, *црним* мастилом исписаних пресуда, Попје као личност почиње да се мења¹³ – црни капут мења за модри (што асоцира на тамно и црно), мења наочаре и своје погрбљено држање. Након откривања, Попје скончава као *Црни* господин, уз ослушкивање *свирке* далеке *фруле* и посматрање гиљотине-вретена – тог *црног*, металног цилиндричног

Кулишић 1970: 308). Отуд је могуће симболично посматрати смрт резбара и као последицу сечења и додира са храстовином.

¹² Будући да обе речи, и Blacksmith и smith у преводу са енглеског значе ковач, рашчлањавањем презимена на black + smith добија се синтагма *Црни* ковач. Тиме може бити покренута симболика Џона Блексмита као централног ђавола Новог Јерусалима, будући да су ђаволи оснивачи ковачког посла (уп. Кулишић 1970: 129).

¹³ Приповедач истиче Попјеову промену у *Црног* господина: „Није ли од смешног провинцијалца из Арраса постао Робеспјер? [...] Не личи ли тај Попијер с модрим жакетом, плавом периком, округлим наочарима и крутим неприступачним држањем све више на Неподмитљивог? Да, доврага, заиста личи!” (Пекић 2021: 126).

предмета, како је речено у *Лучи Новог Јерусалима, 2999*, а који је Врховно божанство, Бог Новог Јерусалима (уп. Пекић 2021: 194), односно онај који *преде* судбине, а истовремено их прождире.

3. Анализа симболичке и семантичке моћи речи фрула, вретено и црн(ило)

На основу показаног интратекстуалног дијалога у *Новом Јерусалиму*, мера је дати синтезу вишезначаја одабраних речи и указати на њихову моћ деконструкцијом симболике. Проговором о симболици и упуштањем у лавиринт зачараних значења, биће остварен увид у симболичко-семантичку моћ речи. Тиме ће бити указано на смислоне диференцијације које се, посматрано на нивоу дискурса, синхронијско-дијахронијски прожимају, усложњавају и ресемантизују.

Интерпретацији *Новог Јерусалима* у кључу деконструкције орфејског, фаустовског и библијског мита (уп. Новак-Бајцар 2009: 215) свакако доприноси полисемија одабраних интратекстова, но предложена анализа вршена је изван митолошких подлога. Дакле, симболика и семантика почива искључиво и само на моћи речи као таквих, што захтева преиспитивање мреже односа којом су интратекстови фрула (свирала), вретено и црн(ило) повезани на (мета)физичком, (и)реалном, симболичко-семантичком и, коначно, наративном нивоу.

3.1. Моћ речи фрула (свирала) и вретено

Звучни мотив (свирала) и визуелни мотив (вретено) наративно мењају конкретне реализације, али на нивоу асоцијација, мотиви остају стално присутни (уп. Татаренко 2013: 82). Претходним сецирањем наратива *Новог Јерусалима* издвојене су наративне варијације интратекстова којима предстоји симболичко-семантичка анализа.

3.1.1. О (Пановој) фрули, уз осврт на свиралу и Библију

Приповедач напореда користи речи фрула, свирала, флаута у својству наративне најаве музике. Чин изједначавања ова три инструмента оправдан је: поистовећивање фруле и флауте са свиралом начињено је зато што фрула спада у дувачке, тј. у аерофоне народне инструменте код којих звук настаје треперењем ваздушног стуба у цевима, те се овакви инструменти у народу називају и свирале¹⁴. Фрула у свест призива најпре грчку митологију, односно Панову фрулу, коју је, према предању, изумео Пан¹⁵, грчки бог шуме, ловаца и пастира. Пан и фрула појављују се у мотоу хронике *Свирач из Златних времена, 1987*,

¹⁴ Уп. *Појмовник српске културе*, одредница *Фрула*, преузето са: <http://www.pojmovnik.etnoinstitut.co.rs/f/frula.php> 10.04.2022.

¹⁵ О понављању топоса Пана у Пекићевим делима, в. <https://casopiskult.com/kompleksnost-ideja-poetskog-i-stvaralackog-u-delu-novi-jerusalim/> 10.04.2022.

те се у контексту наратива *Новог Јерусалима*, потез поистовећивања музике, фруле као магијског звиждука (уп. Cirlot 2001: 239) и бога Пана са Свирачем, чини привидно оправданим¹⁶. Уз то, космолошкој „хармонији” Пекићевог дела због складног односа између пет прича, пет елемената уз симболику броја пет (в. Теодоровић 2020: 60), свакако доприноси и симболика Панове фруле као универзалне хармоније у природи (уп. Купер 2004: 42).

И поред митолошке подлоге, засебна симболика речи фрула чини се довољно сложенем. Фрула је у прошлости уз друге инструменте служила за комуникацију са вишим силама. Развитком човека и његових потреба, инструменти постају искључиво музичке справе¹⁷. Сматрало се како је свиралу створио Бог, а ђаво гајде (уп. Кулишић 1970: 129), а да је звук фруле небеска музика, глас анђела (уп. Шевалије 2004: 222). У Библији се свирала јавља као инструмент пророка: „И кад уђеш у град, среће те гомила пророка слазећи с горе. А пред њима псалтири и бубњеви и свирале и гусле, и они ће пророковати. И сићи ће на те дух Господњи, те ћеш пророковати с њима, и постаћеш други човек” (1 Самуило 10: 5–6) и њена симболика упућује на радост: „Певаћете као ноћу уочи празника, и веселићете се од срца као онај који иде са свиралом на гору Господњу, стени Израилевој” (Исаија 30: 29). У контексту хроника, звук фруле симболизује наговештај смрти и позив у смрт (уп. Ахметагић 2019: 10), док ће у корелацији са црнилом (*Црни господин*), фрула (свирала) симболизовати демонску музику.

3.1.2. Вретено

У *Новом Јерусалиму*, асоцијативне варијације вретена крећу се од демонолошких и магијских до симболичких виђења вретена као гиљотине (уз новојерусалимску одредницу ПАРАША). Посебно се за наговештај страдања и (насилне, трагичне) смрти везује изглед вретена – реални и метафорички. Дакле, симболичко-семантичка моћ речи вретено¹⁸ јавља се и у дословном и у пренесеном смислу – и као реални предмет и као (мета)физичка асоцијативна варијација (вретено-гиљотина, вретено као испредање времена, судбине, смрти и приче). Виђењу вретена као демонске алатке доприноси традиционална¹⁹ симболика: „Његово окретање и упредање влакана дало је повода веровању да се аналогно томе могу окретати и упредати зли духови, бића и болести и на тај начин прогонити или се с вретена преносити на људе” (Кулишић 1970: 96).

¹⁶ О идентитету Свирача, в. доле.

¹⁷ В. фусноту 13.

¹⁸ Важно је истаћи космолошку симболику вретена које указује на „неку врсту аутоматизма у планетарном систему: на закон вечитог повратка” (Шевалије, Гербран 2004: 1068). По облику, вретено је мандорла и тако добија симболику два укрштања круга који означавају небо и земљу, односно жртву која обнавља стварајућу снагу универзума (уп. Cirlot 2001: 305).

¹⁹ Конкретно, по српском предању, вретено је коришћено као средство за препознавање нечистих сила и као заштитник. Довољно је окренути вретено наопако да би се открили ђаволи (уп. Толстој, Раденковић 2001: 103).

Тако ће са преље Ребеке зле силе и вретено прећи на мајку Цона Блексмита, а потом и на њега самог. Вретеном као симболом судбине (уп. Шевалије 2004: 972) остају запечаћене судбине ликова.

У вези са вретеном и алузијом на три Парке које кроје неумитности судбине немилосрдно плетући и расплићући време и живот, сагласни су речници симбола (уп. Шевалије 2004: 1068, Бидерман 2018: 285): оно симболизује смрт. Продирући на све нивое готске хронике, моћ мотива-речи-симбола вретено симболизује не само хронолошко испредање времена и ткање судбина, већ и испредање смрти као такве. Веза вретена са испредањем нити упућује и на симболику Аријаднине нити која, повезана са средиштем лавиринта, води из света таме у свет светлости (уп. Шевалије 2004: 608). Пронађене Пекићеве нити – одабране три речи – *Нови Јерусалим* разоткривају у новом светлу. Готска хроника постаје наративни лавиринт у коме се трагање за нитима најпре претворило у трагање за лексичко-семантичким јединицама, потом у испитивање њихових наративних уобличења, уз финално истицање интерпретација које симболичко-семантичка моћ речи призива и активира.

3.2. Моћ речи црн(ило)

У начелу, црно представља боју са симболичком вредношћу апсолутног (уп. Бидерман 2018: 52), која се, као негација свих боја, „повезује са исконским тамама, са првобитним неиздиференцираним стањем” (Шевалије 2004: 108). Дакле, црнило као боја представља таму почетака која у свим религијама претходи стварању, оно је боја праматерије, исконског хаоса и смрти, чиме опозиционо контрастира светлости као таквој. Стога, појава црнила може бити тумачена као најавна хаоса, ништавила, мрака, ноћне тама, зла, тескобе и коначно смрти (уп. Шевалије 2004: 111). Исто тако, посредством црнила, односно црне боје, остварена је „веза између Црног човека и Црне смрти, да би се у наредним причама појављивао наизглед случајно, попут сенке, као злослутни весник Смрти”²⁰.

Али не само то. У *Новом Јерусалиму*, црнило се транспонује и временски и просторно кроз симболичко-семантичке варијације. Понављање и варирање овог мотива-речи-симбола, разлистава контекстуална тумачења црнила која се крећу од алузије на доњу страну света, подземну сферичност и хтонски свет (уп. Шевалије 2004: 109) до директне симболичке повезаности црнила са ђаволом, будући да је Сотона Кнез таме (уп. Шевалије 2004: 111). Отуд црна боја може симболизовати ђаволје манифестације и уобличења јер је ђаво заправо „демон загробног или тамног света, а све што је у том свету црно је, па је и он црн” (Кулишић 1970: 128), те господа у *црном* могу симболизовати отелотворења Нечастивог. Апропо поменутог, трансформације црнила могу бити повезане и са демонолошким јер су демонски ликови управо црне боје (уп. Толстој,

²⁰ Ана Секулић, Комплексност идеја поетског и стваралачког у делу Нови Јерусалим (2019) преузето са: <https://casopiskult.com/kompleksnost-ideja-poetskog-i-stvaralackog-u-delu-novi-jerusalim/10.04.2022>.

Раденковић 2001: 44). Отуд *Црна* господа из *Новог Јерусалима* симболично наликују не само Нечастивом, већ и демонима као таквим јер су они „посредници између бесмртних богова и живих, али смртних људи” (Шевалије 2004: 149). Демонска манипулативна природа која онеспокојава жртве и управља њиховим поступцима (нпр. Кир Ангелос), чини да демонска интервенција буде дискретна, ненаметљива, али погубна (нпр. убиство младића и ишчезавање пријатеља-песника). Међутим, ако су и „[д]емони света мртвих [...] црни” (Кулишић 1970: 48), отуд је могуће преиспитати *Црну* господу као јахаче Апокалипсе који своје жртве неминовно одводе смрти и пропасти, или их пак метаморфозирају у слуге таме (уп. Новак-Бајцар 2009: 213) (нпр. Попје постаје *Црни* господин). Тиме се домен анализе ликова *Новог Јерусалима* може проширити не само на демонолошке аспекте, већ и на трагање за апокалиптичним матрицама унутар сваке хронике, с тим што се у последњој хроници, *Луче Новог Јерусалима, 2999*, (пост)апокалиптично²¹ не најављује појавом *црног* господина, већ прежитком једне ископине – свирале. Симболичко-семантичка моћ речи *свирала* активира свиралу као вид демонске музике која новојерусалимским преживљавањем постаје весник и начелно устројство новог, постегзистенцијалног света – света који следи након новојерусалимске 2999. године.

3.2.1. Црн(ило), нови живот и васкрсење

Увидом у разгранату симболику речи црн(ило), јавља се идеја о занимливој корелацији црнила „са обећањем новог живота” (Шевалије 2004: 112). Идеја потиче од значења речи *црно* према ком оно представља плодну земљу која прима семе, земљу која је пребивалиште мртвих и која припрема њихово ускрснуће (уп. Шевалије 2004: 111). На ово становиште, надовезује се симболика *црног* у *Речнику симбола* О’Конела и Ерија (2007: 115), који истичу како је у Старом Египту црна боја била боја васкрсења и вечног живота зато што се сматрало да нови живот долази из таме. Погодним се чини конотативно тумачење *црне* господе као васкрсавајућих: *црна* господа преживљава из хронике у хронику упркос временско-просторним измештањима. Дакле, ускрснуће *црне* господе може симболизовати и ускрснуће Нечастивог и зла као таквог, будући да смо указали на блискост црнила са ђавољим репрезентацијама. У прилог реченом, симболичним се чини и тумачење првопојављујућег *Црног* господина, наручиоца столице, из хронике из 1347. као *Црног* Нечастивог који у готској хроници изнова васкрсава кроз различита телесна уобличења (бројна црна господа).

3.2.2. Демонска музика Нечастивог – идеја о постновојерусалимском свету

Упркос изостанку црнила у последњој хроници, могућа је следећа метафоричка корелација: фрула (свирала) може симболизовати демонску музику, будући да кореспондира са црнилом (демона) као таквим

²¹ О (пост)апокалиптичном у *Новом Јерусалиму*, видети Теодоровић 2020: 51.

(фрула+музика+црн(ило)=демон(ска)-музика). Метафоричка замена црнила у хроници *Луче Новог Јерусалима, 2999* била би свирала као демонска музика²². Веровање да зло постоји у музици преовлађује у многим културама. У средњем веку постојало је веровање у злонамерност одређених инструмената алегоријског значаја, чији су звуци били примамљиви или узнемирујући. Реч је о звуцима фруле, гајди и гусала (уп. Seigneuret 1988: 350). Дакле, „свирале су се (поред гусала) сматрале средством „ђаволске обмане“²³, што захтева преиспитивање не само демонског у симболици музике фруле (свирале), већ и преиспитивање идентитета Свирача поводом чега је критика углавном сагласна: Орфеј је Свирач који води човечанство кроз лавиринт (уп. Новак-Бајцар 2009: 215), Пан је Свирач готско-митске функције (уп. Татаренко 2013: 92), бесмртни бог Пан са фрулом је Свирач (уп. Ахметагић 2019: 11). Међутим, занимљивим се чини Бидерманово (2018: 84) запажање у вези са карактеристикама ђавола: поред носа у облику кљуна орлушине, шиљатих животињских ушију, крила и зуба, ђаволу се придодају и телесне особине јарца „рогови, јареће ноге, јарећи реп, због чега ова симболичка слика *подсећа на грчког бога природе Пана* [итал. А. Ч]” (Бидерман 2018: 84). Дакле, ђаво – Нечастиви – подсећа на Пана, те ова „случајност” неоспорно у наратив призива и Нечастивог као Свирача демонске музике. Овој хипотези доприноси и следећи цитат: „Нисам видео бесмртног Пана како кроз људске снове пролази [...] видео сам биће без лика у црном огртачу како у амбис одводи наше омађијане животе. Неку врсту Трачког коњаника на ногама” (Пекић 2021: 159).

Према питагорејцима, музика, космологија и душа повезане су: музика је вибрација која својом хармонијом опонаша кретање душе. Музиком, душа се из хармоничних орбита препушта путевима који су ирационални, резултирајући злим, порочним или ментално ненормалним понашањем (уп. Seigneuret 1988: 347). Повезивањем дејства демонске музике са ликовима који ту музику чују, постаје објашњиво ирационално понашање ликова: музика у сну Кир Ангелоса и халуцинације, музика и вештац Џон Блексмит, музика и једење пресуда, музика и убиство младића. Са друге стране, у Новом Јерусалиму, који би требало да буде „коначни преображај света, поново задобијени рај” (Купер 2004: 113), оно апсолутно ново које надилази сваку традицију (уп. Шевалије 2004: 326), контрадикторно, преживљава свирала (као демонска музика) и кости (човека, пацова²⁴ и кртице). Кости као симболи смрти и симболи веровања у будуће васкрсење (уп. Бидерман 2018: 169), заправо су „[у] алхемији симбол црног, труљења, распадања, боја и операција које уводе у трансмутацију. [Кост] представља [...] вешника и средство новог облика живота” (Шевалије 2004: 405). У Новом Јерусалиму, *новом свету*, ентитети који настављају да бивствују, дискретно упућују на будућу постновојерусалимску трансмутацију која је потенцијални *нови облик*

²² В. поглавља *Demonic Music; Demonic Musician and the Soulbird*, у (Seigneuret 1988: 346–363).

²³ В. фусноту 13.

²⁴ Негативна симболика пацова упућује на везу са ђаволом и његовим демонским помагачима (уп. Бидерман 2018: 278).

живота. Другим речима, ако је свирала симболично посматрана као демонска музика, тај прежитак у (пост)апокалиптичном Новом Јерусалиму метафорички симболизује не само објаву несавладивости зла и победу Нечастивог, већ наговештава и његово поновно рађање, својеврсно васкрснуће, што отвара једну од многобројних есхатолошких интерпретација (краја) Пекићевог *Новог Јерусалима*. О чему је реч? Наиме, фрула (свирала), измичући током целе готске хронике и самообјављујући се једино на ониричком нивоу, коначно бива пронађена и физички описана вековима касније – 2999. године. Проналазак дрвене, обле фруле од двадесет и пет центиметара, са осам рупа, која се свира с врха (уп. Пекић 2021: 209), резултираће свирком²⁵: „Измамио сам из ње и праве звуке. То још није песма, поготову магијска која се из ње некада чула” (Пекић 2021: 222). Поред реактивирања демонске музике, симболичном се чини физиономија фруле која је инструмент направљен од шупљег дрвета – оног дрвета које, алхемичарским језиком према Шевалијеу (2004: 183), симболизује ново рађање. Чин истраживачеве свирке и понављање музике из свирале на крају Новог Јерусалима²⁶ наговештава не само потенцијалну активацију доњег света, већ и његово рађање, односно преношење²⁷ на овај свет јер „[к]ад се засвира у магичну свиралу, овда свака заигра, мртви устају из гроба; на њен звук скупљају се ђаволи, змајеви и демони уопште” (уп. Кулишић 1970: 279). (Пост)апокалиптичним реактивирањем демонског звука кроз шупљине фруле завршава се готска хроника, док се симболички и контекстуално (демонском) музиком наслућује и иницира ново рађање и(ли) рађање новог постновојерусалимског доба. Стога, ако Нови Јерусалим симболизује трансмутацију света (уп. Шевалије 2004: 326), није ли могуће довести у питање устројство света у четвртом миленијуму, света након новојерусалимске епохе, будући да трансмутација не води коначности, већ усложњавању? Надолазећи свет након 2999. године није описан, али на основу анализе, може бити наговештен – то је постпостапокалиптични свет-пандемонијум у коме Нечастиви, Свирач фруле, више није само *Црни* господин, већ је централни и доминантни стожер постновојерусалимског пандемонијума. Понуђена интерпретација краја света, а и уједно краја хронике *Нови Јерусалим*, изведена је управо на основу симболичко-семантичке моћи посматраних мотива-речи-симбола.

4. Закључак

Испитивање асоцијативне повезаности речи и значења у свету књижевног текста показало је да моћ садржана у симболичко-семантичким системима речи конституише наративну матрицу *Новог Јерусалима*, будући да се моти-

²⁵ Ово је једини тренутак где је особа која фрулу свира видљива.

²⁶ Тумачењу да свирка оваплоћује један (нови) демонски свет који ће владати четвртим миленијумом (након 2999. године), доприноси и прекид наратива. Након фусноте у којој истраживач говори о свирању свирале, а која је везана за последњу реч хронике, наратив престаје.

²⁷ Оживљавање мртвих и погубљених најчешће се, поред магијске гранчице, чаробног штапића, биља, воде и праха, врши и свиралом (уп. Кулишић 1970: 223).

ви-речи-симболи понављају, уз семантичко усложњавање, фигуративно трансформисање и мотивско надграђивање. Моћ речи фрула, вретено и црн(ило), са својим варијацијама, разуђује домен интерпретације, активира друштвено-културне кодове, твори сопствену магију дискурса и уметнички текст отвара иновативним читањима. Амбивалентном симболиком фруле (музике), вретена (гиљотине) и црнила (демона), успостављена је идеја о демонској музици, Нечастивом као Свирачу и (пост)апокалиптичном трансмутираном свету након Новог Јерусалима. Оперишући симболиком и семантиком друштвено-културних кодова, књижевна стварност *Новог Јерусалима* нуди изобиље значења која се никад међусобно не искључују, већ истовремено корелирају.

Литература

- Ахметагић, Ј. (2019). Параноидна исповест и воља за истином у Новом Јерусалиму Борислава Пекића. *Баштина*, св. 47, 3–14.
- Библија (2013). *Књига пророка Исаије*. Београд: Библијско друштво Србије.
- Библија (2013). *Прва књига Самуилова*. Београд: Библијско друштво Србије.
- Бидерман, Х. (2018). *Речник симбола*. Београд: Plato.
- Јуван, М. (2011). *Наука о књижевности у реконструкцији*. Београд: Службени гласник.
- Кулишић, Ш. (1970). *Српски митолошки речник*. Београд: Нолит.
- Купер, Ц. (2004). *Илустрована енциклопедија традиционалних симбола*. Београд: Нолит.
- Лотман, Ј. (1976). *Структура уметничког текста*. Београд: Нолит.
- Новак-Бајцар, С. (2009). *Готска хроника као енциклопедија смрти*. У П. Пијановић, А. Јерков (Ур.), *Поетика Борислава Пекића: преплитање жанрова* (стр. 211–221). Београд: Службени гласник.
- О’Конел, М., Ери, Р. (2007). *Илустрована енциклопедија знакова и симбола*. Београд: ЈРЈ.
- Палавестра, П. (1983). *Критичка књижевност: Алтернатива постмодернизма*. Београд: Вук Караџић.
- Пекић, Б. (2021). *Нови Јерусалим*. Београд: Лагуна.
- Појмовник српске културе*. Преузето са: <http://www.pojmovnik.etno-institut.co.rs/>
- Татаренко, А. (2013). *Поетика форме у прози српског постмодернизма*. Београд: Службени гласник.
- Теодоровић, Ј. (2020). Футуристичка фантазмагорија: „Луче Новог Јерусалима 2999”. у: *Литар*, год. 21, бр. 72, 47–63.
- Толстој, С., Раденковић Љ. (2004). *Словенска митологија, енциклопедијски речник*. Београд: Zepher book world.
- Секулић, А. (2019). *Комплексност идеја поетског и стваралачког у делу Нови Јерусалим*. Преузето са: <https://casopiskult.com/kompleksnost-ideja-poetskog-i-stvaralackog-u-delu-novi-jerusalim/>

Cirlot, J. (2001). *A Dictionary of Symbols*. London: Routledge.

Шевалије, Ж. (2004). *Речник симбола: митови, снови, обичаји, поступци, облици, ликови, боје, бројеви*. Нови Сад: Stylos.

Seigneuret, J. Ch. (1988): *Dictionary of Literary Themes and Motifs. Volume I A–J*. New York: Greenwood Press.

Фуко, М. (2007). *Поредак дискурса*. Лозница: Карпос.

Aleksandra Čebašek

DO “WORDS BREAK THE MAGIC”? THE SYMBOLIC AND SEMANTIC POWER OF THE WORDS FLUTE, SPINDLE AND BLACK(NESS) IN BORISLAV PEKIĆ’S *NEW JERUSALEM*

The main purpose of the paper is to examine the power of the words flute (played), spindle and black(ness) in the novel *New Jerusalem* (1988) by Borislav Pečić. Through five stories, the mentioned words in Pečić’s poetic discourse appear in different contexts - directly and indirectly. If, according to Foucault, a discourse is a culturally constructed representation of reality, the paper will explore the ways of culturally and symbolically constructing the narrative matrix of the *New Jerusalem* by pointing out the power of words that simultaneously create meanings and permeate the entire narrative. The semantic power of words will be interpreted based on several dictionaries of symbols (*Dictionary of Symbols* by J. Chevalier (2004), *Dictionary of Symbols* by H. Biderman (2018), *Dictionary of Symbols* by J. C. Cirlot (1990), etc.). The symbolic power of the mentioned words, with its variations, is transposed through the (mythical) past, present and future – that is, from 1347 to 2999. Based on the selection of these words and the observation of their discursive power, which first encompasses the meaning of the stories, and then the meaning of the *New Jerusalem* as a whole, we will try to point out Pečić’s symbolic manipulation of words that is complicating its semantics. In other words, by varying the mentioned words from story to story, changing their temporal and narrative context, the author manipulates them by assigning them symbolic meanings. Thus, their semantics – depending on the context – are different. The power with which the mentioned words permeate on the poetic discourse of *New Jerusalem* opens the reading to a symbolic, folklore and magical interpretation of Pečić’s text.

aleksandra.cebasek@filum.kg.ac.rs

ЛИЦЕ И НАЛИЧЈЕ МОЋИ: *VERA NOBILITAS* И ДУБРОВАЧКА ВЛАСТЕЛА У УМЕТНИЧКОЈ ВИЗИЈИ МАРИЈА КАБОГЕ¹

Сажетак: Полазећи од идеологије дубровачког владајућег staleжа изграђене на подлози историјских околности, мита о пореклу и политичког програма хуманизма и ренесансе, рад истражује проблематизацију идеологеме моћи и власти у сатиричној песми *Против дубровачког племства* (*Contro la nobiltà di Ragusa*) Марија Кабожића (Кабоге). Овај сатирични еп експлицитно сведочи о ангажованој стваралачкој свести којом аутор успева да уобличи фундаменталне појаве дубровачког градског живота, усмеравајући се на субверзију традиционалне слике моћног дубровачког племства 16. века. Успостављањем релације према тада актуелној друштвено-политичкој пракси и Кабожићевим личним сукобима са дубровачким властима, рад проучава Кабогину уметничку детронизацију властеле у светлу хуманистички засноване чврсте племићке етике, која фундира врховну структуру моћи у Дубровнику, пратећи све нивое первертирања класичног нобилитетског обрасца. Утемељени методологијом новоисторичарских теорија, књижевноисторијски и културолошки аспекти истраживања усмерени су на испитивање корелације текста и извантекстове стварности, дате из угла једног од најконтроверзнијих људи дубровачког културног и јавног живота. Завршна разматрања сагледавају Кабожићеву сатиричну слику племства у ширем корпусу ренесансне друштвене критике.

Кључне речи: дубровачко племство, Кабога, сатира, дубровачка књижевност, моћ, власт

1. Увод

Књижевни рад Марија (Марина) Кабожића (Кабоге) Кордице (1505–1582), једне од значајних личности културне, политичке и црквене историје Дубровника 16. века, најнепосредније рефлектује однос дубровачких ренесансних књижевних остварења према средини и актуелном историјском тренутку у којем се појављују. Обележивши централни и завршни део дубровачке ренесансе, Кабожићево дело и његов културни рад својим књижевно-историјским и уметничким аспектима употпуњују поглед на дубровачку књижевност тог периода, као и увид у културно-политичка струјања у дубровачком ренесансном друштву. Његов опус експлицитно сведочи о ангажованој стваралачкој свести којом аутор уобличава фундаменталне појаве дубровачког градског живота,

¹ Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-47/2023-01/ 200165).

пружајући нам грађу за аутентичну критичку реконструкцију слике дубровачког племства тога доба.

Критика ренесасног дубровачког друштва дата из књижевноуметничког становишта није нова – њоме су се, пре Кабоге, у својим делима бавили Мавро Ветрановић, Никола Наљешковић, Марин Држић и други. Досадашња критичка рецепција Кабогиног дела усмерава се, у првом реду, на истраживање његових сатиричних аспеката, проучаваних на подлози ширег корпуса дубровачке сагиричне књижевности и њеног општег, дидактичко-рефлексивног сегмента. Остала истраживања Кабогиног рада окренута су проучавању елемената његове друштвене критике компаративно сагледане у светлу кључних идејних и политичких претензија Марина Држића, истичући сличност њихове критичке методе и осуде упућене дубровачком владајућем систему.

Изван фокуса, међутим, остаје сагледавање Кабогине фикционалне репрезентације племићког сталежа у спрези са тада актуелном дубровачком стварношћу, односно проучавање двосмерног процеса међусобних размена и утицаја које Кабогино дело успоставља према историјској стварности и друштвеној структури тога доба. Тако схваћени, књижевни текстови Марија Кабоге фигурирају као аутентичан одраз тадашње извантекстовне стварности и друштвених прилика у Дубровнику 16. века, али и као конститутивни део битних историјско-политичких процеса, о којима сведочи њихова специфична уметничка егзистенција у културној пракси дубровачке ренесансне средине. Анализу књижевне слике дубровачког племства 16. века у песми *Против дубровачког племства (Contro la nobiltà di Ragusa)* сагледаћемо на подлози културних и политичких околности које прате њено објављивање и општих стваралачких тенденција писца. Први део истраживања окренут је кратком позиционирању аутора у шири књижевно-историјски контекст дубровачке културне средине 16. века и сумираном прегледу Кабожићевих професионалних кретања, културно-књижевног рада и месту које добија у дубровачким племићким круговима. Средишњи део студије успоставља релације Кабожићеве сатире са тада актуелном друштвено-политичком праксом и Кабожићевим личним сукобима са дубровачким властима, уз осврт на слику дубровачке властеле из угла хуманистички засноване племићке етике. Завршни део студије усмерен је на компаративна сагледавања Кабожићеве сатиричне слике племства у ширем корпусу ренесансне друштвене критике. Културолошки оријентисана анализа омогућиће преиспитивање различитих процеса транспозиције историјских и социјалних околности у уметнички свет и фикционално саздану слику дубровачког племства пласирану у Кабогином делу, као и демистификацију дубровачких властодржаца, које Кабога види као деградациони импулс ренесансне дубровачке стварности и живота.

2. Дубровачко племство 16. века и Марио Кабожић

Дубровачка идеологија владајуће сталежи изграђена је на подлози историјских околности, мита о племенитом пореклу и политичког програма хумани-

зма и ренесансе. Хуманистичка идеја о држави као кључном фактору у животу племића и племићки живот као узор грађанског живота фундирале су врховну структуру власти у Дубровнику. Дуготрајни процес стварања дубровачког нобилитета, чији се зачетак ослања на позни антички и рани средњовековни период, пратио је економско-социјални развој града и развој институционализованих облика власти (Vekarić, 2011: 321). У центру аристократске дискурзивне праксе стајала је дубровачка аутономија, мир утемељен делатношћу добрих политичких институција и посвећеним и оданим владањем племићке класе, која је својим пореклом и племенитим коренима, по тадашњем дубровачком схватању, била предодређена за владање. Централно место поменуте владајуће идеологије припадало је миту о оснивачкој функцији властеле (Čosić, Vekarić, 2005: 10), на чијем се фону темељила и мисао о дубровачкој слободи и независном поретку, што додатно поткрепује потоње процесе идентификације племства и државе. Врховна владајућа делатност дубровачког патрицијата, на тај начин, утиче на изградњу аутоктоне етатистичке идеологије поткрепљене идеалима хуманистичког и ренесансног културног и идејног репертоара (2005: 10).

Шеснаести век у Дубровнику обележен је декаденцијом племићког сталежа изазваном разним демографским факторима и природним непогодама. Мноштво политичких несугласица и отворених сукоба утиче на стабилност сталешког јединства, али га до средине 17. века, ипак, радикално не угрожава. Већ се у првој половини 16. века појављују ствараоци који својим делима изражавају критику и бунт изазван јазом између идеализоване традиционалне представе о племићким родовима и реалне слике живота дубровачких племића. Један од водећих стваралаца тог усмерења био је и Марио Кабожић Кабога², песник, падовански студент, касније и доктор теологије и права. Упркос контроверзном и бурном животу, Кабога као изврстан познавалац световног и црквеног права задобија велику пажњу дубровачке културне јавности, постаје први човек дубровачке цркве (Vogišić, 1988: 190), а 1535. од папе Павла III добија титулу архиђакона дубровачког каптала, и звање домаћег папиног капелана (Pantić, 1987: 10). Изворишни мотив Кабогиног незадовољства властима, међутим, био је неприхватање начина на који су га гледали и третирали – упркос учености и племенитом дубровачком пореклу, дубровачки врх га је због римских црквених власти гледао супарнички.

Прва Кабогина конфронтација са дубровачком влашћу почиње захтевом да се каноничима врате добра присвојена од стране утицајних племића. Према наводима историјских извора, због Кабогиног сукоба са једним племићем из Анконе и угледним дубровачким властелином, дубровачка власт осудила га је

² Марио Кабожић (Кабога) рођен је 1505. године у племићкој породици. Кабога још у раној младости ступа у црквене редове, поставши већ 1527. године каноник дубровачке Цркве. Дубровачка и италијанска јавност га памти као изузетно учену и способну, у јавности активну и контроверзну личност. Упркос бурном и динамичном јавном животу који је водио, Кабожић 1535. од папе Павла III добија титулу архиђакона дубровачког каптала, али и звања домаћег папиног капелана, апостолског протоногара и кнеза латеранске палате (Pantić, 1987: 10). Након завршених студија остаје још неко време у Италији, а у Дубровник се враћа 1541. године, када почињу његови сукоби са дубровачком управом, мотивисани неслагањем у вези са ингеренцијама световне и црквене власти (1987: 10).

1543. године на десетогодишњи прогон из Дубровника, што га поново одводи у Рим (Pantić, 1987: 10). Након помиловања, Кабога ће се у Дубровнику 1559. године поново сукобити са многим личностима световних и црквених кругова, због чега је био стално затваран и више пута прогнан са дубровачког тла. Због одлуке да при одласку у Рим за свог заменика именује младог каноника Шимуна Менчетића, Кабога улази у сукоб са тадашњим дубровачким надбискупом, Лодовиком Бекаделијем, након чега је кажњен новчаном казном и поново прогнан из Дубровника. Поводом овог сукоба, Кабога је написао расправу објављену 1575. године у књизи *Vicariatus Praecedentiae* (1987: 10).

Следеће Кабогино прогонство дошло је као резултат његовог непријатељства са италијанским проповедником Кристофором Амаронијем, због сукоба око права световних власти да суде црквеним лицима, што поново компликује односе са папом и дубровачком врхом. Оптужујући га за сатиричне чланке и анонимна писма усмерена против владајућих личности, Амарони упућује жалбу папи Гргуру XIII, који покреће истрагу о Кабогином животу и понашању током 1573. и 1574. године. У извештају папиног визитатора Сорманија, који броји скоро 2000 страна, Кабога се оптужује за нехришћанско и неприлично понашање, које М. Пантић сумира:

„ima u izveštaju i povoljnih i nepovoljnih mišljenja – da je rđav hrišćanin, bezmalo bezbožnik, da retko ide u crkvu, da nikad ne služi misu, da ne ispoveda i da u tome i druge sprečava, da širi bezverje i jeres, da je odan bludu i sodomi, da je dijabolična i skandalozna ličnost, alhemičar i čarobnjak, da je sklon tučama, da oružje nosi i u crkvu, da piše pogrdne satire i paskvile protiv vlade i dubrovačke gospode, protiv nadbiskupa i njegovog zamenika (1987: 11)“.

Кабога у Риму, ипак, успева да одбаци ове оптужбе, а дубровачки каптол га, након смрти тадашњег надбискупа, именује за његовог заменика. Кабогини напади због немеродавности лаичких власти да суде црквеним лицима нагнали су новог надбискупа, Винћенциа Портика, да га на подстицај дубровачке владе 1575. године затвори и у ланцима пошаље у Рим пред инквизицију, али га папа проглашава невиним. Након ослобођења, Кабога се више не враћа у Дубровник, а своје последње године живота проводи у Риму, све до смрти 1582. године (1987: 11).

Књижевни опус Марија Кабожића³ одраз је хуманистичког образовања

³ Кабогин књижевни рад жанровски је разноврстан, а писан је на дубровачком и италијанском језику. Неки текстови настали су и као средство одбране и борбе против непријатељских владајућих слојева, а претпоставља се да су многа Кабогина сатирична дела или уништена, или остала сакривена у архивима (Bogišić, 1988: 190–191). Сатиричне песме, теолошко-правне расправе, пасквиле, анонимна писма и остале текстове, Кабожић је писао под познатим псеудонимима (Il Confuso, Mario Confuso – како је именован као члан *Академије Збуњених* у Витербу) или оним претпостављенима (Isabella Cortese, Alessio Piemontese), док неки уопште нису познати и откривени, што онемогућава прецизно и тачно одређивање ауторства појединих дела која му се приписују. Његово ауторство поуздано је потврђено када је реч о правно-теолошкој књизи *Првенство вицаријата (Vicariatus praecedentiae)* из 1575, као и у двема песмама на дубровачком језику: већ поменута *Пјесан о динару* и пародија љубавне лирике *На расад страшило од гаћа постави*. Један од пригодних, похвалних сонета објављен у књизи *Dialogo sopra la sfera del mondo* Николе Наљешковића 1579, један у Моналдијевој књизи *Риме* 1599. (Fališevac, 2005, наведене информације доступне су на линку: <https://hbl.lzmk.hr/>

и ангажоване свести која је у најнеспосреднијој вези са средином и друштвеном структуром у којој настаје и према којој се критички односи. Иако невеликог обима, Кабогин књижевни рад примарно је обележен личном борбом за правду и исправност система власти који признаје аутономију свештеничког сталеза, скрећући пажњу на деструктивне видове понашања оних који у врху хијерархизованог дубровачког друштва злоупотребљавају владајућу функцију и деградирају његово морално устројство. Од сачуваних дела на италијанском језику позната су два сатирична сонета против Далмације, неколико пригодних сонета и песма *Против дубровачкога племства (Contro la nobiltà di Ragusa)* коју је први пут објавио Викентиј Васиљевич Макушев 1867, а Рафо Богишић објавио ју је у преводу 1988. године (Pantić, 1987: 11). Обузет друштвеном сфером ренесансне културне стварности у Дубровнику, Кабога оставља иза себе дела која по много чему праве својеврсни отклон од конвенционалне сатиричне и социјално ангажоване литературе тога доба, радикално сведочећи о вишеструком паду и девастацији племићке класе дубровачког 16. века. Кабогина сатирична детронизација дубровачке властеле обележена је веродостојношћу поткрепљеном личним животним и професионалним искуством које је инкорпорирао у своје текстове, а који остају његова најизразитија и најоштрија реакција на окружење, односно стварност којом је био незадовољан.

Аутентичност Кабогине визије узрокована је његовом припадношћу дубровачким црквеним и владајућим круговима, односно припадношћу класи на коју се тако оштро и критички обрушује. Овакво виђење дубровачке властеле вишеструко је значајно, будући да је дато из унутрашње перспективе, из унутрашњег погледа на управу и тадашњи владајући поредак, и из угла једног од битних људи дубровачког јавног живота. Вишедеценијска борба са црквеном и државном влашћу и тадашња рецепција његове друштвене критике сведоче и о уметничкој и културној егзистенцији оног дела дубровачке књижевности који у себе интегрише део грубе, али реалне фактографске грађе и има широк захват у стварност и социјално-политичка кретања дубровачке свакодневнице тога доба. Сагледавање Кабогиног дела у спрези са историјским околностима које прате његову појаву и целокупним Кабогиним друштвено-политичким ангажманом, доноси нове увиде о позиционирању ове гране књижевног стваралаштва у шири контекст дубровачке ренесансне средине.

clanak.aspx?id=9372; датум приступа: 10. 10. 2022). Сачуван је и Кабогин препев 109. псалма под називом *Ну, ти Боже прави, ки си сва доброта* (Plejić Роје, 2015, доступно на линку: <https://leksikon.muzej-marindrzic.eu/kabuzic-caboga-kordica-marin-mario/>; датум приступа: 10. 10. 2022). Имајући у виду Кабогино интересовање за природне науке, астрологију и алхемију, дубровачки биографи претпостављали су његово ауторство и када је реч о делима *I segreti della signora Isabella Cortese, ne quali si contengono cose minerali, arteficiose ed alchemiche e molte dell' arte profumatoria appartenenti a ogni gran signora, con bellissimi segreti aggiunti* (1574) и *Secreti del reverendo D. Alessio Piemontese* (1557), али је за друго дело накнадно утврђено да је аутор ипак Ђироламо Рушели. Поред чланства у италијанској *Академији Збуњених* у Витербу, познато је било и његово учешће у дубровачкој *Академији Сложних*, чији су му чланови посвећивали похвалнице у стиху: *Михо Моналдовић – Al signor Mario Caboga* (1599), *Дидак Пир – Ad Marinum Cabogam*, *Савко Бобаљевић* и други (1987: 11).

3. Наследно племство и „племство” духа – проблематизација мита о пореклу

Питање порекла, којим Кабожић започиње свој сатирични еп, једно је од најзначајнијих фактора за фундирање и учвршћивање идентитета Дубровника, изградњу политичког монопола дубровачког племства, али и за реализацију идеолошких претензија патрицијске класе. Како на темељу Блоковог концепта „демона порекла” објашњава Ловро Кунчевић, културна хегемонија дубровачког патрицијата у својој основи полази од специфичног епистемолошког и политичког значења порекла, односно целокупног односа према прошлости карактеристичног за средњовековну и ренесансну културу (Кунчевић, 2015: 23). Дубровачки владајући слојеви, како је познато, свој легитимитет добијају вишевековном митологемом о пореклу Дубровника и дубровачких племића, утемељеном делом реалним историјским чињеницама, делом конструисаним сликама и легендама које оснажују идеологију владајућег staleжа (Ćosić, Vekarić, 2005: 8–12). Слика о преношењу урбаног континуитета, којом повлашћени друштвени слојеви добијају античке генеаложке основе, везује се за епидаурско порекло одређених племићких породица, као и за легенду о оснивању Дубровника и колонизацији Рима, која је Дубровчанима обезбедила неопходне римске корене.⁴ Везујући своје порекло за римске осниваче града, дубровачки патрицијат потврђује свој антички континуитет и отвара могућност за реализацију визије по којој су словенски потомци они којима треба доделити врховни владајући ауторитет. Успостављени класни егалитаризам посведочен је и у самом именовању племићког staleжа *властелом*, везујући је за њено основно обележје и управљачку функцију – владање, а одређивали су јој и правну једнакост, наслеђе по мушкој линији, чланство у Великом већу и легализовану ендогамију (2005: 12). Друга битна одлика владајућег поретка била је веза државне идеологије са хришћанским култом, по којој је црквено устројство било потпуно подређено световној власти, што је представљало и кључну тачку Кабожићевог вишедеценијског политичког спора са дубровачком властелом.

Проблематизација мита о племству по наслеђу, као предуслову за племенитост духа и право владања државом, јесте једна од кључних идејних и семантичких теза Кабогиног сатиричног епа. Ова тема зачиње се већ у првој строфи, представљањем Кабожићеве домовине сликом суровог и пустог брда без плода, у које, потом, аналогно простору, ситуира примитиван, дивљачки народ, склон „злу свакому (...) да се пода”. Бесплодни и сиромашни крај на којем настаје Дубровник и његова околина условио је народ „недостојна рода”, у којем је, у Кабожићевој песничкој визији, клица свих штетних особина препознатих у тадашњој дубровачкој властели. Кабожићева негативна и мрачна слика првобитног дубровачког простора није нова; како је већ примећено у

⁴ Легенда о Павлимиру, римском претку властеле, коју је записао поп Дукљанин, важна, је јер повезала епидаурску, римску и словенску традицију, потврдивши двоструко порекло владајућег staleжа, односно, признајући племићки статус и словенским и романским родовима (Janeković Romer, 1999: 43).

критици (види Ђорђевић, 2004: 212), у сличном тону га приказује и његов савременик Никола Наљешковић у посвети дијалошког трактата *Dialogo sopra la sfera del mondo* из 1579. године.

У наредним строфама, Кабогина демистификација дубровачких властодржаца иде у смеру рушења основних премиса о животу и васпитању племићке класе, које дубровачко племство својим поступцима бестидно оповргава. Тако традиционална племићка одећа од свиле и крзна, коју аутор помиње у другој строфи, њима не служи само као средство диференцијације од осталих грађана, односно својеврсна идентификација и ознака повлашћеног друштвеног положаја, већ као спољни заклон иза којег се крије читав скуп недостојних особина и празнина духа, чије носиоце Кабога интерпретира оксиморонским називима „доктор-незналица”, „луде све мудраци”. У истој строфи потцртана је и њихова склоност ка површној хијерархизацији у погледу титула и претендовање на кнежеву позицију, које остаје неосновано и без вредносног покрића, будући да се ради о „стварним глупацима”, „дивљацима у племству”.

Племство по крви и рођењу Кабога обезвређује обрушујући се на патрилинеарни принцип – он омогућава недостојним племићима да настављају линију неморалног и живота коју њихови очеви почињу: „Gledaj svoga oca, njegove si peče / reći ću ti kakva krv ti žilam teče / (...) Senator je i on bio poput tebe / i svakoga trenutka krao je za sebe” (Bogišić, 1988: 198). На тај начин, родна племенитост на коју се позивају дубровачки властодршци обеснажена је њиховим незналачким и неморалним понашањем, које Кабога поставља насупрот правој племенитости – племенитости духа, садржаној у мудрости, знању и васпитању. Аргументација тезе о безвредности крвног племства добија свој завршни облик у последњој строфи песме, аналогичном са историјском причом о Цицерону и Катилини, којом Кабога експлицира став да „nauk od krvi više vtijedi svima”. Упркос Катилининој припадности једној од најуваженијих племићких римљанских породица, Сергијеваца, због завере у којој је учествовао са циљем рушења Римске Републике овај римски политичар добија вечни прекор за издајнички чин, за разлику од Цицерона, који, иако рођен као син сељака, остаје упамћен као један од најзначајнијих генија античког Рима. На темељу антитетичког односа између Римљана који „следе чин крепости и закон свете дисциплине” и припадника дубровачког племства, Кабожић поентира своју идеју коначном осудом дубровачких хвалисаваца недостојних власти и племићке титуле.

4. *Vera nobilitas* и дубровачка властела у Кабожићевој уметничкој визији

Дубина пада племићке класе, онако како је Кабожић види у својој сатири, најинтензивније се читава у доминантном антитетичком поступку усмереном ка свестраном и реалном приказу живота властеле у Дубровнику, који у свим својим аспектима представља инверзију традиционалне племићке аксиологије.

Водећа племићка позиција носила је и усвајање посебне парадигме васпитања и понашања саздане на темељу врхунске властеоске етике, која, у првом реду, подразумева посвећеност општем добру и усвајање идеалних грађанских врлина. Первертирање класичног нобилитетског обрасца у Кабожићевој песми води ка проблематизацији и деструкцији идеологеме моћи/власти, схваћене у кључу теоријских постулата Фредерика Џејмсона као систем концепција, уверења, мишљења или конструисаних друштвених представа (види Džejmson, 1984). Кабожићева сатира се из поменуте методолошке призме може читати и као друштвено-симболички гест који делује субверзивно, откривајући манипулативну моћ доминантног идеолошког дискурса у тадашњем дубровачком друштву. Детронизација дубровачког врха у Кабожићевој песми обухвата више различитих сфера друштвеног, приватног и политичког живота племића: од критике упућене неморалном и неуком делању и владању појединачних припадника владајућег staleжа, до оне која се колективно усредсређује на институционализоване органе власти.

Од почетних строфа песме, аутор се устремљује најпре на некомпетентност и неуконост дубровачких властодржаца за функцију која им се додељује, разоткривајући њихове праве способности и склоност ка лажном величању. Као свестрана и учена дубровачка личност, Кабога кроз призму интериоризованих хуманистичких идеала и културе приказује необразованост владајућег слоја: „O budalo jedna jedva poznaš slova / savjetnik se kažeš i plemićkog kova, / talijanski ne znaš, pred latinskim bleneš, / učenjak se praviš, a za čašću čezneš” (Bogišić, 1988: 198). Водећи се идејом о држави и општем добру као врховном идеалу појединца, хуманистичка култура се трагом античких узора окренула ка валоризацији свестраног општег образовања појединца, као и ка уздизању вредности знања активно примењеног у областима политичког и друштвеног живота. Из тако утемељене перспективе, Кабога разоткрива лажно величање дубровачких племића који се упоређују са Демостеном и представљају као стручњаци и мудраци, што је далеко од хуманистичких начела по којима се живот племства сматрао узором грађанског живота и подразумевао извршеност духа. Дубровачко племство се, како читамо из ове сатире, нимало не приближава ни оном идеалу који у својој филозофској доктрини образлаже један од најумнијих Дубровчана ренесансног периода, Никола Гучетић, по којем ће, на темељу јединства политике и етике „бољи увек рађати боље” (Gučetić, 2000: 104–141). Слика дубровачког племства Марија Кабожића је, напротив, опозит Гучетићевом филозофском оптимизму и државној теорији у којој брани част и врлину као истакнута обележја властеле.

Поступак иронијског карактерисања у виду антитетичког паралелизма, који, пишући о Кабожићевој сатири, запажа Бојан Ђорђевић, специфичан је по начину на који се пласирају ауторова запажања о одликама дубровачког патрицијата, а који, чини се, иде корак даље од свих дотадашњих критички усмерених дела таквог типа. Аутор се не зауставља, како Ђорђевић образлаже, на пуком скупу критичких запажања о одређеним друштвеним појавама у дубровачкој средини, већ критику упућује дочаравајући нам „живи лик” дубровачког пле-

мића ренесансног доба, претворивши га у „једно тело” са свим збиром негативних особина које Кабога приписује дубровачком патрицијату (Ђорђевић, 2004: 213). Отуда и јасан прелаз између дистинкције која се успоставља у другој и четвртој строфи песме на релацији (ја) аутор : племство (ви), на релацију аутор (ја) : племић (ти) у петој строфи, при чему је немогуће не запазити супериорност позиције са које писац иступа критикујући припаднике властеоског круга. Овакво виђење, међутим, не одговара у потпуности слици која је у стварности пласирана дубровачкој јавности, узимајући у обзир све оптужбе изречене на рачун Кабожићевог понашања, посебно оне које се износе у извештају папског визитатора Ђан Франческа Сорманија. Долазак Сорманија који је 1573. послат како би довео у ред дубровачку цркву, Марио Кабога и његова фракција дочекали су непријатељски, отежавајући му увид у функционисање дубровачке цркве. Његов извештај о Кабогиним поступцима и кретањима садржи оптужбе које су далеко од моралне супериорности са које Кабога приступа критици племића у свом делу, а обухватају јерес, содомију, конкубинат, саучесништво у крађи, неслужење литургије и поред каноничког позива, изазивање нереда, као и покушај убиства уз помоћ својих нећака (Vekarić, 2009: 10).

Оптужујући дубровачку олигархију за зеленаштво, неукост, безбожништво, крађу, нечасно опхођење према женама и убиства, Кабожић неоспорно дискредитује углед читаве племићке класе, али се чини необудљивом претпоставка изнета у критици (види Bogišić, 1988) да је Кабожић овом песмом несвесно осудио читав државни систем. Имајући у виду директне и конкретизоване оптужбе, али и форму и начин на који су изнете, песма не допушта такву врсту глобализације. Лик ренесансног дубровачког племића Кабога карактерише путем низа ироничних обрта, којима успева да представи властодршце у најгорем могућем светлу, истичући њихове мане у контрастној релацији према ономе што се очекује од највишег друштвеног сталежа: „Kazniti pravednoga, zločincu praštati / i krive i prave na volju puštati / slabe potiskivat, pomagat moćnomu / žalost dat siroti, radost bogatomu” (Bogišić, 1988: 199–200). Инверзивна логика вредности усвојена од стране дубровачких племића на тај начин допушта да се добрим и поштеним сматра оно „што ти пруди”, односно оно што им доноси корист, независно од било каквих моралних обзира, што у песми кореспондира са макијавелистичким принципима („to odavno uči Macchiaveli hudi”) и служи Кабожићу за негативну идентификацију са поступцима „худе” и „опаке” дубровачке елите.

5. Верски аспекти; подривање политичког и правног државног поретка

Имајући на уму Кабогине сукобе са дубровачким властима мотивисане њиховим мешањем у привилегије цркве, не чуди чињеница да је један део песме, и то онај најоштрије критички усмерен, посвећен управо тематици пле-

мићког односа према цркви и црквеним ингеренцијама у Дубровнику. Кабога је био на челу властееске фракције која се супротставила проширењу световне јурисдикције на цркву и црквене кругове, као и тридентској реформи. Његов конфликт се продубио након проповеди аугустинца Кристифора Амаронија из Сијене 1572/1573. године, кога Франо Гундулић упућује у Дубровник (Vekarić, 2009: 10). У својој проповеди, Амарони је сугерисао могућност да световне власти при суђењу свештеницима имају право да у сврхе кажњавања пролију и њихову крв. Овај догађај је, потом, иницирао Кабожићево писање увредљивог писма против проповедника. Као један од најугледнијих црквених достојанственика тада, Кабога је у девет тачака изнео свој став о превласти црквене над световном влашћу (Тадић, 1948: 253–254). Иако се у целој Кабогиној песми на подтекстуалном нивоу препознаје одраз његових личних размирица са владом, лични тон је најексплицитнији управо у оним сферама које се тичу верских питања и оптужби против безбожничког понашања појединих племића.

Најтеже увреде и оптужбе Кабога износи на рачун безверја властеле: замера им живот „против Бога” (четврта строфа), недостатак „обзира према небу” (седма строфа) и оскрвнуће „Божјег храма” (једанаеста строфа) уз упозорење да се морају плашити Божанскога суда (девета строфа). Најснажнију увреду Кабога задаје метонимијским поменом „Лутера и Калвинија” који „тргом шећу”: „I da bi se spaso od takvoga jada / siroti se čovjek kloni takva gada / glumi poštovanje i poklon ti čini, / dokle trgov šeću Luteri, Kalvini” (Bogišić, 1988: 198). Алудирање на сличност реформатора Мартина Лутера и дубровачког надбискупа Кризистома Калвина са дубровачким властодршцима који шире и допуштају јерес, имало је посебну тежину, поготово у светлу настојања дубровачке владе да одржи добре односе са папом и католичанством. Упркос бројним неслагањима и сукобима, влада је званично увек кажњавала све случајеве контаминирања католичанства и његових верских начела. Када је, конкретно, реч о протестантизму, познате су истраге које средином 16. века дубровачка влада покреће са циљем сузбијања јеретичких струја на територији Републике. Један од Кабожића, Јероним (Јеро) долази у сукоб са стонским бискупом Бонифацијем Дрколицом, а због отвореног заступања протестантских идеја, доживотно га затварају у стонску кулу (према Ђорђевић, 2016: 216). Кабогина борба за аутономију црквеног права, која се између редова чита и у овој песми, израз је његове опште борбе за самосталност црквене институције у Дубровнику тога доба, али и за лични статус, престиж и углед, урушаван од стране оних које је сматрао недостојним и неспособним.

Један део песме скреће пажњу на пристрасност и неисправност дубровачког судства, којим Кабожић настоји да изнесе оптужбе за незакоње и корупцију. Дубровачки државни и правни поредак комплетно је представљен антитетичним принципом супротстављања свему праведном и нормалном – судови суде и невинима, а криви се ослобађају ако имају новца; богати су привилеговани, а сиромашни тлачени. Самовоља судија посебно је истакнута у десетој строфи: „Krv i stvari sudiš, i za svaku tricu / za zlo i za dobro zoveš u Sudnicu” (Bogišić, 1988: 199), док се у једанаестој строфи окомљује на властелу због корупције

која резултује осиромашењем народа, јер се и као трговци показују невештима. Аутор дотиче и правни поредак, истичући злоупотребу закона којим властела оправдава сопствена недела. Карикатурално представљање сенатора који симулира грчке мудраце, а заправо је „животињског срца и језика злога” у неким књижевно-историјским изворима протумачено је и као алузија на једну реалну личност. За слику сенатора чији је отац у прошлости такође био сенатор, злобник „худи и опаки” који „за зло и за добро” зове у судницу, претпоставља се (Vekarić, 2009: 11) да приказује дипломату и правника Ивана Гундулића Гондулу (1507–1585), Бекаделијевог и папиног пријатеља, који је 1562. године хтео да (на име дуга од 91 дуката из 1548. године) Марину Држићу одузме део мајчиног наслеђа. Управо у време изгнанства Марија Кабожића, Марин Држић почиње своју уротничку епизоду у Фиренци са циљем рушења Гундулићевог клана, што ће, као што знамо, резултовати неуспехом. У критици постоје мишљења да је цела песма посвећена, заправо, овом дубровачком дипломати, али такви наводи остају само на нивоу претпоставке.

Само у одређеним сегментима епа сатирични фокус се помера са лика племића/племства на сам пук, који је, иако „добро позна” лажни сјај властеле, приморан да „глуми и крије” због сопственог опстанка. На моменте, Кабожић даје неку врсту негативне карактеризације грађанства спремног да „глуми поштовање” и да „поклон (...) чини”, али ће то остати у сенци наспрам немило срдног угњетавања и тортуре над пуком, на коју аутор жели да упозори већ у четвртој строфи: „јер племство је ваће и јадно и бједно; / тлачити све људе па лихвом паредно / заштијевај ко приход оно што не иде / и хвастат се онда затворен у зиде”, или у седмој: „Под изликот коју вјешто проналазиш / Једне осрамотиш, друге ногом гaziш”, односно четрнаестој: „жалост дат сироти, радост богатому – / често народ води у пропасти дане” (Bogišić, 1988: 199–200). У то доба, како је познато, дубровачка влада је спроводила сурова кажњавања оних грађана који су се сукобљавали са чиновницима послатим да скупљају новац и приводе људе, а оружани сукоби су се чак кажњавали великом новчаном свотом, или одсецањем руке (Ђорђевић, 2004: 215).

Има у овој песми и оних сатиричних делова који жестоким тоном и оптужбама попримају увредљиви тон и форму, али су донекле ублажени инкорпорирањем општих дидактичних поука које употпуњују критичко језгро ове друштвено-политичке сатире: „ићи мораš много, то ти желим рећи”, „плашити се мораš Воџанскога Суда: / не користи превећ његово смилjenje”, „Једино ти крeпост може помоћ сада / да разум ти бистри незнанје надвлада” (Bogišić, 1988: 198–199). Кључну тезу епа Кабожић комплетира последњом строфом у којој подсећа на јаз између племства на основу родовске компоненте и правог нобилитета који одражава ученост, племенитост, ширину духа и мудрост као предуслове за добијање племићког статуса, које, како је показао, дубровачки властодршци не поседују.

6. Кабожићева сатира и корпус ренесансне друштвене критике: Наљешковић – Ветрановић – Држић

Како је већ је поменуто, друштвена критика је, као један од жанрова дубровачке ренесансне књижевности, писана на овом подручју и пре појаве Кабогиних дела – за њу се, од еминентних стваралаца, у свом раду опредељују Никола Наљешковић, Мавро Ветрановић и Марин Држић. Сва тројица су у различитим стваралачким обрадама пружили једно виђење дубровачког ренесансног друштва, активно указујући на оне друштвене појаве које су сматрали штетним по васпитање и формирање свести дубровачког народа. Кабожићева критика се само у погледу општих дидактичких и етичких начела додирује са Ветрановићевом и Наљешковићевом визијом, а великим делом кореспондира са оштрим и побуњеничким претензијама Марина Држића, показујући слична виђења друштвених аномалија дубровачке владајуће елите 16. века. Оно што Кабогину критику одваја од осталих књижевних дела оваквог типа јесте начин који бира да искаже свој бунт – обрушује се јавно, непосредно и без задршке на оне које је сматрао недостојним титуле и функције која им је додељена.

Пишући о Кабожићевом строфи која отвара песму, успоставили смо везу са сличном сликом дубровачког простора коју Наљешковић помиње у свом *Дијалогу о сфери света*, писаном 1576. године, а штампаном 1579. године у Венецији. Упркос подударности слике о неплодном, кршевитом пределу на којем се формирао дубровачки простор, крајњи циљ ове двојице стваралаца потпуно је супротан – Наљешковићева слика првобитног неплодног краја налази своју сврху у похвали дубровачких властодржаца за спретност њиховог владања којом је та природна слабост превазиђена, док ће Кабога аналогну релацију простора и пука употребити да прикаже на недоличност и неприменост припадника највиших друштвених слојева којима је поверена потпуна власт. Раздвојну линију Кабогине и Наљешковићеве друштвене критике треба потражити и у класним припадностима, односно различитим интересним окупацијама.

За разлику од Кабожића, рођеног у племићкој породици, Наљешковић је припадао трговачкој пучанској елити која је била део братовштине антунина. Иако нису имали законодавне и политичке функције попут властеле, сматрани су секундарном аристокрацијом Града, што треба узети у обзир при сагледавању тона Наљешковићеве критике – његова друштвено-критичка стваралачка визија зато није снажна и директно усмерена против властеле као Кабожићева, већ је мотивисана побудом успона властите класе и њене касније нобилитације. Такође, у литератури о Наљешковићевом делу неки од извора упућују на додатне личне разлоге које су га обавезивале на лојалност властима, узимајући у обзир његова пословна ангажовања у неким републичким службама.⁵ Отуда

⁵ Наљешковић је, након неуспелих трговачких покушаја, радио на више различитих позиција: био је канцелар рачуноводства и писар житнице, а по неким изворима у Конавлима је са властелом вршио функцију уништавања нелегално посађених винограда (види Janeković Romer, 2005: 44–45).

не чуди Наљешковићева апологија „дубраве мира, правде и склада” и њене госпде, којима у разумној владавини и урођеном господству „нема пара”. Посвета *Дијалога о сфери света* послужила му је, како је схваћено и запажено у критици (Петакловић, 2014: 130), за сврхе оповргавања општеприхваћеног мишљења о осуди дубровачког друштва изнетој у његовим драмама, односно, као потврда лојалности властима. Због значаја и вредности дела, али и због похвала упућеним властели, у којима слави њихову мудрост, владајуће компетенције и дипломатску релацију коју успева да успостави између хришћана и Турака, награђен је сребрном посудом с дубровачким грбом коју добија уз уздарје. Сасвим другачији став и тон, међутим, одају пишчеве посланице упућене пријатељима, у којима читамо о несрећним и неуспешним животним околностима његовог живота, које посредно показују незадовољство моралом и поступцима једног дела дубровачког ренесансног друштва.

Сасвим је очекивани тон којим Мавро Ветрановић, представник хришћанске ренесансе, пише о негативним друштвеним појавама дубровачке свакодневнице. Дубока побожност и верски поглед на свет условио је и оштру критичку осуду моралног посрнућа дубровачког народа пред материјалистичким импулсима ренесансног духа поткрепљеног вештим трговачким пословима, који су омогућавали финансијску добит и благостање. О дубровачкој стварности певао је Ветрановић у разноврсним сатиричним песмама, у којима се окомио на оне мане и особине дубровачког народа за које је сматрао да осипају моралну срж и високе етичке принципе друштвеног устројства. Критикујући трговце, судије, жене, свештенство, младе, њихова стремљења, живот и пороке, Ветрановићева осуда увек је за крајњи циљ имала указивање на надмоћ хришћанске идеје и вечног живота над пролазним и овоземаљским. Зато, али и због личне природе и избора животног позива, у његовом прекору нема оног гнева и ратоборности којом зрачи Кабожићева сатира, а сатирично-моралистични аспекти његовог рада далеко су од грубих прозивки које Кабога упућује директно на рачун властеле.

Кабогин савременик, Марин Држић, рођен само две године након њега, најближи је Кабожићевим стваралачким тенденцијама у домену друштвене критике. Упркос непостојању доказа о било каквој врсти контакта између њих, подударност ставова која је већ у критици уочена (види Vogišić, 1988: 189–206) одражава дела и поступке који на многе начине, а првенствено идејно, међусобно корелирају. И поред припадности различитим друштвеним слојевима (Држић је, за разлику од Кабоге, припадао пуку), њихов доживљај друштвених и политичких кретања дубровачког 16. века са позиције хуманистички образованих интелектуалаца исти је, али, сходно поменутој сталешкој разлици, исказан на другачији начин. Фундаменталне оптужбе које Кабога износи јавно и отворено, упућујући их властима, Држић је посредно изнео у подтекстуалним семантичким слојевима својих дела, проговарајући са сцене о свом виђењу патрицијата, које су, по свему судећи, делили. Због тога се у Кабогином делу уочавају истоветне појаве и мотиви који су Држића покретали на писање о *људима нахвао*, а његове драме *Дундо Мароје* и *Скуп* ће у погледу тематских

усмерења још већу сличност успоставити са Кабогином *Песмом о динару*⁶. Држићева огорченост и незадовољство дубровачком властелом и приликама у Дубровнику временом постаје све изразитија, све до коначног разоткривања познате фирентинске епизоде са завереничким писмима Козиму Медичију, која фигурирају као потврда Кабожићевих и Држићевих еквивалентних ставова. Тезама о неспособности, охолости, неморалности и умишљеном господству владајућег слоја у Дубровнику, дела ових писаца се идејно и тематски готово надовезују у једној врсти заједничког бунта против оних који су их искључили из било каквог јавног и политичког деловања.

Разлике, са друге стране, треба тражити у приватним, личним разлозима и у начину прокламације ставова. Као део пука, Држић је био лишен политичког субјективитета, а био је, вероватно, вођен и огорчењем према управљачима због деградирања породичног статуса. Кабога, са друге стране, није могао да се помири са чињеницом да као први човек дубровачке цркве буде прогнан и одбачен од стране оних који су испод њега по учености и угледу. У погледу општег настојања и циља којем теже, Кабогине песме не позивају директно на протест и побуну, онако како то чини Држић у својим писмима, излажући, уз критику и конкретно решење – рушење дубровачких властодржаца. Оно што Кабога жустро и прецизно критикује у својим песмама, Држић ће кроз алегорiju и уметничке алузије исказати у својим књижевним текстовима, а отворено тек у завереничким писмима. Кабогина друштвена и политичка критика је зато наспрам Држићеве осиромашена у погледу естетско-уметничких аспеката и, нажалост, ни близу стваралачкој снази виртуозног и талентованог Држића. Ипак, Кабожићева сатира остаје као овековечење храброг подухвата који је у ренесансном Дубровнику имао своју цену, а она је, по свему судећи, у његовом случају плаћена.

Закључак

Сатирични еп Марија Кабожића вишеструко је значајан, како са књижевно-уметничког, тако и са књижевноисторијског и књижевнотеоријског становишта. У погледу књижевно-уметничких и књижевнотеоријских аспеката, ово дело употпуњује корпус сатиричне дубровачке књижевности показујући комплексност у погледу структурирања социјалних и политичких слојева жанра, као и у одабиру начина којим аутор жели да прикаже своје уметничко виђење дубровачке властеле, користећи пун репертоар жанровских могућности за свестрани приказ друштвених проблема у тадашњем Дубровнику. Књижевноисторијска вредност садржана је у његовој урођености у контекст дубровачког ренесансног живота, у одразима реалних историјских и друштвених околности

⁶ Кабогина *Песма о динару* идејно се надовезује на песму *Против дубровачког племства*, будући да такође представља неку врсту критике дубровачког друштва у којем аутор увиђа превласт динара и материјалистичких порива, разматрајући последице које овај феномен оставља на морал и част народа.

које у њој препознајемо и у слици коју о дубровачкој властели добијамо из угла једног од њених најутицајних и водећих припадника. Критички осврти на негативне друштвене појаве и прикази стања дубровачког тадашњег политичког поретка у одређеним моментима успевају да превазиђу субјективност и непосредан израз Кабожићевог огорчења, који је део основног мотивационог комплекса ове сатири. Кабожићева књижевна критика је од осталих посебна по томе што је конкретизирана и директна, што проблемске појаве које опсервира и на које се критички усмерава везује за директну скупину људи, и као таква кореспондира са ауторовом скандалозном личношћу, животним и професионалним кретањима. Поучне и дидактичне стране песме само су подлога на којој Кабожић формира сопствено виђење дубровачког друштва. Снажан и оштар сатирични тон појединих сегмената суспендован је дидактиком, због које сатира не поприма карактер побуне, будући да аутор не пружа никакво алтернативно решење. Прецизирајући адресате својих сатиричних редова, раторборни Кабожић иза себе оставља једну од најубојитијих сатира дубровачке ренесансе, као сведочанство јаза који је постојао у друштвеном и политичком устројству дубровачке стварности 16. века.

Извори

Bogišić, R. (1988). Marin Držić i Mario Kaboga, *Forum*. XXVII, 3–4, Zagreb: HAZU.

Литература

- Ćosić, S. Vekarić, N. (2005). *Dubrovačka vlastela između roda i države: salamankezi i sorbonezi*. Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti.
- Džejmson, F. (1984). *Politički nesvesno: pripovedanje kao društveno-simbolički čin*. Beograd: Rad.
- Fališevac, D. (2005). Kaboga Kordica, Maroje, *Hrvatski biografski leksikon*. elektronsko izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Приступљено: 10. 10. 2022. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=9372>
- Gučetić, N. (2000). *O ustroju država*. Zagreb: Golden marketing, Narodne novine.
- Janeković Römer, Z. (2005). Pučka krv i plemstvo duha, *Pučka krv, plemstvo duha : zbornik radova o Nikoli Nalješkoviću*, Dukić, Davor (ur.). Zagreb: Disput, 43–58.
- Kunčević, L. (2014). *Mit o Dubrovniku: diskursi o identitetu renesansnoga grada*. Zagreb-Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Pantić, M. (1987). *Leksikon pisaca Jugoslavije III*, Novi Sad: Matica srpska.
- Plejić Poje, L. (2015). Kabužić (Caboga) Kordica, Marin (Mario), *Leksikon Marina Držića*, elektronsko izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Приступљено: 10. 10. 2022. <https://leksikon.muzej-marindrpic.eu/kabuzic-caboga-kordica-marin-mario/>

- Vekarić, N. (2009). *Nevidljive pukotine. Dubrovački vlasteoski klanovi*. Zagreb-Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Vekarić, N. (2011). *Vlastela grada Dubrovnika. Korijeni, struktura i razvoj dubrovačkog plemstva*. Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti.
- Ђорђевић, Б. (2004). Сатира *Contro la nobilta di Ragusa* Марија Кабожића, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*. LXX, 1–4, Београд: Филолошки факултет, 211–218.
- Петковић, С. (2014). Лице и наличје ренесансног живота у фарсама Николе Наљешковића, *Ликови традиције : студије и прилози из дубровачке књижевности* (стр. 107–133). Београд: Завод за уџбенике.
- Тадић, Ј. (1948). *Дубровачки портрети*. Београд : Српска књижевна задруга.

Hristina Lj. Aksentijević

THE FACE AND THE DISGUISE OF POWER: *VERA NOBILITAS* AND THE NOBILITY OF DUBROVNIK IN THE ARTISTIC VISION OF MARIO KABOGA

Starting from the ideology of the Dubrovnik ruling class built on the basis of historical circumstances, the myth of the origin and the political program of humanism and renaissance, the paper explores the problematization of the ideology of power in the satirical poem *Against the Nobility of Dubrovnik (Contro la nobiltà di Ragusa)* by Marija Kabožić (Kaboga). Kaboga's satirical edge explicitly testifies to the engaged creative consciousness with which he manages to shape the fundamental phenomena of Dubrovnik city life, aiming at the subversion of the traditional image of the powerful Dubrovnik nobility of the 16th century. By establishing a relationship with the then-current socio-political practice and Kabožić's personal conflicts with the Dubrovnik authorities, the paper studies Kabožić's artistic dethronement of the ruler in the light of humanistically based solid noble ethics, which funds the supreme power structure in Dubrovnik, following all levels of perversion of the classic nobility pattern. Based on the methodology of new historical theories, the literary-historical and cultural aspects of the research are focused on examining the correlation of text and extratextual reality, given from the point of view of one of the most controversial people in Dubrovnik's cultural and public life. The final considerations look at Kabožić's satirical image of the nobility in the wider corpus of Renaissance and Baroque social criticism.

hristina.aksentijevic@filfak.ni.ac.rs

ПРИРОДА И ФУНКЦИЈА РЕЧИ У ПОЕЗИЈИ НОВИЦЕ ТАДИЋА

*Миле речи по рубовима горких усана;
Миле речи, не сусстижу се никада.*

Н. Тадић („У ноћи”)

Апстракт: У широком спектру односа моћи и немоћи који је Новица Тадић тематизовао у свом песничком стваралаштву један од главних тиче се речи и језика. Од ирационалне и мистичке улоге, преко друштвено-репресивне силе до снаге молитвеног израза језик, па тако и комуникација, мењају своју природу и функцију. Како се снага вербалног везује за различите ентитете (неименовано то, демонизовани јунаци, лирски субјект, колектив) у зависности од улога које им се додељују, језик се, поред осталог, јавља у функцији молбе, клетве, заштите или претње. Основна намера овог рада је да представимо различите врсте мотивација приликом тематизације (не)моћи речи, као и да се према концепцији језика коју је понудио Нортроп Фрај делимично укаже на амбивалентност феномена речи и језика у опусу овог песника.

Кључне речи: (не)моћ речи, врсте мотивација, три фазе језика, говор, лирски субјект

Када би се правио поетски речник Новице Тадића, само на основу фреквентности стихова у којима се јављају лексеме са семантичким пољем говора видело би се колико је тема речи једна од пресудних за поетику овог песника. Тадић не само да је проблему (не)моћи речи посвећивао читаве песме него је и окосницу појединих збирки заснивао на овој тематској доминанти (Миловановић 2020а: 129–142, Чолак 2009), а опус у целини показује да је на идејном плану то била једна од константних песникових преокупација (Миловановић 2020б).

Поред доследности у обради феномена речи, језика и говора, који се као и остале кључне теме у Тадићевој поезији јављају унутар ширих тематских комплекса (смрт, зло, ђаво, глад, крађа), приметно је да им песник различито приступа, што, на концу, и у овом случају указује на амбивалентност као суштинско обележје његове поезије. Различитост се испољава на више равни, па се овој теми може приступити на многе начине. Овом приликом фокус нам је на природи основне мотивације у обради (не)моћи речи. Када је по среди била тема глади, такође једна од носећих у Тадићевој поезији, указали смо на метафизичку и социјално-антрополошку мотивацију (Миловановић 2020в:

132). Сада ћемо, уз поменуте, истаћи и аутопоетичку, како због теме поезије која је код овог песника у најужој вези са проблемом речи, тако и због бројних аутореференцијалних веза унутар његовог песничког дела (Миловановић 2020б). Циљ овог рада је да укаже и на могућност таквог приступа Тадићевој поезији за који нам се чини да – у песниковом настојању да представи преливања и преламања унутар одређеног тематског поља – боље осветљава кохерентност његовог опуса, чак и уколико се прихвати подела на две начелне фазе, демонску и молитвену, како добар део књижевне критике сагледава песникову поетику. Непропусним границама није подложна ни подела на различите језичке фазе Нортропа Фраја (исп: Фрај 1985: 25–55), која ће у оперативном смислу послужити као теоријска подлога наше анализе.

*

Своју концепцију о три фазе језика – хијероглифску, хијератску и демотичку – канадски теоретичар књижевности Нортроп Фрај изводи ослањајући се на поделу Ђанбатиста Вика о три доба унутар једног историјског циклуса: митско доба, или доба богова, херојско доба, или доба аристократије, и доба народа. Када се један такав циклус испуни, онда поново отпочиње исти процес. Но, свако од тих доба има сопствену врсту језика, па се разликују три типа вербалног израза: песнички, херојски (племићки), и пучки, које Фрај преименује у хијероглифски, хијератски и демотички (1985: 27).

Према Фрајевом истраживању, митско доба, тј. хијероглифску фазу језика, „не у смислу писања знакова, већ у смислу употребе речи као посебних врста знакова” (1985: 28) одликује метафора; херојско доба, или хијератска језичка фаза исказује се алегоријом, односно метонимијом, док се за доба народа, или демотичку, описну фазу везује поређење. Та три ступња предочавају суптилнију (међу фазама), односно оштрију разлику (две крајње фазе) различитог погледа на свет, па тако и доживљаја тог света: у првој је идентитет између субјекта и објекта готово потпун, у другој постоје назнаке њиховог раздвајања, да би у трећој то била два засебна ентитета, тако да међу њима никада нема потпуног поклапања.

Такав тростепен однос – када су реч и ствар исто, када је реч посредник, или када се реч и ствар потпуно разилазе, чини се да у појединим песмама унутар свог опуса испољава и Тадић. Чињеница да овај песник мења однос према речима, да преиспитује њихову снагу и дејство, сведочи о динамичности унутар дате теме. Оно што пак повезује различите односе у оквиру овог тематског поља јесте страх као доминантно осећање изазвано речима. Тадић је и у том погледу показао разноликост, што се примећује на више равни. Најпре, различити су узрочници страха: некада га изазивају други људи или друга, махом незнана и тамна бића, некада је то сам лирски субјект, а посредни може бити и неизвесност одакле страх допире. С тим је опет у најужој вези идентитет лирског субјекта: њега у почетним збиркама опседају демони, потом и сам постаје демоничан, да би честу идентитетску двострукост, некад мање некад више

испољену, задржао до краја стваралаштва¹. Увођењем претежно реалистичког наспрам симболичког израза, што критика углавном види од збирки *Потукач* и *Непотребни сапутници*, основно осећање се унеколико мења – не испољава се толико сушти страх колико нелагода при сусрету са другим људима, дакако нежељенима, само што то више нису унутрашњи демони већ стварна бића, која могу бити и демонске природе. Најзад, поменуте разноликости утичу на динамичност у предочавању дате појаве, па однос може бити гротескан, апокалиптичан, или обоје у исти мах.

О односу моћи и немоћи песничког субјекта да речима исказе стања угроженог појединца или пак потребу да градску позорницу опише из различитих углова могло би се говорити поводом сваке Тадићеве песничке књиге. Корисно би било овај тематски развој сагледати кроз хронологију његовог стваралаштва. Но овом приликом, пошто нам је у фокусу различит песников подстицај да о дотичној теми пише, одабрали смо неколико репрезентативних песама којима ћемо тек делимично представити различит песников однос о томе како види и доживљава природу речи и њену улогу у животу уметника и човека уопште.

*

Снага речи у првим књигама Новице Тадића почива на вери у њихову магијску природу. Од неименовања одређених бића и појава, из страха да им се не прида моћ, преко метаморфозе тамног пењача и његове енергије, као могуће ирационалне покретачке силе и када је реч о самој песничкој имагинацији (Миловановић 2020б: 57–79), на подручју смо речи које евоцирају ствари (Фрај 1985: 38). Чим метаморфозе неименованог то престану, и имагинација усахне, речи постају „пусте петелке”, далек и посве неадекватан преносник једног таквог драматичног али и узбудљивог стања. Као да је таквом имагинацијом Тадић желео да предочи граничну линију између моћи и немоћи речи на којој се песник стално налази: оне су моћне када долазе из подручја непознатог, али губе снагу када имагинацију треба речима посредовати. Но, чини се да је један од најбољих примера поистовећивања речи и ствари, у смислу у којем се код Тадића о томе може говорити², песма „Прва плоча” из збирке *Огњена кокош* (Тадић 2012, I: 208):

ништа стравило вода стравило ваздух стравило
дух стравило шуме стравило планине стравило
покрет стравило снага стравило живот стравило
звери стравило потоци стравило стазе стравило
птице стравило ноћи стравило дани стравило
људи стравило жене стравило деце стравило

¹ Нпр. Саша Радојчић примећује да је лирска субјективност код Тадића „некад жртва зла, некад његов починилац, а некад и једно и друго” (2014: 94).

² „Речи су у песми по правилу речи-љуске, речи-маске иза којих се скривају друге речи, иза којих нису лица, већ образине, утваре, чудовишни одблесци: пернате рукавице, крилата со, знаци” (Милић 1990: 107).

године стравило села стравило градови стравило
 ствари стравило оруђа стравило оружја стравило
 књиге стравило справе стравило звезде стравило
 демони стравило анђели стравило богови стравило
 огромно стравило бесконачно стравило немогуће
 стравило

Набрајањем, репетицијом и контрастирањем свих познатих појмова наспрам једног непознатог, и то изразито стилског потенцијала каква је лексема *стравило*³, песник као да је, између осталог, желео да укаже на вечно исто стање ствари, које прати упорни, тупи али непосустајући страх и, услед њега, осећај мучнине. На то указује доминација поменути речи којом се у песми од почетног ништа обухвата све, јер „у завршном стиху се више и не јављају појаве и бића која се могу означити као стравило, већ је ту, заправо, реч о 'огромном', 'бесконачном', 'немогућем' стравилу, односно описују се обележја стравилова и истиче да је оно нарасло до тих размера да обухвати практично све” (Микић 2010: 104). С друге стране, форма песме подсећа на магијску бајалицу, у којој изостају глаголи, што се може тумачити као израз укидања било каквог смисла.⁴ Међутим, с обзиром на то да бајалица има улогу да превасходно својим ритмом и артикулацијом речи, која ствара „осећање да су субјекат и објекат повезани једном заједничком снагом или енергијом” (Фрај 1985: 28), утиче на тако доживљену стварност, изостанак глагола може указивати и на потпуну идентификацију ентитета (*ништа је стравило, вода је стравило...*). Реч и ствар су једно. Речи у себи носе магују, то су моћне речи или динамичке силе (Фрај 1985: 28).

Могло би се рећи да песма „Прва плоча” одражава фазу „ово је оно”. Ради се, како образлаже Фрај, о природи метафоричности, јер „једино метафора може у језику изразити осећај оне енергије која је заједничка субјекту и објекту” (Фрај 1985: 29). Средишњи метафорички израз ове концепције јесте бог, „биће које, у својству бога сунца, бога рата, бога мора или било чега другог, идентификује одређену форму личности с одређеним видом природе (1985: 29). У „Првој плочи” је све одређено према овој сили и њој подређено.

Известан прелазак са метафоричког на метонимијски језик, прећен напетости између дословног и фигуративног језика (исп. Фрај 1985: 48–50) као да је испољен у песми „Језик” збирке *Руло* (Тадић 2012, II: 7):

Свуда само слике и прилике
 опсерваторије на брду
 и под водом
 црни калуђер

³ „Лексема *стравило* изведена је од ријечи *страда*, или глагола *стравити*, а у основи свега је страх” (Делић 2009: 55).

⁴ Песник овде „у виду магијске бајалице изречене као у трансу [он] постулира демонску природу света: буквално све што можемо да замислимо и опојмимо, укључујући и 'богове', јесте *стравило*. Притом, у песми нема ниједног јединог глагола. Није ни потребан јер више нема смислене радње. [...]” (Путник 2014: 133).

у бели манастир улази
 сељанин на рамену
 корпе зелениша пронесе
 блистави бициклисти
 на јутарњој стази
 предграђа са лепим
 вртovima уређеним
 стабла и стабла
 леје и леје
 стазе и стазе
 на високом трему
 склупчан вучјак
 прво слово мртвог језика

У помисли стреловитој
 откри се описан
 и докрајчен свет

Овде Тадић успоставља иронијски однос спрам „рајских вртова” на земљи, на шта упућује контраст који фигура вучјака успоставља према претходно идиличном пејзажу. Апокалиптични насрам иронијског тона додатно је појачан завршним тростихом, који такође стоји у контрастном односу према првом стиху: фразом „слике и прилике” нешто што је наговештено као исто, а то исто су „вртови уређени”, добија сада своје наличје. „Вучјак је, заправо, опомена. Квалификацијом ’мртав’, језик као основно средство комуникације преобраћа се у привид аутентичног или пак креативног делања” (Миловановић 2020: 118–119), тј. могућности промене.

Претходни однос „ово је оно”, својствен метафоричном изразу као осећају „идентитета живота, моћи или енергије између човека и природе”, сада се, због описаног преокрета у песми, чита у смислу „ово је стављено уместо онога”, што је метонимијски одраз стварности. Како Фрај образлаже, „речи су ’стављене уместо’ мисли и спољашњи су израз унутрашње стварности. Али та стварност није једино ’унутра’. Мисли указују на постојање једног трансцендентног поретка ’изнад’, с којим једино мишљење може да комуницира и који једино речи могу да изразе. Стога метонимисјки језик јесте, или тежи да постане, аналогички језик, вербално подражавање стварности која је с ону страну њега самог и која се може најнепосредније пренети речима” (1985: 30)⁵.

Иако код Тадића не видимо увек оштро подвајање између иманенције коју Фрај приписује метафори и трансценденције коју везује за метонимију⁶, ипак се чини да језик овде има другачију природу и функцију од раније описане. Наиме, за разлику од претходних стапања, језик је овде преносник слика,

⁵ Како то још Фрај појашњава, једна од кулминационих тачака ове фазе представља Кантов метонимијски универзум, где се појавни свет „ставља уместо” ствари по себи (1985: 36).

⁶ Песма „Прва плоча” би се чак у извесном смислу могла читати као метонимијски однос (исп. Фрај 1985: 33). Стилски гледано, она представља метафтонимију, појмовну, језичку и стилску фигуру која здружује метафору и метонимију. В. о томе Драгићевић 2010: 163–167, 174.

он са њима, дакле, није идентичан, и тај се расцеп, иако још увек минималан, огледа у „помисли стреловитој” која мења смисао првобитно идиличног описа. Таква разлика испољава се и у снази речи. Док се „Прва плоча” по композиционом устројству може читати и вертикално и хоризонтално, испољавајући дејство вербалне магије која израста из енергије заједничке речима и ствари-ма, што је, дакле, својство метафоричке фазе, дотле је значење песме „Језик” устројено линеарно, што одговара метонимијском односу (уп. Фрај 1985: 34). Али предочавајући проблем илузије и стварности, она се приближава и трећој, демотичкој концепцији, где је пак тај проблем у средишту.

Оваквим прелазним случајевима припадао би и круг песама у којима се човек најпре одређује кроз говор, каквих је код Тадића велики број, посебно од збирке *Нанаст*, од које управо говор постаје једна од доминантних тема (Миловановић 2020а: 129–142). За разлику од ранијих метафизичких, основна мотивација таквих тема је антрополошка. Песник слика одређену психолошку и социолошку појаву, уличне (не)прилике које сусреће и са којима је често принуђен да прозбори неку реч. Те речи су готово увек бесмислене, притворне, или се пак указују као неки вид претње.

Поменути прелаз од метафизичке ка антрополошкој мотивацији још је специфичнији када је друштвено конотиран, односно када је антрополошко-социјалан. Иако су ретки недвосмислени случајеви такве мотивације, вероватно присутни једино у циклусу „Ресице” из збирке *Погани језик*, добрим делом у циклусу „Лудница”, а важе и за једну групу песама у којима су портрети јунака засновани на мотивима лажи и обмана, осврнућемо се на две песме из првог поменутог циклуса.

Циклус „Ресице” припада збирци симболички потентног наслова *Погани језик*. Већ то што једна фраза негативне конотације песничким преосмишљавањем добија и позитиван смисао, тј. „атрибуте побуне, немирења, непристајања на свет онакав какав јесте (Нешић 1986: 216), указује на значај и снагу коју речи имају. Тиме Тадић несумњиво истиче њихову важност, будући да *Погани језик*, а „Ресице” пре свега, представља семантичку деривацију претходне збирке *Ждрело*. У једној песми с почетка те збирке, „Из лога”, песнички субјект је објавио *Јавићу се опет криком/ Са дна клопке – ждрелом Жделу* (Тадић 2012, I: 129), док ће у песми „Ресице, крик” из *Поганог језика* тај крик бити и визуализован: *Ево мене, кржаве ресице/ у вашем сазвежђу, у пустоши. Ево мене између ваше прве и последње Речи/ из-реч-ен-ог криком* (Тадић 2012, II: 229), (в. Миловановић 2020: 132–133). Предмет поменутог циклуса, који својим називом упућује на грло као део говорног апарата, односи се на (не)слободу изражавања, јер се „смелост употребе ’поганог језика’ пре свега [се] огледа у тематизацији политичких и историјских догађаја, духа полицијске државе и масовне психологије подаништва (Миловановић 2020: 111).” Ресице су, дакле, метафора за страх од идеолошке репресије која се најпре исказује путем речи.

Немогућност комуникације у општем смислу песник је предочио већ у уводној песми поменутог циклуса, остварењу „Као два теретна воза” (Тадић

2012, I: 222). Њу је вероватно најтачније читати у двоструком кључу: метафизичком и антрополошком. У духу конкретизма, у овом се остварењу реч као знак материјализује, а песма постаје оваплоћење реченог:

Као два теретна воза
 као два обиља рога
 сударише се
 и експлодираше
 две реченице
 на снежним
 трачницама остадоше
 само две речи
 са својим тачкама
 последње речи:
 бок. .коб

друго
 све се расу
 у прах огањ и крике

Метафорички, две реченице осликавају два типа виђења, мишљења, две истине. Последице њихове супротности су кобне. Језик је тако „опис објективног природног поретка (Фрај 1985: 36), у смислу да је „идеал који речи треба да остваре уобличен [...] по узору на истину засновану на кореспонденцији. [...] Мерило истине је повезано са спољашњим извором описа, а не с унутрашњом сагласношћу излагања” (1985: 37). Његова контролна фигура, дакле, нека је врста поређења: истинита вербална структура је *као* оно што се описује (1985: 36–37).

Апокалиптична визија из песме „Као два теретна воза” добија свој сатирички одраз у наредној „Ресица, минифон” (Тадић 2012, I: 223). Песничка слика прислушкивања чове-чворка имплицитна је представа полицијске државе у којој не постоји право на интимност нити на било какву слободу избора. То је тадићевска проклета авлија. Јер ако се и није „одао” речима, човек је и даље крив, што ће открити његов унутрашњи говор:

Тај чова-чворак док је праведно спавао
 отворених уста, заваљен на лежају,
 лакокрили ваздушни дух (ко би други?)
 за ресицу му пажљиво веза
 још једну будну ћелију – минифон залепи.
 Сад ће и његов унутрашњи говор
 бити познат: све превратничке намере
 и ток немирних мисли биће познати
 у танане танчине. Изабранику веселом
 само су две ствари остале: да увлачи главу
 у рамена, крши прсте, и говори при том
 речи похвале и тупе покорности, или да заволи
 најдубљу тишину с бесконачним животом

испод одузетог језика. У пречистом
ходнику Клинике
помолимо се за њега, скрушени уздахнимо.

Све је у овој песми иронијски интонирано и трагички осенчено: од обезвређеног појединца до државне тортуре. „Изабраник весели” толико је мали, незнатан и неприметан, на шта сликовито указују његово именовање и квалификација. Својим статусом и положајем чова-чворак деградиран је и ништаван, али ни такав не бива остављен на миру. „Лакокрили ваздушни дух” овде нема никакву бестелесну снагу – то је пародијска представа државног надзора који, када нема доказа да безазленог, малог појединца који спава сном праведника осуди, онда му преостаје још да запоседне његов сан. Таква представа, у први мах доживљена као иронијски надреална, итекако може бити израз најстрашнијих тортуре испирања мозга и аутодеструкције. Последице таквих неизговорених речи, које су тобож лежале под опасним намерама (мислима), малом „чови” намећу две ствари: да пристане на игру с ђаволом како би сачувао голи живот или да се определи за вечиту тишину, односно смрт, одакле се више неће чути његове „погане” речи. Тадићева цинично-трагична визија поентирана је лексичким избором у последњој реченици: пречисти ходник Клинике, молитва и скрушеност. Молитва, која је и овде „окренута”, подрива репресивни режим, али и иронизује позицију лирског субјекта⁷.

Премда условно, чини се да поменути примери указују на неке прелазе од тзв. песничке фазе до реализма, од фикционалног до такорећи социолошког аспекта истине, онако како их образлаже Фрај.⁸ У том смислу, Тадић као да је песмама социјално-антрополошког усмерења тежио „непосреднијем изразу истине” него када су то песме метафизичке или аутопоетичке мотивације.

Један од основних контрастних парова унутар Тадићеве поезије јесте антитеза говорење : ћутање. При томе, говорење углавном није сврсисходна вербална радња, већ је то брбљање, блебетање, говорење узпразно (Миловановић 2020а: 107–128). На супротном полу таквог оглашавања је тишина. Код Тадића, песника који је певао из сржи ствари и о њиховим суштинама, готово би се могло рећи да нема прелазних случајева између та два пола. Када не испуњава молитвену или клетвену функцију у одбрани од напасти, већ када је представљен као антрополошка одлика, говор је у функцији испразне радње, а речи

⁷ Угушивање сваког другачијег мишљења предмет је многих Тадићевих песама. Коренита амбивалентност лирског субјекта указује и на његов различит однос према страху и начин суочавања са њим. Један од облика тог суочавања јесте и вербално општење или писање. Рецимо, песма „Остарела Леда” пример је аутопоетичке мотивације, пошто се у њој, између осталог, оспорава мишљење о поезији као повлашћеном егзистенцијалном простору, а другачије мишљење води и ка насиљу и смрти (в. Миловановић 2020б: 119–120).

⁸ „У трећој фази књижевност се углавном прилагођава посредством реализма, како га обично називамо, прихватајући категорије вероватног и нужног као реторичка средства. Прилично екстреман пример за то је Зола, који је писао романе очигледно повезане са социологијом, романе у којима је, опет, социолошки аспект по дефиницији непосреднији израз 'истине' него онај фикционални. Фикционални модус је усвојен зато што имагинацији очитује интензивније јединство него документарни материјал [...] (Фрај 1985: 50).

су сувишне. Стога је реакција песника ћутање. И оно има различите изворе, а најчешће се тумачи у религијском кључу као исихастичко, аскетско ћутање (Младеновић 2019: 338; 353). Међутим, и ван ових одређења, таква врста ћутања, када речи од прекомерне употребе истроше своја значења, када њихова илокутивна и перлокутивна снага више не врше основну улогу, посве је јасна и у свакодневном, па и не-песничком животу. Ту врсту ћутања, која је други израз за суштинску нечиљивост ове поезије⁹, Тадић је исказао у изванредној лирској минијатури „Песма” из збирке *Баволов друг* (Тадић 2012, III: 158):

Песма је камени гроб

Ти се сам распни
и сиђи у њега, ако знаш.

По односу између потребе за ћутањем и потребе за говором, односно стварањем Тадић се може сагледати упоредо са Ивом Андрићем, а раније помињање проклете авлије није случајно¹⁰. Наиме, оба уметника испољавају своје мисли о речима и ћутању, и обојица важну тему свог опуса – тему речи, односно сувишног говора, подједнако везују за питање страха као и за феномен стварања уопште: „Страх од речи као једна од манифестација, варијанта страха од живота, искушење је које стоји пред сваким мислећим човеком и наводи га да – пошто се уверио у варљивост језика и говора, а посебно писма које је давно превазишло свој првобитни сликовни облик, одвојило се од њега и почело свој самостални живот као пуки знак, без икакве везе са стварношћу [...] – уместо да пише и ствара, све своје мисли улије у бесконачно и свеопште ћутање и тишину” (Раичевић 2022: 113). О томе, између осталог, говоре и средишњи стихови песме „У ноћи” из збирке *Незнан: О, све је у томе – склопити очи,/ ћутати у ноћи;/ заборавити говор,/ не сећати се више...* (Тадић 2012, III: 101). Међутим, „заћутати је можда најмудрије решење, али то у укупној егзистенцији значи лишити се сваке врсте стваралачког прегнућа: уметности, филозофије и науке. Сам чин стварања је [...] већ истинска негација сваког песимизма, нихилизма као животног и стваралачког става [...] вид борбе против егзистенцијалне стрепње, кјеркегоровским језиком речено” (2022: 113). Многе Тадићеве песме преиспитују и проблематизују егзистенцијални смисао стваралаштва, о чему сведочи и први део диптиха „Две белешке” из збирке *Кобац* (Тадић 2012, II: 164):

Да ми није речи, помисли, играрија
остала би само моја
несрећа савршенија од
сунца на цртежу дечијем

Само дисање у слаповима материје, само бол.

⁹ Поводом загонетке Тадићевог певања, Н. Милић истиче да „није реч о нечитљивости у обичном и сасвим дословном смислу срицања слова, већ о немогућности да се досегне онај идеал који иначе влада свакодневним разумевањем – идеал коначног поимања, дефинитивног и свеобухватног овладавања смислом исказаног” (1990: 108).

¹⁰ Није наодмет поменути да Тадићев свет много шта дели и са прозом Миодрага Булатовића.

*

Дакле, контраст од „бескрајног веза балавог” („Језичара”, *Напаст*) до „ћутања у ноћи” („У ноћи”) у поезији Новице Тадића испољава се на различите начине, у зависности од идентитета неименованог то, природе лирског субјекта, других јунака и слично, и кроз различите односе: од ирационалне и мистичке улоге, преко друштвено-репресивне силе до снаге молитвеног израза. Поменути распон указује на то колико речи имају разнолику и разноврсну природу и функцију у овој поезији, на шта смо овде тек делимично успели да укажемо.

Видели смо, када као изразито снажне долазе под дејством других сила, од речи се узмиче, многе се не именују директно из страха од какве претње или клетве. Када се треба одбранити од погубних утицаја и приказа, оне су оруђе којим се песнички субјект штити. Када се јављају као оружје песникових критичара или пак неких ауторитарних појава (појединаца или друштва), тада углавном искривљују слику стварности. Међутим, када треба исказати суштину ствари, посебно када је та суштина други израз за стварање, речи су недовољне и немоћне. Доследно преиспитивање стваралаштва, писања као борбе речима, у Тадићевом опусу указује се у распону од моћи до немоћи, од вере до сумње у искупиатељску моћ тог чина.

Извор

Тадић 2012: Новица Тадић, *Сабране песме* (I–IV) (приредио Д. Хамовић), Подгорица: Матица српска, Друштво чланова у Црној Гори, Издавачки центар.

Литература

- Делић 2009: Ј. Делић, „Гротеска у лексици”, у: Д. Хамовић (ур.) *Новица Тадић, песник*: Краљево: Народна библиотека Стефан Првовенчани”, 51–56.
- Драгићевић 2010: Р. Драгићевић, *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
- Миловановић 2020а: С. Миловановић „Верзије збирке *Напаст* Новице Тадића” у: *Стил као свет дела*, Краљево: Народна библиотека „Стефан Првовенчани”, 129–142.
- Миловановић 2020а: С. Миловановић „Експресивност глагола у поезији Новице Тадића”, у: *Стил као свет дела*, Краљево: Народна библиотека „Стефан Првовенчани”, 107–128.
- Миловановић 2020б: С. Миловановић: *Текстеме као стилске доминанте у песничком Новиче Тадића*, Андрићград: Андрићев институт
- Миловановић 2020в: С. Миловановић: „Од прождрљивости до блутавости: глад у поезији Новице Тадића” у: М. Лојаница, Д. Бошковић (ур.), *Doomsday* (књига II), Крагујевац: Филолошко уметнички факултет, 121 – 139.

- Микић, 2010: Радивоје Микић, *Песник тамних ствари*, Београд: Службени гласник
- Милић 1990: Новица Милић, „Песник загонетке певања”, у: *Ноћна свита*, Никшић: Универзитетска ријеч, стр. 104–109.
- Младеновић 2019: Ј. Младеновић, *Поезија Новице Тадића* (докторска дисертација), <<https://nardus.mfn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/17314/Disertacija.pdf?sequence=1&isAllowed=y>> 29.8.2020.
- Нешић 1986: С. Нешић, „Померени угао (приказ књиге *Погани језик*”, у: *Књижевна критика*, Год. 17, бр. 6, 216–221.
- Путник, Ноел 2014: „Собни и улични гностицизам Новице Тадића”, у: Д. Лакићевић (ур.), *Огњено перо Новице Тадића*, Београд: Српска књижевна задруга: Филолошка гимназија, стр. 127–142.
- Радојчић 2014: Саша Радојчић, „Појавни облици и функције зла у Тадићевој негативној поеми”, у: Драган Лакићевић (ур.), *Огњено перо Новице Тадића*, Српска књижевна задруга: Филолошка гимназија, стр. 91–102.
- Раичевић 2022: Г. Раичевић, *Добра лепота*, Нови Сад: Академска књига
- Чолак, Бојан 2009: „Реч у збирци *Незнан* Новице Тадића”, у: Д. Хамовић (ур.), *Новица Тадић, песник*, Краљево: Народна библиотека „Стефан Првовенчани”, 153–168.
- Фрај 1985: N. Fraj, *Veliki kod(eks)*, (prev. N. Milić, D. Kujundžić), Београд: Prosveta

Sonja Milovanović

THE NATURE AND THE FUNCTION OF WORDS IN THE POETRY OF NOVICA TADIĆ

In the wide spectrum of power and powerlessness that Novica Tadić tematized in his poetry, one of the main ones concerns words and language. From an irrational and mystical role, through a socially repressive force, to the power of prayerful expression, language and thus communication, are changing their nature and function. As the power of the verbal is detached to the different entites (unnamed it, demonized lyric heroes, lyric subject, collectiv), depending on the roles assigned to them, language appears, among other things, in the function of plea, curse, protection or threat. Our basic intent is to present different types of motivation, as well as to partially point out the ambivalence of the phenomenon of words and language in his poetry, according to the theoretical framework of Nortrop Fry's three conceptions of language as an operational model.

sonja.kovljanic@gmail.com

МОЋ РЕЧИ У ИРОНИЧНОМ ДИСКУРСУ ПОЕЗИЈЕ НОВИЦЕ ТАДИЋА

Сажетак: Од шездесетих година 20. века јача линија ироничног односа према стварности код веће групе српских песника. Поступак иронизације код Новице Тадића један је од честих начина за транспоновање света реалности у песнички свет, што потврђују и његови аутопоетички искази. Иронију овде посматрамо као посебну фигуру, троп и „специфичну дискурзивну тактику” (Драган Стојановић) којом се изражава моћ речи говорника према описаном садржају, у случају када је немоћ његовог деловања неизбежна. Надмоћна позиција говорника у комуникационој ситуацији обезбеђена је дистанцом и отклоном према ономе о чему се говори. Схваћена као фигура мисли, односно полифонијска фигура дискурса, где постоји размак између знака и смисла, реченог и мишљеног (Крешимир Багић), иронија пресликава принцип изокретања, инверзије, односно замене по некој врсти супротности. Тадићу иронија служи у афективној димензији читалачког чина, као могућност човекове заштите од зла (метафизичког и материјалног), док истовремено опстаје као још увек погодан вид разрачунавања са цензуром репресивног система, у чему можемо видети и њену политичку димензију (Линда Хачион). Показаћемо и на који начин она црпи своје значење из семантичког окружења и оствареног несклада са контекстом.

Кључне речи: иронија, моћ речи, комуникација, Новица Тадић, савремена српска поезија

1. Увод: иронија као свесни поетички избор Новице Тадића

У поетичком плурализму у српској поезији друге половине 20. века, нарочито од појаве митопоетиста и наративиста шездесетих година, јача линија ироничног односа према стварности код једне групе наших песника (Петров 1983: 162–163). Тако ће се оваква врста односа неговати и у поезији Новице Тадића, који у српску поезију ступа седамдесетих година, изазивајући посебну пажњу у критичарској јавности.¹

Тадићу је иронија један од честих и омиљених стилских изражајних модуса, „искра духа којом се нијансира мрак” (Делић, 2011: 861). Према речима

¹ Иронија и сарказам постаће доминантни стилски обрасци – „иронијски структурисан традиционализам” и „сарказам подстакнут актуелним дешавањима историје” (Брајовић, 2009: 21) – у српској поезији деведесетих година 20. века. Читава једна песничка струја усмерена је тада на реновирање, односно реafirмацију националног идентитета у постјугословенском друштву.

самог песника, она се јављала на оним местима где је требало ухватити се у коштац са тамошњим светом, као покушајем одбране од зла: „Али ту, где сам са оним тамним нешто предузео, креснуле су искре ироније и сарказма” (Тадић, 2012г: 274). Ова врста отклоне, дистанце, постаје начин суочавања са тамошњим светом око себе и тамошњим собом.² Сматрао ју је знаком сопствене животне и песничке виталности, способношћу да да одговор на провокације живота:

„У мојим песмама пулсира прикривена иронија према свакодневици и људима заробљеним жудњом за стицањем и материјалним поседовањем. [...] Град је позорница за гротеску. А кад нисам способан за иронију, кад сам слеп за миг њен, онда је то гадан знак – за мене омопињући. Иронија је потврда да сам још жив, да ме нису убили и мртвог присвојили.” (Тадић, 2012д: 152; Тадић, 2012г: 277)

Упркос томе, овај савремени песник свестан је да човек ироније заузима надмоћни положај у тренутку када је његова немоћ неизбежна: „Једноставан и смирен човек не одговара сарказмом и иронијом на светске изазове. Он не показује своју духовну надмоћ; ничим се не истиче и све успокојава” (Тадић, 2012д: 161). Зато је једино ослобођен човек лишен тешке позиције ироничног говора, која је у ствари исказ неслободе и само привидне равнодушности.

2. Значења ироније

Иронију овде посматрамо као посебну фигуру, троп, али и „специфичну дискурзивну тактику” (Стојановић, 2003: 20) којом се изражава моћ речи говорника према описаном садржају, у ситуацији када је немоћ његовог деловања евидентна. Надмоћна позиција говорника се у комуникационој ситуацији обезбеђује дистанцом и емоционалним отклоном према ономе о чему се говори. У ужем смислу, иронија је стилска фигура одређена изражавањем преко супротности (Солар, 2012: 370).³ Прецизније, иронични начин изражавања карактерише извесна супротност између спољашњег позитивног израза и унутрашњег негативног става (Солар, 2012: 370).⁴ Реторичари је сврставају и у тропе и у фигуре, с тим што се чешће јавља као фигура (Стојановић, 2003: 23). Ако се уместо једне речи стави друга, супротног значења, а непосредни језички контекст омогућава да се схвати управо жељени смисао, по среди је троп. Уколико се иронија протеже целом мишљу коју изражава реченица или цео текст, онда је у питању фигура. У Тадићевој поезији, биће присутна оба ова

² Други вид Тадић је спроводио кроз плач и молитву, односно кроз песме обликоване у духу ових прелазних средњовековних жанрова.

³ У етимолошком корену је грчка реч којом се означава претварање и исмејавање (РКТ, 1992: 294, 295).

⁴ Значење чак не мора нужно бити супротно од контекста, већ је битно само да се разликује степен одступања. Према Милошу Ковачевићу (2000: 115), она припада фигурама хармоничног противречја где су још и парадокс, оксиморон, антиметабола, антитеза, хипербола и литота, а нека врста противречности (или супротности) мора постојати.

облика. Схваћена као фигура мисли⁵, односно полифонијска фигура дискурса где постоји размак између знака и смисла, реченог и мишљеног (Багић, 2012: 158), она пресликава принцип изокретања, инверзије, односно замене по некој врсти супротности, а управо на овим поетичким премисама почива поетички систем нашег песника.⁶ Најважније је истаћи да иронија увек црпи своје значење из семантичког окружења и оствареног несклада са контекстом⁷ без којег се никако и не може разумети.⁸

Нортроп Фрај читав 20. век види као век ироније карактеристичне и за модернизам (уп. Солар, 2012: 365, 371) и за постмодернизам, чија поетика успоставља тезу да је целокупна књижевност иронијска јер је окренута сама према себи, без ослоњања у нечему што би је изван ње потврђивало (Солар, 2012: 371). Посебно место које добија како у античкој реторици, али нарочито у романтичарским, модернистичким и постмодернистичким поетикама, иако без специфичне лингвостилистичке структуре (Багић, 2012: 158), сасвим је оправдано ако имамо у виду да се иронија схвата управо као синоним интелигенције и високе културе, а што ће оправдати њено веома значајно место и у мисаоној лирици (Багић, 2012: 158). У *Никомаховој етици* Аристотел о иронији проговара у оквиру теме о правој мери и наводи да се иронија појављује као недостатак или умањивање у односу на праву меру, одражену у искрености или истинољубивости, док изневеравање ове мере у супротном смеру, ствара разметљивост.⁹ Како постмодернизам отвара велико питање преиспитивања истине, иронија као стилска фигура која се поиграва

⁵ Од античке реторике и фигура речи и фигура мисли (уп. Стојановић, 2003).

⁶ Принципи инверзије и (вредносног) изокретања представљају кључна Тадићева поетичка места која су обележила читав његов опус, мада је њихова доминација нарочито карактеристична за раније збирке. Ови принципи везани су карневалско поимање света, као и за његово гротескно обликовање.

⁷ Са друге стране, сарказам (заједљива иронија) и цинизам (дрска иронија) (Багић, 2012: 161) не посматрамо као засебне фигуре, већ као посебне типове настале у интерференцији квантитативног и квалитативног профилисања ироније. Уз то постоји и појам саркастичне ироније као квалитативно посебна врста ироније.

⁸ Од споне текста и контекста у свести која разумева зависи да ли ће се смех уопште јавити и да ли ће бити ведар или горак, заједљив или добронамеран, агресиван или суздржан, срдачан или потуљен, злоћудан или благ (Стојановић, 2003: 168-169). Исто важи и за евентуалну естетску функцију ироније. Да ли ће иронија бити чинилац од естетског значаја за текст, зависи од текста до текста (Стојановић, 2003: 187).

⁹ Ту се под иронијом не подразумева то да се каже супротно од онога што се мисли како би се још јаче истакло оно што се стварно мисли, већ је ироничан онај ко се прави мање вредним него што јесте или уопште не износи истину: „У погледу на оно што је истинито – онога ко се држи средине назовимо истинољубивим, а средина, односно права мера које се држи, нека буде истинољубивост. Што се тиче њеног скретања, ако је у смислу претеривања, то би била разметљивост, а онај који има ту одлику био би разметљивац; а ако је у смислу умањивања, онда је то иронија (затвореност, уздржљивост и самопотцењивање) а онај ко умањује истину тај је затворен (уздржљив).” (Аристотел, 2000: 37). Прикладно служење иронијом потврда је духовитости док њено прекомерно коришћење не оставља утисак скромности, већ само делује као посебан облик шепурења (Стојановић, 2003: 16).

лажима, постаје доминантна. Међутим, то не значи да је иронија лаж. Она је псеудопсеудологија, лаж која саму себе поништава у тренутку када је изговорена (Багић, 2012: 159)

Линда Хачион (1994) предлаже другачију детерминацију ироније која се не задржава на њеном традиционалном разумевању као говор супротан ономе што се мисли. Тумач ироничног исказа увек реализује серију херменеутичких чинова који имају семантичке и вредносне последице и увек су у вези са самим контекстом, без којег је, како смо већ поменули, иронију немогуће разумети. Она инсистира на политичкој димензији ироније јер се оваплоћује у дискурсу, као и на томе да је њена сврха у борби против доминантних ауторитета. Посебно у те сврхе, користиће је и Тадић. Али можда више него у борби против доминантних ауторитета, Тадићу иронија служи у афективној димензији читалачког чина и чина писања, као могућност човекове заштите од зла (метафизичког и материјалног), док истовремено остаје као још увек погодан вид разрачунавања са цензуром репресивног система. Дакле, Тадићева употреба ироније се може у својим крајњим циљевима поклопити са њеном основном постмодернистичком функцијом у оквиру политичких дискурзивних пракси, али то не умањује интерференцију других (дијахронијских) облика ироније, који се појављују у целокупном опусу.

За схватање Тадићеве ироније важан је однос високог модернизма и постмодернизма, односно разлике у начину на који се користи моћ ироничног говора у овим поетичким модусима, као и разлике у функционисању пракси иронијског дискурса. Метафизичка иронија није ауторска иронија већ иронија судбине и као таква карактеристична је за модернистичку поетичку парадигму која негује критички однос према стварности. Али постмодернизам зато није увек критички настројен. Постмодернисти могу бити иронично расположени, али да изостаје директна критика и жеља да се стварност њоме промени. Одустајање од великих нарација није значило и жељу да оне одмах буду буду замењене другим (Татаренко, 2012: 18).

3. Поступак иронизације у Тадићевом песничком дискурсу

Поступак иронизације код Тадића је један од омиљених начина за транспоноване света реалности у песнички свет у оквиру поетике веристичког сликања стварности блиске и савременику читаоцу. Иронијом се истовремено приближава, односно поставља у средиште кључна ситуација или кључни елемент ситуације на који треба усмерити неку врсту покуде (или је једноставно обележити), а са друге стране, врши се емоционално удаљавање песничког субјекта од онога о чему говори. Дистанца ствара моћ говорника који сада својом позицијом изван успеха да задобије могућност контроле. Иронија ту не функционише само као средство депатетизације, већ и за потпуно блокирање емоционалности, пре свега емпатије, у чему и лежи

функционалност и карактеристична особеност Тадићеве употребе ироније. Такав начин коришћења ироничног дискурса код нашег песника приближава се високом модернизму односно критичком веризму, али Тадић такав дискурс превазилази и уводи лудички моменат, одвајајући се од модернистичког ка постмодернистичком поимању ове фигуре. Бивајући на граници модернизма и постмодернизма Тадић, као што то чине Пекић и Киш у прози, и иронију, као и све друге поступке користи на двострук начин.

У делу опуса у којем је кроз дистанцираност у виду ироничног отклона покушао да се разрачуна са „тамном” страном живота, тешко препознајемо емоционалност познијег песничког субјекта који је детерминисан кроз потпуно укидање дистанце и проговара у молитавама и плачевима као канонским изразима покајања, кроз богопознање и хришћанске самоспознаје остварене кроз блискост са самим собом. Ту никаквог места за иронију нема, али будући да имамо посла са песником позномодернистичке односно постмодернистичке оријентације, полифоне и амбигвитетне у својој бити, појавиће се одређене песме са двоструким односом које ову поезију управо затварају/отварају кључем херметизма, будући да се са једне стране браве налази религијски концепт подређен идеји хришћанства, а са друге стране иронија коју овај канон не познаје. У песми са насловом „Тешко мени”, у збирци *Непотребни сапутници* (Тадић, 2012в: 151), која подсећа на записе из наше средњовековне књижевности и где се приказује опис сукоба принципа демонског и божанског (Микић, 2010: 148), неизоставно је, макар у једном придеву, употребљена препознатљива Тадићева иронија:

*Ни Света Мајчица не зна
шта су ми за данас
припремили добри људи* (подвукла Ј. М.).

Према хришћанском учењу, прави покајник и грешник никада не сме себе видети као супериорнијег у односу на друге, у било којем смислу. Својом иронијом, Тадићев песнички субјект се поставља у такав положај и у самом плачном обраћању заузима амбивалентну позицију према мотивима из религиозног комплекса. Ту већ видимо његов специфичан двоструко вариран образац односа према религиозном садржају. Упућен је и позив бурама бесовским да га нападне, будући да своје молитве назива „наопаким”. Микић сматра да су молитве биле упућене не Богу, него некој њему супротстављеној сили, и зато однос између два вредносна система у Тадићевој поезији види сложеним, објашњавајући да овај песник не прибегава томе да унутрашњу драматику света о којем говори подреди било којем од два супротстављена вредносна аспекта (2010: 148–149). На оваквим местима се Тадић остварује као аутентични песник сједињених визија које понекад гротескно истрајавају једна поред друге, указујући на суштинску фрагментарност и нецеловитост нашег разједињеног света и свих његових субјеката који се крећу између различитих полова и наизглед насумично мењају места и вредност.

У Тадићевој поезији иронични искази могу припадати демонизованом другом гласу који из заузете позиције моћи прети песничком субјекту – *Баџиће атомску бомбицу у твоју чорбицу* („Често”, Тадић, 2012б: 144). Иронично значење постигнуто је коришћењем дуплог деминутива, а потпомогнуто неприкосновеном и ничим угроженом надмоћном позицијом говорника. Важно је уочити да песнички субјект прихвата ироничну опаску чиме се постиже додатна језовитост представљеног света који обухвата и сан и јаву: *И већ у сну почех се смејати, / Па кад се пробудих, прсних у грохотан смех: / Еа еа, ех ех*. Примећујемо да Тадић на више места користи управо деминутиве/ хипокористике, као стилски маркиране облике са указивањем афективне везаности, у инверзној иронијској функцији:

*Није ми жао торбице
од коже крокодилске
већ ми је жао женице*

*црвенкосе моје најдраже
коју сам носио у торбици
од крокодилске коже најкупље*
(„На повратку из ноћног клуба”, Тадић 2012а: 189).

Како се иронија открива из контекста, такав постаје и исказ о *кофама пуним изнутрица и крви* које су тог јутра била празне, у песми „Акције, кофе” (Тадић, 2012г: 20), где је иронија целе песме заокружена употребом далеке алузије на „Суматру” Милоша Црњанског, пошто је једина утеха оном којем се песнички субјект обраћа да мисли на *далеке / планинске врхове под снегом*. Тиме се иронизује и сâм смисао утехе коју би поезија онеме који пише и онеме који чита наводно требало да пружи, али и читаве једне песничке традиције која на њој почива.

Изокренуто, ироничну вредност има и *ашов* у истоименој песми („Ашов”, Тадић, 2012г: 27), где он некеме у сеоској забити не служи да обрађује њиву или врт него да би себи ископао гроб. Иронично је и обликовање песничког субјекта који пуни џепове разним прозаичним стварима не би ли изгледао као војвода, не би ли задобио жељену идентификацију по принципу симулације и маскирања, с тим што му такав изглед може донети једино подсмех („На тексас кошуљи”, Тадић, 2012б: 254).

У песми „Ловци на душе” (Тадић, 2012г: 75) исказује се наводна жалост што песнички субјект наводно не може да спаси своју душу јер је заборавио наочари, те није у стању да прочита брошуре које нуде припадници неке верске групације:

*Ловци на душе крстаре градским парком,
нуде брошуре у којима је записано
све о правој вери и спасењу.*

*А свима ће мило спасење доћи
тек кад те дариване речи прочитамо,*

*и изгубљене своје животе
у складу са њима променимо.*

*Али, заборавио сам наочаре у стану,
те тако ми данас умакну
оно о чему најмање мислим
и чему се најмање надам.*

Ироничне су и велике литерарне амбиције мртваца у мртвачници („И у мртвачници мртавац”, Тадић, 2012г: 205), које би требало да пренесу горку алузију на то да се многи баве писањем. Иронична слика представљена је кроз опис трагичног призора:

*Погледај само то цвеће,
увезане бокове и венце.*

*Погледај дрвену крстачу
и жене у црнини.*

*Појања тужна
немају премца.*

Са друге стране, иронија је усмерена и на оне који хвале песнике после смрти („Хвалите ме после смрти”, Тадић, 2012г: 209): *Хвалите ме после смрти. / Знам, ви то можете* као још један вид критике књижевног живота. У супротности са међуљудским расправама је и *дивни* кркет жаба на обали реке, који свој иронични потенцијал у потпуности остварује тек у контексту целовите слике која одговара и целини песме („Преписка”, Тадић, 2012д: 17):

*Из распре са глупацима
изашао сам ни жив, ни мртав.*

*Вратио сам се кући
и сео на руб кревета.*

*Ухватио сам главу рукама
и дуго је, као сито, држао.*

*Све су оне речи по поду
испред мене јетко сипале.*

*Диван ли је кркет жаба
на обали реке, под врбама.*

Сличну врсту отклона, сада експлицитно од књижевне критике, заузима песнички субјект у песмама „Књишки мољак” (Тадић, 2012б: 201) , „Последњи позив” (Тадић, 2012б: 203) и „Глад” (Тадић, 2012б: 215), *где се невини, исправни, чисти, чистихране* његовим песмама. Ироничне оштрице није поштеђен ни сâм песнички субјект, што се може видети у његовом ауторионичном исказу у песми „Јунак” (Тадић, 2012в: 90).

Када није реализована на нивоу целе песме или неке комплексније песничке слике, иронија може бити дата и само кроз брз номинални опис,

односно именоване, као што је, на пример, „важна Установа” у песми „Гудало” (Тадић, 2012в: 11). Такав је и Тадићев „дародавац”, „занатлија” („Позив”, Тадић, 2012б: 194) или Велики Мозгоња („Пасја здело”, Тадић, 2012а: 175). Можемо приметити да је песнички субјект и аутоироничан према сопственој позицији, односно према својој песничкој вокацији. Он потенцијалну лексему песник мења синтагмама *израђивач песама, шапач песама, расипач речи, криктави бележник, убоги викач умоболни* или лексемом *говорник*, чиме и деконструише, али и унижава вредност ове делатности, одређујући јој само пасивну, медијаторску улогу, коју онај који је обузет тамним неименљивим силама извршава, не правећи више разлику између спољашњег и унутрашњег диктата.

Пут ироније иде до сасвим горког сарказма у представљању друштвене стварности у песми „Застава” (Тадић, 2012б: 173), где породица сиромаша „пеца” у контејнеру и ухвати крвав тампон који инверзно, у потпуно аутентичном Тадићевом гротескном кључу, мења њихову заставу:

*Цела баш се породица
ту сабрала
контејнеру на рамена
црни тата, краста-мама, костур-дете
са кесама, са врећама
да пецају пецароши
на детенце спустили су
тамо на дно, усред
смећа
а оно је крвав тампон подигнуло
кб заставу понижених

ништа
више.*

Иронија се овде јавља као вид дистанцирања од стравичних приказа непосредне стварности (Лакићевић, 1990), а на сличан начин и у песми „Глад” (Тадић, 2012б: 215). Вербална иронија и иронија ситуације, постају појединачни случајеви испољавања оваквог типа дискурса као вида одбрамбеног механизма. Стојан Ђорђић наводи да Тадићева иронија често прелази у заједљиви сарказам, али и да паралелно изазива посебан облик катарзе. То није катарза трагике, коју подстиче нешто споља, већ катарза коју подстиче оно што се дешава у души читаоца (Ђорђић, 2000: 28).¹⁰ Суштина Тадићеве ироније, коју бисмо у неколиким случајевима могли одредити и као иронију судбине, јесте у томе што њега не побеђује никакав божији изасланик, нити божија воља, већ најобичније зло и беда овога света (Ђорђић, 2000: 28). Њега не савладава нека друга врлина, већ „оличење свакојаке недомашности” (Ђорђић, 2000: 28), а

¹⁰ У наслову једног од Ђорђићевих многобројних осврта на Тадићеву поезију, указано је управо на додир његових главних поетичких компоненти – „Иронија, гротеска и патос лирског изрицања” (2001).

управо се ту налази и тежиште његове аутоироније као одговора на безизлазну ситуацију.

Иронија код Тадића функционише као инструмент деконструкције. Тако је, на пример, иронично-гротескно деконструисан и романтични мотив идеалне драге (Стојановић Пантовић, 2009: 73) у песми „Госпођа Полуција” (Тадић, 2012б: 226).¹¹

По аналогији према библијским родословима (генеалогима), у Тадићевом песничком свету постоји „Родослов целата” (Тадић, 2012б: 18), за коју Ђорђевић наводи да представља „персонализовану историју људског рода и то у ироничној стилизацији” (2009: 130–131). Персифлажа је спроведена тиме што Тадићева генеалогичка није сачињена од личних имена, већ је састављена од заједничких именица или придева којима се гради породично стабло читавог човечанства, које пролази кроз различите мене, крећући се од негативног до позитивног пола, па опет наизменично, да би се песма, односно родослов, завршила тиме што целат рађа целата, чиме не само да се зло умножава, већ се и круг зла затвара (*Целат роди целата*). Свако од „имена” овог родослова има симболичко значење, те у томе ствара генеалогичку целог човечанства које је осуђено на пропаст и тријумф зла, будући да има Каина (целата) за свог претка.

Иако је, према чисто реторичком становишту, иронија подсмешљив начин говора којим се изражава или даје на знање супротно до оног што се мисли, куди се похвалом и слично, она представља одређени духовни и животни став, што бисмо могли одредити и као Тадићево опредељење, имајући у виду и његове аутопоетичке исказе. Са друге стране, указали смо на то да она представља једну „специфичну дискурзивну тактику” (Стојановић, 2003: 20), како је и у Тадићевом случају, који њоме изражава одређени критички став према свету и обликује свој песнички универзум у оквирима поетске традиције критичког веризма, али и постмодернизма, када истрајава као лудичка досетка у опису стварности која се и не настоји мењати. Таква места Тадићеву иронију одводе ка пародији.

У књижевним текстовима, иронија најчешће и не остварује своје значење сама, већ управо заједно са пародијом, хумором и гротеском, према којима су границе веома попустљиве. Дешава се чак и да пародија буде дефинисана неким од ових појмова и обрнуто (Стојановић, 2003: 56–57). Увид у семантику ироније може нам помоћи да разумемо и значење пародије. За иронију, у начелу, није важно какав статус у некој постојећој, реципијенту познатој култури имају они значењски садржаји захваљујући чијем контекстуалном притиску ће на неки текст (или усмени говор) бити извршен карактеристичан подривачки ефекат (Стојановић, 2003: 195–196). Пародију разумемо захваљујући деловању осамостаљеног семантичког фактора неусаглашености текста који се разумева и одговарајућег контекста који врши значењски притисак на разумевање, с тим што улогу контекста код пародије игра неко већ постојеће дело или смисаоно препознатљива конфигурација (начин говора, понашања и сл.), који су у

¹¹ Иронизовано Тадићево женско („свето”) тројство чине Полуција, Хистерија и Делирија.

једној култури етаблирани и зато је пародија увек ствар културе: она је игра понављања садржаја неке културе којима је једном био обезбеђен одређени вредносни статус, а онда он захваљујући пародирању престаје да важи, бива доведен у питање и не постоји више као нешто што се подразумева (Стојановић 2003: 196). Пародирање није усмерено на подривање постојања пародираног садржаја, већ на његову вредност и аутентичност унутар одређеног културног контекста. Пародирање се постиже понављањем постојећег садржаја, али стварањем дистанце према вредностима пародираног.

У контексту идеологије и историје, Хачион (1986/1987) посебно наглашава критички потенцијал пародије, те да су сва постмодернистичка дела неизбежно историјска и политичка управо зато што су пародична. Пародијом се постиже укидање непроцењиве вредности оригинала кроз активност својеврсног дуплирања. Она тако у потпуности одговара логици постмодернистичког дискурса који подрива и преиспитује раније постојеће текстове и идеје, водећи се логиком која укида могућност само једне истине. Хачион и други теоретичари постмодернизма виде наше време као оно у којем недостаје поверење у систем, а као последица тога, јавља се учестали пародични дискурс у модернистичкој и постмодернистичкој литератури. Фундаментално иронична и критичка, пародија је парадоксална јер истовремено обухвата деконструкцију и конструкцију као израз обнављајуће моћи. Она је симптом, али истовремено и критички апарат модерног сазнања, као средишња форма модерне саморефлективности која најбоље презентује тежње уметности 20. века. У својој студији *Теорија пародије*, Хачион види пародију као главни израз модерне самосвести (2000: 2) и не сматра да је главна карактеристика пародије смех (2000: 6). Реч је о продуктивном креативном приступу традицији, с тим што Хачион тврди је готово немогуће саставити једну трансисторијску, универзалну дефиницију пародије (2000: 10). За оне који распознају културни модел у оквиру којег се јавља, она представља чин ослобађања и почива на читаочевом знању и алузији. У тој врсти њене „неоригиналности”, са основом у интертекстуалности, лежи обнављајућа снага пародијског дискурса. Појављивање пародије је кроз историју књижевности обично било присутно у преломним моментима културног и књижевног живота, у оним тренуцима када је литература мењала своје токове и преображавала се према неким новим поетичким захтевима.¹² Отуда и њено појављивање у Тадићевој поезији указује на поетичку смену у актуелном тренутку. Криза високог модернизма, али и стратегија постмодернистичког писања, проналазе израз у пародији, нарочито ако останемо при теорији о блискости пародије и деконструкције.

Иако се у овом раду не бавимо пародијом у Тадићевом опусу, мада и она указује на одређену позицију моћи речи у деконструктивистичком односу према традицији, указаћемо на један од примера пародијског и иронијског обликовања. У Тадићевој поезији пародира се, између осталих, и библијски

¹² Руски формалисти су је видели као индикатора дијалектичке смене књижевних поступака и говорили о укидању њеног обавезног смеховног потенцијала.

Ноје („Овога трена прође поред мене млади Ноје”, Тадић 2012б: 193), тако што он бива постављен у савремени контекст, где више нема никакву улогу. У овој песми долази до пародијског преображаја идентитета познатог библијског Ноје који је спасио свет од потопа. Пошто је реч о „сеоби” лика из система библијске књижевности у песнички свет Тадићеве поезије, можемо говорити о његовом транссветовном идентитету. Библијски јунак преображен је и саображен новом тренутку. Од оног ко је спасавао човечанство од катаклизме у виду потопа, он постаје наш савременик, обични пролазник са улице. Његова трансформација изведена је према начелима супротности. Ако је библијски Ноје својевољно пристао да изврши функцију коју му је Бог доделио, а то је спасавање човечанства, савремени Ноје нимало не хаје за људски род или било ког појединца. Довољно отуђен, Ноје се претвара да не познаје оног ко му се обраћа, окреће главу на другу страну, а његови послови – да краде трешње и ломи гранчице, те да сада ужурбано дува улицом – говоре о иронијској модификацији коју је овај лик доживео приликом преласка из света *Библије* у свет Тадићеве поезије. У основи пародијски обликована слика говори о крајњој „истањености” хуманости у савременом појединцу, који не само да више није вредан спасавања, већ се поставља питање има ли он кога да спаси. Иронијска дистанца достиже размере сарказма, јер би у оваквој ситуацији потоп био својеврстан спас, али *потопа ни од корова*. Али чак и у таквој ситуацији, има *гавранова на сваком дрвету*. Символички потенцијал ових црних злослутних птица, који Тадић користи из фолклорне традиције, овде се активира не би ли песник указао на то да су се зло и зли, без обзира на то што потопа нема, већ обезбедили.

4. Закључак

Иронија као фигура која одмерава моћ/немоћ онога који је употребљава доминантна је нарочито у хронолошки првом делу Тадићевог опуса, док ће је у другом заменити помиреност која води ка хришћанском покајању које је са њом у колизији. Религијски дискурс не познаје то стилско изражајно средство на начин на који га Тадић користи. Осим тога, иронија подразумева и дистанцу говорника која упућује на његову супериорност у говорном чину, а удаљавајући се од правоверног проповедања покајања које не може укључивати иронијски дискурс. Упркос томе, он неће до краја изостати, што изнова сведочи о амбивалентности Тадићевог песничког света, али и његове ауторске поетике. Отуда је занимљив и сâм наслов текста у којем Душица Потић (2003) интерпретира Тадићеву поезију – „Иронијска нада”. Он тако својом амбивалентношћу и готово оксиморонским спојем врло прецизно и сликовито поентира Тадићеву поетику и целину његовог опуса, у којем је, како смо показали, снага речи представљена и кроз иронију.

Литература

- Aristotel (2000). *Nikomahova etika*. Prev. R. Šalabalić. Sremski Karlovci/NoviSad: IzdavačaknjžarnicaZoranaStojanovića, 2003.
- Bagić, K. (2012). *Rječnik stilskih figura*. Zagreb: Školska knjiga.
- Брајовић, Т. (2009). *Кратка историја преобилља: критички бедекер кроз савремену српску поезију и прозу*. Зрењанин: Агора.
- Делић, Ј. (2011). Нијансирање „црног пева“: уз експлицитну поетику Новице Тадића. *ЛМС*, 187/487 (5) 5, 853–864.
- Ђорђевић, С. (2000). Сарказам и лирска катарза. *Политика (додатак: Култура, уметност, наука*, 97 (31033), 28.
- Ђорђевић, С. (2001). Иронија, гротеска и патос лирског изрицања. У С. Ђорђевић, *О песничким књигама* (стр. 62–78). Београд: Рад.
- Ђорђевић, С. (2009). Библијски мотиви у поезији Новице Тадића. У Д. Хамовић (ур.), *Новица Тадић, песник: зборник радова* (стр. 125–136). Краљево: Народна библиотека „Стефан Првовенчани“.
- Ковачевић, М. (2000). *Стилистика и граматика стилских фигура*, Крагујевац: „Кантакузин“.
- Лакићевић, Д. (1990). Поезија улице. У Н. Тадић, *Улица* (стр. 89–96), Београд: Рад.
- Микић, Р. (2010). *Песник тамних ствари*. Београд: Службени гласник.
- Петров, А. (1983). *Крила и ваздух: Огледи о модерној поезији*. Београд: Народна књига.
- Потић, Д. (2003). Иронијска нада. *Повеља*, 33 (3), 143–146.
- Rečnik književnih termina* (1992). D. Živković (ur.). Beograd: Nolit.
- Solar, M. (2012). *Teorija književnosti. Rječnik književnoga nazivlja*. Beograd: Službeni glasnik.
- Стојановић, Д. (2003). *Иронија и значење*. Београд: Завод за уџбенике.
- Стојановић Пантовић, Б. (2009). Актуелност експресионистичке естетике у поезији Новице Тадића. У Д. Хамовић (ур.), *Новица Тадић, песник: зборник радова* (стр. 67–75). Краљево: Народна библиотека „Стефан Првовенчани“.
- Тадић, Н. (2012а). *Сабране песме 1*. Прир. Д. Хамовић. Подгорица: Матица српска/ Друштво чланова у Црној Гори (Београд: Службени гласник).
- Тадић, Н. (2012б). *Сабране песме 2*. Прир. Д. Хамовић. Подгорица: Матица српска/ Друштво чланова у Црној Гори (Београд: Службени гласник).
- Тадић, Н. (2012в). *Сабране песме 3*. Прир. Д. Хамовић. Подгорица: Матица српска/ Друштво чланова у Црној Гори (Београд: Службени гласник).
- Тадић, Н. (2012г). *Сабране песме 4*. Прир. Д. Хамовић. Подгорица: Матица српска/ Друштво чланова у Црној Гори (Београд: Службени гласник).
- Тадић, Н. (2012д). *Оставитина*. Прир. Д. Хамовић. Подгорица: Матица српска/ Друштво чланова у Црној Гори (Београд: Службени гласник).
- Татаренко, А. (2013). *Поетика форме у прози српског постмодернизма*. Београд: Службени гласник.

- Hutcheon, L. (1994) *Irony's Edge: The Theory and Politics of Irony*. London and New York: Routledge.
- Hutcheon, L. (1986/1987). The Politics of Postmodernism: Parody and History. *Cultural Critique*, 5, Modernity and Modernism, Postmodernity and Postmodernism. University of Minnesota Press, 179–207.
- Hutcheon, L. (2000). *A Theory of Parody: The Teachings of Twentieth-century Art Form*. University of Illinois Press.

Jelena S. Mladenović

THE POWER OF WORDS IN THE IRONIC DISCOURSE OF NOVICA TADIĆ'S POETRY

Since the sixties of the 20th century, the line of ironic attitude towards reality has been stronger among a larger group of Serbian poets. The process of ironization is one of the frequent ways of transposing the world of reality into the world of poetry in the poetry of Novica Tadić, which is also confirmed by his autopoetic statements. We see irony here as a special figure, a trope and “a specific discursive tactic” (Dragan Stojanović) which expresses the power of the speaker's words according to the described content, in the case when the impotence of his action is inevitable. The superior position of the speaker in the communication situation is ensured by the distance and deviation from what is being talked about. Understood as a figure of thought, a polyphonic figure of discourse, where there is a gap between sign and meaning, said and thought (Krešimir Bagić), irony reflects the principle of twisting, inversion, or replacement by some kind of opposite. For Tadić, irony serves in the affective dimension of the act of reading, as a possibility of man's protection from evil (metaphysical and material), while at the same time it survives as a still suitable form of reckoning with the censorship of the repressive system, in which we can also see its political dimension (Linda Hutcheon). We will also show how it derives its meaning from the semantic environment and realized incongruity with the context.

jelena.mladenovic@filfak.ni.ac.rs

Lista učesnika konferencije *Jezik, književnost, moć 2022.*

Hristina Aksentijević (hristina.aksentijevic@filfak.ni.ac.rs)
Vesna Anđelić Nikolendžić (vesna.an@kpu.edu.rs)
Maja Antić (maja.stefanovic@filfak.ni.ac.rs)
Milica Bacić (milica.bacic@filum.kg.ac.rs)
Mirjana Bojanić Ćirković (mirjana.bojanic.cirkovic@filfak.ni.ac.rs)
Boryana Bratanova (b.bratanova@ts.uni-vt.bg)
Ruth Breeze (rbreeze@unav.es)
Mirosława Buchholtz (mirabuch@umk.pl)
Floriana Carlotta Sciumbata (fsciumbata@units.it)
Nikolina Čanović (nikolina.canovic@gmail.com)
Aleksandra Čebašek (aleksandra.cebasek@filum.kg.ac.rs)
Ifeta Ćirić-Fazlija (ifeta.ciric@ff.unsa.ba)
Irena Dimova (irena@abv.bg)
Rastislav Dinić (rastislav.dinic@filfak.ni.ac.rs)
Kristýna Dufková (kristyna.dufkova@seznam.cz)
Tatjana Dumitrašković (tanjadumi@yahoo.com)
Borjanka Đerić Dragičević (borjanka.djeric@gmail.com)
Andrijana Đordan (andrijana.djordan@alfa.edu.rs)
Jasmina Đorđević (jasmina.djordjevic@filfak.ni.ac.rs)
Aleksandra Đorđević (aleksandra.djordjevic@fsu.edu.rs)
Elgoni Nikolla (nikolla.elgoni@gmail.com)
Vladimir Figar (vladimir.figar@filfak.ni.ac.rs)
Milana Gajović (milanagajovic@gmail.com)
Mejsun Garajbe Simonović (mey_gar@yahoo.com)
Mirjana Gočanin (mgocanin021@gmail.com)
Admir Gorčević (agorcevic@np.ac.rs)
Vladislava Gordić Petković (vladislava.gordic.petkovic@ff.uns.ac.rs)
Sanja Ignjatović (sanja.ignjatovic@filfak.ni.ac.rs)
Teodora Ilić (teodora.ilic@filum.kg.ac.rs)
Katarina Ivanović (ivanovic.katarina84@gmail.com)
Aleksandra Janić (aleksandra.janic@filfak.ni.ac.rs)
Violeta Janjatović (vvesic@np.ac.rs)
Ana Janjić (ana.stankovic86@yahoo.com)
Ljerka Jeftić (ljerkajeftic_22@hotmail.com)
Vera Jelovac (jelovacvera46@gmail.com)
Danica Jerotijević Tišma (danica.tisma@filum.kg.ac.rs)
Jovana Jovanović (j.jovanovic85@gmail.com)
Nejla Kalajdzisalihović (nejla.kalajdzisalihovic@gmail.com)
Milena Kaličanin (milena.kalicanin@filfak.ni.ac.rs)
Dalibor Kličković (daliborklickovic74@gmail.com)
Ana Kocić Stanković (anakocic@hotmail.com)

Marija Koprivica Lelićanin (m.lelicanin@sae.edu)
Aleksandar Kostadinović (aleksandar.kostadinovic@pr.ac.rs)
Ana Krstić (anakrsticka94@gmail.com)
Katarina Lazić (katarina.lazic2012@gmail.com)
Raluca Levonian (raluca.levonian@litere.unibuc.ro)
John Liontas (liontas@usf.edu)
Dina Lipjankić (lidina_la@hotmail.com)
Olivera Marković (olivera.markovic@filfak.ni.ac.rs)
Suzana Marković (suzanae@live.com)
Tatiana Martseva (t.martseva@mail.ru)
Ljubica Matek (lmatek@ffos.hr)
Bojan Mededović (bojan.medjedovic.efb@gmail.com)
Sofija Mijović (sofija.mijovic@filum.kg.ac.rs)
Snežana Milojević (milojevicsnezna.pk@gmail.com)
Sonja Milovanović (sonja.kovljanic@gmail.com)
Dejan Milutinović (dejan.milutinovic@filfak.ni.ac.rs)
Miloš D. Mihailović
Ivana Mitić (ivana.mitic@filfak.ni.ac.rs)
Marko Mitić (marko.mitic@filfak.ni.ac.rs)
Petra Mitić (petra.mitic@filfak.ni.ac.rs)
Jelena S. Mladenović (jelena.mladenovic@filfak.ni.ac.rs)
Esther Monzó-Nebot (monzo@uji.es)
Azra A. Mušović (azramusovic@gmail.com)
Predrag Novakov (predrag.novakov@ff.uns.ac.rs)
Slobodan Novokmet (slobodan.novokmet@isj.sanu.ac.rs)
Melina Panaotović (melina.panaotovic@ff.uns.ac.rs)
Jelena Pataki (jpataki@ffos.hr)
Viorica Patea (vioricap@usal.es)
Velibor Petković (velibor.petkovic@filfak.ni.ac.rs)
Anja Petrović (a.petrovic-18516@filfak.ni.ac.rs)
Ljiljana Petrović (ljiljanalingua@gmail.com)
Sanja Petrović (sanjapetrovi0@gmail.com)
Aleksandra Popin (apopin@np.ac.rs)
Bojana Radenković Šošić (radenkovicbojana@gmail.com)
Mirna Radin Sabadoš (mirna.radin.sabados@ff.uns.ac.rs)
Biljana Radovanović (biljana.radovanovic@filfak.ni.ac.rs)
Milica Savković (milica.m.savkovic@gmail.com)
Sofija Skuban (sofija.skuban@uns.ac.rs)
Nadežda Silaški (nadezdasilaski@gmail.com)
Svetlana Slijepčević Bjelivuk (s.slijepcevic@gmail.com)
Biljana Soleša (solasabilja@gmail.com)
Nataša A. Spasić (natasa.spasic@filum.kg.ac.rs)
Dušan Stamenković (dusan.stamenkovic@filfak.ni.ac.rs)
Aleksandra Stojanović (aleksandra.stojanovic@filum.kg.ac.rs)

Nina Sudimac (nina.sudimac@filfak.ni.ac.rs)
Stojan Šoškić (stojansoskic98@gmail.com)
Miloš Tasić (baultkarea@gmail.com)
Nikola Tatar (nikola.tatar@filfak.ni.ac.rs)
Milan D. Todorović (milan.todorovic@filum.kg.ac.rs)
Sofija Todorović (sofija.tod3@gmail.com)
Tiana Tošić Lojanica (tiana.tosic@filum.kg.ac.rs)
Tatjana G. Trajković (tatjana.trajkovic@filfak.ni.ac.rs)
Nataša Tučev (natasa.tucev@filfak.ni.ac.rs)
Robin Turner (robinst2@illinois.edu)
Marta Veličković (marta.velickovic@filfak.ni.ac.rs)
Jelena Veljković Mekić (vmjelena@yahoo.com)
Maja Vidović (majuska55@hotmail.com)
Jelena Vilotijević (jelena.vilotijevic93@gmail.com)
Ana Vučićević (ana.vucicevic@filum.kg.ac.rs)
Miodrag M. Vukčević (mvukcevic@fil.bg.ac.rs)
Sachin Wanniarachchi (sachinwanniarachchi1000@gmail.com)
Ema Živković (ema.zivkovic@filfak.ni.ac.rs)

JEZIK, KNJIŽEVNOST, MOĆ
april 2022

Izdavač

Filozofski fakultet u Nišu
Ćirila i Metodija 2

Za izdavača

Prof. dr Natalija Jovanović, dekan

Koordinatorica Izdavačkog centra

Doc. dr Sanja Ignjatović, prodekanica za naučnoistraživački rad

Lektura

Dr Maja Stojković (srpski)
Doc dr Ljiljana Janković (engleski)
Doc dr Marta Veličković (engleski)

Dizajn korica

Darko Jovanović

Prelom

Milan D. Randelović

Format

17x24

Štampa

SCEROPRINT Niš

Tiraž

120 primeraka

ISBN 978-86-7379-618-5

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

81'33(082)
81-115(082)
82.09(082)
81'42(082)

JEZIK, književnost, moć = Language,
literature, power : tematski zbornik / [urednice
Biljana Mišić Ilić ... et al.]. - Niš : Filozofski
fakultet, 2023 (Niš : Sceroprint). - 623 str. ; 24
cm

Tiraž 120. - Str. 9-21: Моћ речи / Biljana Mišić
Ilić, Vesna Lopičić. - Tekst lat. i ćir. - Radovi
na srp. ili engl. jeziku. - Napomene i
bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija
uz svaki rad. - Rezimei na engl. ili srp. jeziku.

ISBN 978-86-7379-618-5

1. Мишић Илић, Биљана, 1962- [уредник]
[аутор додатног текста] а) Примењена
лингвистика б) Компаративна лингвистика
в) Компаративна књижевност г) Дискурс
анализа

COBISS.SR-ID 114111241